

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Schoen, P.

Citation

Schoen, P. (2016, October 6). *Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43452>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43452>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43452> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schoen, P.

Title: Tussen hamer en aambeeld. Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Issue Date: 2016-10-06

PETER SCHOEN

TUSSEN HAMER EN AAMBEELD

EDELSMEDEN
IN FRIESLAND
TIJDENS DE
GOUDEN
EEUW

Tussen hamer en aambeeld

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van de Ottema-Kingma Stichting, de Vereniging van Vrienden van Museum Heerenveen, Popma & Popma Juweliers en Antiquairs te Heerenveen en Funsticks Surfboards.

Op het omslag: voorzijde Vanitasafbeelding op een kruithoorn gemaakt door Claes Fransen Baardt (onbekende particuliere collectie); op de rug een detail van een gravure op een avondmaalsbeker gemaakt door Michiel Jelles (collectie Museum Heerenveen); achterzijde detail van een kandelaar door Claes Fransen Baardt (kerkelijke collectie).

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handeluitgave is 978-90-8704-599-9.

© 2016 Peter Schoen & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

TUSSEN HAMER EN AAMBEELD

Edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit van Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.dr. C.J.J.M. Stolker,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op donderdag 6 oktober 2016

klokke 16.15 uur

door

PETER SCHOEN

geboren te Heerenveen

in 1961

Promotor: Prof.dr. J.A. Mol

Promotiecommissie: Prof.dr. H. Cools (Katholieke Universiteit van Leuven)
Prof.dr. T.M. Eliëns
Prof.dr. M.P.C. van der Heijden
Dr. H.T. Nijboer (Universiteit van Amsterdam)

Inhoud

Lijst van bijlagen	10
Lijst van tabellen en grafieken	10
Lijst van afbeeldingen	11
Lijst van afkortingen	15
 Voorwoord	 17
 Inleiding	 19
1 Historiografische schets	20
2 Probleemstelling en keuzes	27
3 Hoofdvraag en deelvragen	30
4 Tekstbronnen	31
5 Tijdsafbakening en indeling	34
6 Verantwoording	35
 1 Demografisch perspectief	 36
1.1 Inleiding	36
1.2 Bevolkingsomvang	36
1.3 Aantal edelsmeden in Friesland (1531-1798)	38
1.3.1 <i>Verhoudingsgetallen</i>	43
1.4 Geografische herkomst	45
1.4.1 <i>Vertrek uit Friesland</i>	47
1.5 Besluit	48
 DEEL I WETGEVING	
 2 Muntslag en edelsmeden	 52
2.1 Inleiding	52
2.2 Muntslag tijdens het Saksische bewind	52
2.3 Muntslag tijdens het Bourgondisch-Habsburgse bewind	54
2.4 Muntslag tijdens de Republiek	56
2.5 De Friese muntproductie rond 1672	61

2.6	Herbert Marinus en de kwaliteit van de Friese munt (1714)	62
2.7	Besluit	65
3	Wet en praktijk tot 1695	67
3.1	Inleiding	67
3.2	Het bestaande beeld	68
3.3	Wetgeving voor edelsmeden in de Noordelijke Nederlanden	70
3.3.1	<i>De Bourgondisch-Habsburgse wetgeving</i>	71
3.4	Van zelfregulering naar toezicht	73
3.5	De Friese Landsordonnantie (1602)	77
3.5.1	<i>Steden versus platteland</i>	79
3.6	De keurmeester-generaal	81
3.6.1	<i>Ambtenverwerving</i>	83
3.6.2	<i>Ambtenverkoop</i>	85
3.7	Toezicht in de praktijk	85
3.7.1	<i>Handelaren in zilver</i>	86
3.7.1.1	De casus Trijn Juws (1608)	87
3.8	‘Quaad silver’	90
3.8.1	<i>De casus Rompt Jacobs (1619)</i>	91
3.9	Besluit	95
4	Insculpatieplaten en merken	97
4.1	Inleiding	97
4.2	Gewestelijke insculpatieplaten	97
4.2.1	<i>Insculpatieplaat I (1531-1558)</i>	98
4.2.2	<i>Insculpatieplaat II (1558-1584)</i>	102
4.2.3	<i>Insculpatieplaat III (1584-1599)</i>	103
4.3	Het gildeplaatje van Bolsward	104
4.4	Meestertekens	106
4.5	Jaarletters	107
4.6	Stadskeuren	109
4.6.1	<i>Heerenveen</i>	110
4.6.2	<i>Joure</i>	111
4.6.3	<i>Sneek</i>	112
4.6.4	<i>Stavoren</i>	112
4.7	Leken en tekens	113
4.8	‘Innerlijkke deught’	114
4.9	Herkomst van het werkmateriaal	116
4.9.1	<i>Zilverrecycling</i>	118
4.10	Herkeuring	119
4.11	Besluit	121

5	Wet en praktijk na 1695	123
5.1	Inleiding	123
5.2	Het proces tegen Claes Clasen Balck (1695)	124
5.2.1	<i>De werkzaamheden van Balck</i>	126
5.3	De analyse van Ketel	127
5.4	Het verweer van Balck	132
5.5	De praktijk na 1695	135
5.6	Een mislukte centralisatiepoging (1765)	138
5.7	Galanterieproblemen (1770)	140
5.8	Besluit	141

DEEL II EDELSMEDENGILDEN

6	Edelsmedengilden in Friesland	144
6.1	Inleiding	144
6.2	Historiografische schets	144
6.3	Bronnen	147
6.4	Ontstaansgeschiedenis	149
6.5	Bestuurlijke organisatie	155
6.5.1	<i>Participatiekans</i>	161
6.6	Politieke invloed	165
6.7	De economische rol van het gilde	166
6.7.1	<i>De casus Jacob de Valck (1607)</i>	168
6.8	Inkomsten en uitgaven	169
6.9	Gezamenlijke actie van de Friese edelsmedengilden (1743)	171
6.9.1	<i>De Friese edelsmedengilden contra Jacob Admiraal 11 jr. (1767)</i>	173
6.10	Besluit	177
7	Opleiding	180
7.1	Inleiding	180
7.2	Leergeld	181
7.3	Leertijd	182
7.4	Leerlingcontracten	183
7.4.1	<i>De casus Lambert van Brantzum (1601)</i>	185
7.4.2	<i>De casus Meynert Eylerts (1601)</i>	185
7.4.3	<i>De casus Lieuck Dominicus Oedtsma (1628)</i>	186
7.4.4	<i>De casus Abraham Conradus (1662)</i>	187
7.4.5	<i>De casus Pieter Sybrandus Aeneae (1687)</i>	188
7.5	Leercertificaat	189
7.5.1	<i>De casus Hylcke Douwes Hylckema (1700)</i>	190
7.6	Leerlingaantallen en slagingspercentages	191

7.7	Friese leerjongens in Amsterdam	192
7.8	Sociale achtergrond	193
7.8.1	<i>Weesjongens</i>	195
7.9	Knechtentijd	196
7.10	Besluit	199
8	De meesterproef	201
8.1	Inleiding	201
8.2	De eisen en kosten van de meesterproef	202
8.2.1	<i>De casus Meynert Eylerts (1589)</i>	206
8.2.2	<i>De casus Claes Wopkes (1606)</i>	207
8.2.3	<i>De casus Willem Wilckes (1607)</i>	208
8.2.4	<i>De casus Jacob Doedes (1744)</i>	209
8.3	De beoordeling	210
8.4	De proefmaaltijd	211
8.4.1	<i>De casus Amelius Jans (1592)</i>	212
8.4.2	<i>De casus Alger Hotses (1601)</i>	213
8.4.3	<i>De casus Jan Jacobs Munnickhuys (1662)</i>	214
8.5	Besluit	216
9	Relaties	218
9.1	Inleiding	218
9.2	Feesten en partijen	219
9.2.1	<i>Rond Sint Andries</i>	221
9.2.2	<i>Afspraken over alcoholische verteringen</i>	222
9.3	Verhoudingen binnen het gilde	223
9.3.1	<i>De casus Jacob de Valck versus Alger Hotses (1614)</i>	225
9.3.2	<i>De casus Minne Sickes (1619)</i>	226
9.4	'Jongmeesters'	230
9.5	Ondersteuning	230
9.6	Overlijden	231
9.6.1	<i>Weduwen</i>	232
9.7	Samenwerking tussen gildeleden	235
9.7.1	<i>Gereedschap</i>	236
9.8	Identificatie door beroep	237
9.9	Besluit	237

DEEL III AMBACHT EN HANDEL

10	Ambacht en handel	242
10.1	Inleiding	242

10.2	De maatschappelijke positie van het edelsmedenambacht	243
10.3	Winkelvoorraad	245
10.4	Reputatie	247
10.4.1	<i>Reputatieschade</i>	249
10.4.2	<i>Eergevoel</i>	250
10.5	Fatsoen	252
10.6	Betalingsdiscipline	255
10.7	Handelspatronen	258
10.7.1	<i>Regionale handel</i>	259
10.7.2	<i>Handel met goud- en zilverwerkers</i>	261
10.7.3	<i>De casus Jan Rienstra (1775-1796)</i>	262
10.8	Interregionale handel: Amsterdam	263
10.8.1	<i>Friese commissionairs</i>	267
10.8.1.1	De casus Jarich Gerrits van der Lely (1666)	267
10.8.1.2	De casus Claes Fransen Baardt (1676)	268
10.9	Besluit	269

DEEL IV BOLSWARD

11	Edelsmeden in Bolsward	272
11.1	Inleiding	272
11.2	Typologie van een stad	273
11.3	Edelsmeden en stadsbestuur	274
11.3.1	<i>De zaak Tobias van Velsen (1714)</i>	277
11.4	Familienetwerken	281
11.5	Vermogenspositie	281
11.5.1	<i>Voorraad edelmetaal</i>	283
11.5.2	<i>Vermogensaanslag in 1672</i>	284
11.5.3	<i>Materiële cultuur</i>	288
11.6	Faillissementen	289
11.7	Loterijen	289
11.7.1	<i>De loterij van Harcke Baardt (1696)</i>	292
11.7.2	<i>De loterijen van Pieter Horrius (1721/1724)</i>	293
11.8	Criminaliteit	295
11.8.1	<i>Het proces tegen Pieter Horrius (1734)</i>	296
11.9	Besluit	297

DEEL V BIOGRAFISCHE SCHETSEN

Biografische schetsen	300
Samenvatting	410

Summary	420
Bijlagen	429
Tabellen en grafieken	449
Gebruikte bronnen, literatuur en internetsites	469
Persoonsnamenregister	482
Curriculum vitae	496

Lijst van bijlagen

Bijlage I	Muntsoorten in de boedel van Aeëf Pieters uit Spannum (1596).	429
Bijlage II	Ordonnantie van stadhouder George Schenck van Toutenburgh betreffende de goudsmiden, 30 juni 1530.	430
Bijlage III	Brief van Hendrick Koops (Voet nr. 367) aan de Provinciale Raden, betreffende de werkzaamheden van Meyndert Eylerts (Voet nr. 373), 12 juni 1589.	432
Bijlage IV	Artikelen voor de goudsmiden en de juweliers in de Friese Landsordonnantie (1602).	435
Bijlage V	Besluit van de gereformeerde kerkeraad betreffende gealimenterden in Bolsward (1652).	438
Bijlage VI	Overzicht van de toetsing van het gehalte van door de muntmeester-generaal te 's-Gravenhage toegezonden keurnaalden door de deken en overlieden van het Amsterdamse goud- en zilversmeden-gilde (1663).	439
Bijlage VII	Akte waarin het edelsmedengilde van Bolsward verklaart dat Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) uit gratie is aangenomen (1662).	440
Bijlage VIII	Specificatie van herbergier Dije Douma voor kistenmaker Jacob Jansen, 8 oktober 1662.	441
Bijlage IX	Goud en zilver in het sterfhuis van notaris Hylario Hijlkema, 29 april 1670.	443
Bijlage X	Brief van Pieter Pietersen Horrius jr. aan zijn vader Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 55).	445
Bijlage XI	Brief van Pieter Pietersen Horrius jr. aan zijn vader en moeder.	446
Bijlage XII	Afslag van de Friese jaarletter P (1623).	447
Bijlage XIII	Gewicht- en gehaltesystemen.	448

Lijst van tabellen en grafieken

Tabel I.I	Edelsmeden in Friesland (1531-1798).	39
Tabel I.II	Nevenfuncties van edelsmeden in Bolsward (1600-1720).	449

Tabel I.III	Nevenfuncties van edelsmeden in Leeuwarden (1500-1700).	450
Tabel I.IV	Geografische herkomst edelsmeden (1539-1807).	452
Tabel I.V	Beroepen van de vaders van de edelsmeden in Bolsward (1600-1750).	453
Tabel I.VI	Beroepen van de vaders van de edelsmeden in Leeuwarden (1600-1800).	454
Tabel II.I	Wettelijke gehalten van het goud en zilver in Holland en Friesland (1502-1695).	457
Tabel VI.I	Het stadsbestuur van Bolsward in 1664, beroep en kapitaal-aanslag in 1672.	457
Tabel VI.II	Edelsmeden als afgevaardigden op de Friese Landdag (1632-1700).	459
Grafiek VI.III	Eindsaldo jaarrekening edelsmedengilde Leeuwarden en extra contributie in carolusguldens (1606-1700).	460
Grafiek VII.I	Aantal ingeschreven leerlingen in Leeuwarden per 5-jarige periode (1599-1705).	461
Grafiek VII.II	Aantal ingeschreven leerlingen in Bolsward per 5-jarige periode (1608-1700).	461
Tabel VIII.I	Kosten van de meesterproef in Bolsward (1609-1749).	204
Tabel VIII.II	Kosten van de meesterproef in Leeuwarden (1603-1756).	205
Grafiek IX.I	Werkzame periode Bolswarder edelsmeden (1600-1700).	462
Grafiek IX.II	Aantal contributie betalende leden van het Leeuwarder edelsmedengilde (1614-1700).	463
Tabel x.I	Zilver, contant geld, vorderingen en schulden in Friese edelsmedenboedels.	463
Tabel x.II	Geleverde gouden oorijzers door Jan Rienstra (Voet nr. 667) in 1784.	468
Grafiek XI.I	Aantal aangeslagenen en hoogte van de aanslag in het kohier van de 100 ^{ste} penning in Bolsward (1672).	287

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1	Vermelding van een drinkhoorn met drie zilveren banden als erfstuk in de inventaris van Lolcke Jelles uit Itens (1562). Leeuwarden, Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 20, f. 586v.	22
Afb. 2	Scheidend directeur Abraham Wassenbergh voor de vitrine met de Poptaschat in het Fries Museum (1963). Leeuwarden, Tresoar, Fries Fotoarchief, nr. 39589.	25
Afb. 3	Belastingkwitantie ter financiering van de Negenjarige Oorlog (1692). Leeuwarden, Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 77, f. 101.	41

Afb. 4	Detail van een kandelaar door Claes Fransen Baardt, meesterteken Voet nr. 26, jaarletter K (1661) en het stadskeur van Bolsward. Enkhuizen, rooms-katholieke parochie Franciscus Xaverius.	44
Afb. 5	Kwitantie van Lolle Jeltas voor het maken van twee gebroken lepels (1656). Leeuwarden, Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 54, f. 457.	47
Afb. 6	Samuel van Hoogstraeten. Groepsportret van de muntmeesters en waardijns van de Munt van Holland te Dordrecht (1674/1677). Olieverf. Dordrecht, Collectie Dordrechts Museum.	60
Afb. 7	Jan Maurits Quinckhard. Portret van Anthoni Grill III (1727). Olieverf. RKD, IB nr. 22996.	64
Afb. 8	Toegeschreven aan Jan Cornelisz. Vermeyen. Portret van stadhouder George Schenck van Toutenburgh (ca. 1535). Olieverf. RKD, IB nr. 123434.	74
Afb. 9	Afdrukken van de stempel BK (Buitenlandse Keur) en de Amsterdamse jaarletter T (1629). Amsterdam, Stadsarchief, nr. 366, inv.nr. 336.	79
Afb. 10	Handtekening van keurmeester-generaal Harmen Bruijnsvelt (1616). Leeuwarden, HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, ongefol.	86
Afb. 11	Insculpatieplaat I (1531-1558). Leeuwarden, Collectie Fries Museum, inv.nr. M1946-438A. Bruikleen van de gemeente Leeuwarden.	99
Afb. 12	Pieter Feddes. Het beleg van Oldeclooster (1535). Prent. Amsterdam, Rijks Museum, inv.nr. RP-P-1905-5710.	101
Afb. 13	Koperen insculpatieplaatje van Bolsward. Collectie Fries Museum, inv.nr. 218 (1951). Bruikleen Gemeente Bolsward.	105
Afb. 14	Merken op een schaal met gedreven voorstellingen. Meesterteken van Rintje Jans, jaarletter T (1670) en het stadskeur van Leeuwarden. Particuliere collectie.	109
Afb. 15	Merken op de onderzijde van een achtkantige brandewijnkom. Onbekende meester, jaarletter E (1636 of 1656) en het keur van Joure. Leeuwarden, Collectie Fries Museum/bruikleen Ottema-Kingma Stichting, inv.nr. 2002-019.	112
Afb. 16	Jacob Folkema. Portret van Thomas Hicht. (1714) Tekening. RKD, IB nr. 75460.	134
Afb. 17	Onderzijde van de avondmaalsbeker van N.H.G. Haskerdijken met het meesterteken van Watse Gepkes (Voet nr. 301), jaarletter O (1686) en het keur van Heerenveen. Collectie Museum Heerenveen/bruikleen Nederlands Hervormde Gemeente Heerenveen.	152

Afb. 18	De Broerekerk in Bolsward (1898). Leeuwarden, Tresoar, Fries Fotoarchief, inv.nr. 7265.	157
Afb. 19	Doosje met gewichten en balans voor het wegen van munten van ijkmeester-generaal Jacob Admiraal II (1750-1759). Leiden, Museum De Lakenhal, inv.nr. 1146.	174
Afb. 20	Folckert Jans Pluymioen laat in 1611 in het recesboek van Sneek registreren alsnog bereid te zijn de meesterproef af te leggen. Leeuwarden, Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 31, f. 21.	209
Afb. 21	Houten beeld voorstellende Sint Eloy (ca. 1565). Amsterdam, Collectie Rijks Museum, inv.nr. BK-1956-18.	220
Afb. 22	Kwitantie van Heercke Heerckes voor de leverantie van een 'kaijsel' of sleutelring (1614). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 112, ongef. 257	
Afb. 23	Uitstaande schulden van de Sneker edelsmid Ellert Jacobs bij Friese collega's (1618). Leeuwarden, Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 151, f. 32v.	260
Afb. 24	Gaspar Bouttats naar een tekening van Jan Peeters. Gezicht op Bolsward. Prent (1679). Amsterdam, Collectie Rijks Museum, inv.nr. RP-P-1907-2107.	272
Afb. 25	Zilveren oldermanspenning van Franciscus Elgersma van het schippersgilde van Bolsward (1721). Amsterdam, Collectie Rijks Museum, inv.nr. NG-VG-7-339.	294
Afb. 26	Douwe Menten wordt gedwongen tot betaling van 12 stuivers (1612). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 8, f. 69.	305
Afb. 27	Handtekening van Meye Poppes (1611). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 8, f. 24.	307
Afb. 28	Betaling aan Gerrit Hendricks voor een 'silver onderriem' (1614). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 112, f. 404v.	308
Afb. 29	Handtekening van Heercke Heerckes (1616). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 114, f. 124.	311
Afb. 30	Handtekening van Heercke Heerckes (1626). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 123, f. 301.	311
Afb. 31	Kwitantie van Sytse Tiaerds voor een oude schorthaak (1603). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 102, f. 26.	313
Afb. 32	Peter Intjes ontvangt 14 goudguldens voor gemaakt zilverwerk (1612). Leeuwarden, Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 24, f. 126.	314
Afb. 33	Handtekening van Epke Hoytes (1611). Amsterdam, Stadsarchief, Archief 5075, notaris Salomon Henrix, inv.nr. 21-M, f. 24v.	315
Afb. 34	Het Leeuwarder edelsmedengilde ontvangt 9 carolusguldens van Holle Sjoerds (1607). Leeuwarden, HCL, 1098 Gilden en Beurzen	

	c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65, ongefol.	317
Afb. 35	Griet Scheltdr. en Douwe Pieters verkopen land (1609). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 7, f. 235.	318
Afb. 36	Vitrine met drinkhoorns in het Rijks Museum (1959). Amsterdam, Collectie Rijks Museum, inv.nr. HA-0012216.	322
Afb. 37	Betaling aan Folckert Rochus (1633). Leeuwarden, Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 130, f. 102v.	324
Afb. 38	Meesterteken Voet nr. 32, jaarletter O (1645) en het stadskeur van Bolsward op een avondmaalsschaal van Nederlands Hervormde Gemeente Tjerkwerd.	325
Afb. 39	Rekening betaald aan Lolle Jelts (1632). Leeuwarden, Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 27, f. 501.	332
Afb. 40	Aankondiging van de verkoping van een stuk grond onder de klokslag van Bolsward dat door Anne Heerckes werd gebruikt. (1681)	336
Afb. 41	Onderzijde van een avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Woltersum (Gr.) Meesterteken Voet nr. 38, jaarletter P (1623) en het stadskeur van Bolsward.	340
Afb. 42	Afbeelding van de personificatie van <i>De Hoop</i> op een avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Tjerkwerd. Meesterteken Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40), jaarletter G (1658) en het stadskeur van Bolsward.	347
Afb. 43	Jacob de Gheyn II. <i>De Hoop</i> (ca. 1595) Prent. Amsterdam, Rijks Museum, inv.nr. RP-P-1892-a-17250.	347
Afb. 44	Onderzijde van de avondmaalsbeker van Nederlands Hervormde Gemeente Wijnaldum. Meesterteken Lolle Jelts (Voet nr. 36), jaarletter P (1646) en het stadskeur van Bolsward. Leeuwarden, Collectie Fries Museum, inv.nr. Z1954-3.	348
Afb. 45	Brandewijnkom met deksel door Claes Fransen Baardt. Meesterteken Voet nr. 26, jaarletter F (1657) en het stadskeur van Bolsward. Amsterdam, Rijks Museum, inv.nr. BK-NM-3085.	358
Afb. 46	Familiewapen Machet. (foto Jan Schipper)	389
Afb. 47	Beker met het meesterteken van Frans Jans (Voet nr. 616), jaarletter P (1623) en het stadskeur van Sneek. New York, Metropolitan Museum, inv.nr. 13.42.10. © 2016. Image copy-right The Metropolitan Museum of Art/Art Resource/Scala, Florence.	447

Lijst van afkortingen

Beeling	A.C. Beeling, <i>Dutch Silver</i>
Cat. Vijf eeuwen	<i>Catalogus van de Jubileumtentoonstelling Vijf Eeuwen Kerkelijke Kunst in het Friesch Museum te Leeuwarden</i> , 1947
Cat. z.T.	<i>Catalogus van de tentoonstelling Vier eeuwen Nederlands Zilver</i> , Gemeentemuseum 's-Gravenhage, 1952
Den Haag	<i>Catalogus der tentoonstelling van antieke goud- en zilversmidswerken</i> , Leeuwarden, 1900
Cat. 1900	<i>Catalogus der tentoonstelling van antieke goud- en zilverwerken in het Friesch Museum te Leeuwarden</i> , 1927
Cat. 1927	<i>Catalogus Fries Museum 'Fries Zilver'</i> , 1968
Cat. 1968	<i>Catalogus Fries Museum 'Fries Zilver'</i> , 1985
Cat. 1985	<i>De glans die blijft</i> , Bolsward, 1987
Cat. 1987	Doop-, trouw- en begraafboeken
DTB	<i>De Vrije Fries</i> . Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur en de Fryske Akademy
DVF	<i>Fries Goud en Zilver</i> , 2014
FGZ	Fries Museum
FM	<i>Fries Museum Bulletin</i>
FMB	J.W. Frederiks, <i>Dutch Silver</i>
Frederiks	Gemeentearchief Bolsward.
GAB	Gemeentearchief Sneek
GAS	Gemeentearchief Workum
GAW	geboren
geb.	gedoopt
ged.	gedateerd
gedat.	gesigneerd
design.	Historisch Centrum Leeuwarden
HCL	<i>Jaarverslag Fries Genootschap</i>
JFG	jaarletter
jl.	leerling
leerl.	laatste vermelding
l.v.	meester geworden
mr.	Nederlands Hervormde Gemeente
N.H.G.	Nadere toegang
NT	Ottema-Kingma Stichting, Leeuwarden
O.K.S.	onduidelijk merk
ond.	Oud Rechterlijk Archief
ORA	Provinciale Bibliotheek (thans Tresoar)
PB	Particuliere collectie
P.c.	Rijks Museum Amsterdam
RM	

SAA	Stads Archief Amsterdam
SKKN	Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland
tr.	trouwt
<i>Wiekslag</i>	<i>Wiekslag van Vijf Eeuwen, catalogus van de tentoonstelling Bols- wards zilver</i> , Bolsward 1955
z.jl.	zonder jaarletter
z.m.	zonder merken
z.v.	zoon van
z.v.m.	zonder verdere merken

Voorwoord

Lang geleden las ik het boek van John Montias over Johannes Vermeer, ook wel de ‘sfinx’ genoemd. Met zijn grondige studie op basis van nieuw archiefonderzoek fileerde Montias het beeld van de mysterieuze Delftse schilder op magistrale wijze. Deze opzet inspireerde mij als pas afgestudeerd historicus tot het opzetten van een studie over het leven en werk van Friese edelsmeden. De bronnen die ik in de afgelopen kwart eeuw bestudeerde waren vaak papieren overblijfselen van de tegenslagen waarmee mijn hoofdpersonen werden geconfronteerd. Tijdens dit project kwam ik in min of meer vergelijkbare situaties terecht. Hierdoor liep het onderzoek veel vertraging op, maar gaandeweg leerde ik daardoor wel het belang van de onderneming te relativeren. Ik vind het spijtig dat mijn vader Pieter Schoen het uiteindelijke resultaat niet mag beleven. Zijn overlijden in 2008 deed mij ernstig twijfelen aan nut en noodzaak van het investeren van veel vrije tijd in een schier eindeloos durend project. Mijn promotor professor Hans Mol ben ik veel dank verschuldigd voor zijn geduld en het vertrouwen dat hij in mij als buitenpromovendus bleef houden.

In de afgelopen jaren heb ik veel archiefmateriaal in handen gehad, maar de gedachte dat het onderzoek nimmer volledig kon zijn, stond mij helder voor de geest. Daarvoor nam de combinatie van een gezin en een volledige baan als docent geschiedenis te veel tijd in beslag. Gelukkig kreeg ik een deel van de onderzoeksgegevens aangereikt. Allereerst wil ik Wim Dolk noemen die ruimhartig zijn gegevens over het edelsmedenambacht in de hoofdstad deelde. Belangrijke aanvullende informatie ontving ik van Sicco van Albada. Tijdens zijn speurtocht naar Friese schuitmakers noteerde hij vele bronvermeldingen van edelsmeden. Gerard Mast stuurde regelmatig lijsten met zilverwerk uit Friese boedels op, zodat ik die met mijn eigen materiaal kon vergelijken. In een zeer vroeg stadium van het onderzoek was Wibbo Westerdijk een belangrijke leverancier van materiaal over Heerenveen. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Jan Keuvelaar. Zonder zijn logistieke steun tijdens een moeilijke fase in mijn leven zou de afronding van dit project nog langer op zich hebben laten wachten. Dankzij het ficheleesapparaat van Tjitte Bruinsma was ik in staat het complete archief van het nedergererecht van Bolsward thuis door te nemen. Henk Soeten, bedankt voor je steun en vriendschap.

Mijn werkgever, OSG Sevenwolden in Heerenveen, verleende tijdens de schooljaren 2012-2015 beperkt studieverlof in het kader van mijn Persoonlijke Ontwik-

kelings Plan. Ik dank de schoolleiding van het Fedde Schurerplein – en met name Erik de Vries – voor het inzicht dat een ervaren docent soms ruimte nodig heeft voor een stuk ‘eigenaardige’ ontwikkeling. Onderwijskundige frisheid kan ondanks jaren lesgeven door zelfverwerkelijking behouden blijven. Heel veel waardering heb ik voor collega-historicus Cedric Regtop. De afgelopen jaren heb ik vaak van zijn inspanningen mogen profiteren. Hij liet zijn kritische blik over het fragmentarische boek-in-wording gaan en voorzag het van scherpzinnig commentaar. Mijn oud-leraar Nederlands en fietsvriend Fred Dommershuijzen nam in de eindfase de tekst nauwkeurig door en droeg belangrijke wijzigingen aan. In een later stadium las mijn moeder Sjanie Schoen-Jong het herziene manuscript nog eens grondig door. Literatuurcriticus en fietsvriend Jan IJbema en Eline van Sluijs droegen uiteindelijk mede zorg voor de finale lezing en correctie van de proefdrukken. Collega Sietso Jan Nanninga nam de correctie van de summary voor zijn rekening. Mijn racefietscompanen wil ik bedanken voor de interesse en het geduld dat zij jarenlang opbrachten als ze mijn enthousiaste verhalen op zondag weer eens moesten aanhoren.

Zonder hulp van eigenaren van antiek Fries zilver was dit boek niet in deze vorm verschenen. Met zilverkenner Jan Schipper was het altijd goed sparren en hij deelde genereus zijn afbeeldingen van Friese meestertekens. Hennie Popma liet enthousiast zijn Bolswarder collectie fotograferen. Een woord van dank ook aan de medewerkers van het HCL en Tresoar. Vooral Otto Kuipers was over de jaren zeer behulpzaam. Veel Caraïbische schrijversrust vond ik de afgelopen jaren bij Luc Bosma en Nathaliya Gurtova. Redmar, Eline en Jesper, ik hoop dat jullie niet al te zeer hebben geleden onder tekort aan aandacht. And last, but not least: lieve Cora. Ondanks en dankzij jouw weldadige aanwezigheid is het toch gelukt.

Heerenveen, mei 2016

Inleiding

Dit boek kent een lange wordingsgeschiedenis. In het najaar van 1988 begon ik op verzoek van drs. M.C. van der Sman, de toenmalige directeur van Museum Willem van Haren in Heerenveen, aan de voorbereiding van een expositie over de geschiedenis van de plaatselijke edelsmeden.¹ Niet gehinderd door enige voorkennis associeerde ik Fries zilver na vluchtig literatuuronderzoek voornamelijk met de zeden en gewoonten van de inwoners van het gewest. De vroegmoderne geschiedenis van Friesland leek tot leven te komen in kloeke brandewijnkommen, stoere drinkhoorns en fraai gegraveerde trouwkistjes. Dit zilverwerk was het product van een ambacht dat in de Friese samenleving altijd bijzonder werd gewaardeerd, omdat het in een geheel eigen stijl aan een roemrijk verleden herinnerde. Deze romantische opvatting over het nationale culturele erfgoed – een erfenis uit de negentiende eeuw – hield in de twintigste eeuw lang stand. Naarmate ik in de afgelopen decennia door archiefonderzoek meer over Friese edelsmeden te weten kwam, rees de twijfel over de juistheid van het beeld dat rond het Friese zilver was gecreëerd. Een beeld dat voornamelijk gebaseerd was op studies die de overgeleverde objecten centraal stelden. Maar wat was er eigenlijk bekend over de achtergrond van de makers van dit zilverwerk?

Op eigentijdse waarnemers maakten de edelsmeden niet altijd een even betrouwbare indruk. In 1575 zou Pieter Graffelman, openbare aanklager van Leeuwarden, de beroepsgroep met het kernachtige: ‘Alle goudsmeden zijn dieven’ hebben omschreven.² Deze twijfelachtige reputatie dankte het ambacht aan de neiging met het werkmateriaal de grenzen van het toelaatbare op te zoeken. Edelsmeden werkten met goud en zilver; edele metalen die in de vroegmoderne tijd niet alleen in sier- en gebruiksvoorwerpen werden toegepast, maar die tevens de basis van het monetaire systeem vormden. Sinds de middeleeuwen trachtten overheden meer grip op de muntslag in hun rechtsgebied te krijgen door met plakaten tegen allerlei schadelijke invloeden op te treden. De edelsmeden vielen aanvankelijk ook onder deze wetgeving. Hun werkmateriaal zou op enig moment in het geldcircuit terugvloei-

¹ Ik kies in deze studie voor het gebruik van de algemene term ‘edelsmid’, omdat daarin de verschillende aspecten van het ambacht samenkomen. In Friese tekstbronnen komt over het algemeen tot het einde van de zeventiende eeuw voornamelijk de term ‘goudsmid’ voor. Na 1690 treffen we steeds vaker de omschrijving ‘zilversmid’ aan. De doorsnee Friese edelsmid werkte met goud en zilver, maar hij verkocht ook gouden en zilveren voorwerpen die door derden waren gemaakt. Vandaag de dag zou hij daarom ook ‘juwelier’ genoemd worden.

² HCL, o 5, d.d. 20 september 1575.

en. Opeenvolgende machthebbers hebben in Friesland geprobeerd de waarde en kwaliteit van het edelmetaal te reguleren. In de zeventiende eeuw resulteerde dit zelfs in een ‘eigen’ gewestelijk waarborgsysteem. Maar bestuurders hielden niet altijd rekening met de dynamiek van de economische werkelijkheid. Gaandeweg de Gouden Eeuw bracht deze realiteit de Friese edelsmeden in een lastig parket, hoewel de beroepsgroep er van alles aan deed het ambacht zo exclusief mogelijk te houden.

Over het Friese zilver is in de afgelopen eeuwen veel geschreven. Voor kunsthistorici was de edelsmeedkunst vooral interessant vanwege de esthetische kwaliteit, de stilistische kenmerken en iconografische informatie.³ De wettelijke kaders, de samenwerkingsverbanden en handelsconnecties waren zelden het object van diepgaande studie.⁴ Sonderend onderzoek sterkte het gevoel dat het beeld van het Friese edelsmedenambacht, gezien vanuit het perspectief van de historicus, bijstelling verdiende. Het doel van deze studie is op basis van uitgebreid archiefonderzoek het bestaande beeld te corrigeren vanuit een sociaaleconomische invalshoek. Voor dat tot een nadere beschrijving van het edelsmedenambacht in Friesland kan worden overgegaan, is het allereerst nodig te achterhalen hoe het bestaande beeld tot stand kwam.

1 Historiografische schets

Het Fries Genootschap organiseerde in 1927, in samenwerking met het Fries Museum, een grote zilverexpositie. De directeur van het museum, M.W. Vieweg, omschreef het evenement als ‘eene tentoonstelling van alles, wat in de loop der eeuwen door de Friesche goud- en zilversmeden, kunstenaars op hun gebied, tot stand was gebracht.’⁵ Vieweg verwoordde de destijds gangbare visie op het beroep waarin de edelsmid meer als kunstenaar dan als ambachtsman werd beschouwd. De bestuursleden van het Friese Genootschap droegen in de negentiende eeuw in belangrijke mate bij aan het creëren van deze reputatie doordat zij zich intensief gingen bezig houden met verwerving, bestudering en beschrijving van het antieke Friese zilver. ‘Bewaren voor het verloren gaat in een eeuw waarin modernisering de oude ver-

3 Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 63. Deze sociaaleconomische benadering van het goud- en zilversmidbedrijf mag binnen de Nederlandse context vrij uitzonderlijk zijn, internationaal is die benadering al eerder gekozen. Zie bijvoorbeeld Anne-Marie Claessens-Peré (ed.), *Zilver voor Sir Anthony/Silver for Sir Anthony* (Antwerpen 1999); Günter Irmscher, *Das Kölner Goldschmiedehandwerk 1550–1800. Eine Sozial- und Werkgeschichte* (Regensburg 2005); David Mitchell, *Goldsmiths, silversmiths, and bankers: innovation and the transfer of skill, 1550 to 1750* (Gloucestershire 1995) en Lien Bich Luu, ‘Buitenlandse edelsmeden in London in de 16de en vroege 17de eeuw met een speciale verwijzing naar Antwerpen’ in: Anne-Marie Claessens-Peré (ed.), *Zilver voor Sint Anthony/Silver for Sir Anthony*, 49–69.

4 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500–1815*, 322. Na de Tweede Wereldoorlog hadden Nederlandse historici in het algemeen weinig aandacht voor nijverheid en ambacht hoewel beide sectoren in de steden de voornaamste bron van werkgelegenheid vormden.

5 JFG, (1927–1928), 18.

trouwde leefomgeving veranderde', zo omschreef de historicus Goffe Jensma deze verzameldrang.⁶ Het Fries Genootschap zag het als zijn historische missie het antieke Friese zilver voor omsmelting te behoeden en de kennis over het zilverwerk door middel van exposities, lezingen en publicaties te verspreiden.

Toenemende bewustwording van het nationale verleden was een wezenskenmerk van de burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw. Volgens Jensma was dit gevoel voor de eigen geschiedenis in Friesland sterker ontwikkeld dan in de andere provincies. Hiervoor onderscheidde hij een drietal oorzaken.⁷ Ten eerste beschikte Friesland over een 'rijker' verleden dan andere delen van de Nederlanden. In de tweede plaats was het aandeel van Friesland in de vaderlandse geschiedenis in de negentiende eeuw sterk in belangrijkheid afgenomen. In de middeleeuwen was het geweest een autonoom gebied gebleven. Na de Saksische en Bourgondisch-Habsburgse periode was het uitgegroeid tot een belangrijke steunpilaar van de jonge Republiek der Verenigde Zeven Provinciën. Van die machtspositie was na de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden niet veel overgebleven en dat had zijn weerslag op het zelfbewustzijn van de Friezen. De constructie van een roemrijk verleden compenseerde dit verlies enigszins. Ten derde was er de Friese elite die uit politieke overwegingen naar Holland was vertrokken. Deze notabelen 'om utens' koesterden het 'eigen' karakter van het Friese verleden, omdat zij zich hiermee meenden te kunnen onderscheiden van hun Hollandse soortgenoten. Bij gebrek aan andere tot de verbeelding sprekende uitingen van beeldende kunst, leende het Friese zilver zich uitstekend als hét culturele uithangbord van het gewest. De verzameldrang van de Friese culturele elite bezorgde het Friese zilver overigens een geheel eigen plaats binnen de Nederlandse edelsmeedkunst. De vroegtijdige belangstelling behoeftte veel antiek Fries zilver voor omsmelting. Naar verhouding is er dan ook relatief veel van bewaard gebleven.

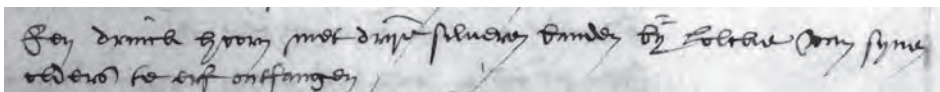
Het Friese zilver was een dankbaar onderwerp voor publicaties. In de jaarverslagen van het Fries Genootschap schreef het bestuur met enige regelmaat over verschillende facetten van het ambacht. De uitgave van 1858-1859 bevat bijvoorbeeld een lezing van mr. W.W. Buma over een runderhoorn met zilver beslag die ooit aan de patroon van Roordahuizum had toebehoord.⁸ Deze drinkhoorns genoten onder bestuursleden grote belangstelling, omdat zij er de onderlinge verbondenheid van de Friese stam in meenden te herkennen.⁹

⁶ Jensma, 'Friso', 19.

⁷ *Ibidem*, 31.

⁸ JFG, (1858-1859), 293. De Ottema-Kingma Stichting kocht deze drinkhoorn, gemaakt door de Leeuwarder edelsmid Albert Jacobs Canter (Voet nr. 341), in 2008 aan. Afgebeeld en beschreven in Ter Molen, *Fries goud en zilver* (voortaan aangehaald als FGZ), 346-349.

⁹ Buma, 'Hoorn', 65-77; Ten Hoeve, 'Drinkhoorns', 49; Ter Molen, FGZ 1, 27. De opmerking dat 'de drinkhoorn oorspronkelijk uitsluitend door de meest aanzienlijke oude Friese families in huiselijke kring werd gebruikt, is historisch gezien niet juist. Deze objecten kwamen ook in boedels van andere sociale geledingen voor. Zie afbeelding 1.

Afb. 1 Vermelding van een drinkhoorn met drie zilveren banden als erfstuk in de inventaris van boer Lolcke Jelles uit Itens (1562).

De Historische Tentoonstelling van 1877 toonde al diverse voorbeelden van het Friese zilver. Volgens de samenstellers drukte dit zilverwerk de eeuwenoude verbondenheid tussen de Friezen uit.¹⁰ De expositie leverde veel contacten op met edelsmeden die affiniteit met het ambachtelijke verleden hadden. Uitbreiding van dit netwerk verkleinde het risico dat antiek erfgoed alsnog in de smeltkroes zou belanden.¹¹ Tijdens de vergadering van 18 maart 1880 meldde het bestuur van het Fries Genootschap dat de voogden van het Poptagasthuis bereid waren hun pronkzilver in bruikleen af te staan. Eerder was dit monumentale zilverwerk te zien geweest tijdens een expositie die door de Amsterdamse kunstenaarskring Arti en Amicitiae was samengesteld.¹² De Poptaschat was sindsdien een van de topstukken van het Fries Museum en geldt nog steeds als hét symbool van het Friese zilver.¹³

Het Fries Genootschap schonk ook aandacht aan de organisatievorm van het beroep. In 1889 hield de predikant M.E. van der Meulen een lezing over het gildewezen in Bolsward waarin hij vaststelde dat de bloei van de gilden in de zeventiende eeuw een hoogtepunt had bereikt.¹⁴ M.G. Nijland publiceerde begin twintigste eeuw over gilden en edelsmeedkunst in Sneek. De beschrijving van zilveren objecten en de daarop voorkomende merktekens kwam tijdens het laatste kwart van de negentiende eeuw op gang. Begin twintigste eeuw verschenen de eerste gezaghebbende publicaties over een aantal Hollandse steden. Rond 1913 werkte de Haarlemse zilversmid Elias Voet jr. (1868-1940) aan een studie over de meestertekens van de Friese goud- en zilversmeden.¹⁵ Aan deze publicatie verleende ook de secretaris van het Fries Genootschap, Rinske Visscher (1868-1950), medewerking.¹⁶ De toenemende belangstelling voor het Friese zilver viel ook in *De Vrije Fries*, het jaarboek van het Fries Genootschap, waar te nemen. Met de bijdrage van Rinske Visscher over de Leeuwarder leerlingen startte in 1914 een traditie van wetenschappelijk onderbouwde publicaties over Friese edelsmeden en hun werk.

De Leeuwarder notaris Nanne Ottema (1874-1955) speelde een belangrijke rol bij de bestudering en de conservering van het Friese zilver.¹⁷ Tijdens zijn periode als waarnemend directeur van het Fries Museum schonk hij veel aandacht aan de

¹⁰ JFG, (1876-1877), 24.

¹¹ JFG, (1878-1879), 9.

¹² JFG, (1879-1880), 146.

¹³ 'Verdwijnt de Poptaschat uit Fries Museum?', *Leeuwarder Courant*, 4 februari 2014, 15.

¹⁴ JFG, (1889-1890), 56-59.

¹⁵ Ter Molen, 'Elias Voet jr.', 361-369.

¹⁶ Kunst, 'Rinske Visscher', 164-171.

¹⁷ Ten Hoeve, 'Nanne Ottema', 204-211.

diverse uitingsvormen van de Friese ambachtskunst. Het museum koos onder zijn bewind voor actieve acquisitie van objecten. Ottema onderhield contacten met antiquairs, maar ook met omroepers van agrarische boelgoederen. Op deze manier hoopte hij oude zilveren objecten van de ondergang te kunnen redden. Zijn oproep zorgde ervoor dat nog werkzame Friese edelsmeden meer dan duizend voorwerpen aanleverden.¹⁸ Op de jaarvergadering van het Fries Genootschap in 1923 besprak Ottema de stand van zaken van het zilveronderzoek. Hij prees de oud-Leeuwarder Bakkers voor zijn studie naar de bronnen van de Friese edelsmedengilden. Deze in 's-Gravenhage werkzame edelsmid ontdekte in de archiefstukken van het edelsmedengilde van Sneek de sleutel tot het Friese jaarletterssysteem.¹⁹ Nijland publiceerde naar aanleiding van Bakkers' bevindingen een artikel in het tijdschrift *De Navorscher*.²⁰ Contacten met eigenaren van Fries zilver werden, met het oog op het afnemen van wasafdrukken van de afgeslagen merken, uitgebreid.

Al deze inspanningen vormden de opmaat voor de grote zilvertentoonstelling van 1927, die in het Fries Museum werd georganiseerd ter gelegenheid van de viering van het honderdjarig bestaan van het Fries Genootschap.²¹ Aan de oproep zilverwerk in bruikleen af te staan werd massaal gehoor door gegeven door kerkgenootschappen, museale instellingen en particulieren. Ottema publiceerde in het kader van deze expositie in *De Vrije Fries* een uitgebreid artikel over de geschiedenis van de Friese edelsmedekunst waarvoor hij in druk verschenen tekstbronnen en gegevens van de edelsmedengilden uit verschillende Friese steden gebruikte.²² De meeste aandacht ging in zijn verhaal uit naar Leeuwarden. Dat was niet verwonderlijk omdat Bakkers en Visscher al veel informatie over de hoofdstedelijke meesters hadden verzameld. Bovendien vormde de aanwezigheid van het houten gildebord een stevig houvast voor de toeschrijving van de Leeuwarder meestertekens.²³ Door de jaren heen bleef Ottema over het ambacht schrijven, zoals in een publicatie uit 1942 waarin hij het zilver – geheel in lijn met de tijdgeest – als een belangrijke uiting van Friese volkskunst behandelde.²⁴

Het goud- en zilverwerk dat voor de tentoonstelling van 1927 was afgestaan, leverde de basisgegevens voor het in 1932 verschenen standaardwerk *Merken van Friesche goud- en zilversmeden*.²⁵ De titel maakt duidelijk dat identificatie van namen van de edelsmeden en toeschrijving van meestertekens de belangrijkste uitgangspunten van het boek vormden. Redenerend vanuit meestertekens en stadskeuren rangschikte Voet de gegevens per stad en dorp. Zijn onderzoek resulteerde in een zeer informatief, maar nogal onevenwichtig boek. Vergeleken met het deel

18 JFG, (1922-1923), 12-13.

19 JFG, (1923-1924), 3-4.

20 Nijland, 'Sneker gilden', 581-594.

21 Stoter, 'Voet en Ottema', 371-380.

22 Ottema, 'Geschiedenis', 219-333.

23 Afgebeeld in FGZ, 41-42.

24 Ottema, *Het kunstambacht en de volkskunst*, 60.

25 In het vervolg aangehaald als *Merken*.

over de Leeuwarder edelsmeden dat door Rinske Visscher werd verzorgd, stak het biografische materiaal over de ambachtslieden uit de andere steden en dorpen nogal schril af. Veel edelsmeden op het platteland bleven ongeïdentificeerd, omdat voor het onderzoek voornamelijk gebruik was gemaakt van de archieven van de Friese edelsmedengilden. Voor de dorpen op het Friese platteland waren dergelijke bronnen niet voorhanden.

De biografieën die Rinske Visscher van de Leeuwarder meesters samenstelde, verschaften op het eerste gezicht een aardig beeld van het ambacht in de hoofdstad. Maar een kritische bestudering van de tekstbronnen toont aan dat zij – bewust of onbewust – nogal selectief met het materiaal was omgegaan. Veel feiten over ontduiking van de wet, gesjoemel met het gehalte en de hardhandige omgangsvormen binnen het gilde bleven onvermeld. Het speculatieve karakter van sommige onderdelen van het boek is gemeten naar hedendaagse maatstaven nogal opvallend. De toeschrijving van een Bolswarder meesterteken aan de Utrechtse edelsmid Paulus van Vianen laat zien dat de neiging tot het trekken van conclusies, zonder daarvoor harde bewijzen aan te leveren, soms moeilijk te onderdrukken viel. Het verhaal over een zilveren proefbeker, die door een telg uit het Leeuwarder edelsmedengeslacht Van der Lely gemaakt zou zijn, levert in de eenentwintigste eeuw nog voer voor discussie op.²⁶

Na de Tweede Wereldoorlog schonk het Fries Museum door middel van exposities opnieuw aandacht aan het Friese zilver. Onder de titel *Vijf eeuwen kerkelijke kunst* toonde het in 1947 een overzicht van het katholieke kerkzilver uit de provincie. De directeur van het museum, de kunsthistoricus dr. Abraham Wassenbergh,²⁷ publiceerde in 1948 een artikel waarin hij verslag deed van het schilder-technisch onderzoek naar het houten gildebord van de Leeuwarder edelsmeden. Na verwijdering van overschilderingen kon de werkelijke maker van belangrijke onderdelen van de Poptaschat geïdentificeerd worden.²⁸ Wassenbergh schreef in dat jaar ook over het Friese jaarlettersysteem.²⁹ In 1954 publiceerde hij in *it Beaken* een artikel over de edelsmeden van Bolsward. Het Fries Museum had drie jaar eerder een koperen insculpatieplaatje met de namen en meestertekens van edelsmeden uit die stad verworven.³⁰ Wassenbergh wist met behulp van het Bolswarder edelsmedengildeboek veel zilverwerk aan namen te koppelen. Zijn artikel vormde het uitgangspunt voor de zilvertentoonstelling *Wiekslag van vijf eeuwen*, die in 1955 in het stadhuis van Bolsward werd gehouden.

Het jaarboek *De Vrije Fries* ontwikkelde zich in de twintigste eeuw tot hét medium voor deelpublicaties over het Friese zilver. In 1960 publiceerde ir. F.E. van

²⁶ Voet, *Merken*, 127-130; Endlich, *Een bijzondere beker verklaard*.

²⁷ Boschma, 'Abraham Wassenbergh', 180-193.

²⁸ Wassenbergh, 'De restauratie van het Gildebord der Leeuwarder Zilversmeden', 9-14. Dit houten bord leek op het eerste gezicht een betrouwbare bron voor de toeschrijving van meestertekens, maar nadere bestudering toonde sporen van overschildering aan.

²⁹ Wassenbergh, 'Jaarletters', 15-16.

³⁰ Zie hoofdstuk 4 voor een beschrijving van dit plaatje.

Afb. 2 Scheidend directeur Abraham Wassenbergh voor de vitrine met de Poptaschat in het Fries Museum (1963).

Ruyven een verhandeling over de edelsmeden van Harlingen en Karel Citroen vroeg in 1975 aandacht voor valse merktekens op Nederlands zilver. De toenemende kennis van de betekenis van deze merken had sinds het einde van de negentiende eeuw geleid tot vervalsen en namaken van historische objecten. In het begin van de twintigste eeuw waren vooral enkele edelsmeden uit Sneek en Amsterdam zeer bedreven in het werken in de traditie van het antieke Friese zilver.³¹

Het Fries Museum bood steeds een podium voor nieuwe onderzoeksresultaten. De bijdragen van de Leeuwarder archivaris Wim Dolk in het *Fries Museumbulletin* bleken vooral waardevol, omdat ze op basis van archiefonderzoek nieuwe feiten verschaften over de bedrijfsvoering van de meesters in de Friese hoofdstad. Gedurende de laatste twee decennia van de twintigste eeuw organiseerden diverse Friese musea tentoonstellingen over de lokale edelsmeden. Dit gebeurde in Bolsward in 1987, in het Fries Museum in 1989, in het Museum Willem van Haren in Heerenvveen in 1989, in het Gemeente Museum het Hannemahuis in Harlingen in 1990, in het Admiraliteitshuis in Dokkum in 1992 en in het Streekmuseum van Gorredijk in 1997.³² Het Fries Museum schonk in 2000 aandacht aan het Friese pronkzilver. Museum Willem van Haren organiseerde in 2002 opnieuw een expositie over

³¹ Van Rijen, FGZ, I, 163-187.

³² Een geplande expositie in het museum van Joure kon geen doorgang vinden, omdat tijdens de voorbereiding diefstal van zilver uit Fries museaal bezit roet in het eten gooide.

de lokale edelsmeden. Bij veel van deze tentoonstellingen verschenen catalogi met biografische gegevens die meestal afkomstig waren uit de bestaande zilverliteratuur. De catalogus over het zilverwerk uit Dokkum, Kollum en Ameland vormde hierop een gunstige uitzondering doordat het ook verslag deed van nieuw archiefonderzoek. Informatie over Friese edelsmeden en hun merken vonden ook op andere wijze hun weg naar een geïnteresseerd publiek. Sinds 1988 neemt *De Stavelij*, het jaarboek van de Nederlandse Zilverclub, met enige regelmaat nieuwe gegevens op. Met de introductie van het internet ontstond de unieke mogelijkheid de kennis over goud- en zilvermerken online te verspreiden en up to date te houden. In 2014 bereikte de objectgerichte beschrijving van het Friese zilver met de verschijning van de driedelige uitgave *Fries Goud en Zilver* in 2014 een voorlopig visueel hoogtepunt.

Al deze tentoonstellingen, catalogi en artikelen leunden sterk op de herziene uitgave van *Merken van Friese goud- en zilversmeden*.³³ Deze publicatie was in 1974 onder redactie van Wassenbergh en Penning verschenen. De opzet van het boek verschilde in diverse opzichten van de originele uitgave. Alle meestertekens werden nu fotografisch, in plaats van nagetekend, opgenomen. Ook de weergave van het jaarlettersysteem werd anders aangepakt. Na een globale beschrijving van het systeem, volgde een chronologische opsomming van de Friese jaarletters in één doorlopende reeks. Op deze aanpak viel wel iets af te dingen, want deze samengestelde alfabetten, met reproducties van jaarletters afkomstig uit verschillende Friese steden en dorpen, zijn bepaald niet representatief. In de zeventiende eeuw is in alle Friese steden en dorpen weliswaar dezelfde jaarletter gebruikt, maar het uiterlijk van de stempels verschilde soms sterk. Elias Voet had dit verschijnsel reeds onderkend. De eerste druk, met zijn per stad en dorp gerubriceerde jaarletters, is in dat opzicht het betere boek.

De auteurs van de herziene uitgave rangschikten in alfabetische volgorde de steden en dorpen waar ooit goud en zilver was gekeurd op en somden in chronologische volgorde de meesters en hun tekens op. Daarna kwamen de dorpen waar geen edelmetaal was gekeurd aan bod. Het onderzoek voor de heruitgave werd in samenwerking met studenten van de Universiteit van Amsterdam uitgevoerd. Uit de tekst valt op te maken dat bronnen van de overheid en de Friese nedergerechten werden gebruikt. Hierdoor kwam meer kennis over de edelsmeden op het platteland beschikbaar. Maar een deelstudie over Heerenveen toonde aan dat het betreffende archiefonderzoek matig was uitgevoerd.³⁴ Een ander zwak punt vormde de onevenwichtigheid van de spreiding en detaillering van de biografische gegevens. Nog steeds kreeg de lezer veel meer informatie over de Leeuwarder meesters voorgeschoteld dan over hun collega's uit de andere Friese steden en dorpen.

Na de publicatie van *Merken*² werd de kennis van het Friese zilver vooral weer door tentoonstellingen en deelpublicaties vergroot. Het Fries Museum exposeerde

³³ In het vervolg aangehaald als *Merken*².

³⁴ Schoen, 'Heerenveense goud- en zilversmeden'.

in 1985 werk van de Bolswarder Claes Baardt en in 1989 stond het oeuvre van de edelsmedenfamilie Van der Lely uit Leeuwarden centraal. Bij deze expositie verscheen een uitgebreide catalogus.³⁵ In 2000 organiseerde het Fries Museum een tentoonstelling over Fries pronkzilver waarbij een rijk geïllustreerde catalogus met de titel *De Zilveren Eeuw* verscheen. Ook Bolsward schonk aandacht aan zijn plaatselijke edelsmeden. In de zomer van 1987 huisvestte het stadhuis een expositie getiteld *De Glans die blijft*. Samensteller Wiebe Keikes verzuchtte in de inleiding van de bijbehorende catalogus dat nog steeds weinig feiten over het wel en wee van de plaatselijke meesters aan het licht waren gekomen.³⁶ Hij hoopte dat de tentoonstelling de aanzet zou geven tot hernieuwd onderzoek naar de geschiedenis van de Bolswarder edelsmeden. Deze uitdaging ben ik in 2004 aangegaan en het resulterende tussentijds – vooruitlopend op deze studie – in een tweetal publicaties over de edelsmedenfamilie Baardt.

2 Probleemstelling en keuzes

Uit het bovenstaande blijkt dat het onderzoek naar het Friese zilver in het verleden voornamelijk gefocust was op de identificatie van edelsmeden en beschrijving van esthetische en iconografische kenmerken van het zilverwerk. Niet zelden trokken topstukken daarbij de meeste aandacht. De pracht en praal van dit pronkzilver werd telkens weer benadrukt en straalde op het ambacht in het algemeen af. Hierdoor bleef de Friese edelsmid zijn reputatie als ambachtskunstenaar behouden. Zilveren objecten kunnen door de kwaliteit van het drijfwerk of de gravures de kijker echter eenvoudig verblinden. Een stuk zilver vertelt echter meer. Achter de merktekens gaat namelijk het verhaal over de kwaliteit van het edelmetaal schuil. De betekenis van deze merken was in de twintigste eeuw weliswaar in kaart gebracht, maar over de effectiviteit en werking van de wetgeving waarvan ze een uiting waren, is nog steeds veel onbekend.

Deze benadering heeft ook zeker te maken met de werkwijze van de oudere geschiedschrijving waarin beschrijving van wet- en regelgeving vaak beperkt bleef tot een feitelijke weergave van ordonnanties en gildebrieven. In zijn dissertatie over de gilden in Utrecht beschrijft de historicus Nico Slokker een traditie binnen de vaderlandse geschiedschrijving die tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw stand hield.³⁷ Hij laat zien dat deze studies vaak sterk beïnvloed zijn door de achtergrond van de auteurs. Zij keken door een mentale bril, gekleurd door hun politieke of religieuze overtuiging, naar ordonnanties en reglementen die een gewenste werkelijkheid beschreven. Dat er niet veel animo was om onderzoek te verrichten naar de praktische uitwerking van die regels, is niet verwonderlijk, omdat uitbrei-

³⁵ Stoter, *Lelie in zilver*.

³⁶ Keikes, *Glans*, 12.

³⁷ Slokker, *Ruggengraat*, 12.

ding van die kennis om uitvoerig en tijdrovend archiefonderzoek vraagt. De nieuwe historiografie is wel sterk geïnteresseerd in de dagelijkse praktijk. Ook in deze studie vormt dat het belangrijkste themaveld.

Tijdens de beginfase van dit onderzoek stuitte ik op een tweetal processen waarin gerenommeerde Friese edelsmeden een twijfelachtige hoofdrol speelden. Deze ondernemers waren in eerste aanleg wegens wanbetaling veroordeeld. Beiden waren echter van mening dat de aanklacht onterecht was aangezien zij als 'commissisionair' van Amsterdamse juweliers waren opgetreden. Deze opmerkelijke vondst vormde het uitgangspunt van een zoektocht naar de omvang en intensiteit van de handelsrelaties tussen Amsterdamse en Friese edelsmeden. De centrale vraag was of bewezen kon worden of zilverwerk dat tot dan toe voor 'Fries' doorging, maar dat overduidelijk van Hollandse en Amsterdamse stijlinvloeden getuigde, in feite uit handelsgoed bestond. Dit vermoeden werd tijdens het onderzoek nog eens ondersteund door de uitkomsten van een studie die de kunsthistoricus Piet Bakker naar de Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw had opgezet. Zijn dissertatie toonde aan dat in Leeuwarden rond 1650 intensief in Amsterdamse schilderijen werd gehandeld.³⁸ Onderzoek in het stadsarchief van Amsterdam toonde aan dat mijn initiële vraagstelling te ambitieus was geformuleerd. Er konden wel contacten tussen Amsterdamse en Friese edelsmeden worden vastgesteld, maar de onderzoeksvraag viel niet op bevredigende wijze te beantwoorden. Om die reden is gekozen voor een andere opzet.

Het onderzoek spitste zich vanaf dat moment toe op de omstandigheden waaronder Friese edelsmeden in het algemeen, en de meesters in Leeuwarden en Bolsward in het bijzonder, hun beroep uitoefenden. Voor de keuze van deze twee Friese steden zijn diverse redenen aan te voeren. Over de Leeuwarder edelsmeden waren verschillende publicaties voorhanden. Bovendien was er veel 'nieuw' bronnenmateriaal beschikbaar. Voor Bolsward bood de bestaande literatuur minder, maar door uitgebreid archiefonderzoek waren veel nieuwe feiten aan het licht gekomen. Bovendien was voor deze stad belangwekkend bronnenmateriaal overgeleverd. Bolsward leek bovendien een intrigerend studieobject, omdat na 1580 een aanzienlijk deel van de bevolking trouw was gebleven aan de kerk van Rome. Deze omstandigheid voedde de veronderstelling dat verschil in religieuze overtuiging aanleiding zou kunnen geven tot bijzondere dynamiek binnen het edelsmedengilde. Vanuit dat perspectief gezien vormt dit onderzoek een volgende stap in de studie naar de organisatiestructuur van de gilden in de Noordelijke Nederlanden.

Dit onderzoek stelt de edelsmeden en niet de marktsituatie voor het zilverwerk centraal. Het bepalen van de relatie tussen de maker en het voorwerp van edelmetaal is nogal problematisch, omdat bewaard gebleven werk niet per se representatief voor de totale productie van een edelsmid hoeft te zijn. Een geïsoleerd stuk pronkzilver kan bijvoorbeeld verhullen dat de maker in kwestie in werkelijkheid

³⁸ Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 122.

overwegend gebruikszilver maakte. Daarnaast valt het zilverwerk dat in boedel-inventarissen wordt vermeld, in tegenstelling tot uitingen van de schilderkunst, doorgaans niet aan de naam van een maker te koppelen. In de vroegmoderne tijd was dat, op een enkele uitzondering na, ook geen belangwekkend gegeven. Het gewicht van het object en de waarde van het zilver in stuivers uitgedrukt, was veel belangrijker. Goud- en zilverwerk was immers niets anders dan opgepot geld in een andere verschijningsvorm dan de munt.

Dan is er nog het probleem van de eigenhandigheid. Het zilver in de boedel van een edelsmid is niet noodzakelijkerwijs door hemzelf vervaardigd. Inmiddels is wel vastgesteld dat edelsmeden vaak goud- en zilverwerk van overleden vakbroeders of stad- en provinciegenoten overnamen. Werden deze voorwerpen onveranderd doorverhandeld of diende dit zilver als werkmateriaal? Daarnaast leverden de edelsmeden elkaar halffabricaten. Wie was dan de uiteindelijke maker van samengestelde objecten? Het zilver was tijdens de vroegmoderne tijd, net als de genres binnen de schilderkunst, onderhevig aan modetrends. Bepaalde vormen en stijlen raakten soms snel uit de gratie van de consument. Een overgeschilderde voorstelling doorstond nog wel eens in anonimiteit de tand des tijds, maar zilverwerk dat uit de smaak raakte, trof een triester lot. Het gevolg was het verdwijnen van een enorme hoeveelheid voorwerpen. Deze studie beschrijft hoe het zilver in een veel hoger tempo in de smeltkroes belandde dan misschien tot nu toe werd aangenomen.

Voor dit onderzoek is veel gebruik gemaakt van boedelinventarissen. Iedereen die wel eens een inventarisatie- of aestimatieboek van een Friese stad of grietenij heeft doorgenomen, zal opgemerkt hebben, dat de categorie ‘golt en silver’ rond 1600 voornamelijk bestond uit een opsomming van vrouwelijke lijfsieraden en eenvoudige gebruiksvoorwerpen. Gaandeweg de zeventiende eeuw breidde deze categorie zich uit met allerlei voorwerpen die voordien in aardewerk of tin werden uitgevoerd. De omvang van de objecten nam toe en zilveren roemers, mosterd-potten, drinkschalen en brandewijnkommen verschenen. De groeiende welvaart in Friesland vertaalde zich na 1600 onder andere in een toename van het aantal zilveren sier- en gebruiksvoorwerpen. Door de uitgebreide aandacht van historici en kunsthistorici voor de Friese adel leek het alsof deze uiting van toegenomen welvaart alleen voor deze sociale laag gold.³⁹ Er zijn sterke aanwijzingen dat deze vorm van geld oppotten onder bredere lagen van de Friese bevolking voorkwam.⁴⁰ Eigenerfde boeren, leden van het stedelijke patriciaat, maar ook individuen uit de sociale lagen daaronder, bezaten soms zilveren objecten die voorheen vooral aan de Friese landadel zijn toegeschreven.⁴¹ Een kwantitatieve analyse ter ondersteuning

³⁹ Noomen, ‘Eigenerfd of edel?’, 296. De auteur stelt terecht dat zilver als uiting van status niet alleen aan de Friese adel was voorbehouden.

⁴⁰ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 84. De auteur beschrijft de economische rationaliteit achter het fatsoeneringsproces in Leeuwarden in de zeventiende eeuw. Sparen leverde meer revenuën op dan schatvorming.

⁴¹ Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 22. Bakker beschrijft een vergelijkbare situatie ten aanzien van de portretkunst. Op grond van de publicaties van Abraham Wassenbergh werd lange tijd verondersteld dat de Friese

van deze hypothese kon in het kader van dit onderzoek niet worden ondernomen. Dat gold tevens voor allerlei andere interessante benaderingen van antiek edelmetaal, zoals vraagstukken over mode en waarde. Voordat een dergelijk analyse kan plaatsvinden, is het eerst nodig de verschillende aspecten van het ambacht beter in kaart te brengen.

3 Hoofdvraag en deelvragen

Deze studie staat een aanpassing van het bestaande beeld van de Friese edelsmeden en hun ambacht voor. Om dat doel te bereiken is gekozen voor een beschrijvende aanpak van verschillende facetten van het beroep op het niveau van de individuele actoren. De hoofdvraag is navenant breed geformuleerd en luidt: in hoeverre werden de werkzaamheden van Friese edelsmeden in de Gouden Eeuw beïnvloed door wettelijke, institutionele en commerciële structuren en welke maatschappelijke positie nam de beroepsgroep in de gekozen periode in? Voor een antwoord op deze vraag is een viertal aspecten van het ambacht bestudeerd. Dit zijn achtereenvolgens het wettelijke kader, de organisatievorm van het ambacht, de handelscontacten en de maatschappelijke positie van het beroep.

Uit deze opzet vloeien vier clusters van deelvragen voort. In de eerste plaats is gekeken naar de totstandkoming van het wettelijk kader. Hoe ontwikkelde de wetgeving voor goud en zilver in Friesland zich tijdens de vroegmoderne tijd en op welke wijze grepen deze regels in op de uitoefening van het ambacht? De uitwerking en effectiviteit van de regelgeving worden geanalyseerd door de dagelijkse praktijk in Leeuwarden en Bolsward onderling te vergelijken.

De tweede groep deelvragen richt zich op de Friese edelsmedengilden. Vanaf welk moment kan er gesproken worden van een 'eigen' georganiseerde beroepsgroep en hoe functioneerden deze verbanden in de praktijk? Welke rol speelden zij bij de handhaving van de wet en op welke wijze beïnvloedden zij de uitoefening van het ambacht? De aandacht gaat in het bijzonder uit naar de onderlinge relaties van gildeleden en hun families. Daarnaast willen we nagaan waarom Friese edelsmedengilden zijn opgericht. Ging het deze verbanden vooral om bescherming van economisch belangen of diende de organisatie als een sociaal netwerk voor de aangesloten leden en hun families? De impact van de keuze voor een bepaalde religie komt aan de orde bij de beschrijving van de bestuursvorm van het gilde. Voorts is er aandacht voor de continuïteit van de gilden, de leertijd en het moment van toetreding tot het ambacht. Aan het eind van het tweede deel komt ook de samenwer-

schilderkunst vooral portretten had opgeleverd die in opdracht van de Friese adel waren vervaardigd. Deze veronderstelling werd ingegeven door het feit dat het overgrote deel van de collectie van het Fries Museum uit portretten bestond die leden van de Friese adel voorstelden. Bakker toont aan dat dit beeld van de Friese schilderkunst niet juist is. De Bolswarder inventarissen tonen aan dat ook veel leden van het stedelijk patriciaat zich lieten portretteren.

king tussen de verschillende Friese edelsmedengilden aan bod.

Het derde cluster deelvragen zoomt in op de maatschappelijke positie van de Friese edelsmeden en op de reikwijdte en omvang van hun handelscontacten. De vraag wordt opgeworpen in hoeverre Friese edelsmeden in de vroegmoderne tijd deel uitmaakten van lokale, regionale en internationale handelsnetwerken. Binnen dit themaveld wordt ook nagegaan op welke wijze Friese edelsmeden anticipeerden op veranderende economische omstandigheden. Zijdelings wordt daarbij de vraag gesteld in hoeverre gesproken kan worden van eigenhandig gemaakt zilverwerk. Aan de hand van een vergelijkende analyse van ruim zeventig boedelinventarissen wordt een beeld geschetst van de werkzaamheden van Friese edelsmeden.

Ook binnen het vierde cluster van deelvragen staat de maatschappelijke positie van het ambacht centraal. De traditionele visie op het ambacht wordt dan aan de hand van de edelsmeden van Bolsward aan een kritische blik onderworpen. Dit wordt gedaan op basis van een beschrijving van de sociale, economische- en politieke positie van individuele leden van het gilde. De informatie, die in de biografische schetsen in deel v is opgenomen, dient daarbij als basismateriaal.

4 Tekstbronnen

Van de Friese edelsmeden uit de gildentijd zijn – op een tweetal uitzonderingen na – geen familie- of bedrijfsarchieven overgeleverd.⁴² Gegevens over hun ondernemerschap moesten daarom op een andere wijze worden verzameld. Veel details over het dagelijkse leven in het vroegmoderne Friesland gaan voor een belangrijk deel schuil in de archieven van de nedergerichten van de elf steden en de dertig grietenijen.⁴³ Deze bronnen van de lagere rechtspraak worden in Tresoar en het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) bewaard. Het materiaal is doorgaans vanaf het derde kwart van de zestiende eeuw overgeleverd. De bronnen laten zich niet altijd even makkelijk benaderen, omdat bruikbare eigentijdse indexen meestal ontbreken. Dit dwingt de onderzoeker ertoe veel tijd te spenderen aan het doornemen van een grote hoeveelheid materiaal die voor het onderzoek niet direct relevant is. Ik prijs mij dan ook gelukkig dat ik voor dit onderzoek gebruik mocht maken van het spitwerk dat reeds door anderen was verricht. Vooral het materiaal dat Wim Dolk over de Leeuwarder edelsmeden aanreikte, bleek van onschatbare waarde. Zijn gegevens over het ambacht in de hoofdstad bestrijken de periode van 1575 tot 1650. Aanvullende informatie over de tweede helft van de zeventiende eeuw ontving ik van Sicco van Albada, die tijdens zijn speurtocht naar Friese schuitmakers bronvermeldingen van edelsmeden ‘meenam’. Daarnaast deelde Gerard Mast ruimhartig zijn gegevens over goud en zilverwerk in Friese boedels.

⁴² Tresoar, NT abk-93-51 Jan Rienstra, goud en zilversmid te Sneek; NT abk-93-56 H. Smeding, zilversmid te Leeuwarden.

⁴³ Deze archieven worden ook Oud Rechterlijke Archieven (voortaan aangehaald als ORA) genoemd.

Aangezien het vizier in dit onderzoek vooral op Bolsward is gericht, heb ik voor deze stad het complete oud-rechterlijk archief vanaf microfiches doorgenomen. Het omvat 291 folianten en pakken, die slechts sporadisch van eigentijdse of later toegevoegde indexen zijn voorzien. Op het eerste gezicht lijkt een index het zoeken te vereenvoudigen, maar de praktijk leert anders. Om dat te illustreren kunnen we de hypotheekboeken nemen. Hierin zijn de namen van debiteuren meestal in een eigentijds register opgenomen, maar we krijgen pas zicht op de edelsmeden in hun rol als geldschietster als de bron integraal wordt doorgenomen. Met enige terughoudendheid kan vervolgens een uitspraak over de financiële armslag van de doelgroep worden gedaan. De hypotheekboeken bevatten ook de borgstellingen voor de pachters van de lokale belastingen. Die geven een indruk van de financiële ambities van sommige edelsmedenfamilies.

Het bezit van leden van deze beroepsgroep is deels op basis van inventarisatieboeken gereconstrueerd. Inventarisatie van een boedel vond plaats na het overlijden van één ouder, of soms beide ouders, om de waarde van het kindsdeel te bepalen. Tevens werd op dat moment vastgesteld hoeveel kapitaal bij aanvang van het huwelijk door de partners was ingebracht. Dit vormt een relevant gegeven dat iets over het startkapitaal van een ondernemer zegt. Vroegtijdig overlijden kwam in de zeventiende eeuw veelvuldig voor en dit leed trof menig gezin vaker dan eens. Sommige Bolswarder edelsmeden traden zelfs driemaal in het huwelijk. Deze omstandigheid biedt de onderzoeker de mogelijkheid het bezit te vergelijken met een eerder vastgelegd moment. De inventarisaties konden ook op last van schuldeisers plaatsvinden. Bij dergelijke beschrijvingen bestaat het risico dat niet al het bezit aanwezig is geweest.⁴⁴ De bron heeft als nadeel dat de beschrijving van het zilverwerk niet altijd uniform is uitgevoerd.

Sommige inventarissen noemen alleen het voorwerp, andere bieden aanvullende informatie. De categorie 'goud en zilver' bestaat in zulke gevallen uit een beschrijving van het object, een vermelding van het gewicht en de waarde van het zilver uitgedrukt in stuivers.⁴⁵ Dit laatste gegeven maakt het mogelijk te bepalen van welk zilveragehalte het object is gemaakt. In sommige gevallen wordt ook de hoogte van het fatsoen of het arbeidsloon vermeld. De beschrijving van de uiterlijke kenmerken van het zilverwerk varieert sterk. Sommige klerken benoemden het object of maakten zich er met een eenvoudige omschrijving vanaf, terwijl anderen de moeite namen om inscripties en familiewapens na te tekenen.⁴⁶ Een eigentijdse beschrijving van een meesterteken of andere merken komt hoogstzelden voor.⁴⁷ Wanneer in een akte de zinsnede 'gemerckt met' voorkomt, wordt daarmee de gegraveerde tekst op het voorwerp bedoeld.

⁴⁴ Zie de biografie van Cleis Jans Hoorn.

⁴⁵ De carolusgulden was 20 stuivers waard, een goudgulden 28 stuivers.

⁴⁶ De weesboeken van Stavoren bevatten hiervan mooie voorbeelden.

⁴⁷ Een uitzondering vormt de beschrijving van een stervormig meesterteken dat ik aan Claes Baardt toeschrijf. Zie Schoen, 'Claes Baardt', 165-197. Zie ook de biografieën van Epke Hoytes en Claes Baardt.

De wees- en weesrekeningboeken verschaffen informatie over een edelsmid die wees of halfwees was. De financiële situatie van het ouderlijk huis kan op die manier in kaart worden gebracht. Aan de hand van namen die in de categorie ‘in- en uitschulden’ voorkomen, kan de klantenkring van een ondernemer gereconstrueerd worden. De overheid noteerde in de weesboeken de namen van de overleden ouder(s) of curatoren in registers, maar om informatie te vergaren over het soort zilverwerk dat een edelsmid leverde of over de samenstelling van zijn clientèle, moesten de stukken integraal worden doorgenomen.⁴⁸

Van groot belang zijn de sententieboeken waarin de rechterlijke vonnissen zijn vastgelegd. Deze bron beschrijft onder andere de onderlinge relaties en de verhouding tot de klantenkring. Het komt regelmatig voor dat een edelsmid wel in een procesdossier genoemd wordt, maar niet in een eigentijdse index. De persoon in kwestie was dan het slachtoffer van crimineel gedrag of trad als getuige op. Van Bolsward zijn de uitgebreide bijlagen van de processen (inv.nrs. 39-106) bewaard gebleven. Deze stukken zijn uiterst waardevol door hun uitvoerige inhoud en de beschrijving van de standpunten van beide partijen in een juridisch conflict. Bovendien bevatten ze niet zelden afschriften van materiaal dat elders verloren is gegaan. Ze bieden daarnaast soms een gedetailleerde beschrijving van het arbeidsproces van de edelsmid.

Het archiefmateriaal van het Hof van Friesland liet zich beter benaderen dan de nedergerichten. Voor de zeventiende eeuw zijn de – soms moeilijk leesbare – eigentijdse indexen doorgenomen. De periode 1700-1811 werd ooit door de genealoog Reinder Sierks Roorda ontsloten. In Bolsward is het archief van het stadsbestuur bestudeerd en in Tresoar is het archief van het gewestelijke bestuur (1580-1795) onderzocht om de overwegingen in kaart te brengen die achter de wetswijzigingen schuilgingen. De Landdagstukken bevatten interessante informatie over de klachten van de edelsmedengilden. De geografische omvang van de afzetmarkt voor goud en zilver kon voor Bolsward deels inzichtelijk gemaakt worden aan de hand van de archieven van de nedergerichten van de grietenijen Wonseradeel en Hennaarderadeel.

In alle Friese steden zijn de archieven van de edelsmedengilden onderzocht. Informatie over de eindfase van de gildetijd is afkomstig uit de archieven van de Friese keurkamers (1807-1812). Door mijn werkzaamheden als docent geschiedenis was het niet mogelijk regelmatig het stadsarchief van Amsterdam te bezoeken. Gelukkig bood dit archief de mogelijkheid archiefstukken online te raadplegen. Er is vooral in de inventarissen van Amsterdamse edelsmeden – een onderdeel van het Notarieel Archief – gezocht naar sporen van de handelscontacten tussen de edelsmeden in Friesland en Amsterdam. De *Montias Database of 17th Century Art Inventories* van The Frick Collection bleek een handige toegang op het zeer uitgebreide Notarieel Archief. De database ECARTICO van de Universiteit van Amsterdam

⁴⁸ De weesboeken van Sneek bevatten ook de opbrengst van de boedelverkopingen. In Bolsward werden die in aparte registers genoteerd, die vanaf 1734 bewaard zijn gebleven.

leverde gegevens op over culturele beroepen in de Lage landen. Het kaartsysteem van archivaris Simon Hart met data over de migratiestroom naar Amsterdam, leent zich goed voor een eerste algemene verkenning van de economische relaties tussen Friesland en de economische hoofdstad van de Republiek.⁴⁹

5 Tijdsafbakening en indeling

Deze studie is chronologisch opgezet en bestrijkt de periode van 1500 tot 1800, waarbij de nadruk op de zeventiende eeuw ligt. Friesland onderging in de vroegmoderne tijd een aantal ingrijpende politiek-bestuurlijke transitieën. Na de Saksische periode (1498-1515) brak de Bourgondisch-Habsburgse tijd (1515/1524-1579) aan waarin een Friese wetgeving voor de edelsmeden gestalte kreeg. Deze wetgeving werd tijdens het tijdvak van de Republiek (1580-1795) verder uitgebreid en aangepast. De komst van het Franse leger in 1795 luidde het begin van het einde van deze uitingsvorm van gewestelijk autonomie in. Met de introductie van een nationaal waarborgsysteem kreeg dat proces in 1807 zijn definitieve beslag.

Dit boek begint met een inleidend hoofdstuk waarin het ambacht van de Friese edelsmeden in een demografische perspectief wordt geplaatst. Daarna volgt het deel met een beschrijving van de wetgevingsaspecten. Als eerste komt de relatie tussen de wetten voor de muntslag en het edelsmedenambacht aan de orde. De volgende hoofdstukken beschrijven de Friese wetgeving voor het edelmetaal. In een aantal casussen komt de dagelijkse praktijk in Bolsward en Leeuwarden voorbij. In een aantal gevallen zal die gang van zaken vergeleken worden met de situatie in Holland en dan in het bijzonder met Amsterdam. Deze aanpak acht ik om twee redenen verdedigbaar. Friese edelsmeden onderhielden vooral veel contacten met beroepsgenoten in deze stad⁵⁰ en Friese bestuurders hielden hun blik stevast op Amsterdam gericht waar het de regelgeving en ontwikkelingen op monetair gebied betrof.

In deel twee draait het om de edelsmedengilden. Na een korte inleiding volgt een analyse van de gangbare visie op de ontstaansgeschiedenis van de Friese edelsmedengilden. Daarna wordt de *modus operandi* van deze belangenorganisaties onder de loep genomen. Het sociale aspect van de gilden krijgt gestalte door een beschrijving van het leertraject, de festiviteiten rond de toetreding van nieuwe leden en rituelen rond het overlijden van gildebroeders. In het derde deel wordt de maatschappelijke positie van het ambacht in kaart gebracht, aandacht besteed aan de handelsnetwerken en ingegaan op het aspect van de eigenhandigheid van het werk.

De twee afsluitende delen beschrijven de werksituatie van de edelsmeden. Hierin komen de relaties van de gildebroeders, hun financiële positie en de dagelijkse praktijk van het ambacht aan bod. In het biografische deel is uitgebreid genealo-

⁴⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 30452. Archief Simon Hart.

⁵⁰ Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 15.

gisch materiaal over de individuele edelsmeden uit Bolsward opgenomen. Dit propografische onderdeel vormt een op zichzelf staand geheel en biedt informatie over de edelsmeden en hun politieke-, sociale- en economische netwerken. Daarnaast bevat het nieuwe toeschrijvingen van meestertekens en een kritische analyse van een aantal traditionele toeschrijvingen.

6 Verantwoording

Sinds de negentiende eeuw is een beeld van het Friese edelsmedenambacht gecreëerd dat voortkwam uit waardering voor de artistieke prestaties van de edelsmeden en de bijdrage die zij als ‘kunstenaars’ aan de kunsthistorische traditie van Friesland hadden geleverd. De term ‘edelsmeedkunst’ deed zijn intrede en ook veel Fries zilver kreeg een kunstzinnige kwaliteit aangemeten die het in de tijd waarin het werd gemaakt niet altijd bezat. Door omsmelting schaars geworden objecten verkregen een antiquarische waarde die ver uitsteeg boven de intrinsieke waarde.⁵¹ De kunsthandel beïnvloedde op geheel eigen wijze het imago van het ambacht. Dit manifesteerde zich in allerlei theorievorming rond bepaalde objecten zonder dat daarvoor solide bewijzen werden aangedragen. Het leidde ook tot de toeschrijving van onduidelijk gemerkt zilverwerk aan edelsmeden met een klinkende reputatie.

Door de voortdurende gerichtheid op voorwerpen zijn de Friese edelsmeden zelf minder vaak onderwerp van onderzoek geweest. Ik ervaar dit als een gemis, omdat kennis van de omstandigheden waaronder zij werkten kan helpen bij het determineren van stukken waarvan de achtergrond niet of niet geheel duidelijk is. Kennis van de achtergrond van een edelsmid stelt de onderzoeker in staat beter gefundeerde uitspraken over objecten te doen. Met dit boek hoop ik een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar het Friese zilver door het op basis van uitgebreid bronnenonderzoek van een steviger historisch fundament te voorzien. Deze studie bevindt zich door de gekozen opzet op het snijvlak van twee wetenschappelijke disciplines. Ik voel mij in deze keuze gesteund door het Rijks Museum in Amsterdam dat met de recente herinrichting van de vaste collectie laat zien dat een stevige integratie van geschiedenis en kunstgeschiedenis tot wederzijdse versterking kan leiden.

⁵¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 185, f. 2. In 1682 legt Goris Heerckes Buma als curator over Dominicus Hijlkema verantwoording af over de volgende afrekening: ‘Een silveren troukistie: aen Pijtter Janssen Poelgeest voor 11 3/4 loot swaer sijnde vijftien caroli guldens vijf stuivers’. Wat zegt dit bedrag? Een dagloner verdiende in die tijd gemiddeld iets minder dan één carolusguld (20 stuivers) per dag. Bij de Bolswarder bakker Dirck Ruijerdts kostte een brood in 1670 vijf stuivers. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 155-162. Een trouwkistje met het meesterteken van de Leeuwarder Obbe Claes (Voet nr. 386) werd op 3 december 2002 op €73.463 afgehamerd. Zie Sotheby’s *Catalogus Dutch glory, art & collectors*, nr. 8. Voor een overzicht van daglonen in de bouw in Leeuwarden en maailonen in Friesland, zie Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, bijlage IV en V, 131-134. Zie Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 18-20 voor een overzicht van lonen en prijzen van brood in Holland.

I Demografisch perspectief

1.1 Inleiding

Voor een betere positionering van het edelsmedenambacht in het economische proces in het Friesland van de vroegmoderne tijd, is het nodig de demografische situatie in het gewest in kaart te brengen. De historici Jan de Vries en Ad van der Woude gaan in hun standaardwerk uit van de veronderstelling dat in vroeger tijden een stabiele vraag naar de diensten van deze beroepsgroep werd uitgeoefend.¹ Het aantal edelsmeden zou daarom in een gefixeerde verhouding tot het inwonertal hebben gestaan.² In dit hoofdstuk gaan we kijken of deze veronderstelling ook voor Friesland opgaat. Hiervoor moet allereerst de bevolkingsomvang van het gewest en daarna die van Leeuwarden en Bolsward worden bepaald.

1.2 Bevolkingsomvang

Reconstructies van de demografische omstandigheden in de vroegmoderne tijd zijn doorgaans gebaseerd op belastingbronnen. De historicus Cor Trompetter merkt in zijn studie over de doopsgezinden in de Zuidwesthoek van Friesland op dat belastingkohieren ooit zijn opgesteld om geld aan de bevolking te onttrekken en dat ze niet bedoeld waren om gegevens over de samenstelling van de bevolking te genereren.³ Eigentijdse gegevens over de demografische omstandigheden in Friesland zijn schaars. In 1973 reconstrueerde de historicus J.A. Faber de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van het gewest aan de hand van verschillende bronnen.⁴ Als uitgangspunt nam hij het *Register van de Aanbreng*. Deze bron bevat gegevens over de grondbelasting die op de huurwaarde was gebaseerd. Het register werd in 1511 tijdens het bewind van hertog George van Saksen in gebruik genomen. Faber schatte het aantal inwoners van Friesland begin zestiende eeuw op ongeveer 75.000.⁵ Omstreeks 1650 telde het gewest volgens hem tussen de 147.000

1 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 658.

2 *Ibidem*, 659. De situatie is complexer omdat De Vries en Van der Woude voor de juweliers een dalende frequentie van aanwezigheid signaleren. We zagen al eerder dat in Friesland de edelsmeden allrounders waren.

3 Trompetter, *Een grote familie*, 45.

4 Faber, *Drie eeuwen*, 1, 21.

5 *Ibidem*, 24. Het register vermeldt negen goudsmeden te Leeuwarden en twee in Dokkum. Zie Faber, *Drie*

en 169.000 inwoners. In 1714 was de omvang van de Friese bevolking afgenomen tot 127.000 à 135.000 personen.⁶ Het inwonertal bleef vervolgens tot 1750 rond 135.000 schommelen en was in 1796 gestegen tot 161.500. Ter vergelijking: Amsterdam telde in 1675 naar schatting 200.000 inwoners.⁷

Friesland was van oudsher een agrarisch gewest. In 1511 woonde 20% van de Friese bevolking in de steden. Rond 1650 was dit aandeel gegroeid tot 33%.⁸ De meeste Friese steden waren klein. Leeuwarden telde in 1511 circa 4.500 inwoners.⁹ In 1606 schommelde dit aantal rond 12.000.¹⁰ De hoofdstad herbergde omstreeks 1500 ongeveer 6% van de Friese bevolking. Rond 1600 bedroeg het aandeel 10%.¹¹ Aan het eind van de zestiende eeuw brak een periode van economische groei aan die tot omstreeks 1660 aanhield. Aangezien de omvang van de stadsbevolking verband hield met de geboden bestaansmogelijkheden, is het niet verwonderlijk dat de stadsbevolking van 8.000 inwoners in 1572 tot 15.000 à 16.000 in 1660 groeide.¹² Economische voorspoed vertaalde zich in een toename van de bevolking.¹³ Daarmee bleef Leeuwarden overigens in vergelijking tot de grootste Hollandse steden klein. Qua inwonertal viel de Friese hoofdstad te vergelijken met Hoorn, Alkmaar en Gouda.

Was Leeuwarden nog een middelgrote stad, Bolsward was ronduit klein. Over de bevolkingsomvang tijdens de late middeleeuwen zijn geen harde gegevens voorhanden, maar volgens Visser groeide de stadspopulatie in de periode 1400-1560 van 1.000 tot 2.500.¹⁴ De historisch-geograaf Meindert Schroor bepaalde op basis van het Postboek het inwonertal in 1562 op 3.000. In 1572 telde de stad volgens hem hooguit 2.500 zielen.¹⁵ De eerste betrouwbare data komen uit een belastingkohier dat in 1672 werd opgesteld.¹⁶ Daaruit blijkt dat er toen 3.294 mensen in de stad woonden. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw nam het inwonertal af; een situatie die zich ook in Leeuwarden voordeed. Tussen 1714 en 1744 nam de stadsbevolking van 2.838 naar 2.389 personen af.¹⁷ Trompetter berekende aan de hand van de burgerboeken van Leeuwarden, Sneek en Bolsward het aantal nieuwkomers. Volgens hem was de globale trend een stijging van het aantal nieuwe bur-

eeuwen, II, tabel III.1, 437-439.

6 Faber, *Drie eeuwen*, II, 412.

7 Hart, 'Migratie', 143.

8 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 26, noot 7.

9 Nijboer, 'Openen en sluiten', 163. Grafiek 1 toont de bevolkingsomvang van Leeuwarden tussen 1500 en 1850.

10 Schroor, 'Demografische ontwikkeling', 52.

11 Nijboer, 'Openen en sluiten', 163.

12 Schroor, *Vijf eeuwen armenzorg*, 59. De auteur schat de omvang van de bevolking van Leeuwarden rond 1562 op 7.000.

13 Nijboer, 'Openen en sluiten', 163; Schroor, 'Demografische ontwikkeling', 52.

14 Visser, 'Dichtheid van de bevolking', 20.

15 Schroor, *Vijf eeuwen armenzorg*, 59 en 52.

16 GAB, inv.nr. 151. In hoofdstuk 11 wordt uitvoeriger op deze bron ingegaan.

17 Faber, *Drie eeuwen*, II, 415.

gers tot 1640.¹⁸ Daarna zette een daling in die zowel voor Leeuwarden als Bolsward tot het midden van de achttiende eeuw aanhield.

1.3 Aantal edelsmeden in Friesland (1531-1798)

We kennen nu bij benadering de bevolkingsomvang van Friesland, Leeuwarden en Bolsward. Het is nu zaak het aantal edelsmeden op een aantal momenten vast te stellen. Deze aantallen worden vervolgens vergeleken met de totale omvang van de bevolking om te bepalen of de vaste verhouding, die door Jan de Vries en Ad van der Woude werd verondersteld, ook voor deze Friese steden opgaat. Er is gekozen voor een zestal meetmomenten.¹⁹ Het jaar 1531 markeert de start van de centrale registratie van de edelsmeden onder Bourgondisch-Habsburgs gezag. In 1602 voerde het zelfstandige Friesland een eigen wetgeving voor de edelsmeden in en het jaar 1650 markeert het hoogtepunt van de economische ontwikkeling tijdens de Republiek.²⁰ De afkondiging van aangescherpte Friese waarborgregels verklaart de keuze voor 1695. Het Quotisatiekohier van 1749 biedt voor het eerst een redelijk betrouwbaar eigentijds overzicht van het aantal werkzame edelsmeden in de steden en op het platteland. Het laatste ijkmoment is 1798, het jaar dat het begin van het einde van het gildesysteem inleidde. De nieuwe machthebbers, sterk beïnvloed door centralistische staatsopvattingen van de Franse bezetter, inventariseerden in dat jaar alle werkzame edelsmeden en handelaren in goud en zilver in de provincie met het oog op de invoering van een gecentraliseerde waarborgwetgeving.

Het schaarse papieren bronnenmateriaal kan voor de zestiende eeuw worden aangevuld met gegevens die afkomstig zijn van een drietal koperen insculptieplaten.²¹ Op deze platen zijn tussen 1531 en 1599 de tekens van in Friesland werkzame meesters geregistreerd. De platen stellen ons in staat de toename van het aantal edelsmeden vast te stellen. Vergelijking van de platen maakt tevens bepaling van het tempo van deze toename mogelijk.²² De eerste plaat (1531-1558) raakte in 27 jaar gevuld met 114 meestertekens. Plaat II (1558-1584) bevatte na 26 jaar 60 tekens, terwijl in plaat III (1584-1599) in 14 jaar ook 60 tekens gedrukt zijn. De laatste plaat laat dus duidelijk een snelle toename van het aantal werkzame meesters zien. Uit Tabel I.1 kan worden afgelezen dat in 1602 meer edelsmeden werkzaam waren dan in 1531. Deze toename is niet verwonderlijk aangezien de totale Friese bevolking sterk was gegroeid. De historici Bert de Munck, Piet Lourens en Jan Lucassen plaatsen de provincie Friesland in hun ontwikkelingsmodel van de gil-

¹⁸ Trompetter, *Een grote familie*, 52.

¹⁹ Dorpen als Heerenveen, Joure en Kollum zijn in de tabel opgenomen om daarmee te laten zien dat in de zeventiende eeuw ook buiten de Friese steden het edelsmedenambacht bestaansrecht had. Aan het eind van de achttiende eeuw was er zelfs een sterke toename van het aantal edelsmeden in de Friese dorpen.

²⁰ Frijhoff en Spies, 1650 *Bevochten eendracht*, 18.

²¹ Afgebeeld in Visscher, *Merken*¹, 5, 11 en 18 en *Merken*², achter 140.

²² In hoofdstuk 4 wordt uitvoeriger aandacht aan deze gewestelijke insculptieplaten besteed.

TABEL 1.1 EDELSMEDEN IN FRIESLAND (1531-1798)

	1531	1602	1650	1695	1749	1798
Bolsward	4	9	7	5	4 ²³	6
Dokkum	2	4	3	2	6	7
Franeker	3	3	5	4	5	3
Harlingen	1	6	4	8	6	7
Heerenveen	-	-	2	2	3	9
Joure	-	-	3	2	2	1
Kollum	-	1	3	2	1	3
Leeuwarden	12	15	20	17 ²⁴	20	23 ²⁵
Sloten	1					
Sneek	4	10	7	3	5	10
Stavoren	3	-	1 ²⁶	3	1	
Workum	3	1	4	1	5	3
Platteland				6 ²⁷	8 ²⁸	25
Totaal	33	49	59	55	66	97

Bronnen: Voet, *Merken*²; *Cat. Dokkum*; *Cat. Harlingen*; *Cat. Heerenveen*; HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65; GAS inv.nr. 993; Quotisatiekohieren 1749 en BRP inv.nr. 291.²⁹

den in de groep van snelgroeïende steden in Holland, Zeeland en Groningen. Met name in de kustprovincies signaleren zij ‘unprecedented population growth coinciding with an even more rapid increase in the number of guilds.’³⁰ In hoofdstuk 6 zal worden ingegaan op de bevolkingstoename en de gevolgen die zij had voor de ontwikkeling van Friese edelsmedengilden.

Tussen 1603-1650 vond een verdere toename van het aantal Friese edelsmeden

²³ GAB, inv.nr. 19. Dit gegeven wordt bevestigd door een andere bron. Op 11 augustus 1749 ondertekenden Tobias van Velsen (Voet nr. 58), Harmanus Lieuwes Fokkens (Voet nr. 63), Gerrit van Velsen (Voet nr. 62) en Laurens Jacobs Ringnalda (Voet nr. 64) het concept-gildereglement.

²⁴ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. Dit aantal is het resultaat van een rekensom. Het rekeningboek van het Leeuwarder edelsmedengilde vermeldt niet voor elk jaar het aantal betalende leden. Toch kan dit aantal worden gereconstrueerd, aangezien het gilde regelmatig meer geld uitgaf dan het ontving. Het bedrag dat per persoon achteraf moest worden bijgepast, werd vergeleken met het totale tekort. Het geringe bedrag dat na aftrek van alle kosten overbleef, was bestemd voor de loopjongen van de keurmeester die de gildebreders door het jaar heen had aangeroepen.

²⁵ Hierin zijn de acht edelsmeden die aan de Schrans werkten niet meegerekend.

²⁶ In 1647 werkte Sioerd Pieters nog. Deze ex-leerjongen van de Bolswarder meester Jan Sjoerds (Voet nr. 31) trouwde in 1619 met Wimpck Graetes. Vriendelijke mededeling: dhr. Gerard Mast.

²⁷ Vermoedelijk waren het er meer.

²⁸ Het Quotisatiekohier van 1749 vermeldt soms namen van edelsmeden in combinatie met een ander beroep. Het is daarom maar zeer de vraag of alle uit *Merken*² bekende personen ook daadwerkelijk hun gehele werkzame leven als edelsmid actief zijn gebleven. Van een aantal is met zekerheid vastgesteld dat zij (ver) voor hun dood met edelsmeden stopten. Ze bleven wel lid van het gilde zodat ze goud- en zilverwerk mochten laten keuren.

²⁹ Aangevuld met gegevens van de schrijver. Deze lijst vermeldt ook de handelaren in goud en zilver.

³⁰ De Munck, Lourens en Lucassen, ‘Distribution of craft guilds’, 55.

plaats.³¹ Ook deze groei laat zich verklaren uit een stijgend inwonertal van de steden, maar is daarnaast het resultaat van de sterke groei van Joure en de opkomst van de ‘turfboomtown’ Heerenveen. Deze dorpen boden nieuwkomers een aantrekkelijke vestigingsmogelijkheid zonder belemmerende gildedwang. Na 1650 daalde het aantal edelsmeden in het gewest (zie bijlage v). Een uitbraak van de pest rond 1665 zal op korte termijn de situatie niet veel goeds hebben gedaan, maar de daling zal zeker ook een gevolg zijn geweest van verslechterende economische condities in algemene zin.³² Volgens historicus Jonathan Israël werd deze ontwikkeling mede veroorzaakt door hervatting van de import van graan uit het Oostzeegebied, van graan en zuivelproducten uit Engeland en van boter uit Ierland.³³ De agrarische sector, van oudsher de motor van de Friese economie, kwam hierdoor stevig onder druk te staan.³⁴ Ook historicus J.J. Spahr van der Hoek zag rond 1665 op basis van de huurprijs van landbouwgronden een opgaande economische trend overgaan in een neerwaartse.³⁵ De Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) trok daarnaast een sterke wissel op de financiën van het gewest. Toen in Friesland de prijzen voor agrarische producten daalden, ging de grondbelasting omhoog tot ze in 1695 een hoogtepunt bereikte.³⁶ Daarnaast drukten belastingen als de ‘vijf speciën’ en de ‘reële goedschatting’ het besteedbare inkomen, waardoor de vraag naar de diensten en producten van de edelsmeden onder druk kwam te staan.

De economische omstandigheden in Friesland waren aan het eind van de zeventiende eeuw bepaald ongunstig voor de edelsmeden.³⁷ De primaire bronnen van de beroepsgroep laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Het Leeuwarder gilde anticipeerde in 1690 met een aantal aanvullingen op het reglement op het ‘verval van hun nering en handtering’.³⁸ Nu klaagden deze ondernemers wel vaker, maar in dit geval was actie absoluut geboden, omdat hun ambacht anders ‘in dese conjuncture van tijden tenemaal coomt te declijneren & te vervallen’.³⁹ De defensieve

31 Postma, ‘Fan boer en ambacht’, 121. Postma signaleerde op grond van gegevens uit weesrekeningboeken dat rond 1600 steeds meer boerenzonen een ambacht gingen leren. De groei van het edelsmedengilde van Bolsward kwam deels voor rekening van aanwas uit ‘eigen kring’ en bestond voornamelijk uit zonen van gildebroeders, stadsjongens of leerlingen uit de omliggende grietenijen. Het edelsmedengilde stond open voor nieuwkomers, maar door de toetreding van overwegend lokale mensen bleef het gilde in feite een gesloten organisatie. In Leeuwarden werd het gilde aangevuld met leerlingen uit de stad en het omliggende platteland. Maar er kwamen ook reeds gekwalificeerde meesters van elders over. Die waren afkomstig uit het eigen gewest en van buiten Friesland.

32 Van de Werdt, *Goud- en zilversmeden in Kampen*, 42. In grafiek 1 toont de auteur het verband tussen perioden van economische bloei en verval, die gevolgd werden door een toe- of afname van het aantal goudsmeden.

33 Israël, *Republiek*, 706.

34 De Staten van Friesland pleitten in 1670 voor de invoering van protectionistische maatregelen in de vorm van een verhoging van de belasting op ingevoerde agrarische producten.

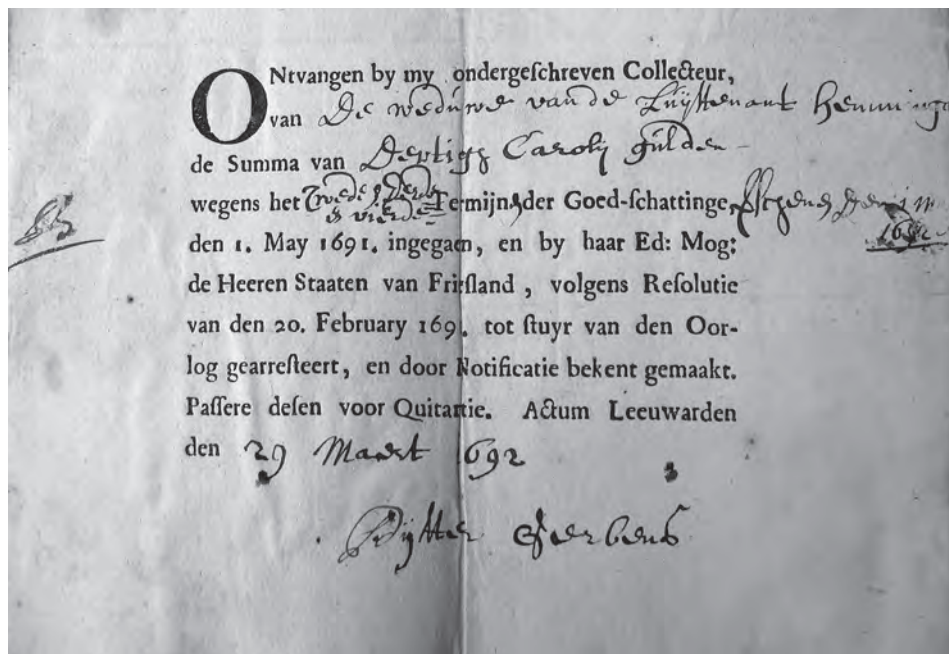
35 Spahr van der Hoek, *Friese landbouw* 1, 171.

36 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 257-258.

37 Dubbe, *Zwols zilver*, 15-16. In Zwolle nam in het eerste decennium van de achttiende eeuw het aantal edelsmeden toe. De auteur ziet als voornaamste oorzaken een opbloei van de economie, een toename van de bevolking en een uitbreiding van het assortiment in de vorm van serviesgoed voor thee en koffie.

38 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896. inv.nr. 56, ongefol.

39 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 58, f. 2. Het verzoek aan de Raad werd ondertekend door vijftien gildebroeders.

Afb. 3 Belastingkwitantie uit 1692 ter financiering van de Negenjarige Oorlog.

reactie van het gilde verhoudt zich met bestaande inzichten.⁴⁰ De Vries en Van der Woude zijn van mening dat dergelijke maatregelen uiteindelijk weinig effect sorteerden.⁴¹ Ook historicus Johannes Faber signaleerde rond 1695 tekenen van een meer algemene economische depressie.⁴² Het aantal edelsmeden daalde in dat jaar tot onder het niveau van 1650.⁴³ Keurmeester-generaal Jan Albertus Ketel (Voet nr. 438), zag in de Negenjarige Oorlog (1688-1697) een belangrijke oorzaak voor de verslechterende economische situatie.⁴⁴ Deze oorlog verhoogde de belastingdruk op de Friese bevolking.⁴⁵ Daardoor nam de koopkracht af en daarmee de vraag naar diensten van de edelsmeden.

⁴⁰ Epstein, 'Guilds, Apprenticeship, and Technological Change', 697, noot 53.

⁴¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 347.

⁴² Faber, *Drie eeuwen* 1, 50.

⁴³ Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 39. De auteur signaleerde voor de kunstschilders in Leeuwarden eenzelfde ontwikkeling. We moeten overigens waken voor een al te simplistische vergelijking van deze twee beroepen. Voor de kunstschilders gold dat hun ambacht kon floreren zolang er een markt voor tweedehands schilderijen bestond. Voor het edelsmedenambacht bestond geen vergelijkbare situatie. Ingeleverde zilveren voorwerpen bleven vaak niet in dezelfde vorm bestaan. Na omsmelting werden er nieuwe objecten van gemaakt. In dat opzicht was de markt voor tweedehands zilver geen directe concurrent voor nieuw werk.

⁴⁴ Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8079, ongefol.

⁴⁵ Trompetter, *Gewestelijke financiën*, 70. Uit de overzichtstabel II.1 blijkt dat de belastinginkomsten vergeleken met een jaar eerder drastisch zijn afgenomen. De uitgaven op de generale lasten zijn echter meer dan verdubbeld.

In het algemeen zullen de edelsmeden, net als veel andere producenten van luxe goederen, last hebben ondervonden van de toenemende belastingdruk ten gevolge van de vele oorlogen.⁴⁶ Voor het ambacht had oorlog nog een extra nadelige consequentie. Het zilver dat nodig was voor de financiering van de strijdkrachten, verdween als werkmateriaal en werd schaars. Ketel onderkende daarnaast een sterk aan het ambacht gerelateerd probleem. De Friese edelsmeden waren niet in staat geweest om te innoveren. De ambachtslieden hielden vast aan een traditionele productiewijze, terwijl collega's uit Amsterdam op specialisatie waren overgegaan. Daardoor konden zij tegen lagere arbeidskosten werken.⁴⁷ De Friese consument kon zodoende goedkoper zilver uit Holland halen.⁴⁸ De uitbraak van veepest in 1714 droeg bij aan een verdere verslechtering van het economische klimaat. Het dalende aantal inwoners tussen 1714 en 1744 leidde in Leeuwarden echter niet direct tot een krimp van het edelsmedengilde.⁴⁹ Het gilde van Bolsward verloor wel een aantal leden. Dit zou te maken kunnen hebben met een problematiek van bredere aard. Trompetter constateert dat Bolsward in de achttiende eeuw minder goed dan Sneek in staat was een economische centrumfunctie te vervullen.⁵⁰

Na de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) profiteerde Friesland van de sterk stijgende prijzen voor agrarische producten. In die periode steeg de bevolkingsomvang en in 1798 was ook het aantal edelsmeden toegenomen. Vooral de groei van het aantal edelsmeden op het platteland valt op en past binnen het door Jan de Vries geschetste beeld.⁵¹ Deze historicus nam in de achttiende eeuw een verschuiving van de nijverheid van de stad naar het platteland waar. Het voordeel van het werken buiten de steden bestond uit een lager loonpeil en afwezigheid van gildedwang. In Friesland was dit proces voor de edelsmeden al tijdens de zeventiende eeuw ingezet. Velen van hen voerden echter naast hun ambacht ook andere werkzaamheden uit. De tabellen I.II en I.III laten zien dat het soms door de stedelijke overheid gefinancierde nevenactiviteiten waren. In principe kwamen daarvoor alleen de gereformeerde edelsmeden in aanmerking. Hun katholieke vakbroeders moesten zich noodgedwongen op commerciële activiteiten richten. Soms stonden de nevenwerkzaamheden niet in direct verband met het ambacht. De vraag of de beroepsgroep in economisch moeilijke tijden het hoofd boven water kon houden met een uit het ambacht gegenereerd inkomen, wordt daarmee niet eenvoudiger te beantwoorden.

46 Economisch crisis hoeft niet per definitie te leiden tot een afname van het aantal handelaren in goud en zilver. Sinds de bankencrisis van 2008 valt een duidelijke toename van edelmetaalopkopers waar te nemen.

47 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 123. De auteur signaleert voor de schilderkunst een soortgelijke ontwikkeling. In massa geproduceerde schilderijen uit Amsterdamse 'schildersfabrieken' waren na 1650 een geduchte concurrent voor de duurdere werkstukken uit de kleine werkplaatsen in Leeuwarden.

48 Faber, *Drie eeuwen*, II, 632. De kaart v.8 laat het uitgebreide beurtvaart- en veerdienstennetwerk tussen Friesland en Amsterdam zien.

49 Van Rijen, *Groninger keur*, 15. In de stad Groningen werkten in de zeventiende en achttiende eeuw gemiddeld 18 tot 24 gildeleden naast elkaar. In de periode 1720-1740 liep ook daar het aantal meesters terug.

50 Trompetter, *Eén grote familie*, 84-85.

51 De Vries, *De economische achteruitgang*, 115.

1.3.1 *Verhoudingsgetallen*

Amsterdam telde in 1664 op een bevolking van 200.000 zielen 300 edelsmeden, oftewel 1 op 666 inwoners.⁵² Hoe verhoudt zich het aantal edelsmeden tot het inwonertal van Leeuwarden en Bolsward? In eerste instantie moet er een schatting plaatsvinden. In 1531 herbergde Leeuwarden bij benadering 5.000 inwoners. Volgens de oudste gewestelijke insculptatieplaat werkten op dat moment twaalf edelsmeden in de hoofdstad oftewel 1 op 416. Bij gebrek aan harde gegevens kan een eerste betrouwbare vergelijkende uitspraak voor Leeuwarden en Bolsward pas gedaan worden aan de hand van de bevolkingsomvang in 1672. Voor Leeuwarden zal het inwonertal toen rond de 15.000 hebben geschommeld.⁵³ Het gilde telde op dat moment achttien leden, zodat we op 833 inwoners één edelsmid tellen.⁵⁴ In 1672 telde Bolsward 3.294 inwoners en het gilde negen leden.⁵⁵ Dat levert een verhouding van één edelsmid per 366 inwoners op. Op het eerste gezicht een opvallend hoog aantal, maar daarbij moet bedacht worden dat – gezien hun hoge leeftijd – niet alle gildeleden nog actief zullen zijn geweest.

Voor het jaar 1714 zijn de gegevens niet geheel betrouwbaar.⁵⁶ Leeuwarden telde toen op 15.686 inwoners 22 geregistreerde meesters. In Bolsward woonden 2.838 personen waaronder vier edelsmeden.⁵⁷ De verhouding was in Leeuwarden 1 op 713 en in Bolsward 1 op 709. In 1744 was het aantal inwoners in beide steden respectievelijk tot 13.462 en 2.389 gedaald. De verhouding was toen voor Leeuwarden 1 edelsmid op 673 inwoners en voor Bolsward 1 op 597. Het inwonertal van de hoofdstad was in 1796 terug op 15.525 inwoners (= 1 op 675) en in Bolsward op 2.783 (= 1 op 463). De verhouding bleef in Leeuwarden dus steeds redelijk stabiel, terwijl in Bolsward in de achttiende eeuw duidelijk sprake was van sterkere afname van het aantal edelsmeden in vergelijking tot het aantal inwoners. De marktsituatie bleef in de hoofdstad kennelijk gunstiger dan in Bolsward.

De historicus Harm Nijboer nam in zijn proefschrift over het consumptiegedrag van bakkers in Leeuwarden ook getalsmatige gegevens over de Friese edelsmeden op.⁵⁸ Hij constateerde dat de toename van de edelsmeden in de zestiende en zeventiende eeuw min of meer gelijke tred hield met de bevolkingstoename.⁵⁹ Zijn op-

52 Leopold, *Nederlands zilver*, xxxiii; Citroen, *Meesterwerken*, 12. Citroen ging uit van een situatie waarbij er gemiddeld één edelsmid op 1.000 inwoners werkzaam was. Hij toont echter een overzicht van de periode 1688-1798 waaruit blijkt dat in Amsterdam steeds meer dan één edelsmid op 1.000 inwoners werkte.

53 Schroor, 'Demografische ontwikkeling', 52.

54 Dit cijfer is niet geheel betrouwbaar, omdat er ook edelsmeden net buiten de stadsgrens werkten. Dat was onder andere het geval op de Schrans in Leeuwarden. Het ligt voor de hand dat inwoners van de stad ook bij deze ambachtslieden inkochten.

55 In hoofdstuk 11 wordt uitvoerig aandacht besteed aan de bron waarop dit getal is gebaseerd.

56 Trompetter, *Eén grote familie*, 45.

57 Faber, *Drie eeuwen*, II, 415.

58 Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 62-64. De auteur merkt op dat in zilvercatalogi vaak geen aandacht is voor het gewicht van het zilver, terwijl juist het gewicht in de zeventiende eeuw het belangrijkste gegeven voor de consument vormde. Het zilveragehalte van het object speelde echter ook een rol bij de bepaling van de waarde.

59 *Ibidem*. De schattingen van Harm Nijboer zijn gebaseerd op gegevens uit *Merken*² en verschillen enigszins van mijn bevindingen, die mede aan de hand van aanvullend archiefmateriaal zijn samengesteld.

Afb. 4 Detail van een kandelaar door Claes Franssen Baardt, meesterteken Voet nr. 26, jaarletter K (1661) en stadskeur Bolsward.

merking dat de effectieve vraag naar goud en zilver per hoofd van de stadbevolking vrij stabiel is geweest, nuanceert hij door op te merken dat de vraag uit de omliggende grietenijen niet in de getallen is opgenomen. We moeten ons inderdaad realiseren dat de inwoners uit de grietenijen rond Leeuwarden en Bolsward zich van goud- en zilverwerk uit deze steden bedienden. Mijn onderzoek in de bronnen van Wonseradeel en Hennaarderadeel toont dat voor Bolsward in ieder geval duidelijk aan. Ook Leeuwarden had een afzetmarkt in de omliggende grietenijen, maar de hoofdstedelijke edelsmeden mochten daarnaast ook een groot deel van de gewestelijke politieke elite tot hun klantenkring rekenen.⁶⁰ De Friese landadel woonde een

⁶⁰ Veel pronkzilver dat op grond van familiewapens aan de Friese adel gekoppeld kan worden, is door Leeuwarder edelsmeden vervaardigd. Sporadisch tonen overgeleverde objecten aan dat Friese edellieden ook in hun woonplaats luxe zilveren artikelen lieten maken. Jonker Ernst van Haren, die op Oenemastate in Heerenveen woonde, kocht een toiletdoos gemerkt met de jaarletter K (1682) van zijn plaatsgenoot Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 280/640). Deze ovale doos, voorzien van de familiewapens Van Haren-Oenema, werd in 2009 geveild bij het Zeeuws Veilinghuis in Middelburg en na een tip van drs. Marlies Stoter, conservator oude kunst en toegepaste kunst van het Fries Museum, aangekocht door het Museum Willem van Haren te Heerenveen. Uit inventarislijsten van de Friese adel valt op te maken dat deze sociale groep niet uitsluitend voor het werk van Friese edelsmeden koos. De lijst met het zilverwerk van Hessel Vegelin van Claerbergen uit 1713, beschrijft zilver uit Amsterdam en 's-Gravenhage en vermeldt ook de aankoop van 'Duits' zilver. Zie hiervoor Tresoar, Familiearchief Eysinga-Vegelin van Claerbergen, inv.nr. 3783.

groot deel van het jaar in hun stinzen op het platteland. Tijdens de winterperiode bivakkeerden velen in de stad en ze vormden daar een belangrijke consumentengroep. Ook rijke patriciërsfamilies betrokken hun goud- en zilverwerk meestal uit de hoofdstad. De Leeuwarder meesters bedienden zodoende een regionale markt. In Bolsward heb ik van een dergelijke vraag nagenoeg geen sporen aangetroffen. De enige uitzondering vormt Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42). Deze specialist in naturalistisch drijfwerk maakte onder meer werk in opdracht van een aantal katholieke kerken en privépersonen. Ook ontving Baardt opdrachten van leden van de Friese politieke elite, zoals dr. Henricus Popta en Willem van Velsen. Het kwalitatief hoogstaande drijfwerk van Baardt werd zelfs in Holland op waarde geschat.

1.4 Geografische herkomst

Waar kwamen de edelsmeden vandaan die gedurende de vroegmoderne tijd in Friesland hebben gewerkt? Waren zij in het gewest geboren of vormde het gewest in de vroegmoderne tijd een aantrekkelijke vestigingsgebied voor dit soort ambachtslieden? Op basis van gegevens uit *Merken*⁶¹ en aanvullende gegevens kan het totaal aantal edelsmeden dat in de periode 1500-1798 in Friesland heeft gewerkt met een redelijke mate van zekerheid op ruim 1.100 bepaald worden. Met dit getal moet wel voorzichtig worden omgegaan. Archiefonderzoek heeft sinds de verschijning van *Merken*² in 1974 veel nieuwe namen opgeleverd en ook in de toekomst zal dit vermoedelijk nog wel voorkomen. Daarnaast is de eigentijdse definiëring van het beroep niet altijd even duidelijk en dat maakt bepaling van een absoluut getal tot een lastige zaak. Rekenen we tot de edelsmeden alleen de ambachtslieden die daadwerkelijk alle objecten zelf maakten of tellen we ook de goud- en zilverwerkers, de kettingmakers en de kashouders mee? Ik heb ervoor gekozen deze personen mee te tellen, omdat de scheidslijnen tussen deze beroepscategorieën niet altijd even helder zijn. Zoals als eerder is opgemerkt was het merendeel van de Friese edelsmeden een allrounder. Hij vervaardigde eigenhandig objecten, maar verhandelde daarnaast ook het werk van anderen. In tabel 1.1 zijn ook de goudwerkers en zilverdraadwerkers opgenomen.⁶¹ Deze specialisten werkten vooral in Leeuwarden en Franeker.⁶²

De Republiek trok in de loop van de eeuwen grote groepen mensen uit alle delen van Europa. Onder hen bevonden zich ook edelsmeden. Het merendeel was afkomstig uit het Duitse rijk en vestigde zich in Amsterdam.⁶³ Tabel 1.IV toont aan

⁶¹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57. In 1749 paste het gilde de eisen voor de meesterproef aan. Volgens artikel 64 mochten draadwerkers voortaan een beker van filigrain maken.

⁶² Er waren in Leeuwarden ook goud- en zilverdraadtrekkers werkzaam. Deze ambachtslieden vervaardigden dun draad van edelmetaal dat in de stoffenhandel werd gebruikt.

⁶³ Prof. dr. Reinier Baarsen hield in 2011 een lezing over dit onderwerp tijdens het symposium van de Ottema-Kingma Stichting.

dat de weinige allochtone edelsmeden die naar Friesland kwamen veelal Leeuwarden als woonplaats kozen.⁶⁴ Hun motieven om te verhuizen zijn vaak niet te achterhalen, maar het vooruitzicht op een beter bestaan zal de belangrijkste drijfveer zijn geweest. Ook de strijd tegen koning Filips II en zijn opvolgers voerde edelsmeden naar vreemde windstreken.⁶⁵

Friesland kende in vergelijking tot Amsterdam een geringe toestroom van allochtone edelsmeden. Uit tabel I.IV valt af te leiden dat slechts 4% van de Friese edelsmeden van buiten het gewest afkomstig was. Kennelijk bestond er niet veel behoefte aan hun diensten, omdat die reeds in voldoende mate door autochtone edelsmeden werden aangeboden. De goudwerkers vormden een uitzondering op deze regel. Zij beschikten over specifieke vaardigheden.⁶⁶ Opvallend afwezig zijn de vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. In zijn proefschrift over de Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw identificeerde kunsthistoricus Piet Bakker aan het eind van de zestiende eeuw een belangrijke toestroom van gevluchte kunstschilders.⁶⁷ Voor het edelsmedenambacht valt deze influx niet waar te nemen.⁶⁸ Kijkend naar het moment waarop migranten naar Friesland trokken, valt een grote temporele spreiding op. In sommige decennia vond geen migratie plaats en soms duurde het twintig of dertig jaar voordat een nieuwe meester overkwam. Van sommige knechten is bekend dat ze van ver kwamen. In 1705 stond Jacob d' Yvan, afkomstig uit de Perzische zilverstad Isfahan⁶⁹ in Leeuwarden terecht en in 1727 moest Christoffel Eelhard Robers uit Wenen zich voor zijn misdaden verantwoorden.⁷⁰

Het merendeel van de allochtone edelsmeden vestigde zich dus in Leeuwarden. Dit is niet verrassend want de hoofdstad ontwikkelde zich tot het economische centrum van de provincie.⁷¹ Leeuwarden oefende sterke aantrekkingskracht uit op een beroepsgroep, die het vooral moest hebben van economisch gunstige omstandigheden. De bestaansmogelijkheden waren afhankelijk van een kapitaalkrachtige

64 Citroen, *Meesterwerken*, 14. Volgens de auteur trokken tien Amsterdamse edelsmeden naar Friesland.

65 Schoen, 'Heerenveense zilversmeden', 126-127. Op die manier raakte Cornelis van Ferny uit Bergen op Zoom rond 1622 in Heerenveen verzeild. Hij maakte deel uit van een Fries regiment dat onder bevel stond van kolonel Jacques van Oenema. Dit krijgsonderdeel kreeg de opdracht vanuit Steenwijk oprukkende vijandige troepen tegen te houden. Ferny trouwde in 1623 met een Heerenveense en keerde tien jaar later naar zijn geboortestad terug. Mijn toeschrijving van een meesterteken aan deze Cornelis van Ferny (Schoen nr. 3) lijkt overigens niet langer houdbaar sinds het opduiken van een lepel met een 'pied de biche' steelbekroning waarop dit merk voorkomt. Zie Schoen, *Catalogus Heerenveense zilver*, 13.

66 Zie paragraaf 10.5.

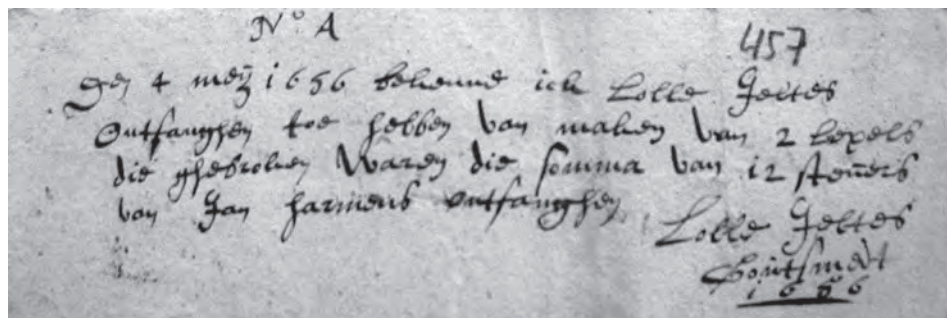
67 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 32-33.

68 Uit de Sneker recesboeken uit de zestiende eeuw valt af te leiden dat de handelspatronen na 1568 ingrijpend veranderden. Voor de uitbraak van de vijandelijkheden met Spanje was er veel contact met de Zuidelijke Nederlanden, vooral met Antwerpen. Amsterdam was toen ook al een belangrijke handelspartner. Na 1568 werden de contacten met deze stad geïntensiveerd. De handel met de Zuidelijke Nederlanden viel geheel weg.

69 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 326.

70 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 1415. Robers maakte zich schuldig aan diefstal van zilveren punthaken van zijn leermeester Bernardus Jelgerhuis (Voet nr. 459). Die betrapte hem in Dokkum op de verkoop van het gestolen goed. Een deel van de buit zou door een joodse koopman verkocht zijn. Robers werd op 15 februari 1727 veroordeeld tot geseling en verbanning uit Friesland voor de duur van 3 jaar.

71 Nijboer, 'Openen en sluiten', 167.

Afb. 5 Lolle Jeltos ontvangt 12 stuivers voor het repareren van twee gebroken lepels (1656).

markt met een sterke vraag naar diensten. Die bestonden uit het omzetten van gemunt en ongemunt edelmetaal in sier- of gebruiksvoorwerpen en het verrichten van reparatiewerk. Daarnaast verkochten de Friese edelsmeden juwelen en edelstenen, die zij door specialisten in het eigen gewest of uit andere delen van de Republiek lieten overkomen.

In de zestiende eeuw was in Friesland reeds een stevige familietraditie binnen het ambacht ontstaan. Die ontwikkeling zou zich in de volgende eeuwen voortzetten. Niet zelden oefenden drie of vier opeenvolgende generaties het beroep uit.⁷² Historicus Harm Nijboer verklaart dit fenomeen door te wijzen op het aspect van de eerbaarheid. Het doorgeven van het beroep binnen de familie zou hebben bijgedragen aan vergroting van het vertrouwen van de consument.⁷³ Deze omstandigheid heeft zeker een rol gespeeld, maar opvolging van vader op zoon was ook een vanzelfsprekendheid, omdat het bedrijfseconomische voordelen bood. Als leerling, en later als knecht, kon een zoon – een goedkope arbeidskracht – een belangrijke bijdrage leveren aan het gezinsinkomen. Verderop zullen we zien dat de regelgeving sinds de middeleeuwen hierop inspeelde en dat edelsmedengilden deze maatregelen overnamen.

1.4.1 Vertrek uit Friesland

Het aantal Friese edelsmeden dat uit de Noordelijke Nederlanden vertrok, was gering. Van Feycke Simens (Voet nr. 166) uit Franeker is bekend dat hij in 1583 een paspoort aanvroeg voor een reis naar Engeland, waar hij zich verder in het ambacht wilde bekwamen.⁷⁴ Fonger Jans, zoon van de Harlinger chirurgijn Jan Henrickx, werkte in 1619 aan het hof van keurvorst Frederik v van de Palts.⁷⁵ Migratie binnen de Republiek kwam veel vaker voor. Aangezien in deze studie de relatie tussen Friesland en Amsterdam een belangrijke rol speelt, zijn gegevens over de trek naar

⁷² Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 35. Bakker onderscheidt voor de kunstschilders een vergelijkbaar patroon.

⁷³ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 91-92.

⁷⁴ GAF, inv.nr. Z 461.

⁷⁵ HCL, Certificatenboek, f. 274; Visscher, *Merken*, 24.

deze stad van belang. De historicus Johannes van Dillen constateerde dat een aanzienlijk aantal Friezen in het tijdvak 1531-1606 het poorterschap van Amsterdam verwierf.⁷⁶ Gemeentearchivaris Simon Hart signaleerde in het eerste decennium van de zeventiende eeuw een sterke toename van het aantal uit Friesland afkomstige mannen dat in Amsterdam in ondertrouw ging. Het aantal mannen dat vanuit Leeuwarden en Bolsward overkwam, nam in de periode 1601-1625 sterk toe. Onder hen bevonden zich zeker zestien edelsmeden.⁷⁷ Als exponenten van dit proces kunnen de Bolswarders Pieter Arents Hettema, Assuerus Frans, Epke Hoytes (Voet nr. 26) en Lourens Jansen worden genoemd.⁷⁸

Gunstige economische vooruitzichten zullen voor de meeste migranten het belangrijkste motief voor vertrek zijn geweest. Soms vormde ruzie de aanleiding.⁷⁹ In een ander geval herkennen we de Fries 'om utens' niet direct.⁸⁰ Uit de zilvermerkenliteratuur was al gebleken dat Friese leerlingen bij voorkeur naar Amsterdam vertrokken. Op grond van stijlkenmerken op overgeleverd zilverwerk bestaat echter het vermoeden, dat wellicht nog meer Friese edelsmeden een aanvullende opleiding in Holland genoten om zo specifieke vaardigheden aan te leren. Bij terugkeer naar hun geboortegrond droegen zij de nieuw verworven kennis aan de achterblijvers over.

1.5 Besluit

In de zestiende eeuw steeg het aantal edelsmeden in Friesland ten gevolge van een toename van de bevolking. De toename verliep naar het einde van de eeuw in een hoger tempo. Na 1600 hield dit proces aan. Rond 1650 bereikten de edelsmeden-

⁷⁶ Van Dillen, *Bronnen*, I, xxxii-lxxx; Hart, 'Migratie uit Friesland', 145.

⁷⁷ Hart, 'Migratie uit Friesland', 156. In de periode 1626-1650 kwamen tien edelsmeden uit Friesland over. Tussen 1651-1675 waren het er zes en tussen 1676-1700 nog vijf. In totaal zijn in de zeventiende eeuw in Amsterdam 37 Friezen geregistreerd die zich 'goud- of zilversmid' noemden. Bij mijn weten heeft geen van hen in Friesland de meesterproef volbracht. Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 Archief van de Gilden en het Brouwerscollege, inv.nr. 340. Dit eedsregister vermeldt rond 1670 ene 'Bavius Wuite van de Jouwer'. Zie ook Citroen, *Meesterwerken*, 13-14. De auteur stelt dat vóór 1650 meer dan de helft van de immigranten afkomstig was uit twee regio's: de noordelijke gebieden Friesland-Groningen en Oost Friesland (91) en de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Engeland (122).

⁷⁸ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. Gijsberts, inv.nr. 34, f. 645v. Zij slaagden erin een zaak op te zetten en hun zonen namen het beroep over. Zie ook Stadsarchief Amsterdam, Archief 5033, inv.nr. 2, f. 136 waarin in 1640 sprake is van een 'Gillis Wiggerts' uit Leeuwarden die het poorterschap van Amsterdam verwerft. Zie voor zijn sterfhuisinventaris Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris F. Uytenbogaert, inv.nr. 1914, f. 694-699, d.d. 5 oktober 1652. Zie ook de database van Ecartico.

⁷⁹ Meynert Caspers (Voet nr. 374) verliet de Friese hoofdstad rond 1615 na strubbelingen met het gilde. Zie Van Dillen, *Wisselbank*, I, 78. Meynert Caspers werkte als essayeur en waardijn van de Wisselbank en werd na zijn overlijden in 1635 opgevolgd door Hans Hoogendorp.

⁸⁰ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. van der Ven, inv.nr. 1058, f. 65. In 1641 testeerde de 'zilversmid' Jan Pietersen in verband met een voorgenomen reis naar Indië. Hij liet 'Sneek' als zijn geboortestad noteren. Stadsarchief Amsterdam, Archief 5033, inv.nr. 2, p. 14 vermeldt op 16 oktober 1636 de inschrijving van zilversmid Jelmer Hendrixsz uit Harlingen en p. 237 vermeldt op 21 mei 1643 als nieuwe poorter Jacob Meets uit dezelfde stad.

gilden in Leeuwarden en Bolsward hun maximale omvang. Daarna zette een daling in. De afname van het aantal edelsmeden hield min of meer gelijke tred met de afname van de totale bevolking in het gewest. Dit viel samen met een afvlakking van de economie die de Gouden Eeuw na 1672 in een Zilveren Eeuw deed overgaan. In Leeuwarden was in 1749 het aantal edelsmeden terug op het niveau van 1650. In Bolsward werd dat niveau nooit meer bereikt. Voor het totaal aantal edelsmeden in Friesland zien we een soortgelijke ontwikkeling. In 1650 en 1749 waren respectievelijk 59 en 58 meesters actief. In 1798 was dat aantal weer gestegen tot 97. Die toename kwam vooral voor rekening van Sneek en de dorpen. De stijging van het aantal edelsmeden buiten de steden was een gevolg van de verminderde invloed die de gilden op de uitoefening van het ambacht wisten uit te oefenen.

De vaste verhouding tussen het aantal edelsmeden en de inwoners van een stad die De Vries en Van der Woude vermoedden, kan voor Leeuwarden min of meer worden vastgesteld. Of dat een gevolg was van een stabiele vraag naar hun diensten is niet geheel duidelijk. Veel edelsmeden zochten immers naar alternatieve inkomstenbronnen, zodat niet met zekerheid kan worden vastgesteld of hun ambacht voldoende inkomsten opleverde om het hoofd boven water te houden. Voor Bolsward lag de situatie anders. De terugloop van de bevolking ging daar gepaard met een sterkere daling van het aantal edelsmeden. Verslechtering van de economische omstandigheden had een ronduit negatief effect op de bestaansmogelijkheden van de beroepsgroep. Rond 1700 leidde het zelfs tot een aantal faillissementen en beëindiging van werkzaamheden.

Friesland kende in de periode 1500-1800 een geringe toeloop van 'buitenlandse' edelsmeden. De meeste immigranten kwamen uit het Duitse Rijk en traden tot het Leeuwarder edelsmedengilde toe. De groei van het gilde in Bolsward kwam deels voor rekening van leerlingen van buiten de stad of de omliggende grietenijen. In Leeuwarden vond dit proces ook plaats, maar daar bood de stad tevens een vestigingsmogelijkheid aan reeds gekwalificeerde meesters. In de hoofdstad viel ook voor specialisten een boterham te verdienen. Op het Friese platteland stond het ambacht na 1602, bij afwezigheid van door gilden opgelegde beperkingen, open voor niet-gekwalficeerde nieuwkomers. Slechts een klein aantal Friese meesters zocht zijn heil buiten de grenzen van de Republiek. Van de Friese edelsmeden die binnen de Republiek migreerden, trok het overgrote deel naar Amsterdam.

DEEL I
WETGEVING

2 Muntslag en edelsmeden

2.1 Inleiding

Het wettelijke kader waarbinnen de Friese edelsmeden moesten werken, maakte begin zestiende eeuw deel uit van de regelgeving voor de muntslag. In deze studie willen we meer te weten komen over de invloed van deze regels op het ambacht in de praktijk. Daarom moet eerst op de ontwikkeling van de muntwetgeving worden ingegaan en vervolgens op de wijze waarop de regelgeving voor de edelsmeden hiervan is losgekoppeld. De bestudeerde periode loopt van 1504 toen het Saksische bestuur een eerste poging tot invoering van een uniforme muntwetgeving ondernam tot 1694, het jaar waarin de Staten-Generaal na moeizame onderhandelingen een akkoord bereikten over herstel van een ‘nationale’ muntwetgeving. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt ingezoomd op de praktijk van de muntslag in Friesland in het begin van de achttiende eeuw. De meeste gegevens in die paragraaf zijn afkomstig uit een proces dat in 1714 voor het Hof van Friesland tegen de Friese muntmeester Herbert Marinus werd gevoerd. Het procesverslag levert veel details over de praktijk van de muntslag, de verwevenheid van muntslag met het edelsmedenambacht en de handel in edelmetaal met Amsterdam.

2.2 Muntslag tijdens het Saksische bewind

Op het terrein van de muntproductie bestond tijdens de Republiek een wankel evenwicht tussen centralisme en gewestelijke autonomie.¹ Het kwam er in de praktijk op neer dat de soevereine gewesten hun belangen elk afzonderlijk probeerden te behartigen, terwijl de algemene zaak vereiste dat ze een deel van hun zelfstandigheid zouden opgegeven. Friesland nam binnen de Republiek een bijzondere positie in, omdat het gewest later dan Holland en Zeeland onder gezag van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten was gekomen. De opname van Friesland in een breder staatsverband was niet zonder slag of stoot verlopen. Toen Albrecht van Saksen het gewest in 1498 verwierf, had Filips de Schone als graaf van Holland zijn aanspraken kenbaar gemaakt. De kwestie werd in 1499 opgelost met een compromis.

1 Polak, *Muntchaos*, 63.

In ruil voor afstand van zijn aanspraken werden Filips' schulden kwijtgescholden.² De Saksen maakten terstond een begin met de invoering van bestuurlijke centralisatie. Rond 1500 lokten deze nieuwe maatregelen verzet uit van de Friese bevolking die voor vrijheid en behoud van privileges opkwam. Na de beteugeling van deze revolte stelden de Saksen een krachtig bewind in en introduceerden zij een modern bestuursapparaat.³

De invoering van een systeem voor de muntslag paste binnen het streven naar een meer gecentraliseerde vorm van bestuur. Net als hun Bourgondisch-Habsburgse collega's in Holland en Zeeland trachtten de Saksische bestuurders met een muntordonnantie orde in de chaotische muntslagsituatie te scheppen.⁴ In de *Saksische ordonnantie* (1504) werd bepaald welke munten voortaan in Friesland mochten circuleren. Alle muntsoorten die buiten de lijst vielen, werden tot ongbaar geld of billioen verklaard. De Saksische heersers voeren een eigen koers op het gebied van de muntwetgeving en daarbij hoorde de oprichting van een gewestelijk munthuis. De historicus Paul Baks citeert uit een brief die door Friese regenten aan hertog George van Saksen werd gestuurd als reactie op diens bevel een munthuis in te richten. De heren wisten te melden dat de kennis van de muntslag in Friesland gebrekkig was en dat niemand 'verstandt heft ordnung darauf zu machen'. Kennelijk vormde Hera Voydes een uitzondering op die regel. Hij verwierf in 1505 een aanstelling tot muntmeester.⁵ Naast hem werd de edelsmid Ysbrand (Voet nr. 325) tot waardijn van de munt benoemd.⁶ Dankzij hun kennis van edelmetaal namen edelsmeden vaak belangrijke posities binnen de muntproductie in. De *Saksische Ordonnantie*, waarvan deze muntwetgeving deel uitmaakte, bleef bijna honderd jaar van kracht en werd pas in 1602 door de *Landsordonnantie* vervangen.⁷ Deze constatering heeft consequenties voor de traditionele visie op het tijdstip waarop de ontwikkeling van de wetgeving voor de edelsmeden in Friesland een aanvang nam.

In publicaties over het Nederlandse zilver wordt *Het placaat op het stuk van de Goudsmeden* uit 1502, verschenen onder het bewind van de Filips de Schone, doorgaans beschouwd als het richtinggevende document voor de edelsmeden in Friesland.⁸ De Munck, Lourens en Lucassen merken op dat de centrale overheid zelden algemeen geldende maatregelen met betrekking tot de gilden afkondigde.⁹

² Theissen, *Centraal gezag*, 16; Baks, 'Saksische heerschappij', 93.

³ Vries, *Negen eeuwen*, 135.

⁴ *Groot placaat en charterboek van Friesland*, II, 240 (voortaan aangehaald als *Chbk*).

⁵ *Ibidem*, 247-248.

⁶ Luijt, *Zilverlexicon*, 321. De auteur omschrijft de waardijn als de functionaris die namens de overheid onderzoek verrichtte naar de aard en de waarde van de metalen die bij het munten werden gebruikt. Zie Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2580, f. 86v-88v. Het stuk bevat de instructie voor waardijn Dirck Jans (Voet nr. 369), die in 1601 de overleden Frederick Fredericks (Voet nr. 370) opvolgde. De essayeur nam de gehalteproeven. Zie Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2580, f. 89 voor de aanstellingsakte van Claes Thomas (Voet nr. 376) tot essayeur-generaal in 1601.

⁷ Van Nienen e.a., *Archief Hof van Friesland*, 26.

⁸ *Chbk*, II, 218.

⁹ De Munck, Lourens en Lucassen, 'Distribution of craft guilds', 44.

Dit plakkaat vormt hierop echter een uitzondering. Het vormde de basis voor de wetgeving in een groot deel van de Nederlanden.¹⁰ De auteurs van *Merken*² plaatsen evenwel reeds kanttekeningen bij reikwijdte van de rechtskracht van deze wet. Ze merkten op dat ‘ofschoon in 1502 Friesland niet tot de landen van Philips de Schone behoorde, doch geregeerd werd door de Hertogen van Saksen, het plakkaat van 1502 wel als de algemeen geldende regel beschouwd [moet] worden’.¹¹ Met deze uitspraak baseerden zij zich op het overzichtsartikel van Nanne Ottema uit 1928.¹² Hij meende dat de opname van deze ordonnantie in het *Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland* betekende dat deze regelgeving daadwerkelijk in Friesland van kracht was geweest. Het is echter de vraag of dat voor de edelsmeden in Friesland gold.¹³ Voordat nader op deze materie wordt ingegaan, moet eerst de relatie tussen wetgeving voor de muntslag en het ambacht van de edelsmeden verder uitgewerkt worden

2.3 Muntslag tijdens het Bourgondisch-Habsburgse bewind

In 1515 deed de hertog van Saksen officieel afstand van zijn heerschappij over Friesland. Het gebied kwam nu formeel onder het gezag van keizer Karel v van Habsburg.¹⁴ Op 4 februari 1520 verscheen het *Placaat en Ordonnantie Generaal; zo op de cours van Gelde, als op de Politie en Discipline, betreffende de exercitie van de Munte en Muntleslag; mitsgaders 't stuck van de Wissele ende Wisselaars, Scheiders, Affineurs, Goudsmiden en andere in alle de Geünieerde Provintien*.¹⁵ Dit document kwam voort uit de wens de koers van de grote hoeveelheid verschillende munten die in het rechtsgebied van Karel v circuleerden, centraal vast te stellen en te controleren.¹⁶ In 1521 werd de gouden carolusgulden geïntroduceerd, in 1544 gevolgd door de zilveren.¹⁷ Deze nieuwe munten verenigden de rekenmunt en de betaalmunten in één systeem. De Habsburgse vorsten konden echter geen stevige invloed uitoefenen op het gewicht en de kwaliteit van de circulatiemunten. De zilveren carolusgulden van 1544 startte met een zilvergewicht van 19,06 gram, in 1581 was dit tot 12,7 gram gedaald.

10 Resoluties Staten-Generaal, III, (1617-1618) GS 153, resolutie 684. Eigentijdse bronnen bevestigen deze situatie voor Holland en Zeeland. Van Nispen, de generaal-meester van de Munt, schrijft dat de dekens en overliden van het Amsterdamse goud- en zilversmedengilde aan Hillebrant Jacobsz., drukker van de Staten-Generaal, hebben gevraagd de oude plakaten van de goud- en zilversmeden uit 1502 en 1551 te herdrukken. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028, Archief van de burgemeesters, inv.nr. 519. In dit archief bevindt zich ook *Het Placaet ende Ordonnantie voor de goud- en zilversmeden in Holland en Westvriesland* uit 1661. Ook hierin wordt verwezen naar de *Ordonnantie van Filips de Schone* uit 1502.

11 *Merken*², XIV, noot 1.

12 Ottema, ‘Geschiedenis van het goud- en zilversmidsbedrijf’, 229.

13 In hoofdstuk 3 wordt nader op deze kwestie ingegaan.

14 Vries, ‘Regiment en justitie’, 47.

15 *Chbk*, II, 388-400.

16 Polak, ‘*Muntchaos*’, 76.

17 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 107-108.

Het plakkaat van 1520 schreef het gehalte voor van het goud en zilver dat door de Friese edelsmeden werd gebruikt.¹⁸ De artikelen XLIV en XLV bepaalden dat het 'thousche goud' 19 karaat fijn goud moest bevatten met een kwart karaat reme-die.¹⁹ Dit kwam neer op een afzwakking van het gehalte dat in 1502 op 19 karaat en 3 grein²⁰ was vastgesteld. Het 'grosserie' werd op 11 penningen en 8 grein fijn zilver²¹ bepaald en het kleine werk of 'minuterie' op 11 penningen.²² (zie tabel II.1) Artikel XLVI omschreef de eisen met betrekking tot de herkomst van het werkme-taal. Het werd edelsmeden verboden ongangbaar verklaarde munten op te kopen en om te smelten. Munten met een te laag intrinsiek gehalte werden niet langer als betaalmiddel geaccepteerd en moesten bij de keizerlijke munt ingeleverd worden. Edelsmeden mochten deze nog wel verwerken mits ze door de consument zelf wa-ren aangeleverd. Zij mochten het zilver ook 'scheyden en affineren', of het nu in munten of in ongemunt zilver werd aangeboden. Het was de beroepsgroep voort-aan verboden munten om te smelten die de vlag en het wapen van de keizerlijke munt droegen.

In 1526 werd de muntwaarde opnieuw vastgesteld.²³ De commissie die in het-zelfde jaar aan de nieuwe muntmeester Thomas Gramaye was verleend, laat zien dat de Friese muntslag onder toezicht van een vertrouweling van de keizer stond. Deze officials waren doorgaans niet uit Friesland afkomstig. De Brabander Gram-aye bekleedde zelfs verschillende functies tegelijk. Uit zijn instructie blijkt dat hij ook als lid van de Raad van de Keizer optrad.²⁴ Met zijn benoeming kwamen de Friese edelsmeden onder centraal toezicht te staan. Op grond van zijn ervaring mocht Gramaye in staat worden geacht een munthuis in Friesland in te richten. Zijn belangrijkste opdracht bestond uit het saneren van de Friese muntslag. Gram-aye kreeg hierbij de steun van Willem Brentinck, die de intrinsieke waarde van de Saksische munten moest bepalen. Gramaye stelde in 1527 Frank van Papen-velt als muntmeester aan en Johan Rotaller hield als waardijn toezicht op de pro-ductie van de munt. Ook edelsmeden speelden in het proces weer een rol. Jan Jans (Voet nr. 329) controleerde als essayeur het gehalte van het edelmetaal vóór en na het productieproces en Jacob Ysbrands (Voet nr. 330) vervaardigde als 'ijzersnij-der' de muntijzers. Gramaye kreeg toestemming alle verboden gouden en zilveren

18 Tabel II.1 geeft een overzicht van de wettelijke gehalten voor goud en zilver in Holland en Friesland in de periode 1502-1695/1723. Zie ook Bijlage XIII.

19 *Chbk*, II, 280-282. Remedie is de wettelijk toegestane afwijking van de voorgeschreven standaard. Zie HCL, inv.nr. 126, f. 337. In de marge van deze handgeschreven tekst staat 'die toutse es te verstane van goudt guldens goudt' (van 28 stuivers).

20 Met 3 grein remedie op elke mark zilver. De 'mark' is de rekeneenheid voor het gewicht van het zilver. 1 Mark = 246 gram = 8 ons = 16 lood. 1 lood = 15,38 gram en 2 lood = een ons.

21 Met 2 grein remedie op elke mark.

22 Luijt, *Zilverlexicon*, 124. Grein is de gehalte-eenheid binnen het Trooise stelsel van maten en gewichten. De penning en het karaat waarin het gehalte van goud en zilver werden uitgedrukt, zijn verdeeld in 24, respectievelijk 12 greinen (1 penning = 24 greinen, 1 karaat = 12 greinen).

23 *Chbk* II, 508-510.

24 <http://www.genealogieonline.nl/kwartierstaat-mulders/I21622.php>. Geraadpleegd 16 november 2012.

penningen om te wisselen nadat in april 1527 een lijst met de waarde van de meest gangbare munten in Friesland was opgesteld.²⁵ Van Papenvelt verstrekke Jacob Ysbrands financiële middelen om ‘pontsoenen’ of stempels en ander gereedschap aan te schaffen. De keizerlijke munt in Friesland was geen lang leven beschoren, want in 1530 stopte de productie.²⁶ Deze ontwikkeling viel samen met de verdere ontvlechting van de wetgeving voor de muntslag en de edelsmeden in 1529. De muntslag bleef hierna voor problemen zorgen.²⁷

2.4 Muntslag tijdens de Republiek

Het succes van de Opstand tegen Spanje zou grote gevolgen hebben voor de monetaire politiek in de Nederlanden. Tot de Beeldenstorm (1566) was het gevoel van onderlinge verbondenheid tussen de Habsburgse gewesten in de Noordelijke Nederlanden niet bijzonder sterk geweest. Ook Friesland koesterde zijn autonomie waar het kon. Zo boden de Staten van Friesland bijvoorbeeld verzet tegen de pogingen van Filips II het gewest deel te laten nemen aan de gecombineerde vergaderingen van de Staten-Generaal.²⁸ Het plakkaat dat Filips II op 19 december 1579 liet uitvaardigen, constateerde dat het muntwezen in Friesland ernstig in verval was geraakt.²⁹ Het stuk kwam op een bijzonder moment, omdat de strijd tegen Filips II inmiddels in volle hevigheid was losgebarsten. Begin 1580 schaarde Friesland zich aan de zijde van de opstandelingen en enige tijd later trad het gewest officieel toe tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Deze federatie van soevereine gewesten was een bijzondere constructie. In de vergaderingen van de Staten-Generaal werd voortdurend over allerlei bevoegdheden en verantwoordelijkheden gediscussieerd. Op monetair gebied hanteerden de verschillende bestuurslagen van de nieuwe Republiek evenwel geen eenduidige doelstelling.³⁰ Menno Polak meent dat de Unie van Utrecht (1579) een zeer beperkte strekking bezat en niet veel afweek van de voorschriften die in de Pacificatie van Gent (1576) waren vastgelegd.³¹ De afspraken op monetair gebied binnen de Unie van Utrecht waren volgens hem een terugkeer naar de munteenheid waarvan Holland en Zeeland tijdens de Opstand tijdelijk waren afgeweken. Deze gewesten hadden voor de financiering van de oorlog hun munt gedevalueerd.

In 1580 stelden de Staten van Friesland Lodewijk Alewijn als muntmeester aan.

²⁵ *Chbk*, II, 520-522.

²⁶ Polak, *Muntchaos*, 99. De auteur geeft hier geen verklaring voor.

²⁷ Woltjer, *Hervormingstijd*, 26. Volgens Woltjer raakte het muntplakkaat van 1539 zelfs een fundamenteel staatsrechtelijk probleem. De vraag was of Karel v wijzigingen mocht aanbrengen in de oude gewoonten of dat hij gehouden was hiervoor toestemming aan de Friese Staten te vragen, conform het in 1524 gesloten verdrag.

²⁸ Vries, *De Heeren van den Raede*, 49.

²⁹ *Chbk*, IV, 97.

³⁰ Dehing, *Geld in Amsterdam*, 60.

³¹ *Ibidem*, 71.

Hij richtte in het ontruimde gedeelte van het Minderbroederklooster in Leeuwarden een munt in.³² Deze provinciale munt was geen directe voortzetting van de oude keizerlijke munt en ook niet bijster succesvol.³³ De muntslag bracht aanzienlijke kosten met zich mee en leverde sporadisch winst op. Het stond iedere consument vrij bij het munthuis goud en zilver – in baarvorm of in muntstukken – in te leveren en tegen geslagen munten om te ruilen.³⁴ De markt bepaalde de omvang van de aanmunting en het soort munten dat geslagen werd. In de praktijk bleek dat munten van goede kwaliteit snel uit de circulatie verdwenen, omdat ze door kooplieden voor de uitvoer werden opgekocht. Het Hof van Friesland trad met een aantal plakaten tegen deze schadelijke ontwikkeling op. De Friese munt bleef actief, hoewel in de Staten het kwartier van de steden voorstelde tot opheffing over te gaan, omdat de misstanden bleven voortbestaan. De verscheidenheid aan in omloop zijnde munten bleef nog lange tijd groot.³⁵

In 1586 kwam onder de graaf van Leicester een nieuwe muntordonnantie tot stand en in 1589 vaardigen de Staten-Generaal wederom nieuwe muntvoorschriften uit.³⁶ De Friese stadhouders Willem Lodewijk bemoeide zich zelfs persoonlijk met de muntslag toen hij in 1589 het Leeuwarder stadsbestuur waarschuwde voor de Spaanse reaal, die volgens de nieuwe regeling te licht was bevonden.³⁷ Het toezicht op de naleving van de muntwetgeving werd ondertussen vanuit 's-Gravenhage beter georganiseerd en toevertrouwd aan het College van Raden en Generaal-meesters van de Munt, ook wel de Generaliteitsmuntkamer genoemd. De Hollandse edelsmeden kregen hun toetsnaalden, de officiële stalen van het voorgeschreven gehalte waartegen zij hun goud- en zilverwerk moesten vergelijken, voortaan uit handen van deze functionaris. Of dit voor de Friese edelsmeden op dat moment ook gold, is onduidelijk. In principe vielen zij na 1531 onder een eigen Friese toezichthouder: de keurmeester-generaal. Het staat wel vast dat deze functionaris na 1602 belast was met de distributie van de toetsnaalden.

In de zeventiende en achttiende eeuw bestonden in Friesland twee soorten regelgeving naast elkaar. Aan de ene kant was er de wetgeving van de Staten-Generaal die de muntslag trachtte te reguleren en waarnaar het gewest Friesland zich

32 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2285, f. 25, d.d. 8 augustus 1580. Besluit van Gedeputeerde Staten dat de muntmeester Lodewijk van Alewijn het zilver, dat door Bernardus Roorda van Landswege te Amsterdam is verpand, op eigen risico mag inlossen, mits hij het naar Leeuwarden vervoert, aldaar vermnt en sleischat aan het landschap afdraagt.

33 Polak, 'Muntchaos', 96-98.

34 Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 155, f. 276-279. Sterfhuisinventaris en scheiding van goederen van Tjerk Hilarius (Voet nr. 187). 'Noch tot Leeuwarden in de munte vercocht voor 467-4-0'. Zie ook Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 183, f. 101. Uit de inventaris van wijlen Symon Cornelis Braack. 'De burgmr. Cornelis Symens Braack heeft ontvangen van vercocht silver in de munte tot Leeuwarden de somma van 784-12-0'.

35 Zie bijlage 1.

36 Chbk, IV, 738. *Plakkaat en Ordonnantie van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, zoo op de exercitie van de Munt, als op den koers van de Muntspeciën; mitsgaders op den Wissel, Wisselaars, Goud- en Zilvermeden, Balansen en Gewigten*. Hieruit blijkt duidelijk dat de Staten-Generaal geen rekening hielden met de situatie in Friesland waar de wetgeving voor de muntslag en de edelsmeden los van elkaar stond.

37 HCL, M 94, nr. 211.

in principe diende te gedragen. Aan de ander kant bestond er een Friese regelgeving voor de edelsmeden. Dit duale stelsel zou door opeenvolgende Friese bestuurders tegenover de Staten-Generaal telkens verdedigd worden met het argument dat in 1529 een eigen wetgeving voor de edelsmeden uit handen van keizer Karel v was ontvangen.³⁸ Aan de uitvoering van de algemene muntplakkaten uit Holland verleenden de Friese bestuurders in het vervolg slechts met tegenzin medewerking.

Het Muntplakkaat van 1606 was een voortzetting van het plakkaat uit 1586 en bleef tot het einde van de Republiek van kracht. De muntordonnanties uit 1659 en 1694 moeten hierop vooral als aanvullingen worden beschouwd.³⁹ In 1606 probeerden de Staten-Generaal verdere structurering van de muntproductie door te voeren, omdat de vaste relatie tussen edelmetaal en de rekengulden door de grote verscheidenheid aan munten verloren was gegaan.⁴⁰ De belangrijkste bron voor de voordurende revaluatie was de geldpolitiek van de Habsburgers in de Zuidelijke Nederlanden. De patagon en ducaton hadden een zilveragehalte dat 4% lager was dan vergelijkbare Noord-Nederlandse munten.⁴¹ Deze omstandigheid zorgde voor een enorme toevloed van minderwaardige munten uit de Zuidelijke Nederlanden. In de muntordonnanties van 1586 en 1606 werd voor streng toezicht op de edelmetaalsector gepleit. Hoewel in de Republiek wel de wil bestond om de muntproductie centraal aan te pakken, bleef Friesland het ambacht van de edelsmeden als aparte sector beschouwen. Deze opstelling resulteerde uiteindelijk in de *Landsordonnantie* (1602), waarin speciale regels voor de Friese edelsmeden werden opgenomen.⁴²

Voor de eigenzinnige opstelling van de Friese bestuurders is een aantal verklaringen te geven. De historicus Hotso Spanninga omschrijft Friesland in zijn dissertatie als een gewest dat vooral van de voordelen van samenwerking binnen de Republiek wilde profiteren. Aan de generale lasten wilde het liefst zo weinig mogelijk bijdragen.⁴³ Hoe laat dit gedrag zich verklaren? Ten eerste kan de wens om een eigen koers te varen in meer algemene zin te maken hebben gehad met de verdediging van een herwonnen soevereiniteit sinds de aansluiting bij de Opstand. Verlost van vreemde overheersing hield het Friese bestuur vast aan de 'eigen' wetgeving die het in landsheerlijke tijden had verworven. Ten tweede kan het in meer engere zin – op muntgebied – ook te maken hebben gehad met het feit dat Friesland niet in het college van muntmeesters-generaal vertegenwoordigd was. Het is niet duide-

³⁸ Binckes, *Landsordonnantie*, IV, 134. In artikel II wordt in 1723 verwezen naar het 'Placaat van Keizer Carel van 1529'.

³⁹ Polak, 'Muntchaos', 171.

⁴⁰ *Ibidem*. De uniformering gold met name de muntvoet. Dit betekende dat de nominale waarde die aan de voorgeschreven generaliteitsmunten was toegekend, voortaan zodanig moest zijn afgestemd op hun edelmetaalinhoud dat vermnt zuiver goud en zilver in alle munttypen dezelfde nominale waarde bezat.

⁴¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 109.

⁴² Zie bijlage III.

⁴³ Spanninga, *Gulden vrijheid?*, 411.

lijk waarom alleen vertegenwoordigers uit Holland, Gelderland, Utrecht en Zeeland hierin zitting hadden. In de andere gewesten, zoals Friesland, Groningen en Overijssel werden immers ook munten geslagen.⁴⁴

Na 1606 liepen de pogingen tot uniformering van productie en muntkoersen vast door het oplopen van de waarde van de Generaliteitsmunten en de beschikbaarheid van munten uit de Zuidelijke Nederlanden.⁴⁵ De Wisselbank, die in 1609 in Amsterdam was opgericht, werd verantwoordelijk gehouden voor de stijging van de muntprijs. Deze financiële instelling kocht het zilver op tegen een hogere prijs dan de muntmeesters ervoor wilden geven. De Wisselbank vond het vervolgens profijtelijker rijksdaalders te vervaardigen die voor de buitenlandse handel werden gebruikt, dan tienstuiver-stukken of leeuwendaalders uit te geven die de binnenlandse handel zouden faciliteren.⁴⁶

Hoewel Friesland op monetair gebied binnen de Republiek een min of meer onafhankelijke houding aannam, waren de Staten niet helemaal ongevoelig voor klachten van de muntmeesters-generaal.⁴⁷ In 1659 kwam na moeizame onderhandelingen een hervorming van de muntproductie tot stand.⁴⁸ Die had vooral tot doel minderwaardige Zuid-Nederlandse munten uit de circulatie te verdringen. De Friese Staten conformeerden zich aan het besluit van de andere provincies om twee nieuwe zilveren munten te slaan.⁴⁹ De extra inkomsten uit deze regeling zouden niet ten goede komen aan de muntmeesters, maar waren bestemd voor een nieuwe heffing ten behoeve van de Generaliteit. Door de remedie aan de muntmeesters te gunnen, konden zij rendabeler munten leveren. Overschrijding van de tolerantie door de muntmeesters kwam daarna niet vaak meer voor.⁵⁰ Na 1659 produceerden de munthuizen echter wel zilveren munten die steeds minder edelmetaal bevatten.⁵¹

De stabiliteit van de marktprijs van het zilver bepaalde in sterke mate het stelsel van de muntkoers en de muntprijzen. Stijging van de zilverprijs deed de waarde van de Generaliteitsheffing verminderen. De overheid had dus belang bij vaststelling van de prijs van het zilver. In de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw deed zich een muntcrisis voor die onder meer tot uiting kwam in een stijging van de zilverprijs.⁵² Volgens Holland was deze prijsstijging te wijten aan de onderlinge concurrentie tussen de gewestelijke munthuizen. De gewesten wezen op hun

44 Polak, *Muntchaos*, 81.

45 *Ibidem*, 173.

46 Van Deursen, Resoluties Staten-Generaal II, 142, d.d. 31 oktober 1613.

47 Tresoar, NT 5.09 Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 11 december 1656. Na klachten van de muntmeesters-generaal over kwaliteit van de dubbele stuivers liet het college van Gedeputeerde Staten een onderzoek instellen naar de capaciteiten van de Friese essayeur.

48 Tresoar, NT 5.09. Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 1 oktober 1664. Het college van Gedeputeerde Staten stuurde muntmeester Daniël Valckenier naar Den Haag om zich 'aldaer te justificeren en voorts het recht van de provincie te defenderen'.

49 Tresoar, NT 5.26 Resoluties Staten van Friesland, d.d. 23 februari 1659, f. 7.

50 Polak, *Muntchaos*, 187-188.

51 *Ibidem*, 203.

52 *Ibidem*, 192.

Afb. 6 Samuel van Hoogstraeten. Groepsportret van muntmeesters en waardijns van de Munt van Holland te Dordrecht in 1674/1677.

beurt met de beschuldigende vinger richting het gewest Holland. Zij meenden dat een verbod op de export van het edelmetaal, een handel die volledig door Holland beheerst werd, soelaas kon bieden. De Wisselbank hield zich in dat verband actief bezig met het opkopen van edelmetaal om zodoende de hoeveelheid bankgeld te reguleren.⁵³ Van de monopoliepositie van de Wisselbank ondervonden ook de Friese edelsmeden steeds meer hinder.

Onmin tussen Holland en de andere gewesten over de muntslag leidde tot een hernieuwde activiteit van de provinciale munthuizen. Als reactie zetten de Staten van Holland in 1686 eigenhandig een munthervorming door. Friesland, dat zich met Zeeland en Groningen tegen deze maatregel verzette, werd door Holland gestraft met een verbod op de verkoop van zilver aan de Friese muntmeester en een verbod op acceptatie van Friese munten.⁵⁴ Pas in 1694 werd de munteenheid hersteld. Er ontstond toen voor het geldwezen een praktijk die tot het einde van de Republiek zou standhouden.⁵⁵ Het aantal munthuizen werd beperkt en aan Dordrecht en Utrecht viel het grootste deel van de muntslag toe. Menno Polak ziet in het bestaan van verschillende munthuizen een bewijs voor kartelvorming. De producenten waren oligopolisten die elkaar moesten vrezen.⁵⁶ De muntordonnanties van 1606 en latere voorschriften waren erop gericht de onderlinge concurrentie

⁵³ Dehing, *Geld in Amsterdam*, 156.

⁵⁴ *Ibidem*, 199; Van Dillen, *Wisselbank*, 1, no. 137, 109, d.d. 3 april 1653. Het betreft hier een verbod op de circulatie van de minderwaardige dubbele stuivers die op de Munt te Leeuwarden zijn geslagen. Zie ook Van Dillen, *Wisselbank*, 1, no. 181, 137, d.d. 11 juni 1666. Keur tegen de circulatie van de minderwaardige nieuwe zilveren florijnen 'geseght Vriesse clappmutsen, geslagen op de Munt der stad Leeuwarden'.

⁵⁵ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 110.

⁵⁶ Polak, 'Muntchaos', 235.

tussen de munthuizen af te zwakken. De gewesten gaven er echter de voorkeur aan concurrentie te beperken door de ordonnanties als kartelafspraken op te vatten. De prijzen voor zowel ruw als vermunt edelmetaal werden daarom gefixeerd. Het was deze maatregel die voor Friese edelsmeden uiteindelijk nadelig uitpakte, omdat zij het zilver tegen een vastgestelde prijs moesten verkopen terwijl de inkoopprijs tegen het eind van de zeventiende eeuw gestaag steeg. De winstmarge van de Friese edelsmid kwam hierdoor onder druk te staan en die situatie schiep een gunstige voedingsbodem voor frauduleus handelen.

2.5 De Friese muntproductie rond 1672

In 1671 besloten de Staten van Friesland, na klachten over het verval van de munt, de productiewijze te veranderen. De munten werden voortaan geschroefd in plaats van geslagen. Het nieuwe schroefgereedschap werd in 1681 in gebruik genomen.⁵⁷ De oude gloei-, smelt- en assayovens werden vervangen. Het oude kloostergebouw aan de Tweebaksmarkt, dat honderd jaar als munthuis dienst had gedaan, werd niet langer geschikt geacht. De Friese Staten gingen op zoek naar een nieuw bedrijfsgebouw en een nieuwe woning voor de muntmeester.⁵⁸ In 1684 kochten de Friese Staten van Willem van Haren het vroegere Martenahuis of Starckenburghuis. Toch werd de munt uiteindelijk niet in dit pand gevestigd. Pas in 1693 werd een nieuwe locatie betrokken in de Grote Kerkstraat. Hier stond het Holdingahuis, destijds Schwanzenberghuis genoemd, dat na de dood van Hans Willem Baron van Aylva was vrijgekomen. De erven verhuurden het pand voor 500 gulden per jaar.

Het opzetten van de munt werd overgelaten aan de Friese muntmeester Daniël Valckenier. Hij liet op eigen kosten een munthuis met ruimten voor het schroefwerk inrichten in de tuin van de adellijke state. Ook de essayeur, de waardijn en de stempelsnijders verrichtten in dit pand hun werkzaamheden. Valckenier investeerde 8.000 carolusguldens in de verwachting dat Gedeputeerde Staten dit bedrag zouden vergoeden. Het college liet het gebouw taxeren op voorwaarde dat al het aangebouwde in 1703 bij het aflopen van het huurcontract moest worden afgebroken.⁵⁹ In 1714 werd het voor dertig jaar verhuurd en in 1739 nogmaals voor de duur van zestien jaar. Na het overlijden van de muntmeester Hendrik Dortsman (Voet nr. 448) in 1752 werd geen opvolger benoemd. In 1756 werd na een geschil over de

⁵⁷ Eekhof, *Geschiedkundige beschrijving*, II, 81-83. Zie ook Tresoar, NT 5.09. Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 28 april 1681. Gedeputeerde Staten geven aan muntmeester Valckenier toestemming de aangekochte muntgereedschappen uit Amsterdam op te halen.

⁵⁸ Tresoar, Resoluties van Staten van Friesland (1671-1690), d.d. 20 februari 1680, f. 18. Opdracht aan Mindergetal om op het verzoek van muntmeester Daniël Valckenier binnen Leeuwarden een huis te kopen dat geschikt is om als 's Lands munt te dienen. Voor het verzoek van vervanging van de ovens werd de muntmeester verwezen naar het college van Gedeputeerde Staten.

⁵⁹ Tresoar, NT 5.09 Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 9 januari 1705.

huur door de Staten besloten dat het gebouw op afbraak verkocht moest worden. Het gereedschap werd toen naar het Artillerie- en Ammunitieshuis overgebracht. Aan de Friese muntslag was een eind gekomen.

2.6 Herbert Marinus en de kwaliteit van de Friese munt (1714)

Uit een proces dat in 1714 voor het Hof van Friesland tegen Herbert Marinus werd gevoerd, krijgen we een indruk van de eigentijdse waardering van de kwaliteit van het Friese zilver en het muntmetaal.⁶⁰ Marinus was in 1704 als muntmeester benoemd⁶¹ en in die functie verantwoording verschuldigd aan het Friese landsbestuur.⁶² In 1714 kwam hij in het cachot terecht op verdenking van fraude. Volgens zijn instructie was de muntmeester gehouden alle vervaardigde munten aan de waardijn te overhandigen. Tijdens het productieproces moest hij van iedere 20 mark zilver (4,9 kilo) aan vervaardigde carolusguldens, één gulden in een daartoe bestemde bus deponeren.⁶³ De essayeur controleerde vervolgens deze munten op gewicht en gehalte. Maar dit ‘bussen’ vond ook plaats om de ‘sleischat’ – het bedrag dat de muntmeester aan het gewestelijke bestuur moest afdragen voor het recht om munten te slaan – te bepalen.⁶⁴ De hoogte van de sleischat was vastgesteld op één stuiver per mark gemunt zilver. Marinus had in 1714 ruim 496.200 carolusguldens aan de Amsterdamse koopman Bolck gezonden. Het totale gewicht van de lading bedroeg 21.243 mark (5310 kilo) en aan zuiver zilver 19.263 mark (4815 kilo). De muntmeester had in dit geval 1.062 carolusguldens moeten bussen, maar de sleischat bedroeg 968 carolusguldens. Volgens de openbare aanklager had Marinus aan de waardijn het equivalent van 12.300 mark gemunt of in zilver 11.232 mark gegeven. De waardijn had echter niet meer dan 630 carolusguldens aangetroffen toen hij de bus in het bijzijn van de gecommiteerden van de Rekenkamer had geopend. Op basis van deze opgave zou het gewest aan sleischat 560 carolusguldens en 12 stuivers trekken, maar nu kwam de overheid 406 carolusgulden en 10 stuivers tekort. De aanklager stelde bovendien vast dat de boekhouding van de muntmeester behoorlijk aan duidelijkheid te wensen overliet.

Georgius Hiddema, de advocaat van Marinus, vond het maar vreemd dat zijn cliënt in de beklagdenbank zat. Vóór het proces was de muntmeester namelijk al publiekelijk te kijk gezet als iemand die zilveren carolusguldens leverde die zowel

60 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 781.

61 Tresoar, NT 5.09. Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 7 februari 1704. Herbert Marinus als muntmeester aangesteld in plaats van Oene Fredericus van Glinstra.

62 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2067, f. 35. Gedeputeerde Staten verbieden op 2 maart 1705 Herbert Marinus een tweede eed af te leggen ten overstaan van Raden en Generale Muntmeesters.

63 *Cbbk*, 1, 388-400. In dit stuk van 4 februari 1520 waarin de koers van het geld en de muntslag, de positie van wisselaars en goudsmeden wordt vastgelegd, is ook sprake van ‘bussen’.

64 Tresoar, NT 5.09 Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 18 maart 1659. ‘De bus uit de Munte gehaelt en ’t geldt aen de diaconie armen gegeven’.

qua gewicht als gehalte onder de maat waren. Deze aantijging had Marinus' reputatie ernstig geschaad. De muntmeester ontkende trouwens alle beschuldigingen. Op basis van zijn instructie was hij van mening dat hij pas hoefde te bussen als de munten geëssayeerd en gewogen waren. Op de aanklacht dat het gewest bewust was benadeeld, hield Marinus zijn onschuld vol. Hij had inderdaad minder munten in de bus gedaan, maar niet nadat Gedeputeerde Staten hem daarvoor uitdrukkelijk toestemming hadden verleend. De muntmeester mocht namelijk zonder beperkingen alle gangbare munten slaan. Maar aangezien het college om de drie weken vergaderde, zou dat betekenen dat zijn bedrijf stil kwam te staan zodra het quantum was bereikt. Deze financiële schade kon Marinus er niet bij hebben. Door de toegenomen concurrentie tussen de munthuizen draaide zijn bedrijf al enige jaren slecht. Bovendien was hij door de Amsterdamse koopman die hem het zilver leverde, onder druk gezet om snel te produceren. Uit angst dat zijn leverancier met een andere muntmeester in zee zou gaan, was Marinus daarom doorgegaan met vermunten hoewel hij wist dat het college niet zou accepteren, dat hij boven het vastgestelde bedrag zou bussen. Daarom had Marinus besloten het werk volgens zijn instructie voort te zetten en zich voorgenomen na voltooiing van de productie het verschuldigde bedrag alsnog af te dragen. De advocaat meende dat zowel het rekenboek als het busboek aantoonde dat de muntmeester de zaak niet bewust had gefleest. Marinus hoopte op clementie van het college, omdat hij reeds publiekelijk aan de schandpaal was genageld. De instructie voor de muntmeester repte niet van straffen op grond van het niet-bijhouden van het busgeld. Marinus hoopte dat hij daarom zeker niet voor een lijfstraf in aanmerking zou komen.

De processtukken beschrijven gedetailleerd de herkomst van het zilver dat voor de Friese muntslag werd gebruikt. De Friese muntmeester betrok zijn muntmateriaal aanvankelijk van essayeur Antony Grill III uit Amsterdam.⁶⁵ Toen Marinus in 1714, in navolging van andere gewestelijke muntmeesters in de Republiek, overging op de productie van carolusguldens, was hij naar een andere leverancier overgestapt. Voortaan kocht hij zijn zilver in bij de kooplieden Jacob en Barent Bolck uit Amsterdam. Deze overstap was hem door Grill niet in dank afgenomen.

Volgens Marinus had zijn voormalige leverancier hem om die reden bij gecommiteerde Raden van Holland en West-Friesland verdacht gemaakt. Grill beweerde dat de Friese munt qua gehalte en gewicht 'wel een daalder op de honderd onder de vereiste voet scheelde.' Hierop had het gewestelijk bestuur een plakkaat uitgevaardigd waarin zij het gebruik van de desbetreffende munten in haar gewest had verboden. Volgens Marinus was deze maatregel onwettig geweest, omdat de carolusgulden een generaliteitsmunt was en overal in de Republiek als wettig betaalmiddel geaccepteerd moest worden.

De Friese Gedeputeerden pakten het onderzoek tegen Herbert Marinus voortvarend aan. Militairen kregen de opdracht alles wat ze in het munthuis aantroffen

65 Van Eeghen, 'Het Grill's hofje', 51-52.

Afb. 7 Jan Maurits Quinckhardt. Portret van Anthonie Grill III (1727)

in beslag te nemen. In totaal brachten zij voor meer dan 20.000 carolusguldens naar het huis van de ontvanger-generaal Knock. Het college van Gedeputeerde Staten had Marinus uitdrukkelijk verboden op een brief van de Staten-Generaal te reageren en stond hem ook niet toe zijn zaak in 's-Gravenhage te bepleiten. In een poging zijn onschuld te bewijzen, had de muntmeester het college verzocht in de publieke courant een oproep te mogen plaatsen waarin hij het publiek uitdaagde hem de gewraakte guldens te leveren. Personen die daarin zouden slagen konden op een beloning van 20 carolusguldens rekenen. Dit verzoek werd geweigerd met de motivatie dat Marinus daarmee de 'indignatie van haer Ed: Mo: soude incurreren.' Kort daarna was essayeur-generaal Johan Emans uit 's-Gravenhage, in het gezelschap van Grill, naar Leeuwarden gereisd. In het bijzijn van de Friese gedeputeerden Sixma en Schuurman, secretaris Wijckel en gecommiteerden van de Rekenkamer van Friesland, zouden zij de carolusguldens in de bus onderzoeken. Ook de Friese waardijn Scheltinga en essayeur en edelsmid Cornelis Jongsma (Voet nr. 445) waren hierbij aanwezig.

Op 27 augustus 1714 trof de commissie 613 carolusguldens in de bus aan. De munten werden doormidden gesneden en bleken tien penningen en 22,5 grein aan zilver te bevatten. Volgens de instructie behoorde de munten '7 oncen, 17 engels en 19,5 assen' te wegen. Weging toonde aan dat sommige munten zwaarder en som-

mige lichter waren dan vereist. De muntmeester verklaarde dit verschil door erop te wijzen dat de weegschaal de onnauwkeurige factor was. Waardijn Scheltinga zou volgens Marinus moeten erkennen dat het uiteindelijke gewicht voldoende was. Om zeker te zijn van de kwaliteit van de productie werden ook de dubbele stuivers, schellingen en carolusguldens, die door Marinus in de voorgaande jaren waren gemaakt, gewogen. Zowel het gehalte als het gewicht bleken beter te zijn dan vereist werd. Marinus had elke zending van zijn munten telkens door de Hollandse essayeur Oud laten toetsen. Uit diens verklaring bleek dat de Friese munten altijd aan de voorgeschreven standaard hadden voldaan.

De gedeputeerden besloten nu dat de Friese guldens ingewisseld moesten worden en zij stuurden essayeur Jongsma met de kostbare lading naar Holland. Hij smolt in Amsterdam in het bijzijn van essayeur Isaac Westerveen de totale hoeveelheid in 25 partijen, waarvan 23 partijen op gewicht bleken te zijn. Sommige waren zelfs zwaarder dan nodig was op grond van de munten in de bus. De twee partijen die in negatief opzicht afweken, waren slechts een fractie te licht. Westerveen had na het onderzoek opgemerkt 'dat het jammer was dat men de guldens ten opzichte van het alloij soude smelten, om dat bij nae alle de partijen ten opzichte van het alloij goed quamen uijt te vallen ende de meeste sacken oock wel waeren gemunt'.

Het Hof achtte op 20 december 1714 Marinus schuldig aan het niet-secuur bijhouden van de muntbus. Hij werd veroordeeld tot betaling van de 406 carolusguldens die het gewest nog van hem tegoed had. De boete wegens 'busverzuim' bedroeg 500 goudguldens. Marinus zou in hechtenis blijven totdat hij de boete had betaald. Vijf jaar later deed hij afstand van het muntmeesterschap.⁶⁶

Uit deze casus valt voor dit onderzoek een aantal conclusies te trekken. Overduidelijk blijkt dat de Friese muntmeester voor zijn muntmateriaal afhankelijk was van Amsterdamse handelaren in zilver. De economische hoofdstad van de Republiek ontwikkelde zich als leverancier van het edelmetaal in de zeventiende eeuw steeds meer tot de grootste speler op dit terrein; een ontwikkeling die voor de Friese edelsmeden uiteindelijk ongunstig zou uitpakken. Uit het proces blijkt ook dat begin achttiende eeuw op het gebied van de muntslag samenwerking bestond tussen de Friese Staten en de heren in 's-Gravenhage. Op het gebied van de wetgeving voor de edelsmeden zouden bestuurders in Friesland echter nog lange tijd hun eigen gang gaan.

2.7 *Besluit*

De edelsmeden in Friesland vielen na de middeleeuwen in eerste instantie onder de wetten voor de muntslag. In 1504 vaardigde het Saksische bewind een plakkaat uit

⁶⁶ Tresoor, NT 5.09. Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 28 april 1719. 'Albertus Ketel aangesteld tot muntmeester in plaats van H. Marinus'.

waarmee het grip probeerde te krijgen op de muntslag in Friesland. De wet regelde het gehalte van goud en zilver en was mede bepalend voor de Friese edelsmeden. Met de komst van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten kwam het ambacht in Friesland onder muntwetgeving die in de andere delen van de Nederlanden reeds langer van kracht was. De hogere kwaliteitseisen vormden een probleem voor het ambacht in Friesland en daarom werd in 1527 om afzwakking van het voorgeschreven gehalte gevraagd. Dit verzoek werd in 1529 gehonoreerd en het gewest verwierf zodoende een status aparte. Tegelijkertijd verscherpte het landsheerlijke bestuur het toezicht op de Friese edelsmeden. Net als de muntmeesters stonden edelsmeden in Holland sinds 1502 onder toezicht van een muntmeester-generaal. In Friesland ontstond na 1531 een duaal stelsel. De keizerlijke muntwetten golden nu ook voor Friesland, maar de edelsmeden in het gewest vielen onder een eigen Friese wetgeving. Op de naleving van deze wet werd vanaf 1531 toezicht gehouden door een gewestelijke keurmeester-generaal.

Na de Bourgondisch-Habsburgse periode probeerde het gewest Holland zijn invloed op het muntwezen binnen de constellatie van de nieuwe Republiek verder te versterken. Vanuit dit gewest ondernomen pogingen de muntslag te uniformeren liepen geregeld vast door tegenwerking van de andere gewesten. Ook Friesland trachtte zijn onafhankelijke positie op monetair terrein zoveel mogelijk te behouden. Na 1580 nam het gewest weer een eigen munthuis in gebruik. De Friese edelsmeden speelden lange tijd een rol in de muntfabricage, doordat zij als waardijn, essayeur en stempelsnijder dienst deden. Het munthuis was in praktijk een concurrent van de edelsmeden. De muntmeester verwerkte zilver tot muntgeld en kon ruimere winstmarges aanhouden, omdat zijn arbeidskosten lager waren. Terwijl de overheid de intrinsieke waarde van de munt verzwakte, waren de edelsmeden die deze munten als werkmateriaal gebruikten, gedwongen het verschil in waarde zelf bij te passen.

Amsterdam ontwikkelde zich in de loop van de Gouden Eeuw steeds meer tot het wereldcentrum van de handel in edelmetaal. Deze monopoliepositie bracht de Friese edelsmeden in problemen, omdat zij voor het aanbod van edelmetaal steeds afhankelijker van Amsterdam werden. Monopolisering veroorzaakte prijsstijging van hun werkmateriaal. In 1694 vormden afspraken tussen de verschillende gewesten over de muntslag de opmaat voor de aanpassing van de wetgeving voor goud en zilver in Friesland. Het duurde bijna honderd jaar voordat het de Staten van Friesland duidelijk werd dat de wet niet meer aan de eisen van de tijd voldeed.

3 Wet en praktijk tot 1695

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is uiteengezet hoe Friese edelsmeden in de vroegmoderne tijd onder verschillende soorten wetten vielen. Leidend was de wetgeving waarin de centrale overheid kwaliteitseisen betreffende het edelmetaal voorschreef. Deze regels maakten in het begin van de zestiende eeuw deel uit van de muntplakaten. De relatie tussen wetgeving en uitwerking van de regels werd in de Gouden Eeuw in sterke mate beïnvloed door marktwerking. De vraag naar zilver nam voortdurend toe en dat had gevolgen voor de prijs. Deze toenemende vraag kende verschillende oorzaken. Naast uitvoer van zilvergeld naar de Levant en Rusland was er de economische expansie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Azië.¹ Maar ook de Friese overheid dreef de vraag naar zilver op.² Oorlog was in de zeventiende eeuw een alledaagse realiteit die overheden met grote regelmaat tot invoering van nieuwe belastingen noopte. De belasting mocht in gemunt, maar ook in ongemunt zilver voldaan worden.³ Een deel van het werkmateriaal van de edelsmid verdween dus uit de markt en ook dit had een uitwerking op de prijs. Stijging van de inkoop-prijs verkleinde direct de winstmarge van de ondernemer, omdat de overheid een vaste verkoopprijs voorschreef. Een edelsmid kon dan in de verleiding komen om met het gehalte van het edelmetaal te knoeien. Zowel de Staten-Generaal als de gewestelijke overheden deden verwoede pogingen de edelmetaalstandaard – de basis van het monetaire systeem – zoveel mogelijk te handhaven. Hiervoor vaardigden

1 Gaastra, *voc*, 39. Uit tabel 20 valt af te leiden dat de *voc* vanaf haar oprichting in 1602 tot 1700 voor een bedrag van 109.996.700 guldens aan contanten uitvoerde. Zie ook De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 460. De auteurs signaleren na 1680 een sterke toename van de uitvoer van zilver naar Oost-Indië. Dit zilver werd in baren vervoerd. Een afbeelding van een zilveren baar of ingot, afkomstig uit het *voc*-schip *De Bredenhof* dat in 1753 voor de kust van Mozambique verging, is te zien in Christie's, *Catalogus Dutch and foreign silver, Russian works of art and object of vertu*, 14 juni 2007, nr. 256.

2 Tresoar, NT 5.09. Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 19 november 1704. Muntmeester Herbert Marinus kreeg opdracht om voor 30.000 carolusguldens aan dubbele stuivers te slaan voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

3 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 13966, definitieve sententie nr. 8. Het betalen van de gewestelijke belasting met ondeugdelijk geld was voor de landsfiscaal aanleiding in 1749 een proces te voeren tegen de edelsmid en kalkbrander Gaelle Hoytes (Voet nr. 793) uit Makkum. Deze katholiek, in de volksmond ook wel 'de bisschop' genoemd, had zijn belastingbijdrage voldaan met een 'valsche keizers gulden, enige gescheurde halve dubbeltjes en drie stuiverstukken, mitsgaders 114 duiten van Utrechtse en Overijsselse munt'. Vriendelijke mededeling van Douwe Meinderts Bonnema.

zij speciale wetten uit. Door de staatsrechtelijke structuur van de Republiek verschilden deze regels echter per gewest.

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de wetgeving voor de edelsmeden in Friesland vanaf het begin van de vroegmoderne tijd tot het eind van de zeventiende eeuw beschreven. Het jaartal 1602 staat daarbij centraal vanwege de uitvaardiging van een Friese wetgeving door het soevereine gewest. Er wordt ingegaan op de vraag op welke wijze het toezicht op de naleving van deze wetgeving was georganiseerd en welke rol de beroepsgroep hierbij speelde. Speciale aandacht gaat uit naar de situatie in Leeuwarden. De hoofdstad was als economisch centrum van het gewest aantrekkelijk voor concurrenten van de edelsmeden. Nieuwkomers troffen er een zelfbewust edelsmedengilde aan.

3.2 Het bestaande beeld

De wetgeving voor het edelsmedenambacht in Friesland was uniek. Geen ander gewest in de Republiek kende in de zeventiende en achttiende eeuw een uniform waarborgsysteem dat van toepassing was op alle steden en dorpen en waarop supervisie werd uitgeoefend door een speciale functionaris die uit het ambacht was gerekruteerd. Deze wetgeving is niet vaak het onderwerp van historisch onderzoek geweest. De weinige aandacht die ze kreeg, resulteerde vaak in een formele beschrijving van ordonnanties en keuren. Op de achtergrond werd niet echt ingegaan en ook de uitwerking van de wetten kreeg weinig aandacht. Overtredingen van de wet door individuele edelsmeden zijn wel beschreven. Van dit wangedrag werd meestal melding gemaakt in korte biografische schetsen die in tentoonstellingscatalogi werden opgenomen. Hierdoor ontstond een beeld met een nogal hoog anekdotisch gehalte.⁴

Van de effectiviteit van het toezicht op de Friese edelsmeden bestond lange tijd ook een behoorlijk vertekend beeld. Het berustte namelijk op een archivalische toevalstreffer die de lotgevallen van keurmeester-generaal Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) beschreef.⁵ Nanne Ottema nam in zijn overzichtsartikel de resoluties op waarin Gedeputeerde Staten Claes Balck sommeerden zich voor zijn daden te verantwoorden.⁶ Daarmee wekte hij de indruk dat vooral deze functionaris te verwijten viel dat het gehalte van het zilver in Friesland tot een onacceptabel laag niveau was vervallen. De mogelijkheid van bewust ontduiken van de regels door de beroepsgroep op een uitgebreide schaal paste niet in Ottema's beeld van het ambacht; een visie die in hoge mate bepaald werd door bewondering voor het vakmanschap van deze ambachtslieden.

⁴ Van den Berge-Dijkstra, 'Harlinger zilversmeden in aanraking met justitie', 16. Het betreft hier een aanklacht tegen Ype Anskes Zeestra (Voet nr. 246).

⁵ Schoen, 'Balck', 93-105.

⁶ Ottema, 'Geschiedenis', 331-333.

Ottema schonk wel aandacht aan de formele keuringsaspecten van de Friese wetgeving. Voor zijn artikelen gebruikte hij gedrukte Friese tekstbronnen, zoals stukken uit het *Groot placaat en charterboek van Vrieslandt*, het *Register van de Aanbreng* en de *Beneficialboeken*. Verder putte hij gegevens uit de archiefbescheiden van de Friese edelsmedengilden die hem door anderen waren aangereikt. De eerstvolgende beschrijving van de Friese waarborgwetgeving bevond zich in de merkenstudie van Elias Voet jr. uit 1932. Deze Haarlemse zilversmid in ruste had toen zijn sporen op dit vakgebied reeds verdiend met publicaties over Amsterdamse (1912) en Haarlemse meestertekens (1928). De interesse van Voet ging primair uit naar de meestertekens en de waarborgkenmerken. Het belangrijkste doel van zijn onderzoek was de identificatie van de ambachtslieden die achter de merken schuilgingen. Voor zijn publicatie werkte Voet samen met Rinske Visscher die veel gegevens over het edelsmedenambacht in de hoofdstad had verzameld. Met deze samenwerking ontstond een effectieve combinatie van kennis van zilvermerken en archivalische knowhow van de stad Leeuwarden.

Visscher beschreef als eerste de drie insculpatieplaten uit de zestiende eeuw; het fysieke bewijs van een Friese waarborgwetgeving. Voor Voet waren deze koperen platen qua merken intrigerend, maar bij gebrek aan overgeleverde voorwerpen uit deze periode waren deze tekens niet echt interessant voor de verzamelaars van antiek Fries zilver. Ottema en Voet maakten gebruik van de gedrukte landsordonnanties. Door zich tot deze bronnen te beperken werd de visie van deze auteurs in sterke mate bepaald door de normatieve aard van de wetgeving. Zij keken vanuit het perspectief van een overheid die regels maakte en aanpaste. Ze schonken echter nauwelijks aandacht aan de praktische uitwerking van de regels. De vraag of de Friese edelsmid met een wet die bijna een eeuw onveranderd zou blijven uit de voeten kon in een tijd waarin de politieke en economische verhoudingen snel veranderden, stelden zij niet. Het valt te begrijpen dat de zilverliteratuur sinds de publicaties van Ottema, Visscher en Voet op dit terrein weinig nieuws bood. De meeste kunsthistorici die zich met Fries zilver bezig hielden, waren niet bijster geïnteresseerd in dit onderdeel van het ambacht en namen genoegen met de kennis die de bestaande literatuur hun bood.

Bij de beschrijving van de praktische uitwerking van de wetgeving in Friesland wordt in dit hoofdstuk gekeken naar de situatie in Holland en in het bijzonder naar Amsterdam. Ik acht deze vergelijking verdedigbaar, omdat de praktijk voor edelsmeden in Friesland in vele opzichten te vergelijken valt met die van hun Hollandse collega's. Aandacht voor Holland is ook nodig, omdat dit gewest vanaf het begin van de zeventiende eeuw steeds meer controle trachtte uit te oefenen op de andere delen van de jonge natie. Holland matigde zich een steeds grotere rol aan op het gebied van de muntslag en de handel in edelmetaal. Een ambitie die met de oprichting van de Wisselbank in 1609 duidelijk gestalte kreeg. Bovendien hielden de Friese bestuurders van oudsher voor de ontwikkelingen op monetair gebied hun

blik op Holland gericht en Friese edelsmeden onderhielden vooral zakelijke contacten met edelsmeden en juweliers uit Amsterdam.⁷

3.3 Wetgeving voor edelsmeden in de Noordelijke Nederlanden

Op welke wijze kwam de wetgeving in Friesland in de vroegmoderne tijd tot stand en in welk opzicht onderscheidde deze ontstaansgeschiedenis zich van de rest van de Lage Landen? Voordat ik een antwoord op deze vraag geef, wil ik kort ingaan op de situatie rond de wetgeving in de Nederlanden om daarna de situatie in Friesland onder de loep nemen. De chronologische indeling van de volgende paragrafen is gebaseerd op een aantal belangrijke wijzigingen van de Friese waarborgwetten. Volgens de traditionele visie loopt de eerste wetgevingsperiode van 1502 tot 1529/31. De tweede periode beslaat het tijdvak van 1529/31 tot 1602 en de derde loopt van 1602 tot 1695. Deze laatste wet bleef – met kleine wijzigingen in 1723 en 1769 – tot 1807 van kracht. Ten tijde van het Koninkrijk Holland (1807) werd de eerste nationale waarborgwet ingevoerd en was het gedaan met de gewestelijke en stedelijke regelingen. Kort na de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden (1814) werd een landelijke wetgeving ingevoerd die in essentie tot op de dag van vandaag van kracht is gebleven.

Een ordonnantie uit Utrecht (1382) vormt het oudste bewijs van afgeslagen merken in de Nederlanden.⁸ Wat was de bedoeling van het slaan van deze merktekens? Als voorbeeld nemen we een voorwerp van het eerste gehalte of grote keur.⁹ Als hij het object voltooid had sloeg de edelsmid zijn meesterteken op het voorwerp af om aan te geven dat hij zich garant stelde voor het gehalte van het edelmetaal. Vervolgens liet hij het voorwerp door de stedelijke keurmeester toetsen. Die controleerde het gehalte en sloeg de jaarletter en het stadswapen af als het zilver de toets had doorstaan. Het systeem werkte twee kanten op. De consument wist nu zeker dat hij een object van het correcte gehalte had gekocht. Hij had tevens de garantie dat de maker en keurmeester zo nodig geïdentificeerd en vervolgd konden worden, mocht achteraf blijken dat ze onzorgvuldig gehandeld hadden.

Tijdens de middeleeuwen bestond in de Nederlanden geen uniform keuringssy-

7 Zie ook Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 173. Een van de belangrijke conclusies van het onderzoek betreft de afzet van Amsterdamse schilderijen in Leeuwarden. De handel in Hollands werk lijkt voor een schilder meer dan een eenvoudige bijverdienste te zijn geweest.

8 Leopold, *'Dutch silver'*, xxxv–xlx.

9 Door de eeuwen heen gebruikten edelsmeden grote keur zilver – ook wel eerste gehalte genoemd – en kleine keur of tweede gehalte. Grote keur zilver moest aanvankelijk volgens de regelgeving 945/000 oftewel 945 gram zuiver zilver op een kilo werkmetaal bevatten en kleine keur 833 gram. Geleidelijk werd de standaard voor het Friese eerste gehalte zilver afgezwakt tot 934/000 en later tot 927/000. In de praktijk zien we zilveren objecten met keurmerken van de 'Friese grote keur' soms onder het wettelijke gehalte uitkomen. Samengestelde objecten bestaan niet zelden uit onderdelen die verschillend van gehalte zijn. Het zilversoldeer bevatte sowieso meer geel koper. In de gildetijd lijkt een Fries voorwerp dat rond 925/000 uitkwam in aanmerking te zijn gekomen voor het predikaat 'grote keur'.

steem. In 1401 was in Dordrecht het meesterteken voldoende bewijs voor een goed gehalte, maar in 1455 waren in Middelburg meesterteken én stadskeur verplicht. Vanaf 1469 kende Amsterdam een jaarlijks roulerend keurmeesterschap. Vermoedelijk werden toen al jaarletters gebruikt, maar bij gebrek aan voorwerpen valt dit niet te bewijzen. De regelgeving was in deze periode een stedelijke aangelegenheid. Dat verklaart waarom er zoveel lokale en regionale verschillen optraden. Het vroegste voorbeeld van een algemener geldende wetgeving dateert uit 1489 toen Maximiliaan van Oostenrijk als regent van Filips de Schone een plakkaat betreffende de muntslag en het edelmetaal in Holland en Zeeland uitvaardigde. In het rechtsgebied van Filips de Schone was voortaan in alle steden het afslaan van het stadskeur verplicht. Het eerste gehalte zilver werd op 945/000 vastgesteld. In 1502 volgde het *Placaat op het stuk van de goudsmiden*, dat voor het overgrote deel van de Nederlanden gold.¹⁰ Zoals eerder verhaald was in de vroegmoderne tijd de muntwetgeving nauw verweven met de wetgeving voor de edelsmeden.¹¹ Aanpassing van deze wetgeving ging vaak vooraf aan – of hield gelijke tred met – bijstelling van de regelgeving voor de edelsmeden. Toen de landsheerlijke overheid tot bestuurlijke centralisatie overging en het aantal edelsmeden in Friesland toenam, groeide ook de noodzaak voor het opstellen van specifieke regels voor het ambacht.

3.3.1 De Bourgondisch-Habsburgse wetgeving

De periode 1515-1524 was in Friesland een tijd van gevechtshandelingen en bestuurlijke chaos.¹² Nadat in 1524 betrekkelijke rust intrad, begonnen de nieuwe machthebbers aan de opbouw van een centralistisch bestuur. In 1531, het jaar waarin in Friesland gewestelijk toezicht op de edelsmeden vorm kreeg, werd op rijksniveau een aantal bestuursinstellingen gereorganiseerd en versterkt. Dit resulteerde in de vorming van de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën, die de landvoogdes van advies dienden. In Friesland kon het nieuwe landsheerlijke gezag voortbouwen op het fundament dat onder de Saksische hertogen was gelegd. De landshistoricus Simon Abbes Gabbema beschrijft hoe de keizerlijke afgezanten Philips van Lannoy, Lovijs van Schoore en Vincent Mierop in 1538 aan de hofschrijver opdracht gaven afschriften te laten maken van de Saksische keuren. Deze functionaris moest ook nagaan of ze in de praktijk werden gehandhaafd.¹³

De wens om het bestuur in Friesland stevig te centraliseren zal mede zijn ingegeven door de geweldadige wijze waarop het gewest onder landsheerlijk gezag was gebracht. De Friese bevolking kreeg nu te maken met bestuurders die voor een groot deel van buiten het gewest afkomstig waren.¹⁴ In het tijdvak 1515-1527 was

¹⁰ *Chbk*, II, 218-223; Van Rijen, *Groninger keur*, 20. In Groningen bezat de *Ordonnantie van Filips de Schone* geen rechtskracht.

¹¹ De Munck, Lourens en Lucassen, 'Distribution of craft guilds', 44-45. Het ambacht van de edelsmeden vormde in dit opzicht een uitzondering omdat het onder landsheerlijke wetgeving viel.

¹² Vries, 'Friesland in de Habsburgse tijd', 137.

¹³ Gabbema, *Verhaal*, 375.

¹⁴ Vries, *De Heeren van den Raede*, 90.

er sterke Hollandse betrokkenheid bij de opbouw van het Friese bestuur.¹⁵ Het aanstellen van een keurmeester-generaal paste binnen deze centralisatiepolitiek.¹⁶ Toen in 1529 het landsheerlijk bestuur tegemoet kwam aan de wensen van de Friese edelsmeden om het goud- en zilveragehalte te verlagen, moest het ambacht in het vervolg toezicht van bovenaf dulden. Het is de vraag of dit toezicht vanaf de invoering direct effectief is geweest. Op grond van overgeleverde bewijzen lijkt dat zeker in de beginfase niet het geval.¹⁷ Een en ander past binnen het beeld van moeizame acceptatie van het nieuwe gezag. Paul Baks beschrijft hoe de verhouding tussen het landsheerlijk gezag en Friesland op de proef werd gesteld toen het Habsburgse gezag overging op de invoering van een meer gecentraliseerde bestuursvorm.¹⁸

Friesland kreeg met de *Ordonnantie gehegheven by den Keyser opt Suluer in desen Vrieslanden* in 1529 een 'eigen' wetgeving voor goud en zilver.¹⁹ Deze ordonnantie borduurde voort op een twee jaar daarvoor gepubliceerde regelgeving voor de muntslag; een wet die rechtskracht had in alle rijkssdelen van Karel V. De Friese edelsmeden klaagden spoedig na de invoering over de uitwerking van de nieuwe wetgeving. Zij beweerden dat ze onmogelijk konden werken met de nieuwe, strengere eisen. De nabijheid van het Duitse rijk en het gewest Groningen zal daarbij een rol hebben gespeeld. In deze gebieden mochten de edelsmeden met een lager goud- en zilveragehalte werken.²⁰ Op advies van de waardijn, de muntmeester en de essayeur bleek het landsheerlijk bestuur bereid de voorschriften enigszins af te zwakken. Met deze maatregel kreeg het gewest binnen het keizerlijke rechtsgebied een speciale behandeling en daarmee ontstond een uitzonderingspositie die door de Friese bestuurders én de edelsmeden tot in de Franse tijd werd gekoesterd.

De *Ordonnantie van 1529* stond een verlaging van het wettelijke goud- en zilveragehalte toe. Het tonghe (tousche) – werkgoud in de meest zuivere vorm – moest voortaan 24 karaats fijn goud zijn met een kwart karaat remedie. (Zie bijlage XIII). Ook het gehalte van een minder edele vorm van goud mocht naar beneden bijgesteld worden. 'T Ghundt, dat zie vercoepen zullen voere filet ghoudt, 't welck die Ghoudsmeden in onsen anderen Landen wercken van xxii karraeten, tot ghelycke remedien van 't vierdel van eenen karraet, zullen zie moeghen wercken tot xxi karraeten, tot ghelycke remedie'. In Friesland mocht 1 karaat minder verwerkt worden. Het 'grosserye' of grote keur zilver moest 11 penningen en 8 grein zuiver zil-

15 *Ibidem*, 86.

16 Vries, 'Friesland in de Habsburgse tijd', 138. De auteur merkt op dat na 1531 de delen van de landsheerlijke gebieden in de Nederlanden steeds meer als provincies van een staat werden bestuurd. Het ontstaan van centraal toezicht op de edelsmeden in Friesland past binnen deze ontwikkeling, maar de speciale behandeling die het gewest in 1529 op dit gebied kreeg, wijkt hier vanaf.

17 In hoofdstuk 4 wordt aandacht aan deze tastbare bewijzen van het toezicht op het ambacht besteed.

18 Baks, *De Heeren van den Raede*, 49.

19 *Chbk*, II, 185-187. Voortaan aangehaald als *Ordonnantie van 1529*. De overeenkomst met het starten van een jaarlettersysteem in 1528 in Amsterdam is opvallend.

20 Van Rijen, *Groninger keur*, 22; Knol, *Zilver in Groningen*, 15. In Groningen moest het zilveragehalte volgens de gilderol uit 1512 minimaal 875/1000 zijn. In het Duitse rijk volstond een zilveragehalte van 800/1000.

ver bevatten met 2 grein remedie.²¹ Dat bleef dus gehandhaafd op de waarde die in 1520 was bepaald. Maar ‘menuterie’ mocht voortaan uit 10 penningen en 12 grein bestaan. Hier was sprake van een verlaging van het gehalte ten gunste van de Friese edelsmeden. In de andere delen van de Lage Landen bleef het gehalte voor het tweede gehalte namelijk op 11 penningen gehandhaafd.

3.4 Van zelfregulering naar toezicht

Van het toezicht op de edelsmeden in Friesland tijdens de middeleeuwen en in het begin van de zestiende eeuw zijn – voorzover bekend – geen concrete aanwijzingen in de vorm van merktekens of archivalia overgeleverd. De reputatie van de edelsmid bood voldoende garantie voor de kwaliteit van het geleverde product en anders boden draconische straffen wel uitkomst.²² Met de afkondiging van de *Ordonnantie van 1529* kreeg het toezicht op de Friese edelsmeden concrete vorm. Voor het eerst werd een controlesysteem in de steden beschreven.

Letterlijk stelde de *Ordonnantie van 1529* dat:

[...] een gheswoeren Choormeester [...], die allrehande warck, zo by den Gholdsmeden ghemaeckt zall worden, zo vaecke alst hem by onsen voersz. Stadholder ende Raeden bevolen, oft als hy by yemande daeromme versocht zal worden, zall moeten stecken ende choeren [...].²³

Tot nu toe werd in de zilverliteratuur aangenomen dat met deze ‘gezworen’ keurmeester de Friese keurmeester-generaal bedoeld werd.²⁴ Deze conclusie is onjuist, hetgeen uit het onderstaande relaas mag blijken.

Spoedig na de afkondiging van de *ordonnantie* lieten de Leeuwarder meesters stadhouder Schenck van Toutenburgh weten dat uitvoering van het keurmeesterschap niet mogelijk was. De edelsmeden hadden namelijk geen duidelijke instructie ontvangen en er was ook niets geregeld over ‘wedden oft prouffytten’ voor de keurmeester. De nieuwe regels leverden wel meer werk, maar geen extra inkomsten op. Weliswaar bepaalde de *Ordonnantie van 1529* dat eventuele uitgedeelde boetes voor een derde deel aan de keurmeester zouden toevallen, maar de Leeuwarders meenden dat het in praktijk niet veel zou opleveren, omdat ‘men hier in dese Lande weynich wercken maect dat een marck swaer is.’²⁵

²¹ De omschrijvingen ‘grote keur’ en ‘kleine keur’ komen in de Friese *ordonnanties* van 1529 en 1602 niet voor. Zie *Chbk*, v, 102-103. Op verzoek van de edelsmeden werd het zilveragehalte naar beneden bijgesteld. Dit werd geregeld in de ‘*Aanschrijving wegens moderatie van de groote keur op het zilver tot elf penningen drie greinen fijn zilver zonder remedie*’. De term ‘grote keur’ was in 1603 in Friesland dus toen al gangbaar.

²² Tresoor, Bestuur van de Saksische hertogen over Friesland, inv.nr. 1803. Tegen overtreding van de wet werd hard opgetreden. In een ongedateerde brief (1506?) aan de hertog van Saksen is sprake van onthoofding van een Bolswarder goudsmid nadat hij betrapt was op het slaan van valse munten.

²³ *Chbk*, II, 186.

²⁴ *Merken*², XVIII.

²⁵ Deze opmerking is veelzeggend voor het zilverwerk dat in die tijd is gemaakt. Blijkbaar woog dat doorgaans

Afb. 8 Mogelijk Jan Cornelisz. Vermeyen. Portret van stadhouder George Schenck van Toutenburgh, ca. 1535.

In juni 1530 reageerde de stadhouder op de klachten.²⁶ Uit zijn reactie valt op te maken dat het al in 1529 de bedoeling was geweest in alle Friese steden keurmeesters aan te stellen. Het stuk bevat daarvoor een aantal aanwijzingen. Ten eerste wordt in de tekst het meervoud 'keurmeesters' gebruikt. Ten tweede wordt gewag gemaakt van 'andere Friese steden'. Het verzoek van de edelsmeden, waarop het Hof van Friesland in 1531 reageerde, ondersteunt deze gedachte ook. Nog geen twee jaar na de afkondiging van de nieuwe regels, richtten de 'gemeene Goltsmeden van Vrieslant' zich in een rekest tot het Hof met het verzoek om toewijzing van hetzelfde recht dat eerder aan hun hoofdstedelijke collega's was gegund: de aanstelling van een stedelijke keurmeester uit eigen kring. Dit rekest wekt overigens verbazing, want een jaar eerder had de Friese stadhouder al gereageerd met

minder dan 246 gram. Ter vergelijking: een doorsnee Friese avondmaalsbeker uit de zeventiende eeuw weegt tussen de 200 en 350 gram.

²⁶ HCL, inv.nr. 126, f. 341-343. Deze ordonnantie maakt eens te meer duidelijk dat het *Groot placaat en charterboek van Vrieslant* de wetgeving voor de Friese edelsmeden niet volledig beschrijft. De aanvullende bepalingen van de stadhouder waren weliswaar geformuleerd als reactie op het verzoek van de Leeuwarder meesters, maar waren ook bedoeld voor de andere Friese steden.

aanvullende bepalingen en die golden in principe ook voor de andere steden. Ook een brief die keurmeester-generaal Hendrick Koops (Voet nr. 367) in 1589 aan de Generale Raden van Friesland stuurde, ondersteunt de conclusie dat de keurmeester die in de *Ordonnantie van 1529* wordt genoemd, een stedelijke keurmeester was.²⁷ Koops stelde vast:

[...] dat na dijen hooghloffelijcke memorie Keijser Cuarle de Vijffde van die naeme als erfheere van Vrieslandt, seekeren tijdt nae de anvanck sijnder Ma(jesteijt) regeeringe over Vrieslandt een placaet gemaect is angaende het goltsmidts ambacht, als dat in elcke stadt een kuermr van 't zelve ambacht geordonneert soude worden [...].²⁸

De aanhef van de *Verklaring van het Hof van Friesland* (1531) maakt duidelijk hoe het gewestelijk toezicht op het ambacht er in de toekomst uit zou gaan zien.²⁹ De tekst stelt: 'Dat 't Hof gecommiteert heeft twee Heeren, tot aanstellinge van een Keurmeester Generaal, gelyk ook van Particuliere Keurmeesters in Steden, daar meer dan twee Goudsmiden zyn [...]', toont aan dat er op dat moment nog geen keurmeester-generaal in functie was. Dit betekent dat pas in 1531, en niet al in 1529 met de registratie van Friese meestertekens op een gewestelijke insculpatieplaat is gestart.³⁰ De vermelding van een koperen plaat in de *Ordonnantie van 1529* zette eerdere auteurs op een verkeerd spoor, omdat zij hierin de gewestelijke insculpatieplaat meenden te herkennen. In werkelijkheid ging het hier om een stedelijke insculpatieplaat. Van dit soort platen zijn geen zestiende eeuwse exemplaren overgeleverd, maar het gildeplaatje van Bolsward ondersteunt de gedachte dat dergelijke stedelijke plaatjes ook in Friesland zijn gebruikt. Ook de *Ordonnantie van stadhouder Schenck van Toutenburgh* (1530) geeft in dit opzicht een aanwijzing, omdat daarin bepaald werd dat de opbrengst aan geïnde boetes door het ambacht besteed mocht worden aan 'visiteren, platen en kisten'.

Geconcludeerd kan dus worden dat vóór 1531, behalve in Leeuwarden, in Friesland geen stedelijke keurmeesters actief zijn geweest. Daarom was het toezicht van een gewestelijke keurmeester-generaal ook nog niet nodig.³¹ De redenering dat de keurmeester-generaal het wel alleen af kon, omdat er in de zestiende eeuw nog zo weinig edelsmeden werkzaam waren, is dan ook maar ten dele juist. Er was inder-

27 HCL, inv.nr. 126, f. 345-346. Deze brief lijkt mij ook een bewijs voor de strijd tussen het stadsbestuur van Leeuwarden en het gewestelijke bestuur over de zeggenschap over het ambacht. Koops verwijst in zijn brief naar het octrooi van 1544 dat op verzoek van de Leeuwarder edelsmeden door het Hof van Friesland was opgesteld en waarin regels waren opgenomen die de beroepsgroep kon gebruiken om het toelaten van meesters te reguleren. Het bleef echter de taak van het stadsbestuur om in kwestieuze gevallen een beslissing te forceren. De uitspraak in de zaak Meynert Eylerts (Voet nr. 373) is daar een voorbeeld van. Met deze beslissing werd Koops – een gewestelijke functionaris – 'overruled'. Zie bijlage III.

28 Nijboer, 'Openen en sluiten', 173-174. De auteur signaleert deze ontwikkeling ook. Volgens hem kwam de corporatistische structuur van de stedelijke samenleving in de zeventiende eeuw steeds meer onder druk te staan.

29 Chbk, II, 577.

30 Merken¹, 4; Merken², 139.

31 Nijboer, 'Openen en sluiten', 173-174. De auteur ziet de introductie van een gewestelijk rechtssysteem als oorzaak voor de erosie van de machtspositie van de gilden binnen Leeuwarden. De landsheerlijke regelgeving bood de edelsmeden in eerste instantie als beroepsgroep nog bescherming.

daad een gering aantal edelsmeden werkzaam, maar de conclusie dat de keurmeester-generaal al het zilver persoonlijk keurde, is niet juist. Vanaf 1531 zijn ook in andere Friese steden keurmeesters aangesteld. De conclusie dat pas met de invoering van de *Landsordonnantie van 1602* sprake was van de introductie van stedelijke keurmeesters, is derhalve ook niet langer houdbaar.³²

Het verzoek van de Friezen om het voorgeschreven gehalte te mogen verlagen, had dus een prijs in de vorm van toezicht van bovenaf. De aanstelling van een gewestelijke toezichthouder was een logisch gevolg van de beslissing om stedelijke keurmeesters toe te staan. Toezicht op de verwerking van edelmetaal kon niet floreren onder zelfregulering.³³ De machthebbers van weleer onderkenden al de intrinsieke zwakheid van dit bestuurlijke concept. De werkzaamheden van de edelsmeden was te zeer met de muntslag verweven en voor bestuurders was dat – zeker in tijden van oorlogen – een strategisch belang.

Hoewel vanaf 1529 in Friesland speciale wetgeving voor het edelsmedenambacht van kracht werd, bleven er nog steeds wetten bestaan waarin zaken voor de muntslag en de edelsmeden naast elkaar werden behandeld. Het muntplakkaat van 7 oktober 1531 was de volgende stap in de bestrijding van de muntchaos.³⁴ Voortaan mochten de onderdanen van Karel v niet meer in Vlaamse of Brabantse ponden rekenen. De carolusgulden was vanaf dat moment de officiële rekenmunt in de Nederlanden. De edelsmeden bleven in hun rol als wisselaars van munten kennelijk nog zo vaak in gebreke dat de overheid het in 1539 noodzakelijk achtte speciaal beëdigde wisselaars aan te stellen. De meest betrouwbare edelsmeden zouden in de Friese steden deze rol mogen vervullen nadat zij een eed in handen van de muntmeester-generaal hadden afgelegd.³⁵

In de speciaal voor Friesland opgestelde regeling uit 1529 zien we hoe centralisatie onder Karel v vorm kreeg. De invoering van wetgeving met een algemeen geldend karakter leverde niet al te veel verzet op, omdat in de meeste Friese steden de edelsmeden nog niet als beroepsgroep georganiseerd waren. De steden vormden bovendien geen gesloten front, getuige de wens van andere Friese steden op dezelfde wijze als Leeuwarden behandeld te mogen worden.³⁶ Centralisatie was daarenboven geen nieuw fenomeen, want al onder de Saksen waren de eerste stappen in die richting gezet.³⁷ De aanstelling van een keurmeester-generaal vormde een logische vervolgstap in dit proces.³⁸ Het betekende echter niet dat de wetgeving vanaf

³² *Merken*², xviii.

³³ Nijboer, 'Openen en sluiten', 173. Nijboer ziet zelfregulering als de voornaamste oorzaak voor het ontstaan van gilden in Leeuwarden. De *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* bevat een aantal voorschriften die als startpunt van een organisatiestructuur van de Leeuwarder edelsmeden opgevat kunnen worden.

³⁴ *Chbk*, II, 588.

³⁵ *Ibidem*, 750.

³⁶ Zie noot 29.

³⁷ Vries, 'Friesland in de Habsburgse tijd', 138.

³⁸ Hendricks Koops is de eerste keurmeester-generaal die bij naam bekend is. Mogelijk werd het ambt voor hem waargenomen door de essayeur Ysbrand Pruyt (Voet nr. 325). Dit soort dubbelfuncties kwam vaker voor. Johan Rotaller was bijvoorbeeld behalve lid van de Raad, ook rentmeester-generaal en waardijn van de Munt.

het begin effectief was. Begin zeventiende eeuw zagen de bestuurders van een soeverein geworden Friesland dat ook in. Eenmaal toegetreden tot het nieuwe staatsverband van de Republiek pasten zij de landsheerlijke wetgeving spoedig naar eigen inzichten aan.

3.5 De Friese Landsordonnantie (1602)

Herziening van de wetgeving voor de edelsmeden in Friesland kwam in 1602 niet uit de lucht vallen.³⁹ De muntproblematiek en de controle over de edelmetaalmarkt stonden al langer op de agenda van de Staten-Generaal.⁴⁰ Daar was ook alle reden toe, want de militaire uitgaven drukten zwaar op de begroting van de jonge Republiek en de behoefte aan geld was groot.⁴¹ Sinds de totstandkoming van de Unie van Utrecht (1579) was het bereiken van consensus over de muntslag onderwerp van steeds terugkerende discussie geweest. Menno Polak leest in de Unie van Utrecht een terugkeer naar de munteenheid die ten tijde van de Opstand door de devaluaties in Holland en Zeeland kortstondig was losgelaten.⁴² Het ‘verloop’ van het geld, dat wil zeggen de terugloop van de koers van de munt, was ook in Friesland een probleem. Vanuit dit gewest werd erop aangedrongen snel tot overeenstemming te komen over eenvormigheid in verband met de uitbetaling aan de troepen. In 1586 kwam het tot de uitvaardiging van het *Plakkaat en Ordonnantie van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, zoo op de exercitie van de Munt, als op de koers van de Muntspecien; mitsgaders op de Wissel, Wisselaars, Goud- en Zilvermeden, Balansen en Gewichten*.⁴³

De Staten-Generaal vergaderden in 1602 andermaal over het probleem van de muntslag. Een jaar later werd in Holland een nieuwe muntordonnantie van kracht. De historicus Hotso Spanninga beschrijft het moeizame verloop van de gesprekken tussen Friesland en Holland.⁴⁴ Volgens hem had dit te maken met de herwonnen ‘Friese vrijheid’. Het gewest was in 1498 zelfstandigheid kwijtgeraakt en wilde die niet opnieuw verliezen.⁴⁵ Als voorbeeld van de weerbarstige houding

³⁹ Van Rijen, *Groninger keur*, 20. Opvallend is het samenvallen van de aanpassingen van het waarborgsysteem in Friesland en Groningen. In 1601 besloot het stadsbestuur van Groningen dat zilverwerk voortaan gekeurd moest worden. Volgens de auteur gaf het gilde hier in eerste instantie geen gevolg aan. In 1606 verzocht het gilde zelf om het keuren te mogen organiseren. Met ingang van 1607 werd een jaarlettersysteem van kracht. Zie ook Knol, *Zilver in Groningen*, 15.

⁴⁰ Polak, ‘Muntchaos’, 80.

⁴¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 129.

⁴² Polak, ‘Muntchaos’, 71. Ondertussen wisten de edelsmeden zich wel te redden. De inventaris Buwe Tiercx (Voet nr. 364), die in maart 1599 werd beschreven, vermeldt naast de zes boeken van gereformeerde signatuur, de uitgave van G. van Parijs, *Het thresoar oft schat van alle de specien, figuren en sorten van gouden en silveren munten, alle muntmeesters, wisselaars, rentmeesters, cooplieden ende alle liefhebbers der antiquiteyten zeer bequam ende nooddelijk* (Antwerpen 1580).

⁴³ *Chbk*, IV, 738.

⁴⁴ Spanninga, *Gulden vrijheid?*, 122-123.

⁴⁵ *Ibidem*, 410.

mag de opstelling van Gedeputeerde Staten dienen. Het college stuurde in 1605 de Friese muntmeester Willem van Viersen naar 's-Gravenhage voor overleg, maar gaven hem als uitdrukkelijke lastgeving mee géén nieuwe instructies aan te nemen.⁴⁶ Toen er toch nieuwe afspraken waren gemaakt, liep Friesland bepaald niet voorop met de uitvoering ervan. Dit getalm deed de Staten-Generaal in 1606 besluiten muntmeester-generaal Pieter van Beveren naar Friesland te sturen 'om ervoor te zorgen dat de muntmeester en andere ambtenaren hun instructie zouden aanvaarden.'⁴⁷

In 1602 gaven de Friese bestuurders opdracht de regelgeving voor de edelsmeden aan te passen.⁴⁸ Op dat onderdeel van de edelmetaalwetgeving konden zij autonoom handelen. De *Landsordonnantie van 1602* bevatte een mix van oude en nieuwe regels.⁴⁹ De eerste artikelen waren een aanpassing van eerdere voorschriften. Artikel 1 was bijvoorbeeld een voortzetting van het Generale Muntplakkaat uit 1586, dat op zijn beurt op het Muntplakkaat van 1520 teruggreep. Edelsmeden mochten 'van nu voortaan gheen goud verwercken dan van xxii caraten ter remedie van een viereendeel van een carat'. Het gehalte van het zilver was direct terug te voeren op de *Ordonnantie van 1529*. Toch werd de standaard spoedig als te hoog ervaren. Op 9 april 1603 werd – na klachten van de Friese edelsmeden – het gehalte van grote keur zilver afgezwakt tot 11 penningen 3 greinen fijn zilver zonder remedie (927/000).⁵⁰ De kwaliteit van dit zilver werd gewaarborgd door het afslaan van de jaarletter en het stadskeur naast het meesterteken, het garantiemerk van de edelsmid.⁵¹

De introductie van nieuwe regels bood de mogelijkheid schoon schip te maken. Om de nieuwe Friese grote keur van het oude zilver te kunnen onderscheiden, werd een overgangsmaatregel getroffen.⁵² De instructie voor Sytse Jarichs (Voet nr. 169), die op 5 januari 1603 werd vastgesteld, gaf de edelsmeden tot 1 maart 1603 de tijd om het inferieure zilver weg te werken. Het is niet bekend hoe dit teken eruit heeft gezien. Mogelijk was het vergelijkbaar met een soortgelijk merkteken dat in 1629 Amsterdam werd gebruikt.

46 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, NT 5.09 Resoluties Gedeputeerde Staten, d.d. 11 juni 1605.

47 Resolutiën Staten-Generaal Oude en Nieuwe reeks, 1576-1625, deel 13 (1604-1606), 818, noot 2.

48 Gilles van den Rade, *Statuten*, 280-287.

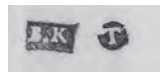
49 Zie bijlage III.

50 *Chbk*, v, 102-103. Als de edelsmid zijn zilver als grote keur wilde verkopen, moest het aan die standaard voldoen. De stedelijke keurmeester sloeg dan de jaarletter en het stadkeur op het object af. Objecten die niet aan deze standaard voldeden, zijn alleen gemerkt met het meesterteken. Het gehalte van de kleine keur blijkt in de praktijk te variëren tussen 835/000 tot 900/000. Deze 'bandbreedte' van het tweede gehalte kwam tot uitdrukking in de prijs (aantal stuivers per lood).

51 Artikel XIII van de *Landsordonnantie* uit 1602, waarin het gebruik van het meesterteken wordt omschreven, is letterlijk overgenomen uit de *Ordonnantie van 1529*, met de toevoeging in schrijffletters dat naast dit teken ook 'het merck van de stadt ende het jaer daerinne het werck gemaect is' moet worden geslagen. Deze omschrijving is niet waterdicht, omdat de indruk wordt gewekt dat al het zilverwerk met deze keurencombinatie moet worden getekend, terwijl in werkelijkheid alleen het zilver van het eerste gehalte op deze manier gewaarborgd werd.

52 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2581, f. 103-105.

Afb. 9 Afdrukken van de stempel B.K en Amsterdamse jaarletter T (1629).

Dit merkteken bestond uit de letters B.K. of ‘Buitenlandse Keur’ in een recht-hoek.⁵³ Volgens de bijgeschreven tekst werd dit teken op last van het Amsterdamse stadsbestuur afgeslagen op buitenlands zilver en was het een uitvloeisel van een Resolutie van de Staten van Holland en West Friesland van 16 oktober 1621. Uit een eigentijds commentaar blijkt dat deze kwestie op 2 oktober 1621 in de Staten van Holland en West Friesland was besproken.⁵⁴ De Hollandse Staten werd in overweging gegeven strenger op te treden tegen buitenlands zilver dat van mindere kwaliteit dan de Hollandse keur was. In de vergadering van 21 oktober 1621 werd besloten de aanbeveling op te nemen in een aanpassing op het *Placcaet van de Gout- ende Silversmeden* uit 1551. In Friesland zou een dergelijk merkteken bij de eerstvolgende herziening van de wetgeving in 1695 nogmaals ingezet worden. Ook van dit teken zijn geen afslagen bekend.

3.5.1. Steden versus platteland

De *Landsordonnantie van 1602* maakte het mogelijk het ambacht buiten de steden in al zijn facetten uit te oefenen. Voor de meesters in de steden betekende dit in de praktijk een verslechtering van de concurrentiepositie. Het ambacht op het platteland profiteerde van deze verruiming van de wet, omdat daar de toelatingseisen – met de bijhorende kosten – niet van kracht waren. De steden klaagden trouwens al veel langer over deze vorm van economische ongelijkheid. Het was het zoveelste hoofdstuk in de strijd tussen platteland en steden over de uitoefening van ambachten.⁵⁵ Al in de zestiende eeuw hadden de Friese steden een poging gedaan het monopolie op de nijverheid en de koopmanschappen veilig te stellen.⁵⁶ In 1531 vroegen tien van de elf steden keizer Karel v om een verbod op de uitoefening van een ambacht op het platteland.⁵⁷ Bert de Munck, Piet Lourens en Jan Lucassen menen in navolging van Jan de Vries en Ad van der Woude dat dit initiatief niet erg succesvol was.⁵⁸

Het is zeer de vraag of het platteland op dat moment werkelijk een economische bedreiging voor de beroepsgroep in de steden vormde. Theissen stelde op basis van de Monstercedelen uit 1552 vast dat alleen in het dorp Kollum twee edelsme-

53 Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 Archief van de Gilden en het Brouwerscollege, inv.nr. 10, nr. 336, f. 16.

54 Stellingwerf, *Notulen*, no. 1076, 214.

55 Vries, ‘De steden oan it roer’, 73-99.

56 Deze noodkreet kon moeilijk het ambacht van de edelsmeden betreffen, want volgens het *Register van de Aanbreng* woonde op dat moment alleen in Hommerts een ‘goltsmit’.

57 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 327. Ook in Holland probeerden de steden in 1531 een verbod op de ‘buitennering’ bij de landsheer af te dwingen.

58 De Vries en Van der Woude, *The first modern economy*, 274, 508-509; De Munck, Lourens en Lucassen, ‘Distribution of craft guilds’, 48.

den waren.⁵⁹ In 1550 richtten de steden opnieuw een verzoek aan de keizer om de ‘coopmanschappen, ambagten en neeringen ten plattenlande te verbieden’.⁶⁰ Het belangrijkste argument was ditmaal de zware financiële last die op de steden drukte ten gevolge van de bouw van fortificaties, noodzakelijk in tijden van oorlog. Volgens de historisch-geograaf Meindert Schroor was in 1547 sprake van ‘slappe nering’ die toen al vier jaar duurde.⁶¹ Dit kan reden zijn geweest voor de edelsmeden van Leeuwarden om zich in 1544 met een rekest tot het Hof van Friesland te richten, waarin zij vroegen het ambacht te beschermen tegen personen die geen meesterproef hadden afgelegd.

De *Landsordonnantie van 1602* betekende een versterking van de economische machtspositie van het edelsmeden op het platteland ten koste van de steden. In eerste instantie blijkt dit niet direct, maar de tekst van de *Landsordonnantie* en de *Instructie* voor keurmeester-generaal Sytse Jarichs wijken op het punt van de mogelijkheid tot plaatselijke keuring van edelmetaal van elkaar af. Verruiming van die mogelijkheid kon een aanzuigende werking hebben op niet-bevoegde edelsmeden die hun domicilie op het platteland konden kiezen. De letterlijke tekst van artikel x van de *Landsordonnantie* luidt: ‘Sal ooc voors. Overste keurmeester in yder stadt alwaer drye ofte meer goudsmeden zijn, een onder-keurmeester moghen stellen om costen te vermyden ende ten eynde niet van noode zy telckens na den Oversten keurmeester te reysen’. De *Instructie* stelde echter: ‘Sall Oock in en ijder Stadt ofte plaetse daer meer als twee ofte drie Goudtsmeden woonen, daer geen gilde en is een onderkeurmeester stellen’. Het bestaan van een gilde bleek dus geen voorwaarde voor het keuren te zijn.

Deze verruiming van de wet lijkt in te spelen op ontwikkelingen in de Friese economie rond 1600. Een aantal dorpen maakte rond die tijd een sterke groei door. Edelsmeden kregen nu de mogelijkheid ook buiten de steden – waar geen gilde bestond – plaatselijk te keuren. Hoewel het nog niet op uitgebreide schaal voorkwam – Kollum en Balk zijn twee zekere voorbeelden – werden rond 1600 ook buiten de steden steeds meer edelsmeden actief.⁶² De veenkolonie Heerenveen was in 1618 al zodanig in omvang gegroeid dat het aan drie meesters emplooi bood.⁶³ De mo-

⁵⁹ Theissen, *Centraal gezag*, 303.

⁶⁰ Tresoar, Familiearchief Van Eysinga-Vegelin Van Claerbergen inv.nr. 4134, f. 409-447. Dit archief bevat een achttiende eeuwse kopie van een Statenresolutie uit de zestiende eeuw. Het platteland beriep zich op een recht dat al onder het Saksische bewind was verkregen. Het stuk stelt ook vast dat de welvaart in de steden was toegenomen, terwijl de Gelderse onrusten vooral het platteland hadden getroffen. De huren en prijzen van de huizen in Leeuwarden verhielden zich tot de rest van Holland en Utrecht en Brabant, uitgezonderd Amsterdam en Antwerpen. In artikel 26 werden goudsmeden genoemd als een beroepsgroep die alleen in steden zou mogen werken. De steden weerlegden de argumenten van het platteland in artikel 131: ‘[...] als ook te landwaarts geen opsigt op ambachten is, ofte gedaan wort’ en in artikel 132: ‘soo dat een ijder sonder proef of thoon te doen, van sijn meesterschap daar gestelt [...] vermeent iets te weten.’ Kopie van een stuk d.d. 12 juli 1550. Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 395.

⁶¹ Zie ook Schoor, ‘Eene jonghe aencommende landstadt’, noot 68.

⁶² Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 30, f. 267. In Joure wordt in 1609 ene Gabriel Schreuder ‘goudsmid’ genoemd. Hij liet zich in 1611 als burger van Sneek inschrijven. Zie GAS, OAS, inv.nr. 73, f. 28.

⁶³ Winsemius meldt dat er tijdens het verveningsseizoen in de grietenij Schoterland tienduizenden arbeiders

gelijkheid om buiten de steden het edelsmedenambacht volwaardig uit te oefenen kan gezien worden als een politieke overwinning van de plattelandskwartieren in de Staten. De machtsverhoudingen in Friesland waren gunstig voor het ondernemerschap op het platteland. In geen enkel gewest in de Republiek was de invloed van de steden op de gewestelijke politiek zo gering als in Friesland. In het college van Gedeputeerde Staten beschikte het platteland over tweederde van de stemmen en tijdens de Landdag was de zeggenschap met drie van de vier stemmen zelfs nog groter.⁶⁴ De stedelijke edelsmeden klaagden steen en been over de nieuwe wet, omdat ze een kwalijk neveneffect had.⁶⁵ Zij meenden dat het voor personen die niet aan de eisen van het ambacht voldeden, nog aantrekkelijker werd zich buiten de steden te vestigen. Dit ondermijnde het ambacht en uiteindelijk de kwaliteit van het edelmetaal. Immers in dorpen en vlekken waar ‘formele’ gilden ontbraken, was geen geregeld toezicht op de toetreding van nieuwe meesters.

Het verzet tegen deze oneerlijke vorm van concurrentie en de inbreuk op de autonomie van de steden met hun ambachten, laat zich wellicht aflezen uit de weigering van sommige Friese stadsbesturen de keurmeester-generaal toestemming te geven tot de aanstelling van een keurmeester. Leeuwarden en Bolsward gehoorzaamden pas nadat met intrekking van de gilderol en bezoek van 's Lands deурwaarder was bedreigd. Ook de individuele leden van de beroepsgroep gaven niet direct gevolg aan de nieuwe regels, getuige de Statenresolutie van 24 juli 1604 waarin de edelsmeden die weigerden hun werk te laten keuren met een boete werden bedreigd.⁶⁶ Ook in Holland richtte de energie van de steden zich op het uitbannen van ongewenste concurrentie. In 1640 en 1680 probeerden zij de *Orde op de buitennering* opnieuw leven in te blazen.⁶⁷

3.6 De keurmeester-generaal

Vanaf 1531 werd in Friesland een speciale functionaris belast met het toezicht op de edelsmeden. Deze taak was in Holland in 1535 bij instructie van landvoogdes Maria van Hongarije aan de muntmeesters-generaal toebedeeld.⁶⁸ Vanaf 1586 tot 1637 waren er in Holland, Gelderland, Utrecht en Zeeland drie of vier muntmeesters-generaal in functie. Zij bekleedden ook een zetel in het college van muntmeesters-generaal. Het is onduidelijk waarom Friesland in dit overleg geen zitting had.⁶⁹

actief waren. Dit aantal lijkt nogal aan de ruime kant.

64 Spanninga, *Gulden Vrijheid?*, 103.

65 Ook in Holland klaagden de steden over dit probleem. Stellingwerf, *Geheime notulen*, no. 1452, 534. Op verzoek van de stad Leiden lag een advies van de Generaalmeester van de munt voor, waarin zij verzochten het werken van de plattelandsedelsmeden die daartoe niet bevoegd waren, te verbieden.

66 *Chbk*, v, 110-111. Na een derde overtreding zouden zij het ambacht niet langer moeten uitoefenen en ‘arbitrairlyk gestraft worden’.

67 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 347.

68 Polak, *Muntchaos*, 76-77.

69 *Ibidem*, 81.

Deze uitsluiting kan een reden zijn geweest het toezicht op de edelsmeden anders vorm te geven dan in Holland. Er zijn vanaf 1531 zeker 13 Friese keurmeesters-generaal actief geweest. De meesten van hen waren afkomstig uit Leeuwarden. De namen van de functionarissen die tussen 1531 en 1589 zijn aangesteld, heb ik niet kunnen achterhalen. Hendrick Koops (Voet nr. 367) is de eerste die bij naam bekend is. Hij was in 1587 in Leeuwarden als meester aangenomen en werd twee jaar later als keurmeester-generaal benoemd.⁷⁰ Koops moet vóór 12 maart 1595 overleden zijn, omdat op die datum zijn sterfhuysboedel werd opgemaakt. Zijn weduwe, Gerls Wopkes, hertrouwde met Gerloff Rycx (Voet nr. 375).⁷¹

Hoewel het niet duidelijk is wie het ambt van 1595 tot 1603 bekleedde, vond in deze periode wel registratie van meestertekens op de gewestelijke insculpatieplaat plaats. Werd er in deze periode wel toezicht op de werkzaamheden van de Friese edelsmeden gehouden? Een indirecte aanwijzing doet vermoeden dat dit niet het geval is geweest. Interessant is in dit verband de notariële aanzegging die op 11 juni 1599 aan Amsterdamse zilversmid Willem Dirckx werd gedaan.⁷² Deze werkmeester was door de overlieden van het Amsterdamse gilde al eens eerder op het werken met zilver van inferieure kwaliteit betrapt. Ditmaal was hij met twaalf zilveren schalen bij de keurmeesters gekomen. Daar bleken ze niet aan de wettelijke standaard te voldoen. Normaal gesproken reden genoeg om de voorwerpen plat te slaan en het zilver aan het gilde te verbeuren. Maar de deken en keurmeesters stelden zich ditmaal coulant op, omdat van Dirckx bekend was dat hij in armoedige omstandigheden leefde. De overlieden waren blijkbaar ook gevoelig voor het verweer van Dirckx. Hij meende dat verkoop van dit slechte zilver de situatie in Amsterdam niet zou schaden, omdat ‘de schaelen sullen in Vrieslandt vercoft werden ende aldaer wert op de keure niet gelet’. Mogelijk was dit een gelegenheidsargument van iemand die zich uit de problemen probeerde te redden, maar het is ook mogelijk dat deze uitspraak iets zegt over de werkelijke situatie op dat moment: namelijk het ontbreken van toezicht op het ambacht. Keurmeester-generaal Hendrick Koops was in 1595 overleden en een aanstellingsakte van een opvolger heb ik niet kunnen vinden. De aanstellingsakte van Sytse Jarichs uit 1603 maakt – anders dan in latere gevallen – geen melding van een directe voorganger die recent overleden of afgetreden was.⁷³

70 Een nieuwe keurmeester-generaal beschikte wel vaker over weinig ervaring als zelfstandig meester. Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) is daar een goed voorbeeld van. Zie 5.2 en de paragrafen die daarop volgen.

71 HCL, z 2, f. 469-480.

72 Van Dillen, *Bronnen*, no. 948, 571; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, Notaris J. Ghijsberts, inv.nr. 33, f. 16.

73 Tresoar, *Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795*, inv.nr. 1986, d.d. 23 december 1602.

3.6.1 Ambtenverwerving

In de vroegmoderne tijd was het onderhouden van goede relaties met invloedrijke personen een voorwaarde voor het verwerven van politieke functies en ambten. Dit gold ook voor het keurmeester-generaalschap. Sytse Jarichs (Voet nr. 169), de eerste keurmeester-generaal die de nieuwe regels van de Landsordonnantie moest uitvoeren, was in 1598 als zelfstandig meester in Franeker begonnen. Hij was getrouwd met Pijerijntgie Jans de Blocq.⁷⁴ Sytse Jarichs' zuster was gehuwd met Frans Jans, een burgemeester uit Dokkum, die in 1610 Gedeputeerde was.⁷⁵ Zijn contacten met de Friese politieke elite staan dus vast. Van zijn toezicht trof ik weinig sporen aan. In 1608 verscheen Jarichs samen met de Harlinger edelsmid Bonne Jacobs Hever (Voet nr. 217) voor het Hof van Friesland.⁷⁶ Op 6 maart 1610 koos het college de Leeuwarder Harmen Jans Bruijnsvelt (Voet nr. 382) 'bij pluraliteyt van stemmen' als opvolger van de overleden Sytse Jarichs.⁷⁷ Bruijnsvelt was in 1607 tot keurmeester in Leeuwarden gekozen en streng opgetreden tegen overtreders van de wet. Mogelijk droeg dit kordate optreden aan zijn benoeming bij. De Gedeputeerden waren in ieder geval onder de indruk van zijn ervaring en vroomheid.⁷⁸ Zijn opvolger was niet uit hetzelfde hout gesneden, hetgeen uit het onderstaande mag blijken.

Feye Joostes (Voet nr. 389) kreeg op 29 oktober 1629 zijn benoeming tot keurmeester-generaal.⁷⁹ In de Leeuwarder tekstbronnen duikt hij met enig regelmaat op. In 1635 liet hij Buwe Abbes Gabbema dagvaarden om 132 carolusguldens.⁸⁰ Gabbema was bereid het bedrag te betalen dat de edelsmid nog tegoed had voor het solderen van twee ogen aan een gouden penning. Maar over de gouden ring, die door de keurmeester-generaal was gewaardeerd op 150 carolusguldens, was een meningsverschil ontstaan. Gabbema had de ring gekocht op voorwaarde dat hij net zo veel waard zou zijn als het bedrag waarvoor Joostes het sieraad had getaxeerd. Gabbema had eerlijk bekend dat hij er niet veel verstand van had, maar accepteerde de overeenkomst met de opmerking: 'Feije Joostis bedriege mij niet, want so ick bevinde dat de ringh soo veel niet weerd is, brenge ick die weer.' Volgens Gabbema hadden andere juweliers en leden van het gilde verklaard dat de ring minder dan 50 carolusguldens waard was. Toch moest hij uiteindelijk het geëiste bedrag betalen.

74 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 6, f. 191v. Deze weesboekakte vermeldt Sytse Jarichs op 17 mei 1606 als inwoner van Leeuwarden. Hij lijkt evenwel geen lid van het Leeuwarder gilde geweest te zijn. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij tijdens de uitoefening van het ambt geen praktiserend edelsmid is geweest. In latere jaren kwam dit ook voor. Volgens verklaringen uit 1694 van de gildebroeders in Bolsward dreef Claes Clasen Balck tijdens zijn ambtsperiode (1670-1694) ook geen 'affaire'.

75 HCL, gg 5, f. 201, d.d. 10 februari 1610.

76 Tresoar, Database Quaclappen (1600-1612). Transcriptie door Jan Post. Bonne Jacobs komt op 7 maart 1608 met de achternaam 'Hever' voor. De combinatie van zijn initialen in het meesterteken lijken de letter 'H' te vormen.

77 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, f. 165-169v.

78 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 1994.

79 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2006.

80 HCL, o 35, f. 214-251v.

Eind december 1635 moest Feye Joostes voor het gerecht verschijnen, omdat hij volgens Meyle Outgers, de opzichter van de in- en uitlandige tonnen, een bierton die gemerkt was met een kroon, had gebruikt om kolen in op te slaan.⁸¹ Houtskool was de brandstof waarmee de edelsmeden hun ‘fornuis’ stookten. Kennelijk was dit een veelvuldig voorkomend vergrijp en ernstig genoeg voor de Staten van Friesland om een plakkaat tegen deze vorm van misbruik uit te vaardigen. Omdat dit plakkaat al in 1630 gepubliceerd was, vond de opzichter – en met hem de openbare aanklager – dat de keurmeester-generaal van het goud en zilver beter had moeten weten. Op 4 maart 1641 liet Folkert Martens twee schuldbekentenissen registreren van Feye Joostes en Clara van Velsen. Zij verklaarden aan wijlen de heer Willem van Velsen een bedrag van 3.187 carolusguldens schuldig te zijn ‘van diamanten en ander jubilate’.⁸²

Op de manier waarop Feye Joostes door de provincie trok om zijn visitaties af te leggen, krijgen we zicht, omdat hij op 1 februari 1647 Fopck Oedses, de weduwe van Douwe Wilckes, de voormalig commandeur van de legerwagens, dagvaardde. De keurmeester-generaal had op 14 april 1645 zijn paard aan de weduwe verkocht.⁸³ Het dier bracht 36 halve daalders op. Fopck beloofde te betalen als ‘het heere gelt vande aenstaende legertocht deses tegenwoordigen jaers 1645’ binnenkwam. Op 25 mei 1646 stond zij toe dat de edelsmid het geld uit handen van monstercommissaris Daniël de Blocq van Scheltinga, zou ontvangen.

In tegenstelling tot sommige van zijn opvolgers, was Feye Joostes tijdens zijn keurmeester-generaalschap commercieel actief. Uit een schuldbekentenis uit 1649 blijkt dat hij contacten met Amsterdamse juweliërs onderhield. Het ging om 1.239 carolusguldens ‘tersaecke gecochte en ontvangen diamanten’ die Joostes verschuldigd was aan juwelier David Spruyt.⁸⁴ De keurmeester-generaal bleek niet in staat zijn schulden tijdig af te lossen en uiteindelijk leidde dit in 1650 tot de executie van zijn goederen.⁸⁵ Tijdens de executieveiling kochten zijn collega’s Pieter Langweer (Voet nr. 390), Thomas Laurens van Asperen (Voet nr. 409), Johannes Foppes (Voet nr. 413) en Julius Brongersma delen van Joostes’ gereedschap.⁸⁶ Op 15 oktober 1650 betaalde de knecht Nicolaes Randenraed voor Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406) ‘ter sake gecofte goltsmits waren’ ruim 4 carolusguldens ‘tot profijt van Feije Joostes crediteuren’.⁸⁷ Op 30 november 1650 ging Jan Jans, de bode van Leeuwarden, bij Laurens Thomas (Voet nr. 377) en Feye Joostes (Voet nr. 389) op huisbezoek om hen te vragen of zij aanwezig zouden zijn bij de verkiezing van de nieuwe keurmeester. Beide heren gaven toen te kennen dat ze ‘het gilde afftraeden’.⁸⁸

81 HCL, f 26, d.d. 29 december 1635.

82 HCL, gg 34, f. 36-37.

83 HCL, gg 40, f. 26v-27.

84 HCL, gg 42, f. 50v.

85 HCL, z 4, f. 31-32v; Visscher, *Merken*¹, 36.

86 HCL, i 2, f. 109.

87 HCL, i 2, f. 109v.

88 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, ongefol.

3.6.2 Ambtenverkoop

We zagen al eerder dat edelsmeden door hun vakkennis en ambachtelijke vaardigheden zeer goed in staat waren om als stempelsnijder van het Landschap of essayeur van de munt op te treden. Deze specialisten speelden hun ambten soms aan elkaar door. Onderlinge ambtenverkoop was in Friesland in de zeventiende en achttiende eeuw een wijdverspreid fenomeen en vond op allerlei maatschappelijke niveaus plaats. Ook edelsmeden handelden onderling in ambten. In 1639 sloot Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385), op dat moment schepen van Leeuwarden en stempelsnijder van de munt van Friesland, een akkoord met Thomas Laurens van Asperen (Voet nr. 409), die waardijn van de munt was.⁸⁹ In het bijzijn van diens vader, Laurens Thomas (Voet nr. 377), sloten de heren een contract dat de overdracht van het stempelsnijdersambt van Oostervelt op Laurens Thomas regelde. In ruil hiervoor kreeg Oostervelt van Thomas Laurens het waardijnschap met inbegrip van alle emolumenten die daaraan verbonden waren.⁹⁰ Een dergelijke overdracht kon slechts met instemming van het college van Gedeputeerde Staten door gang vinden.

3.7 Toezicht in de praktijk

Op welke wijze hield de keurmeester-generaal zicht op de kwaliteit van het edelmetaal? Volgens zijn *Instructie* was hij verplicht om de twee maanden visitaties in de steden en dorpen af te leggen. Rond Sint Andriesdag (30 november), de traditionele jaarvergadering van de edelsmedengilden, bracht hij de stempel voor het aankomende jaar rond. Tevens werd van hem verwacht dat hij onaangekondigd steekproeven nam. De bevoegdheid van de keurmeester-generaal het goud en zilver te toetsen werd niet onmiddellijk door alle Friese edelsmeden geaccepteerd, getuige een Statenresolutie van 24 juli 1604 waarin werd bepaald dat het weigeren van de steekproef een boete van 6 carolusguldens zou opleveren en bij herhaling het dubbele bedrag.⁹¹ Een bezoek aan een werkplaats zonder voorafgaande waarschuwing bood de meeste kans frauderende edelsmeden te snappen.⁹²

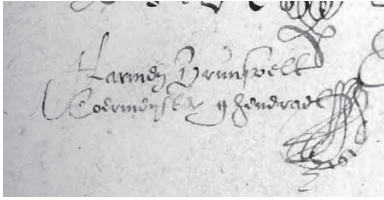
In 1619 betrapte keurmeester-generaal Harmen Bruijnsvelt de edelsmid Cornelis Sijbrants uit Kollum op de verkoop van zilver dat ‘verre onder de keur’ was.

⁸⁹ HCL, gg 43, f. 261v-262. Dit document werd opgesteld in het bijzijn van de schepen Rompt Jacobs ‘deur wiens interest & tusschenspreken dese contracte is geschiet’. In paragraaf 3.8.1. zien we hem terug.

⁹⁰ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2688. Registers van betalingsordonnanties op de rentmeester-generaal van de domeinen (1607-1685), f. 2. Sytse Jarichs ontving op 20 maart 1607 een kwart van zijn jaartractement. De keurmeester-generaal ontving 250 carolusguldens op jaarbasis. Zie ook Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2691, f. 16. Essayeur Bruijnsvelt ontving op 21 april 1657 een halfjaars tractement van 75 carolusguldens.

⁹¹ *Chbk*, v, 110-111.

⁹² Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16490 (1620) definitieve sententie nr. 73. Zie Catalogus Dokkum, 293. Dit was Cornelis Sijbrants uit Kollum, die in augustus 1617 Taecke Fransen aanklaagde wegens zijn gebrekkige leermeestercapaciteiten. Zie Van Dillen, *Bronnen*, II, no. 402, 249.

Afb. 10 Handtekening van keurmeester-generaal Harmen Bruijnsvelt (1616).

Bruijnsvelt deelde een boete van 40 carolusguldens uit. Maar Sijbrants bleek ook nog messing slotjes als goud verkocht te hebben. Deze ernstige overtreding leidde tot vervolging door de procureur-generaal die ‘ter exemptie’ een lijfstraf eiste. In zijn verweer stelde Sijbrants dat Bruijnsvelt zijn zilverwerk had gekeurd zonder daar verder opmerkingen over te maken. Maar Jonas van Donia (Voet nr. 106) en Willem Frederiks (Voet nr. 109), die door Bruijnsvelt werden omschreven als ‘goltsmeden aldaer sittende sonder werck’, hadden voorwerpen van Sijbrants geleend om na te maken. Vervolgens hadden ze uit afgunst de messing slotjes gemaakt. Toen Bruijnsvelt en de andere twee bij hem in de winkel waren verschenen, had Sijbrants de boete geaccepteerd om er maar vanaf te zijn. Bovendien wilde hij geen ruzie met zijn dorpsgenoten. Het Hof accepteerde de uitvluchten van Sijbrants niet en veroordeelde hem, naast een lijfstraf, tot de kosten van het proces.

Werken onder het wettelijke gehalte was de meest voor de hand liggende manier van frauderen. Maar ook de import van minderwaardig zilver was lucratief. Dat gedrag vormde een bedreiging van de Friese standaard. Het tweede artikel van de *Instructie* bepaalde dat de keurmeester-generaal toezicht moest houden op alle ‘vrembde van buijten ingevoerde wercken dat sodanige wercken niet vercoft en werden, het sij in vrije mercken of andersins, sij en sijn dan van soo goeden goude ofte silver, als die goudtsmeden in onse Lande van Vrieslandt moeten wercken [...]’. Dit voorschrift leidde spoedig tot frustratie onder de edelsmeden die in gilden waren verenigd. Aan de hand van een aantal voorbeelden zal aangetoond worden dat dit probleem zich vooral in de Friese hoofdstad voordeed.

3.7.1 *Handelaren in zilver*

De Leeuwarder edelsmeden hadden in de vroege zeventiende eeuw te maken met diverse vormen van concurrentie. Behalve met uitdraagsters, kooplieden in edelmetaal en vakgenoten die net buiten de stadsgrenzen werkten, hadden ze last van rivalen uit het eigen gewest en andere delen van de Republiek die op de weekmarkt edelmetaal verkochten. Het gilde klaagde hier veelvuldig over en verzocht het stadsbestuur deze uitwas te verbieden. De argumentatie zou de komende twee eeuwen telkens dezelfde zijn: edelsmeden die bij een gilde waren aangesloten, hadden bij hun intrede aan de eisen van de meesterproef moeten voldoen met de daaraan verbonden kosten. Deze investering konden de plattelanders en handelaren zich besparen. Bovendien waren de gilden medeverantwoordelijk voor het in stand houden van het juiste gehalte van het edelmetaal. Op het platteland ontbrak het vol-

gens de gilden aan vakkennis om aan deze verplichting een goede invulling te geven. Voor de handelaren in zilver gold in principe dezelfde argumentatie.

De autoriteiten bleken niet altijd gevoelig te zijn voor deze klachten, ook al omdat ze bepaald niet steekhoudend waren. Menig dorpsedelsmid was als leerling binnen een gilde opgeleid of had als knecht bij een meester gewerkt. Hij beschikte daarom wel degelijk over de benodigde expertise. De stedelijke autoriteiten moesten bovendien rekening houden met de economische belangen van andere stadsbewoners, zoals de boedelverkopers en de joodse kooplieden. Volgens de wet stond het de burgers vrij hun eigen edelmetaal te verkopen, ook als dat ‘buitenlands’ goed was en niet aan het voorgeschreven wettelijke gehalte voldeed. Dit moest dan wel bij de verkoop worden vermeld.

De verkoop van zilveren objecten door handelaren was bepaald geen typisch Fries probleem. In 1602 speelde dit ook in Amsterdam.⁹³ Het stadsbestuur loste het daar op door de handelaren te laten betalen. Ter ondersteuning van het edelsmedengilde en de arme gezellen, mocht het gilde één gulden innen van ‘hen die met het wisselen van goud of silver, gesteenten, parlen ofte eenige andere juwelen handelen, mitsgaders die hen met het wisselen van goud en silver generen ofte ter Munte leveren.’ De gildebroeders waren van deze bijdrage vrijgesteld. Dit had evenwel een onbedoeld neveneffect.⁹⁴ De inmenging van niet-gildeleden op de handel in zilver bleef nog lang een probleem.⁹⁵ In Leeuwarden deed dit probleem zich vooral voor in de eerste jaren na de afkondiging van de *Landsordonnantie*. Hieronder zal aan de hand van een casuïstiek getoond worden hoe het Leeuwarder gilde, in een drachtige samenwerking met de keurmeester-generaal, hiertegen optrad.

3.7.1.1 De casus Trijn Juws (1608)

Enige jaren na de invoering van de *Landsordonnantie* manifesteerde het probleem rond de handel in zilver zich in een zitting voor het gerecht van Leeuwarden. Op 25 maart 1608 stond de uitdraagster Trijn Juws tegenover Harmen Jans Bruijnsvelt (Voet nr. 382) als keurmeester van het Leeuwarder gilde.⁹⁶ Hij was kort tevoren bij de vrouw aan huis gekomen met de vraag of zij een ‘silveren fortuijn⁹⁷ en twee ver-

⁹³ Van Dillen, *Bronnen*, I, no. 1019, 606-607.

⁹⁴ De inners van deze contributie waren veel tijd kwijt met ophalen van het geld en moesten niet zelden kosten maken die uitstegen boven het bedrag dat zij ontvingen. Op grond van artikel 45 van de *Ordonnantie* van 1502, stond het de handelaren vrij een eenmalige bijdrage te doen ter hoogte van een half meestergeld (‘t halve gild), dat wil zeggen 12 guldens en 10 stuivers. Het stadsbestuur gaf aan het verzoek van het gilde gehoor. Als deze personen eenmalig een bijdrage aan het gilde betaalden, stond het hen vrij in goud en zilver te handelen.

⁹⁵ GAB, inv.nr. 32 Resolutieboeken van het stadsbestuur, 3e boek (1714-1770), f. 79-80. In 1728 verzocht het edelsmedengilde van Bolsward de magistraat strakkere regels aan te houden tijdens boelgoedveilingen. Het kwam namelijk geregeld voor dat de boelgoedontvanger en omroepers zelf meeboden op zilveren objecten uit de sterfhuisboedels. De andere bidders hadden dit vaak niet in de gaten. In een resolutie gelastte het stadsbestuur deze functionarissen hun bod duidelijk kenbaar te maken op straffe van ongeldig verklaren van het door hen uitgebrachte bod.

⁹⁶ HCL, o 12, f. 152-154 en f. 172-175v.

⁹⁷ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 145, f. 233v-254v. Een fortuijn is een roemer. Voor een afbeelding zie Luijt, *Lexicon*, 254.

gulde credentzen⁹⁸ wilde verkopen. De vrouw had geantwoord dat ze inderdaad over die voorwerpen beschikte. Het ene was gemaakt van rijksdaalder zilver en het andere was uit Neurenberg afkomstig. Een dochter van Trijn had de voorwerpen naar de keurmeester gebracht, maar die had ze niet teruggegeven. Bruijnsvelt werd in deze zaak gesteund door Sipcke Arents (Voet nr. 549) als olderman, Claes Douwes (Voet nr. 360) als subsituut-keurmeester en Paye Jetses (Voet nr. 353) als oudste van het gilde. De keurmeester verklaarde dat hij twee credenzen van Trijn Juws had ontvangen en had vastgesteld dat de ene van Neurenbergs zilver was gemaakt en de ander uit Emden afkomstig was. Daarmee had de uitdraagster de wet overtreden, omdat het volgens artikel 7 van de nieuwe gilderol aan de gildeleden het recht was voorbehouden zilver te verkopen dat van buiten het gewest afkomstig was.⁹⁹ Dit zilver moest dan wel volgens de eisen van de *Landsordonnantie* gemaakt zijn. Was dat niet het geval, dan zou de eigenaar het werk kwijt raken en een boete van 8 carolusguldens opgelegd krijgen. Aangezien de toets in dit geval had aangetoond dat de credenzen niet aan het voorgeschreven gehalte voldeden, eiste Bruijnsvelt inname.

Trijn Juws' advocaat beriep zich in zijn verweer op de *Landsordonnantie*, die weliswaar twee jaar na de nieuwe gilderol was verschenen, maar aan welke zij zich meende te moeten houden. Deze wet stond hiërarchisch boven de gilderol. Op 14 mei 1608 vonniste het Hof in het voordeel van Trijn Juws. Mogelijk achtten de rechters de tijd nog niet rijp om hard tegen dit soort overtredingen van de regels op te treden ook al omdat dit inferieure zilver was aangeschaft voordat de nieuwe ordonnantie van kracht werd. Burgers werden overigens wel geacht op de hoogte te zijn van dit soort nieuwe regels.¹⁰⁰ Het vonnis was een slag voor het gilde en Bruijnsvelt moest zijn broeders dan ook melden 'dat wij het ghehele pleyt verloren hadden teghen Trijn Juis.'¹⁰¹ Maar het gilde liet het er niet bij zitten. Twee dagen later verschenen partijen andermaal voor de rechter.¹⁰² Nieuwe feiten waren

98 HCL, o 26, f. 334. In een zaak tussen Lieuck Dominicus en Willemcke Goverts in 1626 wordt een 'credens ofte kelcke' genoemd.

99 Deze akte maakt melding van de gilderol, die is opgenomen in: HCL, M 209, f. 544-545, d.d. 22 februari 1600. In HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57 bevindt zich een kopie uit 1682. Letterlijk stelt artikel 7: Dat niemant geen Gildebroeder alls voorschr. sijnde als in vrie merckten binnen deser Stadt, off Jurisdicctie van dien eenige Golden ofte Silveren wercken sall mogen annemen te maecken ofte elders gemaectt leveren, ofte als daarmede sijn Coopenschap & handel drieven vercopen, bij poene dat die contraventeur verbeurt sal hebben voor die eerstemale vier car.gls voor den anderen male acht car.gls. & voor den dardenmale twaleff car.gls mitsgaders tot schade van den contraventeur, annemer, levere(cier?) ofte vercoperen profijt van 't Gilde & de Raad als vooren, exempt ringen, baggen & diergelijcke Juweelen met costelijcke gesteenten verciert. Hier werd dus een uitzondering gemaakt voor gouden sieraden en edelstenen. Dat lijkt op een praktijk te duiden waarin al langer handel werd gedreven in soortgelijke objecten.

100 Chbk II, 185-187. '[...] binnen onser Stadt Leuwarden, ten plaetzen daer men publicatie ghewoontlycken is te done, oepenbaerlyck publiceert ende verkundyghet; ende insghelycx op ten dach in der naestfolghender weeken, als 't in derzeluer Stad mercktdach zall weesen, op dat onse Ondersaeten omtrent derzeluer Stadt gheseten, ende die ter weeckemarckt koemen, daer aff geaduerteert moeghen weesen [...].'

101 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65.

102 HCL, o 12, f. 172-173v.

aan het licht gekomen. De uitdraagster had volgens Bruijnsvelt de credenzen¹⁰³ aan de heer Lycklema verkocht onder het valse voorwendsel dat zij van de goede keur of rijksdaalderzilver zouden zijn. De keurmeester herhaalde zijn argumentatie uit de eerste zitting, maar wederom viel het vonnis in het voordeel van Trijn Juws uit. Bruijnsvelt ging in hoger beroep bij het Hof van Friesland, maar ook deze zaak ging verloren.

Ondanks deze tegenslag bleef het gilde zich tegen de handel in ‘inferieur’ zilver verzetten. Vier jaar later stond een vergelijkbare kwestie op de gerechtsrol. Ditmaal richtten de keurmeesters hun pijlen op Griet Ottes, een dochter van Trijn Juws.¹⁰⁴ Op 24 december 1612 liet keurmeester Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384) de vrouw dagvaarden. Zij werd ervan verdacht in zilver van de ‘falsche keur’ te handelen. Volgens Roos had de Leeuwarder Raad besloten dat niemand buiten de vrije markten in zilver zou mogen handelen. De advocaat van de keurmeester overhandigde het hof een kopie van artikel 7 van de gilderol om zijn pleidooi te ondersteunen. De keurmeester had vernomen dat ‘een seeckere Jode tot inbreekinghe van stadtpolitie & nieuwe ordonnantie, eenige Neurenburghse nieuwe wercken deur wttraegsters ende andere omlopers bij de burgerie doen presenteren.’¹⁰⁵ Dat zilver was niet van het voorgeschreven gehalte. Griet Ottes had een ‘silver vergulde credents ofte twee gaersluijgende copkens’ verhandeld in opdracht van iemand van wie zij de identiteit niet had willen prijsgeven. Volgens Roos was hiermee bewezen dat de vrouw zilver van ondeugdelijke kwaliteit had verkocht. Dit was een overtreding van de wet en de keurmeester eiste daarom inbeslagname en verbeurdverklaring van het zilver aan het gilde. Griet Ottes zou bovendien een boete van 4 carolusguldens moeten krijgen. Haar advocaat Dominicus Nijenhuijs wees er in zijn pleidooi fijntjes op dat het gilde in 1608 tegen Trijn Juws ook al eens met een dergelijke aanklacht op de proppen was gekomen en dat het gerecht die destijds had afgewezen. Volgens hem golden nu weer dezelfde omstandigheden. Het gerecht was het andermaal met deze redenering eens. De vrijheid om te mogen handelen,

¹⁰³ <http://home.online.nl/mpaginae/Marcus/TestamML.htm>. Geraadpleegd op 15 juli 2015. H.M. Engels beschrijft op deze webpagina de inventaris van Marcus Lycklama, die op 9 augustus 1625 door zijn vriend Johannes Saeckma werd opgemaakt. Onder het zilver komen verschillende credenzen voor. Engels beschrijft het object als een tazza of drinkschaal.

¹⁰⁴ HCL, o 16, f. 150v-152.

¹⁰⁵ Van Dillen, III, no. 1147, 574; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris P. de Bary, inv.nr. 1695, d.d. 1 maart 1651. Akte waarbij Dirck Bosch en Dirck Verhoeven, zilversmeden te Amsterdam, op verzoek van Cornelis Rhooon, zilversmid te Gouda, verklaren dat zij en andere goud- en zilversmeden ‘alhier dagelijks door Hoogduitse Joden, hier ende elders woonachtig, werden aangesproocken, om hun af te handelen gepermiteerde gemunte penningen, soo van goet, slecht als valsch goudt ende silver, gelijck oock t geen ongemunt ende hoedanich ende van wat van nature ’t selve oock is. Dit wordt publicq buyten eenig beswaernisse gedaen’. Naarmate de werkomstandighden voor de Friese edelsmeden verslechterden, lijkt hun kritiek op de joodse kooplieden toe te nemen. Het *Placaet van Hendrick Casimir II* uit 1695 laat zien dat deze kritiek door de overheid serieus werd genomen. De Friese overheid nam het overigens zelf niet zo nauw met de handel met joodse goudopkopers. De Friese Staten verkochten in 1748 aan de koopman Joseph Levi, behalve gouden ringen en spelden, ook ‘oud quaad goud’. Zie Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 670, nr. 81. Landdagstukken van 22 november 1748. In Groningen was in 1576 ook al sprake van dit soort handel en de daarbij behorende klachten van het gilde. Zie Formsma, *Diarium*, 331 en 336.

zelfs als dat zilver betrof van een inferieure kwaliteit, werd door de magistraat hoger ingeschat dan de belangen van het edelsmedengilde.

3.8 ‘Quaad silver’

We zagen hierboven dat het Leeuwarder gilde maatregelen nam tegen uitdraagsters die zilver verhandelden.¹⁰⁶ In 1610 was de Leeuwarder Harmen Bruijnsvelt tot opvolger van de overleden Sytse Jarichs gekozen.¹⁰⁷ De aanwezigheid van een keurmeester-generaal die tevens lid van het hoofdstedelijke gilde was, zal zeker hebben bijgedragen aan een actieve bestrijding van ‘illegale’ handel. Het gilde was steeds alert waar het de import van ondeugdelijk zilver betrof. Op ‘nationaal’ niveau werd over dat soort zaken ook contact gehouden. In augustus 1607 ontving keurmeester Sipcke Arents (Voet nr. 549) een brief uit 's-Gravenhage waarin gewaarschuwd werd voor handel in ‘falsche kluijttjen’ zilver.¹⁰⁸ Tien jaar later speelde dit probleem nog steeds. Op 18 juli 1617 kwam een delegatie van het Leeuwarder edelsmedengilde op het raadhuis bijeen.¹⁰⁹ Het was Obbe Claes (Voet nr. 386) en Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384)¹¹⁰ ter ore gekomen dat Luijtien Westerwolt uit Groningen op de Leeuwarder weekmarkt zilver van de Neurenbergse keur aanbod.¹¹¹ De keurmeesters hadden het werk getoetst en geconstateerd ‘dat het [...] verre onder de waerdei ofte keur van dese landen in de nieuwe ordonnantie utgedruckt te wesen dan noch minder als princendaelers silver daer op deselve generaelijck gemaect worden.’ Westerwolt moest voor de politiemeesters, de toezichthouders op het gilde, verschijnen die hem te verstaan gaven dat hij dit zilver in Leeuwarden niet meer mocht verkopen.¹¹²

106 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 32, f. 172v-173. Ook in Sneek werden de nieuwe regels gehandhaafd. De keurmeesters van het edelsmedengilde van Sneek dwongen de marskramer Jan Harmens af dat hij na 23 juni 1615 geen nieuw gemaakt werk meer mocht verkopen. Zie ook Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 32, f. 197. Keurmeester Folckert Jans Pluymioen (Voet nr. 619) en Frans Jans (Voet nr. 616) stonden op 13 oktober 1615 om dezelfde reden voor het gerecht tegenover de uitdraagster Trijn Lutses.

107 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 1994, d.d. 1 maart 1610.

108 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65.

109 HCL, f 7, f. 113-114.

110 ‘Avondmaalsilver gestolen uit kerk Wirdum’, *Leeuwarder Courant*, 24 september 2015. Onder dit gestolen kerkzilver bevinden zich mogelijk twee collecteschalen van de hand van Cornelis Cornelis Roos, gemerkt met de jaarletter K (1618) en het stadskeur van Leeuwarden.

111 Van Rijen, *Groninger keur*, 266-2. Zie ook HCL, h 11, f. 148-149. Lambert Muntinck, meester zilversmid en vaandrig uit de stad Groningen, probeerde in 1647 via het Leeuwarder gerecht gedaan te krijgen dat de torenwachter Michiel Caspers het restant van de 28 carolusguldens zou betalen voor de onderriem die hij hem had verkocht. Een nadere aanwijzing voor het feit dat Groningse edelsmeden ook na dat tijdstip hun waren nog in Leeuwarden sleten.

112 HCL, L 848-113b, d.d. 18 juli 1617.

3.8.1 *De casus Rompt Jacobs (1619)*

Eendrachtig optreden van het gilde en een keurmeester-generaal die daar zelf ook lid van was, leidde soms tot discussie over controlebevoegdheden. In mei 1619 was dat het geval toen keurmeester-generaal Harmen Bruijnsvelt in samenwerking met Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384) en Berent Rycx (Voet nr. 552) als gildekeurmeesters in actie kwamen tegen Rompt Jacobs,¹¹³ een handelaar in goud en zilver.¹¹⁴ De zaak kwam in het najaar van 1619 voor.¹¹⁵ Tijdens de zitting stelde de advocaat van de aangeklaagde partij dat zijn cliënt een 'gouden bagge en een wijschroef' had verhandeld die in strijd zouden zijn geweest met de keur.¹¹⁶ De advocaat ging vervolgens in op de formele aspecten van het toezicht. Hij stelde vast dat Bruijnsvelt in zijn functie als keurmeester-generaal door de Staten van Friesland was aangesteld, terwijl Roos en Rycx als keurmeesters door het stadsbestuur van Leeuwarden waren benoemd. In die hoedanigheid waren zij als getuigen niet onpartijdig. Ze waren als leden van het gilde namelijk belanghebbende in de zaak.

De advocaat van Bruijnsvelt ontkende het bestaan van dit probleem. Volgens hem was zijn cliënt als keurmeester-generaal onpartijdig, omdat hij zijn commissie van de Friese Staten had ontvangen. Hij mocht daarom tegen alle edelsmeden en overtredders van de wet optreden. Roos en Rycx moesten in dit geval niet zozeer als representanten van het gilde worden gezien, maar meer als keurmeesters met een speciale lastgeving van de magistraat van Leeuwarden. De tegenpartij bracht hier tegenin dat de kwestie wel degelijk in de vergaderingen van het Leeuwarder gilde was besproken.¹¹⁷ Hij had bijvoorbeeld gehoord dat de keurmeesters bij hun medebroeders advies hadden ingewonnen. Bovendien hadden ze voorgesteld de kos-

¹¹³ HCL, n 3, f. 179.

¹¹⁴ HCL, gg 42-94a. In dit hypotheekboek wordt Rompt Jacobs 'olde schepen en coopman' genoemd. Het gaat hier stellig om Rombout Jacobs ten Burgh, die van 1636 tot 1645 schepen van Leeuwarden was. Hij was de vader van Dubrich (Debora) Rompt Jacobs ten Burgh die in 1659 met Tiepcke Jans (Voet nr. 414) in het huwelijk trad. Zie Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16544 (1675), definitieve sententie nr. 84.

¹¹⁵ HCL, f 11, ongefol., d.d. 8/18 september 1619.

¹¹⁶ Een bagge is een stel oorbellen en een wijschroef is een andere benaming voor een bekerschroef. Zie De Lorm, *Amsterdams goud en zilver*, 26-27; 'Bekerschroef', 90, noot 10. Er zijn in Nederlandse musea nog enkele bekerschroeven te bewonderen. Twee bevinden zich in het Rijks Museum, drie in het Amsterdam Museum en twee in particulier bezit. Ook museum Boymans van Beuningen bezit een exemplaar, gemaakt door Cornelis Jansz van Weerdenborch. Dit voorwerp werd in 1995 geveild. Zie Sotheby's Geneve, *The Joseph R. Ritman Collection of 16th & 17th Century Silver*, 16 mei 1995, nr. 52. Bekerschroeven komen in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Amsterdamse juweliers- en edelsmedeninventarissen regelmatig voor. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Barcman, inv.nr. 1266, actenr. 12, d.d. 21 april 1639. Dit stuk beschrijft het bezit van de juwelier Aert de Coninx de Oude. In een ijzeren geldkist trof de inventarisator onder andere 'een silver vergulde schroeff, 28 lood en 7 engels, tot 28 stuivers 't lood, 40-3-8' en 'een silver vergulde schroeff cleen 14 loot en 3 engels tot 29 stuivers 't lood, 20-14-8'. Zie ook Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris F. Uytendogaert, inv.nr. 1915, f. 663-679. In 1657 bevonden zich in het bezit van Johannes de Renialme, een handelaar in schilderijen, 'twee dito [zilver P.S.] vergulde schroeven wegen 20 loot, 26 stuivers 't lood 26-0-0'. Zie ook Kiers en Tissink, *Glorie*, 79. Afgebeeld is een bekerschroef die aan de Amsterdamse edelsmid Leendert Claesz is toegeschreven. De auteurs omschrijven dit object als 'een statusverhogend voorwerp dat door de hoogste kringen werd besteld'.

¹¹⁷ Die opmerking sneed hout. De zaak tegen Trijn Juws is ook overgeleverd in HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65, waarin de kosten van de verteringen tijdens de besprekingen van het gilde zijn verantwoord.

ten van het proces voor rekening van het gilde te laten komen. En het waren dus de keurmeesters geweest die in eerste instantie de zaak tegen Rompt Jacobs aanhangig hadden gemaakt.

Op 20 september 1619 diende de zaak opnieuw.¹¹⁸ De klagers procedeerden nu op persoonlijke titel tegen Jacobs en werden daarin bijgestaan door de openbare aanklager van Leeuwarden. Harmen Bruijnsvelt had een aantal werken onderzocht die Jacobs uit 'Frankfort ofte elders hijer int landt voerde om te vercopen'. Op basis van het eerste en het veertiende artikel van de *Landsordonnantie* had de keurmeester-generaal de koopman voor de politiemeesters laten verschijnen, omdat het verkopen van dit soort inferieure objecten strijdig was met de wet. Geconfronteerd met de dagvaarding was Jacobs naar Bruijnsvelt uitgevallen. Hij had hem en de andere keurmeesters van diefstal beschuldigd: 'seggende onder andere smadige woorden dat hij op de wercken niet paste, dan dencken mochte dat dijeven hem d'zelffe uijt zijn huijs hadde ontstolen.' Door deze insinuatie voelde Bruijnsvelt zich beledigd en eiste een schadevergoeding van 64 goudguldens.

Jacobs erkende dat hij in het bijzijn van de keurmeesters met burgemeester Jurrien Henrix en schepen Steven Hotses, de politiemeesters van het edelsmedengilde, had gesproken. In dat gesprek had hij aan de keurmeesters gevraagd of zij hem de voorwerpen wilden teruggeven. Dat hadden ze geweigerd. Toen ze hem bovendien 'breuken' of boete wilden geven, had Jacobs verklaard: '[...] ick ben geen breucken schuldig ende ick sal derhalve geen breucken geven all sal ick se mijn leven niet weder criegien ende bij aldien ick d'wercken niet weder criege soo mach ick dan dencken dat mij d'selve ontstolen sijn [...].' Vervolgens hadden de politiemeesters de keurmeesters geadviseerd dit als een belediging op te vatten. Jacobs vond dat hij de keurmeesters niet bewust voor dief had uitgemaakt, maar vooral uiting had gegeven aan zijn gevoel van machteloosheid. De rechters konden voor deze gedachtegang wel begrip opbrengen en ze wezen de eis van Bruijnsvelt en de keurmeesters af.

De zaak kwam op 7 oktober 1619 nogmaals voor.¹¹⁹ De advocaat van de keurmeester-generaal liet de zaken nog eens de revue passeren. Jacobs was naar de 'Frankfurter Misse' gereisd en had 'verschillende gouden ende silverwerken als meer andere comenschappen' meegebracht.¹²⁰ Hij had niet alleen zilverwerk ingevoerd dat strijdig was met artikel 14 van de *Landsordonnantie*, maar ook 'verscheijdene wercken dije van twe oft drie ende meerdere stucken waren gaargelapt

¹¹⁸ HCL, O 22, f. 154-156v.

¹¹⁹ HCL, f 11, d.d. 7 oktober 1619.

¹²⁰ De handelconnectie met Frankfurt komen we ook in Amsterdam tegen. Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Barcman, nr. 1266, act nr. 12, ongefol. bevat de boedelinventaris van de juwelier Aert de Coninx de Oude, opgemaakt op 21 april 1639. Er is sprake van een authentieke kopie van een 'obligatie van hondert en tachtig ryxdaelers ten laste van Daniël Turmeyster Lelien Jode, in dato den Frankford Ooster Misse 1625'. Ten tijde van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) waren er dus handelscontacten met joodse kooplieden in het Duitse rijk. In de zaak tussen de keurmeesters van het Leeuwarder gilde en uitdraagster Trijn Juws en haar dochter Griet Ottes wordt ook een joodse koopman vermeld.

& inder daat fals ende geheel quade wercken, noch strijdende tegens de olde keur [...].'¹²¹ De klagers eisten andermaal het pletten van de in beslag genomen goederen en een boete. De advocaat van de gedaagde antwoordde dat de klagers zijn cliënt wel moesten hebben. Kort daarvoor hadden het gilde en Jacobs, door tussenkomst van leden uit de magistraat, besloten dat alle beschuldigingen zouden worden ingetrokken. Sinds die afspraak had de gedaagde 'hem niet onderstaan de questieuze werken te verkopen', hoewel hij die lang voor de overeenkomst al in huis had gehad. Het stond hem immers vrij om dit Neurenberger werk in bezit te hebben, wat het gilde daar verder ook van mocht vinden. De keurmeesters mochten het hem wel verbieden om ze te verkopen. En de heren hadden ook alleen het recht om te keuren als het om werken ging die ter verkoop werden aangeboden. Maar dat was hier niet het geval geweest. Hij betwistte hun daarom het recht de objecten te toetsen. Het hof ging deels mee in de eis van de keurmeesters, want Rompt Jacobs werd veroordeeld tot de betaling 'van een derde van twee gouden Friese Ridders voor ijder marck silver van't vergult silverwerck ten processe gemelt'. De kosten van het proces moesten door beide partijen gedeeld worden. De advocaat van Rompt Jacobs kondigde aan het einde van de zitting aan in hoger beroep te gaan.¹²² Het heeft er alle schijn van dat Jacobs wel erg stevig werd aangepakt. Het schaadde zijn bestuurlijke carrière uiteindelijk niet, want Jacobs maakte later deel uit van het Leeuwarder stadsbestuur. In 1638 werd hij als politiemeester over het edelsmeden-gilde aangesteld.¹²³

Het gilde bleef ook in het vervolg streng toezicht houden op het edelmetaal dat door de handen van uitdraagster en handelaren ging. De onderstaande voorbeelden illustreren dat. Op 22 juli 1620 trad Bruijnsvelt samen met Cornelis Cornelis Roos en Berent Rycx op tegen Anneke Michiels uit Amsterdam. Ze wilden de vrouw beletten te vertrekken met haar goud en zilver voordat het gehalte was bepaald.¹²⁴ Op 12 juni 1638 verscheen Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390) op het Leeuwarder stadhuis om te procederen tegen Wijts Taedes, die als uitdraagster de kost verdiende.¹²⁵ Bij de behandeling van deze zaak was Alger Clasen Mensma (Voet nr. 401) als keurmeester aanwezig en ook Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403), die 'mr. goldwercker' wordt genoemd. Als getuige-deskundige moesten zij 42 gouden knopen wegen en toetsen. Het bleek dat de knopen niet van dukatengoud waren

121 XIII Ibidem artic 10: 'Voorder aengaende de Juwelieren ende andere persoonen die hen ghenereeren ende onderwinden te vercoopen silverwerck, gordels, riemen en andere juweelen van goude en van silver, die selve en sullen geen silverwerck noch andere juweelen moghen vercoopen, sy en zijn van goede goude en silver sulcx als den goudsmiden in des ordonnantie gheordonneert is. Ende indien sy bevonden worden onder hen te hebbene eenich silverwerck ofte juweelen vanden oude poinchoene [oude keur P.S.], soo sullen sy in dien ghevalle ghehouden zijn hetselve te vercoopen nae hun weerden ende daer af te adverteren die ghenen diese sullen coopen op die poene ende boete hier boven verclaert'.

122 Het jaar 1619 ontbreekt in de reeks van definitieve sententiën.

123 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65, ongefol.

124 HCL, f 12. ongefol. Andermaal een aanwijzing dat handelsgoed uit Amsterdam in Friesland circuleerde. In hoofdstuk 10 wordt nader op deze materie ingaan.

125 HCL, f 29, f. 155v.

gemaakt, maar van het kwalitatief minderwaardige pistolettengoud.

Marij Jans Warners handelde ook in goud en zilver. We komen haar in april 1620 tegen in een proces tussen Lieuck Dominicus, de vrouw van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381), en apotheker Laurents Mockema en diens vrouw Bauck Brantzum.¹²⁶ Inzet van deze zaak waren twee gouden met diamanten ingelegde clenetten¹²⁷ waarvan Lieuck meende dat zij ten onrechte niet aan haar waren geretourneerd. De gedaagden verklaarden dat zij niet over de voorwerpen beschikten, maar dat zij bij Marij Warners 'in plaats van twee golden braseletten¹²⁸ tot haer huijse hadden verhijpoteceert seeckere twee clenetten voor d'summa van dartich carolus gls.' De rest was door Warners betaald en de gedaagden wisten niet aan wie de armbanden toebehoorden. Ze hadden geprobeerd het met de vrouw op een akkoordje te gooien door de clenetten te vergoeden, maar daar had zij niet van willen horen. De rechters dwongen het echtpaar de objecten te retourneren. In het geval dat ze inmiddels omgesmolten waren, moest de getaxeerde waarde en de geleden schade gecompenseerd worden.

Deze Marij Warners werkte ook voor Rompt Jacobs.¹²⁹ Deze koopman liet op 12 juli 1620 ene Aet Gaijtzes dagvaarden. Volgens Jacob had Warners van hem een 'silveren vergulde credens wegende omtrent van xxxix loden & twee vergulde silveren ackers op melcanderen van omtrent xxii loden' gekregen om voor hem te verkopen, maar de vrouw had het voor eigen gewin gedaan. De handelaar eiste zijn voorwerpen terug of de tegenwaarde inclusief onkosten en rente. De koper ontkende niet dat zij van Warners de twee objecten hadden gekocht. Maar Warners had hun verteld dat deze goederen van de weduwe van Frederico Frederici (Voet nr. 370) afkomstig waren. Hoe hadden zij kunnen weten dat het eigendom van Jacobs was? Dit argument overtuigde het Hof niet en het echtpaar moest de voorwerpen teruggeven.

Het probleem van de handel in goud en zilver door opkopers en joodse kooplui bleef spelen. Sommige gildebroeders maakten zich ook schuldig aan deze praktijken. De aanzegging door de stadsbode, die op 25 januari 1696 op verzoek van het gilde werd gedaan aan Johannes Jans (Voet nr. 421), getuigt hiervan. Jans mocht in het vervolg geen gemaakt zilver of goud meer door zijn uitdraagster laten verkopen. Twee jaar later ondertekende diezelfde Johannes Jans het protest van het gilde tegen Aaltje Mensma, de dochter van Ariën Mensma (Voet nr. 428), toen die dezelfde activiteiten ondernam.¹³⁰

¹²⁶ HCL, O 23, f. 39v-40.

¹²⁷ Vermoedelijk een hanger, afgeleid van het Franse woord 'chainette'.

¹²⁸ Een braselet is een armband.

¹²⁹ HCL, O 23, f. 73v-74.

¹³⁰ Voet, *Merken*², 45.

3.9 Besluit

Friesland kwam aan het einde van de middeleeuwen onder Saksisch bestuur. Geheel overeenkomstig de wens bestuurlijke centralisatie door te voeren, introduceerde het nieuwe bewind in 1504 een muntwetgeving waarin regels voor de edelsmeden waren opgenomen. De aanname dat het plakkaat van Filips de Schone (1502) ten tijde van het Saksische bewind ook in Friesland rechtskracht had met betrekking tot het gehalte van het edelmetaal, is daarmee niet langer houdbaar. Het Bourgondisch-Habsburgse bestuur ontvlocht in 1529 de wetgeving voor de muntslag en de specifieke regelgeving voor de edelsmeden met de introductie van een op de Friese situatie toegesneden wetgeving voor het ambacht. Deze regels werden van kracht nadat de edelsmeden een verzoek hadden ingediend om voortaan met een lager gehalte te mogen werken. Deze tegemoetkoming ging gepaard met de introductie van toezicht op de naleving van deze nieuwe regels in de vorm van stedelijke keurmeesters in alle Friese steden. Gebrek aan duidelijke instructies en onduidelijkheid over de inkomsten van deze functionarissen leidde in 1530 tot de uitvaardiging van een nieuwe ordonnantie door stadhouder George Schenck van Toutenburgh. In het document werd duidelijk omschreven dat er behalve in de hoofdstad ook in de andere Friese steden keurmeesters moesten komen. Desondanks richtten de edelsmeden uit die steden zich in 1531 tot het Hof van Friesland met het verzoek ter plaatse edelmetaal te mogen keuren. Deze vorm van gedecentraliseerd toezicht ging gepaard met de introductie van een gewestelijke functionaris: de Friese keurmeester-generaal die voortaan verantwoordelijk was voor de werkzaamheden van de beroepsgroep.

De autonomie die Friesland op het gebied van de regelgeving voor de edelsmeden bezat, werd in 1602 met de *Landsordonnantie* bekrachtigd. Deze wetgeving borduurde voort op regels uit de landsheerlijke tijd. Maar anders dan in Holland, waar het ambacht onder toezicht van de muntmeesters-generaal stond, bleven de Friese edelsmeden onder toezicht staan van iemand uit hun eigen beroepsgroep. Het ambt bleef tot 1798 bestaan en het overgrote deel van de keurmeesters-generaal werd uit het Leeuwarder edelsmedengilde gerekruteerd. Deze omstandigheid verklaart waarom in de eerste jaren na 1602 het toezicht op de naleving van de regels in deze stad tot meer controverses leidde dan in Bolsward. De 'open' structuur van de hoofdstedelijke economie maakte het voor handelaren en juweliers mogelijk op de markten hun waren uit te venten. Dit leidde tot stevige concurrentie binnen het gilde en tussen de edelsmeden, kooplieden en uitdragers. In Bolsward speelde dit probleem veel minder omdat de druk van buitenaf op de markt voor goud en zilver ontbrak. Behalve over oneerlijke concurrentieverhoudingen klaagden de Friese edelsmeden ook over de import van inferieur edelmetaal. Vooral het zilverwerk dat uit Amsterdam, Groningen en het Duitse rijk werd geïmporteerd, voldeed niet aan de nieuwe Friese standaard.

De nieuwe regels met betrekking tot het recht om plaatselijk te mogen keuren

waren ongunstig voor de stedelijke edelsmeden. Het ambacht in de steden was sinds 1544 door de landsheerlijke overheid officieel beschermd met een verplichte meesterproef. Toen de Friese Staten in 1602 aan dorpen als Heerenveen en Kollum het recht verleenden goud en zilver ter plaatse te mogen keuren, trok dat edelsmeden aan die niet aan de eisen van de meesterproef hadden voldaan. Deze ontwikkeling was volgens de gilden later een belangrijkste oorzaak voor het verval van het gehalte van het goud en zilver in het gewest. Binnen het ambacht heerste tijdens de Gouden Eeuw een voortdurende strijd tussen de steden en het platteland. De gildemeesters klaagden steen en been over ontduiking van het officieel voorgeschreven gehalte door outsiders in de dorpen. De edelsmeden in de steden stonden onder strenge controle van hun eigen beroepsgroep, maar die controle ontbrak op het platteland.

Volgens eigen zeggen hadden de gilden daarom ook veel meer last van de vaste verkoopprijs voor het zilver die door de Friese overheid werd gehandhaafd.¹³¹ Bovendien waren zij steeds afhankelijker geworden van de aanvoer van zilver uit Amsterdam. Ten gevolge van de groeiende vraag naar zilver op de wereldmarkt steeg de inkoopprijs. Friese edelsmeden kwamen onder die ongunstige omstandigheden in de verleiding om met het gehalte te gaan knoeien. Ondertussen stond het Friese landsbestuur onder grote druk een substantiële bijdrage te leveren aan de generale middelen van de Republiek in verband met de oorlogstoestand. Die middelen werden als belastinggeld in de vorm van gemunt en ongemunt zilver aan de bevolking onttrokken. Als dat zilver in een minder zuivere vorm terugkwam dan het was uitgegeven, had dat schadelijke gevolgen voor de schatkist. Rond 1694 was voor de Friese overheid de maat vol. De wetgeving voor goud en zilver was na bijna honderd jaar toe aan een grondige revisie.

¹³¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van burgemeesters, inv.nr. 519. Rekestes van gilden. Kopie van een brief van de muntmeester-generaal aan de overlieden van het goud- en zilversmedengilde, d.d. 18 augustus 1622. In deze brief reageert de muntmeester-generaal op de klachten van het gilde over de stijging van de zilverprijs. De verkoopprijs van grote keur wordt vastgesteld op 58 stuivers per once (= 29 stuivers per lood). Kleine keur mocht maximaal voor 56 stuivers (28 stuivers per lood) over de toonbank gaan.

4 Insculpatieplaten en merken

4.1 Inleiding

In deze studie streven we naar een beter begrip van het functioneren en de impact van de Friese edelmetaalwetgeving in de praktijk. Het systeem van meestertekens, jaarletters, stadskeuren, gewestelijke merken en insculpatieplaten speelde een belangrijke rol bij de instandhouding van de kwaliteit van het Friese edelmetaal en krijgt daarom de nodige aandacht in dit hoofdstuk. Tijdens het onderzoek kwamen veel nieuwe gegevens over dit aspect van het ambacht aan het licht. Aangezien het ambacht in Bolsward in deze studie centraal staat, is een verhandeling over het insculpatieplaatje van deze stad opgenomen met de bedoeling tot een scherpe datering van het object te komen. In dit hoofdstuk wordt de herkomst van het werkmateriaal van de Friese edelsmid nader belicht. Over de omvang van ‘zilverrecycling’ tijdens de Gouden Eeuw valt nu meer duidelijkheid te geven. Het hoofdstuk sluit af met een analyse van de vraag of de afslag van Friese keurmerken de consument ook daadwerkelijk de garantie bood op de kwaliteit van het geleverde edelmetaal.

4.2 Gewestelijke insculpatieplaten

In hoofdstuk 3 is beschreven hoe vanaf 1531 de Friese keurmeester-generaal toezicht hield op de edelsmeden, handelaren en juweliers die in het gewest werkzaam waren. Van deze controle is tastbaar bewijs overgeleverd in de vorm van drie koperen insculpatieplaten.¹ Tegenwoordig maken ze deel uit van de collectie van het Fries Museum. In het verleden zijn ze ten onrechte omschreven als ‘gildeplaten’. Deze benaming is niet juist, omdat de platen ook de meestertekens bevatten van edelsmeden die ten tijde van de registratie niet lid van een gilde waren. Bovendien is het maar de vraag of in de zestiende eeuw buiten de stad Leeuwarden zelfstandige edelsmedengilden bestonden.² Op de platen staan bovendien namen en merken van edelsmeden die niet in de steden werkzaam waren. In deze dorpen bestond

¹ Visscher, *Merken*¹, 3-25; *Merken*², xiv-xv en 139. Afgebeeld na blz. 140.

² Deze gedachtegang wordt in hoofdstuk 6 nader uitgewerkt.

geen officieel gilde. De foutieve benaming is te danken aan de manier waarop de platen zijn overgeleverd. In 1798 werden de Friese gilden gedwongen een lijst met hun bezittingen op te sturen. De gewestelijke insculpatieplaten waren op dat moment in bezit van het Leeuwarder gilde. Ze waren door opeenvolgende keurmeesters-generaal – meestal afkomstig uit de hoofdstad – aan elkaar doorgegeven en tenslotte in handen gekomen van de laatste persoon in die functie, de Leeuwarder edelsmid Jan Groeneveld (Voet nr. 515).³

4.2.1 Insculpatieplaat 1 (1531-1558)

Met de afslag van zijn meesterteken stelde een edelsmid zich verantwoordelijk voor het gehalte van het goud en zilver dat hij in zijn producten verwerkte.⁴ Dit teken werd officieel vastgelegd op het moment dat hij zich als zelfstandig meester vestigde.⁵ De keurmeester-generaal hield dit gegeven op een handzaam koperen insculpatieplaatje bij. Mocht in de toekomst een ondeugdelijk object opduiken, dan kon de keurmeester-generaal de verantwoordelijke eenvoudig identificeren. Aan het oudste, ongedateerde plaatje valt af te lezen hoe de eerste visitatieronde in 1531 verliep. Na registratie van elf Leeuwarder meesters ging het richting Sneek waar vier tekens werden vastgelegd. Daarna volgde in Stavoren de afslag van drie meestertekens. In Sloten werd een meester geregistreerd, net als in Dokkum en Harlingen. Daarna was Bolsward aan de beurt waar de tekens van vier edelsmeden werden genoteerd. Hierna volgden Franeker en Workum met elk drie afslagen. Tenslotte ging het andermaal naar Dokkum om vervolgens in Leeuwarden te eindigen met de afslag van Ysbrant (Voet nr. 325). Bij gebrek aan geografische aanduidingen valt aan de plaat niet af te lezen of er ook merken op voorkomen van meesters die buiten de steden werkten. Maar dit is zeker het geval.⁶

De eerste insculpatieplaat wekt de indruk dat het toezicht in de beginfase na 1531 allesbehalve waterdicht is geweest. Na een zorgvuldige registratie van de eerste groep, volgen dertien namen zonder vermelding van een woonplaats. Vervolgens ontstaat een warboel aan merken die – op een drietal na – zonder aanduiding van naam en woonplaats zijn afgeslagen. Wat kan de oorzaak van deze ongeordende wijze van registreren zijn geweest? Rinske Visscher meende dat ruimtegebrek op het plaatje de oorzaak was.⁷ Dit lijkt geen logische gedachte, want na de afslag

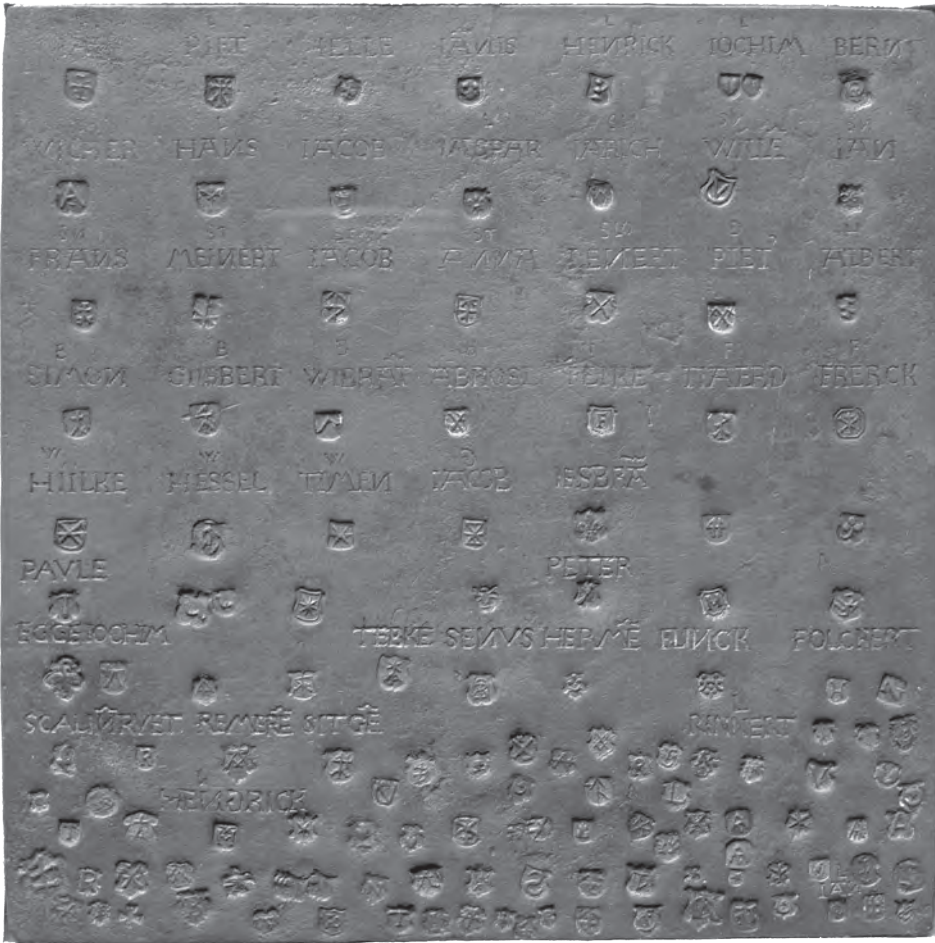
3 Tresoar, Archief Gedeputeerde Staten, inv.nr. R 54c. Jan Pereboom (Voet nr. 490) leverde in 1782 een koperen plaat 'ten dienste van de goud- en zilversmeden deeser provincie'.

4 Artikel XIII van de *Landsordonnantie van 1602* regelde het slaan van het meesterteken. Dit artikel is gebaseerd op Artikel IX van de *Ordonnantie van 1529*. De toevoeging uit 1602 – in schrijffletters – bepaalde dat de edelsmid zijn werk moest tekenen 'beneffens het Merck vander Stadt/ende het Jaer daerinne het Werck ghemaect is'.

5 Op de insculpatieplaten staan meesters geregistreerd die niet aan de eisen van een meesterproef hebben voldaan. Zie blz. 154.

6 Theissen, *Centraal gezag*, 303. Theissen constateert dat alleen Kollum op dat moment wat ambachten betreft een concurrent van de Friese steden was. In de Monstercedelen van 1552 worden in Kollum twee edelsmeden vermeld. In de periode 1531-1577 werkten in Kollum zeker drie edelsmeden. Zie *Merken*², 131-132.

7 Visscher, *Merken*¹, 5.

Afb. 11 Insculpatieplaat I (1531-1558).

van het meesterteken van Sitge en de graving van zijn naam bleef nog voldoende ruimte over. Wat verklaart deze chaos dan wel? Het is goed even stil te staan bij de bedoeling van dit registratiesysteem. De essentie van een meesterteken staat of valt met de identificatie van de gebruiker. Het vastleggen van een merk zonder vermelding van een bijbehorende naam of woonplaats was slechts zinvol als de keurmeester-generaal naast de plaat een papieren registratie bijhield met nagetekende of afgedrukte tekens. Deze vorm van registreren is bijvoorbeeld in 1812 in het Franse Stamboek toegepast.⁸ Een dergelijke papieren registratie uit de zestiende eeuw is voor Friesland niet overgeleverd, maar het 'Teeckenboek' van het edelsmedengilde

⁸ Tresoar, BRF, inv.nr. 4218. De meestertekens uit het Franse stamboek zijn afgebeeld in *Merken*.

van Amsterdam laat zien dat zoiets goed uitvoerbaar was.⁹

Een andere mogelijke verklaring voor de schijnbaar onzorgvuldige vastlegging is het bestaan van een schaduwregistratie. De *Ordonnantie van 1529* schiep de mogelijkheid in alle Friese steden keurmeesters aan te stellen. Op basis van overgeleverde insculpatieplaten uit andere steden in de Noordelijke Nederlanden is vast komen te staan dat een meester bij aanvang van zijn werkzame leven of bij intrede in een gilde zijn meesterteken afsloeg. Dat gebeurde op stedelijke platen zoals die in de *Ordonnantie van 1502* worden beschreven.¹⁰ De *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* (1530) maakt ook melding van een insculpatieplaat. Ook op de insculpatieplaten II en III zien we in sommige gevallen slechts de initialen van de edelsmid en de eerste letter van zijn woonplaats vermeld. Deze op het eerste gezicht anonieme meesters waren met behulp van een stedelijke plaat wel identificeerbaar. Het probleem was dan wel dat alle edelsmeden die niet bij een gilde waren aangesloten, ongeregistreerd bleven. Dit probleem kon deels ondervangen worden door het vastleggen van de merken op de insculpatieplaat van de stad waar buitenleden hun werk lieten keuren. Op de momenten dat na 1602 in dorpen ook gekeurd mocht worden, werkte deze oplossing niet meer. Maar zelfs daar kunnen lokale platen hebben bestaan.

Als de eerste visitatieronde inderdaad in 1531 is afgelegd, betekent het dat spoedig daarna geen consequente registratie meer plaatsvond. De eerste plaat biedt weinig houvast voor het bepalen van het tijdstip van latere registraties, omdat de overwegend pictografische tekens moeilijk aan de meesters te koppelen zijn. Bovendien ontbreken voor deze periode vaak de schriftelijke bronnen die kunnen aantonen waar en wanneer edelsmeden als zelfstandige meesters in het ambacht traden. De afslag van het meesterteken van Egge of Iggo (Voet nr. 598) biedt nog wel een aanknopingspunt. Hij werkte in 1540 in Sneek.¹¹ Maar het is zeer de vraag of alle merken die vervolgens zijn afgeslagen allemaal later zijn geregistreerd.

Externe omstandigheden droegen in die eerste fase ook niet bij aan het opstarten van een solide waarborgsysteem. Zo was de situatie in het gewest rond 1535 bepaald onrustig door de strijd van de overheid tegen de wederdopers.

Aversie tegen een door buitenstaanders opgelegd registratiesysteem kan mogelijk ook een rol hebben gespeeld.¹² Friesland stond in dit tijdvak onder toezicht van vertrouwelingen van keizer Karel V. Zij beschreven in hun rapporten de inwoners van het recent verworven rijkdeel als 'onbetrouwbaar'.¹³ De gebrekkige registra-

9 Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 Archief van de Gilden en het Brouwerscollege, inv.nr. 336. 'Der overliden jaarlijkse teekenboek' (1528-1717). Dit boekje toont aan dat stempels ook op papier afgedrukt werden.

10 In het gildeboek van Bolsward werd in 1608 een artikel opgenomen waarin bepaald werd dat elke nieuwe afslag van een meesterteken kon plaatsvinden na betaling van 8 stuivers. Hiermee speelde het gilde in op een bestaande gewoonte.

11 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 237.

12 Theissen, *Centraal gezag*, 258-259.

13 Vries, 'Friesland in de Habsburgse tijd', 13

Afb. 12 Pieter Feddes. Het beleg van Oldeclooster (1535).

tie houdt misschien ook verband met het rekest waarmee de Leeuwarder edelsmeden zich in 1544 tot het Hof van Friesland richtten. De meesters uit de hoofdstad beklagden zich toen over de schade die ze ondervonden van personen die geen meesterproef hadden afgelegd en toch als edelsmid werkten. De anonieme mees-tertekens zouden dan kunnen toebehoren aan edelsmeden uit de andere Friese steden waar geen meesterproef vereist was voor het starten met het ambacht. Deze situatie kwam in Sneek in ieder geval nog aan het einde van de zestiende eeuw voor.¹⁴ Van een aantal meestertekens zonder naam- en plaatsvermelding is komen vast te staan dat ze aan edelsmeden uit deze stad toebehoren.¹⁵

¹⁴ De kwestie rond Folkert Jans Pluymioens verlate meesterproef toont dat aan. Zie paragraaf 8.2.3.

¹⁵ Ik kwam de volgende namen tegen: 'Haye goltsmydt' in 1538 (Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 165v), 'Jarich goltsmydt' in 1539 (Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 206v), 'wijlen Fungert goltsmidt' in 1540 (Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 247v), Pieter Jarichs in 1546 (Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 21, f. 184), 'Walentijn goltsmit' in 1551 (Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 21, f. 391v) en 'Albert Doede' in 1553 (Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 22, f. 84v).

Het valt op dat de drie meesters die na de eerste visitatieronde nog wel met naam en woonplaats zijn geregistreerd, allen uit Leeuwarden afkomstig waren.¹⁶ Dit wijst in de richting van een functionaris die vanuit de hoofdstad opereerde. Een voor de hand liggende optie, want van de in totaal dertien keurmeesters-generaal die van 1603 tot 1798 in Friesland hebben gediend, waren negen uit Leeuwarden afkomstig. Ik heb niet kunnen achterhalen wie de eerste keurmeester-generaal is geweest. Mogelijk was het Ysbrant Pruyt (Voet nr. 326), die in 1505 door het Sak-sische bewind als waardijn van de Munt was aangesteld.¹⁷ Een aanwijzing vormt de positie van zijn meesterteken op het plaatje. Tijdens de intiële registratieronde zijn alle Leeuwarder meesters als eerste geregistreerd. Maar het teken van Ysbrant Pruyt is aan het einde van die registratieronde afgeslagen, hoewel hij in Leeuwarden werkte.

4.2.2 *Insculpatieplaat II (1558-1584)*

De omstandigheden voor gedegen registratie lijken rond 1558 gunstiger geweest te zijn. Insculpatieplaat II maakt dan ook een meer geordende indruk. Op de achterzijde van de plaat is het jaartal '1558' gegraveerd. De namen en aanduidingen van de woonplaats zijn vastgelegd in zestig vakjes. In twee daarvan is alleen een meesterteken te zien. Onderaan in het derde vakje van links zijn de letters 'I V' gegraveerd en de aanduiding 'L' voor 'Leeuwarden'. Het kan zijn dat het hier om een tweede meesterteken van Jacob de Valck (Voet nr. 359) gaat waarover een dispuut ontstond binnen het Leeuwarder gilde.¹⁸ In dit vakje bevindt zich ook het merk van de Bolswarder meester Jan Stoffels (Voet nr. 11). Dit betekent dat er 61 meesters op het plaatje staan. In 36 vakjes zien we de naam van de edelsmid en de beginletter van zijn woonplaats. In 22 vakjes is het meesterteken afgeslagen en de naam gegraveerd. Van deze 22 zien we in 19 vakjes een jaartal. Zeven meesters lieten een tweede merk noteren. Er is een edelsmid die driemaal een merk liet registreren en twee meesters die zelfs vier tekens lieten afslaan. De stijl waarin de namen bij de meestertekens zijn gegraveerd verschilt en wijst telkens op een andere hand.

Een aantal namen op deze plaat is nu geografisch te plaatsen. Jacob Wolters (Voet nr. 824)¹⁹ werkte in Leeuwarden, terwijl Feike Wibes (Voet nr. 825)²⁰ in Dokkum actief was. Hessel Fongerts (Voet nr. 718),²¹ Timon Minnes (Voet nr. 719/828) en Poppe Aukes (Voet nr. 829)²² worden in Workum genoemd. Bernardus Broer (Voet nr. 830) woonde in 1559 in Sneek.²³ In Sneek kwam in 1572 een

¹⁶ Het gaat hier om 'Rinnert W' (Voet nr. 352), Hendrick en Jan.

¹⁷ *Chbk*, II, 248.

¹⁸ Zie paragraaf 9.4.

¹⁹ Tresoar database Quaclappen 16692, f. 217 (1561).

²⁰ Quaclappen 1600-1612, f. 185. Transcriptie door Jan Post.

²¹ Tresoar database Quaclappen, 16692, f. 217 (1561).

²² Tresoar database Quaclappen, 16692, f. 238 (1561).

²³ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 141, akte 8 (ongefol.) (1559).

Folckert (mogelijk Voet nr. 832) voor.²⁴ In dat jaar is ook nog sprake van een Jan Folckerts wiens teken op plaat II ogenschijnlijk niet voorkomt.²⁵ Op de plaat is de chronologie niet consequent aangehouden. Bij het meesterteken van de Harlinger Melchior Oostervelt (Voet nr. 214) is het jaartal '1584' gegraveerd, terwijl er voor en na hem meesters staan die al in 1564 waren genoteerd. Ook het jaartal bij de Franeker Lucas Jans (Voet nr. 163) loopt uit de pas. Hoewel in Friesland rond 1576 de oorlogstoestand heerste, registreerde de keurmeester-generaal gewoon door.²⁶

4.2.3 *Insculpatieplaat III (1584-1599)*

Ook deze plaat is in zestig vakjes onderverdeeld en maakt een gestructureerde indruk. Eén van de vakjes is in tweeën gesplitst. Het bovenste vakje bevat alleen een meesterteken, het onderste toont het meesterteken en de naam van Heercke Heerckes (Voet nr. 15/79) uit Bolsward. Deze afslag past niet binnen de chronologische ordening.²⁷ Soms veroorzaakt de aanduiding van de woonplaats verwarring. Bij Jacob Paulus (Voet nr. 741) staat de letter 'B' gegraveerd. In dit geval betreft het Balk en niet Bolsward. Soms ontbreekt de geografische aanduiding. Dat is bij Jan Simens (Voet nr. 617) het geval. Op de achterzijde van het plaatje staan het jaartal '1584' en zijn twee merken afgeslagen. Beide in combinatie met een naam en één met een geografische aanduiding. In acht vakjes zijn alleen de initialen van de meesters vermeld. Het tot dusver ongeïdentificeerde meesterteken HM (Voet nr. 615) is door de Sneker Heere Michiels gebruikt.²⁸

Bij het opnieuw registreren van zijn meesterteken stond het de edelsmid vrij een andere afbeelding voor zijn merk te kiezen. De *Ordonnantie van 1502* stond deze verandering in artikel XIII toe en ook in Friesland komen we dit verschijnsel tegen. In het bewuste artikel wordt gewag gemaakt van een insculpatieplaat die door de deken van het gilde bewaard moest worden. De edelsmid diende bij intrede van het gilde zijn meesterteken af te slaan en hij mocht 'syn teecken niet veranderen en mach, sonder de wetenschap van den deeken ende geswooren'.²⁹ Deze regel gold blijkbaar ook voor registratie op de gewestelijke plaat. Dat blijkt onder andere uit de meestertekens van Jacob Paulus uit Balk. Op Plaat III zien we naast een meesterteken met de initialen 'IP', een lelie in een contourneerd schild. Ook in Bolsward kwamen dergelijke veranderingen voor. De meestertekens met de doodskoppen van de Bolswarder Jarich Sjoerds (Voet nr. 10) op Insculpatieplaat II tonen dat aan. Toen het edelsmeden van Bolsward in 1608 hun reglement opstelden, stonden ook zij een verandering van het meesterteken toe. Het enig overgeleverde Friese stedelijke insculpatieplaatje uit de vroegmoderne tijd is uit deze stad afkomstig.³⁰

²⁴ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 25, f. 24v. Mogelijk is dit Folckert Willems.

²⁵ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 25, f. 326v.

²⁶ Hellinga, 'Gedwongen lening', 145.

²⁷ Zie de biografie van Heercke Heerckes.

²⁸ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 181, ongefoll., d.d. 23 mrt 1593.

²⁹ *Chbk* II, 220.

³⁰ Voet, *Merken*, 104. Elias Voet merkte al op dat er een hiaat zit tussen het moment waarop in 1599 het

4.3 Het gildeplaatje van Bolsward

Het gildereglement van Bolsward omschrijft het gebruik van een insculpatieplaatje. In artikel 11 werd bepaald dat een gildebroeder voor elke afslag van zijn meesterteken 'tualiff stuvers en voor t' elcke teckeninge gelicken tualiff stuvers' moest betalen. Dit duidt op een praktijk waarin meestertekens vaker werden vernieuwd. Dat is ook niet verwonderlijk, want een stempel was aan slijtage onderhevig. Door veelvuldig gebruik werd hij minder scherp, scheurde in of brak af. De edelsmid verving dan zijn bestaande teken. In sommige gevallen kreeg het dan een ander uiterlijk. Alleen voor Bolsward is een stedelijk insculpatieplaatje uit de zeventiende eeuw overgeleverd. Dit is echter niet het plaatje waar in het gildeboek sprake van is omdat de registratie van de meestertekens op enig moment voor 1608 is gestopt.³¹

De merken op het Bolswarder plaatje kunnen deels vergeleken worden met afslagen van diezelfde merken op de gewestelijke insculpatieplaten. Op Insculpatieplaat II staan de meestertekens van Marten Jacobs (Voet nr. 9), Jarich Sjoerds (Voet nr. 10), Jan Stoffels (Voet nr. 11) en Meeuwis Jacobs (Voet nr. 12). De namen van Marten Jacobs en Jarich Sjoerds komen op het plaatje van Bolsward niet voor. Waarschijnlijk leefden zij toen niet meer of waren niet meer werkzaam op het moment dat het plaatje in gebruik werd genomen. Het ontbreken van de naam van Jan Stoffels op het gildeplaatje lijkt in eerste instantie opmerkelijk, aangezien zijn afslag wel op Insculpatieplaat II voorkomt. Nadere bestudering van deze afslag laat zien dat het hier om een achteraf geplaatst merk gaat. Het vakje waarin het is afgeslagen was gereserveerd voor het teken van de meester 'IV' uit Leeuwarden. Verondersteld mag worden dat de start van de werkzaamheden van Jan Stoffels dus niet rond 1582 heeft gelegen. Deze gedachte wordt ondersteund door het Bolswarder gildeboek. Stoffels ondertekende het nieuwe reglement uit 1608 met vermelding van het jaartal '1609'. Bij de opstelling van de nieuwe regels was hij nog geen gildelid. De laatste edelsmid die op Insculpatieplaat II voorkomt, is Meeuwis Jacobs (Voet nr. 12). In de tekstbronnen kwam ik zijn naam in combinatie met het beroep niet tegen.³² Mogelijk oefende hij het ambacht niet meer uit en ontbreekt om die reden zijn naam op het plaatje.

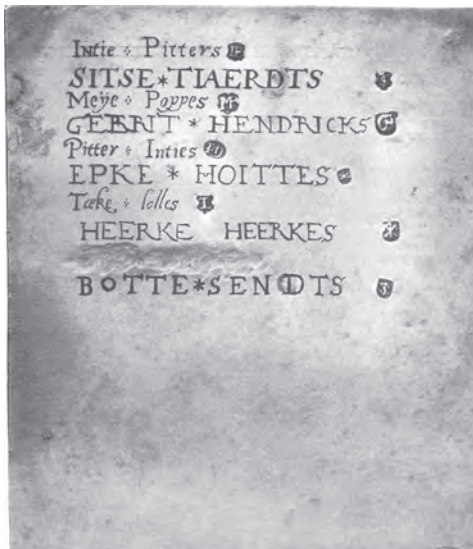
Op het Bolswarder insculpatieplaatje staan negen namen genoteerd. Eén naam lijkt verwijderd te zijn. Er lijkt geen strikte chronologische volgorde aangehouden ten aanzien van het moment waarop de edelsmid met zijn werkzaamheden startte. Het valt op dat de namen om en om uit schrijf- en hoofdletters bestaan. Tussen de voornaam en het patroniem zijn steeds vier stippen of een zespuntige ster gesneden. De eerste naam is die van Intje Pieters (Voet nr. 8). Op de gewestelij-

laatste meestertekens op Insculpatieplaat III is afgeslagen en de ingebruikname van het Leeuwarder gildebord in 1623. Hij vermoedde terecht dat in de tussentijd meestertekens op een stedelijke insculpatieplaat zijn afgeslagen.

³¹ Dit rood koperen plaatje werd in 1951 door de Vereniging Oud Bolsward aan het Fries Museum in bruikleen afgestaan. Zie *Jaarboek van het Fries Genootschap* 1953, afb. 4 en 12-13.

³² Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 120, f. 150. Wel wordt een slager met die naam vermeld.

ke plaat II liet hij tussen 1564 en 1572 vier afslagen van zijn meesterteken registreren. Pieters overleed vóór 20 mei 1608 en kon onmogelijk de nieuwe regels van het gilde op 25 juli 1608 ondertekenen.³³ De tweede naam op het gildeplaatje is 'Sytse Tiaerds' (Voet nr. 23). Zijn sterfhuisboedel werd op 16 maart 1610 beschreven.³⁴ Hij werkte eerder in Harlingen (1593) en Stavoren (1595). Als de volgorde van de registratie overeen zou komen met de volgorde van het starten van werkzaamheden, dan moet Tiaerds zich vóór 1595 in Bolsward gevestigd hebben. Het valt op dat zijn meesterteken tweemaal op Insculpatieplaat III is afgeslagen. Dat wekt bevreemding, want de gewestelijke plaat lijkt bedoeld om een edelsmid

Afb. 13 Insculpatieplaatje van Bolsward.

te registreren op het moment dat hij in de provincie werkzaam wordt en niet om aan te geven dat er sprake is van verhuizing. Als dat laatste wel de bedoeling is geweest, dan is dit niet consequent doorgevoerd. Dat kunnen we bijvoorbeeld zien aan Lucas Cock (Voet nr. 13). Hij werd in 1585 te Bolsward op Plaat III genoteerd, maar bevindt zich in 1590 in Leeuwarden.³⁵

Volgens de gewestelijke plaat werkten in Bolsward vanaf 1585 behalve Lucas Cock, Douwe Menten (Voet nr. 14), Heercke Heerckes (Voet nr. 15), Reinder Simons (Voet nr. 16), Claes Wopkes (Voet nr. 17), Meye Poppes (Voet nr. 19), Gerrit Hendricks (Voet nr. 20), Fekke Wines (Voet nr. 21) en Sjoerd Holles (Voet nr. 22).³⁶ Op het Bolswarder gildeplaatje komen we alleen de namen van Meye Poppes, Gerrit Hendricks en Heercke Heerckes tegen. De anderen zullen niet meer werkzaam zijn geweest, waren mogelijk niet meer in leven of werkten in een naburig dorp. Dat was bijvoorbeeld het geval met Douwe Menten die in 1603 'te Burgwerd' wordt genoemd.³⁷ Meye Poppes was tot eind 1623 actief³⁸ en Gerrit Hendricks zeker tot 1630. Pieter Intjes (Voet nr. 25) is dezelfde meester als Voet nr.

³³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 126, f. 176v-179.

³⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 126, f. 201-207v.

³⁵ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16704, blad 171. Mogelijk gaat het hier om een verschrijving van de klerk.

³⁶ Hier is sprake van een leesfout. Deze edelsmid heette in werkelijkheid Sjoerd Holles. De meester die achter de naam Paulus A.V. (Voet nr. 18) schuilgaat, heb ik niet kunnen identificeren. Hij kan ook Balk als woonplaats hebben gehad. In dat geval zou Jacob Paulus (Voet nr. 741) zijn zoon kunnen zijn.

³⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 29, f. 69-71.

³⁸ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 25, f. 515v. Hij ontving geld voor de levering van een zilveren kroes. Vriendelijke mededeling van dhr. S. van Albada.

177. Tot 1617 werkte hij in Bolsward, daarna in Franeker. De naam 'Epke Hoit-tes' is als zesde op het plaatje geregistreerd. Met hem kan het plaatje nader gedateerd worden. Aangezien zijn meesterteken niet op Plaat III voorkomt is hij zeker na 1599 met werken begonnen. Dat lijkt ook logisch, omdat de trouwakte uit 1604 zijn leeftijd '24 jaar olt' vermeldt.³⁹ Hij zal dan rond 1580 geboren zijn. In het algemeen trouwde een edelsmid nadat hij zijn meesterproef had afgelegd. Bovendien vond dit huwelijk in Amsterdam plaats, de stad waar Hoytes tot zijn dood zou werken.

We kunnen dus vaststellen dat het plaatje rond 1602 of 1603 in gebruik is genomen. Dat valt samen met het moment waarop de *Landsordonnantie* van kracht werd of met het moment waarop de nieuwe keurmeester-generaal zijn eerste visitatieronde voltooide.⁴⁰ Van de overige drie namen op het Bolswarder plaatje zijn van twee slechts details bekend. Taeke Lolles (Voet nr. 27) kwam ik in de bestudeerde bronnen niet tegen. Botte Sents (Voet nr. 28) trouwde in 1599.⁴¹ Heercke Heerckes was tussen 1599 en 1643 als edelsmid werkzaam.

4.4 Meestertekens

De afslag van het meesterteken op een insculpatieplaat vond plaats in aanwezigheid van de stedelijke keurmeester. Voor deze dienst moest betaald worden en elke volgende afslag kostte extra. Van het Leeuwarder edelsmedengilde is geen stedelijke insculpatieplaat bewaard gebleven. De tekens van de Leeuwarder meesters zijn wel geregistreerd op het houten gildebord. Maar het is de vraag of dit bord een registratiefunctie had. Vermoedelijk was dit niet het geval en was het veel meer een uiting van het sociale kapitaal van het gilde. Het houten paneelboek droeg het gemeenschappelijke karakter van het gilde uit en kan als zodanig als vervanger beschouwd worden van het altaar dat in vroeger tijden aan Sint Eloy was gewijd. Het zou ook niet praktisch zijn geweest het bord voor registratie te gebruiken, omdat meesters tijdens hun werkzame leven soms van verschillende tekens gebruik maakten. Werd het gildebord in die gevallen overgeschilderd? Het is een intrigerende gedachte de overschildering van het meesterteken van Rintje Jans (Voet nr. 411), die door Abraham Wassenbergh in 1948 werd ontdekt, vanuit dit perspectief te bekijken.⁴² Ook de verplichting om na 1695 een nieuw meesterteken aan te nemen zou dan geleid kunnen hebben tot overschildering.

Hebben edelsmeden in Friesland gelijktijdig met verschillende meestertekens gewerkt? In het gewest Holland kwam dit gebruik zeker voor. Karin Westerink

³⁹ Stadsarchief Amsterdam, DTB 411/305. Vriendelijke mededeling van dr. Piet Bakker.

⁴⁰ Daarin werd de regel met betrekking tot het meesterteken integraal overgenomen uit de *Ordonnantie van 1529*.

⁴¹ Tresoar, DTB nr. 969. Trouwregister Hervormde gemeente Leeuwarden. Botte Cents van Bolsward en Hendrickyen Pyeters gingen op 25 augustus 1599 in ondertrouw. Er wordt opgemerkt dat hij 'goudsmid' was.

⁴² Wassenbergh, 'De restauratie van het Gildebord der Leeuwarder Zilversmeden', 11.

vermeldt in het artikel over de Amsterdamse edelsmedenfamilie Boogaert dat Thomas Boogaert van 1639 tot 1643 en zijn zoon Johannes van 1660 tot 1673 twee verschillende tekens gebruikten.⁴³ Een andere vraag die zich opwerpt is het verschil in grootte van de merken. De afmetingen van meestertekens zijn niet direct in verband te brengen met het gehalte van het voorwerp waarop ze afgeslagen zijn. Bij gebrek aan overgeleverde gouden objecten valt ook geen duidelijke conclusie te trekken over het gebruik van verschillende meestertekens voor goud en zilver. De configuratie van merken roept ook vraagtekens op. Op sommige voorwerpen komen drie afslagen van het meestertekens voor. Dit is bijvoorbeeld het geval op twee avondmaalsbekers die door Michiel Jelles (Schoen nr. 4) voor de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Heerenveen zijn gemaakt. Mogelijk staat deze bijzondere keurencombinatie voor een zilvertkwaliteit die boven het wettelijk voorgeschreven eerste gehalte uitstijgt.⁴⁴ Het is ook mogelijk dat de edelsmid met een dergelijke configuratie de wettelijk voorgeschreven keurencombinatie imiteerde op een moment dat hij verplicht was in een andere stad te laten keuren bij gebrek aan voldoende collega's ter plaatse. Op dit gebied zal in de toekomst nader onderzoek moeten plaatsvinden.

4.5 Jaarletters

De introductie van een 'eigen' wetgeving voor goud en zilver in 1602 betekende de start van een Fries jaarlettersysteem. De jaarletter maakte duidelijk wie in een bepaald jaar als keurmeester verantwoordelijkheid droeg. Het is niet duidelijk of de Friese jaarletters integraal op een koperen insculptieplaat zijn vastgelegd. In de stad Groningen gebeurde dat wel.⁴⁵ Het lijkt waarschijnlijk dat het ook in Friesland gedaan is, omdat het opeenvolgende keurmeesters-generaal de mogelijkheid bood de jaarletters die onder zijn voorgangers waren gebruikt, te identificeren. In geval van malversatie kon dan achteraf vastgesteld worden onder wiens regime dit was gebeurd. Het kan zijn dat van de jaarletters afdrukken op papier werden geregistreerd. In Amsterdam drukte de deken de stempels van de jaarletter in het 'Teckenboek' af.⁴⁶

Anders dan in andere delen van de Republiek kende Friesland voor alle steden en dorpen in principe dezelfde jaarletter. Maar de vorm van de stempels verschilde per stad soms behoorlijk. De eerste reeks jaarletters getuigt daarvan, maar ook later in de zeventiende eeuw komen duidelijke verschillen tussen de stempels voor. Uit

⁴³ Westerink, *Boogaert*, 46-47.

⁴⁴ In 2016 zijn deze avondmaalsbekers aan Museum Willem van Haren (thans Museum Heerenveen) in bruikleen gegeven.

⁴⁵ Voor een afbeelding: Knol, *Zilver in Groningen*, 16.

⁴⁶ Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 Archief van de Gilden en het Brouwerscollege, inv.nr. 336. Tot 1594 noteerde de deken de letter. Na dat jaar drukte hij het stempel af, zodat ook de vorm van de letter houvast kon bieden bij een eventuele vergelijking met een afslag op het voorwerp.

de weinige bewaard gebleven voorwerpen met jaarletters uit de eerste reeks, valt af te leiden dat stempels met verschillende vormen zijn gebruikt. De letters van Leeuwarden zijn in een schild gevat, terwijl in Bolsward en Sneek het contour de vorm van de letters volgt.⁴⁷ Soms ontbreekt zelfs een omlijsting van de letter.⁴⁸ In de latere alfabetten is van dit duidelijke verschil afgestapt, maar ook dan nog zijn per stad of dorp verschillen in vorm aan te wijzen. Deze verschillen vloeien voort uit de manier waarop de stempels werden vervaardigd. In de zeventiende eeuw werden ze met de hand gesneden.

Normaal gesproken kozen de Friese edelsmedengilden tijdens hun jaarvergadering op 30 november een nieuwe keurmeester. Met de jaarletter, die rond deze datum door de keurmeester-generaal werd gebracht, kon die stedelijke keurmeester worden geïdentificeerd. Dat vereiste dan wel de registratie van de nieuwe keurmeester in het gildeboek of in de boekhouding van de keurmeester-generaal. Zoals eerder opgemerkt is dat eerste in Leeuwarden wel, maar – naar alle waarschijnlijkheid – in Bolsward niet gebeurd.⁴⁹ Van de werkzaamheden van de keurmeesters-generaal is geen eigenhandige documentatie overgeleverd.

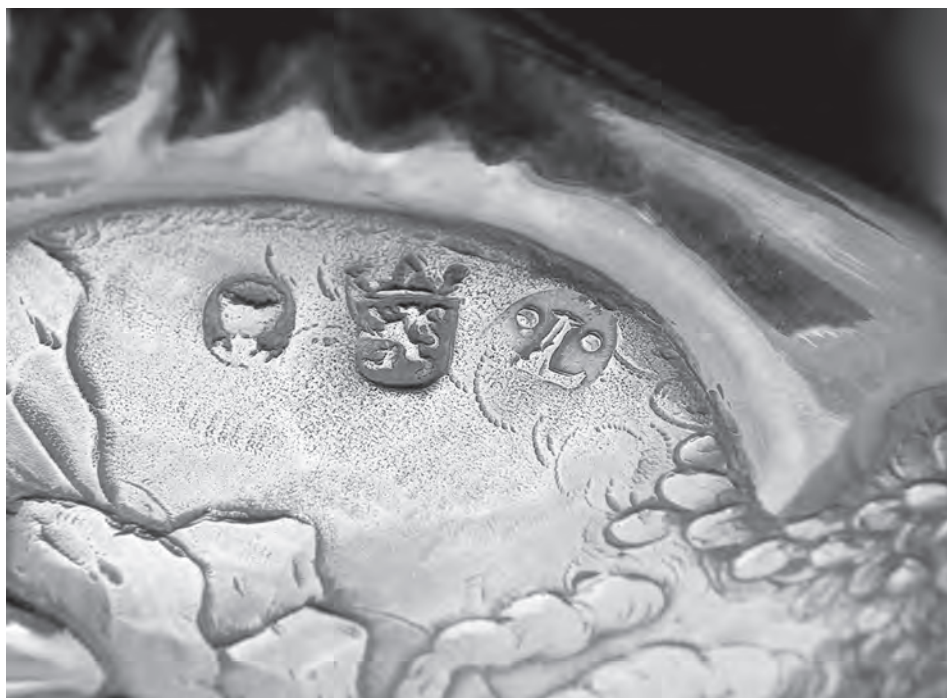
Behalve tekstbronnen tonen ook overgeleverde objecten aan dat er vanaf 1603 niet meteen een consequente opeenvolging van jaarletters heeft plaatsvonden. Vermoedelijk was dit een gevolg van de weerstand tegen de invoering van de nieuwe gewestelijke wetgeving. Aan de hand van het gildeboek van Bolsward kunnen we vaststellen dat in 1609 de letter 'C' geslagen moest worden. Als we terugrekenen zou dat betekenen dat vanaf 1603 tot en met 1608 de letters 'A' en 'B' zijn gebruikt. Helaas zijn voorwerpen uit die eerste jaren uiterst schaars. Hoewel het Bolswarder gildeboek in veel opzichten geen toonbeeld van toegewijde registratie is, biedt het voor de datering van de jaarletter nog wel een aanknopingspunt. In 1627, het jaar dat Jan Sjoerds (Voet nr. 31) en Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) als keurmeesters optraden, werd de letter 'T' gebruikt. Deze letter is bewaard gebleven op een beker in de collectie van het Fries Museum, die door Jorna is gemaakt. Kenmerkend voor deze Bolswarder jaarletter uit de eerste serie is het ontbreken van een schildje of andersoortig contour waarin de letter is opgenomen.

Een jaarletterreeks bestond vrijwel nooit uit een volledig alfabet. Letters die grote gelijkenis vertoonden, werden om verwarring te voorkomen, overgeslagen. De reeksen tonen aan dat ook de opeenvolgende alfabetten niet altijd volledig zijn gebruikt. In geval van het voortijdig overlijden van een keurmeester-generaal werd

47 Inmiddels kennen we daar enige voorbeelden van. Het vroegste voorbeeld is een Bolswarder lepel met het meesterteken Voet nr. 38, de jaarletter D (ca. 1610) en het stadskeur van Bolsward. Uit Sneek kennen we een lepel met meesterteken van Jan Scholtes 1 (Voet nr. 621), de jaarletter N (1621) en het stadskeur van Sneek. Zie voor een afslag van de jaarletter P (1623) de afbeeldingen 41 en 47.

48 Zo verschilt de uitvoering van de P (1623) in Bolsward sterk van de letter die dat jaar in Leeuwarden werd gebruikt. Voorzichtigheid is geboden met het vergelijken van de jaarletters die in *Merken*² zijn afgebeeld, omdat zich hieronder letters bevinden die op vervalsingen zijn afgeslagen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de letter E (1636). Zie Schipper, 'Friese merkenonderzoek', 128.

49 Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 Archief van de Gilden en het Brouwerscollege, inv.nr. 337. Dit document bevat de namen van de Amsterdamse overlieden in de periode 1528-1807.

Afb. 14 Meesterteken van Rintje Jans (Voet nr. 411), het stadskeur van Leeuwarden en de jaarletter T (1670).

in de regel met een nieuw alfabet gestart.⁵⁰ Zoals de jaarletter de stedelijke keurmeesters verantwoordelijk maakte voor de kwaliteit van het gebruikte edelmetaal, zo was de jaarletterreeks aan de keurmeester-generaal verbonden. De jaarletters in sommige Friese steden en plaatsen vertonen soms opvallende afwijkingen die niet direct verklaarbaar zijn. De Leeuwarder jaarletter T (1670) op een schaal van Rintje Jans (Voet nr. 411) heeft aan weersijden twee stippen.⁵¹ Had deze aanpassing te maken met de problemen rond Tiaerdt Jarichs van der Lely (Voet nr. 420), die in 1670 uit het keurmeesterambt werd gezet?⁵²

4.6 Stadskeuren

Voor het stempel dat naast het meesterteken en de jaarletter op zilver van Friese grote keur voorkomt, zijn verschillende termen in omloop. De meest gangbare

⁵⁰ Schoen, 'Jaarletters'.

⁵¹ Afgebeeld in: FGZ, 670-671.

⁵² *Merken*, 123. Elias Voet vermoedde een tussentijdse benoeming van een keurmeesters als reden voor de aanpassing van deze jaarletter. Zie 6.5.1.

omschrijving ‘stadskeur’ dekt de lading niet volledig, omdat in Friesland ook op het platteland is gekeurd. De term ‘gildekeur’ is ook niet correct, omdat in de dorpen geen formele gildestructuur bestond. Het recht om een gilde op te richten was aan de steden voorbehouden.⁵³ Een eigentijdse aanwijzing voor de functie van het stadskeur komen we tegen in een verslag over een mislukte meesterproef in Bolsward in 1731.⁵⁴ De kandidaat kon door ziekte zijn examen niet afmaken. Zijn vader kreeg van de beoordelaars het proefstuk mee met de opmerking dat het met het teken van de stad was afgeslagen ten bewijze van een goede kwaliteit van het gebruikte zilver. Stadskeuren boden Elias Voet houvast bij de determinatie van de Friese meestertekens. In Friesland bestond echter het gebruik dat zilverwerk beneden een bepaald gewicht alleen met het meesterteken behoefde te worden afgeslagen. Voor het zilver van het tweede gehalte of kleine keur was ook geen stadskeur of jaarletter vereist.

De combinatie van meestertekens, jaarletter en stadskeur verschaftte de consument zekerheid over kwaliteit van grote keur zilver. Maar wat is er aan de hand met objecten die onvolledig zijn gemerkt? Een brandewijnkom van Intje Pieters (Voet nr. 183) met de jaarletter R (1648) en zonder het stadskeur van Franeker is daar een voorbeeld van.⁵⁵ En wat is er aan de hand met een brandewijnkom van Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640) waarop wel het keur van Heerenveen, maar niet de jaarletter is afgeslagen? Het zijn incomplete merkencombinaties waarvoor tot op heden toe geen sluitende verklaring gegeven is.

4.6.1 Heerenveen

De *Landsordonnantie* verplichtte de Friese edelsmeden werk in de dichtstbijzijnde stad te laten keuren als er slechts twee meesters in hun eigen stad of dorp werkzaam waren. Bestaat er nog zilverwerk waaruit blijkt dat edelsmeden zich aan deze regel hebben gehouden? Een vroege aanwijzing is te vinden op een avondmaalsbeker van de Hervormde Gemeente Oudeschoot.⁵⁶ Deze beker is gemerkt met het meestertekens van Michiel Jelles (Schoen nr. 4), de jaarletter I (1640) en het stadskeur van Sneek. Bronnen tonen aan dat na het vertrek van Cornelis Fransen van Ferny (Schoen nr. 3) in 1633 niet meer de mogelijkheid bestond om plaatselijk te keuren. De twee overgebleven Heerenveense edelsmeden waren toen voor de keuring op Sneek aangewezen.

⁵³ Eekhof, *Geschiedenis*, 180–181. Een belemmerende factor die edelsmeden noopte zich buiten de jurisdictie van de steden te vestigen. De schrijver noemt het de reden voor de vestiging van ambachtslieden aan het Vliet vanaf 1515. Deze buurt ontstond zonder toestemming van de overheid. In deel II, beschrijft Eekhoff op blz. 66–67 eenzelfde situatie onder Huizum aan de Schrans. De magistraat moest met lede ogen aanzien hoe dit nieuwe woongebied slagers, zilversmeden en andere winkeliers aantrok.

⁵⁴ GAB, inv.nr. 841.

⁵⁵ Mogelijk is hier sprake van een vervalsing.

⁵⁶ Dit voorwerp maakt sinds 2015 deel uit van de collectie van Museum Willem van Haren (thans Museum Heerenveen).

4.6.2 *Joure*

Net als in Heerenveen werkten in het nabij gelegen Joure, de hoofdplaats van de grietenij Haskerland, in de eerste helft van de zeventiende eeuw op verschillende momenten drie edelsmeden tegelijkertijd. Een omstandigheid die de plaatselijke edelsmeden het recht gaf om te keuren. Van die situatie lijkt een achtkantige brandewijnkom in de collectie van de Ottema-Kingma Stichting te getuigen.⁵⁷ Het stuk is gemerkt met een huiskmerkmeesterteken,⁵⁸ de jaarletter E (1636 of 1656) en een keur dat uit een korenschoof bestaat aan weerszijden geflankeerd drie eikels die paalsgewijs zijn gerangschikt.⁵⁹ Dit zijn de attributen uit het dorpswapen van Joure. Aangezien het meesterteken op de brandewijnkom een huiskmerk is, kan niet met zekerheid worden vastgesteld door wie het voorwerp is gemaakt. Er zijn verschillende afslagen van dit merk bekend. Dit meesterteken komt ook voor op een avondmaalsbeker van de Hervormde Gemeente Lekkum-Miedum, die in 1932 door Elias Voet is beschreven.⁶⁰

Op grond van de jaarletter en de stijl en kwaliteit van het graveerwerk wordt getwijfeld aan de authenticiteit van de Joustere brandewijnkom. De inscripties '*Piebe Goslicks ende Widtske Aukes*' en het jaartal '1647' zijn evenwel historisch betrouwbaar. Het echtpaar wordt in 1640 genoemd in een huwelijksproclamatie in de grietenij Doniawerstal.⁶¹ Piebe Goslicks Jongma en Wijts Aukes waren uit Langweer afkomstig en lieten hun voorgenomen huwelijk voor het gerecht afkondigen. Hun huwelijksbeker is in 1811 blijkens een latere inscriptie door T.S. Tromp aan de Hervormde Gemeente Lekkum-Miedum geschonken. Deze Tiete Solkes Tromp trouwde in 1810 te Lekkum met Wijtske Hettinga.⁶² De beker heeft dus een solide voorgeschiedenis.⁶³ Het huiskmerkmeesterteken komt verder nog voor op een sierlepel⁶⁴ en een huwelijksdoos.⁶⁵ Maar het beste bewijs voor de authenticiteit van het meesterteken levert een huwelijksbeker met de inscriptie '*Intse Feickes*

57 Citroen, *Valse zilvermerken*, 25, nr. 87; Schipper, 'Friese zilvermerkenonderzoek', 128. Jan Schipper is in navolging van Karel Citroen van mening dat op deze brandewijnkom (OKS 2002-019) een afslag van een nagebootste Friese jaarletter E (1636) voorkomt. De jaarletter vertoont echter gelijkenis met de E (1656) zoals die in Sneek is gebruikt. Zie *Merken*, 288. Als de jaarletter E inderdaad als vervalsing voorkomt, is dit mogelijk het werk van een Sneker edelsmid die in het begin van de twintigste eeuw een authentiek object heeft gekend waarop deze letter voorkwam. Mogelijk was het een voorwerp in particulier bezit. Het zou bijvoorbeeld een beker van Theunis Gerrits Robijnsma (Voet nr. 632) geweest kunnen zijn. Zie Sotheby's Amsterdam, *Silver and objects of vertu*, 12 december 2001, nr. 195. De voorwerpen waarop het 'Jouster' huiskmerkmeesterteken voorkomt hebben allemaal een connectie met de directe omgeving van Joure. Dat pleit voor hun authenticiteit.

58 Voet, *Merken*, 232. Voet bracht dit meesterteken in verband met Jan Rienstra (Voet nr. 667), omdat het huiskmerk in zijn familiewapen voorkomt. Dit huiskmerk werd in de zeventiende eeuw echter op grote schaal gebruikt. Elias Voet twijfelde niet aan de authenticiteit van dit meesterteken.

59 Christie's Amsterdam, *Silver, Judaica, Russian works of art and objects of vertu*, 18 juni 2002, nr. 384.

60 *Catalogus 1927*, 134; *Merken*, 232.

61 Tresoar, DTB 208 Trouwregister gerecht Doniawerstal (1632-1665).

62 Tresoar, DTB 475 Trouwregister Hervormde gemeente Lekkum-Miedum (1772-1811).

63 *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Friesland*, 227. De avondmaalsbeker met het huiskmerkmeesterteken was in 1930 nog in het bezit van de Nederlands Hervormde Gemeente Lekkum.

64 Klein, *Eet- en sierlepels*, 111.

65 Frederiks, *Dutch silver* III, 315.

Afb. 15 Merken op onderzijde van een brandewijnkom. Onbekend meester-teken, het keur van Joure en de jaarletter E (1636 of 1656).

ende Ulck Iedes do sin wiff Anno 1644'.⁶⁶ Deze Intse Feickes en Ulck Ides trouwden op 11 maart 1638 in Joure.⁶⁷ In de beschreven gevallen gaat het om personen die in Joure of de nabije omgeving woonden. Het is goed mogelijk dat zij hun zilverwerk uit deze "vlekke" betrokken. Mocht er uiteindelijk toch sprake zijn van een vervalsing, dan had de edelsmid in kwestie behalve gedegen kennis van het ambacht en de merken situatie, ook toegang tot de archieven van verschillende kerkelijke gemeenten. Dat laatste is niet erg waarschijnlijk, omdat die archieven in het begin van de twintigste eeuw nog niet openbaar toegankelijk waren.

Los van het feit of de Jouster brandewijnkom inderdaad een vervalsing is, staat het vast dat in 1636 en 1656 in Joure vier edelsmeden tegelijkertijd werkten. Twee van hen zijn in de literatuur beschreven, namelijk Jarich Jarichs (Voet nr. 778)⁶⁸ en Lambert Pieters (Schoen nr. 5). De andere twee zijn Dirck Tiaerds Tadema en Hendrick Jansen. Wie deze gegevens combineert met de genealogische informatie, begrijpt dat in 1636 en 1656 in Joure in principe edelmetaal gekeurd kan zijn.

4.6.3 Sneek

De stempel van het stadskeur werd door het edelsmedengilde in een kist bewaard en tijdens de jaarvergadering overgedragen aan de nieuwe keurmeester. De stempels konden tientallen jaren achtereen dienst doen. In Sneek nam de stedelijke overheid de vervaardiging van een nieuw stadsmerk voor haar rekening. Uit het stadsrekeningenboek van Sneek blijkt dat op 20 maart 1713 'Aan de schepen Y. Vogelsang voor 't snijden van de drie kronen, zijnde 't stadswapen op de stempel voor de zilvermeden van Sneek 2-10-0' werd betaald.⁶⁹ Dit stempel bleef bijna veertig jaar in gebruik tot in 1751 Taede Gerbens van Manen (Voet nr. 656/Schoen nr. 16) 'voor 't maken van een nieuw zilvermidssstadsteken' 5 carolusguldens kreeg.⁷⁰ In Leeuwarden betaalde het gilde voor het stempel met het nieuwe stadskeur.⁷¹

4.6.4 Stavoren

Ook in het havenstadje Stavoren mocht in de zeventiende eeuw edelmetaal ter plaatse gekeurd worden. Het stadskeur bestond uit een ongekroond schild met

⁶⁶ Beeling, *Dutch silver* 1, 26.

⁶⁷ Tresoor, DTB 360 Trouwregister Hervormde gemeente Joure-Westermeer-Snikzwaag (1637-1744).

⁶⁸ Tresoor, DTB 141 Trouwregister Hervormde gemeente Bolsward (1607-1666). Jarich Jarichs van Bolsward trouwde op 26 juni 1610 met Swob Jannes uit Schettens. Tresoor ORA Haskerland, inv.nr. 35, f. 305 maakt in 1646 nog melding van 'mr. Jarich Jarichs goltsmidt'.

⁶⁹ GAS, OAS, inv.nr. 368, d.d. 20 maart 1713.

⁷⁰ GAS, OAS, inv.nr. 327, d.d. 16 februari 1751.

⁷¹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67, d.d. 23 januari 1755. Stempelsnijder Johannes Jongsma (Voet nr. 473) ontving 42 stuivers voor een 'nieuw stadsteeke'.

twee gekruiste abtsstaven. Van twee edelsmeden is zowel de naam als het meester-teken bekend. In 1951 werd het meesterteken 'JS' aan Jan Saagmans (Voet nr. 712) toegeschreven.⁷² Het meesterteken 'S' in een ongekroond schild is aan Jan Minnes Sjoorda (Voet nr. 713) gekoppeld. Er is nog een derde meesterteken bekend dat voorkomt op de avondmaalsbeker van de Hervormde Gemeente van Molkwerum.⁷³ Dit meesterteken (Voet nr. 716) bestaat uit twee gekruiste pijlen die een hart doorboren. Achter dit teken gaat Dirck Claesen Ruerda schuil.⁷⁴ Hij trouwde op 1 mei 1659 met Aeltie Korsen⁷⁵ en was in 1681 nog stadsfiscaal.⁷⁶

4.7 Leken en tekens

Onder kenners van antiek zilver is de vraag of meestertekens, stadskeuren en jaarletters door eigentijdse gebruikers als zodanig werden herkend regelmatig onderwerp van discussie. De *Ordonnantie van 1529* ging hier in principe vanuit.⁷⁷ Letterlijk stelt het stuk dat: 'Ende op dat hyer inne gheen fraude en ghescheet, ende men alletydt zall mogen weten, by welcke Gholdsmits enich warck ghemaect zall weesen'. Een rechtszaak tussen Lieuck Dominicus en Jantien Reyners laat zien dat een consument in 1623 wist wie er schuil ging achter een meesterteken.⁷⁸ Lieuck had rond Sint Bartholomeus (24 augustus) een zilveren kaysel met een gewicht van ruim 19 lood op zicht meegegeven. Nu eiste zij het voorwerp terug of betaling van het equivalent in zilver. De gedaagde antwoordde dat zij door Lieuck gevraagd was om de kaysel te verkopen. Ze wist niet dat het stuk aan haar toebehoorde 'omdat 't zelve geen gemeenschap met t'andere ketten als niet bij een meester gemaect zijnde, oock soo was op de haack van 't voorschr kaeijssel geen teijcken bij wien ofte waer het gemaect was [...]'. Ook in Bolsward werd de herkomst van zilverwerk herkend en beschreven. Toen onder toezicht van burgemeester Folckert Rochus (Voet nr. 32) op 1 februari 1658 de boedelinventaris van Harmen Gerrijts werd opgemaakt, nam Swaentje Jacobs, de grootmoeder van het weeskind Gerrijt Harmens, een beker mee van 'groeninge fatsoen'.⁷⁹

⁷² JFG, 1951, 15-16.

⁷³ Afgebeeld en beschreven in FGZ, 300-301.

⁷⁴ In het familiearchief Van Sminia komt een beschrijving van een familiewapen met een doorboord hart voor dat aan de Leeuwarder procureur J. Ruerda toebehoorde.

⁷⁵ Tresoar, DTB 685 Huwelijken N.H.G. Stavoren (1640-1738).

⁷⁶ Tresoar, ORA Stavoren, inv.nr. 6. In het lidmatenboek van Stavoren wordt hij 'Ruyrda' genoemd.

⁷⁷ Chbk, II, 185-187.

⁷⁸ HCL, O 26, f. 5-5v.

⁷⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 136, f. 182-183v.

4.8 ‘Innerlijke deught’

Voordat de keurmeester de jaarletter en het stadskeur afsloeg, diende hij het gehalte van het edelmetaal te bepalen.⁸⁰ In de zeventiende eeuw werd dit aangeduid met omschrijvingen als ‘innerlijke deught’, ‘intrinsieke valeur’ of ‘het alloy’. Voor het vaststellen van de kwaliteit van goud en zilver bestonden destijds verschillende methoden. De keurmeester kon het zilveren object over een zachte zwarte toetssteen halen waardoor een streep achterbleef. Met een toetsnaald werd een tweede kras gemaakt. De keurmeester vergeleek de strepen vervolgens. De toetsnaald was een in opdracht van de overheid samengesteld stuk zilver van het wettelijk vastgestelde gehalte. Deze naalden bleven tientallen jaren in gebruik bij achtereenvolgende keurmeesters-generaal.⁸¹ De *Instructie* van de keurmeester-generaal bepaalde dat hij voor de verspreiding van de toetsnaalden moest zorgen die door de Friese keurmeesters werden gebruikt. In Holland werden deze stalen door de muntmeesters-generaal aangeleverd. Uit bijlage VI blijkt dat er in de loop van de tijd verschil in de kwaliteit van de toetsnaald voorkwam.⁸² Dat was voor de edelsmeden een verwarrende situatie. Voor Friesland ben ik geen eigentijdse beschrijving van de intrinsieke waarde van de toetsnaalden tegengekomen.⁸³

Het ‘toetsen op de steen’ was geen nauwkeurige methode voor het bepalen van het gehalte. In een brief aan de burgemeesters van Amsterdam uit 1663 beschrijven de deken Johannes Lutma jr. en de keurmeesters Geurt ten Acker en Gerrit Feyt een praktijk die ook in Friesland zal hebben gespeeld. De heren wezen erop dat: ‘[...] den proef vanden toets so bij smeerichydt vanden steen [...] kunnen koomen te verscheelen bij het ooggh somwijlen een greijn 2 à 3 [...]’.⁸⁴ Kleine afwijkingen waren dus inherent aan deze wijze van keuren. Dit had een vervelende consequentie, want om te voorkomen dat de keurmeester het zilverwerk zou afkeuren, waren de werkbazen geneigd boven het wettelijke gehalte te werken en dat ging ten koste van hun winst.⁸⁵

80 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67. De edelsmeden konden op vaste dagen bij de stadskeurmeester terecht. Kwamen zij buiten die momenten, dan betaalden ze een hoger keurloon. In 1751 betaalde het gilde van Leeuwarden aan de knecht een bedrag van ruim 8 carolusguldens voor het ‘t huijs brengen van’t gekeurt silver’.

81 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 352. In de getuigenverklaring maken de edelsmeden van Bolsward een opmerking over hun stadgenoot Claes Clasen Balck die het goud en zilver gekeurd heeft ‘naa de naalden ofte proeven bij voorgaande keurmrs uijtgegeven die wel hondert jaaren konnen duijeren [...]’.

82 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519. Rekesten van gilden.

83 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67, ongefol. In 1752 en 1764 kocht het gilde een nieuwe toetsnaald voor ruim 6 carolusguldens. De eerstvolgende werd in 1772 aangeschaft voor ruim 7 carolusguldens. Deze naald woog 5 lood.

84 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028, Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519. Rekesten van gilden. Ongedateerde brief uit 1663.

85 In deze uitgebreide verhandeling gaat de deken in op de problemen rond de prijsvorming van het edelmetaal naar aanleiding van de resolutie van de Staten van Holland en West Friesland van 2 mei 1663. Net als de Friese keurmeester-generaal Ketel in 1694 vergelijkt de deken de werkzaamheden van de edelsmeden met die van de muntmeesters. Terloops wordt opgemerkt dat er ‘wel duijsent gout en silver smeeden in het lant sijn’. In

Een andere manier van gehaltebepaling laat op het voorwerp een trembleersteek achter.⁸⁶ Dit zigzaglijntje ontstond als de keurmeester met een kleine steekbeitel een stukje zilver uit het voorwerp stak. Hij hield het fragment in een vlam en uit de verkleuring kon hij opmaken of het gehalte correct was. Aangezien het om zeer geringe afwijkingen ging en de marge voor tolerantie beperkt was, lag het voor de hand dat er meningsverschillen konden ontstaan over de uitkomst van de keuring. Daar was in de *Instructie* rekening mee gehouden. In 'questiose saecken' kon de keurmeester-generaal gebruik maken van een 'assayoven' of essayeursoven.⁸⁷ Maar zelfs de assay was niet volmaakt: '[...] wetende dat den assaij oock eenichsints kan verscheelen. Ja, somtijds wel een greijn twee a meer tussen bijzondere assaijeurs of assaijen [...].'⁸⁸

Het op gehalte brengen van het zilver was belangrijk werk. Opmerkingen over de wijze waarop de edelsmeden hun legeringen samenstelden, kwam ik ook in Friesland tegen. In 1715 werd de fiscaal en edelsmid Jurjen Geringa (Voet nr. 780) uit Joure verdacht van het werken met inferieur zilver. Zijn knechten Rinke Cornelis en Jochem van Amerongen⁸⁹ namen het als getuigen voor hun meester op. Beiden hadden 'nooijt [...] gesien ofte vernoomen dat voornoemde sijn meester het silver met geel koper heeft gemenght dan alleen om soldeer te maaken, het welke sonder vermenginge met geel koper niet kan werden gemaakt en hadde zij getuijge nooijt eenige oneerlike handel ofte wandel van [...] hun meester vernoomen.'⁹⁰

In Friesland moest het zilver in elke stad en dorp aan dezelfde kwaliteitseisen voldoen. We hebben geen concrete voorbeelden aangetroffen van Friese steden die elkaar het verwijt maakten dat ze met ondeugdelijk zilver werkten. De Friese edelsmedengilden klaagden wel over deze misstand als het in de dorpen voorkwam. Ook in Holland werden dit soort klachten geuit. Ze hadden vaak een hoog pot-verwijt-de-ketel-gehalte. De deken en keurmeesters van het Amsterdamse gilde pochten – ondanks alle obstakels die de overheid opwierp – over de goede kwaliteit van het zilverwerk uit hun stad. Het bestuur van het Leidse edelsmedengilde wilde dat wel eens met eigen ogen zien en kocht in 1663 bij diverse Amsterdamse werk-bazen zilverwerk in. Hun oordeel: ook Amsterdammers werken onder het gehalte

totaal waren 6.000 personen van deze bedrijfstak afhankelijk. Ook in Amsterdam wordt de klacht geuit dat de inkoop prijs van het zilver voor de edelsmeden hoger ligt dan voor de muntmeesters, omdat de afgenomen hoeveelheden geringer zijn. Er wordt ook gewag gemaakt van een seizoensgebonden prijsstijging van het edelmetaal. In de zomer was de zilverprijs ten gevolge van een sterkere vraag doorgaans hoger dan in de winter.

86 Van der Zwaag, 'Het zilveronderzoek op de steek'.

87 Luijt, *Zilverlexicon*, 81-82 beschrijft deze methode als cupellatie. Van een zilverlegering wordt een kleine hoeveelheid afgewogen en in een zakje bladlood verpakt, dat op een cupel of schaalte in een verhitte moffeloven wordt gedaan. Het lood en het monster smelten waardoor het lood en andere onedele metalen oxideren met zuurstof uit de lucht. De cupels nemen het loodoxide met de oxiden van de andere onedele metalen op en wat rest is een bolletje edelmetaal: het koninkje. Het wordt gewogen en uit de gewichtsverhouding voor en na de cupellatie wordt het gehalte bepaald.

88 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519. Rekest en van gilden.

89 Visscher, 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden', 75. Jochem van Amerongen werd in 1703 leerling van Johannes van der Lely (Voet nr. 444).

90 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 9993, definitieve sententie nr. 9, d.d. 4-6-1715.

en hun zilverwerk kon menigmaal de ‘steek niet houden’.⁹¹ De Leidenaren stelden een oplossing voor. Om ‘frauden te voorkomen’ wilden zij het zilver vaker laten keuren. Het Amsterdamse gilde voelde hier niets voor, omdat deze ambtenarij de werkbazen alleen maar meer geld zou gaan kosten. Alleen de keurmeesters zouden van deze maatregel gaan profiteren. Het gildebestuur stak zijn mening over dit soort overijverige keurmeesters niet onder stoelen of banken:

Want voor eerst schijnt ons haer gansche voorslach van meermalen te keuren en te herkeuren nergens anders toe te strecken dan om van het deecken en keurmrschap voor eenige behoeftige luijden een profitabel officie te maken. Dewijle geen coopman sijn eijgen negocie sal komen of willen versuijmen, & al sijnen tijt met keuren en herkeuren doorbrengen.

Waerom nootwendig geringe lieden die niet anders te doen hebben tot deecken en keurmrs voor al haer leven soude moeten verkozen worden en met een jaerl(ijcks) tractement onderhouden worden, waerom het oock deese luijden schijnt te doen sijn.⁹²

4.9 Herkomst van het werkmateriaal

Het zilver waarmee de edelsmeden werkten was afkomstig uit verschillende bronnen. In veel gevallen leverde de consument zelf een zilveren voorwerp aan met het verzoek er iets nieuws van te laten te maken. De Leeuwarder hypotheekboeken bevatten van deze gang van zaken veel voorbeelden. In 1625 stond een dergelijke transactie centraal in een proces dat Steven Johannes tegen Hessel Buwes Buwema (Voet nr. 391) aangespande.⁹³ De inmiddels overleden vrouw van Joannes had 20 lood en later nog eens 8 lood zilver met een waarde van 28 stuivers bij Buwema gebracht om er een onderriem van te laten maken. Een vergelijkbare situatie komen we tegen in een verklaring van Lambert Siccama (Voet nr. 398).⁹⁴ Hierin beloofde de edelsmid om binnen 14 dagen ‘een nieuwe silveren beecker gemaect van een voorgaende beecker van seven loot’ te leveren. Verschil van mening over de werkelijke waarde van het ingeleverde zilver kon in zulke gevallen snel ontstaan.

Onenigheid over de materiaalwaarde leidde in juni 1638 tot een rechtszaak tussen Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390) en ene Wijts Taedes die 42 fijn gouden knopen aan de edelsmid wilde verkopen.⁹⁵ De vrouw had Langweer een knoop getoond en beweerd dat de anderen van dezelfde goede kwaliteit waren. In het bijzijn van Wijts had de edelsmid de knoop gewogen en op gehalte getoetst.

91 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519. Rekest en van gilden. De ‘zondaars’: Simon Andries Valckenaer, Geurt ten Acker en Gerlof Brouwer.

92 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519 Rekest en van gilden. Kennelijk bestond het gildebestuur op dat moment uit personen die niet van dit soort extra inkomsten afhankelijk waren. We zien in 1714 het gilde in Leeuwarden besluiten de keurmeester te laten betalen voordat hij het ambt mag uitoefenen. Deze afspraak werd trouwens pas drie jaar later op papier gezet. Zie HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, d.d. 11 november 1717.

93 HCL, o 26, ongefol. d.d. 24-12-1625.

94 HCL, f 31, f. 299v.

95 HCL, f 29, f. 155v.

Die bleek inderdaad van fijn goud gemaakt te zijn. Per lood zou Langweer 10 carolusguldens en per engels 36 stuivers betalen.⁹⁶ Opgeteld betrof het een bedrag van 245 carolusguldens en 15 stuivers. Langweer had in goed vertrouwen 241 carolusguldens aan de vrouw betaald onder de stellige verzekering dat alle knopen van dezelfde kwaliteit en gewicht waren. Eenmaal thuisgekomen bleek een groot gedeelte hol te zijn. In totaal bedroeg de ‘mankeringe’ 31 carolusguldens. Bovendien bleek het werk niet van fijn goud, maar van pistolettengoud te zijn gemaakt en dat leverde een verschil op van 26 carolusguldens en 15 stuivers. Langweer eiste nu dit bedrag op.

De aangeklaagde partij kwam met een eigen versie op de gebeurtenis. Beide partijen hadden over de aankoop gesproken en daarop was Wijts naar de winkel van de edelsmid gegaan. Ze ontkende gezegd te hebben dat de andere knopen van dezelfde kwaliteit waren. ‘Slimmer als ducaten & beter als pistoletten goud’, had zij beweerd. Stadskeurmeester Alger Claesen Mensma (Voet nr. 401) en Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) traden als getuige-deskundigen op. De gildebroeders onderschreven de bevindingen van hun collega Langweer.

Ook zilveren munten konden na omsmelting tot een zilveren object omgevormd worden. De *Landsordonnantie van 1602* nam een passage uit de *Ordonnantie van 1529* over waarin het smelten van munten, die door hun geringe intrinsieke waarde tot ‘billioen’ waren verklaard, verboden werd. Die munten moesten bij de provinciale munt worden ingeleverd. Maar uit de circulatie genomen munten mochten wel door de consument aan een edelsmid worden aangeleverd. Die moest dan wel de intrinsieke waarde in het object teruggeven. Edelsmeden in Amsterdam waren zeer actief in het verwerven van nieuw werkmateriaal. Historicus Johannes Van Dillen beschrijft een verzoek van Dirck Outhuys, Jan van Loo, Jan Lutma, Anthony Grill, Jacob de Bruyne en Isaack Thielemans aan het stadsbestuur om vanuit de hele wereld ‘alle soorten van billioen, zoo goudt als silver, als te weten silvere barros, barratones, lingotten of staven van goudt en silver, item schotels, teljoren, lampetten ende alle wercken van silver en goudt, alle soorten van Spaensche realen off matten, carducus, testoenen en francken, alle soorten van Engels gelt, ofte wat billioenen specien het zoude wesen’ te mogen invoeren.⁹⁷

In zijn advies van 25 maart 1650 verklaarde de generaalmeester van de Munt, Simon van der Meyden, dat het toegestaan was de genoemde soorten goud en zilver in te voeren, mits het ingevoerde edelmetaal aan de Wisselbank, gezworen wisselaars of aan de provinciale munten werd geleverd. Maar niet ‘aen eenige goudt- off silversmeden, al waer ’t schoon dat het alleen was tot volstrekinge van haer am-

⁹⁶ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. Het gildeboek van de edelsmeden in Leeuwarden laat zien dat het gilde kort daarvoor de prijs van het goud besproken had. Op 19 juli 1634, ‘Uit oorzaak van dat de golden munten tot zeer hoog zijnde gekomen’, besloot het gilde dat ‘het engels pistoletten gout samp ducaten ende rosenobel gout van nu af tot naeder provisie ijder engels niet min sal gelden ofte worden verkoft: engels pistolettegout niet min dan 38 stuijvers, ducate ofte roosenobels gout: ijder engels voor 42 stuijvers’ en ‘franse croone gout: ’t engels 39 stuijvers’.

⁹⁷ Van Dillen, *Wisselbank*, I, no. 127, 103.

bacht ende verder niet, hoedanige verhandeling bij de placcaten van de Ho. Mo. Heren Staten-Generael expresselijk verboden is.’ In Friesland was het de consument wel toegestaan dit soort munten in te ruilen. In Holland verwierf de Wisselbank een steeds grotere invloed op het muntbeleid. Deze versterking van de marktpositie had ook gevolgen voor Friesland.⁹⁸ Als belangrijkste leverancier van het edelmetaal aan handelaren die vervolgens met Friese edelsmeden zaken deden, beïnvloedde de Wisselbank de concurrentieverhoudingen. De Friese overheid deed zelf ook aan beïnvloeding van de marktsituatie doordat zij er zilver aan onttrok in de vorm van belastingen.⁹⁹

4.9.1 *Zilverrecycling*

Over de totale hoeveelheid gemaakt zilverwerk dat jaarlijks door de Friese consument uit eigen bezit is aangeleverd, zijn tijdens het onderzoek geen gegevens aan het licht gekomen. Incidentele vermeldingen doen vermoeden dat het regelmatig voorkwam.¹⁰⁰ Om een beeld te kunnen vormen van de jaarlijkse omvang van deze ‘zilverrecycling’ loont het de moeite de praktijk in Amsterdam nader te bekijken. Op 2 mei 1662 richtten de deken en de overlieden van het Amsterdamse edelsmedengilde zich tot hun stadsbestuur.¹⁰¹ Het gildebestuur klaagde over de negatieve gevolgen van de nieuwe wet die in 1661 door de Staten van Holland en West-Friesland was uitgevaardigd. Na een uitvoerige verhandeling over de vaste prijs van het edelmetaal, beschreef de deken de contouren van de jaarlijkse productie van zilver in Amsterdam en Holland en daarbij deed hij terloops een uitspraak over de herkomst van het werkmateriaal:

Soo staet te concidereeren dat hier ordinaris het eene duer het andere cuere comt van silver ontrent 200 marck ter weeck, comt int jaer 10400 marck, comt voor het geheele landt 20800 marck, waer wel van de drie vierde part van onse eijgen silver ofte oude wercken sijn wordt [...].¹⁰²

⁹⁸ In 1673 en 1702 werd vanuit Friesland zilver aan de Wisselbank verkocht. Het betrof hier de opbrengst van gewestelijke belastingen, die in gemunt, maar ook in ongemunt zilver voldaan mocht worden.

⁹⁹ Tresoar, Archief van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 670, nr. 81. Landdagstukken 22 november 1748. Vooral in tijden van oorlog was de vraag naar zilver groot. Dat was het geval in 1672, tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en in 1702. Ook in 1748 werd bij de heffing van de eerste termijn van de 50ste penning ongemunt zilver ingenomen. In totaal werd 2.860 kilo zilver omgesmolten en verkocht [aan Amsterdam?]. Bouricius ontving 19.207 lood zilver en na omsmelting bleef aan gewicht 19.068 lood zilver over. Uit de opbrengst van het aangeleverde goud werd een pillegift voor de erfstadhouder gefinancierd. Andele Andeles (Voet nr. 452) uit Leeuwarden verwerkte hiervoor 480 engels (739 gram) goud. Zie Voet, *Merken*, 199.

¹⁰⁰ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 288, d.d. 24 maart 1703. In dit proces verklaart Johannis Reynalda (Voet nr. 190) dat hij een theebus had omgesmolten ‘sijnde van oude keur bij Ketel getekent’.

¹⁰¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519. Rekesten van gilden.

¹⁰² Niet duidelijk is met ‘geheel landt’ Holland of de Republiek bedoeld wordt. De totale hoeveelheid in gehele getallen afgerond: 200 marck = 49 kilogram/10.400 marck = 2.555 kilogram en 20.800 marck = 5.111 kilogram.

Als we de deken mogen geloven bestond 75% van de Amsterdamse productie uit zilver dat door de consument zelf was geleverd.¹⁰³ De vraag is natuurlijk of we deze gegevens op de Friese situatie mogen projecteren. Mogelijk kan vervolgonderzoek hierover meer duidelijkheid verschaffen.

Hergebruik betekende in de praktijk ook dat bestaande voorwerpen soms werden aangepast omdat ze een andere functie kregen.¹⁰⁴ De avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Lippenhuizen-Hemrik, tegenwoordig in de collectie van Museum Heerenveen, is hier een goed voorbeeld van. Oorspronkelijk betrof het hier een huwelijksbeker, gemaakt door de Leeuwarder meester Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385). In de beker werden de jaarletter Q (1647) en het Leeuwarder keur afgeslagen. De beker werd, getuige de inscripties, in 1681 van een profaan in een sacraal voorwerp omgetoverd door de Heerenveense edelsmid Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640). Hij verwijderde de originele gravures en familiewapens en bracht vervolgens de symbolen van Geloof, Hoop en Liefde aan. Daarna sloeg hij zijn meesterteken over het Leeuwarder keur af om aan te geven dat hij zich voor het zilveragehalte garant stelde.

4.10 Herkeuring

Garandeerde de combinatie van meesterteken, jaarletter en stadskeur vóór 1695 ook daadwerkelijk de kwaliteit van de Friese grote keur? Een definitief antwoord op deze vraag is lastig te geven, omdat veel ondeugdelijk zilver in de loop van de tijd is omgesmolten. Maar de mogelijkheid bestaat dat ‘inferieure’ objecten het hebben overleefd. Stedelijke keurmeesters konden in de verleiding komen zilver van onvoldoende kwaliteit goed te keuren. Bijvoorbeeld als het werk van een familielid betrof, of erger nog, op momenten dat hij zijn eigen zilver toetste. Het ambacht probeerde dit soort fraude tegen te gaan door twee keurmeesters naast elkaar te laten werken die gebruik maakten van een gildekist waarop twee verschillende sloten waren gemonteerd. Gezien de ernst en omvang van de klachten over het verval van het gehalte rond 1695 mogen we ervan uitgaan dat dit systeem geen absolute garantie tegen gesjoemel bood.

Om erachter te komen of er inderdaad nog ‘inferieur’ Fries zilver uit de periode voor 1695 bestaat, is herkeuring noodzakelijk. Tot op heden is er zelden gepubliceerd over systematisch metallurgisch onderzoek naar het gehalte van het overgeleverde Friese zilver. Een gunstige uitzondering vormt de beschrijving van de zilvercollectie van Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam. Eén van de beschreven Friese objecten is een beker van de Leeuwarder Sibe Lieuwes (Voet nr.

¹⁰³ Deze opmerkingen hebben ook invloed op de beeldvorming met betrekking tot de hoeveelheid zilveren objecten die is overgeleverd. Het zou immers betekenen dat het nieuw gemaakte werk elk jaar voor driekwart uit ingeleverd zilver bestond.

¹⁰⁴ Voor een afbeelding zie *Catalogus Heerenveens zilver*, 51.

392).¹⁰⁵ De beker heeft een ‘betrouwbaar’ gewicht van 387 gram. Op het voorwerp is alleen het meesterteken afgeslagen, de jaarletter en het stadskeur ontbreken. Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de beker van het tweede gehalte is gemaakt. Toetsing stelde echter het gehalte op 925/000 vast. Dit kan betekenen dat het gehalte te laag was om er grote keur van te maken door de afslag van een jaarletter en stadskeur. Of hebben we hier te maken met een voorwerp dat om onbekende redenen nooit ter keuring is aangeboden?¹⁰⁶

Een ander voorbeeld is een beker van Scholte Jans II (Voet nr. 626), versierd met een gravure van het beleg van Breda in 1637.¹⁰⁷ De beker is met het meesterteken, de jaarletter R (1648) en het stadskeur van Sneek gekeurd. Bepaling van het zilvergehalte leverde een waarde van 925/000 op. In dit geval was dat voldoende kwaliteit om er grote keur van te maken. Van een brandewijnkom door Theunis Gerrijts Robijnsma (Voet nr. 632) met de jaarletter A (1652) en het stadskeur van Sneek, is het gehalte ook op 925/000 vastgesteld.¹⁰⁸ Twee trouwkistjes, waarop meestal slechts het meesterteken voorkomt, zijn op respectievelijk 920/000 en 900/000 bepaald.¹⁰⁹ Interessant is een beker van Jan Saagmans (Voet nr. 712) uit Stavoren.¹¹⁰ Op het voorwerp is de jaarletter W (1693) geslagen. De bepaling van het gehalte leverde verschillende waarden op. Het corpus heeft een gehalte van 900/000, terwijl de standring op 925/000 is bepaald. Heeft Saagmans de voet bewust van een hoger gehalte vervaardigd om zo aan de toets van de grote keur te kunnen voldoen? Dat lijkt niet waarschijnlijk omdat dit zilver zachter is, terwijl de standring het meest slijtgevoelige onderdeel van het voorwerp is. Het kan ook zijn dat het voorwerp zich in zijn totaliteit nog binnen de veilige marges bevond.¹¹¹

Uit de briefwisseling tussen de deken en de overliden van het Amsterdamse gilde en het stadsbestuur blijkt dat het gehalte van aan elkaar gesoldeerde objecten lastig te bepalen viel.¹¹² Daarom werd afgesproken dat de merktekens steeds op de grotere onderdelen van het object afgeslagen moesten worden.¹¹³ Bij gebrek aan voldoende gegevens over het werkelijke gehalte van de bewaard gebleven voorwerpen kan op dit moment nog geen definitieve uitspraak gedaan worden over de werkelijke waarde van de grote keur in Friesland. Ik wil daarom pleiten voor een grote toetsbeurt van het zilver van de Friese grote keur in de collecties van de Ottema-Kingma Stichting en de Friese musea.

105 Ter Molen, *Zilver*, 88-89.

106 Sibe Lieuwes is geen keurmeester geweest.

107 Ter Molen, *Zilver*, 102-103.

108 *Ibidem*, 110-111.

109 *Ibidem*, 112-115.

110 *Ibidem*, 136-139. Ook afgebeeld en beschreven in FGZ, 602-603.

111 Zonder hierover een definitieve uitspraak te kunnen doen, lijkt het er in de praktijk op dat Friese objecten waarop het meesterteken, de jaarletter en het stadskeur zijn geslagen, ook daadwerkelijk de toets kunnen doorstaan. Voorwerpen die alleen een meesterteken dragen, zijn doorgaans gemaakt van het tweede gehalte.

112 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van Burgemeesters, inv.nr. 519 Rekesten van gilden.

113 Op Snekse bekers zien we de merktekens geregeld onder de liprand afgeslagen.

4.11 Besluit

In 1529 verleende keizer Karel V aan Leeuwarden en de andere Friese steden het recht een keurmeester aan te stellen. De Friese stadhouder Schenck van Toutenburgh bevestigde in 1530 dit besluit nadat de edelsmeden van Leeuwarden hadden geklaagd over het ontbreken van een instructie en onduidelijkheid over het tractement van de keurmeesters. Een jaar later werd dit recht op verzoek van de andere steden door het Hof nogmaals bevestigd. Het keuren van edelmetaal werd op deze manier gedecentraliseerd, maar het landsheerlijke bestuur stelde in 1531 wel een centraal toezicht in door middel van de aanstelling van een keurmeester-generaal. Deze functionaris zou tot het eind van de achttiende eeuw verantwoordelijk zijn voor het gehalte van het goud en zilver in de provincie. Om de verantwoordelijkheid voor hun werkmateriaal te kunnen bepalen, registreerde de keurmeester-generaal de tekens van de Friese edelsmeden op een gewestelijke insculpatieplaat. De drie overgeleverde insculpatieplaten tonen aan dat er in de zestiende eeuw steeds gewestelijk toezicht is geweest. De namen van de keurmeesters-generaal uit de periode 1531 tot 1585 zijn vooralsnog onbekend gebleven. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw zijn gewestelijke insculpatieplaten in gebruik geweest. In 1798 zijn ze in beslag genomen door de revolutionaire overheid en hoogstwaarschijnlijk vernietigd.

De chaotische manier waarop de meestertekens op de oudste gewestelijke plaat zijn afgeslagen, doet vermoeden dat tien jaar na de ingebruikname geen al te nauwkeurige registratie heeft plaatsgevonden. Dat kan verschillende oorzaken hebben gehad. Mogelijk werd het veroorzaakt door de instabiele politieke situatie in het gewest. Ook verzet van autochtone edelsmeden tegen een door vreemden opgelegde wetgeving kan een rol gespeeld hebben. Vanaf 1529 waren de stedelijke keurmeesters verantwoordelijk voor het afslaan van de meestertekens op een stedelijke plaat. Deze gildeplaten zijn in Friesland, behalve voor Bolsward, niet bewaard gebleven.

Studie naar de herkomst van het werkmateriaal heeft nieuwe inzichten opgeleverd. Het was al bekend dat een deel van het zilver door consumenten werd aangeleverd, maar er is nu meer informatie over de omvang van zilverrecycling aan het licht gekomen. Volgens de deken van het Amsterdamse edelsmedengilde bestond jaarlijks driekwart van het nieuwe zilverwerk uit oud zilver dat door consumenten werd aangeleverd. Als zijn inschatting juist is, zou dat betekenen dat in de Gouden Eeuw reeds veel eigentijds werk is verdwenen. Het zilver belandde dus niet alleen als ongemunt belastinggeld in de smeltkroes, maar ook omdat het aan modegrillen onderhevig was. Het is niet verwonderlijk dat om die reden relatief meer zeventiende eeuws zilver uit Friesland is overgeleverd dan uit Amsterdam. De omloopsnelheid van objecten lag hoger door de sneller veranderende modestijlen in deze metropool. Er blijven nog veel vragen onbeantwoord met betrekking tot bijzondere combinaties van merktekens. Het onderzoek naar jaarletters en stadskeuren

zal in de toekomst waarschijnlijk nog veel nieuwe kennis opleveren. Systematisch metallurgisch onderzoek van Fries zilverwerk in openbare collecties kan daarbij een belangrijk hulpmiddel zijn.

5 Wet en praktijk na 1695

5.1 Inleiding

In 1602 werd de wetgeving voor goud en zilver in Friesland vernieuwd. Deze nieuwe regeling bleef nagenoeg de gehele zeventiende eeuw ongewijzigd van kracht. Maar in 1694 bleek het gehalte van het Friese zilver ernstig in verval te zijn geraakt. Hetzelfde probleem had zich ruim dertig jaar eerder in Holland voorgedaan. De Staten van Holland en West-Friesland zochten in 1661 een oplossing door invoering van een nieuw keurmerk voor het zilver van de grote keur. Naast het mees-terteken, de jaarletter en het stadskeur zou in de toekomst een vierde teken, de gekroonde provinciale leeuw, afgeslagen moeten worden. Deze maatregel had een algehele zuivering van minderwaardig zilver en de instelling van een nieuwe zilverstandaard ten doel.

De noodzaak het gehalte van het zilver in Holland op peil te houden, hield verband met de munthervorming die in 1659 na moeizaam overleg met de verschillende gewesten tot stand was gekomen. De aanwezigheid van ongemunt zilver van inferieure kwaliteit zette de waarde van de munt onder druk. Voor de overheid was dit een onwenselijke situatie. De munthervorming van 1659 had de toestand niet kunnen verbeteren. De problemen namen in de jaren tachtig zelfs toe en uitte-ten zich in een voortdurende stijging van de prijs van het zilver. Over de oorzaak van de prijsstijging van het zilver liepen de meningen uiteen. De Staten van Holland hielden de provinciale muntmeesters verantwoordelijk, omdat zij tegen elkaar opboden en daardoor een sterkere vraag naar zilver ontwikkelden. De andere gewesten eisten op hun beurt een exportverbod van ongemunt edelmetaal. Zij meenden dat de stijgende zilverprijs te maken had met de toegenomen vraag naar zilver op de wereldmarkt. Het gewest Holland speelde in op deze vraag door zilver op grote schaal te exporteren.¹

Als belangrijkste leverancier van edelmetaal versterkte de Wisselbank in 1683 zijn positie door handelaren krediet te geven op de inleg van goud en zilver.² Dit belenen, in combinatie met het verdwijnen van de laatste belemmering op de uitvoer, maakte Amsterdam tot het wereldhandelscentrum voor gouden en zilveren

¹ Polak, *'Muntchaos'*, 192.

² Dehing, *Geld in Amsterdam*, 160.

munten en edelmetaal.³ De bank was ook de belangrijkste leverancier van edelmetaal voor binnenlands gebruik en hield vast aan de oude waardeverhouding tussen edelmetaal en rekengulden, terwijl die niet door de realiteit van de circulatie gedekt werd.⁴ Op last van hun gewestelijke besturen produceerden de provinciale muntmeesters daarom munten die steeds minder zilver bevatten.

De aanpassing van de wetgeving voor de Friese edelsmeden, zoals vastgelegd in het *Placaet van Hendrick Casimir II* uit 1695,⁵ hield verband met het moment waarop de Republiek een poging ondernam om de muntcrisis, die in de periode 1670-1694 was ontstaan, het hoofd te bieden. In 1694 gaven de Friese gedeputeerden blijk van hun grote zorgen over de kwaliteit van het zilver.⁶ Het was het college via het geruchtencircuit ter ore gekomen dat de Friese grote keur niet meer aan de eisen van de *Landsordonnantie* van 1602 voldeed. Een netelige kwestie, omdat juist in 1694 met de andere gewesten nieuwe afspraken over de invoering van een eenheidsmunt waren gemaakt.⁷ Reden genoeg voor de Friese bestuurders de inhoud van de *Landsordonnantie* eens grondig tegen het licht te houden, de oorzaak van het gehalteverval te achterhalen en actie te ondernemen tegen de verantwoorde-lijke. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de achtergronden van het gehalteverval. We zullen ook nagaan of de nieuwe maatregelen garantie voor de toekomst boden.

5.2 Het proces tegen Claes Clasen Balck (1695)

Het college van Gedeputeerde Staten meende in het voorjaar van 1695 in de recent teruggetreden keurmeester-generaal Claes Balck de hoofdschuldige voor het gehalteverval gevonden te hebben.⁸ Hij kreeg het verzoek zich onverwijld in Leeuwarden te melden. In eerste instantie ging Balck niet op deze uitnodiging in. Volgens eigen zeggen was hij na het lezen van de uitnodiging onwel geworden en niet in staat geweest te reizen.⁹ Deze weigering schoot de gedeputeerden in het verkeerde keelgat en zij gaven de openbare aanklager opdracht een strafrechtelijk onderzoek tegen Balck in te stellen.¹⁰

3 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 168. Nog in 1768 beklaagt Thomas Wieland (Voet nr. 455) zich namens de 'gezamentlijke zilversmeden deser provincie' in een rekest aan de Staten van Friesland over het feit dat gestolen edelmetaal in Friesland door opkopers en joodse kooplieden wordt opgekocht. Ze goten het in baren die ze naar Amsterdam lieten transporteren. Zie Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 783, nr. 17, d.d. 18 april 1768.

4 Polak, *'Muntchaos'*, 188.

5 Tresoar, NT 347. Verzameling handschriften afkomstig uit de Provinciale Bibliotheek.

6 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8078, d.d. 10 december 1694.

7 Polak, *'Muntchaos'*, 173.

8 De tekst van deze paragraaf is deels gebaseerd op mijn artikel over Claes Clasen Balck dat in *De Vrije Fries* (1999) verscheen.

9 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 131, d.d. 9 maart 1695.

10 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 131, f. 34, d.d.

De benoeming van Balck tot keurmeester-generaal in 1670 was om meedere reden opvallend. Voor het eerst sinds 1610 kwam de toezichthouder op de Friese edelsmeden niet uit Leeuwarden. Het viel ook op dat Balck over niet al te veel ervaring als zelfstandig meester beschikte. Hij was pas kort voor zijn benoeming tot het edelsmedengilde van Bolsward toegelaten. Nu werd hij op zijn vierentwintigste belast met het toezicht op iedereen die in de provincie met goud en zilver werkte of handelde. In het Friesland van de zeventiende eeuw was dit bepaald geen uitzonderlijke benoeming. Patronage kwam op uitgebreide schaal en op verschillende maatschappelijke niveau's voor. Het opbouwen van een sociaal netwerk en het onderhouden van goede relaties met politieke zwaargewichten was erg belangrijk voor iemand die carrière wilde maken. Een korte beschrijving van het politiek-economische netwerk van zijn familie maakt duidelijk waarom Balck junior een geschikte kandidaat voor het ambt was.

De keurmeester-generaal was een zoon van de koopman Claes Clasen Balck en Trijntje Gerrits. Het echtpaar was in 1659 vanuit Balk naar Bolsward verhuisd. Balck senior kocht in 1660 een huis aan de Koornmarkt, dat hij na twee jaar alweer verkocht aan Jouck Obbes, de weduwe van Siebe Rienks Baardt, een broer van de edelsmid Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38). Eerder dat jaar had Balck aan de Lange Steeg van de Koornmarkt een huis gekocht voor 2.330 goudguldens. Voor Bolswarder begrippen was dat een hoog bedrag. Al tijdens zijn verblijf in Balk was Balck als belastingpachter in Bolsward actief geweest. Hierdoor was hij goed op de hoogte van de economische kansen die zijn nieuwe woonplaats bood.¹¹ Spoedig na zijn verhuizing werd Balck in de vroedschap gekozen. Hij trad nu toe tot de bestuurlijke elite van de stad.¹² Vervolgens kon hij als afgevaardigde naar de Friese Landdag zijn politieke en sociale netwerk op gewestelijk niveau verder uitbouwen.

Zijn zonen kregen een gedegen opvoeding. Douwe wist als koopman een vermogen op te bouwen en Sjouke volgde een opleiding tot predikant.¹³ Claes, die in 1646 was geboren, werd in 1659 als leerling bij Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) ondergebracht. Over deze tijd is niet veel bekend, maar al tijdens zijn leerperiode trad hij als geldschietter op. In 1665 stond hij borg voor zijn broer Douwe die de vijf speciën van Hennaarderadeel en de tolleren op de trekweg van Bolsward naar Pijphorne pachtte.¹⁴

De financiële spankracht van de familie Balck laat zich aflezen uit het onderstaande overzicht van de verpachting van belastingen. Balck senior pachtte in 1669 de belasting op het Gemaal voor 12.010 carolusguldens. Het Bestiaal, de belasting

¹² maart 1695.

¹¹ Trompetter, *Gewestelijke financiën*, 167ev.

¹² GAB, inv.nr. 81. Balck werd in december 1660 in de vroedschap gekozen als opvolger van Horatius Knijff. Vriendelijke mededeling van dhr. J. Keuvelaar.

¹³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 146, f. 32v-44. Sterfhuisinventaris van dominee Sjoucke Balck te Wons, opgemaakt op 19 januari 1686. Zijn weduwe Marijke Johannes hertrouwde de Bolswarder edelsmid Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49).

¹⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 259, f. 53-54.

op het slachten van vee, werd voor 11.960 carolusguldens verworven. Het ophalen van de vijf speciën van Wonseradeel kostte 22.650, de 56ste penning op het onroerend goed in Hennaarderadeel kostte hem 780 en de *kerkekroon*, de heffing van 2 carolusguldens op het in Holland gebrouwen bier, kwam voor 863 carolusguldens in zijn handen. Daarnaast was hij de pachter van de stadsaccijns voor 1.206 guldens, pachter van de ‘vercleininge der wijnmaete’ voor een bedrag van 2.480 guldens en de pachter van de accijns op de ‘ingebrouwen’ bieren in Wonseradeel voor 383 carolusguldens.¹⁵

Jan de Vries en Ad van der Woude halen de historicus Arie van Deursen aan die de verpachting van de belastingen omschreef als het ‘bij uitstek geliefkoosd jachtveld van kleine scharrelaars en speculanten zonder vermogen’.¹⁶ Deze kwalificatie lijkt niet direct op de familie Balck van toepassing. De opsomming toont aan dat zij zich voor een totaal bedrag van 39.469 carolusguldens garant konden stellen.¹⁷ Belastingpachters behoorden in de zeventiende eeuw niet tot de meest geliefde inwoners van de stad. De familie Balck zal in de omliggende grietenijen stellig ook niet erg populair zijn geweest.¹⁸ De financiële daadkracht en het uitgebreide politiek-sociale netwerk van de familie Balck maken duidelijk hoe Claes junior zonder enige beroepservaring het ambt van keurmeester-generaal kon verwerven. Het zal zeker geholpen hebben dat jonker Upcko van Burmania, aan wie door Gedeputeerde Staten commissie was verleend een nieuwe keurmeester-generaal voor te dragen, bij Balck senior in het krijt stond.¹⁹

5.2.1 *De werkzaamheden van Balck*

Claes Clasen Balck junior werd op 29 december 1670 tot keurmeester-generaal benoemd.²⁰ Over de effectiviteit van zijn ambtsuitoefening, die een periode van 24 jaar omspande, zijn niet veel gegevens aangetroffen. De Leeuwarder edelsmeden die dit ambt vervulden, duiken met enige regelmaat in gerechtelijke bronnen op, bij Balck is dit veel minder het geval. Daaruit zou geconcludeerd kunnen worden

¹⁵ Uit de hypotheekboeken van Sneek blijkt dat Balck sr. rond 1660 ook in die stad belastinginning pachtte.

¹⁶ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 131.

¹⁷ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 205. In 1622 bracht de impost op het gemaal in Wormer een bedrag van 70.000 gulden op. Dat werd ‘een merckelijke somme’ genoemd.

¹⁸ HCL o 62, f. 198. Hierin wordt Balck sr. in 1669 als pachter van het gemaal in Leeuwarden genoemd.

¹⁹ Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2031, f. 241. ‘Het keurmeesterschap generaal van’t gout en silver over dese provincie volgens resol[utie] van den 9 der voorlede maent gestelt sijnde tot dispositie van de Heere Burmania so is bij sijn Ed: [...] geelingeert door desen oock bij’t Collegie geadavoueert ende aengenomen de persoon van Claes Claesen Balk de jonge mr. gout & silversmit binnen Bolsward aensien oversulx naer preserveringe van den behoort[ijke] eed Commissie en instructie informa sall worden verleent. Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 64 f. 253-268. Deze boedelinventaris van Claes Clasen Balck senior, die op 29 augustus 1671 werd opgemaakt, toont aan dat hij 800 carolusguldens had geleend aan Upcko van Burmania, de grietman van Wonseradeel. Uit de lijst van Volmachten ten Landsdage, samengesteld door drs. M.H.H. Engels, blijkt dat Upcko van Burmania in de jaren 1667-1671 afgevaardigde namens Wonseradeel was. Zie <http://files.mpaginae.webnode.com/200001332-offa91of46/volm1632tm1700W.jpg>. Geraadpleegd op 23 december 2013.

²⁰ Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2031, d.d. 29 december 1670.

dat hij de zaken stevig onder controle had, maar het kan net zo goed betekenen dat zijn toezicht tekort schoot. Een van de weinige sporen van zijn officiële handelen is terug te vinden in het gildeboek van de Bolswarder edelsmeden. Balck ondertekende in 1678 de notulen van de vergadering met de opmerking ‘dat het zilver telkens gekeurd dient te worden’.²¹ Deze aansporing was blijkbaar nodig om zijn eigen gildebroeders bij de les te houden.

Ook in het gildeboek van Sneek is een aanwijzing van zijn bemoeienissen te vinden.²² In 1683 waren problemen gerezen rond Gerbens Yskes Vogelsang (Voet nr. 638).²³ De aanstelling van een nieuwe stedelijke keurmeester bleek dat jaar niet eenvoudig. Theunis Gerrits Robijnsma (Voet nr. 632) bleef toen als keurmeester aan, omdat Vogelsang weigerde aan de stemming deel te nemen. Deze opstelling houdt mogelijk verband met een ingreep van Balck in de gang van zaken binnen het Snerker gilde. Een opmerking van Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640) wijst althans in die richting.²⁴ Lauswolt verhaalde in 1695 over een onaangekondigde visitatie van de keurmeester-generaal in Sneek. Die vernietigde tijdens het bezoek een aantal zilveren oorijzers van Vogelsang, omdat ze kwalitatief onder de maat bleken te zijn. Frans Gysbers Sjaarda (Voet nr. 642), op dat moment als knecht in dienst bij Vogelsang, was van deze reprimande getuige geweest en kon zich levendig herinneren hoe zijn baas volledig over de toeren was geraakt.

Over de werkzaamheden van Claes Balck komen meer feiten aan licht nadat hij – op eigen verzoek – het ambt had neergelegd. Dit zelfgekozen ontslag was opvallend, omdat zijn voorgangers meestal tot hun dood in functie waren gebleven. Bracht de toenemende stroom van geruchten over het verval van het zilver hem tot deze beslissing? Of was het een gevolg van tragische gebeurtenissen in de privé-sfeer? In 1694 overleed zijn tweede vrouw Anke Aethaeus Terwolt.²⁵ Het college van Gedeputeerde Staten accepteerde op 25 april 1694 het verzoek tot ontslag.²⁶ Het is denkbaar dat Balck op deze wijze aan een nader onderzoek meende te kunnen ontsnappen, maar daarvoor bleek de omvang van de problemen te groot.

5.3 De analyse van Ketel

De Landdagstukken van 10 december 1694 maken duidelijk welke problemen rond het goud en zilver in Friesland speelden.²⁷ De nieuwe keurmeester-generaal, Jan Albartus Ketel (Voet nr. 438), adviseerde het college van Gedeputeerde Staten

²¹ GAB, inv.nr. 841.

²² GAS, inv.nr. 993.

²³ *Merken*, 233.

²⁴ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 352, bewijsstuk B, d.d. 4 april 1695.

²⁵ Zij was eerder getrouwd geweest met gemeensman Lollius Harings Repkema.

²⁶ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2056.

²⁷ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8078.

een aantal maatregelen te treffen.²⁸ Ketel was in 1694 als keurmeester van het Leeuwarder gilde opgetreden en had vermoedelijk indruk op de gewestelijke gezagsdragers gemaakt.²⁹ De nieuwe keurmeester-generaal onderscheidde verschillende oorzaken voor het verval van het gehalte. Ten eerste was er een communicatieprobleem. Volgens Ketel waren de meeste inwoners van de provincie niet meer op de hoogte van regels die bijna honderd jaar eerder waren opgesteld. Dat verklaarde waarom zoveel inwoners zich niet meer aan de wet hielden. Hij stelde daarom voor de tekst van de *Landsordonnantie* en de *Instructie* door middel van aanplakbiljetten opnieuw onder de aandacht van de bevolking brengen.

Ketel analyseerde vervolgens het verval van het gehalte. Volgens de voorschriften moest goud van 21 karaat en 9 greinen verwerkt worden, maar in de praktijk leverden Friese edelsmeden slechts 18 tot 20 karaat af. Dit frauderende gedrag was behoorlijk profijtelijk en leverde per engels 10 stuivers op. Het grote keur zilver, vastgesteld op 11 penningen en 8 greinen, was in werkelijkheid nog maar 10 penningen en 20 grein waard. Een handige edelsmid stak zo per lood zilver een stuiver in zijn zak. De kleine keur, officieel op 10 penningen en 12 grein vastgesteld, kwam in het gunstigste geval nog op 10 penningen uit. De winst voor de edelsmid beliep in dit geval anderhalve stuiver per lood.

Het was overduidelijk dat dit bewuste geknoei de standaard van het Friese zilver had ondermijnd. Ketel pleitte daarom, in navolging van het gewest Holland, voor de invoering van een vierde keurmerk voor grote keur zilver. Hiervoor werd een stempel van de dubbele Friese Leeuw ontworpen. Kwalitatief goed zilver dat voorzien was van het wapen van de provincie onderscheidde zich op die manier van het slechte oude materiaal. Dit was een handig voorstel, want zoals de jaarletter een stedelijke keurmeester identificeerde, zou een nieuwe provinciekeur de nieuwe keurmeester-generaal in een klap verlossen van een probleem dat hij van zijn voorganger had geërfd. Eigenbelang was Ketel niet vreemd, omdat hij door deze maatregel met een schone lei kon beginnen.

Maar het gesjoemel kende meer varianten. Sommige edelsmeden rommelden ook met het gewicht van het geleverde product. Ketel wilde daarom artikel VII van de *Landsordonnantie*, waarin het gebruik van het Trooise gewichtssysteem werd omschreven, opnieuw leven in blazen. Hij was van plan een nieuw slapergewicht aan te kopen waarmee hij alle weegschalen in de provincie wilde ijken.³⁰ Artikel XI, dat de mogelijkheid aan dorpen en vlekken bood om plaatselijk te keuren, was al bijna een eeuw een doorn in het oog van de meesters in de steden. Ketel wilde in de toekomst geen stadskeur meer leveren aan dorpen waar twee of minder edelsme-

²⁸ Ketel was in 1694 keurmeester van het Leeuwarder edelsmedengilde.

²⁹ FGZ, 37-38, noot 8. Volgens Jan Schipper ging keurmeester-generaal Ketel zelf in de fout toen hij zilveren munten omsmolt.

³⁰ Dat viel toen nog onder de verantwoordelijkheid van de keurmeester-generaal. In 1750 was een landelijke ijkmeester-generaal actief. Deze Jacob Admiraal 11 jr. kreeg te maken met verzet van de Friese edelsmedengilden. Zie 6.9.1.

den werkten.³¹ De edelsmeden in de Friese steden kregen nu deels hun zin, omdat het ambacht op het platteland door de aanpassingen van 1695 aan meer restricties werd gebonden. Deze maatregel betekende overigens niet dat het edelsmedenambacht op het platteland verdween. Integendeel, gaandeweg de achttiende eeuw dook het beroep in steeds meer Friese dorpen op.

De amendering van artikel XIII van de *Ordonnantie van 1529* behelsde het gebruik van de keurmerken. Volgens Ketel werd dat wetsartikel op grote schaal ontboden. In de praktijk werden de drie keurmerken, die alleen op grote keur afgeslagen mochten worden, ook in zilver van de kleine keur gedrukt om daarmee de indruk te wekken dat het eerste gehalte was. Aan deze misstand zou met de introductie van een nieuw provinciaal keurmerk een halt toe worden geroepen. Aangezien de kleine keur in Friesland alleen van het meesterteken werd voorzien, kon een nieuwe vorm van garantie voor dit gehalte alleen waterdicht zijn als de edelsmeden ook verplicht werden een nieuw meesterteken aan te nemen. Die vernieuwde meestertekens moesten op een nieuwe insculpatieplaat geregistreerd worden.³²

Het probleem van de invoer van zilver van inferieure kwaliteit wilde Ketel te lijf gaan met een speciaal importkeurmerk. Hij meende dat vooral opkopers, marskrammers en joodse kooplui zich aan deze praktijk schuldig maakten.³³ Zij sleten hun waren op weekmarkten en leurdten met hun louche handel langs de huizen. Soortgelijke klachten waren in 1690 voor het Leeuwarder edelsmedengilde reden geweest om een aantal artikelen aan hun reglement toe te voegen.³⁴ Kettingmakers namen binnen het ambacht een bijzondere positie in.³⁵ Ketel wilde hen een eed laten afleggen waarin ze moesten zweren alleen met het juiste gehalte te werken.³⁶ Ook mochten deze specialisten niet langer kettingen verkopen die buiten Friesland waren gemaakt. Deze aanscherping gold ook voor de knooppmakers. Het aloude gebruik dat weduwen de mogelijkheid bood door te werken met het meesterteken

31 Het *Plaacaet van Hendrick Casimir II* (1695) ging nog een stap verder. Het ontnam de edelsmeden in deze dorpen en vlekken zonder meer het recht ter plaatse te keuren, ongeacht het aantal werkzame meesters.

32 Aangezien de insculpatieplaat die in 1695 speciaal voor dit doel werd aangeschaft niet is overgeleverd, moeten we deze vernieuwde meestertekens op bewaard gebleven voorwerpen zoeken. De twee verschillende tekens die we van Theodorus Huigen (Voet nr. 239) kennen, lijken te bewijzen dat deze maatregel in de praktijk is uitgevoerd.

33 Ook in 1769 richtten de edelsmeden zich om die reden tot de Staten van Friesland. Zie Binckes, *Verklaaringe*, 146.

34 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56 ongefol. In artikel 1 werd het kooplieden van buiten de stad weliswaar verboden zilver aan de deur te verkopen, maar volgens artikel 2 bleef het een ieder vrij staan zijn eigen zilver te verkopen. De enige beperking was dat voorwerpen boven de 8 lood voorzien moesten zijn van een keurmerk.

35 Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 86, f. 158v. In de verklaring stelt Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54) dat de kettingmaker Wierd Westerveld (Voet nr. 761) uit Drontrop zich geen meester mag noemen, omdat hij geen meesterproef heeft afgelegd. Gedeputeerde Staten hadden hier kennelijk geen probleem mee, getuige het feit dat zij in 1694 aan Westerveld de opdracht gaven een penning ter nagedachtenis van professor Ulrich Huber te maken. Afgebeeld in *Catalogus Fries Zilver* 1985, nr. 717, 358.

36 Deze maatregel nam Ketel letterlijk over uit de wetgeving van het gewest Holland. Daar leidde de invoering van een eed in 1661 tot grote consternatie onder de beroepsgroep.

van hun overleden echtgenoot had wat Ketel betreft ook zijn langste tijd gehad. Hij wilde de weduwen verplichten een eigen meesterteken aan te nemen. Het college nam dit advies niet over.³⁷ Ketel beëindigde zijn betoog met de aanbeveling dat het college zou moeten nadenken over een aanpassing van de verkoopprijs van het edelmetaal.³⁸ Een reële verkoopprijs kon de beroepsgroep ervan weerhouden met het gehalte te sjoemelen. De goudprijs moest op 45 stuivers het engels worden bepaald, het grote keur zilver op 32 stuivers en de kleine keur op 30 stuivers per lood zilver. Dat was ook wel nodig, omdat in Holland voor de grote keur al langer 32 stuivers gerekend werd.

Het mindergetal, een commissie bestaande uit acht leden van de Staten van Friesland, ging akkoord met de invoering van een nieuw provinciekeurmerk.³⁹ De statenleden bleken ook bereid een onderzoek te laten instellen naar de wijze waarop in Holland het toezicht op de edelsmeden was geregeld. Volgens de heren was het duidelijk dat 'baatsuchtige mensen' met de illegale import van slechte Hollandse kleine keur de kwaliteit van het Friese zilver bewust hadden ondermijnd.⁴⁰ Het zilver dat van buiten Friesland afkomstig was, mocht voortaan alleen nog verwerkt worden als het aan de normen van de *Landsordonnantie* voldeed. Het mindergetal gaf de keurmeester-generaal de raad om de edelsmeden te adviseren vooral met zilver van het tweede gehalte te gaan werken. Van een verhoging van de goud- en zilverbijprijs wilden ze vooralsnog niets weten.⁴¹ Dit zou namelijk allerlei monetaire effecten teweeg brengen met een negatieve uitwerking op de Friese schatkist.

Onder de Landdagstukken van 4 februari 1695 bevindt zich een brief van Ketel waarin hij nogmaals pleitte voor een verhoging van de verkoopprijs van het

37 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57. Met de herziening van het reglement in 1775 bepaalde het Leeuwarder gilde in artikel 16 dat een weduwe na de dood van haar man binnen vier maanden het goud en zilver verkocht moest hebben. Daarna zou zij in een boete vervallen.

38 Van Dillen, *Wisselbank*, 195, noot 1. Die prijsstijging van het zilver was volgens het rapport van de muntmeesters-generaal van 20 november 1681 te wijten aan de grote uitvoer van zilver naar het Duitse Rijk, Noorwegen en Denemarken; een proces dat sinds 1672-1673 gaande was. Volgens de Amsterdamse vroedschap lag een tweede oorzaak in '[...] de verkeerde praktijken der muntmeesters die veelal van hun directe overheid, in strijd met de voorschriften van de Unie, vergunning weten te krijgen tot het slaan van pasmunt en van minderwaardige provinciale penningen'. Maar ook de tolerantieplakkaten van 1645 en 1652 waren debet aan de situatie, want 'door de inbreng van allerhande slechte gelden ende baetsoekentheit van eenighe menschen de prijs des silvers zedert dien tijd wel vijf a ses ten hondert (5 a 6 % P.S.) is gesteygert.' Zie Van Dillen, *Wisselbank*, 215, noot 1.

39 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 1394.

40 Voet, *Haarlemsche merken*, 197-198. Het gewest Holland kampte ook met de import van inferieur zilver. In het midden van de achttiende eeuw werd vanuit het Duitse rijk, Frankrijk, Zwitserland en Engeland zilverwerk geïmporteerd dat duidelijk onder de keur van het Hollandse werk lag. In de betreffende landen waren bovendien 'de loonen beterkoop', waardoor het zilverwerk tegen lagere prijzen kon worden ingekocht.

41 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 366. Uiteindelijk kwam die prijsverhoging er toch, want in 1702 mocht in het kader van de inning van de 100ste penning het gewerkte zilver van de grote keur ingeleverd worden tegen 32 stuivers het lood en kleine keur zilver tegen 28 stuivers. Het ingeleverde zilver bleek toen vaak minder waard te zijn en dat was nadelig voor de Friese schatkist. Als deze toestand inderdaad op uitgebreide schaal voorkwam, betekent dit dat de zwendel omvangrijk moet zijn geweest.

edelmetaal.⁴² In het stuk maakt hij duidelijk hoe sterk de monopoliepositie van de Wisselbank was.⁴³ De instelling was bij de aan- en verkoop van edelmetaal weliswaar gehouden aan de muntordonnanties uit 's-Gravenhage, maar permitteerde zich veel meer beleidsvrijheid.⁴⁴ De keurmeester-generaal refereerde aan het plakkaat van de Staten-Generaal dat de Wisselbank verplichtte het zilver aan te leveren voor maximaal 25 guldens en 2 stuivers per mark.⁴⁵ In werkelijkheid vroegen de handelaren 25 guldens en 8 of 12 stuivers of in sommige gevallen zelfs 26 guldens.⁴⁶ Volgens de *Landsordonnantie* zou de grote keur, waarvan de waarde van 30 stuivers per lood was vastgesteld, voor 25 guldens en 2 stuivers ingekocht moeten kunnen worden. In de praktijk was dat niet mogelijk. Ketel verzuchtte over de gevolgen: 'Soo geef ik U Ed:Mo: eens in bedenken hoe de goutsmeden soudens kunnen bestaan als sij haaren waren die sulke groote sommen komen te randeren minder soudens verkopen als kunnen worden ingekocht en daar bij sware borg en banquerotte uijtstaan [...].'⁴⁷

De oplossing die het mindergetal aandroeg om het inkomensverlies te compenseren: verhoging van het fatsoen of arbeidsloon, was volgens Ketel geen optie. Door hun lagere arbeidslonen waren de Amsterdamse werkbazen al een geduchte concurrent van de Friese edelsmeden.⁴⁸ Zij waren in staat hun kosten te drukken 'doordien tot Amsterdam en Den Haag bij menigte van alderheen werklieden zijn de elke besonder werk maaken soo van groote als van kleijne werken waar door sij soo veerdig zijn door dat eenderleij werk te maaken.'⁴⁹ Deze specialisatie stelde Hollandse werkbazen in staat goedkopere producten te leveren en daar konden de Friese edelsmeden niet tegen concurreren. Ketel kon daarom maar één conclusie trekken: 'Soo kan ik niet anders sien of alle de goudsmeden in dese provincie waren teenenmaal geruijvineerd door dien soo veel mensen uijt dese provincie jaarlijks naa Hollandt reijssen die haar dan soudens bedienen van silver werk in Hollandt te koopen om dat de arbeijds loonen in soo een groten verschil waren.'⁵⁰

42 Volgens Ketel was het wettelijke gehalte voor grote keur in Holland 11 penningen 5 grein (934/000), terwijl in Friesland aan 11 penningen 6 grein voldaan moest worden (937/000).

43 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8079. Zie ook Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8082. Onder de Landdagstukken van 24 september 1695 bevindt zich een brief van de Friese muntmeester Johannes Valckenier waarin hij deze gang van zaken onderschrijft. De Wisselbank was – volgens eigen zeggen – niet bij machte het benodigde zilver te leveren.

44 Dehing, *Geld in Amsterdam*, 156.

45 Van Dillen, *Wisselbank*, 292. Het betreft hier de voorwaarden die de muntmeesters in 1698 hebben overlegd aan de commissarissen van de Wisselbank waaronder zij bereid zijn om voortaan het muntmateriaal uitsluitend van de Wisselbank te betrekken.

46 *Ibidem*, 230-231. Het stadsbestuur van Amsterdam verdedigde de werkwijze van de kooplieden op advies van de Wisselbank. De uitvoer van muntmetaal moest in de toekomst mogelijk blijven en de vaststelling van een maximumprijs voor het muntmateriaal was in hun ogen niet noodzakelijk.

47 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8079.

48 De Lorm, *Amsterdams goud en silver*, 9. De auteur beschrijft hoe Amsterdamse goud- en zilversmeden gaandeweg de zeventiende eeuw steeds meer in opdracht van winkeliers gingen produceren.

49 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8079.

50 *Ibidem*.

Deze oneerlijke vorm van concurrentie, in feite door de Friese overheid in stand gehouden, was een kwalijke zaak, aldus Ketel. Hij was vooral teleurgesteld in het advies van zijn superieuren. Die weigerden verhoging van de zilverprijs toe te staan. Volgens hem was dat besluit gebaseerd op het onjuiste uitgangspunt dat de werkzaamheden van de edelsmeden vergelijkbaar waren met die van de Friese muntmeester. De keurmeester-generaal rekende voor dat in 1659 – het jaar van de invoering van de ducaton – de edelsmeden 30 stuivers per lood zilver konden rekenen. Dat was een reële prijs die voor de edelsmeden toen gunstiger uitpakte dan de nu door hem voorgestelde verhoging tot 32 stuivers. De vergelijking met de muntmeester ging volgens Ketel in de praktijk niet op, omdat die met geringere arbeidskosten het zilver tot munten kon verwerken. Het inkomen van de muntmeester bestond uit het bedrag dat na aftrek van de nettosleischat en de overige variabele kosten resteerde.⁵¹ De edelsmeden moesten veel meer arbeidstijd in hun productie investeren. Vervolgens boden zij hun werkstukken in ‘kassen’ of vitrines te koop aan en moesten dan maar afwachten of kooplui het wilden verhandelen. Vaak vroegen dit soort kopers ook nog krediet, zodat de edelsmeden ook in dat opzicht nog eens in het nadeel waren. Daarbij was het aanhouden van een grote voorraad zilver sowieso een dure aangelegenheid. Maar de lage verkoopprijs speelde de Friese edelsmeden nog het meest parten. In Holland mochten de werkbazen al lange tijd 32 stuivers voor de grote keur rekenen. Het gehalte was in dat gewest op 11 penningen en 5 grein vastgesteld, terwijl het in Friesland op 11 penningen en 6 grein werd gehouden. Ook in dat opzicht trokken de Friese meesters aan het kortste eind.⁵² Ondanks het vurige pleidooi van Ketel hielden de Staten voet bij stuk en een prijsverhoging werd vooralsnog niet toegestaan.

5.4 Het verweer van Balck

Als voormalig keurmeester-generaal viel Balck onder de rechtspraak van Gedeputeerde Staten. Om die reden maakt het verweer dat de jurist Thomas Tarquinii voor Balck opstelde, deel uit van de stukken van de buitengewone Friese Land-

⁵¹ Polak, *Muntchaos*, 165.

⁵² Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van burgemeesters nr. 519. Stukken betreffende de gilden. De deken en de overlieden van het Amsterdamse goud- en zilversmeden gilden rekenden het stadsbestuur voor op welke wijze het hanteren van een geringe tolerantie nadelige effecten opleverde. Bang om met ondeugdelijk zilver betrappt te worden, hielden de werkmeesters het hoogst mogelijke gehalte aan. ‘Wat belanckt het silver dat moet 11 pen 8 greijn houde ter remedie van 3 greijn is meede ongefondeert gestelt alsoo 3 greijne op de steeck nauwelijckx te sien is. Soo al een werckman sijn werck liever op de volle gehalte maecke van 11 pen 8 greijn om de overluijden het oogh ten vollen te doen als meede perickel te staen van haare wercken stucken gesmeeten te worden de 3 greijnen bedraegt ontrent 21 stuijvers ten hondert. Geen silversmeeden en sullen om geen eenen twintig stuijvers ten hondert haare fatsoens inde waegschael stelle die 10:20:30:40 mael soo veel bedraecht ten hondert als deesen remedie ende daer en booven van 12 engels silvers op de ider marck silvers is 7 gulde 9 stuijvers percento tot boete volgens de oude placate’.

dag van 15 april 1695.⁵³ De notaris baseerde zijn pleidooi op de instructie die Balck in 1670 bij zijn aanstelling had ontvangen. In eerste aanleg verschildte die niet veel van die van zijn voorgangers wat het aantal jaarlijkse visitaties betrof. Maar een aanvullende resolutie van Gedeputeerde Staten van 26 mei 1671 bepaalde dat de keurmeester-generaal in de toekomst niet meer zijn reiskosten mocht declareren. Voortaan kreeg Balck een vaste vergoeding van 140 carolusguldens voor vier controlereizen. Dat betekende dus twee visitaties minder dan in de originele instructie was vastgelegd. Deze bezuiniging kwam de verdediging nu goed van pas. Tarquiniï betoogde dat deze opgelegde beperking logischerwijze wel moest leiden tot een toename van fraude. Desondanks had Balck steeds zijn uiterste best gedaan om malversaties aan te pakken. Uit verklaringen van zijn collega's uit Bolsward en Sneek bleek dat Balck tijdens zijn visitaties altijd doortastend was opgetreden. Maar hij had onmogelijk al het inferieure zilver kunnen opsporen dat kwaadwillende edelsmeden in koffers en kisten hadden verstopt. Tegen dergelijk crimineel gedrag was geen kruid gewassen.

Van zijn stadgenoten kreeg Balck in eerste instantie alle steun. Jan Annes Jorna (Voet nr. 43), Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46), Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) en Harcke Baardt (Voet nr. 52) waren de mening toegedaan dat de keurmeester-generaal altijd zijn uiterste best had gedaan. Hij had het zilver steeds op de steen getoetst en de toetsnaalden gebruikt die hij van zijn voorgangers Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) en Pieter Faber (Voet nr. 415) had overgenomen.⁵⁴ Over de herkomst van het 'verdachte' edelmetaal bleven de Bolswarder gildebroeders in het vage. Ze wisten nog wel te melden dat Balck een toevloed van het slechte zilver had geconstateerd en ook dat hij geprobeerd had dit materiaal in te nemen. In Bolsward was zijn optreden zelfs zo effectief geweest dat 'in onse Stad een geheele suijveringe van dat sleghte silver is gecauseert.' De gildebroeders gaven dus ondubbelzinnig toe dat ook in hun stad gefraudeerd was, maar anders dan in Sneek werden hier geen man en paard genoemd. De Bolswarder meesters merkten nog op dat Balck tijdens de uitoefening van zijn ambt geen eigen winkel had gedreven. Al zijn energie was in het ambt gestopt. Tarquiniï wees aan het eind van zijn pleidooi op het laatste artikel uit de instructie. Volgens hem vormde dat het beste bewijs van de plichtsbetrachting van zijn cliënt. Een keurmeester-generaal kreeg immers pas zijn salaris als hij kon aantonen dat hij zijn werk goed had uitgevoerd.⁵⁵ En aangezien Balck altijd zijn jaartraktament van 250 carolusguldens had ontvangen, had-

53 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 352.

54 Van Dillen, *Bronnen*, II, no. 1341, 752-753. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris L. Lamberti inv.nr. 593, f. 247, d.d. 11 maart 1631. De deken en overliden van het goud- en zilversmedengilde verzoeken Jacop van Nispen, generaal-meester van de Munt om toezending van nieuwe toetsnaalden. Ze vragen om een 'nieuwe silver stael, so groot as cleyne keur, tesamen wegende een marck', en 'noch 100 staeltgens, soo groot als cleyne keur, wegende elck staeltgen een onsse, samen te weten een loot d' grote ende een loot d' cleyne keur'. Zie bijlage vi.

55 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2555. Hierin bevinden zich de uitbetalingen van het traktament aan Balck.

Afb. 16 Jacob Folkema.
Portret van Thomas Hicht
(1714).

den de gedeputeerden daarmee aangegeven dat zij content waren geweest.

De voortgang van het onderzoek is nog enige tijd te volgen. Op 11 december 1695 achtte het college zich nog niet in staat een definitieve uitspraak te doen.⁵⁶ Aangezien Balck al getuigen had opgevoerd, was het nu de beurt aan openbare aanklager Van Vliet. Hij lichtte op 8 januari 1696 de processtukken.⁵⁷ De zaak leek vaart te krijgen toen Balck moest accepteren dat Pieter Hendriks Dortsman (Voet nr. 427), Johannes Jans (Voet nr. 421), Rembartus de Visscher (Voet nr. 429, Johannes Jans de Vos (Voet nr. 433), Harcke Baardt (Voet nr. 52), Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640), Thomas Hicht (Voet nr. 125), Willem Anskes Zeestra (Voet nr. 242), Ysbrant Willems en Wouter Heins als getuigen werden gehoord. Anders dan de eerdere getuigen hebben deze collega's zich mogelijk negatief over hem uitgelaten. Een definitief vonnis heb ik niet gevonden, hetgeen er mogelijk op wijst dat de zaak geschikt is.⁵⁸

⁵⁶ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2976.

⁵⁷ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2991.

⁵⁸ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2976. Dortsman, De Visscher en De Vos werkten in Leeuwarden, Baardt in Bolsward, Lauswolt in Sneek, Hicht en Zeestra

5.5 De praktijk na 1695

Spoedig na 1695 bleek dat de aanpassing van de edelmetaalwetgeving niet voldoende was om de problemen te tackelen. Althans, als we de Friese edelsmedengilden mogen geloven die zich in 1698 met een verzoekschrift tot de Friese Staten richtten.⁵⁹ Voor het landsbestuur was dit geen nijpende kwestie, want het kwam pas in 1701 op de agenda van de Landdag. De ondertekenaars van het document verklaarden dat zij namens ‘de gesamentlijke leden van het gout en silver smids gilde vande steden in dese provincie’ optraden. Maar de edelsmeden die op 22 september 1698 hun zaak voor de gedeputeerden Ernst van Aylva en Hessel Vegelin van Claerbergen kwamen toelichten, waren zonder uitzondering lid van het Leeuwarder gilde.⁶⁰ Duidelijk was dat hun pleidooi – de verdediging van de belangen van de stedelijke edelsmeden – ten koste zou gaan van de vakbroeders op het platteland.

De belangrijkste aanpassingen van 1695, de invoering van een vierde keurmerk voor eerste gehalte zilver en de tijdelijke maatregel het oude grote keur zilver met een bijzonder merkteken te identificeren,⁶¹ had het werken met het inferieure gehalte niet kunnen voorkomen. Volgens de indieners vormden de handelaren met hun zilverkassen in de steden en de kooplieden die op het platteland met hun handel langs de deuren trokken het werkelijke probleem. Zij verkochten zilver dat niet aan de nieuwe Friese standaard voldeed en daarmee schaadden zij de belangen van de inwoners van het gewest. Deze wantoestand was alleen op te lossen door strikte toepassing van artikel XI [en XVII] van de *Landsordonnantie*, waarin was bepaald dat een edelsmid in Friesland alleen mocht werken als hij de meesterproef had afgelegd. Maar in voorsteden, dorpen, vlekken werkten nog steeds personen die geen examen hadden gedaan.⁶² Deze wantoestand was in de zeventiende eeuw door de Friese Staten lange tijd getolereerd en in feite aangemoedigd toen zij het ambacht op het platteland het recht verleenden het edelmetaal ter plaatse te keuren. De ambivalente benadering van de Staten was mede debet aan het verval. Volgens de klagers was het volbrengen van de meesterproef een absolute noodzaak. Alleen op die manier zou ooit een beroepsgroep kunnen ontstaan die werkelijk verstand van zaken had.

Het was volgens de gilden één grote chaos in de provincie. De illegale handel van de omlopers ondermijnde het waarborgsysteem net zo sterk als het uitgeven van vals geld. Om hun argument kracht bij te zetten, vergeleken de klagers hun am-

in Harlingen, Ysbrant Willems en Wouter Heins kwamen uit Dronrijp. Deze getuigenverklaringen heb ik niet gevonden.

⁵⁹ Tresoor, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv. 384, no. 20. Landdagstukken 1701.

⁶⁰ De ondertekenaars waren Pieter Hendriks Dortsman (Voet nr. 427), Johannes Pieters de Vos (Voet nr. 442), Bernardus van Asten (Voet nr. 443) en Cornelis Claes Jongsma (Voet nr. 445).

⁶¹ Zie paragraaf 3.5.

⁶² GAS, inv.nr. 993. Ik heb van geen enkele Friese edelsmid die in de zeventiende eeuw buiten een stad werkte, kunnen vaststellen dat hij de meesterproef succesvol heeft afgelegd.

bacht met dat van de Friese bakkers. Die waren allemaal verplicht een examen af te leggen of ze nu in de steden of op het platteland werkten. De indieners van het rekest vonden ook dat het toezicht door de keurmeester-generaal schromelijk tekort schoot. De oorzaak was duidelijk:

Besonderl[ijck] daer diverse personen gout, juwelen en andere kleinodien in haer sack dragen, off andere fraudelente silverwercken in hare huizen verbergen en heimel[ijck] vercopen, connen, 't sij deur affgesonderde knechts off andere lorrendraijers gemaect, off van elders ingevoerd sijnde, sonder dat de keurmr. generael daer aff kennisse can hebben off sodanige kassen, winckels off verborgen plaetsen gaan visiteren, off die gene, die sodanige fraudulent wercken hebben vercoft en onder de handt geveilt nae vereisch opspeuren en multeren can.

Het *Placaet van Hendrick Casimir II* had volgens de klagers een te beperkte strekking, omdat het alleen melding maakte van zilverkassen van edelsmeden in de steden. Ook de verplichting een nieuw meesterteken aan te nemen gold slechts voor de meesters die in gilden waren verenigd. De edelsmeden op het platteland bleven daarmee buiten schot. Bovendien was het gebruik van de jaarletter en het stadskeur op het platteland nog steeds niet goed geregeld. Met deze kritiek schoten de klagers door, want de mogelijkheid buiten de steden grote keur te laten toetsen was reeds in 1695 ingetrokken.⁶³ Retoriek was de indieners van het rekest bepaald niet vreemd: 'De supl[ian]ten sullen geen verder vertoogh doen, wat enormiteiten en falsiteiten haer door 't gene voorschr. is daeghs en maels te voren comt, die waerlijck menigvuldig en overvloedigh sijn, dat als sij daer aen gedencken ijsen en gruwen moeten dat de goede ingesetenen soo trouw en godlooslijck bedrogen worden.'

De klagers stelden vast dat import van gemaakt goud en zilver vanuit Amsterdam grote problemen in hun provincie veroorzaakte:

Dies volgens staat het vast dat het 10: artl; niet anders spreekt als van mt. goldt en silversmeden en wat belanght juweliers en andere personen sijn ons oordeel te verstaan van de werklieden die met gemaect silver en golt van Amsterdam om 't hier te vercopen, waer op ijder mr. die het koopt sijn teecken moet slaen om soo de verval van de nieuwe keur voor te komen.⁶⁴

De klachten van de edelsmeden sneden hout, want het college van Gedeputeerde Staten bleek bereid een aantal aanpassingen door te voeren. Voortaan mocht goud en zilver alleen gemaakt en verhandeld worden door meesters die aan de eisen van

⁶³ Er zijn voldoende objecten overgeleverd die aantonen dat na 1695 edelsmeden uit de dorpen en vlekken hun werk in de dichtstbijzijnde steden lieten keuren.

⁶⁴ Uit deze opmerking valt op te maken dat het in de praktijk voorkwam dat Friese edelsmeden hun meesterteken afsloegen op werk dat uit Amsterdam afkomstig was. Daarmee namen zij de verantwoordelijkheid voor het gehalte over. De vraag is nu of op dat ingekochte werk ook het meesterteken van de originele maker voorkwam. Het is ook mogelijk dat die merken zijn weggewerkt of overslagen. Als dat het geval is, heeft dit consequenties voor de toeschrijving van werk aan Friese edelsmeden. Zie De Lorm, *Amsterdams goud en zilver*, 9-10.

de meesterproef hadden voldaan. In feite was het dus aan de gilden voorbehouden. Op deze eis werd meteen weer een uitzondering gemaakt voor de edelsmeden of de weduwen waarvan ‘namen en teikens voor desen op der keurmeesters plaet staen aengetekent’.⁶⁵ Deze groep behield voor de rest van hun leven het recht als edelsmid werkzaam te zijn of een winkel te drijven. Aan deze resolutie lijkt geen strikte uitvoering te zijn gegeven, want ook na 1701 is het ambacht buiten de steden uitgeoefend.

Veertig jaar later klaagden de edelsmedengilden andermaal over deze materie. In 1743 richtte het Leeuwarder gilde de aanval op artikel xvi van de *Landsordonnantie*, waarin bepaald was dat niemand in Friesland goud en zilver mocht verkopen zonder dat de keurmeester-generaal het provinciewapen er in afgeslagen had.⁶⁶ De argumentatie van het gilde biedt een mooi inkijkje in de praktijk van dat moment. De Leeuwarder meesters constateerden dat:

[...] in dese prov[incie P.S.] in t gemeen en in de stad van Leeuwarden in 't bisonder niet gemeners is als dat er bij duizenden van gemaakte stukken silver werck van het allerslechtste silver dagelijks wort ingevoert en publicklijk verkogt sonder dat er oijt het Provinciewapen op geslagen wordt.

Voor de winkeliers die in Engels en Neurenbergs zilver handelden, joden en uitdraagsters trokken zich van dit voorschrift weinig aan, aldus de Leeuwarder meesters. Dit probleem deed zich ook in andere delen van de Republiek voor, want omstreeks dezelfde tijd klopten de edelsmeden in Haarlem met soortgelijke klachten bij hun stadsbestuur aan.⁶⁷

Het Leeuwarder gilde maakte het in 1749 volgens de stadhouder en Gedeputeerde Staten te bont toen ze joodse kooplieden van hun markt probeerden te weren. De Friese overheid voerde rond die tijd een beleid om de gilden ‘weder in train te brengen’. Een van de maatregelen was het vernieuwen van de gildereglementen. Het ambacht was verplicht de vernieuwde reglementen aan de gewestelijke overheid ter goedkeuring voor te leggen.⁶⁸ In eerste instantie werd de nieuwe gilderol van de Leeuwarder edelsmeden afgekeurd, omdat de schadelijke invloed van de joodse kooplieden te expliciet werd omschreven. Notaris Romke Sijlstra bezigde een omschrijving die bepaald niet vrij was van religieus gemotiveerde vooroordelen: ‘Strekkende alsoo overbekent is, van wat bedriegelijken aard de Joden sijn, die hier dagelijx hun werk maken, voor geen sonde rekenen om Christenen te bedriegen [...]’. Aan deze kritiek werd overigens bij het samenstellen van het nieuwe re-

65 Een intrigerende opmerking, want dit zal de insculpatieplaat zijn geweest waarop de vernieuwde meester-tekens na 1695 waren afgeslagen.

66 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 624, nr. 62. Landdagstukken d.d. 4 februari 1743. Zie ook Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028, nr. 519 voor een ongedateerde kopie van een brief ondertekend door de leden van het gilde. Een klacht van deze strekking werd rond dezelfde tijd in Amsterdam geuit.

67 Voet, *Haarlemsche merken*, 213.

68 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57, ongefol., d.d. 10 oktober 1749.

glement in 1775 tegemoet gekomen met de bepaling dat joden en kooplieden hun zilverwerk aan de man zouden mogen brengen als ze het halve gilderecht zouden betalen.⁶⁹

Geconcludeerd kan worden dat aanpassing van de wet in 1695 niet heeft kunnen bewerkstelligen dat Friesland van de handel in inferieur zilver werd verlost. De beroepsgroep bleef te maken houden met ongekwalificeerde lieden die minderwaardig zilver uit andere delen van de Republiek importeerden. Hoewel de gildebroeders graag de beschuldigende vinger uitstaken naar de ongekwalificeerde edelsmeden, zal waarschijnlijk ook menig gildebroeder de verleiding om te knoeien niet altijd hebben kunnen weerstaan.

5.6 Een mislukte centralisatiepoging (1765)

Tijdens de Friese Landdag van 4 februari 1765 bespraken de afgevaardigden een voorstel dat door de muntmeesters-generaal aan de Staten-Generaal was gedaan om de voortdurende problemen met de standaard van het goud en zilver in de Generaliteitslanden op te lossen.⁷⁰ Het was algemeen bekend dat de zeven autonome gewesten op verschillende wijze uitvoering gaven aan wetten die op oude ordonnaties en keuren waren gebaseerd. Dit gewestelijk particularisme vergemakkelijkte al sinds jaar en dag fraude met het gehalte. Maar de situatie in de Generaliteitslanden was pas echt een ramp, aldus de opstellers van het document. In dat grensgebied werkten de edelsmeden structureel onder de voorgeschreven voet. De muntmeesters-generaal verzochten de afgevaardigden van de verschillende gewesten dan ook in te stemmen met hun voorstel om in het desbetreffende gebied een nieuw keurmerk in te mogen voeren.

Maar in een begeleidend schrijven gingen de Haagse beleidsmakers nog een stap verder. De muntmeesters-generaal meenden: '[...] hoe het ten nutte van de ingezetenen van den Staat in het algemeen te wenschen ware, dat het voorschr. concept-reglement in de principaalste pointen van het zelve bij alle de resp. provincien wierde aangenomen en ter executie gestelt.' Het gedrukte concept uit 1764 met de titel: *Placcaat en Ordonnantie op het onderhouden der Keur van de Goud en silversmeeden* maakt in de aanhef duidelijk dat de Staten-Generaal van mening waren dat de muntmeesters-generaal de bevoegdheid bezaten een waarborgwetgeving voor de gehele Republiek voor te schrijven. Eerder in deze studie is aangetoond dat vooral voor Friesland de zaak gecompliceerd lag. Daar was de jurisdictie over de edelsmeden altijd een zaak van de gewestelijke overheid geweest. De Hollandse muntmeesters-generaal beschreven hoe schadelijk het was dat in de verschil-

⁶⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57 Reglement van 1775, artikel 12. Deze maatregel was in Amsterdam al langere tijd van kracht.

⁷⁰ Tresoor, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 766, nr. 10. Landdagstukken, d.d. 4 februari 1765.

lende delen van de Republiek nog steeds geen uniforme standaard voor het goud en zilver werd aangehouden. In 1767 maakte de ijkmeester-generaal Jacob Admiraal 11 jr. hierover een soortgelijke opmerking toen hij met het edelsmedengilde van Leeuwarden overhoop lag.⁷¹ Admiraal ging daarbij in op de rol van de Friese keurmeester-generaal als hoeder van het Trooise gewichtssysteem. Die competentie was overgegaan op de ijkmeester-generaal. Voor die tijd was er altijd: '[...] een groot verschil [...] tusschen het Trooise Gewicht in Holland en Vriesland als er is tusschen het aloij van 't zilver in die beide Provincien.'

Het aanhouden van een verschillende zilverstandaard binnen de Republiek was in breder verband besproken. De muntmeesters-generaal achtten het wenselijk dat '[...] de Heeren Staaten der respective Provincien, ieder in den haaren, geliefden te bevorderen, dat den voet, na welke het Goud en Silver bewerkt word, egaal, en in de eene Provincie niet hooger of laager als in de andere gesteld [wordt]'. De koppeling die de ambtenaren met de muntslag maakten, lag voor de hand. Hoe kon een effectieve eenheidsmunt in de Republiek bestaan als de edelsmeden goud en zilver van uiteenlopende kwaliteit gebruikten? Het ontbreken van een uniform waarborgsysteem werkte ook niet echt bevorderlijk. Het zilver was vaak voorzien van allerlei exotische keurmerkencombinaties die door de meeste consumenten toch niet werden begrepen.⁷² Daarbij kwam nog dat de merktekens vaak bewust onzichtbaar werden gemaakt.⁷³ Bovendien was in veel gewestelijke regelingen geen informatie over de verkoopprijs van het edelmetaal te vinden. En voor zover dat wel het geval was, bleek dat de edelsmeden hiervan zelf vaak de dupe waren, omdat ze het edelmetaal tegen een hogere prijs moesten inkopen dan waartegen ze het mochten verkopen. Dit probleem, dat rond 1695 ook al speelde, was blijkbaar nog steeds niet opgelost.

Al met al vonden de muntmeesters-generaal de tijd rijp voor de invoering van een nieuwe landelijke regeling voor goud en zilver. Artikel xxviii beschreef de nieuwe merkenconfiguratie die in de toekomst voor 'ducaate goud en silver van de groote keur' gebruikt zou moeten worden. Naast het meesterteken, het stadswaapen en de jaarletter zou op het zilver van het eerste gehalte 'de Leeuw met seeven Pylen' – het symbool van de Republiek der Zeven Verenigde Provincien – moeten prijken. Dit voorstel, dat in een klap een einde aan de oude keuringspraktijk van de gildentijd zou hebben gemaakt, haalde het niet. Pas in 1807 werd, onder invloed van Franse ideeën over een sterk gecentraliseerde regeermacht, een nationale edelmetaalregeling van kracht.

71 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 774, nr. 4. Landdagstukken, d.d. 5 mei 1767.

72 Eerder in deze studie betoogd dat consumenten wel degelijk in staat waren de keurtekens te herkennen.

73 Een sterke aanwijzing voor het feit dat dit kennelijk in de praktijk voorkwam.

5.7 Galanterieproblemen (1770)

Het probleem van de invoer van ondeugdelijk edelmetaal bleef in het laatste kwart van de achttiende eeuw actueel. Keurmeester-generaal Binse Looxma (Voet nr. 797)⁷⁴ maakte zich in 1770 ernstig zorgen over de slechte invloed die van de galanteriewinkels uitging.⁷⁵ Dit probleem deed zich terzelfder tijd ook in het gewest Holland voor. In Haarlem klaagde het edelsmedengilde over de invoer van buitenlands goud waarvan de kwaliteit ver onder de Hollandse keur lag.⁷⁶ Het edelsmedengilde van Leiden verzette zich krachtig tegen het zogeheten *Galanterieplakkaat* waarin Louis Metayer, een Amsterdamse edelsmid die in 1750 naar 's-Gravenhage was verhuisd, stadhouders Willem IV verzocht een verlaging van het officiële goudgehalte tot 20 karaat toe te staan. Volgens Metayer was dat de enige manier om de concurrentiestrijd met het buitenland vol te kunnen houden. De werkmeesters in Leiden meenden dat deze oplossing niet zou werken, omdat in het Duitse Rijk, Frankrijk en Genève de werkklonen lager waren en 'sij niet nalaten valsitijt daar aan te plegen'. De maatregel zou bovendien op den duur het goede Hollandse goud uit de markt doen verdwijnen, want de Fransen zouden immers elke verlaging in de Republiek met een nieuwe devaluatie beantwoorden. Uiteindelijk zou het erop uitdraaien dat Nederlands goud tot 'half koper' zou verworden. Looxma klaagde ook over slechte naleving van de *Landsordonnantie* en meende 'dat al het goud en zilver van buiten inkomende om verkogt te worden zal eerst en alvorens moeten worden gekeurd na de keur van deze provincie'.⁷⁷ De Friese keurmeester-generaal constateerde dat aan deze eis steeds minder gevolg werd gegeven, vooral door de galanterieverkopers binnen de provincie, maar ook door marktkooplui. Het was de zoveelste herhaling van eerder geuite klachten.

De Friese Staten vaardigden op 9 maart 1769 toch een nadere resolutie uit. Opnieuw werd vastgesteld dat het vigerende wetsartikel streng moest worden nageleefd. Looxma beweerde dat hij steeds zijn uiterste best had gedaan om de uitwassen te bestrijden, maar dat hij in zijn werkzaamheden vooral gehinderd was door Voogd, een Leeuwarder koopman in galanteriewaren.⁷⁸ Deze ondernemer had pertinent geweigerd zijn spullen te laten keuren met het argument dat het verkoop van edelmetaal op een vrije markt betrof. De meeste galanteriewinkeliers in Leeuwarden schikten zich uiteindelijk, behalve Petrus Raesvelt, een koopman die zich op

74 Met de aanstelling van deze edelsmid uit Marrum leken Gedeputeerde Staten oog te hebben voor de nieuwe realiteit waarin het edelsmedenambacht in Friesland steeds meer buiten de steden floreerde. Voor het eerst werd een keurmeester-generaal benoemd die geen lid van een gilde was en die – voor zover bekend – ook geen meesterproef had afgelegd.

75 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 794, nr. 37. Landdagstukken d.d. 2 februari 1770.

76 Voet, *Haarlemsche merken*, 215-216.

77 4e Boek, Tit. 11 artikelen 15 en 16.

78 Tresoar, DTB 997. De bron vermeldt geen voornaam, maar dit zal stellig Johannes Hubertus Voogd zijn geweest. Deze uit Amsterdam afkomstige koopman trouwde op 24 januari 1773 te Leeuwarden met Antje Stienstra.

hetzelfde recht beriep als zijn collega Voogd. Looxma stelde daarom voor de verkoop van dit soort goederen op de markten aan banden te leggen. Het gevaar bestond anders dat edelsmeden dit verwerpelijke gedrag zouden gaan overnemen. De verkoop op grote schaal van inferieur zilver, zou aldus Looxma, een bom onder de *Landsordonnantie* plaatsen. Tot een verbod kwam het andermaal niet.

5.8 Besluit

In dit hoofdstuk werd de vraag gesteld in hoeverre het *Placaet van Hendrik Casimir II* in de praktijk de oorzaken heeft aangepakt die hadden geleid tot het verval van het gehalte van goud en zilver in Friesland. In 1695 paste de Friese overheid, in navolging van maatregelen die al in 1661 in Holland waren doorgevoerd, de wetgeving voor het gebruik van goud en zilver aan. De nieuwe keurmeester-generaal, Albertus Ketel, was de architect van een aantal wijzigingen van de *Landsordonnantie*. Zijn voorganger Claes Clasen Balck werd door de Friese Gedeputeerde Staten verantwoordelijk gehouden en wegens plichtsverzuim strafrechtelijk vervolgd. Uit het proces dat tegen hem gevoerd werd, blijkt dat Friese edelsmeden op uitgebreide schaal met het gehalte hadden geknoeid.

Deze fraude was door verschillende omstandigheden in de hand gewerkt. De Friese overheid was zelf mede debet aan de malversaties, omdat zij aan een vaste verkoopprijs was blijven vasthouden in een tijd waarin door Amsterdamse handelaren, onder invloed van een toenemende vraag naar zilver, een hogere prijs gevraagd werd dan door de Staten-Generaal was toegestaan. Maar ook op gewestelijk niveau ging er veel mis. De edelsmeden in de Friese steden zochten de verklaring voor het verval vooral in de mogelijkheid om buiten de steden het ambacht uit te oefenen zonder dat aan de meesterproef was voldaan. Aan die wantoestand hadden de Staten van Friesland bewust meegewerkt door in 1602 het recht van keuren van goud en zilver aan de dorpen op het platteland te verlenen. Het zou ruim negentig jaar duren voordat dit voorrecht werd ingetrokken.

Ruim dertig jaar nadat in Holland tot een dergelijke maatregel was besloten, werd in 1695 in Friesland een provinciewaarborgteken ingevoerd. Deze maatregel kon het tij echter niet keren. Zolang de Friese overheid toestond dat buiten de steden met goud en zilver gewerkt mocht worden zonder effectieve controle, bleef het probleem van sjoemelen met het gehalte bestaan. Gedurende de achttiende eeuw zou deze toestand zelfs nog verergeren, omdat steeds meer edelsmeden zich op het platteland gingen vestigen. De teloorgang van de Friese standaard werd mede veroorzaakt door een toename van de handel in ondeugdelijk edelmetaal dat afkomstig was uit Amsterdam en van buiten de Republiek. Edelsmeden in Friesland trokken zich van de verplichting dat het goud- en zilverwerk altijd door de keurmeester-generaal gekeurd moest worden in de praktijk niet veel aan.

De instandhouding van een eigen gewestelijke edelmetaalwetgeving werd door

de muntmeesters-generaal in 's-Gravenhage met lede ogen aanschouwd. Deze ambtenaren, wier bevoegdheid zich niet tot Friesland uitstreckte, signaleerden tot hun ergernis dat de Friese keurmeester-generaal niet bij machte was voldoende toezicht te houden op edelsmeden die niet onder controle van een gilde stonden. De import van 'slecht' goud en zilver uit Amsterdam en uit gebieden van buiten de Republiek, deed de zaak niet veel goeds. Dit probleem beperkte zich overigens niet tot Friesland. In reactie hierop probeerden de muntmeesters-generaal de Staten-Generaal te overtuigen om tot verdere uniformering van de regelgeving te komen. Hun voorstel om na 1765 over te gaan op een nieuw systeem met een landelijk keurteken voor het eerste gehalte zilver haalde het niet. Daarvoor hechtte men vooral in Friesland te zeer aan deze bijzondere vorm van de 'Friese vrijheid'; een keizerlijk privilege uit lang vervlogen tijden. Er was een revolutie voor nodig om dat voorrecht uiteindelijk teniet te doen.

DEEL II
EDELSMEDENGILDEN

6 Edelsmedengilden in Friesland

6.1 Inleiding

Nadat in de voorgaande hoofdstukken de wetgevingsaspecten van het edelsmeden-ambacht in Friesland in kaart zijn gebracht, wordt nu de aandacht verlegd naar de organisatiestructuur van het beroep. Het valt buiten het bestek van deze studie om hier een uitgebreide verhandeling over de gilden in Friesland in het algemeen aan te bieden. Ook een uitvoerige vergelijking met edelsmedengilden in andere delen van de Republiek ligt niet binnen de reikwijdte van dit boek. Toch moet er aandacht aan de Friese edelsmedengilden besteed worden, omdat we willen weten welke invloed deze organisatievorm op het ambacht uitoefende. We zullen na een kort overzicht van de geschiedschrijving van de gilden in de Nederlanden een overzicht van het bronnenmateriaal van de edelsmedengilden in Bolsward en Leeuwarden geven. Vervolgens wordt de bestaande visie op de ontstaansgeschiedenis van de Friese edelsmedengilden tegen het licht gehouden. Daarna wordt nagegaan of er verband bestaat tussen het oprichtingsmoment van de gilden en de invoering van een gecentraliseerde gewestelijke wetgeving.

Ook is onderzocht of de interne verhoudingen binnen de edelsmedengilden door verschil in religieuze overtuiging onder spanning kwamen te staan. Centraal staat daarbij de vraag of de religieuze omwenteling van 1580 gevolgen had voor de bestuurlijke organisatie van de edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden. De doelstelling van deze beroepsverbanden wordt onder de loep genomen door in te zoomen op gebeurtenissen in de Friese hoofdstad. Tenslotte is onderzocht in hoeverre er samenwerking tussen de Friese edelsmedengilden heeft plaatsgevonden. In het hierna volgende hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de opleiding van leerlingen en in hoofdstuk 8 staat de meesterproef centraal. Voordat deze aspecten aan de orde komen, volgt hieronder een korte historiografie van de gilden.

6.2 Historiografische schets

In de afgelopen twee eeuwen zijn gilden veelvuldig het onderwerp van historisch onderzoek geweest. Verschil in definiëring van het begrip heeft geleid tot zeer uit-

eenlopende inzichten.¹ Vooral de waardering voor deze beroepsorganisaties varieerde in sterke mate. Sommige historici meenden in de gilden 'de goede oude tijd' te herkennen die door de komst van het industriële tijdperk voorgoed verloren was gegaan. Anderen zagen gilden voornamelijk als conservatieve obstakels die economische vooruitgang hadden geblokkeerd. In 1935 omschreef de historicus Van Wiskerke in zijn proefschrift een gilde als 'een met publiekrechtelijke bevoegdheden uitgeruste corporatie, bestaande uit personen, die een stedelijk ambacht of kleinhandelsbedrijf uitoefenen, ter bevordering van in hoofdzaak economische belangen'.² Met deze omschrijving loste hij het probleem op dat in sommige gilden verschillende soorten beroepen waren verenigd. Maar zijn definitie liet geen ruimte voor het bestaan van vergelijkbare corporatieve verbanden op het platteland. Max Weber zag interne regelgeving voor het ambacht en monopolisering van de lokale markt als de belangrijkste doelen van het gilde.³ De historica Van Eeghen concludeerde dat het moeilijk was een alomvattende definitie van het fenomeen te geven.⁴ Voor de historicus Jan de Vries waren gilden in de achttiende eeuw organisaties die 'nog hoofdzakelijk voor de instandhouding van de bestaande bedrijven, voor de bescherming van de overgang van deze bedrijven van vader op zoon' zorg droegen.⁵ De toetreding van vreemden van buitenaf en de mogelijkheid van knechten tot meester aangenomen te worden, werd volgens hem steeds verder bemoeilijkt. Hij signaleerde ook een sterke verschuiving van de vestiging van ambachten van stad naar platteland waar lagere lonen, afwezigheid van gildedwang en lagere belastingen grote voordelen boden.⁶ Nijverheid op het platteland was bepaald geen typisch verschijnsel in de achttiende eeuw. De toename van steeds meer gespecialiseerde ambachten in een toenemend aantal dorpen was dat wel. In hoofdstuk 3 is opgemerkt dat deze ontwikkeling zich in Friesland reeds in de zestiende eeuw voordeed. Na 1600 hield dat proces aan tot het einde van de achttiende eeuw.

Levensovertuiging en religieuze achtergrond bepaalden in het verleden in sterke mate het oordeel van Nederlandse historici over deze corporatistische organisaties.⁷ Liberale historici werden bij de beschrijving van de gilden in het economische proces vooral sterk beïnvloed door de denkbeelden van de econoom Adam Smith. De grondlegger van het economisch liberalisme vond dat de gilden economische ontwikkeling hadden bemoeilijkt. Ook marxistische historici oordeelden negatief. Zij waren van mening dat gilden gedurende vele eeuwen de arbeidersklasse hadden onderdrukt. Historici met een protestants-christelijke of katholieke achtergrond waren aanzienlijk minder kritisch. Zij waardeerden met name de harmonieuze bijdrage van gilden aan de maatschappelijke verhoudingen. Tijdens de periode 1940-

1 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 1.

2 Van Wiskerke, *Afschaffing der gilden*, 4.

3 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 24.

4 Van Eeghen, *De gilden*, 6.

5 De Vries, *Economische achteruitgang*, 113.

6 *Idem*, 115.

7 Slokker, *Ruggengraat*, 11-21.

1945 blies de nationaal-socialistische bezetter het fenomeen opnieuw leven in. Het onderzoek naar de Nederlandse gilden was na de Tweede Wereldoorlog door deze ongezonde aandacht lange tijd niet bijzonder populair.

Sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw is het onderzoek naar de gilden weer opgepakt, maar de insteek is veranderd. De historici Catharina Lis en Hugo Soly betitelen deze ontwikkeling als 'revisionistisch'.⁸ De gilden werden namelijk niet meer op voorhand negatief beoordeeld. Epstein speelde in dit herwaarderingsproces een belangrijke rol, doordat hij wees op het belang van de transfer van technische kennis door de gilden.⁹ Er kwam meer aandacht en waardering voor de flexibiliteit van organisaties die een lange periode hadden weten te overleven. De gilden werden nu vanuit allerlei nieuwe invalshoeken bestudeerd. In Nederland en België ontstond begin jaren negentig onder sociaaleconomische historici serieuze belangstelling voor de gilden. Dit leidde tot de oprichting van het *Vlaams-Nederlands Comité* (VNC) en het verschijnen van een tweetal studies over de kledingindustrie door Bibi Panhuysen en Harald Deceulaer.¹⁰ In 1998 was al een dissertatie geschreven door Sandra Bos waarin zij de hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in een internationaal perspectief had geplaatst.

Historicus Maarten Prak is van mening dat het ontstaan en de ontwikkeling van gilden niet alleen door economische, maar ook door politieke ontwikkelingen is beïnvloed.¹¹ Gilden waren instellingen die op instigatie van de autoriteiten waren ontstaan. Hij ziet ze dan ook als verbanden van ambachtslieden die uit waren op het verkrijgen van bestuurlijke invloed. Die machtspolitieke ontwikkeling was in de Nederlanden niet overal op dezelfde wijze verlopen. In de steden in het zuiden wisten de gilden wél een rol in het bestuur te verwerven, maar in het noorden was daar veel minder sprake van.¹² Catharina Lis en Hugo Soly concludeerden in 2006 dat in de Lage Landen nimmer een universeel gildesysteem bestond en benadrukten dat 'comparative research is indispensable for explaining these variations.'¹³ Naar aanleiding van een symposium over gilden in 2006, constateerde Maarten Prak dat voor een beter begrip van het functioneren van de gilden op regionaal en stedelijk niveau nog veel onderzoek nodig was.

Recentelijk verschenen een aantal studies met een regionale en stedelijke invalshoek. De historicus Bert Remmerswaal deed onderzoek naar de gilden in Zeeland. In zijn ogen behartigden deze organisaties vooral de belangen van kleinschalige, ambachtelijk, geïntegreerde bedrijven, die uitsluitend op de lokale markt waren ge-

8 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 5.

9 Epstein, 'Craft guilds, apprenticeship and technological change in preindustrial Europe', 648-713.

10 Panhuysen, *Maatwerk: Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden, 1500-1800*; Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800*.

11 Prak, 'Corporate politics', 74.

12 Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 163.

13 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 30-31

richt.¹⁴ De historicus Nico Slokker onderzocht de betekenis van verschillende gilden in Utrecht. Zijn belangrijkste conclusie was dat deze organisiaties eeuwenlang overeind waren gebleven, omdat ze met alle facetten van het maatschappelijk leven vervlochten waren. Gilden fungeerden volgens Slokker als de ruggengraat van de stedelijke samenleving.¹⁵ De historica Janneke Tump promoveerde in 2012 op een onderzoek naar de circulatie van technische kennis binnen de gilden. Zij onderzocht hiervoor drie verschillende ambachten in Rotterdam en Haarlem.

Mijn benadering verschilt van deze studies, omdat zij zich richt op het functioneren van het gilde van een specifieke beroepsgroep in twee Friese steden. Deze in geografische opzicht beperkte aanpak heeft als voordeel dat het gedetailleerd onderzoek mogelijk maakt naar de sociaaleconomische en religieuze achtergrond van de individuele gildeleden. Door in te zoomen op microniveau kan ook beter zicht worden verkregen op de rol van edelsmeden binnen het gildeverband en hun positie als gildelid binnen de stedelijke context.¹⁶ Dit onderzoek wil vooral bouwstenen voor vervolgonderzoek op dit terrein aanbieden.

6.3 Bronnen

Lange tijd fungeerden de archieven van de edelsmedengilden als de belangrijkste bron voor onderzoek naar deze beroepsgroep. Eind jaren zeventig van de twintigste eeuw werd nog opgemerkt dat ‘over het functioneren van de goud- en zilversmeden [...] in het algemeen weinig bekend [is], vooral doordat een wet van 1807, toen de gilden werden afgeschaft, de aanwijzing gaf, dat de bescheiden van de voormalige gilden vernietigd moesten worden.’¹⁷ Deze opmerking is een typisch voorbeeld van de wijze waarop de kunsthistorische literatuur de gilden van de edelsmeden placht te benaderden. Veel onderzoekers waren geneigd zich tot deze relatief makkelijk toegankelijke primaire bron te beperken. Het gevolg was dat hierdoor een beperkt geschiedbeeld ontstond. De gildebronnen bevatten vaak niet veel informatie over persoonlijke verhoudingen tussen de gildeleden. Ruzies werden niet zelden voor het lokale gerecht uitgevochten, maar de vonnissen vonden lang niet altijd hun weg naar de gildekist. En voor zover dat wel gebeurde, verdween in de loop van de eeuwen – waarschijnlijk bewust – veel van dit belastende materiaal. Om beter inzicht in die relaties te krijgen, moet dus veel perifeer materiaal bestudeerd worden. Een onderzoek naar Friese edelsmeden dat zich uitsluitend beperkt tot gildebronnen doet dan ook geen recht aan de historische werkelijkheid. Door gilden uitsluitend als verschijnsel van de stedelijke economie te beschouwen,

¹⁴ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 84.

¹⁵ Slokker, *Ruggengraat*, 244.

¹⁶ Prak, ‘Corporate politics’, 100, noot 148. Prak constateert dat nog weinig onderzoek is verricht naar de informele wijze waarop gilden via hun leden in het stadsbestuur invloed konden uitoefenen.

¹⁷ Leopold, *Nederlands zilver*, xxx.

wordt voorbij gegaan aan het feit dat in Friesland – net als in andere delen van de Republiek – ook sprake was van samenwerking tussen edelsmeden op het platteland. Aangezien van die coöperatie geen officiële documenten zijn bewaard, moet wel aanvullend bronnenmateriaal geraadpleegd worden.¹⁸

Wat is er aan tekstbronnen van de Friese edelsmedengilden overgeleverd? Veel materiaal is verloren gegaan, maar het bevel van het Revolutionaire Bewind om in 1807 de gildearchieven te vernietigen, is in Friesland allesbehalve slaafs opgevolgd. De hoeveelheid bewaard materiaal verschilt echter sterk per stad. Van het Bolswarder edelsmedengilde is beduidend minder over dan van het gilde in Leeuwarden. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de duur van het voortbestaan van deze organisatie. Tot 1863 bleven de Leeuwarder edelsmeden in het Kretsgezelschap – een rechtsoptolger van het gilde – verenigd, waardoor de oude bronnen van het ambacht voor vernietiging behoed zijn gebleven.¹⁹

Het archief van het edelsmedengilde van Bolsward omvat vier stukken.²⁰ Het zijn een gildeboek,²¹ een korte staat van inkomsten en uitgaven uit 1680/1681,²² een toevoeging op het reglement uit 1712²³ en een vernieuwd reglement uit 1749.²⁴ Het gildeboek is in 1608 in gebruik genomen en bijgehouden tot de opheffing van het gilde in 1798. Het is een bont samenraapsel van allerhande mededelingen die door de tijd heen bepaald niet consequent zijn bijgehouden. Zo werd de inschrijving van nieuwe meesters een tijdlang veronachtzaamd. Van de jaarlijkse verantwoording voor de inkomsten en uitgaven heeft slechts één los blad de tand des tijds doorstaan. Al met al wekt het boek de indruk dat de gildebroeders het niet al te nauw namen met de administratie. Ook lijkt het toezicht van de stedelijke autoriteiten niet bepaald streng te zijn geweest. Er zijn aanwijzingen dat belastende akten bewust uit het gildeboek zijn verwijderd.²⁵ Van het gilde in Leeuwarden is meer materiaal voorhanden. Rinske Visscher bezorgde in 1914 een uitgave van het leerlingenboekje (1606-1705).²⁶ Daarnaast is er een band met reglementen, kopieën en latere aanvullingen.²⁷ Het boek bevat ook vijf besluiten uit de periode 1600-1642 en vijf besluiten die genomen zijn tussen 1714-1748. De financiële administratie is

18 In zijn studie over Zeeuwse gilden pleit Remmerswaal ook voor een intensiever gebruik van deze tekstbronnen.

19 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, 1.3. Geschiedenis der archieven van de gilden.

20 Van der Meulen, 'Het gildewezen', 1. De auteur verhaalt in 1888 over gildestukken die meer dan 100 jaar hebben omgezworven. Van der Meulen kende van het edelsmedengilde slechts de vernieuwde artikelen uit 1749. Het oude gildeboek bevond zich op het moment dat hij zijn artikel schreef niet op het stadhuis. Iets soortgelijks zien we in Sneek waar de originele gildestukken via leden van het Kretsgezelschap, de rechtsoptolger van het Sneker goud-en zilversmidsgilde, zijn overgeleverd.

21 GAB, inv.nr. 841.

22 GAB, inv.nr. 839.

23 GAB, inv.nr. 837b.

24 GAB, inv.nr. 837c.

25 Zie bijlage 6. Uit de stukken van het gilde in Leeuwarden valt hetzelfde fenomeen waar te nemen. Het betreft hier bijvoorbeeld vonnissen van het gerecht die in het nadeel van een gildebroeder uitpaktten.

26 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 64. Zie Visscher, 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden'.

27 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56.

overgeleverd in de vorm van twee slotboeken van de rekeningen (1606-1775)²⁸ en (1776-1797), een deel met de rekeningen van 1752 tot 1782²⁹ en een register van boeten (1751 tot 1793).³⁰

Anders dan in Sneek en Leeuwarden ontbreekt in Bolsward – behalve voor de jaren 1609, 1627 en 1638 – de vermelding van de gebruikte jaarletters. Ook is er geen overzicht van de keurmeesters bijgehouden. De gildebescheiden uit Leeuwarden en Bolsward bevatten geen informatie over de hoeveelheid zilver die jaarlijks ter keuring is aangeboden. Zelfs een voorzichtige schatting van de hoeveelheid geproduceerde voorwerpen is voor deze steden daarom niet te maken. Deze keurloonregisters, die voor Dokkum³¹ en Harlingen³² nog wel bestaan, helpen soms bij de identificatie van objecten. Ze geven bovendien een indruk van de productie van individuele gildeleden in een bepaald jaar en van de totale productie per stad. Toch moeten deze gegevens wel met de nodige reserves betracht worden. Regelmatig duiken nog voorwerpen op die niet in een keurloonregister voorkomen. Over de totale jaarproductie in een stad zegt een register dan ook niet veel. De totale productie van een edelsmid komt ook niet scherp in beeld, omdat lang niet alle gemaakte voorwerpen door de handen van de keurmeester zijn gegaan.³³ De voorwerpen van het tweede gehalte waren vrijgesteld van keuring. Deze vrijstelling gold ook voor voorwerpen van het eerste gehalte zilver die onder een bepaald minimumgewicht bleven.³⁴

6.4 Ontstaansgeschiedenis

Over het precieze moment waarop in Friesland gilden zijn ontstaan, is niet veel met zekerheid te zeggen. Robijn merkt op dat de stadsboeken van Bolsward (1455 en 1479) er weinig over meedelen. De stad kende in 1466 een gilde van kleermakers en scheerders.³⁵ De eerste schriftelijke bewijzen van gilden in Leeuwarden duiken pas aan het einde van de vijftiende eeuw op.³⁶ Over de oorsprong van de Friese edelsmedengilden bestaat veel onduidelijkheid. Nanne Ottema vermoedde op grond van een rekest van de edelsmeden van Franeker uit 1470, dat het ambacht

²⁸ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65.

²⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 66.

³⁰ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67.

³¹ *Catalogus Dokkum*, 19. De auteur merkt terecht op dat het zilver van de kleine keur niet in het register vermeld staat, omdat het niet gekeurd behoefde te worden. Daardoor ontstaat een vertekend beeld van de productie, omdat veel gebruikszilver van het tweede gehalte gemaakt werd.

³² Gemeentearchief Harlingen, Archief goud- en zilversmedengilde, inv.nrs. 2, 3 en 4. Met dank aan drs. Hugo ter Avest, directeur van het Harlinger Museum, voor het opsturen van deze informatie.

³³ *Merken*², 94.

³⁴ In Bolsward bedroeg in 1608 de ondergrens 2 lood = 1 ons (ca. 31 gram). Een apostellepel uit het eerste kwart van de zeventiende weegt gemiddeld tussen 30 en 40 gram.

³⁵ Robijn, *Recht*, 67.

³⁶ Schroor, 'Leeuwarden', 84.

in Friesland zich in de tweede helft van de vijftiende eeuw had losgemaakt uit de algemene smedengilden.³⁷ Voor deze aanname bestaat – bij gebrek aan een gildebrief – geen overtuigend bewijs.³⁸

Kan zonder betrouwbare historische bronnen dan iets zinnigs worden gezegd over het ontstaansmoment van de Friese edelsmedengilden? De wetgeving voor het edelmetaal uit de zestiende eeuw biedt een aanknopingspunt. De beroepsgroep mocht autonoom handelen als aan bepaalde basisvoorwaarden werd voldaan. Het belangrijkste uitgangspunt daarbij was de aanwezigheid van drie edelsmeden in een stad. De vraag is nu in hoeverre die situatie zich aan het begin van de zestiende eeuw voordeed. De bronnen die hierover uitsluitsel kunnen geven, zijn schaars. De voornaamste bron is het *Register van de Aanbreng*. Dit belastingdocument laat zien dat in 1511 in Leeuwarden (9) en Dokkum (3) voldoende edelsmeden werkten om een zelfstandige entiteit te kunnen vormen.³⁹ Op zich zegt dit gegeven niet veel, want het *Register van de Aanbreng* bevat slechts voor deze steden gegevens. Bovendien vermeldt de bron alleen de namen van eigenaren of huurders van grond, zodat edelsmeden die niet tot deze categorieën behoren niet geïdentificeerd kunnen worden. Nauwkeurige vaststelling van het aantal werkzame meesters is feitelijk niet mogelijk.⁴⁰

Wanneer kunnen we dan de eerste contouren van gildevorming door Friese edelsmeden waarnemen? Merkwaardigerwijs is dat de *Ordonnantie van Georg Schenck van Toutenburgh* uit 1530 in dit verband onopgemerkt is gebleven. Dit document kan namelijk beschouwd worden als het startpunt van samenwerking tussen de edelsmeden in Leeuwarden.⁴¹ Het ambacht verzocht in 1530, behalve een instructie en een financiële vergoeding voor het keurmeesterschap, om het vastleggen van een aantal interne afspraken. Deze regels verwezen naar voorrechten die eerder aan vakbroeders in andere steden binnen het rijk waren gegund. Waarschijnlijk refereerden ze – gezien de overeenkomst van de inhoud van de afspraken – aan het *Plakkaat van Filips de Schone* uit 1502. De eerste twee artikelen van de *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* zijn gericht op handhaving van het gehalte en beschrijven de boetes die bij overtreding van de regels werden uitgedeeld. Het derde en vierde artikel behandelen de toetreding tot het ambacht en in het vijfde tot en met het achtste artikel zijn regels voor het keurmeesterschap vastgesteld. De vorming van een gilde van de edelsmeden lijkt zodoende niet een door de stad Leeuwarden, maar een door het landsheerlijke gezag gestimuleerde ontwikkeling. De term ‘gilde’ wordt in het stuk overigens niet gebruikt.

37 Ottema, ‘Geschiedenis van het goud- en zilversmidsbedrijf’, 227.

38 *Ibidem*, 225. Het gebruik van de term ‘ambacht’ betekent niet per definitie dat er sprake was van een officieel gilde.

39 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16687, d.d. 7 juli 1533, blad 600. Hierin is sprake van de ‘Goudsmiden van Leeuwarden impt vs Tiaert van Franeker (vermoedelijk Voet nr. 159) ende stadt Leewarden’.

40 Schroor, ‘Lijst’, passim. De auteur vermeldt de namen van edelsmeden die niet in het *Register van de Aanbreng* voorkomen.

41 HCL, inv.nr. 126, f. 341-343v. Zie Bijlage II.

Hoe was het op dat moment met de samenwerking tussen de edelsmeden in de andere Friese steden gesteld? Een reconstructie, gebaseerd op de *Verklaring van het Hof van Friesland* (1531) en aangevuld met gegevens afkomstig van de oudste Friese insculpatieplaat, kan een globale indruk bieden. Het Hof bepaalde dat de aanwezigheid van minimaal drie edelsmeden vereist was om ter plaatse goud en zilver te mogen keuren. Als we aannemen dat de Friese keurmeester-generaal tijdens zijn eerste rondgang de tekens van alle werkzame meesters liet afslaan, valt aan de eerste gewestelijke insculpatieplaat af te leiden dat in Bolsward (4), Dokkum (2), Franeker (3), Harlingen (1), Leeuwarden (12), Sloten (1), Sneek (4), Stavoren (3) en Workum (3) edelsmeden werkten.⁴² Op dat moment zou in principe in zes van de elf Friese steden een edelsmedengilde hebben kunnen functioneren.

Dit betekent niet automatisch dat zelfstandige edelsmedengilden ook daadwerkelijk bestonden. In de zestiende eeuw maakten de edelsmeden in de Nederlanden vaak nog deel uit van verbanden waarin verwante beroepen als ijzersmeden, zwaardvegers en geweer makers waren vertegenwoordigd. Dat was ook in Friesland het geval. Het recesboek van Sneek vermeldt in 1541 een samengesteld Sint Eloygilde.⁴³ Telting stelde op basis van het Sneker stadsrecht vast dat de edelsmeden in Sneek in 1456 nog deel uitmaakten van het gilde van de smeden.⁴⁴ In sommige Friese steden bleven de edelsmeden in de vroegmoderne tijd deel uitmaken van een breder verband. Dat was bijvoorbeeld in de havenstad Workum het geval.

Het ambacht kreeg in de zestiende eeuw door het Bourgondisch-Habsburgse bewind een rol toebedeeld bij het toezicht op de naleving van wetgeving en dat vergde een zekere mate van interne organisatie. Op deze wijze ontstond een bijzondere relatie tussen het ambacht en het landsheerlijke gezag. Het lag dan ook voor de hand dat de Leeuwarder meesters zich in 1544 tot het Hof van Friesland richtten toen ze om protectie van hun beroep verzochten en niet tot de stedelijke

42 Hier blijkt eens te meer dat de opsomming van meesters in *Merken* een vertekend beeld oplevert. Op basis van een uitgave van het oudste recesboek van Sneek waren er relatief veel namen bekend van edelsmeden die rond 1500 in deze stad werkten. De overige recesboeken uit de zestiende eeuw zijn voor de heruitgave kennelijk niet geraadpleegd.

43 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 305v. In deze akte eiste het gilde een boete van ene Bart Bartsz. Het gerecht vonnstte op grond van de gildebrief in het voordeel van de gildebroeders. De inhoud van de akte geeft geen aanwijzing of het hier specifiek om edelsmeden gaat. In Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 21, f. 180v. is sprake van het 'smidsgilt'. De overliden van het Smedengilde behartigden in 1545, in een proces over de koop van 'coelen', tevens de belangen van Jan Jansen 'goltsmid' (vermoedelijk Voet nr. 606). Hieruit kan geconcludeerd worden dat het om een gecombineerd gilde ging. Tot 1609 – het jaar waarin de gildebrief van het goud- en zilversmedengilde van Sneek werd opgesteld – kwam ik geen vermelding van een zelfstandig edelsmedengilde tegen. Dat zou dan betekenen dat in Sneek pas in 1609 een gilde voor de edelsmeden ontstond. Zie Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 32, f. 13 en 93. In 1613 werd de uit Joure afkomstige edelsmid Gabriël Schreuder voor het gerecht gedaagd. Hij moest nog 12 carolusguldens wegens 'gildegerechtigheyt' afdragen. Uit de akte blijkt dat het smedengilde tegen hem optrad. Mogelijk is hier sprake van een verschrijving of onwetendheid van de klerk.

44 Telting, *Friese stadsrechten*, 131. Artikel 232 vermeldt de ambachten die in 1456 binnen het smedengilde in Sneek waren opgenomen. 'Dit zyn die gheen, die in der smeden ghilde zullen wesen. Item, grofsmeden, hoefslagers, slotelmakers ende goutsmeden, coperslagers ende alle die gheen die mitten hamer uten vier nye werck maken [...]'.

Afb. 17 Onderzijde van een avondmaalsbeker van N.H.G. Haskerdijken. Mees-terteken Watse Gepkes (Voet nr. 301), jaarletter O (1686) en het keur van Heerenveen.

overheid.⁴⁵ Met de herwonnen zelfstandigheid van Friesland binnen de nieuw gevormde Republiek ontstond na 1580 een nieuwe situatie. Het autonome gewestelijke bestuur nam in 1602 de bestaande landsheerlijke regelgeving gedeeltelijk over, maar paste de wet naar de eisen van de tijd aan. De relatie tot de stedelijke autoriteiten veranderde. De invloed van het stadsbestuur op de gang van zaken binnen het ambacht nam toe, omdat deze bestuurslaag voortaan de gilderol bekrachtigde.⁴⁶

Was het edelsmeden in Friesland in de zestiende eeuw nog voornamelijk een stedelijk beroep, vanaf 1600 werkten deze ambachtlieden in toenemende mate op het platteland. De beroepsgroep maakte daar onder invloed van gunstige economische omstandigheden een sterke groei door. De Staten van Friesland stimuleerden deze ontwikkeling door in 1602 toe te staan dat ook in de dorpen edelmetaal gekeurd mocht worden.⁴⁷ Met dit voorschrift gingen zij niet uit van de noodzaak van het bestaan van een officieel gilde ter plaatse. Een formeel verband was in het verleden ook niet strikt noodzakelijk geweest. Vanaf 1531 waren immers keurmeesters in Friese steden actief geweest zonder de aanwezigheid van een gilde. En

⁴⁵ Dit verzoek toont eens te meer aan dat de *Ordonnantie van 1502* in Friesland niet van toepassing was, omdat nu voor het eerst de eisen van een meesterproef werden geformuleerd, terwijl die in 1502 al waren vastgesteld. De eisen van de Friese meesterproef verschilden ook van die uit 1502.

⁴⁶ Nijboer, 'Openen en sluiten', 173.

⁴⁷ Het getal van drie edelsmeden als basis voor het recht om plaatselijk te mogen keuren wordt in artikel XII van de *Landsordonnantie* uit 1602 verklaard. Aangezien het voor de keurmeester-generaal ondoenlijk was telkens naar de steden en dorpen te reizen, mochten de twee collega's de keurmeester controleren. De keurmeester-generaal zou pas een beslissing forceren als het drietal in conflict raakte. Deze zinsnede is letterlijk overgenomen uit de *Verklaring van het Hof van Friesland* uit 1531. Zie *Chbk* II, 577.

ook buiten de steden – waar van gilden in juridische zin sowieso geen sprake kon zijn – was samenwerking tussen edelsmeden aanwijsbaar. Dat was in de zeventiende eeuw het geval in Heerenveen en Kollum waar op plaatselijk vervaardigd zilver van het eerste gehalte een eigen ‘stadskeur’ werd afgeslagen. Ook in de steden waar de edelsmeden deel bleven uitmaken van een algemeen smedengilde, zoals in Workum, werd gekeurd.

Met deze verruimende maatregel ondermijnde de Friese overheid de economische positie van de edelsmeden in de steden. Dit had alles te maken met de samenstelling van het gewestelijke bestuur. Het platteland beschikte in Friesland over veel politieke macht. De Staten met zijn overwicht van de plattelandskwartieren, beperkten met de *Landsordonnantie* de macht van het ambacht in de steden. Had Karel v als landsheer de stedelijke ambachtslieden nog protectie geboden, na 1602 beschermde de Staten hen in veel geringere mate. In de ogen van de stedelijke meesters stimuleerde de overheid zelfs een oneerlijke vorm van concurrentie. Het heeft er alle schijn van dat de edelsmeden in de steden als reactie op de invoering van de *Landsordonnantie* tot versterking van hun beroepsorganisatie overgingen. Voor deze hogere organisatiegraad betaalden zij uiteindelijk wel een prijs. Het verzoek om goedkeuring van de gildebrieven met een sterk protectionistische inhoud bood de magistraat namelijk de kans hun invloed op deze organisaties te vergroten.⁴⁸ Deze ontwikkeling zette zich in de zeventiende eeuw verder door.⁴⁹

Bert de Munck, Piet Lourens en Jan Lucassen concluderen dat aan de vooravond van de Opstand het systeem van gilden in de Noordelijke Nederlanden wijdverspreid was. De laagste concentratie bevond zich in de provincies Friesland, Groningen en Drenthe.⁵⁰ Aan het begin van de zeventiende eeuw nam het aantal gilden in Friesland toe omdat de edelsmeden zich toen organiseerden. Dat gebeurde in Leeuwarden in 1599/1600, Bolsward in 1608 en Sneek in 1609.⁵¹ De beroepsgroep stelde toen reglementen op die ter goedkeuring aan het stadsbestuur werden aangeboden.⁵² In Leeuwarden betrof het een vernieuwing van regels uit de *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* (1530). In Bolsward ging het hoogstwaarschijnlijk om een nieuwe gildebrief.⁵³ Voor Sneek staat vast dat het om een nieuw reglement

48 Nijboer, ‘Openen en sluiten’, 173–174.

49 HCL, Netresoluties magistraat en vroedschap, nr. 19, d.d. 27 juni 1671. De stedelijke overheid beval dat gildebroeders noch overliden gevallen van fraude mochten afhandelen zonder daarvan de magistraat op de hoogte te brengen. De uitgedeelde boeten zouden gedeeld worden tussen de politiemeesters en het gilde.

50 De Munck, Lourens en Lucassen, ‘Distribution of craft guilds’, 44.

51 GAS, inv.nr. 993, f. 9–11; Voet, *Merken*², 267. De schrijvers laten het edelsmedengildeboek van Sneek beginnen in 1600. Dit jaartal komt voor op een overzicht van meesters dat achteraf is samengesteld. Het gildeboek bevat vanaf 1641 notulen van de bijeenkomsten.

52 SNOF, GZG Archief van het goud- en zilversmidsgilde, inv.nr. 1–2. Uit de aanhef van de gilderol van Dokkum blijkt dat het edelsmedengilde in 1645 werd bevestigd door het stadsbestuur. Hartelijk dank aan drs. Ihno Dragt voor de toezending van kopieën van deze archiefstukken. Zie *Catalogus Dokkum*, 11; *Merken*², 49.

53 *Merken*², 11; GAB inv.nr. 841. De ondertitel van het gildereglement is ‘Culpa vacare maximum solatium’. Vrij vertaald betekent dat zoveel als: ‘Zonder schuld te zijn, is de grootste troost’. Het Bolswarder gildereglement opent met een overpeinzing over de noodzaak van het opstellen van leefregels voor het gehele menselijke geslacht. Daarbij wordt Cicero aangehaald. Zonder dergelijke regels kon de maatschappij niet goed functioneren.

ging voor de edelsmeden die uit het bredere smedengilde traden.

De combinatie van verschillende beroepen binnen één smedengilde bleef in Friesland toch nog tientallen jaren bestaan. De edelsmeden van Dokkum maakten er in 1619 nog deel van uit. Zij kregen in 1645 een eigen reglement.⁵⁴ In Harlingen bliezen de edelsmeden in 1648 hun gilde nieuw leven in.⁵⁵ Het is niet duidelijk in welk jaar het gilde aanvankelijk is opgericht. Toen de officieren van dit edelsmedengilde in 1744 met Jacob Doedes (Voet nrs. 61/256) de degens kruisten, verwezen zij naar het opzetten van hun 'lichaam' in 1648 en waren zij niet bekend met een eerder oprichtingsmoment.⁵⁶ Behalve voor de hoofdstad⁵⁷ kan voor geen enkele andere Friese stad worden vastgesteld dat edelsmeden al in de zestiende eeuw in een zelfstandig gilde waren verenigd op basis van een officieel goedgekeurd document.⁵⁸ De oprichting van een 'eigen' edelsmedengilde in het eerste decennium van de zeventiende eeuw was bepaald geen bijzondere omstandigheid. Ook buiten Friesland komen we voorbeelden van 'late' oprichting tegen. In Utrecht kon het ambacht zich in 1597 met veel moeite uit een breder verband losmaken⁵⁹ en in Haarlem verwierven de edelsmeden pas in 1639 zelfstandigheid, nadat zij zich van het Sint Lucasgilde hadden losgemaakt.⁶⁰ Een eigen gilde van de edelsmeden in Rotterdam wordt voor het eerst aan het begin van de zeventiende eeuw vermeld⁶¹ en in Zwolle richtten de edelsmeden in 1644 een samenwerkingsverband op.⁶² Het

Maar een gilde kon ook niet bestaan zonder 'seekere particuliere wetten'. Die waren nodig ter bescherming van het ambacht, maar ook noodzakelijk om de eigen gildebroeders te 'imponeren'. Het is goed mogelijk dat het edelsmedengilde kort tevoren een gildebrief liet goedkeuren. Misschien is het gildeplaatje van Bolsward daar het tastbare bewijs van. (Zie H 4) Hier staan namen op gegraveerd van edelsmeden die al niet meer werkzaam waren toen in 1608 de 'nadere artuculen' werden opgesteld. De auteurs van *Merken*² gingen op grond van het woord 'nadere' ervan uit dat het om een vernieuwing van de gildebrief ging. Volgens mij is het eerder een *aanvulling* met praktische afspraken, die nodig was om de beroepspraktijk beter te laten verlopen en buitenstaanders makkelijker te kunnen weren. Maar het is ook mogelijk dat met de 'oudere' gildebrief een document van het bredere smedengilde bedoeld werd. Het woord 'nadere' zou in dat geval 'specifieke' betekenen. Zie GAB, inv. nr. 837 Reglement betreffende het Sint Eloy- of Smidgilde te Bolsward (1587-1749). In dit inventarisnummer bevinden zich ook aanvullende artikelen van het edelsmedengilde uit 1712 en de aanvullingen uit 1749. Daaruit zou afgeleid kunnen worden dat de edelsmeden in 1587 nog deel uitmaakten van het gilde van de smeden. Zie GAB, inv.nr. 838. In dit 'Der smeden gildeboek' (1613-1731) is een afschrift van een gildebrief uit 1594 opgenomen. Hieruit blijkt dat de edelsmeden op dat moment geen deel meer uitmaken van het smedengilde.

⁵⁴ Tresoar, ORA Dokkum, inv.nr. 74, f. 245 en 247v. 'Stoffel Luities als olderman van het goudsmidgilde te Dokkum en Jan Willems mr. goudsmid (Voet nr. 110) en Lammert Jansen mede gildebroeder, lasthebbende van Piebe Feckes, Lammert Hendrix (Voet nr. 100), Jan Lammerts, Durck Engberts, Goitien Engberts, Dirck Jansen, Marten Claes, Hans Sickes, Lammert Lammerts en Jan Wessels, allen mede gildebroeders'. Vriendelijke mededeling van dhr. Sicco van Albada.

⁵⁵ *Merken*², 93.

⁵⁶ GAH, inv.nr. 828. 'Dies is het seeker dat in ieder stadt altoos een besonder goud en silversmidgilde is geweest en als nog wert onderhouden, ten minsten alhier tot Harlingen, [...] geblijkt dat de goud en silversmeeden alhier wel 96 jaaren een gild hebben gehat'.

⁵⁷ HCL, inv.nr. 127, f. 544-546v.

⁵⁸ HCL, inv.nr. 126, f. 345-346v. Hendrick Koops (Voet nr. 367) gebruikt in 1589 wel de term 'gilde'. Zie bijlage III.

⁵⁹ Van den Bergh, *Goud- en zilversmeden Utrecht I*, 33.

⁶⁰ Voet, *Haarlemsche goud- en zilversmeden*, 35, noot 1.

⁶¹ Schadee, *Zilverschatten*, 10.

⁶² Dubbe, *Zwols zilver*, 21.

uittreden van edelsmeden uit de bredere Sint Eloygilden kende ook een oorzaak die binnen de organisatievorm zelf gezocht moet worden. Het aantal edelsmeden binnen de Friese gilden voor de smeden bereikte rond 1600 een 'kritische massa'.⁶³ De roep om meer autonomie voor de eigen beroepskring kon met de oprichting van een zelfstandig gilde worden gerealiseerd. Een soortgelijke ontwikkeling vond in Utrecht plaats.⁶⁴ Deze ontwikkeling betekende in de praktijk dat de edelsmedengilden voortaan hun eigen zaken moesten gaan regelen en beheren.

6.5 Bestuurlijke organisatie

De edelsmeden in Friesland kenden niet de traditie die tijdens de middeleeuwen in andere steden van de Nederlanden was opgebouwd. Die traditie was sterk verbonden met de katholieke godsdienst. De (her)oprichting van de Friese edelmedengilden vond plaats na de ingrijpende religieuze omwenteling van 1580. De vraag is nu of deze gilden daarna nog bestuurd konden worden door leden die niet waren overgegaan tot de bevoorrechte religie. Onderzoek naar de bestuurscultuur van de gilden in Amsterdam, Den Bosch, Maastricht en steden in de Zuidelijke Nederlanden laat zien dat de bestuurders in de zeventiende en achttiende eeuw vooral uit de kring van de meer gegoede leden werden gerekruteerd.⁶⁵ In deze studie willen we weten of gildeleden, ongeacht hun religieuze achtergrond of sociale status, dezelfde kans maakten om invloed uit te oefenen op het vaststellen van nieuwe regels voor hun beroep en de handhaving daarvan. Tevens moet de vraag beantwoord worden of alle leden van het gilde verantwoordelijkheid mochten dragen voor het toezicht op het gebruik van het wettelijk voorgeschreven gehalte van het edelmetaal in hun stad. Janneke Tump onderzocht de gilden van de ververs, kuipers en edelsmeden in Haarlem en Rotterdam en kwam tot de conclusie dat de toegang van katholieken tot het gildebestuur na 1580 niet bemoeilijkt werd.⁶⁶ Was dat in Friesland ook het geval?

Overal in de Nederlanden vormde het burgerschap een voorwaarde voor verwerving van het gildelidmaatschap.⁶⁷ Toch zijn er duidelijke verschillen tussen de gilden aanwijsbaar. Piet Lourens en Jan Lucassen onderscheiden in de Noordelijke Nederlanden twee gilderegio's.⁶⁸ Anders dan in de oostelijke gebieden konden in Holland, Zeeland en Friesland alle mannelijke inwoners, ongeacht hun re-

63 Montias, *Artists and Artisans in Delft*, 181. De auteur gebruikt dit begrip om duidelijk te maken dat een stad over een minimum aantal kunstschilders moest beschikken, wilde er sprake zijn van het ontstaan van een schildersschool.

64 Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht*, 33-37; Slokker, *Ruggengraat*, 38.

65 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 50.

66 *Ibidem*, 226.

67 Aan die voorwaarde werd in Bolsward niet altijd even zwaar getild. Folckert Rochus (Voet nr. 32) werd in 1616 als gildebroeder aangenomen, maar pas in 1617 in het burgerboek van Bolsward ingeschreven.

68 Lourens en Lucassen, 'Zunftlandschaften', 11-44.

ligie, het burgerschap krijgen en tot een gilde toetreden. Na 1580 was dat voor de Friese edelsmedengilden nog steeds het geval. Door de omwenteling waren deze gilden nadien niet meer de homogene religieuze organisaties van weleer. Voor de katholieke leden had deze verandering grote gevolgen. Van oudsher speelden rituelen en gebruiken van hun godsdienst een belangrijke rol binnen de broederschap. Aan deze traditie kwam nu abrupt een eind. Ook met betrekking tot de politiek-maatschappelijke positie veranderde er voor deze groep veel. Katholieke stadsbestuurders raakten na 1580 hun bestuurlijke functies kwijt. Bovendien ondervond de doorsnee-katholieke stedeling de omwenteling aan den lijve, omdat zijn rechtspositie veranderde. Hij kreeg voortaan te maken met rechters die uitsluitend uit de gereformeerde burgerij werden gerekruteerd. Ook in hoger beroep speelde dat probleem.⁶⁹

Werkte deze discriminatie ook door binnen het gilde? Het bestuur van een Friese edelsmedengilde bestond doorgaans uit een keurmeester, een olderman en de oudsten. De aftredende keurmeester werd de olderman in het aankomende jaar.⁷⁰ Het toezicht op het edelsmedengilde werd in Leeuwarden aan twee leden uit de raad toevertrouwd, die 'politiemeesters' werden genoemd. Deze functie werd in de hoofdstad anders ingevuld dan in de andere Friese steden. In Bolsward kwam de controle in handen van een olderman die deel uitmaakte van het stadsbestuur.⁷¹ Deze functionaris mocht geen lid zijn van het gilde waarop hij toezicht hield.⁷² Het gilde mocht wel een voorkeur voor zijn olderman uitspreken.⁷³ Toen in 1712 de Bolswarder edelsmeden hun reglement vernieuwden, bepaalden zij in artikel 3 dat de broederschap door middel van stemming een olderman mocht kiezen.⁷⁴ Volgens oud gebruik gebeurde dat in de Broerekerk.

De olderman kon, zolang hij deel uitmaakte van de magistraat, in functie blijven. Deze constructie leidde in potentie tot verstrengeling van belangen. Als stads-

69 Vries, e.a., *Heeren van den Raede*, passim. Uit de biografieën van aan het Hof van Friesland verbonden juristen blijkt dat het merendeel van de raadsheren de Nederduits Gereformeerde religie aanhing.

70 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57, f. 1. In 1717 besloot het Leeuwarder gilde dat de gildebroeder, die voor het eerst als keurmeester werd gekozen, 20 carolusguldens moest betalen. Hij betaalde 10 carolusguldens als hij al eens eerder was gekozen. Zie ook Temminck, 'Haarlemse zilversmidsgilde', 21. In Haarlem werd het bedrag dat de keurmeester of deken betaalde gereserveerd voor twee jaarlijkse maaltijden.

71 GAB, inv.nr. 835 en 836; Van der Meulen, 'Gildewezens', 17. In de zestiende eeuw werd de olderman nog gekozen uit het gilde zelf. Deze verandering van de manier waarop de olderman werd gekozen wijst op een intensivering van de greep van het stadsbestuur op het gildewezens.

72 GAB, inv.nr. 842, f. 89v. Dit leidde tot interessante kruisverbindingen. Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) was tussen 1652 en 1668 regelmatig olderman van het Bolswarder Schippersgilde. In 1657 verantwoordde hij in die hoedanigheid een uitgave voor zilveren haken die door zijn zoon Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) waren geleverd. Zie Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16527 (1658), sententie nr. 3. In dit proces stond Anne Heerckes Jorna als burgemeester en olderman van het Schippersgilde tegenover de Magistraat van Workum.

73 Tresoar, ORA, Bolsward, inv.nr. 117, f. 6v. d.d. 2 januari 1708. 'Nog sijn binnen geweest de gildemeesters van het silversmeden en coperslagers gilde versoeckende de silversmeden tot haer olderman de old burgemeester Repkema en de coperslagers de vroetsmeester Agema, 't welck toegestaan'.

74 GAB, inv.nr. 837b.

Afb. 18 De Broerekerk in Bolsward (1898).

bestuurder kon een edelsmid als olderman toezicht houden op andere gilden.⁷⁵ Indirect oefenden de gilden dus controle op elkaar uit. Deze constructie verklaart mogelijk de afwezigheid van voorbeelden van ingrijpen door het stadsbestuur in de aangelegenheden van het Bolswarder gilde. Door hun uitgebreide sociaal-politiek netwerk waren de gereformeerde gildeleden als bestuurders in staat veel zaken achter de schermen te regelen. De katholieke leden ontbeerden deze invloed.

Met de afkondiging van de *Landsordonnantie* in 1602 raakte het ambacht in Friesland nauwer betrokken bij de handhaving van het gehalte van het edelmetaal. De keurmeester-generaal mocht – om reiskosten te besparen – voortaan in steden en dorpen waar minimaal drie edelsmeden werkten, een keurmeester aanstellen. Deze stedelijke functionaris werd door twee leden uit het ambacht gecontroleerd. In geval van onenigheid greep de keurmeester-generaal in. Dit was in feite een voorzetting van de praktijk die in 1529 was ontstaan.

De aanstelling van stedelijke keurmeesters verliep in Leeuwarden en Bolsward aan het begin van de zeventiende eeuw niet zonder slag of stoot.⁷⁶ Zeker in Leeuwarden waar het ambacht in de zestiende eeuw gewend geraakt was aan een zekere mate van autonomie onder bescherming van het landsheerlijk gezag, was dat het geval. Omstreeks 1600 werden de hoofdstedelijke gildebroeders geconfronteerd met een magistraat die zich intensiever met hun aangelegenheden wenste te bemoeien. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een wijziging van de manier waarop de nieuwe keurmeester werd gekozen. Voortaan zou die ‘met meeste stemmen na bequamenheit van persoon gecozen & gestelt [...] worden & niet bij beurten als plachte geschie-

⁷⁵ Van Eeghen, *De gilden*, 12. In 1669 werd in Amsterdam vastgelegd welke graad van verwantschap tussen de overlieden van één gilde was toegestaan.

⁷⁶ Uit het gildeboek van Bolsward blijkt dat de keurmeester in 1609 de jaarletter C sloeg. Aangezien vanaf 1603 volgens de *Landsordonnantie* en *Instructie* werd gewerkt, zou in 1609 normaal gesproken de jaarletter G zijn gebruikt. Het jaarlettersysteem functioneerde in die eerste fase nog niet optimaal. Zie Wassenbergh, ‘Jaarletters’.

den'.⁷⁷ Het roulatiesysteem, dat alle leden in principe de kans bood keurmeester te worden, werd dus afgeschaft. In de *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* (1530) was in artikel 7 vastgelegd dat 'opt selve dach de kuermeesteren van huer officie sullen verlaeten worden, ende sullen alsdan by die van ambachte nyeuwe kuermeesteren gecoezen worden'.⁷⁸ Het stadsbestuur schoof een oud gebruik terzijde en vergrootte zijn invloed op de samenstelling van het gildebestuur. Mogelijk was het deze inmenging waarover een twist tussen het edelsmedengilde en de raad ontstond. Op 12 juli 1603 gelastte de raad het gilde een onderkeurmeester aan te stellen onder dreiging van de intrekking van de drie jaar daarvoor herziene gilderol.⁷⁹ Zes dagen later stelde de raad Jacob de Valck (Voet nr. 359) en Claes Douwes (Voet nr. 360) als keurmeesters aan. De religieuze overtuiging van de nieuwe keurmeester vormde geen beletsel voor zijn benoeming.⁸⁰

In Bolsward was aanvankelijk ook weerstand tegen de manier waarop de keurmeester gekozen moest worden.⁸¹ Hier was het niet het gilde, maar het stadsbestuur dat dwars lag. Het weigerde in 1604 uitvoering te geven aan de nieuwe gewestelijke regeling. Als reactie dreigde het college van Gedeputeerde Staten met ingrijpen door 's Lands deurwaarder Jan Lammers. Hij zou in gezelschap van de pas benoemde keurmeester-generaal Sytse Jarichs (Voet nr. 169) naar Bolsward reizen en de magistraat tot acceptatie van de nieuwe regels dwingen. Onder deze druk gaf het stadsbestuur toe. Mogelijk kwam deze uiting van bestuurlijke ongehoorzaamheid voort uit het ingrijpen door het gewestelijk bestuur, dat in essentie een beperking van de stedelijke autonomie betekende. De edelsmeden van Bolsward hadden tot de invoering van de *Landsordonnantie* voornamelijk te maken gehad met stedelijke autoriteiten en in mindere mate met het gewestelijke bestuur.

In de andere Friese steden speelde deze problematiek niet. In Dokkum werden in juli 1604 Willem Jansen (Voet nr. 99) en Lambert Hendricks (Voet nr. 100) door keurmeester-generaal Sytse Jarichs tot keurmeester benoemd.⁸² Deze manier van benoemen had te maken met het ontbreken van een zelfstandig gilde. Ingrijpen door de keurmeester-generaal kwam soms ook voor als er ter plaatse wel een gilde functioneerde. De gildebroeders in Franeker konden het in 1695 niet eens worden over de vraag wie de keurmeester voor het komende jaar moest worden. Keurmeester-generaal Albartus Ketel (Voet nr. 438) bepaalde toen de keuze.⁸³ Voortaan kozen de gildebroeders in de universiteitsstad, in samenspraak met hun olderman en de keurmeester-generaal, een nieuwe keurmeester.⁸⁴

77 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57, f. 16.

78 HCL, inv.nr. 126, f. 342v.

79 HCL, M 2, f. 10.

80 De Valck was van 1568 tot 1600 afwisselend burgemeester, gezworene en schepen. Claes Douwes was een katholiek.

81 *Merken*², 12.

82 Tresoar, ORA Dokkum, inv.nr. 19, f. 62.

83 Artikel 10 van de *Landsordonnantie* gaf hem dat recht.

84 *Merken*², 75-76.

Beschikten de Friese edelsmedengilden over een eigen gildehuis? In tegenstelling tot de meeste gilden in de Noordelijke Nederlanden hadden de edelsmeden van Amsterdam wel een eigen onderkomen.⁸⁵ Het kleine gilde van Bolsward bezat tijdens de Gouden Eeuw geen onroerend goed. De broeders vergaderden meestal bij de keurmeester thuis of in een lokale herberg. Nanne Ottema meent dat het edelsmedengilde van Leeuwarden in de zestiende eeuw een gildekamer aanhield.⁸⁶ Tekstbronnen uit het eind van de zestiende eeuw tonen aan dat het gilde bij de keurmeester thuis bijeenkwam. Het was in 1596 in Leeuwarden een goed gebruik dat de nieuw gekozen keurmeester het gilde uitnodigde op brandewijn met basterdsuiker.⁸⁷ Later in de zeventiende eeuw zien we de broeders vooral in herbergen bijeenkomen. In 1717 besloot het gilde dat de jaarlijkse afrekening van de keurmeester niet meer in een 'herberg of wijnhuis' mocht plaats vinden. Voortaan vergaderde het gilde weer bij de keurmeester thuis.

Het conceptreglement van 1749 vermeldt een gildekamer waar de keurmeester zijn werkzaamheden kon uitvoeren.⁸⁸ De ruimte moest geschikt zijn om een groep van ruim twintig mensen in een kring te laten zitten. Het reglement van Leeuwarden beschrijft gedetailleerd hoe de bijeenkomst moest verlopen.⁸⁹ De oudste keurmeester trad tijdens de vergadering als voorzitter op. De jongste keurmeester vervulde naast het secretariaat ook de rol van aanklager. Hij nam de voorzittershamer mee en tikte daarmee als naar de mening van de broeders werd gevraagd. Na de eerste hamerslag schikten de gildeleden zich naar anciënniteit om de tafel. De vergaderorde was streng. Op het moment dat het bestuur met een voorstel kwam of de rondvraag deed, mochten de leden niet interrumpen. Overtreders van deze regel betaalden een stuiver. Het belang van ervaring blijkt uit de status die de oudste van het gilde genoot. Hij ondertekende jaarlijks met een ervaren collega de financiële verantwoording en was aanwezig bij de meesterproef.

Het slotboek van de rekeningen toont aan dat het Leeuwarder gilde in 1606 bij meerderheid van stemmen besluiten nam en soms dagelijks vergaderde.⁹⁰ Het boetenboek laat zien dat ook in de jaren die volgden het gilde regelmatig bijeen kwam. De broeders waren verplicht deze bijeenkomsten bij te wonen. Al in 1530 werden wegblijvers met een boete bedreigd: 'zoe wanneer die kuermeesteren eenige vanden meesteren ofte gesellen ontbieden om oerboer oft proffyt vanden ambachte,

85 Lis en Soly, 'Craft guilds in perspective', 28. Stadsarchief Amsterdam, Archief 366 Archief van de Gilden en het Brouwerscollege, inv.nr. 345. Rekeningen van het goudsmedengilde (1659-1820), f. 1. In Amsterdam bezat het gilde een huis aan de Sint Anna Dwarstraat, dat jaarlijks een bedrag aan huur opleverde.

86 Ottema, *Volkskunst*, 51.

87 HCL, o 8, f. 54-54v.

88 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57. Artikel 3 spreekt van 'de gildekamer' en artikel 61 bepaalde dat 'de keurmeester in het vervolg de vrijheyt sal mogen hebben, om een kaemer die geregelder is om in ring te kunnen sitten ten costen van den gilde, mits verteringh niet hoger dan vier cargls.'

89 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57.

90 Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 43; Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 72. Tump neemt de constatering van Remmerswaal over die in Zeeland weinig tot geen aanwijzingen zag dat de leden op andere dagen bijeen werden geroepen.

dat de geene die ongehoirszaam uijtbleyft ende nyet en komt sal moeten geven telcken Reysen drye grooten Vlaems.⁹¹ In Leeuwarden werden de broeders door een leerjongen van de keurmeester uitgenodigd⁹² en in Bolsward deed de bode van het gilde een rondgang. Het valt op dat de leden in Leeuwarden nogal eens absent waren en dat sommigen vaker verstek lieten gaan. Voor kleine zelfstandigen was het bezwaarlijk het werk voortdurend te moeten onderbreken.

Het eerste artikel van de aanvulling op het Leeuwarder gildereglement uit 1603 bepaalde dat de leden een boete van 3 stuivers moesten betalen indien zij niet verschenen of te laat kwamen.⁹³ Een dergelijk artikel was natuurlijk een handige manier om de gildekas te spekken, maar was ook met name bedoeld als aansporing voor leden die moeite hadden met het verplichtende karakter van het gilde. Het gilde wilde dit absentiegedrag voorkomen tijdens de stemming over de nieuwe keurmeester. Alle leden waren verplicht hierbij aanwezig te zijn. Na 1745 vonden de stemmingen op het Leeuwarder raadhuis plaats. Het animo om nog actief deel uit te maken van het gilde leek toen behoorlijk bekoeld. Het gilde diende een verzoek in om nog slechts eenmaal per jaar te hoeven samenkomen. In 1751 nam het Leeuwarder gilde een nieuw boetenboek in gebruik.⁹⁴ Absentie werd voortaan bestraft met 6 stuivers. Tanende interesse in gezamenlijke activiteiten blijkt in 1748 als de gildeleden tot afschaffing van de maaltijd besluiten. Het zijn aanwijzingen van een afnemend gevoel van onderlinge verbondenheid. In dit licht bezien is het logisch dat de gewestelijke overheid in 1749 een poging ondernam om de gilden weer 'in train' te brengen.

Door de jaarlijkse roulatie van keurmeesters kon zich in Friesland na 1600 geen invloedrijk gildebestuur ontwikkelen. Zeker in Leeuwarden oefende het stadsbestuur met de politiemeesters stevige controle op de gilden uit. In Utrecht voltrok zich een vergelijkbare ontwikkeling.⁹⁵ In Bolsward lijken de gilden meer politieke armslag te hebben gehad, omdat de oldermannen daar zelf vaak deel uitmaakten van een ander gilde. De gilden waren sterk vertegenwoordigd in het stadsbestuur en als oldermannen controleerden zij elkaars beroepsorganisaties. Tabel VI.1 laat zien dat een derde deel van het Bolswarder stadsbestuur in 1664 uit leden van de verschillende gilden bestond.⁹⁶ Dit betekende overigens niet dat alle gildeleden bij

91 HCL inv.nr. 126, f. 342v.

92 De leerjongen van de keurmeester die als bode optrad ontving het overschot op de eindafrekening.

93 Van Dillen, *Bronnen*, 1, no. 1018, 605, d.d. vóór 30 juli 1602; HCL, Keurboek C, f. 328. Het Leeuwarder gilde kende waarschijnlijk de actuele situatie in Amsterdam. In die stad hadden de overlieden van het gilde aan de burgemeesters en schepenen verzocht om verhoging van de boete voor gildebroeders die weigerden voor de overlieden te verschijnen. Volgens de ordonnantie moesten meesters, gezellen en jongens zich in het geval van geschillen in eerste instantie bij de overlieden melden. Ook als overlieden in de winkels inferieur zilver tegenkwamen, dienden de meesters zich bij hen te melden. Het gebeurde regelmatig dat de overlieden een aantal dagen op deze personen moesten wachten. Dit getalm kostte arbeidstijd en dus inkomsten.

94 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67.

95 Slokker, *Ruggengraat*, 57.

96 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 13. De auteurs merken in zijn algemeenheid op dat de gilden in de Noordelijke Nederlanden over weinig politieke invloed hebben beschikt. De situatie in Bolsward lijkt hier duidelijk van af te wijken.

het nastreven van politieke invloed rekening hielden met soortgelijke verlangens van hun medebroeders. In hoofdstuk 11 zal uiteengezet worden hoe conflicterende politieke ambities leden van het Bolswarder edelsmedengilde als opposenten voor de rechter bracht.

6.5.1 Participatiekansen

Het bestuur van een edelsmedengilde voerde allerlei taken uit, zoals de begeleiding van de aspirant-meesters tijdens de meesterproef, de beoordeling van de proefstukken en registratie van de namen en meestertekens van de nieuwe meesters. De bestuurders schreven vergaderingen uit, deelden boetes uit aan laatkomers en absentes en procedeerden namens het gilde tegen de eigen leden en buitenstaanders. Bovendien spraken zij de leden aan op wangedrag. Het bestuur gaf daarnaast adviezen aan het stadsbestuur en formuleerde aanvullingen op het gildereglement. In hun functie als keurmeester waren de bestuursleden medeverantwoordelijk voor de kwaliteit van het edelmetaal in hun stad en werkten ze soms samen met de keurmeester-generaal.

Historica Janneke Tump onderzocht de kans om toegelaten te worden tot de besturen van de gilden.⁹⁷ Zij wilde weten of toegang tot het bestuur door verslechterende economische omstandigheden beperkt werd. Zittende bestuursleden zouden dan immers eerder geneigd zijn leden uit 'eigen kring' te rekruteren. Zij concludeerde dat in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw verschillende religies in de besturen vertegenwoordigd waren.⁹⁸ In Zeeland was dat niet het geval. In die provincie werden katholieken uit de gilden geweerd.⁹⁹ Deze vorm van discriminatie kwam in Friesland niet voor. Thijs constateert dat in de westelijke provincies katholieken wel lid van de gilden konden worden, maar dat ze geen bestuurlijke functies mochten bekleden.¹⁰⁰ Hieronder wordt nagegaan of deze conclusie voor Friesland ook te trekken valt.

De Friese overheid maakte na 1580 actief werk van het bestrijden van vermeende uitingen van 'papisme'.¹⁰¹ Volgens katholieke zegslieden waren de vervolgingen rond 1620 in Friesland en Zeeland het hevigst.¹⁰² In de praktijk kregen katholieke gildeleden met religieuze discriminatie te maken. Zo kochten katholieke inwoners van Leeuwarden in 1605 een boete af die was opgelegd wegens het bijwonen van 'pauselijke ceremonien'.¹⁰³ Onder de overtreders bevond zich de edelsmid Jetse Payes (Voet nr. 547), die een boete van 60 carolusguldens kreeg. Overigens vormde

⁹⁷ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 52.

⁹⁸ *Ibidem*, 74.

⁹⁹ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 122. De leden van het gilde vermoedden dat er onenigheid zou kunnen ontstaan tijdens de maaltijd.

¹⁰⁰ Thijs, 'Religion and social structure', 166.

¹⁰¹ Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2665. In 1616 werd aan 'Cornelis Verhaen ter zake van sijne gedane exploicten soe 't Harlingen, Bolswert als op d' Joure gedaen int belopen die Pausel[ijke P.S] ceremonien aldaer [...] een vergoeding betaald.

¹⁰² Israel, *Republiek*, 419.

¹⁰³ Mensonides en Spanninga, 'De saeck van Leeuwarden', noot 41.

dit vergrijp voor het stadsbestuur geen beletsel hem in het volgende jaar als keurmeester te beëdigen. Er zijn meer aanwijzingen dat kwesties rond het geloof soms niet al te ernstig werden opgevat. Voor de leden van het Leeuwarder gilde was de katholieke eredienst zelfs inzet van weddenschappen. De afspraken werden in het hypotheekboek genoteerd en door leden van het stadsbestuur ondertekend.¹⁰⁴ In aperte gevallen van discriminatie van katholieke medeburgers nam de Leeuwarder magistraat een neutrale houding aan.

Als voorbeeld kan de edelsmid Obbe Claes (Voet nr. 386) dienen, van wie bekend is dat hij katholiek was. Op 5 april 1628 kwam zijn zaak tegen zijdelakenkoopman Christian Laurents voor.¹⁰⁵ De edelsmid was op 20 augustus 1625 in de herberg van Jacob Jacobs door de onder invloed verkerende Laurents toegevoegd: 'dat hij niet burgerlijk handelde, item dat hij heimelijck gaderingen holde.' De edelsmid vond deze laster onverteerbaar en eiste een genoegdoening van 132 goudguldens. Gedaagde Jacobs kon zich nog wel herinneren dat hij op de genoemde tijd in de herberg was geweest, maar hij wist niet meer zeker of hij daar allerlei verwensingen had uitgesproken, omdat hij dronken was geweest. Het Hof geloofde de getuigen die het voor Obbe Claes opnamen, maar reduceerde de boete tot 8 goudguldens. Deze matigende houding van de rechters zal zijn ingegeven door het feit dat een aanzienlijk deel van de stadsbevolking na 1580 katholiek was gebleven. Het toestaan van openlijke discriminatie van deze bevolkingsgroep zou tot een revolutie kunnen leiden en dat was voor stadsbestuurders geen aantrekkelijke gedachte.

Konden de katholieke edelsmeden in Leeuwarden en Bolsward in de zeventiende eeuw deel uitmaken van het gildebestuur? Om die vraag te kunnen beantwoorden, heb ik geprobeerd de religieuze gezindheid van de keurmeesters te achterhalen. De gedachte was daarbij dat een katholieke geloofsovertuiging na 1580 een belemmering zou kunnen vormen voor een benoeming. De gegevens zijn gebaseerd op een lijst met namen van Leeuwarder keurmeesters die Rinske Visscher in 1932 samenstelde.¹⁰⁶ De kunsthistorica Marlies Stoter constateerde dat godsdienst in Leeuwarden lange tijd geen rol leek te spelen bij de benoeming van de keurmeesters.¹⁰⁷ Die conclusie is juist, maar het verhaal ligt enigszins genuanceerder. Inderdaad waren vanaf het einde van de zestiende eeuw zowel gereformeerden als katholieken in deze functie actief. De katholieke keurmeesters waren achtereenvolgens: Paye Jetses (1596), Claes Douwes (1603), Jetze Payes (1606), Obbe Claes

¹⁰⁴ HCL, gg 6, f. 102-102v en 140v-141v.; *Merken*¹, 253. Op 6 augustus 1609 had Sipcke Arents (Voet nr. 549) aan Jetse Payes een gouden bagge of oorbel gegeven onder de voorwaarde dat Payes het juweel zou mogen houden als de katholieken in Leeuwarden voor mei 1610 hun religie vrijelijk zouden mogen uitoefenen. Mocht dat niet het geval zijn, dan zou Payes een bedrag van 53 carolusguldens moeten betalen. Getuigen van deze weddenschap waren de goudwerkers Jan Geerts Gorp (Voet nr. 548) en Daniël de Roussian. Sipcke Arents overleed voordat de uitkomst van de weddenschap bekend was. Zijn weduwe Boele Folckerts Broersma streek later de winst op.

¹⁰⁵ HCL, o 29, f. 14-14v.

¹⁰⁶ Visscher, *Merken*¹, 88-95.

¹⁰⁷ Stoter, *Lelie in zilver*, 13.

(1620; 1630; 1639), Jarich Gerrits van der Lely (1642; 1648; 1655; 1663)¹⁰⁸ en Rintje Jans (1656; 1664). Tiaerd van der Lely was in 1667 keurmeester en in 1670 voorlopig de laatste katholiek in deze functie. Hij had zich kritisch uitgelaten over een uitspraak van het college van Gedeputeerde Staten en was voor deze ‘impertinentie’ uit het keurmeesterambt gezet. In geval van herhaling zou hij met nog zwaardere middelen worden vervolgd.¹⁰⁹

De uitsluiting van katholieken in het laatste kwart van de zeventiende eeuw staat mogelijk in verband met intensivering van het antipapisme; een gevolg van toeneemende internationale spanningen.¹¹⁰ De Republiek had sinds de Vrede van Münster in 1648 geen grote oorlog op zijn grondgebied gekend, maar in 1672 brak opnieuw een strijd uit met katholieke opposanten. Het Frankrijk van Lodewijk XIV bleef ook na de Vrede van Nijmegen (1679) een gevaarlijke tegenstander. De intrekking van het Edict van Nantes in 1685 leidde in de Republiek tot een heropleving van het antikatholieke sentiment.¹¹¹ De Negenjarige Oorlog (1688-1697) zorgde er bovendien voor dat de Friese bevolking aan den lijve ondervond dat strijd grote financiële offers vroeg. Het gewestelijke bestuur liet zich ook niet onbetuigd en ging in 1681 over tot positieve discriminatie van ambachtslieden die de bevoorrechte religie aanhingen.¹¹² De Friese Staten boden toen aan elke gereformeerde nieuwkomer een aantal financiële voorrechten: vrijheid van belasting voor twaalf jaar van alle ‘extraordinaris lasten of schattingen’, vrijstelling voor twaalf jaar van hoofd- en schoorsteengeld én vrijheid van gilden – ‘indien zij kunnen aantonen meester te zijn geweest mogen zij onbekommerd hun handwerk uitoefenen’.

Na ruim dertig jaar was Johannes Jans de Vos (1696; 1702) de eerstvolgende katholieke keurmeester in de hoofdstad. De Vos en Rembartus de Vijscher (1700) vervulden daarna jarenlang de rol van oudste van het gilde. Dat lijkt te wijzen op genormaliseerde betrekkingen, maar als actieve leden van de katholieke gemeenschap werden ze wel slachtoffer van afpersing.¹¹³ In de achttiende eeuw zijn de katholieke broeders minder vaak keurmeester geweest. Het valt op dat Johannes van der Lely (Voet nr. 444), die zo geroemd wordt vanwege zijn meesterschap, nimmer het ambt bekleedde. Als oudste lid van het gilde ondertekende hij wel jaren-

108 Tresoar, NT 5.26 Resoluties Staten van Friesland, f. 3, d.d. 24 april 1651. Besluit om aan alle volmachten ten Landdage een penning ter herdenking van de Vrede van Münster te schenken. Vier leden uit het Mindergetal kregen opdracht bij Jarich Gerrits van der Lely de laagst mogelijke prijs te bedingen. De Staten hadden er duidelijk geen moeite mee een dergelijke opdracht aan een katholiek te gunnen.

109 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2031, d.d. 16 februari 1670. Keurmeester-generaal Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) ontving een kopie van deze beslissing. In de bescheiden van het gilde is geen spoor van deze kwestie aangetroffen. Ook in Bolsward zijn belastende documenten uit het gildeboek verdwenen. Zie hoofdstuk 8 en de biografie over Jan Jacobs Munnickhuys.

110 HCL, M 12, f. 380. Elias van der Wiere (Voet nr. 430) werd in 1679 door de magistraat als collecteur van het Stads Weeshuis afgezet toen bleek dat hij diaken van de Franse kerk was.

111 Israël, *Republiek*, 717; Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 64. De auteur is van mening dat in de loop van de zeventiende eeuw de bejegening van katholieken steeds toleranter werd.

112 Tresoar, Resoluties Staten van Friesland, d.d. 15 oktober 1681, f. 112v.

113 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8804. De wachtmeester Sjoerd Hania werd om die reden aangeklaagd.

lang het slot van de rekening. Ook zijn zoon Gabinus (Voet nr. 470) was nimmer keurmeester. Met Frederik Sijlstra (Voet nr. 484) trad pas in 1755 weer de eerstvolgende katholieke keurmeester aan.¹¹⁴

Voor Bolsward zijn geen eigentijdse namenlijsten van keurmeesters overgeleverd. Uit het gildeboek en aanvullende bronnen blijkt dat de katholieke gildeleden in de zeventiende eeuw wel verantwoordelijkheid droegen voor de kwaliteit van het edelmetaal in hun stad. Dat lijkt logisch als in ogenschouw wordt genomen dat juist in Bolsward relatief veel katholieke edelsmeden werkten. Het stadsbestuur trad bij tijd en wijle wel voortvarend op tegen de 'papisten'. Toen de Staten van Friesland in 1652, in navolging van de Staten-Generaal, tot vernieuwing van het antikatholieke plakkaat hadden besloten, moest de jezuïetenpater Johannes Cachopin de Laredo ten overstaan van burgemeester Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) zweren zich aan de wetten van het land te zullen houden.¹¹⁵ Het stadsbestuur tolereerde de aanwezigheid van katholieke geestelijken op grond van dezelfde pragmatische overwegingen als hun collega's in Leeuwarden: te strenge vervolging zou tot oproer kunnen leiden.

Hoe was het gesteld met de sociale contacten van de leden met een verschillende godsdienstige overtuiging binnen het Bolswarder edelsmedengilde? Er zijn talloze voorbeelden die aantonen dat katholieke gildebroeders in het dagelijks leven ook buiten het gilde met hun gereformeerde collega's optrokken. Ze bezochten gezamenlijk de lokale herbergen en deden zaken met elkaar, hetgeen overduidelijk uit de biografische schetsen in deel v naar voren komt. De onderlinge verhoudingen kwamen van tijd tot tijd zeker onder druk te staan als antipapisme weer de kop opstak. Een dergelijk moment deed zich in 1733 voor toen de openbare aanklager in Bolsward een onderzoek instelde naar de activiteiten van de rooms-katholieke priester Philipus Logé, van wie beweerd werd dat hij tot de Orde van de Jezuiten behoorde.¹¹⁶ Het college van Gedeputeerde Staten hield de zaken scherp in de gaten. In 1734 informeerde gedeputeerde Willem van Haren naar de activiteiten van de wereldheer Frans de Koningh uit Antwerpen.¹¹⁷ Het college gaf het Bolswarder stadsbestuur toen opdracht bij de katholieke ingezetenen huiszoeking te verrichten naar wapenbezit. De burgemeesters dienden een lijst met gevonden wapens te overhandigen. 'Paapse stoutigheden' werden in nieuwe plakaten ten strengste verboden. Het stadsbestuur rapporteerde uiteindelijk dat de huizen van katholieke

¹¹⁴ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57. In Amsterdam werd schamper gedaan over personen die op de functie van deken en keurmeester aasden vanwege de extra inkomsten die het baantje opleverde.

¹¹⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 15, f. 208. Zie Tresoar, bib. 3834 G. Dit plakkaat werd in 1652 gedrukt bij Claude Fonteyne onder de titel *Placcaet in houdende verbodt dat ghene Jesuiten, priesters, papen, monicken off andere geordende personen van de Roomsche gesinden in dese landen sullen moghen komen ofte verblijven*. Het Bolswarder stadsbestuur toonde nogal coulance. De katholieke geestelijken dienden aan te geven bij wie zij onderdak hadden gekregen. Cachopin de Laredo verbleef bij Orck van Hoytema.

¹¹⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 406-407v.

¹¹⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 6, f. 160-174v, d.d. 22 juni-8 september 1734. Zie Oldenhof, *Schuilkerkjes*, 351-365. Deze roerige periode staat bekend als de 'Sint Janspaniek'.

burgers waren omsingeld, zodat priesters niet konden ontsnappen. Maar dienstmeiden vertelden dat de geestelijken de stad al eerder hadden verlaten. Aangezien rond 1734 alle edelsmeden, behalve Egbartus Teeklenburg (Voet nr. 59) van gereformeerde huize waren, zullen deze troebelen binnen het edelsmedengilde waarschijnlijk minder spanningen teweeg hebben gebracht dan rond 1672, toen een derde deel van het gilde het katholieke geloof aanhing.¹¹⁸

6.6 Politieke invloed

Over de politieke invloed van de gilden in Friesland zijn tot nu toe voornamelijk algemene uitspraken gedaan. De historicus Oebele Vries meent dat over de wijze waarop de gilden in Leeuwarden politieke invloed hadden niet veel bekend is, maar dat het zeker is dat ze in 1481 invloed kregen.¹¹⁹ De historicus Harm Nijboer ziet vóór 1550 geen duidelijke aanwijzingen van intensieve bemoeienis van het Leeuwarder stadsbestuur met de organisatie of het beleid van de gilden.¹²⁰ Hij baseert dat inzicht op het niet-bestaan van gildereglementen van vóór die tijd. De hoofdstedelijke gilden bemoeiden zich wel met het stadsbestuur en traden min of meer als gelijken van de stedelijke autoriteit op. In Leeuwarden bezaten de gilden relatief veel macht. Die toestand veranderde rond 1600, omdat de gilden toen voor de goedkeuring van hun reglementen afhankelijk werden van het stadsbestuur. De historicus Maarten Prak stelt dat de politieke rol van de gilden in Friesland in de zestiende eeuw verwaarloosbaar was.¹²¹ Ook in Holland was dat het geval. Halverwege de achttiende eeuw wist in Amsterdam slechts één deken door te dringen tot de vroedschap.¹²² Catharina Lis en Hugo Soly zijn van mening dat de gilden in de Noordelijke Nederlanden zelden enige formele politieke macht bezaten.¹²³

Gilden in Friesland mogen als organisaties niet over formele politiek macht hebben beschikt, een individuele edelsmid kon in de jaren dat hij deel uitmaakte van het stadsbestuur wel voor de belangen van zijn beroepsgroep opkomen. En als leden van een bepaald gilde in ruime mate in het stadsbestuur vertegenwoordigd waren, beschikten ze wellicht over meer politiek gezag dan tot nu toe is aangenomen. In Bolsward hadden de gilden weliswaar geen directe zeggenschap over de samenstelling van het stadsbestuur, maar ze konden wel politieke invloed uitoefenen als ze door hun leden sterk vertegenwoordigd waren in het stadsbestuur. Dit was voor het gilde van de edelsmeden zeker het geval. Gedurende de zeventiende

118 Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 244. Op 6 januari 1721 vroeg Pieter Horrius (Voet nr. 54) toestemming voor het organiseren van een verloting. Egbartus Teeklenburg keurde toen in opdracht van het stadsbestuur het goud en zilver.

119 Vries, 'De steden oan it roer', 77.

120 Nijboer, 'Openen en sluiten', 162.

121 Prak, 'Corporate politics', 83.

122 *Ibidem*, 102.

123 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 10.

en achttiende eeuw maakten de gereformeerde gildeleden structureel deel uit van de vroedschap. Zij bekleedden met regelmaat het burgemeestersambt. Tabel VI.I toont de samenstelling van het stadsbestuur in 1664 en laat zien dat zeker een derde deel bij een gilde aangesloten was.¹²⁴ Onder hen bevonden zich vijf edelsmeden en één van hen was burgemeester. Mannen als Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) en Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37), Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39), Claes Clasen Balck (Voet nr. 50), Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) en Gerrit van Velsen (Voet nr. 62) waren invloedrijke figuren, die door hun contacten met de bestuurlijke elite in het gewest, het maatschappelijke niveau van de eenvoudige ambachtsman ontstegen. Het valt op dat de edelsmeden in Leeuwarden, in vergelijking met hun collega's in Bolsward, veel minder vaak deel uitmaakten van het stadsbestuur.¹²⁵

Behalve op stedelijk niveau bliezen de Bolswarder edelsmeden ook in de Friese Staten hun partijtje mee. Tabel VI.II laat zien dat ze hun stad menigmaal tijdens de Friese Landdagen vertegenwoordigden. De politieke contacten van Bolswarder edelsmeden reikten in sommige gevallen zelfs tot de stadhouder.¹²⁶ Gecombineerd met hun andere functies – ze traden ook als olderman over de andere gilden op – namen de gereformeerde edelsmeden van Bolsward zowel op stedelijk als op gewestelijk niveau dus invloedrijke posities in.

6.7 De economische rol van het gilde

In het tweede hoofdstuk is aangetoond dat het aantal edelsmeden in Friesland aan het eind van de zestiende eeuw sterk toenam ten gevolge van de bevolkingsgroei die in toenemende mate de mogelijkheid schiep het beroep uit te oefenen. Rond 1600 maakten de edelsmeden zich in een aantal Friese steden los uit de algemene smedengilden. Zij richtten eigen gilden op en trachtten door middel van allerlei reglementen bestaanszekerheid voor hun leden op te bouwen. In die zin voldoen de Friese edelsmedengilden aan de omschrijving die op dit moment onder sociaal-economische historici gangbaar is.¹²⁷ Volgens historicus Bert Remmerswaal probeerden de gilden deze primaire doelstelling te bereiken door op te treden als exclusieve leveranciers van kwaliteit.¹²⁸ Die exclusiviteit werd gewaarborgd door gildedwang, opleidingsmonopolie en permanente kwaliteitsbewaking. Op grond van zijn lidmaatschap behoorde de edelsmid tot een selecte groep en het gilde beschermde zijn bevoorrechte positie. De gildebrieven waren bedoeld om de concur-

¹²⁴ Schotanus, *Beschrijvinge van de heerlijkheydt van Frieslandt*.

¹²⁵ Lijsten met de namen van de Leeuwarder stadsbestuurders zijn op de website van het HCL te raadplegen. *Catalogus Dokkum*, 17. In Dokkum waren de edelsmeden ook in het stadsbestuur vertegenwoordigd.

¹²⁶ Visser, *Gloria Parendi*, 644

¹²⁷ De Munck, Lourens en Lucassen, 'The establishment and distribution of craft guilds in the Low Countries', 32.

¹²⁸ Remmerswaal, *Een duurzame alliantie*, 186.

rentie van buitenaf het hoofd te bieden, maar ook om de interne spanningen weg te nemen. De steun van de overheid aan de gilden was een voorwaarde voor het bereiken van de doelstelling. We zagen eerder dat de belangen van de gewestelijke en de stedelijke overheid niet altijd parallel liepen. In Leeuwarden, en in mindere mate in Bolsward, was er bovendien sprake van een toegenomen integratie van de stedelijke economie in de nationale economie.¹²⁹ In deze paragraaf wordt ingegaan op de vraag op welke manier de edelsmedengilden in Leeuwarden en Bolsward hun ambacht organiseerden om hun primaire doelstelling te bereiken: bescherming van de economische belangen van de aangesloten leden. Welke interne regels stelden zij daarvoor op en in hoeverre conformeerden de leden zich aan deze regels?

Met de toename van het aantal edelsmeden in Friesland nam ook de druk vanuit de markt toe. Het was geen toeval dat het Leeuwarder edelsmedengilde in 1600 een nieuw reglement opstelde. In 1608 gebeurde dat in Bolsward en een jaar later volgde het gilde van Sneek. Het ligt voor de hand dat deze corporaties van elkaar hebben geweten dat er nieuwe of vernieuwde reglementen door collega's in de andere steden werden opgesteld. Het valt soms zelfs af te lezen aan de letterlijk van elkaar overgenomen formuleringen. Daarnaast staat vast dat er veel contact is geweest tussen individuele leden van de verschillende edelsmedengilden. Daarbij valt te denken aan relaties door huwelijken, handelscontacten en verhuizingen. Bewijzen van officiële contacten tussen de gilden met betrekking tot hun reglementen, zijn ook bekend. In 1774 betaalde het Leeuwarder gilde aan een klerk voor het 'copieeren van de wet van Dock[um]'.¹³⁰

Hoe beschermde het gilde de economische belangen van zijn leden? In 1608 stelde het edelsmedengilde van Bolsward twaalf 'nadere' artikelen op. De doelstelling van het reglement komt in de aanhef duidelijk tot uiting. Een goed functionerend gilde dient over speciale regels voor het ambacht te beschikken met een verplichtend karakter voor alle aangesloten leden. Het was dus een document dat in eerste instantie intern gericht was, bedoeld om het gedrag van de leden te sturen. De regels beschrijven vooral de organisatorische kant van het beroep. Harm Nijboer concludeert in navolging van Maarten Prak, dat gildereglementen uit de zestiende en zeventiende eeuw vooral afspraken over de kwaliteit en de gebruikte grondstoffen bevatten en veel minder vertellen over de kwaliteit van het vakmanschap.¹³¹ Dat is niet verwonderlijk, omdat afspraken over het vakmanschap van de edelsmeden niet zozeer waren vastgelegd in gildereglementen, als wel in de algemene richtlijnen die door de landsheerlijke overheid waren vastgesteld. In Friesland golden sinds 1529 en 1544 ordonnanties waarin de eisen met betrekking tot de kwaliteit van het edelmetaal en de meesterproef waren omschreven.¹³²

De gilderol van Bolsward bevat afspraken over onderlinge concurrentieverhou-

129 Nijboer, 'Openen en sluiten', 174.

130 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67.

131 Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 93.

132 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57.

dingen. Bolswarder meesters mochten volgens artikel XII niet meer dan vijf tonnen houtskool kopen zonder de andere leden daarvan op de hoogte te stellen. Het betrof hier een afspraak over de brandstof die nodig was voor het productieproces.¹³³ Ook ten aanzien van het gebruik van halffabricaten maakte het gilde afspraken. In Bolsward ben ik geen interne conflicten over beroepsmatige afspraken tegengekomen. Maar in Leeuwarden hielden de broeders zich niet altijd aan de voorschriften en dat zorgde geregeld voor gedoe. Het gilde bleek dan bereid tegen zijn eigen leden te procederen.¹³⁴

6.7.1 *De casus Jacob de Valck (1607)*

De 'Friese Voet' schetst een beeld van redelijk harmonieuze omgangsvormen binnen het edelsmedengilde van Leeuwarden.¹³⁵ Mijn onderzoek toont echter aan dat de broeders in werkelijkheid regelmatig met elkaar overhoop lagen. Vaak waren het ordinaire ruzies over geld of reputatieverlies. In hoofdstuk 9 wordt daarop nader in gegaan. In deze paragraaf volstaat een voorbeeld waarbij economische afspraken overtreden werden. Het gilde trad in een dergelijke geval tegen één van zijn leden op.

In 1607 daagde het Leeuwarder edelsmedengilde Jacob de Valck (Voet nr. 359) voor het gerecht.¹³⁶ Volgens Sipcke Arents (Voet nr. 549), Willem Wilkes (Voet nr. 383), Wyntje Eelckes (Voet nr. 379), Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381), Pieter Yskes (Voet nr. 550) en Jetse Payes (Voet nr. 547) had De Valck zonder de goedkeuring van het gilde van een vrouw op Ameland 'over de 200 vischbenen' gekocht.¹³⁷ Hiermee had hij niet volgens de gilderol gehandeld en dat leverde hem een boete op. De Valck weigerde die te betalen. Het gilde had daarop contact gezocht met de verkoopster en confronteerde de overtreder tijdens een speciale bijeenkomst met een brief waarin de vrouw de aanklacht bevestigde. De Valck had het papier uit handen van de keurmeester gegrist, verscheurd en de snippers in de gildekist gesmeten. Deze overtreding kwam hem op een boete van 6 carolusguldens te staan. Toen De Valck de strafmaat vernam, was hij andermaal uit zijn slof geschoten en

¹³³ Temminck, 'Haarlemse zilversmidgilde', 23. In Haarlem bezat het edelsmedengilde het monopolie op de verkoop van houtskool.

¹³⁴ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 187. Volgens de auteur zocht het stadsbestuur bij conflicten naar consensus omdat conflicten het evenwicht verstoorden en dat kon leiden tot onrust.

¹³⁵ Het gaat hier om de verschillende edities van *Merken van Friese goud- en zilversmeden*.

¹³⁶ HCL, O 12, f. 1-6v. Vgl. *Merken*. 14. Visscher noemde wel de rechtszaak, maar niet de oorzaak.

¹³⁷ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56. In 1603 werd een aanvulling op de gilderol van 1600 door het stadsbestuur toegestaan. In artikel 11 werd bepaald dat leden van het gilde niet meer dan '100 visbienen' mochten kopen. Kochten ze meer, dan moesten ze de andere gildeleden daarvan op de hoogte stellen. Zie ook SNOF, GZG, inv.nr. 1-2. Ook in Dokkum maakte het gilde hierover afspraken. Artikel 11 (sic!) van het reglement bepaalde dat 'oock niemantd uijt den gilde mogen copen kolen, wijnstien, visbienen (over 't hondert visbienen) [...] zou mogen kopen zonder dat de andere gildeleden hier een aandeel in zou kunnen krijgen. Deze tekst lijkt letterlijk overgenomen uit de Leeuwarder ampliatie van 1603. Zie HCL, z 19, f. 12. In 1633 komen in de boedelinventaris van Jan Wierds (Voet nr. 394) ook 'visbienen' voor. Zie ook Tresoor, ORA Franeker, inv.nr. 133, f. 216ev. In deze boedelinventaris van Adriaen Joostes uit 1625 wordt een 'een korff met vischbeen' omschreven. Vriendelijke mededeling van dhr. Gerard Mast.

had zijn vakbroeders toegeschreeuwd: ‘Het gilde handelt met mij als prachers.’ Het gilde eiste nu wegens belediging een genoegdoening van 16 goudguldens.

In eerste instantie wees het gerecht de eis van beide partijen af. De zaak kwam op 24 december 1607 opnieuw voor.¹³⁸ Nu waren het Sipcke Arents als keurmeester en Jetse Payes als olderman, die samen met Paye Jetses (Voet nr. 353) en Claes Douwes (Voet nr. 360), als oudsten van het gilde, de zaak namens het gilde kwamen toelichten.¹³⁹ Het gerecht stelde het gilde in het gelijk en veroordeelde De Valck tot een boete van 6 carolusguldens. Over de rekening van de juridische bijstand werden alle gildeleden geconsulteerd en ze besloten eensgezind deze hoofdelijk om te slaan. Een zakelijke ruzie binnen het gilde werd in dit geval niet intern opgelost maar werd een zaak van het stadsgerecht. Het toont aan dat het gilde bereid was om over dit soort zaken te procederen. Daarbij schuwden de broeders niet een invloedrijke figuur aan te pakken. Jacob de Valck maakte aan het eind van de zestiende eeuw regelmatig deel uit van het Leeuwarder stadsbestuur.

6.8 Inkomsten en uitgaven

De gespecificeerde rekeningen over de periode 1606-1609 laten zien waaraan het Leeuwarder gilde zoal zijn geld uitgaf. Het valt op dat het gilde in deze jaren relatief veel kosten maakte voor juridische bijstand; een gevolg van de conflicten met handelaren en eigen leden. Uit grafiek VI.III valt op te maken dat de uitgaven van het Leeuwarder gilde in de zeventiende eeuw – op een enkele uitzondering na – altijd hoger waren dan de inkomsten. De uitgaven stegen voortdurend, maar de inkomsten groeiden niet in hetzelfde tempo mee en een negatief eindsaldo was het gevolg. Bij het opmaken van de eindafrekening op Sint Andriesdag moesten de gildeleden het verschil bijpassen. Dat bedrag liep in 1670 op tot 17 carolusguldens (340 stuivers) per broeder. Dit was een forse extra contributie als bedacht wordt dat bij intrede in het gilde 3 goudguldens (84 stuivers) betaald werd door een stadgenoot die voor de proef was geslaagd.¹⁴⁰ In 1712 werd in Bolsward afgesproken dat alle broeders jaarlijks 50 stuivers zouden bijdragen ter ‘maintenie’ vant gilt.¹⁴¹

De gildekas werd ook aangevuld uit andere bronnen. Eenmaal voor de meesterproef geslaagd, betaalde een nieuw gildelid entreegeld. Ook voor de proefmaaltijd ontving het gilde een bijdrage. Een startende edelsmid betaalde daarnaast voor de registratie van zijn meesterteken op de stedelijke insculpatieplaat. In Leeuwarden betaalde hij ook voor het schilderen van zijn meesterteken op het gildebord. Het toezicht op de naleving van de kwaliteitsregels leverde in beslag genomen voor-

¹³⁸ HCL, o 12, f. 95v-96v.

¹³⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. Volgens het rekeningboek ontvingen deze gildeleden voor hun getuigenis elk 10 stuivers uit de gildekas.

¹⁴⁰ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 42. In Zeeland bedroeg de jaarlijkse contributie enkele stuivers.

¹⁴¹ GAB, inv.nr. 837b. ‘Articulen raakende het gold en silversmits gilt’, artikel 4.

werpen op. De afgekeurde stukken spekten de gildekas. In 1620 sprak het gilde van Bolsward af dat een gildebroeder die ‘mochte geraecken in vaute van kuerijnghe van syluer’, een boete moest betalen.¹⁴²

Boetes vormden een belangrijke bron van inkomsten. Nico Slokker beschouwt ze als negatieve selectieve prikkels, nodig om de leden betrokken te houden en te laten handelen op een op de groep gerichte wijze.¹⁴³ De broeders waren verplicht de vergaderingen bij te wonen. Die werden in Leeuwarden soms kort na elkaar uitgeschreven. Bepaalde leden kwamen regelmatig niet opdagen hetgeen de vele boetes voor absentie verklaart. Drie jaar na de vaststelling van de gilderol (1599/1600) voegde het Leeuwarder gilde nieuwe regels toe.¹⁴⁴ Leden die ondanks een uitdrukkelijk verzoek van de keurmeester niet kwamen opdagen, zouden in het vervolg beboet worden. De introductie van een dergelijke regel doet vermoeden dat gildeleden zich niet veel gelegen lieten liggen aan deze bijeenkomsten en dat financiële prikkels nodig waren om hun aanwezigheid af te dwingen. De overeenkomst met een soortgelijk maatregel, in 1602 door het edelsmedengilde van Amsterdam genomen, is opvallend.¹⁴⁵

Het was dus zaak de leden tijdens de bijeenkomsten op hun aanwezigheid te controleren. Op welke wijze kon het gildebestuur overzicht houden? In de inventarissen van de edelsmeden worden zilveren gildepenningen beschreven. Deze penningen werden gebruikt om de presentie van de leden tijdens de vergaderingen te registreren. De bode of jongen van het gilde ging vooraf aan de bijeenkomst bij de leden langs en haalde de penningen op. Na vergaderingen of uitvaarten werden ze weer geretourneerd.¹⁴⁶ In Bolsward werd in 1712 de zaak goed op scherp gezet. In artikel 10 van de aanvullende gildeartikelen werden de broeders opgedragen binnen ‘het loopende uur’ te verschijnen als zij door de bode of loopjongen waren gesommeerd om bij de keurmeester te verschijnen.¹⁴⁷

Het gezamenlijk gebruik van de lavuurmolen is één van de weinige voorbeelden van economische samenwerking binnen de Friese edelsmedengilden.¹⁴⁸ De broeders in Leeuwarden deelden in de kosten van de ‘meulen ende tot die fijsel [...]’. De hoogte van het bedrag verschilde per stad. In Leeuwarden betaalden de nieuwe le-

¹⁴² GAB, inv.nr. 841, d.d. 22 november 1622. Met deze zinsnede zal bedoeld worden dat gildebroeders die hun werk niet laten keuren, in een boete zullen vervallen die aan het gilde toekomt. Daarmee hielden de Bolswarders zich niet aan het voorschrift uit de *Ordonnantie van 1529*, waarin het boetesysteem nauwkeurig was omschreven. De boetes zouden verdeeld moeten worden over het landsbestuur, de keurmeester en de aanbrengrer. Zie *Chbk*, II, 187. Zie Voet, *Merken*¹, 118-119. De auteur merkte tijdens zijn onderzoek aan de voorwerpen op dat de gewoonte om alleen met het meesterteken te tekenen vaak aanleiding was om het werk niet volledig te laten keuren.

¹⁴³ Slokker, *Ruggengraat*, 144-145.

¹⁴⁴ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, f. 6.

¹⁴⁵ Van Dillen, *Bronnen*¹, I, no. 1018, 605. Dit verzoek van de overlieden van het gilde dateert van vóór 30 juli 1602.

¹⁴⁶ Met dank aan drs. Chris Teulings die een proefschrift over zilveren gildepenningen voorbereidt.

¹⁴⁷ GAB, inv. 837.

¹⁴⁸ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65, ongef. De lavuurmolen was gevuld met kwikzilver en werd gebruikt om uit het vijlsel goud- en zilverstof terug te winnen.

den een rijksdaalder (50 stuivers) en in Bolsward 6 carolusguldens (120 stuivers). De Leeuwarders beperkten gedurende de zeventiende eeuw het uitlenen van hun lavuurmolen aan buitenstaanders. In 1659 kwam het zelfs tot een uitleenverbod. Maar het Leeuwarder rekeningboek toont aan dat de molen in de achttiende eeuw aan de broeders in Dokkum is uitgeleend.¹⁴⁹ De hechte relatie tussen deze twee gilden bestond ook al rond 1700, toen de Dokkumer meesters vanwege de krimp van hun gilde op de hoofdstad waren aangewezen voor de keuring van hun werk. In 1749 kreeg de Leeuwarder gildeknecht de taak de lavuurmolen te brengen bij de meester die hem nodig had. Hij moest er tevens voor zorgen dat de gebruikers de hoeveelheid kwik op peil hielden. Pieter Meeter (Voet nr. 507) ontving in 1777 ruim 54 carolusguldens voor de aanschaf van een nieuwe ‘krets molen’.¹⁵⁰

De gildebroeders namen in hun reglementen ook afspraken over de prijs van het edelmetaal op om te voorkomen dat onder de vaste verkoopprijs werd verkocht. Op 22 december 1622 vergaderde het gilde van Bolsward thuis bij Frans Arians Riemersma (Voet nr. 33).¹⁵¹ De leden spraken toen af dat het rijksdaalderzilver voortaan voor 29 stuivers per lood verkocht moest worden en dat het realen zilver voor 31 stuivers over de toonbank moest gaan. Een afspraak die in 1641 nog eens werd bevestigd. De boetes bij overtreding van deze afspraak waren fors. De eerste overtreding leverde 6 carolusguldens op en bij herhaling inde het gilde het dubbele bedrag. In 1634 maakte het Leeuwarder gilde een soortgelijke afspraak. Daarmee anticipeerden de broeders op de prijsstijging van de gouden munten.¹⁵²

6.9 Gezamenlijke actie van de Friese edelsmedengilden (1743)

In hoofdstuk 5 is uit de doeken gedaan hoe de Friese edelsmedengilden in 1698 – op initiatief van het Leeuwarder gilde – een collectieve reactie gaven op het *Placaet van Hendrick Casimir II*. Ook later in de achttiende eeuw trad het Leeuwarder gilde als zelfbenoemde spreekbuis van de Friese edelsmeden op.¹⁵³ Op zich niet verwonderlijk, omdat het hoofdstedelijke gilde altijd toonaangevend was. Het had stevast de meeste leden en liep sinds de middeleeuwen voorop bij het behartigen van de belangen van het ambacht. In 1743 klaagden keurmeester Jacobus Bontekoe (Voet nr. 478), olderman Harmannus Dillinck II (Voet nr. 480) en Johannes Jongsma (Voet nr. 473) en Johannes van der Lely (Voet nr. 444) als oudsten, zich over een voorschrift dat de edelsmeden verplichtte ingekochte voorwerpen gedu-

¹⁴⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67. In 1779 ontving het Leeuwarder gilde ‘van Doccum voor het gebruik van de molen 6 carolusguldens’.

¹⁵⁰ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, d.d. 14 april 1777.

¹⁵¹ GAB, inv.nr. 841.

¹⁵² HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56.

¹⁵³ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 154. Remmerswaal kwam in Zeeland geen voorbeelden tegen van verzoeken namens meerdere gilden tegelijk.

rende vier dagen ‘op het venster’ te laten liggen.¹⁵⁴ De edelsmeden werden ook verplicht bij te houden van wie ze het zilver hadden gekocht en op welke dag dat was gedaan. Volgens de indieners bracht dit wetsartikel de ‘negotie’ ernstige schade toe. Verkopers van zilver voelden zich namelijk als dieven behandeld en dat kostte het ambacht klanten.

Soo sal ijmant bij een der suppl[ia]nten kooft om silverwerck te kopen en sij vragen nae de naam en plaats der woninge van den te koop veilen, soo wort haar aanstonts tegen geworpen; hoe meen je, dat wij het gestolen hebben? Met bijvoeginge dikmaals van scherpe expressien en bittere scheldnamen lopende dan naa den een oft andere Jood oft uijdrager [...].

Het gilde meende dat deze wet niet kon functioneren ‘sonder alle fatsoenlijkste menschen publiekelijk te prostitueren.’ Het kon immers zo zijn dat zelfs de voornaamste families door omstandigheden in financiële problemen raakten en ‘tot redding haren saken’ hun zilver moesten laten omsmelten. Maar dit zilver was door familiewapens en inscripties voor anderen herkenbaar en dat kon de privacy van de gedupeerden ernstig schaden.¹⁵⁵ Bovendien waren joodse kooplui en uitdragers niet aan deze wet gehouden; een voor het ambacht slecht te verteren zaak. Daarbij kwam nog dat gestolen goed voortaan minder kans maakte in handen van de rechtmatige eigenaar terug te keren, omdat dieven wel zouden uitkijken het aan bonafide edelsmeden aan te bieden. Ze zouden het gestolen goed eerder via illegale kanalen verspreiden en naar andere gewesten vervoeren waar het snel in de smeltkroes zou belanden. Het gilde verzocht het college van Gedeputeerde Staten daarom joden en uitdragers ook onder deze wet te laten vallen.

In 1768 kwam dit probleem nog eens aan de orde. Het Leeuwarder gilde richtte zich in een verzoekschrift tot de Staten van Friesland nadat zij door het stadsbestuur andermaal waren geconfronteerd met de resolutie aangaande het inkoopverbod en de richtlijnen voor de verkoop.¹⁵⁶ Kennelijk was het nodig geweest de beroepsgroep hier nogmaals op te attenderen. Het gilde verweerde zich ditmaal met de mededeling dat de leden zich aan de verordening hadden gehouden, maar dat kooplui zich hier niets van aantrokken. Datzelfde gold, volgens het gilde, ook voor de joden en de uitdragers in de stad. Meer sporen van gemeenschappelijke actie zijn niet aangetroffen, maar in 1776 vonden de Friese edelsmedengilden elkaar in hun verzet tegen de nationale ijkmeester-generaal. Deze controversale draaide om de kwaliteit van de gewichten en weegschalen, maar achter de schermen ging het

154 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 624, nr. 62. Landdagstukken, d.d. 4 februari 1743.

155 Zilver met familiewapens komen we ook tegen in de boedelinventarissen van andere lagen van de Friese bevolking. Bezit kon met familiewapens makkelijk geïdentificeerd worden. Zie Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16490 (1620) sententie nr. 8. waarin juffrouw Teth van Douma optreedt tegen Alger Hotses (Voet nr. 380). Deze weduwe van Sytse van Botnia verweerde zich tegen de executie van haar goederen. Daarin bevonden zich onder andere ‘een schoon silveren lampet ende lampetsplateel, nijet alleen haer, maer mede haer kinderen toebehoorde als d’ wapenen van beyden sullen bewijzen.’

156 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 60.

om verzet van een gevestigde orde tegen bestuurlijke vernieuwing. De wens van de Staten-Generaal gecentraliseerd bestuur verder over de Republiek uit te bouwen, veroorzaakte een laatste stuiptrekking van gewestelijk particularisme op edelmetaalgebied.

6.9.1 *De Friese edelsmedengilden contra Jacob Admiraal II jr. (1767)*

In 1767 sloegen de Friese edelsmedengilden opnieuw de handen ineen toen een wijziging in het toezicht op de weegschalen het ambacht in gevaar bracht. Waar draaide het om? Edelsmeden konden op verschillende manieren de zaak flessen. Ze konden sjoemelen met het gehalte, maar ook met hun gewichten en weegschalen prutsen. Sinds de landsheerlijke tijd was het ijken van de weegschalen een taak van de Friese keurmeester-generaal geweest.¹⁵⁷ In 1750 was deze bevoegdheid overgegaan op een ijkmeester-generaal die over alle gewichten en balansen in de Republiek moest waken.¹⁵⁸ Zijn instructie verplichtte hem elke drie jaar in steden en dorpen te controleren.

De visitaties van Admiraal riepen in Friesland de nodige irritaties op. Het Leeuwarder gilde beklaagde zich namens de andere gilden over diens aanpak.¹⁵⁹ De kwestie laat zien waarom de gilden de krachten meenden te moeten bundelen. De Leeuwarders hadden in 1754 in eerste instantie bij hun stadsbestuur geklaagd over de ijkmeester-generaal, maar de magistraat achtte zich niet bevoegd de zaak verder te behandelen. Vervolgens kwam de klacht als ingezonden stuk op de agenda van de Friese Landdag van 1 februari 1768. Het is duidelijk dat de Staten de zaak niet als urgent beschouwden. Het document was een verweer tegen de grieven die in 1767 door Admiraal waren ingebracht.¹⁶⁰ De toezichthouder klaagde in een uitgebreide brief over de tegenwerking die hij in Friesland had ondervonden.¹⁶¹ Een kwalijke zaak, omdat zijn aanstelling door de Staten-Generaal, met instemming van de Staten van Friesland was geschied. Admiraal beschuldigde met name de olderman van het gilde, Frederik Sijlstra (Voet nr. 484), van stemmingmakerij. Hij had het gilde overgehaald geen gevolg te geven aan de oproep de gewichten op het raadhuis ter keuring aan te bieden. Admiraal merkte op dat de edelsmeden blijk gaven van een terugval 'in hunne oude vrijheit, om ten nadeele der ingezetenen met de goud- en silvergewichten, volgens hun goedvinden en eigenbelang om te springen.'

Volgens het gilde was deze beschuldiging onterecht. Het probleem was begonnen met een woordenwisseling tussen Regnerus Elgersma (Voet nr. 489) en een

157 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 1505.

158 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 773, nr. 4 d.d. 15 juli 1766. In deze missive verzoeken de Staten-Generaal aan de Staten van Friesland medewerking te verlenen aan de werkzaamheden van ijkmeester-generaal Jacob Admiraal.

159 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 782, nr. 34.

160 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 774, nr. 4.

161 HCL, y 87, f. 14-48, d.d. 15 juni 1744. Bevat de inventaris van Tjitse Smeding, 'generaal ytigmeester' van Friesland te Leeuwarden. Vriendelijke mededeling van dhr. Sicco van Albada.

Afb. 19 Doosje met gewichten en balans om munten te wegen van Jacob Admiraal II jr.

burgemeester over de manier waarop de aanzegging was gedaan. Aangezien de gildeknecht kort daarvoor was overleden, had de knecht van Elgersma dit waargenomen. Toen die door Admiraal voor zijn diensten werd betaald, was de kwestie bijgelegd. Admiraal had in de hoofdstad diverse gewichten ingevorderd. Hij had sommige die te licht waren gebleken met loden kogeltjes ingeslagen om ze op het juiste gewicht te brengen. De kogeltjes lieten echter spoedig los, zodat het gewicht weer te licht was geworden. De opmerking dat de gewichten door vuilaanslag zwaarder werden dan was toegestaan, verwees het gilde naar het rijk der fabelen. Die constatering getuigde van Admiraals geringe vakkennis, aldus het gilde. Iedereen wist namelijk dat 'de zilver- en goudsmeden dezelve [bewaren] wel nauwkeurig in een daartoe gemaakte, en gesloten bakkie.'

Admiraal was duidelijk niet goed op de hoogte geweest van de werkelijke situatie in Leeuwarden toen hij klaagde over het feit dat van de 33 gildeleden slechts 24 kwamen opdagen. Geen wonder, want negen gildeleden hadden 'het ambacht gequiteerd en hebben hun bestaan uit de revenuen hunner goederen, alshoon ze leden van des Gilds voorrechten mede maintaineren.'¹⁶² Deze renteniers bleven dus

¹⁶² Deze omstandigheid maakt het lastig het gilde op enig moment qua aantal leden scherp in beeld te krijgen. Zij bleven lid van het gilde, maar werkten niet meer als edelsmid.

lid van het gilde, hoewel ze niet meer actief edelmetaal verwerkten. De broeders waren bepaald niet onder de indruk van het vakmanschap van Admiraal. Alle edelsmeden waren prima in staat hun balans te onderhouden, maar de ijkmeester-generaal had in bepaalde gevallen niet opgemerkt dat de evenaar mankementen vertoonde.

Het Leeuwarder gilde nam het Admiraal vooral kwalijk dat hij de aanval op individuele leden had geopend. Hij had het bijvoorbeeld verdacht gevonden dat Thomas Wieland (Voet nr. 455) geen gewichten had aangeboden. Dat was geen wonder, aldus het gilde, omdat Wieland al meer dan 25 jaar 'geen zilver nog goud negotie' had gedaan.¹⁶³ Het achterhouden van een weegschaal door Ate Scheverstein (Voet nr. 460) was een pertinente onwaarheid en dat Johannes Jelgerhuis (Voet nr. 486) niet al zijn gewichten op vrijdag had laten ijken, kwam door het onvermogen van de ijkmeester om dit in één dag voor elkaar te krijgen. De edelsmid had zijn gewichten op zaterdag weer nodig gehad. Admiraal kende de gildeleden ook niet goed bij naam. 'Niet Jacob', maar Jan Pereboom (Voet nr. 490) had inderdaad een gewicht achtergehouden, maar dat was van zijn toonbank gestolen. De dief was tot een jaar tuchthuis veroordeeld en Pereboom had zijn gewicht teruggekregen van een joodse koopman aan wie het na de diefstal was aangeboden.

Over de ondertekening van het rekest van het gilde – alleen door Wieland gedaan – had Admiraal zich nogal opgewonden. Hij meende dat de andere gildeleden dit uit schaamte of uit angst voor represailles niet hadden aangedurfd. Admiraal had echter niet begrepen dat er twee Leeuwarders met de naam 'Wieland' rondliepen. De ene was de schepen en gildelid Thomas Wieland, de ander was diens zoon Thomas Wieland jr., die als advocaat namens het gilde optrad. De klacht van Admiraal dat de slaper van het gilde, het gewicht waartegen alle gildeleden hun eigen gewichten moeten ijken, niet deugde, wees het gilde resoluut van de hand. Hoe kon Admiraal beweren dat zijn gewicht dat hem door de Staten-Generaal ter beschikking was gesteld wel deugde, als hij stelde dat hij dit altijd bij zich droeg? Dat zou dan betekenen dat het al zeventien jaar aan slijtage onderhevig was en daardoor zijn functie na verloop van tijd zou verliezen. Gevolg daarvan was dat de gewichten in de verschillende steden steeds meer moesten worden afgevijsd om met dit gewicht in balans te blijven. Dat maakte, volgens het gilde, de chaos compleet.

Interessant is een terloopse opmerking over de verhouding tussen de Friese steden en het platteland. Volgens het gilde ging 'de negotie tusschen zilversmeden in de steeden en die ten plattenlande door de geheele Provincie altijd vice versa [...].' Deze relatie werd nu door de verwarring rond de gewichten in gevaar gebracht. Admiraal had 'onverplicht zijn ijk ook op 't Herenveen en de Joure geoeffend, hij zal misschien gedacht hebben dat in die groote Dorpen veel voor hem te winnen was.' Dichterbij Leeuwarden speelde hetzelfde probleem. Admiraal had niet geweten dat er aan de Schrans zeven edelsmeden woonden en dat tussen hen en het

¹⁶³ De reden waarom van hem werk alleen bekend is uit het eerste kwart van de achttiende eeuw, hoewel hij tot 1769 leefde.

gilde dagelijks levendige handel bestond.¹⁶⁴ Het gilde wilde hiermee duidelijk maken dat er meer ongelijkheid en verwarring zou ontstaan als de ijkmeester-generaal zijn werk tot de steden beperkte.

In de veronderstelling dat de klachten door alle edelsmedengilden in Friesland werden onderschreven, vroegen de Leeuwarders hun collega's in Bolsward, Workum, Dokkum en Franeker naar hun mening over Admiraals werkzaamheden. Namens het gilde van Bolsward beschreven de keurmeesters Gerrit van Velsen (Voet nr. 62) en Harmanus Fokkens (Voet nr. 63) hun ervaringen met de ijkmeester-generaal. Ook zij waren door Admiraal op het raadhuis ontboden en hadden toen tevergeefs gewacht. Tijdens een volgende afspraak hadden ze hun gewichten en schalen in de herberg gebracht waar de ijkmeester-generaal overnachtte. Admiraal was de volgende morgen in alle vroegte vertrokken en had aan de waard doorgegeven welk bedrag iedere edelsmid moest betalen. De gildebroeders hadden dit met de herbergier verrekend en daarmee feitelijk zijn verblijf betaald. Een niet nader genoemde gildebroeder vertelde over zijn slechte ervaring met Admiraal. Die had zijn gewichten afgekeurd en lichter gemaakt. Maar achteraf bleek dat de ijkmeester-generaal fout zat. Hij had de gedupeerde edelsmid toen toestemming gegeven het gewicht eigenhandig te herstellen. De Bolswarder meesters hadden de zaak – ondanks hun kritiek – niet op de spits willen drijven, omdat 'ons lichaam uit wenige leeden bestaat.'

In Workum wist het gilde te melden dat Admiraal 'ons gans niet heeft bedient omdat onse gewigten door 't ijen of teiken of merk op te slaan sijn gebarsten en na gedane ijen onse balansen gans niet wel bevonden, en daarom genootsaakt onse balansen na een ander buijten deese Provintie op onse kosten te laten herstellen.'¹⁶⁵ Namens het 'gilde' van Workum ondertekenden Karst Ros II (Voet nr. 727), Rintje Ruardi (Voet nr. 729) en Frans Algra (Voet nr. 694).¹⁶⁶ De Franeker gildebroeders konden de klachten van het Leeuwarder gilde niet volledig onderschrijven, maar Pieter Altena (Voet nr. 197) had navraag gedaan en van de weduwen van Tamme Salverda (Voet nr. 198) en Johannes van Duiden (Voet nr. 201) gehoord dat op de werkzaamheden van Admiraal niet veel aan te merken was geweest.¹⁶⁷ De weduwe van Dirk Ates Jorritsma (Voet nr. 199) had een balans laten controleren. Het apparaat bleek niet te deugen, maar was er na de ijking niet veel beter op geworden.

¹⁶⁴ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67, d.d. 8 oktober 1770: 'voor de molen en fijsel van monsr. Adelaar in de Schrans.'

¹⁶⁵ Eerder is geconstateerd dat de edelsmeden in Workum nimmer een zelfstandig edelsmedengilde vormden. Kennelijk hadden de edelsmeden binnen het bredere verband van de smeden wel een eigen gemeenschappelijke identiteit.

¹⁶⁶ Deze Frans Algra wordt in de Quotisatie van 1749 'meester silversmid' te Workum genoemd. Kennelijk liet hij zijn werk in Sneek keuren.

¹⁶⁷ Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 20. De auteurs concluderen dat vrouwen zelden toegang hadden tot de ambachtsgilden. Het valt in deze zaak op dat drie weduwen in Franeker als opvolger van hun overleden echtgenoten werkzaam waren. Het voortbestaan van een gilde kon blijkbaar afhangen van weduwen. In Dokkum mochten vrouwen volgens artikel 25 van het gildereglement zelfs deelnemen aan de bijeenkomsten van het gilde. Zie SNOF, GZG Archief van het goud- en zilversmidsgilde, inv.nr. 1-2.

Haar onkosten waren 'onnut' geweest. Bij Altena zelf was een sluitgewicht door Admiraal kapot geslagen. Van een vroedsman had hij een nieuwe gekregen, maar ook dat was afgekeurd. De gildeleden van Dokkum, Claas Krans (Voet nr. 137), Hendrik Berends Ronner (Voet nr. 138), Willem de Roos (Voet nr. 139) en Saco Visscher (Voet nr. 140), verklaarden dat Admiraal zeer slordig te werk was gegaan. Zogenaamde verbeteringen aan de balans, die op kosten van de gildeleden waren uitgevoerd, hadden eerder tot een verslechtering geleid. De gewichten waren naar believen van hagel voorzien om ze te verzwaren of afgevijsd als ze te licht bleken te zijn. Bovendien had Admiraal altijd haast gehad. Hij was vaak niet meer dan twee uur in de stad geweest, terwijl het ijken zeker een hele dag vergde. Al met al waren de Friese edelsmedengilden bepaald niet over zijn werkzaamheden te spreken.

In zijn verweer liet Admiraal er geen misverstand over bestaan dat het Leeuwarder gilde vanaf het begin niet blij met zijn benoeming was geweest. Vooral deze broeders wilden vasthouden aan hun oude privileges en om dat te bereiken hadden zij hem bewust tegengewerkt. Toen de controle in 1756 was aangekondigd, had Admiraal de eerste dag tevergeefs op het raadhuis zitten wachten. De gildeleden waren geen van allen komen opdagen, naar verluidt op bevel van de olderman. Die had Admiraal duidelijk gemaakt dat het stadsbestuur hiervoor verantwoordelijk was. Tussen het gilde en de magistraat boterde het niet echt. 'Zij hadden ons in een zaak van het gilde moeten helpen, en dat hebben zij niet willen doen en daarom willen wij hun lieden nu ook niet gehoorzamen.' Toen Admiraal op de marktdag visitaties bij de edelsmeden had afgelegd, waren vier gildeleden beboet omdat zij met niet-geijkte gewichten en schalen werkten. Eenmaal voor de magistraat geroepen, hadden ze berouw getoond. Deze spontane knieval bespaarde de heren een boete van 99 ducats. Vanaf die tijd was er wel enige verbetering in hun gedrag opgetreden, maar nog steeds werden, volgens Admiraal, te weinig gewichten aangeleverd. Uit zijn verweer valt tussen de regels door te lezen dat onder de edelsmeden sterke weerstand bestond tegen de bemoeizucht vanuit 's-Gravenhage.

6.10 Besluit

De edelsmeden in Friesland kregen vanaf 1529 een actieve rol toebedeeld bij handhaving van de wetgeving voor goud en zilver. Naar aanleiding van die gebeurtenis ontstond in Leeuwarden na 1530 een georganiseerd beroepsverband dat de instelling van een stedelijk keurmeesterschap faciliteerde. De meeste Friese steden kenden in de zestiende eeuw nog geen zelfstandige edelsmedengilden. Edelsmeden maakten nog deel uit van brede verbanden van beroepen die verwant waren aan het smeden. In het eerste decennium van de zeventiende eeuw stelden de edelsmeden van Bolsward en Sneek nieuwe reglementen op. Later volgden Dokkum en Harlingen. In Workum bleven de edelsmeden tot 1798 onderdeel uitmaken van het algemene smedengilde.

Aan het begin van de zeventiende eeuw kreeg de handhaving van de gewestelijke wetgeving opnieuw vorm. Zowel in de Friese steden als in de dorpen mocht nu edelmetaal worden gekeurd. Deze verantwoordelijkheid van de gilden jegens de Friese overheid maakt dat de ruime definitie van het begrip ‘gilde’ voor de Friese edelsmedengilden enigszins genuanceerd moet worden. Deze privaatrechtelijke organisaties stelden zich niet alleen op als belangengroep voor ambachtslieden met hetzelfde beroep; zij droegen ook verantwoordelijkheid voor het in stand houden van de voorgeschreven wettelijke gehalten voor edelmetaal op gewestelijk niveau: een publiekrechtelijke zaak. Hoewel ook op het platteland edelmetaal mocht worden gekeurd, zijn geen aanwijzingen gevonden voor het bestaan van plattelandsgilden.

Aangezien de meeste Friese edelsmedengilden constructies uit de vroege zeventiende eeuw zijn, waren zij niet in staat een stevige politieke machtsbasis op te bouwen zoals dat in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de middeleeuwen wel was gebeurd. In Leeuwarden hield het stadsbestuur rond 1600 scherp toezicht op het gilde. Waar nodig dwong het de gildebroeders tot concessies door met intrekking van de gilderol te dreigen. De magistraat liet blijken dat zij ook oog had voor de economische belangen van de concurrenten van het gilde, zoals de juweliërs en handelaren in goud en zilver. Dit speelde in Bolsward in veel mindere mate. In deze kleine landstad was geen noemenswaardige concurrentie van externe handelaren of juweliërs. Bovendien had het gilde via zijn leden veel meer invloed op de stedelijke politiek. Anders dan in Leeuwarden maakten de gereformeerde edelsmeden in Bolsward in de zeventiende en achttiende eeuw structureel deel uit van het stadsbestuur. Formeel bezaten de gilden ook in deze stad geen politieke macht, maar op informele wijze konden de verschillende gilden via hun representanten in het stadsbestuur zich wel degelijk laten gelden.

In tegenstelling tot andere delen van de Republiek konden de katholieke edelsmeden in Friesland tijdens de Gouden Eeuw deel uitmaken van een gilde. In Bolsward en Leeuwarden droegen zowel gereformeerde als katholieke edelsmeden als stedelijke keurmeesters verantwoordelijkheid voor de instandhouding van het gehalte van het edelmetaal. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw waren in Leeuwarden tijdelijk geen katholieke keurmeesters actief. Dit was mogelijk een gevolg van strenger overheidsoptreden tegen het katholieke volksdeel als reactie op de oorlogen met het Frankrijk van Lodewijk xiv. Gelijkwaardigheid, binnen de gilden een vanzelfsprekende zaak, verdween zodra de katholieke broeders voor het gerecht moesten verschijnen. Dan spraken gereformeerde gildeleden ‘recht’ over hun katholieke broeders. Over deze vorm van discriminatie werd heimelijk geklaagd en met anonieme schotschriften geprotesteerd.

De open economische structuur van Leeuwarden en de nabijheid van edelsmeden die net buiten de jurisdictie van de stad werkten, maakten dat de concurrentiedruk in de hoofdstad altijd groter was dan in Bolsward. Voor de omgangsvormen binnen het gilde had dit grote gevolgen. In Leeuwarden werden gildeleden bij overtreding van de reglementen door de organisatie stevig aangepakt en zonodig

voor het gerecht gedaagd. In Bolsward ging het er veel gemoedelijker aan toe.

De belangrijkste doelstelling van de edelsmedengilden in Friesland was de bescherming van de aangesloten leden en garantie te bieden voor de kwaliteit van het geleverde product. In 1602 ondergroef de Friese overheid de economische monopoliepositie van de gilden door het ambacht op het platteland de mogelijkheid te bieden het beroep in al zijn facetten uit te oefenen. De oververtegenwoordiging van de plattelandskwartieren in het gewestelijke bestuur droeg hieraan in sterke mate bij. Pas in 1695 bleken de Staten bereid de gilden tegemoet te komen in hun klachten over onbevoegde edelsmeden. Maar in de praktijk betekende dit geen ernstige bedreiging voor het ambacht buiten de steden. Gaandeweg de achttiende eeuw zou het beroep zich in steeds kleinere dorpen manifesteren. Deze edelsmeden hielden er over het algemeen meestal andere werkzaamheden op na.

De stedelijke edelsmeden werkten samen als hun gemeenschappelijke belangen werden bedreigd. Zij richtten zich met hun verzoeken tot protectie aanvankelijk tot het gewestelijke bestuur; de instantie die via wetgeving het ambacht zijn exclusieve karakter liet behouden. Na 1600 kwamen edelsmedengilden meer en meer onder het gezag van het stadsbestuur te staan. De gilden waren voor de goedkeuring van hun reglementen van de magistraat afhankelijk. Rond 1695 verschoof die invloed weer naar het gewestelijke bestuursniveau. Vanaf dat moment dienden de gilden hun aangepaste regels ter goedkeuring aan de stadhouder en Gedeputeerden Staten te overleggen.

Er zijn een aantal voorbeelden van gezamenlijk optreden van de Friese edelsmedengilden overgeleverd. Het gilde van Leeuwarden nam daarbij telkens het voortouw. Vaak betrof het klachten over maatregelen die in het nadeel van de beroepsgroep uitpakten. Gejammer over illegale praktijken van joodse kooplieden en uitdragers en de invoer van inferieur edelmetaal uit andere gewesten, werd met enige regelmaat herhaald. De autonomie die Friesland op het terrein van het edelmetaal bezat, werd rond 1750 deels opgegeven toen het gewest ermee instemde het toezicht op het Trooise gewichtssysteem – van oudsher behorende tot de competentie van de Friese keurmeester-generaal – over te dragen op een ijkmeester-generaal, die voortaan over alle delen van de Republiek zeggenschap kreeg. De Friese edelsmedengilden toonden hun conservatieve gezicht toen zij deze nationaal opererende ambtenaar bewust tegenwerkten.

7 Opleiding

7.1 Inleiding

In het tweede hoofdstuk is beschreven hoe de edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden voor hun voortbestaan in belangrijke mate afhankelijk waren van de aanwas uit de eigen beroepskring. Het waren zonen van gildebroeders, leden van hun families en leerlingen uit de eigen stad en nabije omgeving die voor de continuïteit van het ambacht zorg droegen. Gilden speelden een belangrijke rol bij de opleiding van toekomstige leden. Over dit leerstelsel is in de loop van de eeuwen veel geschreven en niet altijd in positieve zin. In navolging van Adam Smith meenden liberale historici dat de gilden hun economische belangen onder andere reguleerden met het opleiden van de leerjongens. Op die manier wisten zij het meesterschap exclusief te houden. Dit schiep de mogelijkheid prijzen van hun producten kunstmatig hoog te houden en lonen en winsten konden daardoor op een bovennormaal peil gehandhaafd blijven.¹

Tegenwoordig wordt deze visie stevig bekritiseerd.² Epstein meende dat de gilden bij het ontbreken van een door de overheid verplichte scholing de beste vorm van kennisoverdracht leverden.³ Bert de Munck analyseerde verschillende aspecten van de relatie tussen leermeester en leerling in Antwerpen.⁴ Janneke Tump bestudeerde de transfer van technische kennis en constateerde dat gilden het leerwezen niet gebruikten om de toegang tot het ambacht te beperken.⁵ Was dit in Friesland ook het geval? In dit hoofdstuk wordt de opleiding van leerlingen in Bolsward en Leeuwarden bekeken. De vraag wordt gesteld in welke mate deze leertrajecten door de gilden omschreven waren en in hoeverre afspraken op dit gebied in de praktijk functioneerden. Aan de hand van een aantal casussen wordt de kwaliteit van de opleiding geschetst.

¹ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 77.

² Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 91; Slokker, *Ruggengraat*, 72.

³ Epstein, 'Craft guilds, apprenticeship', 688-692.

⁴ De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp'.

⁵ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 227.

7.2 Leergeld

Het opstellen van regels voor het opleiden van de edelsmeden was in de vroegmoderne tijd geen exclusief recht van de gilden. In 1502 waren ze op gezag van Filips de Schone in een ordonnantie vastgesteld. In hoofdstuk 3 is echter aangetoond dat deze wetgeving in Friesland geen officiële rechtskracht bezat betreffende het gehalte goud en zilver, maar de regels voor de praktijk van het ambacht waren wel richtinggevend. In dit opzicht hielden de Friese bestuurders hun ogen altijd op Holland en in het bijzonder op Amsterdam gericht. In deze economische metropool vormde de *Ordonnantie van 1502* het fundament van het ambacht. Deze regeling maakte het voor de gilden financieel aantrekkelijk nieuwe leden uit de eigen familiekring te rekruteren. De *Ordonnantie van 1502* bepaalde dat zonen van gildeleden 2 once zilver (= 4 lood = 61 gram) aan het gilde moesten betalen. Inwoners van de stad betaalden 3 oncen zilver, (= 6 lood = 92 gram) terwijl een leerling van buiten de stad 4 ons zilver (= 8 lood = 123 gram) moest aandragen.⁶

Het bevoordelen van gildeleden en het stimuleren van het doorgeven van het ambacht van vader op zoon gebeurde in de vroegmoderne tijd ook in Friesland.⁷ Uit het Leeuwarder leerlingboekje dat van 1599 tot 1705 is bijgehouden, blijkt dat zonen van meesters 1 goudgulden (28 stuivers) betaalden, terwijl buitenstaanders 2 goudgulden (56 stuivers) moesten afdragen.⁸ Ter vergelijking: in 1597 bepaalde het gilde in Utrecht dat een burgerzoon 1 gulden en 5 stuivers (25 stuivers) en een vreemdeling 3 guldens (60 stuivers) moest betalen.⁹ In 1720 bedroeg dat bedrag voor een leerling in Rotterdam 6 guldens als hij poorter of vreemde was. Een meesterszoon betaalde 4 guldens.¹⁰

Het edelsmedengilde in Bolsward bepaalde in 1608 dat een leerling 2 carolusgulden (40 stuivers) aan 'ghildegerechtigheyt' moest betalen. De Bolswarders hanteerden voor zonen van meesters, poorters en leerlingen van buiten één vast tarief, want zowel de Bolswarder Jarich Hendrickx (Schoen nr. 1) als Pyter Clasen, die uit Sneek afkomstig was, betaalden hetzelfde bedrag. In 1614 was dat ook nog het geval toen Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) uit Tjerkwerd aan zijn opleiding be-

6 *Chbk*, II, 221. In *Merken* is deze verordening abusievelijk gekoppeld aan de *Ordonnantie* uit 1529.

7 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 64-65. Bakker meent dat vooral katholieken zich aangetrokken voelden tot het edelsmedenambacht. Dit is echter niet specifiek voor deze groep. Misschien was het eerder zo dat katholieken in dit soort ambachten meer kans maakten op een redelijke mate van bestaanszekerheid doordat ze op een geloofstrouwe clientèle konden rekenen. In Bolsward heeft dit fenomeen meer te maken met heersende traditie van het doorgeven van het ambacht van vader op zoon. Die traditie was niet gebonden aan een bepaalde godsdienst. Zie Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 92. Deze auteur verbindt het doorgeven van het ambacht van vader op zoon met de vertrouwensbasis die het richting de consument creëert. Dat zal zeker invloed hebben gehad, maar niet zwaarder hebben gewogen dan het economisch belang van het doorgeven van een ambacht. De gilden discrimineerden in positieve zin door zonen van gildeleden tegen een lager intredebedrag toe te laten.

8 Visscher, 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden', 5. Zie ook De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 4. In Antwerpen verloren de zonen van meesters gaandeweg de vroegmoderne periode dit voorrecht.

9 Slokker, *Ruggengraat*, 76.

10 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 81.

gon. Het leergeld werd in 1623 opgetrokken tot 50 stuivers en dat bleef in de zeventiende eeuw het standaardtarief voor zowel stedelingen als voor leerlingen van buiten.¹¹ Mogelijk werd de keuze voor dit eenheidstarief ingegeven door een praktijk waarin relatief veel leerlingen van buiten de stad kwamen. Ook kan het zijn dat er geen ‘gildehistorie’ op dit gebied bestond, zoals die voor Leeuwarden wel aanwijsbaar is. In Bolsward toonde het gilde zijn sociale gezicht als het nodig was. De leermeester nam het leergeld voor zijn rekening als een leerling het bedrag niet kon ophoesten.

7.3 Leertijd

Liberale critici van het gildensysteem volgden Adam Smith in zijn opvatting dat gilden bewust een lange leertijd hanteerden om de toegang tot de arbeidsmarkt uit te stellen.¹² In Engeland was een leertijd van minimaal zeven jaar voorgeschreven.¹³ Remmerswaal meent dat de gemiddelde leertijd in de Republiek ongeveer twee jaar duurde.¹⁴ De minimale leertijd voor de edelsmeden was in de *Ordonnantie van 1502* op vier jaar bepaald.¹⁵ Deze opleidingstermijn gold vanaf 1600 ook in Leeuwarden. Niet alle Friese edelsmedengilden hanteerden dat uitgangspunt. In 1608 bepaalde het gilde van Bolsward dat elke meester een leerjongen voor ten minste drie jaar zou moeten aannemen. Pas in 1623 nam het gilde de bepaling van vier jaar over. Deze leertijd kwam overeen met die in andere steden in de Republiek. In Utrecht gold voor de edelsmeden een leertijd van drie jaar, in Rotterdam en Haarlem vier jaar.¹⁶

Normaal gesproken kwam een leerling rond zijn elfde levensjaar bij een meester in de leer. Afhankelijk van de afspraken in zijn leercontract rondde hij zijn opleiding na vier jaar af. In werkelijkheid duurde de opleiding vaak langer hetgeen uit contracten blijkt die in Amsterdam zijn opgesteld.¹⁷ Na zijn leertijd was een leerling in principe vrij om te vertrekken. Hij kon dan naar een andere stad verhuizen om zijn opleiding voort te zetten of als knecht bij zijn leermeester of andere gildebroeder aan de slag gaan. De meeste aspirant-edelsmeden in Bolsward waren

¹¹ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 115, f. 115, d.d. 29-03-1617. In de inventaris van Meijle Jensma te Witmarsum wordt gewag gemaakt van een ‘contract tusschen Meijle Jensma en Hette Sybrants te Worckum beroerende 't leeren van goldtsmitsambacht van Sjurdt Jensma sijn sone, in dato den 25 9bris 1614’. Vriendelijke mededeling dhr. S. van Albada. Zie ook Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 34, f. 105v. Hierin is in 1621 sprake van een ‘contract brieff’ tussen Willem Feddes als vader van Fedde Feddes en Folckert Jans Pluymioen (Voet nr. 619).

¹² Slokker, *Ruggengraat*, 73.

¹³ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 82.

¹⁴ Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 79.

¹⁵ De regelgeving is hier niet consequent: in artikel xxxiv is sprake van leerjongens die na drie jaar opleiding voor een meester gaan werken.

¹⁶ Slokker, *Ruggengraat*, 76; Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 88.

¹⁷ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 237-238.

gemiddeld 25 jaar oud op het moment dat zij aan de meesterproef begonnen; een logisch moment omdat op deze leeftijd in de zeventiende eeuw de volwassenheid werd bereikt.

Om te voorkomen dat leerlingen als goedkope arbeidskracht werden gebruikt, werd een maximum aantal leerlingen per meester vastgesteld.¹⁸ Volgens artikel xxxii van de *Ordonnantie van 1502* mocht elke meester twee leerjongens aannemen. De gilden van Bolsward en Leeuwarden hanteerden dit voorschrift ook. Elke meester die deze regel overtrad, riskeerde een boete van 30 carolusguldens. Mocht een leerling ten gevolge van een conflict voortijdig vertrekken, dan zou een andere gildebroeder deze jongen niet mogen aannemen voordat de zaak met zijn originele leermeester was uitgesproken. De bepaling omtrend het maximum aantal leerlingen dat een meester gelijktijdig mocht opleiden was geen bewuste maatregel van de gilden om de toestroom van nieuwkomers te kunnen reguleren; het voorschrift was immers overgenomen uit de landsheerlijke wetgeving.

Er bestonden in Friesland wel verschillen in de hoogte van het leergeld. In Bolsward betaalden leerlingen minder voor hun opleiding dan in Leeuwarden. Dit lijkt verband te houden met het verschil in economische ontplooiingsmogelijkheden. Een grote stad als Leeuwarden bood een aantrekkelijker marktsituatie dan Bolsward en de toegang tot die markt had zijn prijs. Het leergeld was in Friesland niet significant hoger of lager dan in de Hollandse steden. Leden van de gilden werden door de reglementen gestimuleerd hun eigen zonen in het vak op te leiden. Toch namen veel meesters regelmatig 'vreemde' jongens aan. Beide partijen deden er dan verstandig aan afspraken over het leertraject te maken.

7.4 Leerlingcontracten

Zowel de leermeester als degene die het onderwijs genoot, had belang bij het maken van duidelijke afspraken. Om die reden stelden partijen leerlingcontracten op.¹⁹ De historicus Arie van Deursen meende dat veel leerlingen door de hoge kosten vaak niet in staat waren hun opleiding te bekostigen en daarom met arbeidskracht betaalden.²⁰ Deze constructie hield het gevaar in dat de leermeester zijn leerling 'misbruikte' voor allerlei werkzaamheden die niets met het beroep hadden uit te staan. De *Ordonnantie van 1502* hield al rekening met dergelijke misstanden. Het stuk omschreef onder andere de arbeidsomstandigheden van een leerling. In artikel xxxix was bepaald: 'dat geen meester oft knape van de neeringe, by nachte met hameren niet wercken en sal, t' savondts niet langer als thien uyren by keeren,

¹⁸ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 153.

¹⁹ HCL, gg 25, f. 24, d.d. 30 juli 1630. Deze overeenkomst is een voorbeeld van een leermeester die zijn voormalige leerjongen financieel ondersteunt. Obbe Claes (Voet nr. 386) had in 1630 een vordering van 178 carolusguldens op Cornelis Faber (Voet nr. 396).

²⁰ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 153.

des winters nocte somers, ende des morgens niet voor vuyf uyren [...].²¹

Rond 1600 beliepen de kosten van het levensonderhoud van een kind jaarlijks ongeveer 40 gulden.²² Betaling door middel van arbeid bood niet per definitie voordelen, omdat leerjongens op de werkvloer soms meer schade veroorzaakten dan ze aan economisch gewin opleverden. Een beginnening verkwistte geregeld materiaal en tijd; de leermeester moest er dan aanvankelijk geld op toeleggen. Bovendien liep hij het risico dat zijn leerling voortijdig vertrok en naar de concurrentie overliep. We zagen al dat de gilden in Bolsward en Leeuwarden dit trachtten te voorkomen. Kennelijk kwam het in de praktijk voor en was het nodig deze misstand de kop in te drukken.

Het was voor de leermeester belangrijk het bijbrengen van het ambacht als onderwijs te verkopen. De edelsmedengilden namen regels op over de hoogte van het inschrijfgeld, maar voor de kosten van het leertraject bij een individuele meester bestond geen algemeen bindend voorschrift.²³ De meeste afspraken tussen meester en ouders of opvoeders werden mondeling gemaakt.²⁴ In sommige gevallen werden ze notarieel vastgelegd. Van deze notariële leercontracten zijn in Friesland weinig voorbeelden overgeleverd.²⁵ We komen ze in de rechterlijke archieven wel tegen.²⁶ In Leeuwarden zijn ze in het certificatenboek opgenomen. Meestal bevatten ze niet meer dan een paar formele afspraken. Zicht op de inhoud van het leerproces krijgen we pas als de afspraken niet werden nagekomen en de contracten inzet werden van civiele procedures.²⁷ Hieronder wordt aan de hand van een aantal casussen getoond welke afspraken zoal tussen verschillende Friese meesters en hun leerlingen werden gemaakt en op welke manier meningsverschillen over de kwaliteit van de opleiding konden ontstaan.

21 *Chbk*, II, 221. Zie ook Van Dillen, *Bronnen*, II, 668; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Jacob Jacobs, inv.nr. 397, f. 785, d.d. 29 december 1628. Epke Hoytes besteedde zijn zoon uit bij collega Jacob de Groote. De werktijden van de jongen werden vastgelegd: 'om te comen des somers te ses uyren ende te gaen 's avonts de clocke acht uyren ende des winters te comen 's morgens te seven uyren en te gaan des 's avonts te seven uyren'. Jacob de Groote zou 50 gulden leergeld beuren. Epke Hoytes zou de helft aan het einde van het eerste jaar en de andere helft aan het eind van het tweede jaar betalen. Ook aangehaald in: Citroen, *Meesterwerken*, 11.

22 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 153.

23 De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 4. De auteur betoogt dat in Antwerpen de relatie tussen leermeester en leerling in contracten was vastgelegd en niet op gilderegels was gebaseerd.

24 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 158.

25 De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 4. De Munck stelt vast dat dergelijke contracten in Antwerpen waarschijnlijk niet door notarissen zijn opgesteld. Het heeft er alle schijn van dat vooral de edelsmeden afspraken in contracten hebben vastgelegd.

26 Tresoar, ORA Harlingen, inv.nr. 273, f. 82; *Merken*², 93. Hierin wordt het contract beschreven tussen Bonne Jacobs Hever (Voet nr. 217) en zijn leerling Tiaerdt Sipckes, d.d. 14 september 1612.

27 Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 19. De auteur merkt op dat er weinig leerlingcontracten van kunstschilders zijn overgeleverd.

7.4.1 *De casus Lambert van Brantzum (1601)*

Op 11 juni 1601 boog het Leeuwarder gerecht zich over het leerlingcontract van Lambert van Brantzum, een zoon van de advocaat Joost van Brantzum.²⁸ Lambert was in 1598 voor vier jaar bij Claes Sjouckes (Voet nr. 378) in de leer gedaan. De edelsmid ontving hiervoor een vergoeding van 30 carolusguldens. Rond Sint Jacobi was de jongen niet meer op de winkel verschenen. Het bleek dat zijn ouders hem bewust thuishielden. De leermeester beklagde zich hierover, want hij had zijn leerling inmiddels de verschillende basistechnieken bijgebracht en liep door het vroegtijdige vertrek 50 carolusguldens schade op. Sjouckes eiste nu de betaling van 30 plus nog 50 carolusguldens vanwege de misgelopen leerpenningen. Lamberts moeder beaamde dat er een leercontract was opgesteld, maar daarin was bepaald dat de leerling het ambacht zou worden aangeleerd en niet, zoals in het geval van haar zoon, dat de leerling misbruikt zou worden voor het uitvoeren van allerlei klusjes, zoals granen raspen, stenen sjouwen of boodschappen halen. De edelsmid had bovendien tegen de jongen gezegd dat hij wel thuis mocht blijven. Het Hof veroordeelde de gedaagde tot de betaling van de leerpenningen. De afspraken van het contract werden gehonoreerd; ze wogen zwaarder dan de matige kwaliteit van het onderwijs.

7.4.2 *De casus Meynert Eylerts (1601)*

Over de leertijd van Meynert Eylerts (Voet nr. 373) komen we meer te weten door de rechtszaak die hij met zijn broer Jochum in 1601 tegen zijn vader aanspande.²⁹ De broers waren het niet eens met de afwikkeling van de erfenis van hun overleden moeder Anna Cornelis. Hun advocaat verhaalde van de ‘povere staet’ van de jongens, terwijl de vader ‘overgroete rijkdom’ uit de nalatenschap had ontvangen. In het verweer stelde de advocaat van Meynerts vader dat de jongen in de stad had lopen rondbazuinen dat hij er maar bekaaid was afgekomen. Meynert had er niet bij verteld dat zijn vader hem het edelsmedenambacht had laten leren; een aanwijzing dat deze opleiding als een solide investering in de toekomst werd gezien. Bovendien had Meynert meer dan 863 carolusguldens ontvangen bovenop de 300 die hij als ‘rantzoen’ had meegekregen. De heren begroeven uiteindelijk de strijdbijl, want in 1603 stond Eylert Meynerts borg toen zijn zoon door het stadsbestuur tot ‘clockspeler’ werd benoemd.³⁰

Op 12 juli 1605 diende voor het gerecht van Leeuwarden de zaak tussen de Syurtke Pyeters, de weduwe van Meynert Eylerts (Voet nr. 373) en Jochum Eylerts en Teuntje Lammerts als tutrix over haar zoon Lammert Harmens.³¹ Deze jongen was in 1600 door zijn inmiddels overleden vader bij Meynert Eylerts als leerjongen

²⁸ HCL, o 9, f. 143-143v. Dit contract toont aan dat een opleiding tot edelsmid kennelijk een acceptabele opleiding vormde voor een jongen uit het juristenmilieu.

²⁹ HCL, o 9, f. 129-130.

³⁰ HCL, l 1214, f. 409.

³¹ HCL, o 10, f. 318.

uitbesteed om in zes jaar het beroep te leren. De edelsmid zou de kosten voor het levensonderhoud voor zijn rekening nemen, onder conditie dat in het geval de jongen eerder zou vertrekken, zijn ouders jaarlijks voor zijn ‘mondcosten’ 25 goudguldens zouden betalen. Maar de knaap had op een gegeven moment zijn biezen gepakt en zijn leermeester grote schade berokkend. De moeder bleek niet bereid de afspraken na te komen en het kwam tot een proces. De gedaagde had zijn stiefzoon in huis genomen en vervolgens bij een andere meester voor drie jaar in de leer gedaan. Dat had hem honderd daalders gekost. Hij was het niet met de eis eens en eiste 150 carolusguldens. Het Hof verklaarde de eis van beide partijen niet-ontvankelijk.

Acht jaar later kwam deze zaak nogmaals voor de rechter. De weduwe van Meynert Eylerts probeerde toen alsnog de kosten van het levensonderhoud, die tijdens de leerperiode van Lammert Harmens waren gemaakt, vergoed te krijgen.³² De jongen zou vijf jaar in de leer blijven maar was een paar maanden voor het einde van de opleiding vertrokken. Aangezien hij een gedegen opleiding had gekregen, was het niet verwonderlijk dat hij daarna bij verschillende leden van het gilde als knecht had gewerkt. De weduwe eiste genoegdoening en kreeg die ook. Haar ex-leerjongen moest zijn achterstallige leerpenningen betalen; een bedrag van 400 carolusguldens.

Dr. Feijo van Gabbema, de advocaat van Lammert Harmens, bevestigde dat de jongen door zijn stiefvader Jochum Eylerts voor zes jaar was uitbesteed om het ambacht te leren. Hij was in de kost geweest zonder daarvoor te betalen. De laatste twee jaar zou hij per maand een daalder verdienen. De edelsmid zou de jongen laten leren en werken zodat hij zijn geld uiteindelijk als knecht kon verdienen. En aangezien Lammert een harde werker was, kon hij zich niet voorstellen dat de leerjongen problemen had veroorzaakt. De jongen was door zijn stiefvader na ruim vier jaar bij Claes Sjouckes (Voet nr. 378) ondergebracht, omdat de weduwe van Meynert Eylerts misbruik van zijn diensten had gemaakt. Ze had de jongen met grote regelmaat naar allerlei herbergen gestuurd om haar man te laten zoeken. Bovendien hadden de heren een contract gesloten dat door de edelsmid kennelijk niet goed begrepen was. De edelsmid had ook gerechtelijke actie tegen zijn gildebroeder Claes Sjouckes kunnen ondernemen wegens het onderhuren van een leerjongen, maar dat had hij verzuimd. Aangezien de weduwe in de afgelopen jaren ook niet over het probleem had gesproken, was het nu te laat, aldus de advocaat. Dat vond het Hof ook en vonniste in het nadeel van Syurtke Pyeters.

7.4.3 *De casus Lieuck Dominicus Oedtsma (1628)*

Voor het Leeuwarder gerecht werd in 1628 de zaak tussen Hans Lens en de weduwe van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) behandeld.³³ Lieuck moest zich verweren tegen een klacht van een vader die ontevreden was over de kwaliteit van het onderwijs dat zijn zoon had genoten. De jongen zou van 1 mei 1627 tot 1 mei 1631

³² HCL, o 16, f. 166v-168.

³³ HCL, o 29, f. 173-174.

volgens een contract zijn leertijd bij Roos doorbrengen en per week 10 stuivers gaan verdienen. Mocht Lens gedurende die periode komen te overlijden, dan zou zijn zoon op kosten van de leermeester worden opgevoed.³⁴ Maar volgens Lens was Lieuck haar afspraken niet nagekomen. De vrouw ontkende het bestaan van een zakelijke overeenkomst maar had de jongen wel een jaar op de winkel gehouden. Toch was ze niet van plan hem in de komende jaren het ambacht bij te brengen en daar had ze goede argumenten voor. De jongen bleek namelijk over weinig talent te beschikken. Alle tijd en moeite waren tevergeefs geweest en bovendien had de knaap regelmatig verzuimd. Ondertussen had hij wel voor meer dan 20 carolusguldens schade veroorzaakt door het ‘verderven van verscheidene instrumenten’. Het Hof vonniste tenslotte in het voordeel van Hans Lens en Lieuck moest het achterstallige leergeld betalen onder aftrek van hetgeen reeds betaald was.

7.4.4 *De casus Abraham Conradus (1662)*

Inzicht in de wijze waarop het tijdens de leertijd goed mis kon gaan, krijgen we uit een proces tussen Paulus Saeckes (Voet nr. 114) uit Dokkum en Daniël van der Eijcken, de predikant van Paesens.³⁵ In 1656 was Abraham Conradus,³⁶ een neef van de dominee, bij Saeckes in de leer gekomen. De jongen zou in vier jaar het vak leren en 450 carolusguldens betalen voor kost en inwoning. Alle werkzaamheden van de jongen zouden ten goede komen aan zijn leermeester. Maar op 2 juni 1659 ging Abraham ervandoor; ruim een jaar voor het eind van zijn leertijd. Zijn leermeester had nog maar 200 carolusguldens ontvangen en miste nu ook de arbeid van de jongen. Om de zaak niet op de spits te drijven was Saeckes tevreden geweest met een nabetaling van 100 carolusguldens.

In eerste instantie was de opleiding van Abraham voorspoedig verlopen. Maar in juni 1659 was de jongen naar zijn oom gevlucht, omdat hij zich slecht behandeld voelde. De problemen waren ontstaan toen Abraham op het verzoek van een buurvrouw was ingegaan om haar het gereedschap van zijn leermeester te lenen. Toen Saeckes hier lucht van had gekregen, was hij in woede uitgebarsten en had hij geprobeerd de jongen te wurgen. Zijn vrouw was tussenbeide gekomen en Abraham was naar zijn oom gevlucht. De predikant had hem naar zijn geboortestad Amsterdam gestuurd in de hoop dat zijn neef een beetje bij zou komen. Veel effect had dit niet gesorteerd, want Abraham ‘hadde sich aengestelt als een doll & uijtsinnig mensche, deerlijk om aen te sien & hooren.’ De jongen had aan de Amsterdamse weesmeesters verteld wat hem in Friesland was overkomen. Regelmatig had hij van zijn leermeester een pak slaag gekregen. De predikant was dan ook niet van plan het achterstallige bedrag aan leergeld te betalen. De jongen was overduidelijk slecht behandeld en aangezien zijn kist met kleding bij de edelsmid was achtergebleven, had men in Amsterdam ook nog eens een nieuwe hoed en mantel voor hem moeten

³⁴ HCL, y 3, f. 493, d.d. 17 april 1652. Inventaris van winkelier Hans Lens.

³⁵ Tresoor, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16531, sententie nr. 33, d.d. 13 mei 1662.

³⁶ Vriendelijke mededeling van dr. Harm Nijboer. Zie de website Ecartico.

aanschaffen. In één van zijn dulle buien was hij die trouwens weer kwijtgeraakt.

Saeckes gaf toe dat hij inderdaad geweigerd had het gereedschap uit te lenen ‘geleijck goldtsmeden onderlinge well gewoon waren.’ Hij had de jongen echter niet weggestuurd. Abraham was uit zichzelf vertrokken. De leerling had nogal blijk gegeven van puberale hoogmoed. De edelsmid vertelde dat: ‘[...] Abraham van langerhand de fantasie int hooft gecregen hadde, dat het silversmeden maer ambacht & bedelarij was, & dat de const & plaatsnijden heerlijk & profijttelijker was [...]’ Saeckes had, rekening houdend met de mentale toestand van de jongen, hem daarom voornamelijk graveerwerk laten uitvoeren. Maar hierdoor was veel ander werk blijven liggen. Abraham was bepaald geen makkelijke knaap geweest. Regelmatig was hij bij de gildebroeders in Dokkum gaan buurten en had hen uitgedaagd net zo goed te graven als hijzelf. De eigenzinnige knaap bleek uiteindelijk niet te handhaven en was op een gegeven moment met de noorderzon vertrokken. Na drie dagen was hij in Dokkum teruggekeerd, bont en blauw geslagen door boeren uit de omtrek. Pas later had de edelsmid gehoord dat Abraham in de buurt van Paesens door rondtrekkende Engelse bedelaars van zijn spullen was beroofd. De jongen had toen bij dorpelingen in niet al te fraaie bewoordingen om hulp gevraagd. Om die reden hadden die hem nog een extra aframmeling gegeven. Saeckes had de jongen aangeboden te blijven, maar door zijn fantasieën was Abraham niet meer bij zinnen geweest. De edelsmid meende dat hij zijn uiterste best had gedaan om de jongen te helpen. De rechters gaven hem gelijk en de predikant moest het restant van 100 carolusguldens betalen.

7.4.5 *De casus Pieter Sijbrandus Aeneae (1687)*

Ook in Bolsward kwam ruzie over de kwaliteit van het onderwijs voor. De rechtszaak die Trijntje Pieters in 1687 tegen Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) begon, verhaalt over de wijze waarop het onderricht had plaatsgevonden.³⁷ De weduwe van de notaris en procureur-fiscaal Sijbrandus Aeneae kwam namens haar zoon Pieter in het geweer toen zij van mening was dat Hoorn het vak op een zeer eenzijdige manier aan het bijbrengen was. De vrouw verweet de edelsmid dat haar zoon, na bijna drie jaar onderricht, alleen nog maar het ‘plaatsnijden’ of graven beheerste. Zij was bang dat deze specialisatie haar zoon in de toekomst van een volwaardig inkomen zou beroven. Hoorn moest erkennen dat hij de leerjongen het drijven met de hamer nog niet voldoende had bijgebracht. Maar hij meende dat in de resterende leertijd deze vaardigheid nog aangeleerd kon worden. Hoorn hield een vast lesprogramma aan waarin ‘de leerjongen eerst teijkenen leert, daer nae sneijen & dan voort het hamerwerk.’

De getuigen in deze zaak waren het over deze werkwijze niet met elkaar eens. Claes Baardt (Voet nr. 42) vertelde dat hij Frans Lous Machet (Voet nr. 55), die in 1686 bij hem in de leer was gekomen, meteen vanaf het begin het drijfwerk had bij-

37 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 100-105v.

gebracht. Baardt merkte op dat hij van Pieter Sijbrandus zelf had gehoord dat hij liever graveerde dan met de hamer werkte. Het was nu eenmaal zo, stelde Baardt, dat sommige leerjongens meer talent hadden voor een bepaald aspect van het ambacht en zich daarin specialiseerden. De vervelende consequentie van een gespecialiseerde opleiding was evenwel dat een jongen dan nooit aan de eisen van de meesterproef kon voldoen en dus nooit het meesterschap kon verwerven. Deze opmerkingen van Baardt lijken erop te wijzen dat er geregeld leerjongens als knecht bij een meester in dienst bleven. In een atelierachtige omgeving waren zij dan als graveurs of drijvers werkzaam.³⁸ Waarschijnlijk verkeerde Hoorn zelf langere tijd bij zijn leermeester Claes Baardt in die positie. Tijdens het proces gaf Hoorn nog wel toe dat Pieter inderdaad beter kon graveren dan hijzelf. Als voorbeeld vertelde hij over een bezoek aan de Friese hoofdstad. Hoorn had het graveerwerk van de jongen aan zijn Leeuwarder collega's laten zien en die hadden verbaasd geconstateerd dat het van een zeer hoge kwaliteit was.

7.5 Leercertificaat

De certificatenboeken van Leeuwarden bevatten verklaringen van leermeesters waarin zij bevestigen dat jongens met goed gevolg de leerjaren hadden volbracht. Artikel 2 van het gildereglement van Leeuwarden bepaalde dat een leerling voorafgaand aan de meesterproef een verklaring moest kunnen overleggen waaruit zou blijken dat zijn leertijd was afgesloten. Dit was tevens een verklaring van goed gedrag. Deze getuigschriften waren nodig omdat niet in alle steden de gilden hun leden verplichtten de jongens een leerbrief of diploma mee te geven. Steden hielpen elkaar met deze testimonia en kwamen op deze wijze de gilden tegemoet. In de praktijk kwam het regelmatig voor dat een leerling een vervolgstudie bij een meester buiten het eigen gewest volgde om specifieke vaardigheden aan te leren. Nieuwe technieken en gespecialiseerde onderdelen van het ambacht konden zo worden aangeleerd. Van een aantal Friese edelsmeden is dat met zekerheid vastgesteld.

Piet Bakker signaleert in zijn onderzoek naar Friese kunstschilders in de Gouden Eeuw dat de meeste in Friesland geboren kunstschilders hun opleiding in Leeuwarden genoten en dat slechts enkelen naar Amsterdam of elders trokken.³⁹ In deze paragraaf gaan we kijken of dit ook voor de leerlingen van de Friese edelsmeden het geval was. Hierboven is reeds opgemerkt dat de certificatenboeken van

³⁸ Onder kenners van het antieke zilver wordt al lang gespeculeerd over het bestaan van dergelijke specialisten. Zij komen tot die conclusie op grond van het feit dat van een bepaalde meester vaak graveerwerk bekend is dat sterk in kwaliteit varieert. De in dit proces geschetste werksituatie laat zien dat graveerwerk inderdaad werd uitbesteed aan de leerjongens en knechten. Die hielden zich ook bezig met andere karweitjes, zoals het gieten van oren voor brandewijnkommen, ornamenten en lepels. Het op gehalte brengen van de legering behoorde tot de verantwoordelijkheid van de meester zelf. Hij stond immers met zijn meesterteken garant voor de kwaliteit van het edelmetaal.

³⁹ Bakker, *Gezicht op Leeuwarden*, 78.

Leeuwarden akten bevatten waarin leermeesters bevestigden dat hun leerlingen aan de verplichtingen hadden voldaan. In Holland werden deze akten door een notaris opgesteld. In Friesland werden dergelijke afspraken voor het nedergerecht bevestigd zoals in 1617 toen de torenwachter Christiaan Hans de edelsmid Harmen Dirks (Voet nr. 387) verzocht te verklaren dat zijn zoon Hans Christiaens (Voet nr. 393) 'd' tijt van vijer jaren continueel bij hem & in zijn wynkel het goldtsmidts ambacht geleert hadde & bij hem inde selve getrouw vroom & neerstig gehouden & gedragen gelijck een goet leerknecht betaempt'.⁴⁰ Deze akte is interessant, omdat hij laat zien dat Hans Christaens op dat moment vrij was om te vertrekken. In 1623 keerde hij naar Leeuwarden terug en liet zich als gildelid inschrijven. Hans Christaens was dus 6 jaar buiten de stad geweest. Mogelijk was dat in Amsterdam en dat zou kunnen verklaren waarom zijn werk van sterke Hollandse invloeden getuigt.⁴¹

7.5.1 *De casus Hylcke Dowwes Hijlckema (1700)*

Het reglement van het edelsmedengilde van Bolsward voorzag niet in het afgeven van een leerbrief.⁴² In 1700 ontstond hierover een geschil tussen Marten Martens Agema (Voet nr. 56) en gerechtsbode Dominicus Hijlckema.⁴³ De zaak had een oorsprong in 1697. Op 7 juli van dat jaar had Hijlckema de olderman en de leden van het edelsmedengilde van Bolsward bijeen laten roepen in Het Wapen van Wonseradeel. Hijlckema eiste van Agema een bewijs waaruit zou blijken dat zijn zoon Hylcke aan zijn opleidingsverplichtingen had voldaan.⁴⁴ De edelsmid had dit geweigerd en vervolgens was ruzie ontstaan. Hijlckema had Agema toegebeten: 'Jae, du biste een schelm in dijn hart.' De bode had de edelsmid bij de arm gepakt en met een pak slaag gedreigd. Agema eiste nu van Hijlckema een compensatie van 32 goudguldens. Deze ontkende alles. Tijdens de rechtszaak gaven verschillende leden van het gilde een verklaring af. Sjoerd Fongers Dijkstra gaf als olderman van het gilde zijn visie op de zaak en namens het gilde getuigden Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49), Harcke Baardt (Voet nr. 52), Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54) en Gerrit Pierkens (Voet nr. 55). Frans Machet (Voet nr. 57) ontbrak.

De advocaat van Agema ging vooral in op de wijze waarop Hijlckema de edelsmid onder druk had gezet om de bewuste leerbrief af te geven. De gerechtsbode ontkende dat hij verbaal en lijfelijk geweld had toegepast. Hij vond dat Agema ten onrechte de leerbrief had geweigerd. Hijlckema omschreef de edelsmid als een oneerlijk persoon die niet had nagelaten zijn zoon regelmatig uit te schelden. De getuigen konden deze aantijging niet onderschrijven. Jan Olthoff stelde dat het een normale gang van zaken was dat een meester een leerling een brief meegaf als deze zijn leertijd had volbracht. Over de verdere toedracht van het voorval wist hij zich

⁴⁰ HCL, f 97.

⁴¹ Stoter, *De Zilveren Eeuw*, 27-32.

⁴² *Merken*², 93. In Harlingen gaf het gilde wel een testimonium af.

⁴³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 75, f. 70-82.

⁴⁴ Tresoar, DTB Hervormde Gemeente Bolsward, 4 augustus 1682 doop Hylke. In 1715 was hij mathematicus in Leeuwarden. Zie HCL, M 227, f. 429, d.d. 22 mei 1715.

niet veel meer te herinneren. Harcke Baardt vulde Olthoff aan, maar begreep wel waarom Agema geen leerbrief had afgegeven. De leerjongen was namelijk voortijdig vertrokken. Horrius en Pierkens konden slechts feiten over de scheldpartij in de herberg onderschrijven. Hylckema's verdediging probeerde Agema in de schoenen te schuiven dat hij de jongen voortijdig had weggejaagd, maar de edelsmid ontkende dit feit. En op de vraag waarom hij de brief had geweigerd hoewel daar op redelijke wijze om was gevraagd, antwoordde Agema dat hij eenvoudigweg de brief niet kon afgeven omdat Hylcke zijn leertijd voortijdig had afgebroken. De zaak werd uiteindelijk binnen het gilde opgelost. De jongen vertrok bij Agema en kreeg onderdak bij collega Frans Machet.

7.6 Leerlingaantallen en slagingspercentages

Volgens artikel x van de gildebrief konden de edelsmeden van Leeuwarden twee leerlingen tegelijkertijd aannemen. Het maximaal aantal leerlingen was daarom evenredig aan het aantal werkzame meesters. Het Leerlingenboekje bevat gegevens over het aantal leerlingen dat gedurende de zeventiende eeuw is ingeschreven.⁴⁵ (zie grafiek VII.1) In totaal werden in ruim honderd jaar de namen van 316 leerlingen genoteerd. Tot 1620 was er jaarlijks een toename van het aantal leerlingen. Die ontwikkeling hing samen met de toename van het aantal edelsmeden in die periode. Het aantal beschikbare opleidingsplaatsen nam immers navenant toe. De terugloop in de periode 1636-1640 is zowel in Leeuwarden als in Bolsward vermoedelijk terug te voeren op de pestepidemie rond 1637.⁴⁶ Daarna stijgt het aantal leerlingen weer tot gemiddeld zeventien per jaar in de periode tot 1670. Vervolgens neemt het af tot in het jaar 1681 wanneer er sprake is van een piek, die samenhangt met het toetreden tot het gilde van een aantal 'nieuwe' meesters. In overeenstemming met de door het gilde beschreven slechte economische omstandigheden rond 1690, zien we het aantal leerlingen jaarlijks tot onder de tien dalen.

Aan het Leerlingenboekje kunnen we tevens gegevens ontleen over het aantal leerlingen dat uiteindelijk de opleiding met een meesterproef afrondde. Van de 316 ingeschreven leerlingen slaagden 54 (17%). Van deze 54 geslaagden hadden 29 jongens het ambacht van hun vader geleerd (53%). Twintig leerjongens (37%) waren zoons van edelsmeden die bij een andere meester in de leer waren gedaan. Twee

45 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 83. Janneke Tump haalt voorbeelden uit Rotterdam en Amsterdam aan waaruit blijkt dat er sprake was van onderregistratie. Leerlingen werden soms ingeschreven terwijl ze al lang in dienst van een meester werkten of werden helemaal niet geregistreerd, terwijl ze wel in de stad waren geboren. Een voorbeeld van zo'n ongeregistreerde leerling in Friesland is Watse Gepkes (Voet nr. 301). Hij kwam in 1666 naar Heerenveen vanuit Leeuwarden, maar komt niet in het leerlingenboekje voor. Ook voor Bolsward geldt dat we uit andere bronnen leerlingen kennen die niet in het gildeboek zijn genoteerd.

46 Nijboer, 'Ingel', 65-66; Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 44, f. 374 maakt in 1636 melding van de pest. Zie ook Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 133, f. 8v. In 1637 wordt aan de medicus Marchelus Adriaensen 'meisterloon over pestilentialle accidenten' betaald.

leerlingen waren een zusterzoon (3,7%) en twee anderen (3,7%) waren zonen van een broer van een meester. Een aantal leerlingen duikt later op als zelfstandig edelsmid zonder dat zij de meesterproef in Leeuwarden hebben gedaan. Ze vestigden zich in Berlikum (1), Deinum (1), Dokkum (2), Franeker (1), Harlingen (2), Joure (3) en Sneek (1).

Anders dan in Leeuwarden zijn de inschrijvingen van de leerlingen in Bolsward niet bijgehouden in een speciaal register, maar kriskras in het gildeboek genoteerd. Tussen 1608 en 1697 werden in totaal 104 leerjongens ingeschreven. (zie grafiek VII.11) De meeste jongens waren uit Bolsward en de naastgelegen grietenijen Wonseradeel en Hennaarderadeel afkomstig. Van deze leerlingen wist in totaal 30 (29%) uiteindelijk het meesterschap te verwerven. Uit deze groep vestigden zich negentien als zelfstandig meester in Bolsward (63%). Van deze negentien hadden zeven (36%) een vader als edelsmid. Verschillende leerlingen uit Bolsward vestigden zich in een andere stad of dorp. Ze trokken naar Berlikum (1), Dokkum (1), Franeker (1), Kollum (1), Leeuwarden (3), Sneek (2), Stavoren (1) en Workum (1).

7.7 Friese leerjongens in Amsterdam

Van een aantal leerjongens staat vast dat ze een opleiding in Amsterdam volgden nadat ze hun leertijd in Friesland hadden afgerond.⁴⁷ Om als knecht te kunnen werken was een bewijs van een succesvol doorlopen basisopleiding nodig. Een voorbeeld van een dergelijk bewijs werd in 1616 door Harmen Bruijnsvelt (Voet nr. 382) aan Jan Gerrits (Voet nr. 395) meegegeven. Bruijnsvelt verklaarde dat zijn leerling ‘ses jaren continueel bij hem & te zijn winkel gestanden hadde ende het goldsmidts handtwerk geleert & in sulxc doen hem wel getrou ende neerstig [had] gedragen’.⁴⁸ Volgens het burgerboek van Leeuwarden keerde Jan Gerrits in 1625 terug. Zijn trouwakte vermeldt dat deze ‘goldtwercker’ uit Amsterdam afkomstig was.⁴⁹ Daar had hij zijn specialistische vakkennis opgedaan. Van Nicolaes Mensma (Voet nr. 425) was bekend dat hij bij Jurriaen Pool in Amsterdam had geleerd.⁵⁰ Deze van origine Poolse edelsmid was een specialist in drijfwerk en het maken van penningen. Pool nam wel vaker Friese jongens onder zijn hoede. Jan Hylkes van Drien (Voet nr. 124) uit Kollum was driekwart jaar bij hem in de leer om het drijven en boetseren te leren. Pool ontving hiervoor 60 carolusguldens.⁵¹ In 1658 stelde Symon Cornelis, de stadsbode van Dokkum, zich borg voor zijn zoon.⁵² Bouwe Symons zou bij Pool tot 1 mei 1659 als ‘dienaer’ werken onder de voorwaarde dat

⁴⁷ HCL, o 22, f. 201. Dat gold onder andere voor de latere keurmeester-generaal Feye Joostens (Voet nr. 389).

⁴⁸ HCL, Certificatenboek I, 37.

⁴⁹ Tresoar, DTB 898.

⁵⁰ Visser, *Merken*¹, 46; *Merken*², 183; Stoter, *Pronkzilver*, 50.

⁵¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. van der Ven, inv.nr. 1153, f. 24; Hart, ‘*Migratie*’, 164; Stoter, *Pronkzilver*, noot 83.

⁵² Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. van der Ven, inv.nr. 1126, f. 76.

tijdens de eerste drie maanden al zijn werkzaamheden ten goede zouden komen aan zijn leermeester. Na deze proefperiode kreeg hij ‘een gerechte derdepart van het loon dat bedongen wert van het werck dat hij voor mr. Pool drijven sal.’

Informatie over de leertijd van aankomende edelsmeden is interessant als die aantoont dat een leerling ook buiten zijn eigen stad is opgeleid. Kunsthistorica Marlies Stoter noemt in dit verband het ‘uytlandige’ verblijf van Rintje Jans (Voet nr. 411), de maker van onderdelen van de Poptaschat.⁵³ Aangezien dit zilver sterke Hollandse stijlinvloeden verraadt, is de verleiding groot zijn verblijf buiten Friesland in verband te brengen met een opleiding in Amsterdam.⁵⁴ Maar het is echter ook mogelijk dat hij zich om een geheel andere reden buiten de provincie bevond. Zijn gereedschap bleef namelijk in Leeuwarden achter.

In een enkel geval zien we leerlingen uit Leeuwarden als zelfstandig meester in Amsterdam opduiken. In 1619 verklaarde Jacob de Valck (Voet nr. 359) ‘ten ver-soeke van Jan van Loo [...] dat de requirant eenige jaren geleden bij hem ende in zijn winckel als leerknecht de tijt van 4 jaren continuel gestaen & gearbeijdet hadde & d’selve wel ende vroom & neerstigh wtgedient [...]’.⁵⁵ Tot zijn faillissement in 1651 was Jan van Loo in Amsterdam actief.⁵⁶ Leerlingen van buiten de Republiek volgden soms een opleiding in Friesland. In de inventaris van Eelcke Wyntjes (Voet nr. 399) is sprake van ‘een sekere obligatie tot laste van Everhart Katwich burger & goldsmid tot Hamburg wegen sijn soon Frans Katwich, in dato den 25 juni 1641 ter somma van hondert glns’.⁵⁷ Leerjongens uit Bolsward ben ik niet in buitenlandse opleidingsplaatsen tegengekomen. Wel staat vast dat Meie Epkes Enga (Voet nr. 53) bij Hidsert Jans Lauswolt (Voet 278/640) in Sneek werkte.⁵⁸

7.8 Sociale achtergrond

De tabellen I.V en I.VI laten zien in welke mate het gilde continuïteit binnen de eigen sociale kring zocht, dat wil zeggen hoe vaak meesters die een proef aflegden een vader hadden die zelf ook edelsmid was. In Leeuwarden kon ik van 111 edelsmeden het beroep van hun vader achterhalen. Van deze groep hadden 46 (41%) een vader met hetzelfde beroep. Dit verschijnsel kwam vooral in de zeventiende eeuw voor.⁵⁹ Gaandeweg de achttiende eeuw lijkt dit minder vaak het geval. Moge-

⁵³ Stoter, *Pronkzilver*, 40.

⁵⁴ HCL, y 34, f. 606-617, d.d. 10 april 1644. Deze gegevens over Rintje Jans komen uit de inventaris van zijn stiefvader Lubbert Harmens.

⁵⁵ HCL, Certificatenboek 1, f. 237; Visscher, ‘Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden’, 84.

⁵⁶ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5072 Desolate boedelkamer, inv.nr. 1306, d.d. 4 april 1651.

⁵⁷ HCL, y 37, f. 459.

⁵⁸ Tresoor, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8142.

⁵⁹ De Munck, ‘From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp’, 5. Het belang van de gilden voor het doorgeven van het ambacht van vader op zoon wordt tegenwoordig betwijfeld.

lijk werd een opleiding tot edelsmid niet langer als lucratief beschouwd.⁶⁰ De toename van het aantal edelsmeden buiten de steden duidt op een situatie waarbij de concurrentieverhoudingen voor de meesters in de steden verslechterden.

Voor Bolsward is van 27 edelsmeden het beroep van hun vader achterhaald. Van deze groep had 36% een vader die edelsmid was. Dit betekende overigens niet dat zonen van meesters altijd bij hun vaders het ambacht leerden; een omstandigheid die zich overigens niet tot Friesland beperkte.⁶¹ Of het gilde van Bolsward 'open' stond voor buitenstaanders die geen familie van de edelsmeden waren, laat zich aflezen aan de leerlingen die geen familierelaties met hun opleiders hadden.⁶² Het is niet verwonderlijk dat edelsmedendynastieën ontstonden, omdat het beroep van vader op zoon werd doorgegeven. Economische overwegingen speelden hierbij zeker een belangrijke rol. Eigen kinderen leverden goedkope arbeidskracht en konden bij afwijkend gedrag makkelijker 'aangepakt' worden dan andermans kroost. We kunnen ook denken aan het economisch nut van het doorgeven van ambachtelijke kapitaal in de vorm van het gereedschap en vakkennis.

Ook de maatschappelijke status van het ambacht kan een rol hebben gespeeld. De vraag is dan of we dit fenomeen op het niveau van het beroep moeten bekijken of op het niveau van het gilde. Speelde het gilde als zodanig een stimulerende rol bij de keuze van een ambacht? Veel ambachten waren in de praktijk erfelijk. De gildewetgeving bevorderde – in navolging van de landsheerlijke wetgeving – het overgaan van een ambacht van vader op zoon. Zo kon het gebeuren dat generaties na elkaar hetzelfde beroep uitoefenden zodat we over ambachtdynastieën kunnen spreken; een in Nederland weinig onderzocht fenomeen.⁶³ In Friesland kennen we hiervan een aantal voorbeelden. De katholieke families Baardt en Van der Lely zijn goede voorbeelden. Maar we zien dit verschijnsel ook bij gereformeerde families. Er kan dus niet zomaar geconcludeerd worden dat dit vaker voorkwam in families met een bepaalde religieuze achtergrond. Het is wel mogelijk dat katholieken eerder voor een opleiding binnen de eigen kring kozen, omdat voor deze groep minder alternatieve beroepsmogelijkheden openstonden dan voor de aanhangers van de meest begunstigde religie. Hoewel veel zonen het vak van hun vader leerden, soms waren het er zelfs meer dan één, komt het geregeld voor dat kinderen bij een vakbroeder in de leer werden gedaan. Zo liet de vermaarde drijver Claes Baardt zoon Harcke bij Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) het vak leren. Het is niet duidelijk waarom. Soms kregen leerjongens een opleiding naast de deur. Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) kwam bij zijn buurman Jan Sjoerds (Voet nr. 31) in de leer. Uit het bovenstaande komt duidelijk de zorg voor de eigen familie, vrienden en beken-

⁶⁰ De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 5. De auteur signaleert eenzelfde ontwikkeling in Antwerpen. Werden in de zestiende eeuw nog verschillende zonen van een meester als leerling ingeschreven, in de achttiende eeuw was dat vaak nog maar een zoon. Mogelijk was het de oudste zoon.

⁶¹ Zie noot 21.

⁶² Dekker, *Handwerkslieden*, 118

⁶³ Bakker, *Gezicht op Leenwarden*, 65.

den naar voren, maar het ambacht gaf qua opleidingsbeleid ook blijk van sociale bewogenheid jegens andere stadbewoners.

7.8.1 Weesjongens

Gilden droegen van oudsher bij aan de sociale cohesie in hun stad. Ook het Leeuwarder edelsmedengilde leverde in dit opzicht een bijdrage door jongens uit het Burger Weeshuis op te leiden.⁶⁴ Historicus Arie van Deursen meende dat dit gedrag voortkwam uit het verlangen van de stadsbesturen weeskinderen een degelijke opvoeding te geven, zodat ze zich zouden ontwikkelen tot godvruchtige en gezagsgetrouwe burgers.⁶⁵ Hoewel de historica Joke Spaans opmerkt dat uitbuiting door de leermeesters soms voorkwam, kregen de Leeuwarder weesjongens door hun opleiding bij de edelsmeden uitzicht op een redelijke bestaan. Het rekeningenboek van het edelsmedengilde maakt duidelijk dat het aannemen van leerjongens uit het Burger Weeshuis financieel voordelig was voor de leermeester. Mogelijk was dit bedoeld als een positieve stimulans. Harmanus Dillinck 11 (Voet nr. 480) betaalde in 1752 voor zijn zoon een goudgulden, Michiel de Vrij (Voet nr. 485) voor een 'normale' leerjongen twee goudgulden en Eise Andeles 11 (Voet nr. 492) voor een 'weesjonge' een goudgulden.⁶⁶ Leermeesters kunnen om die reden mogelijk eerder hebben gekozen voor een weesjongen dan voor een vreemdeling.

Uit de cijfers blijkt dat een weesjongen slechts een geringe kans maakte op het bereiken van het meesterschap. Van de 75 weesjongens die tussen 1619 en 1824 bij Leeuwarder meesters werden geplaatst, wisten slechts tien (7.5%) het meesterschap te verwerven. Twee van hen vestigden zich uiteindelijk buiten de hoofdstad. Jasper Tietjes kwam in 1639 bij Minne Sickes (Voet nr. 388) aan het werk. Hij trouwde in 1649 met Sara, een dochter van zijn leermeester en vertrok in 1651 via Deinum naar IJlst.⁶⁷ Theunis Egberts (Voet nr. 434) kwam in 1659 bij Pieter Matthijsen Faber (Voet nr. 415) en bleef tot 1665 tot hij bij Hillebrand Brongersma (Voet nr. 410) werd geplaatst. Geert Everts (niet bij Voet) begon op 20 april 1643 als leerling bij Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385). Uit zijn sterfhuisinventaris uit 1667 blijkt dat hij later aan de Schrans werkte.⁶⁸ David de Wit, die vanaf 1704 bij Frederik Jarichs van der Lely (Voet nr. 424) leerde, werd in 1715 'geweeseen zilversmid' genoemd in een proces tegen de Jouster fiscaal en edelsmid Jurjen Geringa (Voet nr. 780).⁶⁹ Douwe Fidsma vond in 1744 onderdak bij Hans Atsma (Voet nr. 466). In het jaar daarop overleed zijn leermeester. Fidsma was daarvoor vanaf 1737

64 HCL, Archief OBW, inv.nrs. 124-127 en 129. Zie Spaans, *Armenzorg*, 183-184. Zie ook GAS, inv.nr. 993, f. 719. Ook in Sneek werden weeskinderen aangenomen. In mei 1730 onder andere ene Hans Geerts.

65 Van Deursen, *Gouden eeuw*, 155.

66 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 81. Zie ook HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67.

67 HCL y 36, f. 103-108. Zie in dit verband de sterfhuisinventaris d.d. 10 september 1648 waarin dr. Bernardus Schotanus, professor in de Theologie aan de Universiteit van Franeker, als curator optrad over Sara en Sicke Minnes, die op dat moment in West-Indië was.

68 Tresoar, ORA Leeuwarderadeel, inv.nr. 100, f. 175-177v.

69 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 9993.

bij Jacobus Bontekoe (Voet nr. 478) geweest.⁷⁰ Jacob de Haas (Voet nr. 526) begon zijn opleiding in 1764 bij Jacobus Posthumus (Voet nr. 498) en stapte in 1774 over naar de draadwerker Abraham Storm (Voet nr. 512). In 1782 verwierf De Haas het meesterschap. Jouke Bakker (Voet nr. 525) kwam in 1765 bij Johan Marcus Lentz (Voet nr. 488) aan het werk. Mogelijk is Hendrick Hendricks de edelsmid Hendrick Hendricks Cuperus (Voet nr. 528). Hij verbleef van 1767 tot 1774 bij Johan Marcus Lentz (Voet nr. 488). Jan Ankringa (niet bij Voet) was van 1778 tot 1785 ondergebracht bij Jan de Wal II (Voet nr. 514). Jouke Jans van der Meulen leerde vanaf 1785 bij Roelof Snoek (Voet nr. 516) en sinds 1789 bij Hendrik Dauw (Voet nr. 504). Sytse Gerrits Hania (Voet nr. 775) volgde van 1788 tot 1792 een opleiding bij de weduwe van Richaeus Elgersma II (Voet nr. 500) en van 1793 tot 1796 bij Jacob van Dijk (Voet nr. 787).

7.9 Knechtentijd

Na het volbrengen van de opleiding kon een knecht zich verhuuren aan zijn leermeester, een meester uit zijn eigen stad of zich elders verder in het vak bekwamen. De reglementen van Bolsward en Leeuwarden maken geen melding van speciale regels voor knechten. Het blijkt dat in Leeuwarden gezellen en knechten hebben gewerkt die niet in het leerlingenboekje zijn genoteerd. Waarschijnlijk hadden zij hun leertijd elders reeds voltooid. Van enkelen van hen zijn enige feiten bekend. Op 31 oktober 1607 nam jurist Heronimus Schingen het op voor Beernt ter Westen van Kiel 'goltsmitsgesel' in zijn zaak tegen Claes Douwes (Voet nr. 360).⁷¹ Deze gezel was op 16 maart 1607 in het voorhuis van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) aan het werk toen Douwes was binnengestapt en hem had beschuldigd van de diefstal van enige kledingstukken. Rond 1627 was Abraham le Gouche als knecht bij de vrouw van Roos in dienst.⁷² Minne Sickes (Voet nr. 388) liet op 2 februari 1630 door stadsbode aan Beitske de uitdraagster de boodschap overbrengen dat er geen kist of goederen van Jan Pholowijn 'goudtsmidsgeselle' aan hem of aan zijn naasten gegeven mocht worden.⁷³ Dit zal stellig Jan Walewijn (Voet nr.

⁷⁰ Eens te meer een bewijs voor het feit dat weduwen met behulp van knechten en leerjongens de zaak in bedrijf konden houden overeenkomstig de regels van het gilde.

⁷¹ HCL, o 12, f. 64-64v. Mogelijk een Wandergesell, een knecht die enige jaren in verschillende landen werkte.

⁷² HCL, y 29, f. 331-335. Lieuck Dominicus liet in mei 1627 de inventaris van de goederen van 'goudsmidsgeselle' Artus le Gouche opmaken. Zij had borg gestaan voor zijn huishuur. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075 notaris N.G. Roleeu, inv.nr. 757, f. 33v (22 mei 1630). Jehan Meoub, Franse kramer, verklaart op verzoek van Artus le Gouche, dat deze hem een brief heeft gegeven, geschreven door Jacob Jacobsz, de bode van Leeuwarden op Embden, waarin staat dat Jan le Febvre, die vroeger zilversmidsknecht geweest was bij Artus le Gouche, nog geld van hem moest hebben. De diefstal wordt bevestigd door Leeuwe Fransdr. goudsmidsvrouw te Leeuwarden (= Lieuck Dominicus P.S.). Jan le Febvre werkt inmiddels te Den Haag. Zie HCL, f 21, d.d. 20 mei 1629; Citroen, *Dutch goldmiths' and silversmiths' marks*, 16.

⁷³ HCL, f 22.

630) zijn geweest, die later als meester in Sneek opduikt. Over het wedervaren van knechten komen we soms indirect iets te weten. Feye Joostes (Voet nr. 389) nam in 1633 een advocaat in de hand toen zijn gezel Isaac Ariens krankzinnig was geworden.⁷⁴ De edelsmid had de jongen in hechtenis laten nemen, maar daar was hij niet van opgeknapt. Joostes had toen besloten hem naar zijn ouders in Delft terug te sturen. De edelsmid vond dat de onkosten aan de ouders van Isaac in rekening gebracht moesten worden.

Sommige knechten trokken van stad naar stad. Op 11 januari 1639 werd Lodewijk 'goudsmidsgezel' vanwege zijn weerspannige houding jegens de bode en de officieren van het gilde opgebracht.⁷⁵ Het betreft hier vermoedelijk Lodewijk Claassen Bresoo, die in 1623 leerling van Meye Poppes (Voet nr. 19) uit Bolsward was. In mei 1639 komen we Bresoo weer tegen toen hij gedwongen werd zijn drankrekening te betalen.⁷⁶ Hij werd toen 'goldsmid' genoemd. Aan deze omschrijving moeten we niet al te veel waarde hechten. Klerken verschreven zich soms en degene die zich liet registreren was misschien niet altijd even zorgvuldig in de omschrijving van zijn beroep. Van Bresoo is niet bekend dat hij een meesterproef heeft afgelegd. Toch komt hij nogmaals met die vermelding voor. Bijvoorbeeld als hij in 1641 tegen Trijn Tierx, de huisvrouw van de voerman Jan Gerbens, procedeert.⁷⁷ Bresoo was bij de vrouw thuis geweest om gouden juwelen te verkopen. Onder het genot van een biertje kocht Trijn een gouden ring en een paar haarnaalden. Naderhand ontkende zij de goederen ontvangen te hebben. Toen Bresoo verhaal kwam halen, werd hij door een pachter met een mes bedreigd. Bresoo nam zijn mantel en probeerde te ontsnappen. Trijn versperde hem de weg, greep zijn mantel en werkte hem vervolgens het huis uit.

In 1632 kruisten Watse Beernts (Voet nr. 749) en Lieuck Dominicus de degens voor het gerecht van Leeuwarden.⁷⁸ Volgens deze edelsmid uit Berlikum was Lieuck hem nog 48 goudguldens schuldig. Zij weigerde te betalen maar erkende dat zij van Beernts toestemming had gekregen om diens knecht Claes Cornelis over te nemen. Die was op 1 juni 1629 begonnen en rond Allerheiligen vertrokken. In de 22 weken dat hij voor haar had gewerkt, kon de knecht niet meer dan 22 goudguldens verdiend hebben. Lieuck stelde dat Watse Beernts ter compensatie een stel zilveren kettingen met een waarde van 8 goudguldens en een goudgulden aan arbeidsloon had ontvangen. Met dat verweer kon het gerecht echter niet leven en zij oordeelde dat Lieuck aan de eis van 22 goudguldens moest voldoen. Ook ene Claes Hendricks Randenraet werd in 1642 'goldsmidt' genoemd.⁷⁹ Zijn naam komt in de stukken van het edelsmedengilde van Leeuwarden niet voor. Vermoedelijk was ook hij een knecht. Zijn zoon Harmen Claesen Randenraet werd in 1659 als

74 HCL, o 34, f. 198v-200.

75 HCL, m 4, f. 341.

76 HCL, h 3, f. 231-231v.

77 HCL, o 41, d.d 12 juni 1641.

78 HCL, o 33, f. 103v-104.

79 HCL, f 32.

leerling van Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406) aangenomen met de vermelding dat hij een zoon van de zuster van de edelsmid was.⁸⁰ In 1647 had Jurgen Muntinck 'goudsmitsgesel' een aantal schulden.⁸¹ Hij kocht zilver van Jantien Rooswinkel, de weduwe van de Groninger goudsmid Evert Willems.⁸² In het tweede kwart van de zeventiende eeuw zien we verschillende gezellen in Leeuwarden trouwen en vervolgens over de provincie uitwaaiëren zonder dat ze een meesterproef hebben gedaan. Zij maakten gebruik van de mogelijkheid tot vrije vestiging in de opbloeiende dorpen en kleine steden.

Het aandeel van de knechten in de productie van zilveren objecten kan mogelijk verklaren waarom het werk van sommige Friese edelsmeden zo sterk in kwaliteit varieert. Hoewel ik in Bolsward geen directe bewijzen van een ateliersituatie heb aangetroffen, valt dit fenomeen via omtrekkende bewegingen wel te reconstrueren. De rol die knechten hebben gespeeld bij het vervaardigen van zilveren objecten moet dan uit verschillende bronnen tot een coherent beeld worden samengesteld. Bekend zijn de voorwerpen die gestempeld zijn met het meesterteken van een edelsmid waarvan zowel kwalitatief 'goede' als 'minder goede' stukken bekend zijn. Het is niet ondenkbeeldig dat een knecht het voorwerp heeft gemaakt of gegraveerd en dat het meesterteken van de baas slechts garantie gaf voor het gebruikte gehalte van het zilver.⁸³ Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) is een goed voorbeeld van een knecht met jarenlange ervaring. Van hem is bekend dat hij in 1655 als leerjongen bij Claes Baardt in dienst kwam en nog in 1672 als knecht werkte. Het gilde van Bolsward nam hem in 1677 als zelfstandig meester aan. Hoorn was toen 33 jaar oud.

Knechten die veel werk in opdracht van hun meester vervaardigden, vormden een lastig te bestrijden vorm van concurrentie. Niet alle leden van het gilde konden zich deze vorm van schaalvergroting permitteren. In 1690 probeerde het Leeuwarder gilde deze groep aan te pakken. Eerder zagen we hoe het ambacht moeilijke tijden doormaakte door ongunstige economische omstandigheden. Elke vorm van oneigenlijke concurrentie werd daarom fel bestreden. Het gilde had vastgesteld dat: 'verscheydene abuisen gebeurt sijn dat eenige vreemde goltsmidts gesellen & andere geen gildebroederen sijnde op den name van ettelijcke goltsmeden & gildebroederen die sij daer toe weten te becopen & verplichten'.⁸⁴ Gildeleden maakten zich dus schuldig aan dit soort overtredingen. De illegale werkzaamheden werden verricht door lieden die 'onder proef noch ceur sijn begrepen' en zouden volgens het gilde onherroepelijk tot gesjoemel met het gehalte leiden. Vergelijkbare problemen met knechten kwam ik in Bolsward niet tegen.

80 Visscher, 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden', 69.

81 HCL, gg 40, f. 133-140.

82 HCL, f 37, f. 262.

83 HCL, f 27. Martinus Laverman goudsmidsgezel nam op 4 november 1636 aan om binnen acht dagen een specificatie over te leggen van het arbeidsloon dat hij van Lieuck Dominicus tegoed meende te hebben.

84 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 58, f. 2.

7.10 Besluit

In de ordonnantie van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten waren regels opgenomen met betrekking tot het opleiden van leerlingen. Deze regels bevoordeelden zonen van leermeesters en leersjongens uit de eigen stad. Maar ze boden de leerling ook bescherming in de vorm van afspraken over leergeld, leertijd en arbeidsvoorwaarden. De reglementen die in het begin van de zeventiende eeuw door de Friese edelsmedengilden werden opgesteld, bevatten regels voor het maximale aantal leerlingen dat per meester mocht worden opgeleid. Het onderhuren van leerlingen was verboden. In Friesland betaalden de leerlingen niet veel hogere bedragen aan leergeld dan in Holland. In Bolsward vroeg het gilde minder leergeld dan in Leeuwarden. Het vooruitzicht op een gunstige marktsituatie is waarschijnlijk de belangrijkste verklaring voor dit verschil. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat verhoging van het leergeld door de gilden is toegepast als maatregel om de toegang tot het beroep te beperken.

De duur van de opleiding lijkt ook uit de *Ordonnantie van 1502* te zijn overgenomen. In Friesland duurde die opleiding gemiddeld vier jaar. Daarna werkte de leerling vaak nog langere tijd door als knecht. Het aantal leerlingen hield verband met het aantal beschikbare plaatsen. Elke meester mocht maximaal twee leerlingen tegelijkertijd aannemen. In de hoofdstad was tussen 1600 tot 1620 een toename van het aantal leerlingen te zien. Daarna nam het aantal leerlingen af. Rond 1650 was hetzelfde aantal als in 1615 weer bereikt. In het derde kwart van de zeventiende eeuw nam het aantal af, met uitzondering van een piek rond 1680. Die werd veroorzaakt door de vestiging van nieuwe leermeesters. Een aanzienlijk deel van de leerlingen leerde het ambacht van zijn vader. Zowel in Leeuwarden als Bolsward lag dat percentage rond de 40%. De andere leerlingen kwamen voornamelijk uit de eigen stad of de nabije omgeving. Leerlingen van buiten de Republiek treffen we in Friesland niet vaak aan. De leden van het edelsmedengilde van Leeuwarden leidden ook weesjongens op. In de andere Friese steden kwam dat verschijnsel eveneens voor. Deze maatschappelijke bijdrage had voor de leermeester een bijkomend voordeel, omdat ze voor weesjongens half geld betaalden. Slechts een klein deel van deze weesjongens wist het zelfstandig meesterschap te verwerven.

Meningsverschillen over de kwaliteit van het onderwijs waren regelmatig inzet van gerechtelijke procedures. Vaak betrof het klachten over uitbuiting of een gebrekkige en eenzijdige overdracht van kennis. De edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden kenden geen inhoudelijke regels voor het onderwijs dat door hun leden werd verzorgd. Elke leermeester diende in ieder geval de twee belangrijkste aspecten van het ambacht bij te brengen: graveren en drijven. Hoewel beide vaardigheden aangeleerd moesten worden om aan de eisen van de meesterproef te kunnen voldoen, hielden meesters soms rekening met de voorkeuren of het specifieke talent van hun leerlingen. Die specialiseerden zich bijvoorbeeld in graveerwerk.

Na het volbrengen van hun studie waren de meesters moreel verplicht een leer-

brief af te geven. Het gilde van Bolward maakte hierover geen officiële afspraken. De leerlingen uit Leeuwarden kregen een certificaat mee als bewijs van een afgesloten leertraject. Met dat bewijs konden ze elders als knecht aan het werk of voor verdere studie naar een andere stad trekken. In het geval van Friese leerjongens betekende dat meestal een vervolgstudie in Amsterdam. Daar bekwaamden zij zich in specialistische aspecten van het ambacht of in nieuwe vaardigheden. Veel leerlingen werden nimmer zelfstandig meester en bleven hun leven lang als knecht in dienst. Toen aan het eind van de zeventiende eeuw een neergaande conjunctuur het ambacht in problemen bracht, stelde het Leeuwarder gilde regels op tegen de oneerlijke concurrentie die door knechten werd veroorzaakt

8 De meesterproef

8.1 Inleiding

De eisen van de meesterproef voor de edelsmeden in de Nederlanden werden aan het begin van de vroegmoderne tijd in de *Ordonnantie van 1502* geformuleerd. Eerder in deze studie is betoogd dat deze regeling in Friesland geen formele rechtskracht bezat. Het beroep had in de eerste vier decennia van de zestiende eeuw in Friesland dan ook geen beschermde status. De edelsmeden van Leeuwarden kregen in die periode steeds meer te maken met een toeloop van niet-gekwalficeerde ambachtslieden. In hun strijd tegen deze concurrenten richtte het ambacht zich in 1544 tot het Hof van Friesland met het verzoek de eisen voor een meesterproef te omschrijven.¹ Het Hof stond de hoofdstedelijke edelsmeden vervolgens een octrooi toe, nadat het zich in verschillende ‘goede steden’ van een soortgelijke regeling op de hoogte had gesteld.² Met deze meesterproef kreeg de beroepsgroep in principe een instrument in handen waarmee het de toestroom van concurrenten kon reguleren. De beoordeling van de proef was aanvankelijk namelijk een zaak van het ambacht zelf. Sommige historici zijn van mening dat deze proef werd gebruikt om de toetreding tot de gilden te bemoeilijken.³

De edelsmeden in de Friese steden eisten na 1602 dat de overheid zou optreden tegen de ambachtslieden op het platteland. In de *Landsordonnantie* was sprake van een verplichte proef in de steden; voor edelsmeden die buiten een gildeverband opereerden gold deze verplichting niet. In de ogen van de gilden was dit een onverteerbare rechtsongelijkheid. Zij beweerden dat deze wantoestand een belangrijk risico voor de inwoners van het gewest inhield, omdat zij de kans liepen bedot te worden. De edelsmeden in de dorpen zouden over gebrekkige vakkennis beschikken en het door hen geleverde zilver van inferieure kwaliteit zou een bedreiging voor het muntsysteem vormen. Kortom, ook de overheid had er alle belang bij deze uitwas tegen te gaan. Was deze voortdurende klaagzang vooral ronkende retoriek van een protectionistisch ingestelde beroepsgroep? In dit hoofdstuk draait

¹ Uit dit verzoek blijkt eens te meer dat de *Ordonnantie van 1502* voor Friesland niet in al zijn aspecten van kracht was. Waarom zouden de eisen van een meesterproef nog geformuleerd moeten worden als de edelsmeden al volgens die regels werkten?

² *Chbk*, III, 57-58. In 1602 refereert het edelsmedengilde van Leeuwarden aan de eisen van de meesterproef zoals die in 1544 waren vastgesteld en niet aan de *Ordonnantie van 1502*. Zie HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57, f. 15.

³ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 98.

het om een aantal aspecten van de Friese meesterproef. De volgende vragen komen aan de orde: waren de Friese edelsmedengilden in de Gouden Eeuw in staat hun oude gebruiken rond de meesterproef overeind te houden en op welke wijze trachtte de beroepsorganisatie de economische belangen van zijn leden te beschermen?

8.2 De eisen en kosten van de meesterproef

De meesterproef bestond in Friesland na 1544 uit het maken van een gouden ring met een edelsteen, het snijden van een klein zegel en het vervaardigen van een zilveren kroes of beker. Deze eisen weken enigszins af van de *Ordonnantie van 1502*. In Holland en Zeeland vereiste de proef volgens artikel xxx het maken van ‘een stuck wercks van grosseryen, oft eenen gulden rinck met een steen daer innen geset, ofte yet anders daer hy af gekostumeert heeft geweest te wercken, ofte een molen te boetsen [...]’. Uit het Friese examen blijkt dat de deelnemer aan de proef, ook wel proevenier of proeving genoemd, de verschillende onderdelen van het ambacht diende te beheersen, zoals het werken met goud en edelstenen, het graveren en het drijven van zilver. Deze verschillende vaardigheden kwamen later ook weer terug in de *Landsordonnantie van 1602*. Artikel xvi was zelfs een letterlijke kopie van de exameneisen uit 1544. Uit deze eisen blijkt dat zowel artistieke als ambachtelijke vaardigheden werden getoetst. De beoordeling van dit vakmanschap werd door de landsoverheid in eerste instantie in handen van het ambacht zelf gelegd. De keurmeester en de twee oudsten van het gilde bepaalden de kwaliteit van de proefstukken. In 1602 beperkte de Friese overheid de macht van de gilden door de proef voortaan te laten beoordelen door de twee oudste leden in het bijzijn van een afgevaardigde uit het stadsbestuur. Dit past binnen het proces van een toenemende overheidscontrole op het ambacht zoals die eerder in deze studie is gesignaleerd. Ook zijn er sterke aanwijzingen dat het stadsbestuur een duidelijke mening had over de kwaliteit die van de proefstukken verwacht mocht worden. Een deelnemer aan de proef was nog geen volleerd meester en beschikte nog niet over uitgebreide ervaring. Het was dan ook niet verwonderlijk dat hij fouten maakte. Het stadsbestuur was van mening dat dergelijk falen niet automatisch mocht leiden tot afwijzing van de kandidaat.

Deelname aan de meesterproef was een investering in de toekomst en een aspirant-lid betaalde dan ook een aanzienlijk bedrag voor toegang tot de lokale arbeidsmarkt. De *Ordonnantie van 1502* stelde in artikel xxviii:

Item, soo wat Meester een natuырlycken Soen heeft, die sal hy oock 't voors, Ambacht mogen laten leren, betaelende daer vooren twee oncen silvers, ende wil hy Meester worden, soo sal hy moeten geven tot behoef van de Neeringe een half pont groote munte voors., behoudelyck waer 't dat hy 't Ambacht geleert hadde buyten der Stadt, ende hy Meester woude worde, soo soude hy moeten geven vier oncen silvers [...].⁴

4 Chbk II, 218-223.

De *Ordonnantie van 1529* bevatte geen voorschriften met betrekking tot de kosten van de meesterproef. In de *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* (1530) worden ze wel genoemd. Artikel iv is een letterlijke kopie van de tekst uit de *Ordonnantie van 1502*: ‘zoe wat geselle meester vanden ambochte zall willen worden dat de zelve sal moeten betaelen acht onchen goet siluers ende indien hij d’ ambacht bynnen den voorschr stadt Leeuwarden geleert heeft vier onchen silvers tot proffyt van neeringhen’.⁵ De Hollandse edelsmedengilden vroegen aan jongens van buiten de stad ook altijd hogere bedragen dan voor poorters en zonen van meesters.⁶

Toen het Hof van Friesland in 1544 de voorwaarden voor de meesterproef vaststelde, hield het ook rekening met de beperkte financiële mogelijkheden van de kandidaat. Indien die niet over voldoende middelen beschikte om het benodigde zilver en de andere materialen te bekostigen, kwamen die voor rekening van het gilde. Als tegenprestatie mocht het gilde het fatsoen van het object opstrijken. Startende edelsmeden sloten soms een lening af met hun meester of aanstaande collega’s om aan de proef te kunnen deelnemen. Op 2 oktober 1610 liet Dirck Jacobs de Valck (Voet nr. 551) een dergelijke schuldbekentenis registreren.⁷ Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384) leende De Valck 200 carolusguldens ‘omme ende te verhoeden ende vervangen den onkosten vande proeve ende den neringe van het goldtsmidts ambacht’.

Wanneer de kandidaat voor de proef was geslaagd, diende hij intredegeld te betalen. Ook dit bedrag was weer afhankelijk van zijn maatschappelijke achtergrond en ook in dit geval was er voordeel voor de zonen van de gildeleden. De toevoeging aan het gildereglement van Leeuwarden uit 1603 bepaalde in artikel 9 dat ‘een goudtsmits gesel dien hier het meester stuck gemaectt hebbende sijn wercken voor goet opgenomen ende voor meester aengenomen wordt sal betalen in gelde negen golde guldens. Die hier binnen Leeuwarden niet geleert heeft, ende hier binnen geleert hebbende ses golde gul[dens] ende een meester soen drie golde gul[dens]’.⁸ Hoewel het reglement van Bolsward (1608) niets ten aanzien van de kosten van de meesterproef regelde, blijkt uit de inschrijving van Jan Sjoerds (Voet nr. 31) in 1609 dat hij het bedrag van 9 carolusguldens betaalde.

De gilden pasten de voorwaarden rond de meesterproef gedurende de Gouden Eeuw geregeld aan. Tijdens de bijeenkomst van het Bolswarder gilde op 4 april 1627 werd bepaald dat een leerling wiens proef geheel of ten dele was afgekeurd, een amende of boete moest betalen die in de gildekist werd gestort. Het was aan de olderman en keurmeesters om de hoogte van het geleverde fatsoen te bepalen. Op 4 april 1649 kwamen de gildeleden van Bolsward overeen dat een leerling die een

⁵ HCL, inv.nr. 126, f. 342-342v.

⁶ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 81; Slokker, *Ruggengraat*, 76 en Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 96-97. De Munck, ‘From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp’, 8. De auteur signaleert in Antwerpen dat het lidmaatschap voor zonen gaandeweg op dat van niet-familieleden ging lijken.

⁷ HCL, gg 6, f. 156v-157.

⁸ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56.

proef wilde doen een ducaat moest betalen aan de meester in wiens huis hij de proef ging afleggen. In 1712 werden de bedragen opnieuw vastgesteld. De proef zou in het huis van de oudste keurmeester plaatsvinden, die voor zijn diensten 5 carolusguldens zou ontvangen. De proeving diende eenzelfde bedrag aan de olderman te betalen. Slaagde de kandidaat uiteindelijk niet, dan zou hij pas na een jaar opnieuw aan de meesterproef mogen deelnemen. Hierin school wel een mogelijkheid om de intrede van nieuwe leden tijdelijk tegen te houden.

De kosten van de meesterproef stegen in de zeventiende eeuw voortdurend. Dat gold voor de zonen van gildebroeders net zo goed als voor buitenstaanders.⁹ Het lijkt een logische maatregel in een tijd van neergaande conjunctuur, zoals die zich in het laatste decennium van de zeventiende eeuw en in de eerste tien jaar van de achttiende eeuw voordeed. Op deze wijze was de proef voor het gilde een instrument waarmee het potentiële toetreders kon weren. Stijging van de kosten van de proef vond ook in Haarlem en Rotterdam plaats.¹⁰ In de Friese hoofdstad zien we een vergelijkbare ontwikkeling, maar daar betaalden proevingen altijd hogere bedragen dan in Bolsward.

TABEL VIII.1 KOSTEN VAN DE MEESTERPROEF IN BOLSWARD (1609-1749)

Posten	1609	1649	1712	1749
Policiemeesters/olderman			5	5
Keurmeesters				10
Policiebode				
Dienstmaagd				
Armen				
Vertering tijdens het aanvragen van de proef				10
Vertering tijdens het beoordelen van de proef				25
Onkosten winkel		5	5	10
Ten bate van het Gilde	9	25	25	30/35/40 ¹¹
Totalen	9 cg	30 cg	35 cg	90/95/100 cg

Bron: GAB inv.nr. 837b; inv.nr. 837c en 841.

⁹ De Munck, 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', 6. Deze ontwikkeling vond ook in Antwerpen plaats.

¹⁰ Tump, *Ambachtelijk geschoold*. 100.

¹¹ Het bedrag voor respectievelijk een gildemeesters zoon, een burgerzoon en een vreemdeling.

TABEL VIII.II KOSTEN VAN DE MEESTERPROEF IN LEEUWARDEN (1603-1756)

Posten	1603	1682	1694	1756
Policiemeesters/olderman		18	24	24
Keurmeesters			24	24
Policiebode		2	2,5	5
Dienstmaagd			2,5	
Armen		6		
Vertering tijdens het aanvragen van de proef			47	
Vertering tijdens het beoordelen van de proef			85	80
Onkosten winkel				
Ten bate van het Gilde		30	45/65/85	
Totalen	3/6/9 gg	56 gg = 78 cg	230/250/270 cg	133 cg

Bron: HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56.

Het beschermen van de belangen van de eigen burgers bleek duidelijk in 1682 toen het bedrag voor het afleggen van de meesterproef voor lieden die het vak buiten een gilde hadden geleerd op 56 goudguldens werd vastgesteld.¹² Mogelijk was dit een reactie op het economisch beleid van het college van Gedeputeerde Staten uit 1681, dat de ruimte schiep te mogen werken zonder gildedwang.

De tabellen VIII.I en VIII.II tonen aan hoe de kosten voor de meesterproef opliepen. Het is moeilijk een scherpe vergelijking tussen de beide steden te maken, omdat voor Bolsward minder gegevens beschikbaar zijn dan voor Leeuwarden. Duidelijk is wel dat het afleggen van de meesterproef in Leeuwarden altijd duurder was dan in Bolsward. De kostenstijging verliep in Leeuwarden ook sneller. De barrière die het Leeuwarder gilde in 1694 opwierp, past in het beeld dat eerder van de economische omstandigheden in dit tijdvak is geschetst. In een tijd van neergaande conjunctuur was de neiging nieuwkomers te weren sterker.

Eenmaal lid van het gilde betaalden de edelsmeden in Bolsward jaarlijks 30 stuivers lidmaatschapsgeld en in 1749 was dat tot 50 stuivers gestegen. Maar er bestond voor eigen broeders en buitenleden ook de mogelijkheid voor 8 stuivers gebruik te maken van het recht alleen goud en zilver te laten keuren. Jarich Jarichs (Voet nr. 778) uit Joure maakte in 1616 van deze mogelijkheid gebruik. Ook later waren er buitenleden die hun werk in Bolsward lieten keuren zonder lid van het gilde te zijn. De contribuant had geen recht om over gildezaken mee te praten. In de praktijk was het niet langer noodzakelijk lid van het gilde te zijn om het beroep te mogen uitoefenen. Daarmee gaf de beroepsorganisatie feitelijk zijn monopolie prijs. In 1749 werd deze mogelijkheid opnieuw in het reglement opgenomen.

12 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57, f. 17.

Op verschillende manieren hebben nieuwkomers getracht onder de eisen van de proef uit te komen. Voorbeelden van dit ontwijkende gedrag ben ik in de Bolswarder tekstbronnen niet tegengekomen. In Leeuwarden gebeurde het vooral voorafgaand aan het opstellen van het nieuwe gildereglement in 1600. Maar ook na dat moment probeerde een enkeling het beroep 'onbevoegd' uit te oefenen. Aan de hand van onderstaande voorbeelden wordt duidelijk gemaakt hoe het Leeuwarder gilde op deze poging tot ontduiking van de regels reageerde en hoe het stadsbestuur zich in deze kwesties opstelde.

8.2.1 *De casus Meynert Eylerts (1589)*

In 1589 had Meynert Eylerts (Voet nr. 373) een winkel geopend, hoewel het gilde zijn stukken had afgekeurd.¹³ Hendrick Koops (Voet nr. 367), op dat moment behalve keurmeester-generaal ook keurmeester van het Leeuwarder gilde, beklaagde zich bij de Provinciale Raden over het Leeuwarder stadsbestuur, dat in zijn ogen onterecht toestemming had verleend voor het 'openen van het venster'. Koops refereerde in zijn brief aan de Ordonnantie van stadhouder Schenck van Toutenburgh (1530), aan de uitspraak van het Hof van Friesland (1531) en het octrooi dat het in 1544 aan het gilde van Leeuwarden had verleend. Die wetten stonden hiërarchisch gezien boven beslissingen van een stadsbestuur, aldus de keurmeester-generaal. Een eerder proces dat met succes en om dezelfde reden door de edelsmeden van Franeker tegen ene Tiaerdt (mogelijk Voet nr. 159) voor het Hof van Friesland was gevoerd, bood in dit geval jurisprudentie. Koops eiste daarom dat het stadsbestuur Meynert Eylerts zou 'afhouden van het excercitie van het goltsmits ambachte [...], het rijoeel bij hem uijtgesteld in te nemen, ende het venster op te sluijten.'¹⁴

Het stadsbestuur was niet van plan deze wens uit te voeren en had daar een goede reden voor. Kort tevoren waren tijdens een andere meesterproef ook stukken afgekeurd. Maar deze 'jongmr. [was] onlangs oock met gracie toegelaeten'. Het stadsbestuur kon Eylerts dus moeilijk weigeren wat eerder door het gilde aan een ander wel was toegestaan. Het werk van de proeveling was dan misschien deels afgekeurd, maar dat gebeurde tijdens een proef wel vaker. Meynert Eylerts werd in deze kwestie bijgestaan door de politieke zwaargewicht Rombartus van Uylenburgh.¹⁵ Bovendien maakte Eylert Meynerts, de vader van de betrokkene, deel uit van het stadsbestuur. Uit hoofdstuk 3 is al gebleken dat het Leeuwarder stadsbestuur in de zaak van het edelsmedengilde tegen de handelaren in zilver, in het na-deel van het ambacht besliste. Het lijkt er sterk op dat het stadsbestuur ook in dit geval het protectionistische gedrag van het gilde binnen de perken probeerde te houden.

¹³ Visscher, *Merken*¹, 19; Zie HCL, inv.nr. 126, f. 345-346v.

¹⁴ Visscher noemde dit feit in de biografieën van beide heren, maar gaf niet aan waarom Meynert Eylerts zich uiteindelijk toch als meester kon vestigen.

¹⁵ De vader van Saskia van Uylenburgh die met Rembrandt van Rijn trouwde en de man die vlak voor de moord op Willem van Oranje in 1584 met de leider van de Opstand dineerde.

Het was dus mogelijk in de hoofdstad werkzaam te zijn zonder volledig aan de eisen van de proef voldaan te hebben. De speelruimte die het stadsbestuur op deze manier creëerde was voor het gilde onverteerbaar. Het slotboek van de rekeningen toont de moeite en de kosten die de Leeuwarder broeders zich in het eerste decennium van de zeventiende eeuw getroostten om deze ongediplomeerde concurrenten buiten de deur te houden.¹⁶ Een ander voorbeeld van een dergelijke actie kwam tijdens de gildebijeenkomst van 2 december 1605 aan de orde. Keurmeester Jetse Payes (Voet nr. 547) wilde toen met zijn collega's overleg over 'hoemet best solde anlegghen omt arbeijden van Jan Geerts'. Deze goudwerker onttrok zich aan de gilderegels. Op 5 december 1605 sommeerde het gilde Jan Geerts Gorp (Voet nr. 548) en Meynert Caspers (Voet nr. 374) voor de politiemeesters te verschijnen. Beide heren traden uiteindelijk tot het gilde toe. Caspers verliet na enige jaren de stad.¹⁷

8.2.2 De casus Claes Wopkes (1606)

Het Leeuwarder edelsmedengilde vergaderde op 13 december 1606 andermaal over illegale praktijken. Ditmaal ging het om de Bolswarder Claes Wopkes (Voet nr. 17).¹⁸ Het gilde vroeg zich af of de wachtmeester zijn 'vornoys' niet zou moeten 'ofsmytten'. Dit geval maakt duidelijk dat rond 1600 edelsmeden vanuit Bolsward naar Leeuwarden trokken.¹⁹ We zagen in hoofdstuk 7 al dat in het eerste decennium van de zeventiende eeuw de edelsmedengilden in Leeuwarden, Bolsward en Sneek hun reglementen vernieuwden of opstelden. Ongetwijfeld werd dit mede ingegeven door een praktijk waarin het mogelijk was om in een stad te werken zonder dat het ambacht hiertegen iets kon ondernemen. Met de invoering van de *Landsordonnantie* verloren de steden na 1602 bovendien nog eens extra economische speelruimte aan het platteland. Reden genoeg voor het Leeuwarder gilde om in actie te komen tegen dit soort 'pendelaars'. Het gilde besloot een verordening in de gilderol op te nemen waardoor leden die buiten de stad verkeerden, niet langer konden profiteren van de voordelen van het gilde.²⁰ In Bolsward reageerde het edelsmedengilde op een soortgelijke wijze. De gildebroeders besloten in 1610 –

¹⁶ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65.

¹⁷ Resolutiën Staten-Generaal Nieuwe Reeks I, 622. nr. 424, d.d. 14 april 1612. Generaal-muntmeester Van Nispen verklaart dat zijn collega's en hij geen inzage hadden gekregen in de boekhouding van de Wisselbank te Amsterdam. Ze hadden verklaringen van kooplieden ingewonnen die ooit edelmetaal aan de Wisselbank verkochten, maar de meeste van hen waren niet bereid hun verklaring te herhalen. Meynert Caspers, voorheen ijzersnijder van Friesland en nu als muntmeester van Oostfriesland werkzaam, was niet meer bereikbaar. Zie ook Van Dillen, *Bronnen*, II, no. 609.

¹⁸ Behalve Claes Wopkes worden ook Lucas Cock (Voet nr. 13) in 1610 en Holle Sjoerds (Voet nr. 29) in 1606 genoemd 'te Leeuwarden', hoewel ze als meesters uit Bolsward op Insculpatieplaat III zijn geregistreerd. Tot de ingebruikname van het gildebord in 1623 is er duidelijk sprake van een soort schemertijd waar het de registratie van meesters betreft.

¹⁹ Dit soort verhuizingen beperkte zich niet tot Bolsward en Leeuwarden. We zien rond 1600 vaker meesters verhuizen. Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) die achtereenvolgens in Harlingen (1593), Stavoren (1595) en Bolsward werkte, is daar een mooi voorbeeld van. Een ander voorbeeld is Jan Doedes (Voet nr. 623) die in 1600 vanuit Bolsward naar Sneek vertrok.

²⁰ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57.

overigens zonder daarbij de olderman te betrekken – dat leden die de stad verlieten opnieuw de meesterproef zouden moeten afleggen als zij tijdens hun absentie geen contributie betaalden.²¹

8.2.3 *De casus Willem Wilkes (1607)*

Op 25 april 1607 kreeg Gerls Wopkes, de weduwe van Gerlof Rycx (Voet nr. 375) een aanzegging om voor het edelsmedengilde te verschijnen. De broeders hadden vernomen dat haar knecht Willem Wilkes (Voet nr. 383) werk maakte onder het meesterteken van haar overleden echtgenoot. Het gilde eiste nu dat Wilkes zijn meesterstukken zou maken. Gerls beloofde dat haar knecht daar meteen mee zou beginnen. Op 3 mei 1607 vroeg Wilkes waar hij zijn proef kon doen en vier dagen later kwamen alle betrokkenen op het raadhuis bijeen om een officieel document op te stellen. Het voltallige gilde kwam eind mei 1607 weer samen toen Gerls Wopkes een bedrag van 40 guldens kwam brengen. Dit was de prijs voor ‘de grote graetie gunste [...] die haer ende haer kynderen ende haer man vant gilde was gheschiet’.²² Blijkbaar kon hij tot het gilde toetreden zonder volledig aan de eisen van de proef te hebben voldaan. Een zekere willekeur kan het Leeuwarder gilde trouwens niet worden ontzegd, want waar het zich in het ene geval ruimhartig opstelde, weigerde het in andere gevallen botweg een verzoek tot gratie. Toen ene Tietse Ottes aangaf ‘dat hij het ambacht vant goldsmiden begeerde te doen ende als meijster selfs te exerseren sonder proefstukken te maecken’, kreeg hij nul op rekest.²³

Deze gevallen tonen aan dat het Leeuwarder gilde in de eerste jaren na het van kracht worden van haar gilderol en de afkondiging van de *Landsordonnantie*, moeite deed om onbevoegden te weren. Het heeft er alle schijn van dat enige gewinning aan de nieuwe, strengere regelgeving nodig was. En aangezien sommige illegalen onder de regels uit trachten te komen, paste het gilde binnen drie jaar het reglement zodanig aan dat deze concurrentie verder bemoeilijkt werd. Ook in Sneek zijn er sterke aanwijzingen dat van bepaalde edelsmeden het meesterteken op de gewestelijke insculpatieplaat is genoteerd voordat zij hun meesterproef volbrachten.

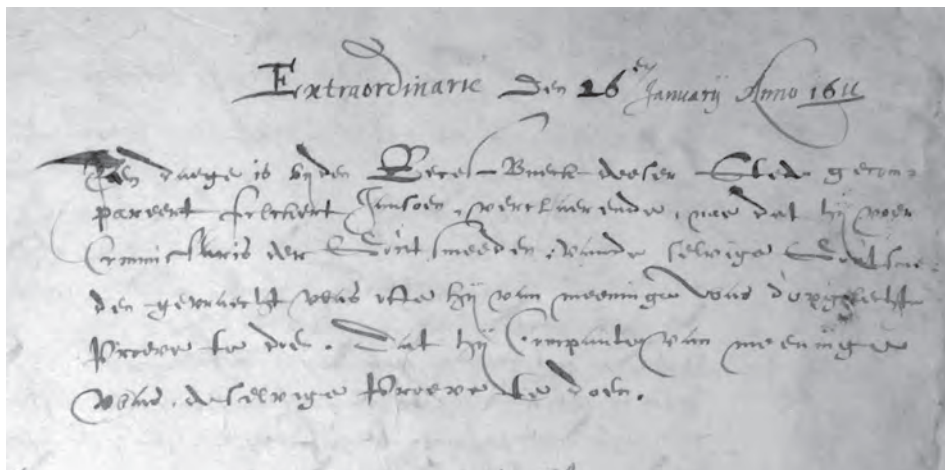
Het meesterteken van Folkert Jans Pluymioen (Voet nr. 619) is op Insculpatieplaat III afgeslagen in combinatie met het jaartal ‘1599’ en de ‘S’ voor Sneek. Pluymioen werkte echter tot 1611 in Workum.²⁴ Bij terugkomst in Sneek werd hij verplicht alsnog zijn proef doen. Ook andere edelsmeden, die soms over jarenlan-

²¹ GAB, inv.nr. 841, d.d. 26 april 1610.

²² HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. In het rekeningenboek is sprake van een akte waarin de voorwaarden zijn opgenomen waaronder Willem Wilkes werd aangenomen. Deze akte, die in de gildekist werd bewaard, is niet overgeleverd. Gerls Wopkes lag trouwens nog even dwars toen zij geen wijn wilde schenken tijdens de proefmaaltijd. Het gilde kwam op 16 juni 1607 speciaal bijeen om over die weigering te vergaderen.

²³ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. Mogelijk is hij de vader van Jasper Tietjes. Zie 7.8.1.

²⁴ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 43, f. 310, d.d. 31 augustus 1603.

Afb. 20 Folkert Jans Pluymioen (Voet nr. 619) laat in 1611 in het recesboek van Sneek registreren dat hij alsnog bereid is de meesterproef af te leggen.

ge ervaring beschikten, ontkwamen later niet aan deze verplichting. Hidsert Jans Lauswolt (Voet 278/640) had ruim 16 jaar in Heerenveen gewerkt voordat hij naar Sneek vertrok. Op 5 mei 1682 slaagde hij alsnog voor zijn proef.

8.2.4 De casus Jacob Doedes (1744)

Uit het voorgaande blijkt dat naast het burgerschap het afleggen van de meesterproef een voorwaarde was voor de toetreding tot een gilde. Maar bood een geslaagde meesterproef in principe toegang tot alle gilden in Friesland? Van Ruyven beschrijft de kwestie Jacob Doedes (Voet nr. 61/256) en diens weigering zich aan de Harlinger gildevoorschriften te onderwerpen toen hij in 1744 vanuit Bolsward overkwam.²⁵ Deze kwestie is interessant in verband met Doedes' interpretatie van het begrip 'gilde'.²⁶ Het probleem was ontstaan toen het Harlinger edelsmeden-gilde Doedes kwalijk nam dat hij zich in hun stad als edelsmid en kashouder had gevestigd zonder dat hij bewijs van zijn meesterschap had overgeleverd. Het gilde had de nieuwkomer verzocht zich in het gildeboek te laten registreren indien hij over een dergelijk bewijs beschikte. Maar Doedes had dit geweigerd en was zelfs niet bereid geweest met de officieren van het gilde over de kwestie in gesprek te gaan. Het gildebestuur kon dit niet over zijn kant laten gaan, want Jacob Doedes overtrad niet alleen de *Landsordonnantie*, maar ook een 'langdurig gebruik'.

De nieuwkomer verdedigde zich door te stellen dat hij reeds in Bolsward de meesterproef had volbracht en dat hij in die stad ook zijn financiële verplichtingen jegens het gilde had voldaan. Daarmee meende hij in Friesland voortaan tot elk edelsmedengilde toelaatbaar te zijn. Deze redentatie kwam erop neer dat er zoiets

²⁵ Van Ruyven, 'Harlinger goud-en zilversmeden', 175.

²⁶ GAH, inv.nr. 828.

zou bestaan als een gilde op gewestelijk niveau. De Harlinger officieren ontkenden het bestaan van een dergelijke constructie. Zij meenden dat de *Landsordonnantie* de mogelijkheid had geschapen om gilden in de steden op te zetten zodat de keurmeester-generaal uit die organisaties een keurmeester kon kiezen.²⁷ De Harlingers interpreteerden de wet wel op een manier die hun het beste uitkwam, want in werkelijkheid had de *Landsordonnantie* immers ook de mogelijkheid gecreëerd buiten de steden – waar geen gilden bestonden – zilver te keuren. Aan die ‘misstand’ was in 1695 een einde gekomen. De argumentatie voor deze wetswijziging was dat dorpen als Heerenveen en Makkum dit recht was ontnomen, omdat daar ‘sodanige goud- en silversmeeden noijt bij eenig gilde tot meesters sijn aangenomen’. Daaruit volgde, volgens de Harlingers, dat er geen sprake kon zijn van een ‘gilde over de geheele Provincie’. Doedes moest in deze kwestie uiteindelijk bakzeil halen.

8.3 De beoordeling

Over de precieze gang van zaken tijdens de meesterproef in Bolsward in de Gouden Eeuw zijn niet veel details bekend, maar de inschrijving van Jan Sjoerds (Voet nr. 31) laat zien dat olderman en stadsrekenmeester Rombertus Thoma, keurmeester Meye Poppes (Voet nr. 19) en ‘oldste’ keurmeester Heercke Heerckes (Voet nr. 15) zijn proefstukken beoordeelden. Behalve de leden van het gilde was er dus ook een lid van het stadsbestuur aanwezig. In 1749 stelde het gilde een nieuw reglement op waardoor er meer details over de omstandigheden tijdens de proef bekend zijn.²⁸ Artikel VIII bepaalde dat de proevenier zijn werkstukken op de winkel van de oudste gildemeester moest laten maken. Die ontving 10 carolusguldens voor het ongemak. Als deze gildebroeder de proef niet wilde begeleiden, zou na een stemming een ander worden aangewezen. De examinerator leende de kandidaat zijn gereedschap, maar mocht geen inhoudelijke hulp bieden. Deed hij dit wel en werd hij betrapt, dan kostte hem dat 25 carolusguldens. Alle leden van het gilde waren verplicht om de twee of drie dagen te controleren of alle stukken eigenhandig werden gemaakt. Als de proefstukken klaar waren, zou de proevenier verplicht zijn de gildemeesters daarvan op de hoogte te stellen. Die zouden dan tijdens de eerstvolgende gildevergadering het stadsbestuur verzoeken een commissaris aan te wijzen, die samen met de twee oudsten, de proefstukken zouden beoordelen ‘sonder partijdigheid’.²⁹ Alle gildeleden mochten advies uitbrengen, maar de twee oudsten en de commissaris velden het finale oordeel. Artikel XII voorzag in de omstandigheid dat een examen ‘onvoldoende’ was. In dat geval moesten de twee oudsten ‘de

²⁷ Een interessante eigentijdse omschrijving van de reden waarom na 1602 edelsmedengilden zijn opgericht.

²⁸ GAB, inv.nr. 837c.

²⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57 ongef. Artikel 60. In 1749 bepaalde het Leeuwarder edelsmedengilde dat de meesterproef voortaan niet meer beoordeeld mocht worden door familieleden, dat wil zeggen door een vader of grootvader.

klaare gebreeken en fouten van stuk tot stuk aantoonen en als dan die stukken plat slaan of schenden en die proef afkeuren'. De proevenier zou pas na een jaar opnieuw examen mogen doen.

Dit uitstel na afkeuring bood het gilde de mogelijkheid toetreding van nieuwe leden te traineren. Dit kon van pas komen als uitbreiding van het gilde op een bepaald moment ongewenst was. In Bolsward kwam ik geen voorbeelden van bewust traineren tegen. Wel kwam het voor dat een kandidaat tijdens de proef moest afhaken. In 1731 overkwam dit Rein Sjoerds in de werkplaats van Egbartus Teeklenburg (Voet nr. 59). Door een 'merkelijk voorval' was hij niet in staat geweest zijn werk te voltooien. De kandidaat was ziek geworden, maar ondertussen waren er wel kosten gemaakt. Het gilde kwam met de vader van Rein Sjoerds overeen dat die kosten vergoed zouden worden. De broeders overhandigden hiervoor een kwitantie en het 'gemaakte corpus [...] het welke van 't voren met het stadswapen ware getekent'.³⁰

De proefstukken die het meesterschap hadden opgeleverd, vertegenwoordigden een sterke emotionele waarde en zullen vermoedelijk niet snel in de smeltkroes zijn beland. Een aantal proefstukken heeft de tand des tijds doorstaan, maar ook in de tekstbronnen komen we ze tegen. Tussen het zilverwerk van Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44) bevond zich na zijn dood in 1665 'een bedreven band van w: Inthiema proef stuck'.³¹ Toen in 1675 ten behoeve van Meie Epkes Enga (Voet nr. 53) het bezit van zijn overleden vader Epke Meies Enga (Voet nr. 48) werd geïnventariseerd, noteerde de klerk '1 silveren corpus ofte proefstuck'.³² In de winkel van de Frans Lous Machet (Voet nr. 55) beoordeelde Pieter Horrius (Voet nr. 54) in 1716 'twee stucken rand en regil van de proef'.³³

8.4 De proefmaaltijd

De jaarlijkse maaltijd was één van de gebruiken waarmee de leden van het gilde de onderlinge band konden versterken. Gezamenlijk eten en drinken was een manier om de leden betrokken te houden.³⁴ De maaltijd gaf echter regelmatig aanleiding tot problemen. In 1522 verbood het stadsbestuur van Amsterdam zelfs het aloude

³⁰ GAB, inv.nr. 841. Hiermee stond het gilde borg voor de intrinsieke waarde van het werkstuk. Het valt op dat er geen jaarletter in afgeslagen werd. Deze constatering kan van belang zijn bij de identificatie van proefstukken die sporadisch in de handel opduiken. Dit soort stukken is meestal slechts voorzien van een meesterteken. Eerder werd al stilgestaan bij werkstukken met een bijzondere keurencombinatie of het ontbreken van bepaalde keuren. Dit bovenstaande geval laat zien hoe een dergelijke bijzondere wijze van keuring soms te verklaren valt.

³¹ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 34.

³² Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 144, ongef. 144.

³³ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 125, f. 395-396v. Zie HCL y 72, f. 84-92v. In deze sterfhuisinventaris van Nicolaes Mensma (Voet nr. 425) komt een 'proefbandt' voor. Zie ook HCL, y 37, f. 454 voor 'twee oirisers met een proefbandt seven lood' in de boedel van Eelcke Wynties (Voet nr. 399).

³⁴ Slokker, *Ruggengraat*, 144.

gebruik.³⁵ Na de religieuze omwenteling in 1580 was de maaltijd één van de weinige rituelen die nog aan de sociale cohesie van het gilde bijdroeg. Hoewel de Leeuwarder gildebroeders in 1606 aan het nut van gezamenlijk eten twijfelden, bleek na een stemming dat de meerderheid van de leden toch voor continuering voelde.³⁶ Tijdens deze feestelijke bijeenkomsten werd over het algemeen stevig ingenomen. Naast de kosten voor juridische bijstand, vormden de uitgaven aan bier, wijn en spiritualiën en versnaperingen jaarlijks dan ook de grootste uitgavenpost. Over het belang van de jaarlijkse maaltijd konden leden zo hun bedenkingen hebben, maar over het nut van de proefmaaltijd kon geen twijfel bestaan. Deze feestelijke ceremonie vond plaats als de kandidaat voor zijn proef was geslaagd. Toch is ook over de proefmaaltijd veel te doen geweest, omdat het gilde juist deze bijeenkomst gebruikte om nieuwe leden te weigeren. Hieronder wil ik aan de hand van een aantal casussen laten zien hoe de gilden in Leeuwarden en Bolsward op verschillende wijzen met dit gebruik omgingen.

8.4.1 *De casus Amelius Jans (1592)*

Amelius Jans (Voet nr. 371) liet op 6 december 1592 noteren dat hij vanwege zijn penibele financiële situatie nog niet in staat was een proefmaaltijd te organiseren.³⁷ Hij beloofde zijn beroep daarom niet te zullen uitoefenen tot het moment dat hij aan deze verplichting had voldaan. Aangezien het meesterteken van Amelius Jans al in 1588 op Insculpatieplaat III werd geregistreerd, mogen we aannemen dat het gilde hem al gedurende vier jaar oogluikend het werken had toegestaan. Kennelijk was nu aan deze uitzonderingstoestand een eind gekomen. Het ging de edelsmid financieel bepaald niet voor de wind. In 1590 diende voor het Leeuwarder gerecht een zaak tussen Aelcke Keers, weduwe van Lenert Tijssen, en Heyltien Pieters, de vrouw van Amelius Jans.³⁸ De kwestie draaide om een uitstaande schuld van 298 carolusguldens. Amelius Jans had ten overstaan van de procureur-generaal beloofd de helft van de schuld te voldoen en zijn schoonvader zou daarvoor borg staan. Een deel was betaald, maar nu eisten zijn crediteuren het resterende bedrag op. Uiteindelijk werd Heyltien Pieters gelast de helft van 168 carolusguldens te betalen. Dit was niet de enige tegenvaller voor Amelius Jans. Op 20 september 1591 gelastte het Leeuwarder gerecht de edelsmid en zijn vrouw om een zilveren 'kaijsel' aan Joeske Jan Ames te retourneren. Jans had in 1589 als crediteur een zaak tegen ene Siue Thijs aangespannen waarin hij op betaling aandrong.³⁹ De betaling zou in Amsterdam geschieden. Deze financiële kwesties verklaren mogelijk waarom Amelius, vier jaar nadat hij meester was geworden, nog steeds niet bij machte was

³⁵ Van Eeghen, Toelichting op website van het stadsarchief Amsterdam *Archief van de gilden*, 4.

³⁶ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56.

³⁷ HCL, I 1214, f. 91. Visscher vermeldt deze passage in haar biografische schets van Amelius Jans niet, maar in *Merken*² is de passage letterlijk overgenomen. De context is hierdoor onduidelijk. Aan deze verklaring ging echter een andere zaak vooraf die duidelijk maakt hoe precair de financiële situatie van de edelsmid was.

³⁸ HCL, O 6, f. 217v-218v.

³⁹ HCL, O 6, f. 113-114v.

aan de verplichting van het organiseren van de proefmaaltijd te voldoen.

Ook de uit Haarlem afkomstige Claes Thomas (Voet nr. 376) ondervond de druk van het Leeuwarder gilde om een proefmaaltijd te houden. Het Leeuwarder stadsbestuur greep echter in. Nadrukkelijk werd 'bij de raadt [...] geresolveert met meeste stemmen dat Claes Tomas goldsmet sal worden aangesecht hem te zijn bij d' raadt deser stede geinterdiceerd en verhoeden enege maaltijt aan den goldtsmeden deser stede te geven als uut cracht van eenege verbintnisse een welke die goldtsmeden onder elce ander hebben gemackt en onderteijckent, dat bij arbitrale straf'. Claes Thomas was in 1596 als burger ingeschreven.⁴⁰ Het lijkt op het eerste gezicht vreemd dat iemand die de proef reeds had volbracht, alsnog een maaltijd zou moeten geven. Het getuigt van politieke moed van het stadsbestuur in te grijpen als het gilde de eis van een proefmaaltijd inzette als obstructiemiddel.

8.4.2 *De casus Alger Hotses (1601)*

De commotie rond de proefmaaltijd van Alger Hotses toonde andermaal de wil van het Leeuwarder stadsbestuur misbruik van gilderituelen aan te pakken. In dit geval beschikte de magistraat over een effectief pressiemiddel: de goedkeuring van de nieuwe gilderol. Op 29 december 1599 waren de artikelen 'bij provisie' door de raad goedgekeurd.⁴¹ De gildebrief werd officieel vastgesteld op 2 februari 1600.⁴² In oktober 1601 verordonneerde de raad: 'dat nijemant van 't goltsmidtsgilde zijn ofte in 't selve begeeren te wesen, gehouden sal sijn andere maaltijt te geven als expresselijck & verhaalt is in de nije ordonantie van het voorschr gilde bij de raadt gearresterdt'.⁴³ Dat betekende volgens artikel V: '[...] die selve 't mr. stuck gemaeckt hebbende en int gilde aengenoemen sijnde sal niemant meer gehouden weesen over den proefmaeltijt te beroepen als den voorschr. heeren policiemrs, ceurmrs & twee oltsten sampt hen respect. huijsvrouwen'.⁴⁴ Voor de proefmaaltijd werd in het vervolg dus een selecte groep en niet meer het voltallige gilde uitgenodigd. Begin november 1601 werd bij meerderheid van stemmen bepaald dat: 'de raad hem Alger Hotses tegens den gedachten aenspraeck sal defenderen. Belastende den olderman coermeisters en gemene gildebroeders van 't voorschr goldtsmedtsgilde te sulen Alger Hotses laeten ongemoijet'.⁴⁵

Oude gildetradities moesten wijken voor 'moderne' opvattingen over uitoefening van het ambacht.⁴⁶ Aan het begin van de zeventiende eeuw nam het Leeuwar-

⁴⁰ Dit is de vader van Augustinus Clasen Verbeeck (Voet nr. 620). Zie ook Voet, *Haarlemsche goud- en zilvermeden*, 91. Zie ook GAS, OAS, inv.nr. 73, f. 76. Op 6 maart 1521 werd een Claes Thomas Verbeeck, 'goltsmit' als burger van Sneek ingeschreven. Zijn meesterteken zal op Insculpatieplaat 1 staan.

⁴¹ HCL, M 1, f. 63.

⁴² HCL, M 1, f. 66.

⁴³ HCL, M 1, f. 155.

⁴⁴ HCL, inv.nr. 127, f. 538-541; HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 57, f. 15 (kopie uit 1682).

⁴⁵ HCL, M 1, f. 158v. Zijn vader, de schepen Hotse Algers, verliet tijdens de behandeling van dit agendapunt de vergaderzaal.

⁴⁶ Lemmens en Bogaers, *Nijmeegs zilver*, 9. De auteurs zien in Nijmegen ook voorbeelden van problemen

der stadsbestuur vaker beslissingen die een inbreuk maakten op de gang van zaken binnen het gilde. De bereidheid over dit soort zaken te procederen, maakt duidelijk hoezeer de gildebroeders wilden vasthouden aan hun tradities. Het ambacht kon met behulp van deze rituelen minder draagkrachtige concurrenten buiten de deur te houden. Opvallend is de rol die de vaders van proeveningen speelden. Hun lidmaatschap van de Leeuwarder raad droeg bij aan beslissingen die voor het gilde nadelig uitpakten.

In Leeuwarden bleef de proefmaaltijd onderwerp van discussie. De kosten werden in 1682 in een nadere bepaling beperkt. Een succesvolle kandidaat zou voortaan de kosten van een kleine maaltijd moeten betalen waarvoor de keurmeester, de twee oudsten van het gilde en de politiemeesters werden uitgenodigd.⁴⁷ Van de echtgenoten is geen sprake meer.⁴⁸ Ondanks deze beperking maakte de raad zich in 1694 zorgen over de voortdurende stijging van de kosten van de proefmaaltijd. Uit de motivatie blijkt hoe erover gedacht werd. Volgens de raad was deze ontwikkeling 'gesprooten uit een quade gewoonte, en ingevoerd tot weringe van eerlicke doch onbegoedigde personen'.⁴⁹ Ter voorkoming van dit soort 'ongeregeltheden' eiste de raad dat de politiemeesters in het vervolg op de hoogte gesteld zouden worden van een voorgenomen meesterproef. Een ietwat vreemde eis, omdat de politiemeesters tijdens de beoordeling van de proef immers altijd aanwezig moesten zijn. Vijftig jaar later lijkt de grote proefmaaltijd voorgoed verleden tijd. Op 3 december 1748 besloot het gilde als 'in het toekomende een nieuwe meester wordt gemaakt de grote maaltijt niet meer zal worden gehouden en door desen ten enemaal wort vernietigt'. In plaats daarvan diende het nieuwe gildelid 50 carolusguldens aan het gilde te betalen. Daarvan werd 20 carolusguldens gereserveerd voor 'de gesamentlijke broeders genieten tot een vertering, 't welck moet geschieden op de dag dat de proef wordt opgenomen, zonder dat de verteringen groter mogen worden gemaakt of zullen voor eigen rekening zijn'.⁵⁰ Het restant zou gebruikt worden ter aanvulling op de kleine maaltijd.

8.4.3 *De casus Jan Jacobs Munnickhuys (1662)*

Voorbeelden van doelbewust misbruik van de proefmaaltijd om onbemiddelde nieuwkomers te hinderen, kwam ik in de Bolswarder tekstbronnen niet tegen. Maar in 1662 ontstond wel gedoe rond de meesterproef van Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46). Uiteindelijk mondde het zelfs uit in een rechtszaak. Een geluk-

rond de toelating van nieuwe meesters.

⁴⁷ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, d.d. 9 februari 1682.

⁴⁸ HCL, M 14, f. 226-227. Tijdens de proefmaaltijd in 1684 raakten de gemoederen danig verhit toen marktmeester Wyntje Berends van Asten (Voet nr. 405) de schepen Schellinga beledigde.

⁴⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, d.d. 31 oktober 1694. In 150 jaar was veel veranderd. In Sneek oordeelde het gerecht in 1541 in een zaak tegen een smid die zonder meesterproef wilde werken in het voordeel van het Sint Eloygilde 'nae luyt dat gildebrieff ende ouder gewoente'. Zie ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 305v.

⁵⁰ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56.

kige omstandigheid, want de overgeleverde processtukken geven veel informatie over de gang van zaken binnen het Bolswarder edelsmedengilde, zelfs meer dan het gildeboek. Dat vermeldt dat op 20 juni 1663 '[...] na zijn proef stuijcken op 15 juni [...] voor goed op genomen ende betaelt die giltsgerechtigheijt tot viefentwintich karolus gulden [...] hij voor meester ist aengenomen [...]'.⁵¹ De ondertekenaars van het document, Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42), Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39), Rienk Fransen Baardt (Voet nr. 45) en olderman Claes Clasen Balck sr. ondertekenden voor een halve waarheid. In werkelijkheid was Munnickhuys voor zijn examen gezakt. In de nasleep van deze afwijzing ontstond een conflict tussen de herbergier en Munnickhuys sr. waarbij ook het gilde betrokken raakte.⁵² Hoofdrobspelers in deze zaak waren Dije Sipckes Douma, de uitbater van de herberg het Wapen van Wonseradeel en de kistenmaker Jacob Jansen, de vader van de proeving. De problemen waren ontstaan toen Douma de rekening van de proefmaaltijd aan Jansen had overhandigd. Het bedrag viel in diens ogen hoger uit dan was afgesproken. Dat kwam doordat er veel meer gasten waren aangeschoven dan waren uitgenodigd. De kistenmaker weigerde daarom het bedrag te betalen. Volgens de vrouw van de herbergier hadden de overliden van het edelsmedengilde verklaard dat zij de extra kosten wel voor hun rekening wilden nemen in het geval Jansen zou weigeren te betalen. Maar toen het erop aankwam, was ook het gilde niet akkoord gegaan met de hoogte van de rekening.

Douma en Jansen ruzieden over het aantal genodigden waarvoor betaald moest worden. Er was inderdaad wel een aantal opvallende gasten aangeschoven. Sierck Jaens, de bode van het gilde en diens vrouw waren zeker geen gildebroeders en dat gold ook voor Rienk Baardt (Voet nr. 45), die pas in 1663 voor zijn proef zou sla-gen.⁵³ En ook Tietscke Annes, dochter van Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37), kon moeilijk voor een gildezuster doorgaan. De olderman Diependal en diens vrouw waren niet officieel uitgenodigd en het was ook niet de bedoeling geweest dat de dochters van Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40/80) en Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) zomaar konden aanschuiven. Al met al waren 36 gasten aanwezig geweest. Bovendien had het gilde ter verhoging van de feestvreugde, zonder toestemming van de gastheer, een speelman uit Leeuwarden laten overkomen.⁵⁴ De vrouw van de waard had het gildebestuur nog gewaarschuwd dat het met de verteringen uit de hand liep, maar die hadden geantwoord dat het allemaal wel meeviel en dat zij zonder problemen in staat waren de extra kosten te dragen. In het bijzijn van de keurmeesters Jacob Abbema en Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) had Jansen 'de

⁵¹ GAB, inv.nr. 841. Afgebeeld in *De glans die blijft*, 10.

⁵² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 103-127.

⁵³ Van Dillen, *Bronnen*, III, no. 525, 276. Een contract uit 1640 tussen de deken en overliden van het Amsterdamse goud- en zilversmedengilde en de knecht van de gilde. De afspraak hield in dat hij alleen het gilde zal dienen en de 'coolbeschoyerye' zal waarnemen.

⁵⁴ Van der Meulen, 'Gildewezen', 26. Hiermee week het edelsmedengilde af van de regels die ooit door de smedengilde waren vastgesteld en die '[...] snaerenspel, piepen, trommen, dansen, item in boeyen [...] droncken langsz de straten lopen [...]']' verbood.

maaltijt [...] aenbesteedet ijder paer voor 40 stuijvers'. De gildebestuurders stelden zich garant voor eventuele bijkomende kosten. Inmiddels was Frans Baardt echter overleden. De stadsbode Lieuwe Magma verklaarde dat de overledene wel de gildeleden met hun echtgenoten had uitgenodigd, maar de andere gasten niet.

De verklaring van Jacob Jansen leverde nieuwe inzichten op. Hij had op 28 juli 1662 de leden van het gilde thuis uitgenodigd waar eerst mondeling en daarna schriftelijk was vastgelegd dat hij de kosten van de maaltijd voor zijn rekening zou nemen. Maar daarmee had hij niet de wijn en het bier bedoeld die tussentijds door de gildeleden in de herbergen soldaat was gemaakt.⁵⁵ Abbema, de buurman van de kistenmaker, had aangeboden zich borg te stellen, maar voor de herbergier was het woord van Jansen voldoende geweest. Claes Baardt (Voet nr. 42) verklaarde dat hij met zijn vader alleen verteringen had genuttigd die met de proef annex waren. Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) bevestigde dit relaas. Jacob Jansen merkte op dat de burgemeester hem verzocht had de originele overeenkomst te laten zien zoals die in het gildeboek was opgenomen. Claes Baardt was niet ongenegen geweest om hiervan een kopie te laten maken, maar daarvoor wilde hij eerst toestemming aan zijn gildebroeders vragen.

Nadat Munnickhuys zijn werk had gemaakt, waren de gildebroeders bij Douma uitgenodigd 'om de proeffstucken te visiteren'. In het bijzijn van de olderman was toen geconstateerd dat ze onder de maat waren. Jansen was vervolgens met 'de olderman & gildebroeders [...] geaccordeert & over een [...] gecomen, [dat] sijn [...] soone voor meijster uijt gratie soude aengenomen worden'.⁵⁶ Uit dankbaarheid had Jansen toen toegezegd alles te willen betalen wat het gilde verteerd had en nog zou gaan verteren. Hiermee had hij de verteringen bedoeld die met de proef te maken hadden en niet de eigen drankrekeningen van de keurmeesters. De gildebroeders wezen er fijntjes op dat ze over een akte beschikten die deze afspraak kon staven.⁵⁷ Jansen moest bekennen dat hij inderdaad ondertekend had, omdat het gilde zijn zoon anders niet als meester had willen accepteren. Hij had zich garant gesteld voor een maaltijd voor 28 personen. Uiteindelijk schoven 8 personen extra aan en dat was nooit de bedoeling geweest. Het gerecht bepaalde dat Jacob Jansen de rekening volledig moest voldoen.⁵⁸

8.5 Besluit

Met de meesterproef beschikte het edelsmedengilde in principe over een middel de toetreding tot het ambacht te reguleren. In de eerste helft van de zestiende eeuw was die proef in Friesland nog niet officieel omschreven. Dat gebeurde pas in 1544

⁵⁵ Zie bijlage VIII.

⁵⁶ Het begrip 'gracie' kwamen we eerder in Leeuwarden tegen.

⁵⁷ Deze akte is niet meer in het gildeboek aanwezig.

⁵⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 111, f. 309.

op verzoek van het Leeuwarder gilde en was vooral bedoeld om de toeloop van ongekwalificeerde edelsmeden naar de hoofdstad in te dammen. Voortaan zou elke edelsmid die in Leeuwarden wilde werken drie verschillende onderdelen van het ambacht moeten beheersen. Behalve ambachtelijke vaardigheden diende de edelsmid ook te beschikken over de kennis van het samenstellen van de juiste legeringen. Daarin school de ambivalentie van de proef. Op grond van falende esthetische kwaliteiten kon een kandidaat worden afgewezen, maar gebrekkige kennis van legeringen vormde geen beletsel voor toetreding. Een vreemde zaak, want de edelsmedengilden legitimeerden hun bestaan vooral op basis van de metallurgische kennis van hun leden.

Hoewel het voldoen aan de eisen van de proef een voorwaarde voor vestiging in de stad was, toonde het gilde in bepaalde gevallen een sociaal gezicht. Het gilde in Leeuwarden nam leden uit 'gratie' aan, als die bereid waren daarvoor te betalen. Er zijn sterke aanwijzingen dat in de zestiende eeuw edelsmeden op de gewestelijke insculpatieplaten zijn geregistreerd zonder dat zij de meesterproef hadden afgelegd. Na de afkondiging van de *Landsordonnantie* in 1602 gingen de gilden de toelatingsregels strenger hanteren. Edelsmeden die niet over de vereiste papieren beschikten, moesten zelfs nadat ze al geruime tijd als zelfstandig meester werkzaam waren geweest, alsnog de proef afleggen.

Vanaf het moment van het vaststellen van de eisen voor de proef had de overheid oog voor de financiële positie van de proeveling. Een onbemiddelde, talentvolle leerling kon toch aan een meesterproef deelnemen. Het gilde stond dan garant voor de kosten. Het lidmaatschap bood zittende leden voordelen, want zonen en familieleden konden tegen lagere kosten het ambacht leren. De kosten van de meesterproef liepen in de zeventiende eeuw steeds op. Ook die waren voor buitenstaanders hoger dan voor de eigen familieleden. Het gilde kon met de proef de toeloop van nieuwelingen reguleren. Eenzelfde ontwikkeling vond in Holland plaats.

De proefmaaltijd, een aloud gildegebruik, werd ingezet als middel om het ambacht exclusief te houden. Al rond 1600 trad het stadsbestuur van Leeuwarden tegen deze misstand op door met intrekking van de gilderol te dreigen. Tegen het eind van de zeventiende eeuw verzette het stadbestuur zich nog steeds tegen machtsmisbruik met de proefmaaltijd. Het aantal gildeleden dat mocht aanschuiven werd voortaan beperkt tot degenen die tijdens de proef werkzaamheden hadden verricht. In Bolsward ging het er minder formeel aan toe. Een kandidaat die voor de meesterproef zakte, kon door het aanbieden van een copieuze maaltijd door het gilde uit gratie worden aangenomen. De proeveling die over goede relaties met het stadsbestuur beschikte, lijkt duidelijk in het voordeel te zijn geweest.

9 Relaties

9.1 Inleiding

Tijdens de middeleeuwen en de zestiende eeuw droeg de deelname aan rituelen in belangrijke mate bij aan het creëren van gemeenschapszin binnen het gilde. In dat tijdsgewricht deelden de gildeleden overwegend dezelfde godsdienstige overtuiging. In hun parochiekerk beschikten de broeders over een altaar voor hun schutspatroon Sint Eloy,¹ zoals de leden van het smedengilde in Sneek die in de Martini-kerk een dergelijk altaar onderhielden.² Stadsbesturen ondersteunden de religieuze rituelen van de broederschappen. In Rotterdam mocht na 1547 op Sint Eloysdag niet worden gewerkt en voor de gildeleden was kerkgang verplicht.³ Jaarlijks organiseerde het gilde een mis waarmee zij de zegen van hun beschermheilige hoopen te verkrijgen.⁴ Toen na 1580 het calvinisme de status van bevoorrechte religie verwerf, kwam er een abrupt eind aan de religieus getinte vieringen van het gilde. De beroepsorganisatie verloor daarmee een belangrijk samenbindend element. Niet langer herdacht het gilde met een processie de naamdag van zijn schutspatroon. Ook werden geen missen meer voor de overleden vakbroeders gehouden. Wel bleef 1 december, de naamdag van Sint Eloy, de belangrijkste bijeenkomst van het jaar. Deze dag markeerde het aantreden van een nieuwe functionaris nadat op Sint Andries (30 november) de aftredende keurmeester rekenschap over de financiën had afgelegd.

In Friese steden kregen de gilden na 1580 te maken met leden die er verschillende godsdienstige overtuigingen op nahielden. Veel gilderituelen waren door-

1 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 29; Slokker, *Ruggengraat*, 193; Tump, *Ambachtelijke geschoold*, 51. Met de godsdienstige omwenteling verdween voor het gilde ook de mogelijkheid een eigen altaar voor hun patroonheilige te onderhouden. Het Leeuwarder edelsmedengilde liet in 1623 een houten bord vervaardigen dat mogelijk in deze functie voorzag. Bovenaan het bord is Sint Eloy hamerend afgebeeld. Elk nieuw gildelid liet bij intrede zijn meesterteken en naam op het bord schilderen. Het is niet duidelijk waar het bord in de zeventiende eeuw hing. In 1749 spreken de bronnen van een gildekamer. Mogelijk bevond het zich daar tot de opheffing van de gilden in 1798. Zie Wassenbergh, 'De restauratie van het Gildebord der Leeuwarder Zilversmeden', 9-14. In Leiden hing het gildebord van de wevers sinds 1581 in de Pieterskerk. <http://www.pieterskerk.com/nl/monument/plattegrond/gildebord-van-de-wevers/>. Geraadpleegd op 2 december 2014.

2 'Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 20, f. 306. De gildemeesters van het Sint Eloygilde dwongen in 1541 ene Bart Bartsz tot betaling 'ende een pont was tot Sint Loys keers'.

3 Tump, *Ambachtelijke geschoold*, 51.

4 Thijs, 'Religion and social structure', 162-163.

drenkt geweest van katholieke symboliek. Na de omwenteling konden de rooms-katholieke broeders deze gebruiken niet langer voortzetten. Omstreeks het begin van de zeventiende eeuw kenden de edelsmedengilden in Bolsward en Leeuwarden nog leden die de tijd van vóór 1580 bewust hadden meegemaakt. Nadat deze overgangsgeneratie was verdwenen, hielden sommige broeders uit overtuiging vast aan het oude geloof. Deze ontwikkeling speelde zich in de eerste decennia van de zeventiende eeuw af tegen de achtergrond van een onafhankelijkheidsstrijd die ooit mede uit godsdienstige motieven was uitgebroken. Met de Vrede van Münster brak in 1648 een periode van vrede aan, maar in 1672 raakte de Republiek opnieuw verweekeld in een oorlog met katholieke opposenten.

Hoe reageerden de Friese edelsmedengilden op deze veranderingen en welke rol speelden de stadsbesturen in dit proces? In dit hoofdstuk wordt bekeken wat er overbleef aan gemeenschapszin binnen de gilden van de edelsmeden in Leeuwarden en Bolsward tijdens de Gouden Eeuw.

9.2 Feesten en partijen

Het heeft er soms alle schijn van dat verering van Sint Eloy na 1580 werd ingeruild voor aanbidding van Bacchus. De drankrekeningen van de edelsmedengilden laten daar geen misverstand over bestaan. De consumptie van alcoholische dranken had altijd een sterk socialiserende werking gehad maar drinkgelagen veroorzaakten niet zelden problemen. In 1578 was dat voor het kersverse gereformeerde stadsbestuur van Amsterdam aanleiding met een keur tegen overmatig drankgebruik op te treden.

De gilden mochten hun kas in de toekomst alleen nog ter ondersteuning van behoeftige broeders inzetten en niet langer ter bekostiging van 'onnutte superstitiën, dronckenschap en onbehoorlijke brasserie'.⁵ Desondanks viel ook na die tijd nog genoeg te vieren. Zo was er de feestmaaltijd bij intrede van een nieuwe meester, het drinkgelag rond de meesterproef en het ceremonieel rond de jaarlijkse verkiezing van de olderman en keurmeester. Ook tijdens de gildebijeenkomsten die door het jaar heen plaatsvonden, werd het nodige aan bier en brandewijn genuttigd. Dekker meent dat gezamenlijk drinken de onderlinge band tussen de broeders bevestigde, maar dat men niet mocht drinken bij wie men niet hoorde.⁶ Deze constatering gaat voor Bolsward niet echt op. Gezamenlijk drinken deden de gildebroeders zeker, maar uit vele procesverslagen die bewaard zijn gebleven valt op te maken dat jan en alleman met elkaar in de kroeg zat. Katholieke burgers dronken met hun gereformeerde stadgenoten, maar ook personen van verschillende maatschappelijke statuus hieven samen het glas. Overmatig gebruik van alcohol was zeker een doorn in het oog van de voorgangers van de gereformeerde kerk en niet zelden werd de

⁵ Van Eeghen, *De gilden*, 12.

⁶ Dekker, 'Handwerkliden', 114.

Afb. 21 Houten beeld voorstellende Sint Eloy (ca. 1565).

gemeente hiervoor gewaarschuwd. Kerkgangers hoorden de vermaningen lijdzaam aan, maar eenmaal buiten het kerkgebouw vergaten velen deze waarschuwingen weer snel.

In Bolsward gaven de stadsbestuurders niet altijd het goede burgerlijke voorbeeld. In 1680 liep het zelfs stevig uit de hand na de inauguratie van de edelsmid Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39). De feestmaaltijd ter viering van zijn toetreding tot de vroedschap eindigde in een fikse knokpartij.⁷ Het stadsbestuur kwam in februari in herberg De Doele bijeen om Poelgeests uitverkiezing te vieren. In het begin was het een genoegelijk samenzijn geweest, maar tijdens het eten kreeg gemeensman Tjerk Lolles Lely een briefje toegestopt waarover hij zich nogal had

⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 69, f. 159-165. Zie ook Tresoar, DTB 146 lidmatenregister N.H.G. Bolsward 1581, 1582, 1603-1656. Poelgeest hield zelf ook wel van een stevig glas. De kerkeraad van Bolsward sprak hem op 10 november 1682 op zijn gedrag aan en stelde vast dat: 'Seeker broeder deser gemeijnte een ende andermaal int openbaar ergerlijke dronckeschap vervallen zijde, is hier eersten instantie privatelijck door gecommiteerde kerkeruets in sijn eigen huys aengesproken, bestraft ende tot musterheit vermaent, ende heeft sulcx in dank aengenomen, ende belooft sich nae desen van dronckenschap ende andere ergelijckheden [...] heeft vervolgens verbod overtreden en is geschorst voor het H. Avondmaal'.

opgewonden. Hij was met een kwade kop van tafel gelopen en in het souterrain verdwenen. Een aantal vroedschapsleden had zich na de maaltijd bij hem gevoegd om zijn 'ontsteltenisse te bevredigen'. Vervolgens liep het snel uit de hand. Claes Heerts Minsma had ruzie met burgemeester Gellius Fopma gekregen toen hij hem om het briefje vroeg. Daarop ontstond een scheldpartij, omdat dit 'cedultje' al eens eerder bron van onenigheid was geweest. Minsma had Fopma uitgescholden en toegevoegd: 'Du biste maar een viercante boer.' Fopma had Minsma daarop in zijn gezicht geslagen en op de grond nog twee klappen verkocht. Omstanders hadden de vechtersbazen moeten scheiden. Minsma was opgekrabbeld, had een zilveren beker met bier gelegegd en Fopma in het gezicht geslagen. Met veel moeite hadden de aanwezigen de heethoofden weten te kalmeren. Maakten ze het in Leeuwarden ook zo bont?

9.2.1 *Rond Sint Andries*

Het oudste rekeningenboek van het Leeuwarder edelsmedengilde laat zien wat de leden tijdens hun bijeenkomsten zoal verteerden.⁸ In 1607 nuttigden zij onder andere brandewijn met basterdsuiker en krakelingen. Gezamenlijk drinken was natuurlijk een effectieve manier om de onderlinge relaties te bestendigen, maar in het dagelijks leven waren de gildebroeders elkaars concurrenten. De verplichte financiële bijdrage aan het gilde was dan ook een gevoelig materie. Als het rechtvaardigheidsgevoel in het geding kwam, konden de relaties tussen de gildeleden behoorlijk verstoord raken. Dat kon bijvoorbeeld gebeuren als oude gildegebruiken niet op de juiste wijze werden ingevuld. In dergelijke situaties was het Leeuwarder gilde bereid zijn leden voor het gerecht te slepen.

Op 7 april 1596 spanden Frederick Fredericks (Voet nr. 370), Buwe Tierckx (Voet nr. 364), Meynert Eylerts (Voet nr. 373), Joost Lenerts (Voet nr. 372), Heyltien Pieters, de weduwe van Amelius Jans (Voet nr. 371), Meynert Caspers (Voet nr. 374) en Gerlof Rycx (Voet nr. 375) als keurmeesters en representanten van het gilde een procedure aan tegen keurmeester Paye Jetses (Voet nr. 353). In eerste instantie had de magistraat de hulp van een bemiddelaar ingeroepen.⁹ Het overleg leverde geen bevredigend resultaat op en op 7 juli 1596 kwam de zaak opnieuw voor.¹⁰ Het probleem was ontstaan toen Paye Jetses op Sint Eloydag in 1595 als keurmeester was aangetreden. In de ogen van zijn vakbroeders en zusters was hij na zijn benoeming ernstig in gebreke gebleven. Het was in Leeuwarden namelijk een goed gebruik dat de nieuwe keurmeester de dag na Sint Eloy de gildebroeders bij hem thuis uitnodigde voor 'brandewijn of bastardsop'. Paye Jetses had van deze festiviteit afgezien. Bovendien had hij zijn huis ook niet beschikbaar willen stellen. Deze daad van ongastvrijheid werd als bijzonder ongepast ervaren. De broe-

⁸ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. Uit het slotboek blijkt dat het gilde in het boekjaar 1605-1606 zeker veertien maal bijeen kwam.

⁹ HCL, n 2, f. 172.

¹⁰ HCL, o 8, f. 54-54v.

ders waren op eigen initiatief naar de herberg van Willem Jans Gommerts getogen en hadden voor ruim 17 carolusguldens verteerd. Nu eiste het gilde van de nieuwe keurmeester dat hij het gelag zou betalen.

Georgius Gerbrandy, de advocaat van de keurmeester, verdedigde zijn cliënt met het argument dat de klagers niet het voltallige gilde representeerden. Aangezien de keurmeester bij het uitoefenen van zijn ambt werd bijgestaan door de twee oudsten van het gilde zouden die in de kosten moeten delen. Jetses was van mening dat hij zich aan de regels had gehouden zoals die in de *Ordonnantie van stadhouder Schenck van Toutenburgh* (1530) waren geformuleerd.¹¹ Daarin werd niet geëist over een informele bijeenkomst met brandewijn. Ook de rest van de aanklacht wees Gerbrandy af. Hij wist dat het weliswaar gewoonte was na de verkiezing van de nieuwe keurmeester brandewijn te drinken, maar de gildeleden hadden ditmaal zelf toegestemd van het gebruik af te zien vanwege de ‘duijre benarden tijdt’. De rechters accepteerden deze uitleg en verklaarden de eis niet ontvankelijk. We kunnen dus concluderen dat het gilde bereid was interne conflicten over oude gebruiken voor de rechter te brengen. In eerste instantie was het gerecht geneigd een uitspraak te vermijden door een bemiddelaar aan te wijzen.¹² Toen het toch tot een zitting kwam, voelde de magistraat zich niet verplicht de ‘oude gebruiken’ van het gilde overeind te houden.

9.2.2 *Afspraken over alcoholische verteringen*

Kwesties over de consumptie van alcoholische dranken die tijdens gildebijeenkomsten werd genuttigd en over de onbetaalde rekeningen die eruit voortvloeiden, vormden ook in Bolsward aanleiding tot gerechtelijke procedures. In 1666 kwam het tot een geschil tussen het gilde en Claes Jacobs Bootsma.¹³ De herbergier eiste van oud-burgemeesters Folckert Rochus (Voet nr. 32), gemeensman Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40), Jan Annes Jorna (Voet nr. 43), Epke Meijes Enga (Voet nr. 48) en Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47) dat zij hun rekening zouden betalen.¹⁴ Ter voorkoming van dit soort problemen spraken de gildebroeders van Leeuwarden in 1667 af dat de keurmeester niet meer op eigen initiatief op rekening van het gilde bier en wijn mocht bestellen. Een dergelijke afspraak komt ook in het gildeboek van Bolsward voor. Tijdens de vergadering in 1678 kwamen de leden overeen dat ze in het vervolg altijd hun eigen drank moesten afrekenen.

Rond 1720 kampte het Leeuwarder gilde structureel met een negatief saldo dat jaarlijks over steeds minder gildebroeders omgeslagen kon worden. Het was hoog

¹¹ HCL, inv.nr. 126, f. 341-343v.

¹² Kunst, *Inventaris Leeuwarden*, 299-302.

¹³ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 213 en 218-219.

¹⁴ In deze vermelding in het recesboek is sprake van een dagvaarding. Dit stuk heb ik niet heb gevonden. In Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 173-218v, de sterfhuisinventaris van notaris Hylario Hijlckema, opgemaakt op 29 april 1670, wordt in een overzicht van de rechtszaken van Hijlckema een proces tussen Jacob Baukes Abbema en Claes Jacobs Bootsma vermeld. Deze inventaris somt een grote hoeveelheid juridische stukken op die door Hijlckema zijn opgemaakt. Zie Ottema, ‘Geschiedenis van het goud- en zilversmidsbedrijf’, 229, noot 1.

tijd voor bezuinigingen. De uitgaven aan alcoholische versnaperingen leenden zich hier goed voor en daarover werden duidelijke afspraken gemaakt. De afgaande keurmeester moest voor de dag van de verantwoording van de jaarrekening op eigen kosten een geschikte vergaderplaats kiezen.¹⁵ Als zijn eigen huis niet beschikbaar was, mocht dat ook een herberg zijn.¹⁶ Als het gilde wel bij hem thuis vergaderde, moest hij 'vuur en licht' geven zolang er broeders waren. De keurmeester leverde de wijn voor een prijs die door een wijnkopershuis was bepaald. De olderman en keurmeester kregen toestemming de wijn vooraf te proeven. Beide officieren mochten op kosten van het gilde slechts één kan wijn verteren. Die zou pas uitgeschonken worden op het moment dat de broeders het stadhuis hadden verlaten nadat het stadsbestuur goedkeuring aan de jaarrekening had verleend. Mocht de wijn opraken terwijl de politiemeesters nog aanwezig waren, dan zou de keurmeester dit 'in alle stilligheyt' aan de meerderheid van de leden moeten melden en voor meer wijn moeten zorgen. Na het vertrek van de politiemeesters zou de nieuw gekozen keurmeester voor nieuwe wijn moeten zorgen. Hij moest daarvoor aan de gildeleden geld vragen. Tenslotte werd bepaald dat 'd afgaande keurmr. die olderman wordt, verplicht sal sijn sijn gehele rekening nauwkeurig gespecificeert in alles aan de nieuwe keurmr. over te leveren'.

9.3 *Verhoudingen binnen het gilde*

In Friesland was het gilde van de Leeuwarder edelsmeden altijd het omvangrijkst met een ledental dat in de zeventiende eeuw rond de achttien personen schommelde (zie grafiek IX.II). Het gilde in Bolsward bereikte met elf leden rond 1660 haar maximale omvang (zie grafiek IX.I). Alleen al dit verschil maakte dat de onderlinge verhoudingen in Leeuwarden anders zullen zijn geweest dan in Bolsward. Eerder is beschreven dat in de eerste jaren van de zeventiende eeuw in Leeuwarden regelmatig ruzie uitbrak tussen leden van het gilde. Soms betrof dat zakelijke conflicten, in andere gevallen ging het om persoonlijke vetes. Dit soort ruzies ben ik in de Bolswarder bronnen niet tegengekomen, maar in Leeuwarden maakten bepaalde broeders regelmatig amok waarbij niet zelden drank in het spel was. Hieronder laat ik aan de hand van een aantal rechtszaken zien om wat voor soort ruzies het zoal ging.

Jacob de Valck (Voet nr. 359) was regelmatig de eisende partij in zaken tegen zijn vakgenoten. Op 7 april 1596 behandelde de magistraat een zaak tegen Gerloff Rycx (Voet nr. 375) van wie De Valck beweerde nog geld tegoed te hebben.¹⁷ Vooral de

¹⁵ In 1717 besloot het Leeuwarder gilde dat de broeder die voor het eerst als keurmeester wordt gekozen 20 carolusguldens moet betalen. Was hij al eerder gekozen, dan betaalde hij 10 carolusguldens. Kennelijk leverde het keurmeesterschap de nodige emolumenten op.

¹⁶ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67. Het boetenboek laat zien dat ook na 1750 het gilde regelmatig in herbergen bijeen kwam. De officiële wisseling van het keurmeesterschap vond op het stadhuis plaats onder toezicht van de politiemeesters.

¹⁷ HCL, o 8, f. 13-13v.

setting is interessant. De ruzie speelde zich namelijk af in het bijzijn van het voltallige gilde. Ricx had De Valck op Sint Eloy in 1595 ten overstaan van de andere gildebroeders beloofd het geld terug te betalen, maar daar was het niet van gekomen. Het gerecht ging mee in de eis van De Valck.

Rinske Visscher merkte al op dat De Valck een invloedrijk burger was en bepaald niet gemakkelijk in de omgang.¹⁸ Dat ondervond Meynert Caspers (Voet nr. 374) in 1605 aan den lijve. De rechtbank stelde hem in 1606 in het gelijk toen hij van De Valck een vergoeding eiste wegens mishandeling.¹⁹ Caspers, die stempelsnijder van de munt was, had met De Valck, op dat moment essayeur van de munt, ruzie gekregen. De Valck had Caspers voor 'luizebos' uitgemaakt en met een mes bedreigd. Caspers was van schrik gevallen en door zijn collega in kin, rug en kuit gestoken. Het slachtoffer beweerde dat De Valck hem de keel zou hebben doorgesneden als niet tijdig door toeschouwers was ingegrepen. De toegebrachte verwondingen waren uiterst pijnlijk geweest en Caspers had enige tijd niet kunnen werken. Hij eiste nu dat De Valck voor 'manslacht' beboet zou worden en vroeg een financiële compensatie van 25 Friese ridders. Bovendien wilde Caspers nog eens 50 carolusguldens, omdat hij niet had kunnen werken en daar bovenop 20 daalders voor het kapotsnijden van zijn kleding.

De Valck had de gebeurtenissen op geheel andere wijze ervaren. Volgens hem was het Caspers geweest die met schelden was begonnen. De stempelsnijder wilde hem met een stoel te lijf gaan, maar dat was hem door ene Pieter Oenes belet. Die had hem toen halfhartig toegevoegd: 'Meynert siet toe dat ghij sulx nyet alhier op den smidte doet [...].' Caspers was daarop naar de binnenplaats gelopen. De Valck had nog een tijdje in de smederij gewacht tot zijn zoon hem kwam ophalen. Onderweg waren ze Caspers tegen het lijf gelopen die meteen met 'een hant ofte draechstok' op De Valck begon in te slaan. De essayeur had toen uit noodweer zijn mes gebruikt. De rechters hechtten uiteindelijk meer geloof aan het relaas van Caspers dan aan De Valcks kijk op de zaak en veroordeelden de laatste tot de betaling van 35 goudguldens en 4 stuivers voor verwondingen en het misgelopen meesterloon.²⁰ De Valck liet weten tegen dit vonnis in hoger beroep te zullen gaan.²¹

¹⁸ Visscher, 'Leeuwarder goud- en zilversmeden te Leeuwarden', 14.

¹⁹ HCL, o 11, f. 84v-86v, d.d. 24 maart 1606.

²⁰ Uiteindelijk was de relatie tussen de heren hersteld, zoals blijkt uit HCL, Certificatenboek, f. 130. Op 9 september 1617 verklaarde op verzoek van 'Meinard Caspers wonend binnen Amsterdam' Willem van Viersen muntmeester deser landtschappen dat Meinard Caspers ende Jacobien Clasesdr. echteluijden zijnde binnen deser stede meeniche jaren gewoont & huijsgeholden hebben & te samen in echte geprocreert vier zonen, Claes, Christiaan, Meinard & Jacob Meinards zonen, 't zelve verclaeren oock de ontfanger Joannes Henrici Rhala, olt 61 jaren, d'burgemr Jurrien Hendrix, oldt 53 jaren & Jacob de Valck schepen oldt 70 jaren. Gelijck de welgemelde heren ontfanger Rhala, de burgmr. Jurrien Hendrix ende schepen Jacob de Valck mede verclaren goede kennis te hebben dat de voorschr. Meinard Caspers ende Jacobien Clasesdr. seeker antal van jaren geleden binnen deser stede hen met elcanderen in d'echte staet begeben, ende nae behoorlijcke proclamatie haer den echte opentlijck in de kercke voor de gemeente melcander getrouwet hadden & [...] dat Meinard als bruidegom wt die voorschr Jacob de Valcks sijn meesters huijse & die voorschr Jacobien als bruijt wt de huijsing van de voorschr ontfanger Rhala gegaen & hun bruijloft tot den selven ontfangers huijse gehouden hadden.

²¹ Tresoor, Archief Hof van Friesland, quaclap, d.d. 17 februari 1608 vermeldt 'Jacob de Valck, burger en

9.3.1 *De casus Jacob de Valck versus Alger Hotses (1614)*

Conflicten tussen gildebroeders konden ook ontstaan over al dan niet onterecht afgekeurd zilverwerk. In het gildereglement was vastgelegd op welke wijze de stedelijke keurmeester toezicht moest houden. De gildebroeders konden op twee vaste dagen hun goud en zilver laten keuren. Maar de keurmeesters waren ook verplicht onaangekondigde inspecties uit te voeren. Deze visitaties waren natuurlijk veel effectiever in de strijd tegen gesjoemel. Over de hoogte en de afdracht van de boetes waren in de *Landsordonnantie* en het gildereglement duidelijke regels opgenomen, maar soms gebeurde het dat degene die op fraude betrapt was niet akkoord ging met de gevolgde procedure. In dergelijke gevallen draaide het om de vraag wie uiteindelijk de eindverantwoordelijkheid droeg.

Op 24 december 1614 stond Jacob de Valck (Voet nr. 359) weer eens voor de rechter.²² Ditmaal draaide het om een conflict met collega Alger Hotses (Voet nr. 380). De advocaat van De Valck verklaarde dat keurmeester-generaal Harmen Bruijnsvelt (Voet nr. 382) in oktober 1614 in opdracht van het stadsbestuur met twee adjuncten langs de winkels van de edelsmeden was gestuurd ‘omme te besichtigen ofte den goutsmeden hun inden alloij reguleerden’.²³ Bruijnsvelt had zijn gildebroeder Hotses aangesproken op het feit dat hij inferieur zilver verwerkte. De beklagde verkeerde echter in de stellige overtuiging ‘dat hij sijn silver wel ende op de voet gemaect hadde’. Om dat te bewijzen daagde hij de keurmeester-generaal uit proef op de som te nemen. De toets toonde aan dat het gehalte inderdaad niet goed was. Hotses had toen om het ‘biljet’ of het schriftelijke bewijs van de proef verzocht²⁴ en Bruijnsvelt gevraagd of hij die zelf had uitgevoerd. Toen deze ontkennend antwoordde, wilde Hotses weten wie dan wel voor de proef verantwoordelijk was geweest. Adjunct-keurmeester Dirck Jacobs de Valck (Voet nr. 551) had toen gezegd dat zijn vader Jacob de Valck, de essayeur van de munt, de proef had uitgevoerd. ‘Uw vader?’, had Hotses geantwoord, ‘Ick achte Uw vader niet [...] Uw vader probeert, probeert so wat, ick achte dat niet, nochte ick wil mij daer niet nae rechten laten. Souwe die muntmr. hem nae uw vaders proeven reguleren? Dat en doet hij niet, noch hij cant oock niet.’ Hotses meende dat het niet tot de bevoegdheid van De Valck had behoord zijn werk te toetsen.

Toen De Valck deze opmerking te horen kreeg, had hij zich beledigd gevoeld. Vooral omdat hij – volgens eigen zeggen – persoonlijk door de Friese Staten in deze eervolle functie was benoemd. Bovendien had hij zijn ambt altijd naar eer en geweten uitgeoefend. Voor de aantasting van zijn beroepseer eiste De Valck een schadevergoeding van 100 goudguldens. De jurist Cornelius Gellius die Hotses

goudsmid binnen Leeuwarden ende Assayeur in de Munte als appellant tegen Meinert Caspers in Leeuwarden. Het Hof verklaarde partijen wederzijds niet bezwaard bij het vonnis van de nederrechter. Visscher, *Merken*, 19 vermeldt de rechtszaak tegen Meyndert Caspers wel, de afloop niet.

²² HCL, o 18, 172-173v.

²³ Een duidelijke aanwijzing dat het Leeuwarder stadsbestuur het gilde controleerde en dat de keurmeester-generaal diende op te treden wanneer de magistraat daarom vroeg. Dat was in de Instructie vastgelegd.

²⁴ Ik ken geen voorbeeld van een dergelijk bewijs.

bijstond, betoogde dat het niet diens bedoeling was geweest De Valck te beledigen. Hotses was simpelweg van zijn stuk geraakt door de onverwachte visitatie van de keurmeester-generaal en toen die hem ook nog eens aansprak op de slechte kwaliteit van zijn zilver had de edelsmid zich verdedigd. Hotses kon zich niet meer herinneren of hij de keurmeester-generaal had gevraagd of hij de toets persoonlijk had uitgevoerd. Om van de zaak af te zijn, had Hotses tenslotte gezegd: ‘Wel holt het niet meer. Geeft mij uw hand onder ’t billiet. Ick sal u de boete geven.’ Obbe Claes (Voet nr. 386) was zijn collega toen bijgefallen en Bruijnsvelt had geaarzeld de boete uit te schrijven. Op dat moment had Hotses gevraagd wie de toets had verricht. Van een belediging kon Hotses zich niets herinneren.

De relatie tussen beide mannen was door een eerder incident al bekoeld geraakt. Dirck de Valck verhaalde over een voorval waarbij zijn vader als keurmeester ooit een zilveren tafelbord van Hotses wegens slecht gehalte had afgekeurd. Hotses was toen van mening geweest dat het een onterechte actie was. Het was dan ook niet verwonderlijk dat hij het keurmeesterschap van De Valck niet erg hoog had zitten. De kwestie van de bevoegdheid van de muntmeester gaf uiteindelijk de doorslag. Volgens Gellius was het vooral laakbaar dat de essayeur van de munt de edelsmeden de maat nam. Dat viel niet te tolereren. De Friese Staten hadden voor dit werk immers een keurmeester-generaal aangesteld en alleen die ambtenaar mocht oordelen over het werk van de edelsmeden. Dit is een belangrijke constatering, die nog eens duidelijk maakt dat Friese edelsmeden onder het toezicht van de keurmeester-generaal stonden en niet – zoals in Holland – onder de muntmeester-generaal. Alger Hotses meende dat de keurmeester-generaal verantwoordelijk was voor de kwaliteit van het ongemunte Friese zilver en in deze kwestie had hij die verantwoordelijkheid niet mogen afschuiven. Met deze redenatie ging het Hof akkoord en de aanklacht tegen Alger Hotses werd ongegrond verklaard. Ruzies zoals deze waarbij de competentie van functionarissen, die tevens lid waren van hetzelfde gilde, in twijfel werd getrokken, leidden tot frictie tussen de vakbroeders. Ook de twijfels die de gildeleden over elkaars vakmanschap meenden te moeten uiten, leidden ongetwijfeld tot aantasting van het ‘wij-gevoel’.

9.3.2 *De casus Minne Sickes (1619)*

Het kon er heftig aan toegaan binnen het Leeuwarder edelsmedengilde. Niet alleen de leden van het gilde lagen regelmatig met elkaar overhoop. Ook door ruzies tussen de gildeleden en de vrouwen van hun vakbroeders kon de spanning flink oplopen. De volgende gebeurtenissen mogen als voorbeeld dienen. Op 30 oktober 1619 troffen Feye Joostes (Voet nr. 389) en Maeycke van Wickefoort elkaar voor het gerecht. Zij was de weduwe van Jan Geerts Gorp (Voet nr. 548) en hertrouwd met Minne Sickes (Voet nr. 388).²⁵ Inzet van het proces was een scheldpartij in het huis van Claes Jacobs (Voet nr. 553). Maeycke had Joostes voor ‘schellem, guit en

25 HCL, O 22, f. 201-202.

rabau' uitgemaakt, omdat hij in haar ogen niet deugde. De vrouw beweerde dat ze over brieven uit Amsterdam beschikte die dat konden bewijzen. Eerder dat jaar had zij Joostes ook al eens uitgeoeterd en van diefstal beschuldigd. Zij beweerde dat hij haar een gouden ring afhandig had gemaakt en dat praatje had ze aan iedereen die het maar wilde horen doorverteld.

De verdediging ontkende alle beschuldigingen. Het was Joostes geweest die tweemaal met schelden was begonnen. De andere feiten klopten ook niet. Niet van Wickefoort, maar haar nieuwe echtgenoot Minne Sickes was bij Joostes geweest om diens net gemaakte proefstukken te bekijken.²⁶ Er was toen een scheldpartij ontstaan over arbeidsloon dat Joostes nog tegoed meende te hebben. Om zijn argumenten kracht bij te zetten had Joostes zijn mes getrokken en Sickes uitgedaagd. Maeycke, die van de ruzie getuige was, had toen gezegd: 'Hij wiste wel wat brieven van zijn meester tot Amsterdam hijer aen 't gilde geschreven waren & dat hij haer oock een golden rinck verdouen hadde.' Een duidelijke hint in de richting van onwelgevoeglijk gedrag of in ieder van gebrekkige betrouwbaarheid. Het hof achtte een deel van de klacht bewezen, maar beperkte de boete tot 8 goudguldens. Dit laakbare gedrag vormde voor het college van Gedeputeerde Staten later geen beletsel Feye Joostes tot keurmeester-generaal te benoemen.²⁷

Op 24 december 1624 diende wederom een zaak met Minne Sickes in de hoofdrol.²⁸ In maart van dat jaar was in opdracht van Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390) ene Jan Abels in de winkel van Sickes verschenen. Langweer had zijn collega verzocht met enkele gouden ringen naar de schutsluis buiten de stad te komen. Het gesprek was in het begin onder het genot van een pul bier goed verlopen tot het moment waarop Sickes aan Langweer gevraagd had waarom hij hem eigenlijk wilde spreken. Langweer beweerde dat Sickes zou hebben gezegd dat hij de ringen niet zelf had gemaakt. Sickes ontkende deze beschuldiging ten stelligste. Langweer was toen in woede uitgebarsten en had zijn gildebroeder 'met crabben ende slaan' zo te grazen genomen dat vijf open wonden waren ontstaan. Langweer had enkele malen uitgeroepen dat hij zich moest inhouden om Sickes niet met een tang dood te slaan. Langweer had hem bovendien voor 'eerdief' uitgemaakt. Sickes liet zich dat niet welgevalen en eiste een genoegdoening van 150 goudguldens wegens 'verwondingen, injurien en smarte meesterloon'. Langweer had ook nog terloops opgemerkt dat Minne Sickes en zijn vrouw erom bekend stonden dat zij achter de rug om andermans werk bekritiseerden. Ze hadden hem zelfs voor 'beest' uitgemaakt.²⁹

²⁶ Visscher, 'Goudsmiden en hunne leerlingen te Leeuwarden', 69. Feye Joostes was in 1608 in de leer gekomen bij Harmen Bruijnsvelt.

²⁷ Visscher vond geen inschrijving in het trouwboek van Leeuwarden en speculeerde over zijn godsdienstige achtergrond. Feye Joostes trad op 28 februari 1619 met Clara Hendrix van Velsen, de weduwe van Epe Pijters in het huwelijk. (Tresoar DTB 971). De terloopse opmerking dat Feye Joostes in Amsterdam in de leer is geweest, is interessant. Zijn vader Joost Lenerts (Voet nr. 372) en zijn grootvader Lenert Danckerts (Voet nr. 356) waren immers broeders van het Leeuwarder gilde. Dit is andermaal een bevestiging van het feit dat jonge Friese edelsmeden naar Amsterdam trokken om zich in het vak te bekwamen.

²⁸ HCL, o 26, f. 62v-63.

²⁹ Zie: Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16533, definitieve sententie nr. 53. In die aantijging school wel

Aantasting van hun reputatie was voor Minne Sickes en zijn vrouw vaker reden juridische procedures tegen gildebroeders of zusters te starten. In oktober 1625 stond Maeycke van Wickefoort tegenover Jeltie Bockes, de vrouw van Sibe Lieuwes (Voet nr. 392).³⁰ Van Wickefoort was op 1 juli langs de winkel van bakker Abbe Abbes gelopen om bij ene Hessel Jans een messing vingerhoed te kopen. Toen ze daar aankwam, bleek de winkel gesloten. Bij de bakker trof ze Jeltie en andere vrouwen die op het punt stonden de uitvaart van ene Wolter Adams bij te wonen. Maeycke zeurde over de gesloten winkel en over het feit dat haar kleding voor een rouwstoet ongepast was. Toen had één van de aanwezige dames op valse toon gevraagd: 'Wel ghij sijt een goldsmidts vrou, sult ghij met een meske vingerhoed naaijen?' Deze schimpscheut had Maeycke geriposteerd met de opmerking dat het haar niet uitmaakte of zij met een messing of een zilveren vingerhoed naaide. Ze kon het met beide even snel. De vrouw antwoordde dat Van Wickefoort inderdaad bekend stond om haar snelle werken, vooral als 'ghij droncken en voll sijt.' Maeyke had de vrouw toegevoegd dat zij nog jong was en daarom niet wist wat ze allemaal uitkraamde. Maar zij was zeker niet de 'sletfinck ende droncken fodde' waar ze voor werd uitgemaakt. Van Wickefoort eiste een genoegdoening van 100 goudgulden. Het Hof achtte de valse lasterpraatjes bewezen, maar vond de eis nogal buitensporig en verlaagde de boete tot 8 goudgulden.

Ook de relatie tussen de gildemeesters en hun gezellen was niet altijd optimaal. Vlak voor kerstdag 1631 behandelde het Leeuwarder gerecht een zaak tussen Willem Pieters,³¹ Samuel Wubbens Sickma (Voet nr. 404) en Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390).³² De gezellen verklaarden dat zij tijdens een proces van Langweer tegen Anne Cuijter een getuigenverklaring in het voordeel van de edelsmid hadden afgelegd en daarom nog recht hadden op 20 stuivers. Langweer was niet bereid het bedrag te betalen. Hij beweerde dat hij de gezellen niets schuldig was, omdat hij verschillende malen het gelag voor hen had betaald. Dat was wel wat meer geweest dan het bedrag dat zij van hem nog tegoed meenden te hebben. De gezellen trokken aan het kortste eind.

enige waarheid, want voor het Hof diende op 24 mei 1664 een zaak tussen Pieter Johannes Langweer en deurwaarder Hermannus Meijer. Op 21 juli 1663 was Meijer bij het huis van Langweer gekomen en had de edelsmid zonder enige aanleiding uitgemaakt voor 'schelm, guijt, oude fiijt en deugniet'. Meijer had Langweer daarna mishandeld en omstanders hadden niet durven ingrijpen. Langweer was gewond geraakt en had – volgens eigen zeggen – na dit akkefietje geen gezond uur meer gekend. De edelsmid eiste een genoegdoening van 150 goudgulden. Meijer ontkende het verhaal en vertelde dat hij op 21 juli 1663 voor burgemeester Alle van Burum was verschenen, samen met Langweer en zijn schoondochter Clara de Munnick. De vrouw beweerde dat hij 'haer met een obstinaet gemoed in aller presentie had toegesecht, dat sij gewenscht soude hebben gehadt dat [...] de duijvel haer overleden man met de klauwen uijt het vat mocht haelen'. Volgens haar was Meijer deurwaarder geworden omdat zijn vrouw het college van Gedeputeerde Staten had omgekocht. Daarna had hij Langweer om uitleg gevraagd met de ruzie als gevolg. Hof wees vonnis in het nadeel van Meijer en veroordeelde hem tot een boete van 40 goudgulden.

30 HCL, o 26, f. 262-263.

31 Mogelijk een leerling van Folkert Rochus (Voet nr. 32).

32 HCL, o 33. Een Willem Pieters werd in 1620 als leerling van Feye Joostes ingeschreven. Tussen 1638 en 1641 werkte een Willem Pieters in Berlikum. Alger Mensma (Voet nr. 401) verklaarde in 1638 dat hij samen met ene Willem Pieters in Berlikum het vak had geleerd bij Timon Joostes (Voet nr. 751). Vanaf 1648 werkte Willem Pieters (Voet nr. 230) in Harlingen.

Ruzie tussen gildebroeders en familieleden van collega's kon danig uit de hand lopen. Aleff Pijbes, de curator van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381), spande in 1633 een procedure aan tegen Jacob Folckerts (Voet nr. 107). Deze edelsmid uit Dokkum nam het op voor zijn schoonmoeder, de weduwe van Wyntje Eelckes (Voet nr. 379).³³ In augustus en oktober 1632 had de aangeklaagde partij zich meermaals schuldig gemaakt aan fysiek en verbaal geweld. Toen Roos op een dag bezig was met het smelten van goud en zilver, had Folckerts water door zijn schoorsteen gegoten. Toen Roos ging kijken wat er aan de hand was, had Folckerts hem meteen toegeschreeuwd: 'Bistu du daer du olde schellem, du sulster de bruij van hebben.' Folckerts had zijn mes getrokken en uitgehaald. De burenen die op het geschreeuw waren afgekomen, hadden de vechtersbazen uit elkaar gehaald. Pijbes eiste namens Roos een genoegdoening van 200 goudguldens.

Jacob Folckerts had een geheel andere kijk op de zaak. De schoorsteen van Roos kwam uit op het venster van waaruit zijn schoonmoeder 'gewoon was haar silver & gold te feil te presenteren'.³⁴ De rook en de damp maakten dat haar winkelvoorraad steeds besloeg en 'coperich' aandeed. Roos was reeds verschillende malen verzocht iets aan de overlast te doen, maar had uiteindelijk niets ondernomen. Het gerecht loste de burenruzie niet definitief op, maar veroordeelde Jacob Folckerts wegens belediging tot een boete van 6 carolusguldens. Het zal geen verbazing wekken dat Folckerts met deze uitkomst bepaald niet blij was en dat hij extra gevoelig was voor nieuwe vernederingen. In februari 1634 stond hij opnieuw voor de rechter.³⁵ Ditmaal niet tegenover de curator van Frans Cornelis Roos, maar tegenover de echtgenote van de edelsmid, Lieuck Dominicus. Volgens Folckerts had zij hem op diverse plaatsen ten overstaan van anderen belasterd. Zij beweerde dat hij bij nacht en ontij had geprobeerd 'haar rioel op 't venster staande aff [te] brecken'.³⁶ Wederom maakte de magistraat geen einde aan de ruzie, want de eiser kreeg niet zijn recht. Ook later in de zeventiende eeuw kwamen ruzies tussen leden van het gilde voor. Rombertus Salverda (Voet nr. 418) en Tiaerdt van der Lely (Voet nr. 420) kregen in 1678 woorden over een diamanten ring³⁷ en in 1682 bakkeleiden Tiaerdt van der Lely en Pieter Dortsman (Voet nr. 427) over de betaling van een paar zilveren kindergespen en een zilveren beker.³⁸

33 HCL, o 34, f. 140-141.

34 Jacob Fockerts Folkema was getrouwd met een dochter van Wyntje Eelckes (Voet nr. 379). In HCL, gg 29, f. 147v. komt hij in een financiële scheidingsakte samen met zijn schoonmoeder voor met de omschrijving 'althans wonende binnen Leeuwarden'.

35 HCL, o 34, f. 223-223v.

36 Voet, *Haarlemsche goud- en zilversmeden*, 4, noot 2. Met 'rioel' wordt een gayole of platte ijzeren traliekoos bedoeld.

37 HCL, o 66, f. 69v-70 en f. 113v-114.

38 HCL, o 67, f. 69-70.

9.4 'Jongmeesters'

Uit het voorgaande blijkt dat het tussen de broeders van het Leeuwarder edelsmedengilde niet altijd even vriendelijk toeging. Maar behalve conflicten tussen individuele gildeleden lijkt in het begin van de zeventiende eeuw ook spanning tussen de gevestigde orde en de jongere garde voor te komen. Dit blijkt uit een proces dat in 1611 tussen Jacob de Valck (Voet nr. 359) en Jetse Payes (Voet nr. 547) werd gevoerd.³⁹ De Valck had zich in zijn goede naam aangetast gevoeld toen hij op 23 maart 1610 door Payes van bedrog was beticht. Volgens Payes had De Valck bewust een valse eed afgelegd. Bovendien zou hij zijn meesterteken zonder medeweten van het gilde door een ander hebben vervangen. Dat was onzin, aldus De Valck, die wegens laster een schadevergoeding eiste van 150 goudguldens.

Payes vertelde dat hij op straat door de snijder Meyle Eelckes was aangeropen. Op de stoep van diens huis stond Sioertcke Peters Emes, de schoonzuster van Jacob de Valck. Toen zij Payes herkende, was zij tegen hem uitgevallen en had gezegd: 'Wel heeft het goltsmidts-gilde al wat wederom te pleiten & willen de jonge meesters het magnificaat wederom corrigeren gelijk sij verleden jare tegens Jacob de Valck hadden gedaen?'⁴⁰ Payes had toen geantwoord: 'dat de jonge meesters daeraff geen schande begaen hadden.' Hij had de vrouw nog eens duidelijk gemaakt wat er tussen het gilde en De Valck had gespeeld. De veroordeling tot 6 carolusguldens boete voor het verscheuren van de bewijslast in de zaak van de 'visbenen' was volgens hem terecht geweest en het geld was in de gildegast gestort. Over het meesterteken had Payes niets anders gezegd dan dat Dirck Jacobs de Valck, de zoon van Jacob de Valck, een ander teken dan zijn vader gebruikte.⁴¹ De eis van De Valck werd niet-ontvankelijk verklaard.

9.5 Ondersteuning

Sinds het ontstaan van de gilden werd de ondersteuning van de aangesloten leden en hun families tot één van de verantwoordelijkheden gerekend.⁴² Een voorzichtige schatting gaat ervan uit dat ongeveer 10 tot 15 % van de gilden in Noord Nederland

³⁹ HCL, O 14, f. 121v-123.

⁴⁰ De vermelding van jonge meesters vinden we ook in de brief van Hendrick Koops uit 1589. Het lijkt erop dat binnen het Leeuwarder gilde een strijd tussen de gevestigde orde en de jonge edelsmeden gaande was. Zie Bijlage 1.

⁴¹ Daarom stond hij bij hem in meerdere 'gracie' dan Obbe Claes (Voet nr. 386) tegen wie door het gilde proces werd gevoerd. Dat proces ken ik niet, maar het zou gezien deze opmerking te maken kunnen hebben met het gebruik van een op elkaar gelijkend meesterteken door Claes Douwes (Voet nr. 360) en Obbe Claes. Beide gebruikten een stempel met de Franse lelie. Als overtuigende katholieken lag het gebruik van dit symbool van de Heilige Maagd als meesterteken voor de hand. We zien dit meesterteken later ook bij leden van de familie Van der Lely. Zie Stoter, *Lely in zilver*, 20ev.

⁴² De gegevens in deze paragraaf zijn afkomstig uit: Bos, 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system', 175.

op een of andere wijze hun leden ondersteunde. Uit mijn onderzoek is niet gebleken dat de Friese edelsmedengilden in Bolsward en Leeuwarden in de zeventiende eeuw over een gildebus of voorziening beschikten waarmee zieke en armlastige leden werden ondersteund. Voor deze twee steden heeft dat mogelijk te maken met het oprichtingsmoment van hun edelsmedengilden. Die vond, behalve mogelijk in Leeuwarden, plaats na de politieke en religieuze omwenteling van 1580. Al eerder is opgemerkt dat de Friese edelsmedengilden voornamelijk uit economisch motief tot stand zijn gekomen. Door het 'late' oprichtingsmoment ontbrak de middeleeuwse traditie van zorg voor de naasten. Daarnaast hadden sinds het begin van de zestiende eeuw in Friesland humanistische ideeën over armenzorg opgang gedaan.⁴³ Dat had geleid tot de invoering van armenzorg onder oppervoogdij van plaatselijke besturen. Na 1580 werd de zorg voor de armen een zaak van het gewestelijke bestuur in samenwerking met de gereformeerde kerkbesturen. Bovendien voorzagen in Leeuwarden en Bolsward verschillende liefdadigheidsfondsen in de ondersteuning van behoeftige stadsgenoten.

9.6 Overlijden

Veel edelsmeden waren waarschijnlijk nooit tot een gilde toegetreden als hun beroep hen daartoe niet had gedwongen. Het wegvallen van religie als bindende factor holde het sociale aspect van de broederschap behoorlijk uit. Toch waren er in Bolsward en Leeuwarden wel momenten waarop de onderlinge verbondenheid in het openbaar werd beleden. Dat gebeurde als één van de broeders of zusters was overleden. Verplichtingen omtrent begrafenissen behoorden tot de oudste en belangrijkste diensten die de gilden hun leden boden.⁴⁴ Net als in de andere delen van de Republiek waren Friese gildeleden verplicht de uitvaartplechtigheden bij te wonen. In de zeventiende eeuw onderstreepte het aantal aanwezigen tijdens uitvaart in hoge mate de sociale status van de overledene.⁴⁵ Het is de vraag of de gildebroeders zonder deze verplichting ook acte de presence zouden hebben gegeven.

In Bolsward werd het gildereglement in 1610 aangevuld met de verplichting dat broeders en zusters tijdens de uitvaart aanwezig dienden te zijn. Absentie leverde een boete van 12 stuivers op.⁴⁶ De opname van deze verplichting vond twee jaar na het opstellen van het gildereglement plaats. Dit was kennelijk nodig toen bleek dat niet alle gildeleden bereid waren dit uit vrije wil te doen. Mogelijk kan dit verklaard worden uit het feit dat na 1580 de gildeleden niet meer één religieuze over-

43 Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 367.

44 Bos, 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system', 182.

45 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 55, f. 34. Toen in 1657 in Bolsward het gerucht ging dat Bernardus Gerrits zichzelf van het leven had beroofd, was dit tijdens de omgang door de stad duidelijk zichtbaar aan de lengte van de begrafenistoet. Die kwam niet overeen met zijn 'conditie als burger'.

46 Slokker, *Ruggengraat*, 189. Volgens de auteur namen de gildeleden in afnemende mate deel aan uitvaarten van medebroeders en zusters. Dat verklaart de noodzaak van boetes.

tuiging deelden. Het bijwonen van een begrafenis van iemand buiten de eigen kring was niet meer vanzelfsprekend.⁴⁷ Daar kwam nog bij dat de gildeleden met een gereformeerde achtergrond tot een andere maatschappelijke geleding gingen behoren zodra zij tot het stadsbestuur waren toegetreden. Catharina Lis en Hugo Soly constateren ook dat na verloop van tijd de ceremonieën rond de dood van gildeleden steeds minder als sociaal en symbolisch kapitaal van het gilde werden gevoeld.⁴⁸

Bert Remmerswaal beschrijft de gang van zaken rond de uitvaart en de taak van de loopjongen van het gilde.⁴⁹ Die maakte voor de plechtigheid een rondgang door de stad en deelde genummerde gildepenningen aan de broeders uit. Tijdens de begrafenis nam hij ze weer in. Het gildebestuur hield op die manier zicht op aanwezigheid van de leden en het voorkwam voortijdig verlaten van de plechtigheid. Toen op oudejaarsdag 1756 in Leeuwarden Johannes de Valck (Voet nr. 464) werd begraven, ontbraken vier leden en vier anderen kwamen te laat. Tijdens de uitvaart van Eduard Elgersma (Voet nr. 463) in 1768 ontbraken maar liefst acht gildebroeders.⁵⁰

Het uitdragen van de overledene geschiedde op een draagbaar die speciaal voor het gilde was vervaardigd en waarover het doodslaken van het gilde was gedrapeerd.⁵¹ Sommige gilden beschikten over zilveren begrafenischilden die op het doodslaken werden bevestigd.⁵² In 1616 betaalden de gildebroeders in Bolsward 6 carolusguldens voor de recent aangekochte gildebaar. Jaarlijks droegen zij een carolusgulden bij voor het gebruik van de gildebaar en het laken. In 1627 paste het gilde de boeteregeling rond de begrafenissen aan. Iedere broeder moest voortaan 7 stuivers betalen als hij niet kwam opdagen. Een gildezuster betaalde 4 stuivers. In artikel 11 van het aangepaste reglement uit 1712 werd het bedrag verlaagd tot 3 stuivers.⁵³ Mogelijk hield deze verlaging verband met de verslechterde economische omstandigheden. Het vernieuwde reglement handhaafde in 1749 de verplichting de begrafenis van een gildebroeder of zuster bij te wonen.⁵⁴

9.6.1 *Weduwen*

In Friesland behield een weduwe het recht het ambacht voort te zetten met hulp van een knecht. Op het moment dat zij hertrouwde met een niet-gildelid raakte zij deze mogelijkheid kwijt. Gilden adviseerden de weduwen om zo snel mogelijk opnieuw te trouwen, maar dat was niet eenvoudig in een tijd waarin er een surplus

47 Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 45. In Zeeland ziet Remmerswaal dat de gilden waarin de leden wel dezelfde religie deelden ook met deze boetemaatregel werden geconfronteerd.

48 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 28.

49 Remmerswaal, *Duurzame alliantie*, 52. Zie ook Thijs, 'Religion and social structure', 163.

50 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 67.

51 Het Fries Scheepvaart Museum te Sneek bewaart gildebaren die uit de Nederlands Hervormde Kerk van Workum afkomstig zijn.

52 Slokker, *Ruggengraat*, 195. Zie voor een afbeelding Frederiks, *Dutch Silver* 1, 9, afb. 5.

53 GAB, inv.nr. 837b. In het artikel was als voorwaarde opgenomen dat de gildebroeder of zuster 'op eerlijke wijze quame te overliden'.

54 GAB, inv.nr. 837c. Artikel XVII 'Aangaande het met gaan bij de begraafenis van een gilde broeder of de sijne sal het na oud gebruik moeten worden onderhouden'.

aan vrouwen ontstond.⁵⁵ Een vroeg voorbeeld van een weduwe die met een knecht doorwerkte, komt in 1597 voor in de boedelbeschrijving van Amelius Jans (Voet nr. 371) uit Leeuwarden. Zijn weduwe Heyltien Peyters dreef na het overlijden van haar man samen met knecht Reijner Jans een winkel in de Klokstraat.⁵⁶ Het kwam ook voor dat een echtgenote al voor het overlijden van haar man het heft in eigen hand nam.⁵⁷ Dat was het geval met Lieuck Dominicus Oedtsma, die in 1603 met Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) in het huwelijk was getreden. Drankzucht was de voornaamste oorzaak waarom haar man door het Hof van Friesland tot 'prodigus' was verklaard.⁵⁸ In 1616 werd deze twijfelachtige status bevestigd toen ene Maycke Pijters Aerts in haar verdediging stelde dat: 'de impt [Frans Cornelis Roos P.S.] oock een persoon is die geen gelove meriteert, allsoo hij niet alleen fan soo quaden leven ende wandel is, ent hij over eenige jaren prodigus verclaert is [...]'.⁵⁹

Begin 1613 verscheen Roos zelf nog voor het gerecht, maar op 7 juli 1613 was het Aleff Pijbes, die als zijn curator optrad.⁶⁰ Feitelijk had Lieuck dus geen zeggenschap over de financiën. Het proces draaide om een onbetaalde rekening van procureur-postulant Salvius Nicolai.⁶¹ Hij was Roos nog geld schuldig van een brandewijnkroes en een gouden ring. Nicolai had beloofd het bedrag te betalen nadat Roos zou zijn teruggekeerd van een reis naar Rome. Hij had zich echter niet aan zijn woord gehouden. Volgens eigen zeggen was hij een weddenschap met Roos aangegaan, maar in de haast was hij vergeten dat feit te melden. Het Hof ging akkoord met het verhaal van de procureur-postulant. Als het om geld ging, klopten de klanten bij de curator aan. Jan Monclay vorderde op 20 september 1613 van Aleff Pijbes 60 carolusguldens voor de levering van edelstenen.⁶² Het Hof stelde hem in het gelijk. Curator Pijbes had het er maar druk mee, want op 20 september 1613 diende ook een zaak tussen hem en de brouwer Sijbe Jans.⁶³ De bierbrouwer had van Roos een gouden ring gekregen onder de voorwaarde dat hij die mocht overnemen voor 20 carolusguldens als de edelsmid niet binnen het jaar een reis naar Rome zou hebben gemaakt.

⁵⁵ Bos, 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system', 186-187.

⁵⁶ HCL, y 11, f. 56-57v.

⁵⁷ Deceulaer en Panhuysen, 'Dressed to work: a gendered comparison of the tailoring trades in the Northern and Southern Netherlands, 16th to 18th centuries', 133. In dit artikel over het aandeel van vrouwen in het kleermakersberoep wijzen de auteurs op de omstandigheid dat vrouwen vaak alleen als weduwen het beroep van hun man konden voortzetten. Lieuck Dominicus is een voorbeeld van een echtgenote die tijdens het leven van haar man beroepsmatig actief was, zij het onder toezicht van een curator.

⁵⁸ Een persoon werd door het gerecht tot prodigus verklaard als hij door drankzucht of onbekwaamheid niet meer in staat was zijn eigen zaken te regelen. Een man verloor op dat moment de voogdijschap over zijn echtgenote. In de volksmond werden dit soort lieden ook wel 'stadskind' genoemd. Dit overkwam de Bolswarder Claes Baardt. Zie Schoen, 'Claes Fransens Baardt', 185.

⁵⁹ HCL, f 10, d.d. 10 april 1616.

⁶⁰ HCL, o 17, f. 53-54. Zie ook HCL, f 9, ongefol., d.d. 23 april 1613.

⁶¹ Salvius Nicolai trouwde op 1 maart 1612 met Aeltje Leenerts Flasmer. In het trouwregister van de Hervormde Gemeente te Leeuwarden werd hij 'klerk' genoemd.

⁶² HCL, o 17, f. 86v-87v. Zie Visscher, *Merken*, 24. De auteur noemt Jan Monclay 'goudsmid'. Het is niet duidelijk waarom zijn naam niet in de herziene uitgave is opgenomen.

⁶³ HCL, o 17, f. 102v-103.

Frans Roos gebruikte deze reis naar Rome wel vaker.⁶⁴ Op 1 april 1615 diende een zaak tussen zijn curator en Marten Cuode.⁶⁵ Deze Cuode had twee weken voor Sint Jacobi 1612 een gouden ring van de edelsmid gekocht onder de voorwaarde dat hij de ring gratis zou krijgen als Roos niet zou kunnen bewijzen dat hij 'binnen Rome in Italia' was geweest. Lukte het de edelsmid wel, dan zou Cuode voor de ring 28 carolusguldens betalen. Aangezien Roos Rome had bezocht, moest Cuode betalen. Het Hof was die mening ook toegedaan.⁶⁶ Roos had zich op terdege op zijn reis voorbereid, maar niet alle daarmee verbonden rekeningen betaald. Advocaat Andreas Stellingwerf klaagde in 1616 namens deurwaarder Douwe Abbema de curator van Frans Cornelis Roos aan wegens een onbetaald 'iseren insloten mes' dat de edelsmid van hem gekocht had voor zijn 'Roomse reijse'.⁶⁷ De deurwaarder beschreef een lange lijst van schuldeisers van Roos. Diens advocaat merkte op dat vaak misbruik was gemaakt van de dronken toestand waarin de edelsmid had verkeerd. Hij ondertekende alles wat hem werd voorgelegd als hij onder invloed van alcohol was. Ondanks dit verweer werd de edelsmid gedwongen zijn schulden te voldoen. Hiertegen ging hij in hoger beroep. Roos werd op 25 september 1618 door de raad van Leeuwarden ernstig gekapitteld.⁶⁸

Ook in andere gevallen gaf het gilde de weduwe toestemming het beroep uit te oefenen na de dood van een van hun broeders. Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406) mocht in 1634 samen met zijn moeder, de weduwe van Harmen Bruijnsvelt (Voet nr. 382), het ambacht voortzetten zolang hij niet in het huwelijk zou treden.⁶⁹ De weduwe dwong op 6 september 1637 Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) geen gouden ringen aan de Jouster edelsmid Jarich Jarichs (Voet nr. 778) te leveren, zolang deze niet betaald had voor arbeidsloon.⁷⁰ Deze Jarichs bekende dat hij van wijlen Bruijnsvelt senior een 'mellerijs' had gekregen.⁷¹ Van deze uit Portugal afkomstige munt had Jarichs een 'pence ring' willen maken. Weduwen gaven er soms ook zelf de brui aan. In 1671 meldde Titie Faber, de weduwe van Pieter Mathijssen Faber (Voet nr. 415), dat zij haar gilderecht wilde opgeven. In 1683 deed Debora ten Burgh, de weduwe van Tiepcke Jans (Voet nr. 414) hetzelfde. Waar het gilde tegenover sommige weduwen coulance betrachtte, kon het in andere gevallen ronduit onbarmhartig optreden. In 1698 vroegen de erfgenamen van Ariën Algers

64 Deze reis naar Rome is een intrigerend gegeven. Het is duidelijk dat Frans Cornelis Roos niet meer in staat was om zijn eigen zaken te regelen, maar kennelijk was hij wel in de gelegenheid naar de eeuwige stad te reizen. Rome was in het begin van de zeventiende eeuw een gewild reisdoel. Veel Nederlandse kunstschilders trokken over de Alpen om er kennis te maken met het werk van de Caravagisten.

65 HCL, o 18, f. 259-260.

66 Info 'Italianates' op de website van het Rijks Museum Amsterdam. Geraadpleegd op 24 oktober 2010.

67 HCL, o 20, f. 49-50v.

68 HCL, M 3, f. 2-3.

69 HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56, d.d. 14 maart 1638; Voet, *Merken*, 31.

70 HCL, f 28, f. 302.

71 HCL, f 28, f. 316v. De goudwaarde was van een 'mille reis' oftewel een Portugese munt met een goudgehalte van 922/1000. Deze wetenschap dank ik aan het speurwerk van dhr. W. Dolk.

Mensma (Voet nr. 428) het gilde toestemming voor de verkoop van goud en zilver. De kinderen konden er begrip voor opbrengen dat zij het ‘vernuijs & reioel’ moesten opgeven, maar de handel in goud en zilver was nodig om ‘in staet te moogen blijven sonder subsijstentie van de E: Achtb: Magistr: deser stadt hun soberen kost te mogen gewinnen, dat anders onmoogelijck sonder hunne totale ruijne sal konnen geschieden’.⁷² Het gilde verzocht het stadsbestuur echter de verkoop te verbieden. De argumenten die het aandroeg, kwamen overeen met die in 1608 tegen uitdraagster Trijn Juws waren aangevoerd.⁷³ De verslechterde economische omstandigheden speelden bij het indienen van dit verzoek een belangrijke rol.

9.7 Samenwerking tussen gildeleden

De bovenstaande alinea’s lieten de minder fraaie eigenschappen van sommige Leeuwarder gildeleden zien. Maar werkten de broeders in de hoofdstad ook samen zoals dat elders in de Republiek gebeurde? In Amsterdam maakten edelsmeden in 1618 bijvoorbeeld afspraken over het gezamenlijk gebruik van gereedschap zoals ‘patronen en vormen’.⁷⁴ Aanwijzingen voor deze vorm van samenwerking heb ik in de bronnen van Leeuwarden of Bolsward niet aangetroffen. Friese edelsmeden traden wel regelmatig als elkaars zaakwaarnemers op. De Leeuwarder Obbe Claes (Voet nr. 386) was in 1620 volmacht namens Jacob Paulus (Voet nr. 741) uit Balk.⁷⁵ Deze feiten komen uit een proces dat Obbe Claes tegen mr. Gerrijt Royer voerde.⁷⁶ De edelsmid beweerde dat Royer hem nog geld schuldig was van gouden armbanden en drie zilveren bekers. Jacob Paulus, die op dat moment in Haarlem verbleef, had eerder van Royer 36 carolusguldens ontvangen. Bovendien had Paulus nog twee gouden ringen gekregen, die door hem voor Royer waren verkocht. Over die verkoop was 6 carolusguldens wegens de koop van wijn afgetrokken. Royer moest nog 114 carolusguldens betalen aan Claes.

Royer betwistte die eis. Hij stelde dat Obbe Claes al twee schuldbekentenissen had ontvangen, die Royer op ene Betze van Burum had uitstaan. Die waren samen ruim 78 carolusguldens waard en met het geld uit Haarlem, een borgtocht van 16 carolusguldens op ene Reijn Agges te Harich en de drie gouden ringen die Obbe Claes voor Royer verkocht had voor 81 carolusguldens, maakte het samen een bedrag van 215 carolusguldens. Royer vond dat hij nog maar 2 carolusguldens schuldig was aan de edelsmid. Het gerecht kon in de rekenexercitie van Royer niet meegaan en veroordeelde hem tot de betaling van het bedrag dat Obbe Claes had geëist.

⁷² HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 58, f. 6-11.

⁷³ Onder de stukken bevindt zich in een verweerschrift waarin de zaak van Aeltje Jans bepleit wordt.

⁷⁴ Van Dillen, *Bronnen*, no. 507, 310.

⁷⁵ Op Insculpatieplaat III komen we twee afslagen van een meesterteken van Jacob Paulus tegen. In eerste instantie liet hij een merk met zijn initialen registreren. Dit teken verving hij later door een lelie.

⁷⁶ HCL, o 23, f. 170v-171v.

9.7.1. *Gereedschap*

Uit *Merken*² zijn verschillende voorbeelden bekend van edelsmeden of hun familieleden die gereedschap aan gildebroeders verkopen. Dit werd gedaan nadat zij met werken waren gestopt, na het overlijden van een meester⁷⁷ of in geval van een faillissement. In oktober 1605 procedeerden Wypck Lenerts, de weduwe van Lenert Danckerts (Voet nr. 356) met haar zoon Joost Lenerts (Voet nr. 372) tegen Claes Sjouckes (Voet nr. 378).⁷⁸ De eisers stelden dat Sjouckes een aambeeld gebruikte dat van hen was en ze eisten het terug. Sjouckes verklaarde echter dat Joost Lenerts met een klein aambeeld bij hem was gekomen en daarvoor geld had gevraagd. De edelsmid had dit geweigerd en wist niet beter dan dat het aambeeld aan Jacob Pieters (Voet nr. 365) was verkocht. Kennelijk was het gerecht die mening ook toegedaan, want de eisers werden in het ongelijk gesteld.

Een voorbeeld van executoriale verkoop waarvan gildeleden konden profiteren zien we in het geval van Hessel Buwes (Voet nr. 391). Hij was in 1625 nog twee jaar huur schuldig aan Dirck van Viersen.⁷⁹ Het ging om een bedrag van 104 goudguldens. De edelsmid verleende Van Viersen het recht beslag te leggen op zijn goederen.⁸⁰ Buwes had zijn goede wil getoond door zijn huurbaas alvast een zilveren credens in onderpand te geven. Die zou de edelsmid terugkrijgen als hij zijn schuld voor Sint Jacobi zou voldoen. Het liep voor Hessel Buwes niet goed af, want op 6 juni 1627 werd zijn boedel geïnteriseerd.⁸¹ Uit de beschrijving valt op te maken dat het een sobere huishouding betrof waarin het grote portret van de edelsmid nog het meest opviel. Het gereedschap van Buwes bestond uit: 'een aambeeld, een stavelij, vier hamers, drie gietijzers met een tang, een koperen poth, een castorij van een vuurwerck, enig zilverdraad, een langijzer, twee paar schallien, steekijzers, drie botte beidels, een loden cassen wichte, een lood plaad van prins, twee streckijzers met twee tangen, een klein amboud een stempell, een grote treckstang, een mesken plaat en een rioell'. Hessel Buwes' portret werd samen met een tafel voor 28 stuivers door ene Jan Pieters uit de Peperstraat gekocht. Collega Minne Sickes (Voet nr. 388) kocht de trekbank, Harmen Bruijnsvelt (Voet nr. 382) een goudsmidstang, het besloten gewicht, schallien met hamers, twee platen, nog een doos met platen, een toets en een rood fluwelen stoel. Cornelis Faber (Voet nr. 396) nam vier hamers over en Jarich Gerrits van der Lely (Voet nr. 397) kocht een aambeeld. Het boelgoed bracht uiteindelijk een schamele 58 carolusguldens op.

⁷⁷ HCL, I 2, f. 133. Uit een akte van 7 december 1636 blijkt dat de nazaten van Hans Christiaens (Voet nr. 393) in 1634 zijn winkel en inventaris aan Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) verkochten. Zie HCL, O 34, f. 185v-186.

⁷⁸ HCL, O 11, f. 33-33v.

⁷⁹ HCL, J 4, f. 5v.

⁸⁰ HCL, f 17, f. 258.

⁸¹ HCL, Z 3, f. 3-10.

9.8 Identificatie door beroep

Dekker meent dat ambachtslieden in de Republiek een sterke identificatie met hun beroep moeten hebben gehad, hoewel de gilden in de zeventiende eeuw wel minder hun stempel op het leven drukten dan in de eeuwen die er aan vooraf gingen.⁸² Hij baseert dat op de gedachte dat de ambachtslieden lange werkdagen maakten en dus een groot deel van de dag met hun beroep bezig waren. De schaarse vrije tijd die overbleef werd vooral doorgebracht in de lokale kroegen. Ik heb de indruk dat zeker in Bolsward niet alle edelsmeden even intensief met hun ambacht bezig zijn geweest. Dat gold met name voor de gildeleden die deel uitmaakten van het stadsbestuur. Vooral de burgemeesters besteedden een aanzienlijk deel van hun tijd aan het regelen en organiseren van stedelijke aangelegenheden. Ze zaten bijvoorbeeld de zittingen van het nedergericht voor. De functie van stadsbestuurder nam tijd, ook het bijwonen van de Landdagen zal het uitoefenen van het ambacht hebben belemmerd. Mannen als Frans Ariens Riemersma en Anne Heerckes Jorna waren vanaf het begin van hun werkzame periode als stadsbestuurder actief.⁸³ Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de zilverproductie van deze heren vermoedelijk ook lager zal zijn geweest. Kijkend naar de inventarissen van Riemersma lijkt dit niet het geval te zijn geweest. Van Jorna zijn geen vergelijkbare eigentijdse gegevens overgeleverd.

9.9 Besluit

Na 1580 speelden godsdienstige rituelen binnen de gilden niet langer een rol van betekenis. Veel katholieke gewoontes verdwenen, maar de viering van de naamdag van schutspatroon Sint Eloy verdween niet van de evenementenkalender. Net als in de andere delen van de Republiek kozen de edelsmeden in Leeuwarden en Bolsward op 1 december hun nieuwe keurmeester. Er zijn geen gegevens aan het licht gekomen over een speciaal altaar van de edelsmedengilden in de parochies van Bolsward en Leeuwarden. De Leeuwarder broeders namen in 1623 wel een houten gildebord in gebruik waarop de meestertekens van nieuwe leden werden geschilderd. Mogelijk nam het de functie van het altaar over. Dit bord behoorde tot het sociale kapitaal van het gilde en straalde eenheid uit. Daarmee lijkt het edelsmedengilde in de hoofdstad af te wijken van het algemene beeld in Friesland. In de katholieke Zuidelijke Nederlanden werd op veel uitgebreidere schaal in symbolisch kapitaal geïnvesteerd dan in de calvinistische Noordelijke gewesten.

Gemeenschappelijk eten en drinken droeg in belangrijke mate bij aan versterking van de onderlinge band. Toch werd dit gebruik gaandeweg door steeds meer leden als minder belangrijk ervaren. Rond 1600 nam het Leeuwarder gilde de oude

⁸² Dekker, *Handwerkslieden*, 118.

⁸³ Visser, *Gloria Parendi*, 630 en 644. Anne Heerckes schoof in 1649 bij stadhouder Willem Frederik aan.

gebruiken rond de verkiezing van de nieuwe keurmeester nog wel zeer serieus. Het gilde was zelfs bereid de broeders die in dit opzicht in gebreke bleven voor het gerecht te dagen. Maar tijdens de zeventiende eeuw verloor de grote maaltijd in Leeuwarden aan importantie. De proefmaaltijd bleef wel bestaan, maar de stijging van de kosten van dit oude gebruik werd door het stadsbestuur angstvallig in de gaten gehouden. Het stadsbestuur bleek steeds minder bereid een gilde te steunen dat de maaltijd inzette om potentiële concurrenten buiten de deur te houden. Alcoholische verteringen speelden een belangrijke rol bij het vergroten van de sociale cohesie onder de broeders. Maar overmatig drankgebruik leidde niet zelden tot ontsporingen. Rekeningen bleven onbetaald en dronkenschap eindigde menigmaal in ruzies. De broeders van Leeuwarden stonden elkaar in enkele gevallen zelfs naar het leven.

Het valt op dat in Leeuwarden, in vergelijking met Bolsward, veel interne disputen voor het stadsgerecht werden uitgevochten. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te voeren. De belangrijkste is dat het gilde in Leeuwarden altijd meer leden telde dan de broederschappen in de andere steden. De kans op het ontstaan van onenigheid was daarom altijd groter. Daarnaast verschilde de economische werkelijkheid. Stevige concurrentie gaf in Leeuwarden aanleiding tot verharding van de onderlinge relaties. In een tijd waarin de economie zich voor het ambacht ongunstig ontwikkelde – en dat was aan het begin en aan het einde van de zeventiende eeuw het geval – kwam dat sterker aan het licht. Daarbij trok het ‘open karakter’ van de hoofdstad altijd meer concurrenten van buitenaf aan, zodat de druk op het gilde permanent groter was dan in het ‘gesloten’ landstadje Bolsward. Het stadsbestuur van Leeuwarden vonniste in de gerechtelijke procedures bovendien lang niet altijd in het voordeel van het gilde. In dat opzicht was de samenstelling van het stadsbestuur in Leeuwarden minder gunstig dan in Bolsward waar de edelsmeden veel sterker in het stadsbestuur waren vertegenwoordigd. In deze stad belandden strubbelingen binnen het gilde niet voor de rechters. De aanwezigheid van de keurmeester-generaal beïnvloedde in Leeuwarden in sterke mate de verhoudingen binnen het gilde. Deze gewestelijke functionaris was vaak uit de hoofdstad afkomstig en was als lid van het gilde goed op de hoogte van de gang van zaken. Op de momenten dat hij zijn gildebroeders die op sjoemelen met het gehalte waren betrapt aanpakte, had dit ongetwijfeld zijn weerslag op de onderlinge relaties. Bijzondere vormen van economische samenwerking tussen gildeleden, zoals die in Amsterdam voorkwamen, ben ik niet tegengekomen.

De edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden hadden in de Gouden Eeuw geen speciale voorziening getroffen ter ondersteuning van behoeftige en armlastige medebroeders of ex-leden. Daarmee weken zij af van gilden in andere delen van de Nederlanden. De ‘late’ oprichting was daar debet aan. Er was geen middeleeuwse traditie van naastenliefde binnen deze organisaties die bij hun oprichting vooral een economisch doel nastreefden. Zelfs de edelsmeden in Leeuwarden namen in 1530 geen gedragsregels in die zin op, hoewel het ambacht toen nog geen leden ken-

de met verschillende religieuze opvattingen. Armenzorg werd in de Friese steden op verschillende andere manieren reeds vormgegeven. Er bestond dan ook geen directe noodzaak om onderlinge solidariteit binnen het ambacht te organiseren.

In Friesland mochten weduwen de werkzaamheden van overleden echtgenoten voortzetten zolang ze niet opnieuw in het huwelijk traden. In sommige steden, zoals Franeker, waren vrouwen begin achttiende eeuw verantwoordelijk voor de instandhouding van het gilde. Tot aan de afschaffing van het gildesysteem in 1798 waren de gildeleden verplicht aanwezig te zijn tijdens de uitvaart van overleden broeders en zusters. Aan deze afgedwongen uiting van broederschap werd steeds minder gevolg gegeven, getuige de vele boetes die voor absentiegedrag werden uitgedeeld. De nieuwe religieuze werkelijkheid die na 1580 ontstond, droeg zeker niet bij aan versterking van de onderlinge verbondenheid.

DEEL III
AMBACHT EN HANDEL

10 Ambacht en handel

10.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is een beeld geschetst van de wetten en gildereglementen waaraan de edelsmeden in Friesland in de vroegmoderne tijd onderworpen waren. Daarnaast is het reilen en zeilen van de edelsmedengilden in Bolsward en Leeuwarden beschreven. In het begin van de zeventiende eeuw stelde de Friese overheid de kwaliteitseisen voor goud en zilver en de verkoopprijs van het edelmetaal vast. Tegen het einde van de eeuw werd duidelijk dat een vaste verkoopprijs nadelig voor de edelsmeden uitpakte, omdat de toegenomen vraag naar het edelmetaal een prijsopdrijvend effect had. De edelsmeden konden deze prijsstijging niet in hun producten compenseren en dat zette de bedrijfsvoering onder druk; een ontwikkeling die ontduiking van de wet in de hand werkte. Het edelsmedenambacht kreeg in het laatste kwart van de zeventiende eeuw bovendien last van een neergaande conjunctuur. Beperking van de concurrentie kon in dergelijke omstandigheden een oplossing bieden. De gilden beschikten over middelen om de toeloop van nieuwe leden in hun eigen stad te reguleren, maar ze probeerden ook de uitoefening van het ambacht op het platteland aan banden te laten leggen. De edelsmedengilden eisten van de overheid bescherming van hun beroep tegen concurrenten die geen meesterproef hadden gedaan. Bij het gewestelijke bestuur, maar ook bij de stedelijke overheid, vond de beroepsorganisatie slechts gedeeltelijk gehoor. De Friese Staten bleken niet bereid het monopolie op het gebied van goud en zilver volledig in handen van de gilden te leggen. Burgers, kooplieden, omlopers, uitdragers en joden mochten ook na 1602 in goud en zilver blijven handelen. Hoe kon de beroepsgroep onder deze omstandigheden blijven functioneren?

In dit hoofdstuk wordt het vizier gericht op de sociaal-maatschappelijke positie van Friese edelsmeden in de Gouden Eeuw. Aan de orde komt de vraag of de traditionele inschaling van deze beroepsgroep op de maatschappelijke ladder zich laat vergelijken met de situatie in Friesland. Voorts wordt bekeken of algemene uitspraken over de vermogenspositie van deze beroepsgroep gedaan kunnen worden. Voor beantwoording van deze vraag zijn onder meer de boedelinventarissen van ruim zeventig Friese edelsmeden bestudeerd. Daarnaast is onderzocht in hoeverre de Friese edelsmeden deelnamen aan regionale en interregionale handelsnetwerken. Tenslotte wordt in dit hoofdstuk bekeken of het bestaan van uitgebreide handelsconnecties de bestaande opvattingen over eigenhandigheid onder druk zetten.

10.2 De maatschappelijke positie van het edelsmedenambacht

In Holland behoorden de edelsmeden in de zeventiende eeuw tot de groep van de meest vermogende ambachtslieden.¹ Volgens een eigentijdse waarnemer waren binnen het ambacht wel grote verschillen aan te wijzen. In 1663 omschreef Joan van Rijssen, de deken van het Amsterdamse goud- en zilversmedengilde, in een brief aan het stadsbestuur het ambacht.

De Goudtsmidts intrest bestaet uijt drie principaale hooft deelen. D' eerste is negotie in peerlen en gesteente (die men juweliers noemt) De andere doen met alderlij soo klijn als groot van goudt en silvere gemaekte werken ook negotie (en worden genaemt kashouders) ende darde sijn die alderlij werken in goudt en silver arbeijden (desen noemt men werkbacsen) Deese laetsten sijn in consten seer gedijlt, veel in besondere geestigheden begaeft, andere in slaefse werken.²

Toenemende specialisatie was een opvallend kenmerk van het ambacht in Amsterdam. Deze ontwikkeling was mede een gevolg van de toeloop van gespecialiseerde werklieden van buiten de Republiek. Maar ook het bestaan van een onderaannemingsnetwerk speelde dit proces in de kaart.³ In Friesland was specialisatie binnen het ambacht grotendeels uitgebleven. Er waren wel kettingmakers en goudwerkers actief, maar de doorsnee Friese edelsmid was in de zeventiende eeuw toch nog vooral een 'allrounder' die zich met alle facetten van het beroep bezighield. Niet voor niets vereiste de Friese meesterproef sinds 1544 de beheersing van drie verschillende ambachtelijke vaardigheden.

Uit de beschrijving van Van Rijssen blijkt dat in Amsterdam binnen het ambacht nadrukkelijk onderscheid werd gemaakt op grond van artistieke kwaliteiten. Er waren werkbazen die zonder veel creativiteit allerlei opdrachten uitvoerden en meesters die als kunstenaars werden beschouwd. Een edelsmid met de kwalificatie 'constsilversmid' trof ik in de Friese tekstbronnen niet aan.⁴ Historica Janneke Tump onderschrijft deze constatering en merkt in haar dissertatie op dat het een misvatting is dat de meeste edelsmeden zich als kunstenaars met hun ambacht bezig hielden.⁵ Binnen de beroepsgroep bestonden zeker om die reden grote verschillen in inkomen. Meesters die grote opdrachten uitvoerden, verdienden stellig meer dan eenvoudige werkmeesters die in opdracht van anderen massawerk produceerden. Het is daarom zeer de vraag of een algemene uitspraak over de maatschappelijke positie van deze beroepsgroep gedaan kan worden op grond van hun inkomen

1 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 101.

2 Stadsarchief Amsterdam, 5028 Archief van Burgemeesters inv.nr. 519. Rekesten van gilden. Ook geciteerd in: De Lorme, *Amsterdams goud en zilver*, 10.

3 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 111.

4 Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 8079. Keurmeester-generaal Jan Albatius Ketel (Voet nr. 438), van wie op grond van zijn ambt aangenomen mag worden dat hij verstand van zaken had, wees nadrukkelijk op de schadelijke effecten van dit allrounderschap. De edelsmid moest een dure voorraad aanhouden, aangezien hij zijn klanten een breed assortiment wilde aanbieden. In Amsterdam werkten specialisten tegen lagere kostprijs.

5 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 45.

of vermogen. Welke positie nemen de edelsmeden op de traditionele maatschappelijke ladder in?

De historici Jan de Vries en Ad van der Woude stelden voor de pre-industriële stad in de Republiek een algemeen stratificatieschema op waarin de verschillende groepen naar belangrijkheid werden rangschikt.⁶ Onderaan de ladder plaatsten zij de zwervers, bedelaars en bedelden zonder vaste werk- en woonplaats. Iets daarboven bevond zich het geschoolde werkvolk, de knechten, zeelieden, soldaten, dienstmeiden en andere loontrekkers. Zij vormden het grootste deel van de onderste helft van de stedelijke samenleving. De overgang tussen deze groepen was diffuus. In tijden van economische tegenspoed kon men snel naar de laagste groep afzakken. Boven deze twee groepen stond de burgerij. De onderste laag van de burgerij werd gevormd door kleine winkeliers en zelfstandige ambachtslieden, maar ook door personen met de laagste ambtelijke functies, zoals bodes, waagdragers en poortwachters. Het jaarlijkse gezinsinkomen van deze groep wordt tussen de 350 en 500 carolusguldens geschat. Een kwart van de huishoudens in de Republiek behoorde tot deze groep. Boven deze groep stonden degenen met een jaarinkomen tussen de 500 en 600 carolusguldens. Het betrof hier beter opgeleiden, zoals schoolmeesters, kantoorbedienden, opzichters en boekhouders. Tot deze groep werden ook de kleine zelfstandigen als herbergiers, bakkers, smeden, tinnegieters, schippers, schoen- en kleermakers en gespecialiseerde winkeliers als lakenkopers gerekend. Tot deze 'smalle' burgerij werd 35% van alle huishoudens gerekend. Het inkomen van meer dan 600 carolusguldens per jaar dat bij deze groep hoort, werd door niet meer dan 20% van de stedelijke huishoudens in Holland bereikt.

Tot de groep die jaarlijks tussen de 600 en 1000 carolusguldens verdiende, behoorden de beter geslaagden: de apothekers, bakkers, boekverkopers, herbergiers, ijzersmeden en schippers. Ook kleine kooplieden en kleine renteniers werden tot deze groep gerekend. De edelsmeden vielen in deze categorie. Het waren vaak mensen die over een klein kapitaaltje beschikten in de vorm van onroerend goed en een winkelinventaris. Van de ongeveer 20% met een inkomen van meer dan 600 carolusguldens nam deze 'brede' burgerij 12 a 14% voor haar rekening. Volgens Catharina Lis en Hugo Soly behoorden de gildeleden over het algemeen tot 'the lower middle rank: men of modest means who realized that they were perpetually at risk of losing their economic independence.'⁷ Is deze standaardindeling ook op de Friese edelsmeden van toepassing?

Een betrouwbare uitspraak over de maatschappelijke positie op grond van het beroep wordt bemoeilijkt door het feit dat veel edelsmeden zich ook met andere werkzaamheden bezighielden. Dat was een gevolg van veranderende economische omstandigheden sinds de middeleeuwen. Historicus Harm Nijboer omschrijft het verdwijnen van zelfvoorziening als voorbeeld van het economische veranderings-

6 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 647-650

7 Lis en Soly, 'Craft guilds in comparative perspective', 22.

proces dat Leeuwarden tussen 1500 en 1650 doormaakte.⁸ Volgens hem was het streven naar een steeds hoger inkomen binnen nieuwe marktverhoudingen een belangrijke basisvoorwaarde voor het voortbestaan. Veel ambachtslieden ontplooiden om die reden nevenactiviteiten die vaak in het verlengde van het hoofdberoep stonden. Die constatering gaat zeker ook op voor Friese edelsmeden. Maar niet zelden stonden die werkzaamheden niet geheel in lijn van het ambacht. Het valt bijvoorbeeld op dat veel edelsmeden in lakens en stoffen handelden. Anderen dreeven een herberg, runden een kalkbranderij of bezaten een leerlooierswerkplaats. Ook een positie in het openbaar bestuur leverde extra inkomsten op. Vooral in Bolsward waren de gereformeerde edelsmeden altijd sterk in het stadsbestuur vertegenwoordigd en in tegenstelling tot hun katholieke vakbroeders profiteerden alleen zij van deze alternatieve inkomstenbron. Edelsmeden bezaten bovendien huizen en landbouwgrond die door verhuur revenuen opleverden. De verschillen in rijkdom tussen de individuele edelsmeden blijken erg groot te zijn. Het is dan ook niet mogelijk in die zin over dé typische Friese edelsmid te spreken. Deze conclusie heeft belangrijke consequenties voor de traditionele maatschappelijke indeling. De volgende paragraaf bevat op basis van boedelinventarissen een reconstructie van de bedrijfsvoering van Friese edelsmeden.

10.3 Winkelvoorraad

Sinds het begin van de twintigste eeuw zijn de boedelinventarissen van Friese edelsmeden regelmatig beschreven.⁹ Meestal ging de interesse uit naar het gereedschap en de aanwezige gouden en zilveren voorwerpen. Een onderlinge vergelijking van deze inventarissen met die van Friese collega's of met die van vakbroeders uit andere delen van de Republiek werd niet gemaakt. Inventarissen geven een indicatie van welstand, maar historica Thera Wijsenbeek-Olthuis waarschuwde dat deze bron met de nodige omzichtigheid gebruikt moet worden.¹⁰ Het is immers een momentopname. Het is maar zeer de vraag of in de beschrijving alle voorwerpen zijn opgenomen. Soms werden die bewust verstopt. In het geval van goud en zilver was dat al gauw de moeite waard. Toch meen ik op grond van de uitvoerigheid van de bestudeerde boedelbeschrijvingen een betrouwbaar beeld van de voorraad edelmetaal te kunnen schetsen. Deze voorraad edelmetaal moet dan gezien worden als indicatie van de omvang van de bedrijfsvoering.

In totaal zijn de inventarissen van 72 Friese edelsmeden of hun weduwen bestudeerd. De gegevens zijn in tabel x.1 verwerkt. Hierbij dient een aantal kanttekeningen geplaatst te worden. De tabel maakt door incidenteel gebrek aan gegevens

⁸ Nijboer, 'Openen en sluiten', 172.

⁹ In Ottema, 'Geschiedenis', 314-330; *Merken*¹, 84-87; *Merken*², 141-144. Zie ook de bijdragen van Wim Dolk in het Fries Museumbulletin.

¹⁰ Wijsenbeek-Olthuis, *Boedelinventarissen*, 41-48.

duidelijk, dat de inventarissen niet allemaal op dezelfde wijze zijn opgemaakt. In sommige gevallen werd de winkelvoorraad slechts naar de aard van de objecten beschreven zonder vermelding van het gewicht of gehalte van het edelmetaal. In de tabel zijn dan geen gegevens ingevuld, hoewel de voorraad soms zeer aanzienlijk was. Dat levert een behoorlijk vertekend beeld op. In algemene zin kan worden opgemerkt dat de hoeveelheid edelmetaal per boedel sterk verschilde. Gegevens over goud zijn niet in de tabel opgenomen, omdat de beschrijving van het soort voorwerpen vaak niet gedetailleerd genoeg was. Vaak ontbrak ook een omschrijving van de waarde van het goud. Voor zover er gegevens beschikbaar waren, vertegenwoordigde de gemiddelde goudvoorraad een waarde van circa 250 carolusguldens. Van de 13 edelsmeden van wie gegevens bekend zijn, beschikten alleen Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406) en Alger Clasen Mensma (Voet nr. 401) over een aanzienlijk grotere goudvoorraad. De meeste edelsmeden bleven ruim onder het gemiddelde.

Voor de waardebepaling van de hoeveelheid zilver is een omrekening uitgevoerd om de sterk uiteenlopende gegevens beter op elkaar af te stemmen. In sommige gevallen noteerde de klerk wel het gewicht, maar niet de intrinsieke waarde van het zilver. De waarde van een lood zilver is daarom op 29 stuivers vastgesteld. Dit is het gemiddelde van de waarde van 26 stuivers die gangbaar was voor de kleine keur en 32 stuivers dat als maximumbedrag voor grote keur of het eerste gehalte zilver werd gerekend. Hierbij moet worden opgemerkt dat er ook zilver met een waarde van minder dan 26 stuivers in de boedels voorkomt. Vaak gaat het dan om zilver dat voor onderriemen en kettingen werd gebruikt. De gemiddelde waarde van de zilvervoorraad bedroeg 1.309 carolusguldens en werd berekend uit 34 inventarissen. In elf gevallen beschikte de ondernemer over een grotere voorraad dan gemiddeld. In Bolsward waren dat Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33), Tobias van Velsen (Voet nr. 58) en Laurens Jacobs Ringnalda (Voet nr. 64) en in Leeuwarden waren het Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385), Alger Clasen Mensma (Voet nr. 401) en Hildebrand Brongersma (Voet nr. 410), die qua zilvervoorraad duidelijk boven hun gildebroeders uitstaken.

De Vries en Van der Woude gebruikten de boedelinventaris ook als bron voor hun beschrijving van de monetaire geschiedenis.¹¹ Zij vroegen zich af hoeveel contant geld in de boedels aanwezig was. Een beperkte steekproef onder boeren in Friesland rond 1700 toonde aan dat gemiddeld 300 carolusguldens voorradig was. Het gemiddelde bedrag dat berekend werd uit 33 edelsmedenboedels lag op 431 carolusguldens. Wat zegt dit bedrag? Onderzoek naar de elite in Leiden in de achttiende eeuw toonde aan dat regenten gemiddeld over 3.400 carolusguldens aan contanten bezaten. Rijke burgers hadden wel 8.900 in voorraad, terwijl sommige renteniers over ruim 21.000 guldens beschikten.¹²

De vorderingen laten ook grote verschillen zien. De edelsmeden die over een

¹¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 115.

¹² *Ibidem*.

grote voorraad edelmetaal beschikten, noteerden in hun rekeningboeken meestal ook de meeste debiteuren. Niet zelden stonden aanzienlijke bedragen uit. De inventarisatie die in 1625 na het overlijden van zijn echtgenote werd opgemaakt, toont aan dat Jan Melchers Oostervelt bijna 5.000 carolus guldens tegoed had. Zijn Bolswarder collega Frans Riemersma had in 1639 bijna 6.800 carolus guldens uitstaan.¹³ Deze bedragen kwamen ruim uit boven de 1.687 carolusguldens dat als het gemiddelde van de uitstaande schulden werd berekend. De schulden van de edelsmeden kwamen uit op een gemiddelde van 761 carolusguldens. Uit de tabel blijkt dat sommige nabestaanden met een negatief saldo werden geconfronteerd. Niet zelden werden erfenissen om die reden geweigerd.

10.4 Reputatie

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat er grote verschillen bestonden in de bedrijfsvoering van de edelsmeden. Het was een beroepsgroep die bijzondere producten en diensten leverde. De edelsmeden vermaakten oud zilverwerk en munten tot gebruiks- of pronkgoed en werkten onder wetgeving die tot doel had de belangen van zowel consument als overheid te beschermen. De vertrouwensband tussen edelsmid en klant was daarom van groot belang. De consument was overgeleverd aan de leverancier, want hij beschikte niet over de expertise het gekochte product op zijn intrinsieke waarde te bepalen. We zagen eerder dat frauderende edelsmeden het risico liepen in gerechtelijke procedures verstrikt te raken die hun goede naam en faam konden aantasten. Een edelsmid had daarom belang bij het in stand houden van een betrouwbare reputatie. Welke omstandigheden droegen hieraan bij?

Historicus Harm Nijboer beargumenteert zijn visie op eerbaarheid in Leeuwarden aan de hand van twee beroepen: de chirurgijns en de edelsmeden. Deze beroepsbeoefenaars blijken zowel absoluut als relatief gezien vaak uit de stad zelf afkomstig te zijn geweest.¹⁴ De auteur verklaart dit fenomeen door te stellen dat families die generaties achtereenvolgens inwoners van een stad waren als eervoller werden beschouwd en daarmee groter vertrouwen van de stadsbevolking genoten. Voor het grotere consumentenvertrouwen in edelsmedenfamilies met een gedegen reputatie valt veel te zeggen, maar er valt ook het nodige op af te dingen. Als we bijvoorbeeld naar individuele gevallen kijken, valt op dat ook aan nieuwkomers opdrachten werden verleend. Een paar voorbeelden uit Heerenveen verduidelijken die constatering. Toen Watse Gepkes (Voet nr. 301) in 1666 vanuit Leeuwarden naar Heerenveen verhuisde, had hij geen meesterproef afgelegd. Kennelijk maakte dat de inwoners van de grietenijen Schoterland en Aengwirden niet veel uit. Hij genoot in ieder geval het vertrouwen van een aantal kerkelijke gemeenten in de nabijheid van Heerenveen. Dat blijkt uit het zilverwerk dat ze bij hem bestelden. De

¹³ In deze gevallen lijkt het erop dat de edelsmid als geldschieder fungeerde.

¹⁴ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 91-92.

diakenen van de Nederduits Gereformeerde Gemeente in Tjalleberd gaven in 1667 opdracht voor het maken van een collecteschaal. Een jaar later kochten de kerkvoogden en diakenen van de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Wolvega een avondmaalsbeker van Gepkes. In 1669 volgde de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Boyl dit voorbeeld.

In het geval van zijn tijdgenoot Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640) zien we iets soortgelijks. Ook hij had geen proef gedaan toen hij zich in 1666 in Heerenveen vestigde. Dat zou pas gaan gebeuren toen hij in 1682 naar Sneek verhuisde. Lauswolt vervaardigde desalniettemin in 1668 voor de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Oldeholtgade-Nijeholtgade een avondmaalsbeker. In 1681 vermaakte hij een huwelijksbeker tot religieus vaatwerk voor de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Lippenhuizen-Terwispel. Ongetwijfeld had een edelsmid destijds belang bij een betrouwbaar imago, maar daarvoor was een langjarig verblijf in een stad of dorp beslist geen voorwaarde. Mond-tot-mond-reclame zal zeker positieve invloed op de toeloop van consumenten hebben gehad. Zowel Watse Gepkes als Hidsert Lauswolt waren lidmaat en bestuurlijk actief binnen hun kerkgemeenschap. Ook die omstandigheid zal het consumentenvertrouwen versterkt hebben.

De aard van de transactie kan eveneens een rol hebben gespeeld. Het is zeker niet zo dat de klant altijd zelf het zilver aan de edelsmid leverde. Het lijkt er sterk op dat in dit soort gevallen vooraf afspraken werden gemaakt. In het geval van het avondmaalszilver is het ook goed mogelijk dat deze voorwerpen van de plank werden besteld. De edelsmid kreeg de opdracht een beker klaar te maken voor religieus gebruik door de traditionele zinnebeeldige voorstellingen van Geloof, Hoop en Liefde en de namen van ouderlingen, diakenen en predikant in het voorwerp te graveren. In sommige gevallen ging deze informatie vergezeld van een gravure van het kerkgebouw.¹⁵ De gereformeerde edelsmeden hadden bovendien het voordeel dat ze voor de stedelijke overheidsbanen in aanmerking kwamen. Dat kan deze groep ook concurrentievoordeel hebben opgeleverd, aangezien hun katholieke vakbroeders na 1580 voor dit soort ambten niet meer in aanmerking kwamen.¹⁶ Het vertrouwen dat zij als 'degelijke' burgers genoten, kan in hun voordeel hebben gewerkt.

Klanten die hun goud en zilver aan de edelsmid toevertrouwden konden zich tegen mogelijke risico's indekken door het opstellen van overeenkomsten. In de Leeuwarder hypotheekboeken komen we dit soort afspraken regelmatig tegen.

¹⁵ Een bewijs voor deze gedachtegang zien we onder de voet van de avondmaalsbeker die Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640) in 1668 aan de de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Oldeholtgade-Nijeholtgade leverde. De afbeelding van het kerkgebouw is deels over de merken gegraveerd. Voor een afbeelding zie Lantinga, *Juwel*, 96.

¹⁶ Dit voordeel werd deels teniet gedaan door de gerichtheid van de katholieke burgers op de ambachtslieden waarmee zij hun religieuze achtergrond deelden. Het oud-rechterlijke archief van Bolsward toont hier veel voorbeelden van. De kans een katholieke edelsmid aan te treffen in een boedelinventaris van een geloofsgenoot is groot. Wanneer een katholiek als curator optrad over de kinderen van een geloofsgenoot, zien we hen vaak zaken doen met katholieke medeburgers.

Maar zelfs deze contracten boden geen waterdichte garantie, hetgeen blijkt uit de gerechtelijke procedures die eruit voortkwamen. Het vertrouwen in de edelsmid was niet het enige motief voor het handelen van de consument. Die wist zich namelijk gesteund door het idee dat deze beroepsgroep onder toezicht stond. De rechtszaken laten bovendien zien dat de doorsnee consument heel goed in staat was verhaal te halen als hij het gevoel had bedrogen te zijn. Het burgerschap en het gildelidmaatschap zullen zeker een extra waarborg voor de consument zijn geweest, maar hoe is het dan met het consumentenvertrouwen gesteld geweest in plaatsen waar dergelijke corporaties niet bestonden? Juist in de zeventiende eeuw zien we een gestage toename van het aantal edelsmeden in dorpen rond Leeuwarden en in economische groeikernen als Joure, Kollum en Heerenveen. De overgeleverde voorwerpen tonen aan dat er ook vertrouwen was in deze niet-georganiseerde ambachtslieden. Voor goud en zilver gold immers: zolang ze van stempels waren voorzien, was de waarde van het materiaal gegarandeerd. De klant was zelf wel in staat de esthetische kwaliteit van het product te beoordelen.¹⁷

10.4.1 *Reputatieschade*

De aantijging dat hij met zijn materiaal knoeide, kon zijn reputatie van een edelsmid ernstig schaden. In de zeventiende eeuw was dat reden genoeg om iemand voor het lokale gerecht te dagen. De volgende voorbeelden geven hiervan een indruk. Alger Hotses (Voet nr. 380) spande in december 1612 een zaak aan tegen Griet Jans.¹⁸ De vrouw had kort tevoren op het raadhuis in het bijzijn van de politiemeesters van het edelsmedengilde allerlei lasterpraatjes verspreid. Hotses zou een zilveren kroes en een roemer hebben gemaakt van minderwaardig zilver dat normaal gesproken voor onderriemen werd gebruikt.¹⁹ De edelsmid eiste voor deze beschuldiging een schadevergoeding van 100 goudguldens. De advocaat van Griet merkte op dat zijn cliënte wel vaker door uitdragers en verkopers met zilverwerk uit Neurenberg en andere steden uit het Duitse rijk was benaderd. Maar aangezien dat zilver niet aan de nieuwe standaard van 1602 voldeed, had ze dit werk altijd gemeden. De vrouw wist dat het Leeuwarder edelsmedengilde een sterke afkeer van dit 'quade' zilver had. Maar Griet was van mening dat de edelsmeden het zelf ook niet zo nauw namen met de voorschriften en daarvan gaf ze een treffend voorbeeld. Hotses had ooit een kroes en een roemer gemaakt van zilver dat nog minder waard was dan Spaanse realen. Haar relaas bleek op waarheid te berusten, want keurmeester Jacobus de Valck (Voet nr. 359), die gehaald was om de kroes en de roemer te toetsen, had vastgesteld dat het materiaal inderdaad niet van de vereiste kwaliteit was. Het inroepen van een expert overtuigde het gerecht en het vonniste in het nadeel van de edelsmid.

17 Dit zou wel eens de reden kunnen zijn waarom sommige edelsmeden hun werk signeerden. Het werk waarop een signatuur voorkomt, duidt gezien de arbeidsintensieve uitvoering vaak een op een opdracht situatie.

18 HCL, o 16, f. 137v-139.

19 Dit zilver had doorgaans een waarde van 22 stuivers per lood.

Zorg om haar reputatie was voor Lieuck Dominicus ook de reden een rechtszaak te beginnen tegen Antie Gratema, de echtgenote van dr. Feijo van Gabbema.²⁰ Dominicus was zeer verbolgen geweest over het feit dat achter haar rug om op twee verschillende momenten was beweerd dat zij ten onrechte een zilveren mosterdpot in haar bezit hield. Gratema had dit in het bijzijn van de edelsmid Minne Sickes (Voet nr. 388) gezegd. Dominicus eiste wegens 'injurien' een genoegdoening van 8 goudguldens. De rechtbank gaf haar gelijk. Een ander voorbeeld komen we tegen in een proces tussen Dirck Jacobs de Valck (Voet nr. 551) en Claes Simons Hoeck.²¹ Scipio Dominici stelde als advocaat van De Valck vast dat zijn cliënt door Hoeck op 19 juli 1621 vanaf de Vismarkt tot bij het huis van Gerrit Jarichs Knijff was gevolgd. Daar was Hoeck met schelden begonnen en had gezegd: 'Du hefte niet eerl[ijck] bij mij gehandelt, [...] du hebste met mij gehandelt als een onvroom man [...]' Ter compensatie had De Valck 60 goudguldens geëist. Volgens Hoeck had De Valck hem in het openbaar voor dief en een schelm uitgemaakt, omdat hij een vergulde zilveren ketting niet betaald zou hebben. Hij eiste van De Valck 64 goudguldens. Hoewel beide partijen liefst vier getuigen naar voren schoven om hun gelijk aan te tonen, was de rechtbank niet overtuigd en het wees de wederzijdse vorderingen af.

De aanklacht wegens belediging was niet de enige reden voor de zitting. Diezelfde dag kwamen de heren ook voor vanwege een aanklacht van De Valck die beweerde dat hij mishandeld was.²² Hoeck had hem achtervolgd en tijdens de scheldpartij 'de pongiaert tegens hem uijtgetogen op de strate met meninge om hem te quetsen, seggende com ick heb een poock, du hebste een mes, nu sal ick mijn revans hebben.' Het Hof achtte Hoeck schuldig aan belediging en veroordeelde hem tot een boete van 6 carolusguldens. Een derde aanklacht betrof de mishandeling. De Valck beweerde dat hij tijdens de scheldpartij door Hoeck met de vuist tegen het hoofd was geslagen waardoor zijn hoed was gevallen. Deze vorm van 'reale injurien' wilde de edelsmid zich niet laten welgevalen en hij eiste 30 carolusguldens. Weer verdedigde Hoeck zich met een verwijzing naar de praatjes die De Valck over hem had rondgebazuind. Ongevoelig voor dit argument veroordeelden de rechters Hoeck tot een boete van 12 carolusguldens.

10.4.2 *Eergevoel*

Edelsmeden namen aantasting van het eergevoel hoog op. In 1608 dagvaardde Tierck Tiaerds (Voet nr. 220) uit Harlingen de Leeuwarder edelsmid Willem Wilckes (Voet nr. 383).²³ Tiaerds stelde dat hij als getuige een attestatie van notaris Wolter van Burum had ondertekend voor Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381). Het document was op 12 mei 1607 in het bijzijn van de gildebroeders in Leeuwarden

²⁰ HCL, o 31, f. 38-38v.

²¹ HCL, o 23, f. 198v-199v.

²² HCL, o 23, f. 200-201v.

²³ HCL, o 12, f. 140-141.

voorgelezen. Wilckes had toen beweerd dat het attest vals was. Dat was een belediging, vond Tiaerds, en hij eiste een genoegdoening van 32 goudguldens. Het gerecht ging in de argumentatie van de Leeuwarder edelsmid mee en verklaarde de eis niet-ontvankelijk. In de zaak van Minne Sickes (Voet nr. 388) en Maycke van Wickefoort tegen de erven van dr. Joost Brantzum ging het om de beschuldiging dat een ketting als goud was geleverd, terwijl het voorwerp in werkelijkheid van verguld zilver was gemaakt.²⁴ In het bijzijn van een niet nader genoemde edelsmid had Bauck van Brantzum in het sterfhuis uit een juwelenkistje twee kettingen tevoorschijn gehaald. Die waren door Minne Sickes gemaakt en door zijn vrouw Maeycke aan de inmiddels overleden echtgenoot van dr. Brantzum overhandigd. De gedaagde had toen van een edelsmid gehoord dat de gouden ketting niet meer dan een verguld stuk zilver was. Met deze wetenschap was zij uitgevaren tegen Sickes. Achter zijn rug om had zij hem beschimpt en verweten dat hij haar ouders en haar zuster bedonderd had. Ten huize van de weduwe van dr. Meinsma had de gedaagde vervolgens aan de vrouw van de edelsmid gevraagd wat het gewicht van de gouden ketting was. Die had diep in haar herinnering moeten tasten. Daarop had de gedaagde gezegd: 'Dat zij van eenigh oldt gold noch sulcken fatzoen van kettingh begeerde gemaect te hebben.' Van Wickefoort was vertrokken en vervolgens had de gedaagde de weduwe van dr. Meinsma erop gewezen dat Van Wickefoort had verklaard dat de ketting die zij had gezien van verguld zilver was gemaakt terwijl haar man het aan haar ouders als goud had verkocht. Toen Maeycke de ketting kwam halen, had de gedaagde haar toegevoegd dat zij haar niet graag wilde betichten van bedrog en dat ze het onderling wel met elkaar eens zouden kunnen worden. Die beschuldiging pikte Van Wickefoort niet en ze eiste een boete van 200 goudguldens. De gedaagde ontkende de beschuldiging, maar de rechters geloofden haar verklaring niet. Het vonnis werd op 20 september 1624 uitgesproken en de boete werd tot 32 goudguldens teruggebracht.

Op 20 september 1680 kruisten Tiaerdt van der Lely (Voet nr. 420) en de notaris Schoonhovens de degens voor de rechtbank van Leeuwarden.²⁵ De edelsmid nam het de notaris kwalijk dat hij hem op 16 december 1679 in de herberg van Sijbrandt Vermeulen ten overstaan van verschillende getuigen had uitgemaakt voor een 'schelm, een jood en een gek'. Voor deze beledigingen eiste Van der Lely een genoegdoening van twee maal een bedrag van 16 goudguldens. De notaris was op zijn beurt in zijn beroepseer aangetast door de edelsmid. Die had hem zonder aanwijsbare reden verweten dat hij zijn zaken niet op orde had. Al eerder die dag had Van der Lely de notaris in de herberg van Johannes Lolckema uitgescholden. De beledigingen waren van eenzelfde strekking. Deze dronkenmanspraat over en weer was voor de rechtbank aanleiding om beide partijen een schadevergoeding toe te kennen.

²⁴ HCL, o 26, f. 17-18.

²⁵ HCL, o 66, f. 160v-161.

10.5 **Fatsoen**

Het fatsoen of maakloon was de productiefactor die bovenop het bedrag kwam dat de consument voor de werkelijke waarde van het goud- of zilver betaalde. De eigentijdse omschrijving van fatsoen als schertswaarde vraagt om een nuancering.²⁶ In de voorbeelden die Harm Nijboer aanhaalt, is het fatsoen de esthetische waarde die de edelsmid toevoegde tijdens het productieproces. Voor een consument was het uiterlijk van een zilveren pronkobject belangrijk. De versiering met gravures of gedreven motieven representeerden een toegevoegde waarde. In de Leeuwarder bronnen kwam ik voorbeelden tegen van afspraken die voor het gerecht waren bevestigd en waarbij de hoogte van het fatsoen vooraf werd bepaald.²⁷ Enerzijds kan dit een uiting zijn van een beperkt vertrouwen in een ambachtsman die achteraf mogelijk teveel arbeidsloon zou eisen. Anderzijds zou het een uiting kunnen zijn van de normale gang van zaken in de Gouden Eeuw. We moeten ons niet verkijken op de manier waarop de edelsmid zijn producten in die periode aan de man bracht. Veelal betrof het winkelveorraad die in een traliekoof of zilverkas werd getoond. Brandewijnkommen, bekers en onderriemen waren reeds vervaardigd en hoefden alleen nog van gravures en inscripties voorzien te worden.

Op basis van verschillende tekstbronnen is nu meer informatie beschikbaar over de hoogte van het maakloon. In 1663 beschrijft de deken van het Amsterdamse goud- en zilversmedengilde de bepaling van de hoogte van het bedrag als volgt: 'Het fatsoen vande wercken en konnen op geen prijs gestelt worden want het eene werck dickwils wel 1:2:3:6:8:10 mael, ja 20 mael so veel van arbeyts loon cost als het andere [...].'²⁸ Kortom, de hoogte van het maakloon hing af van de geleverde arbeidsprestatie. In inventarissen en boedeltaxaties staat bij de post 'zilver' naast het gewicht en het gehalte van het zilver soms ook beschreven welk bedrag voor het fatsoen is berekend.²⁹ Per object kan dan een indruk verkregen worden van de hoogte van het fatsoen. Behalve de waarde van het zilver en het arbeidsloon werd de verkoopprijs van een zilveren object ook nog bepaald door een kleine vergoeding die de edelsmeden elkaar onderling berekenden voor het 'verbeteren' van het edelmetaal. Tiaerdt van der Lely (Voet nr. 420) beschreef dat in 1703 aldus: 'En

²⁶ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 87.

²⁷ Inventarissen van edelsmeden vermelden het fatsoen vaak als een aparte categorie. Dat kan betekenen dat er een vast tarief per voorwerp werd gehanteerd, maar ook dat de edelsmid in kwestie bij de taxatie van de goederen aangaf hoeveel arbeidstijd in het object gestoken was. Een voorbeeld van zo'n uitgebreide taxatie komen we tegen als in 1625 Atke Oenes, de eerste vrouw van Jan Melchers Oostervelt, is overleden en de curator over de weeskinderen 'aestimatie' van de goederen eist. De uitdraagsters Auck Pibis en Jantien Reyners taxeerden de boedel. Zie HCL, z 16, f. 87-104v, d.d. 12 april 1625.

²⁸ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Archief van burgemeesters, inv.nr. 519. Rekesten van gilden.

²⁹ De taxaties van zilver in boedels werden niet per definitie gedaan door de lokale keurmeesters van het betreffende jaar. In sommige gevallen taxeerde een edelsmid uit een andere stad. Dit was bijvoorbeeld in 1655 het geval toen na het overlijden van Antie Canter, vrouw van Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406), de uit Franeker afkomstige Egbert van Lycklama (Voet nr. 178) samenwerkte met Wyntie Beerns van Asten (Voet nr. 405). Zie HCL, z 25, f. 38-48.

aangesien den eene mr. edelsmid aen de ander van ijder lood gemaect en ongemaeckt silver wegens verbeteringe betaelt een stuijver! Als mede behoorlijke fatsoen van 't gemaecte werk.'³⁰

In civiele procedures duikt het begrip 'fatsoen' regelmatig op. Vaak is er een meningsverschil ontstaan over de hoogte van het bedrag. Deze vermeldingen maken het mogelijk te bepalen hoeveel maakloon een edelsmid voor een bepaald object rekende. Op 22 mei 1613 meende Alger Hotses (Voet nr. 380) dat hij ruim 42 carolusguldens tegoed had van dr. Dominicus Strigelium.³¹ De edelsmid had deze advocaat meermaals aangesproken op zijn betalingsgedrag. Strigelium had telkens beloofd zijn schuld te voldoen, maar het was bij woorden gebleven. De gedaagde verklaarde dat hij inderdaad drie kleine bekers van het afgesproken gewicht had ontvangen, maar hij ontkende dat hij met de edelsmid afspraken had gemaakt om 2 carolusguldens maakloon per beker te betalen.³² Strigelium bleek bereid het gewicht aan silver te betalen voor een bedrag dat door onpartijdige edelsmeden zou worden vastgesteld. Zover wilde de rechtbank niet gaan. Het vonniste in het voordeel van Alger Hotses.

Lieuck Dominicus verklaarde in 1629 dat ze aan schoenmaker Jochum Nittert een silveren beker van 36 lood aan Spaans kluitilver zou leveren, onder de voorwaarde dat haar klant zou bijbetalen als zou blijken dat de beker zwaarder uitviel dan was afgesproken.³³ De afspraak bleek niet waterdicht en op 20 maart 1630 stonden partijen voor het Leeuwarder gerecht.³⁴ Toen Nitterts dochter de kroes had opgehaald, had Lieuck het voorwerp gewogen en bedongen dat er bijbetaald moest worden. De vrouw van de edelsmid had het kind aangeraden naar huis te gaan om haar ouders te vragen of zij daartoe bereid waren. Maar toen het kind met de kroes vertrok, had Lieuck het nageroepen: 'Daar gaan se met mijn croes deur als dieven ende doen mij geweld.' Deze belediging wilde Nittert niet over zijn kant laten gaan en hij eiste 64 goudguldens. Lieuck ontkende dat zij Nitterts dochter had beledigd. Volgens haar draaide de kwestie om het betalen van het meesterloon. Het kind was met haar broer in de winkel gekomen om de kroes op te halen, maar ze konden het niet eens worden over het bedrag aan maakloon. Het meisje had de kroes gepakt en tegen Lieuck gezegd dat ze maar moest zien hoe ze aan haar geld kwam. Uit deze zaak blijkt dat het geven van een opdracht die vooraf betaald werd met edelmetaal, geen garantie bood voor een probleemloze transactie.

De zaak kreeg in oktober 1630 nog een vervolg.³⁵ Het toont aan hoe de waarde

30 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8115. Deze opmerking maakte Van der Lely in een proces tegen de erfgenamen van zijn overleden vrouw. Zie ook HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 56. Het edelsmedengilde van Leeuwarden maakte dezelfde afspraak op 30 maart 1642.

31 HCL, o 17, f. 18-19.

32 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 125; f. 145-148v, d.d. 2 januari 1668. Presiderende burgemeester Frans Arians Riemersma inventariseerde de goederen van Geertje Everts, de weduwe van Dirck Ipes, die hertrouwd was met Jelle Sytses. 'Een silveren cop swaer 30 loodt a 1-10-0 met 2 cargl. maekloon 32-0-0'.

33 HCL, f 21, 182.

34 HCL, o 31, f. 43v- 45v.

35 HCL, f 23, d.d. 5 oktober 1630.

van het fatsoen bepaald werd. Aangezien de partijen er nog niet uit kwamen, stelde Lieuck voor het maakloon door drie gildebroeders op het raadhuis te laten taxeren. De advocaat van Nittert tekende hier bezwaar tegen aan, omdat zijn cliënt op dat moment niet in de stad was. Zijn tegenvoorstel hield in dat de taxatie zou plaatsvinden als Nittert er weer zou zijn. De advocaat van Lieuck meende dat aanwezigheid van diens vrouw volstond. Het Hof ging mee in de eis van Lieuck Dominicus. Op 24 december 1630 kwam de zaak nogmaals voor. Deze stukken laten zien dat het om een beker van ruim 37 lood ging, met een waarde van 29 stuivers per lood zilver. Daarnaast was 'acht stuivers van't maacken van ijder lood' gerekend.³⁶ Het leverde een totaal bedrag op van 68 carolusguldens en 18 stuivers en 4 penningen. Daarvan kon afgetrokken worden de 13 lood Spaanse kluitzilver, waarvan de waarde per lood was vastgesteld op 28 stuivers. Daar kwamen nog 10 carolusguldens en 5 stuivers bij voor geleverde schoenen. In totaal een bedrag van 28 carolusguldens en 16 stuivers. Lieuck had nog recht op ruim 38 carolusguldens. Nittert ontkende dat was afgesproken dat per lood 8 stuivers maakloon betaald moest worden. Volgens hem was 4 stuivers per lood afgesproken. Het Hof volgde de lijn van de advocaat van Dominicus en vonniste in haar voordeel.

Een rechtszaak tussen Jan Gerrits (Voet nr. 395) en jonker Hessel van Popma uit Warga laat zien op welke wijze specifieke werkzaamheden de hoogte van het fatsoen bepaalden.³⁷ Over die waarde kon achteraf verschil van mening ontstaan.³⁸ Gerrits eiste in 1632 van de jonker nog 10 carolusguldens arbeidsloon voor het maken van een gouden hoedband. Suffridus Rodenhuis, de advocaat van de jonker, stelde dat de edelsmid 'soo veel goldt bestelt heeft als hij toe een hoedband, met patroon hem doen bewesen, van noden hadde'. De jonker had vooraf 20 carolusguldens aan fatsoen betaald. Gerrits had het werk aan Van Popma getoond, maar buiten diens medeweten ook aan twee collega's laten zien. De gildebroeders hadden verklaard dat ze deze opdracht zeker aanvaard zouden hebben voor het genoemde bedrag en het maakloon dat bedongen was. Ook Van Popma had twee gildebroeders om hun mening gevraagd. Die waren verbaasd geweest dat Gerrits met het maakloon uiteindelijk niet akkoord was gegaan. Advocaat Eduard Henricus, de vertegenwoordiger van de edelsmid, betoogde dat de jonker weliswaar twee onafhankelijke gildebroeders had ingeschakeld, maar dat zij niet over de nodige vak-kennis beschikten om het maakloon op waarde te kunnen schatten. De reden: 'dat sodanich werck [...] noijt is in Frieslandt gebracht, in voegen dat andere meesters geen verstandt van so danich werck & het extraordinaris arbeit [...] hebben.' Dit lijkt een plausibele verklaring, want deze Jan Gerrits, die uit Amsterdam was overgekomen, stond bekend als 'goldwercker'. Hij was een specialist en van mening dat hij geen 'overloon' had gevraagd.

³⁶ HCL, o 31, f. 225-226.

³⁷ HCL, h 1, d.d. 9 november 1632.

³⁸ Helen Clifford 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England'. Dit artikel bevat een interessante verhandeling over de kunstwaarde van goud- en zilverwerk.

Ter ondersteuning van zijn pleidooi ging de goudwerker in op de techniek van het maken van een gouden hoedband. Het bleek een arbeidsintensief object te zijn. Omdat de jonker iets zeer kostbaars had besteld, was het ontwerp eerst in rode was en daarna in lood uitgevoerd.³⁹ Vervolgens had Gerrits het model aan de jonker getoond om zich ervan te verzekeren dat hij met het ontwerp akkoord zou gaan. Pas daarna had hij het in goud 'gewrocht en gemaect'. Gerrits had bovendien gebruik gemaakt van een meesterknecht, die gespecialiseerd was in het werken met goud.⁴⁰ Deze externe arbeidskracht en het arbeidsintensieve proces had de edelsmid 20 carolusguldens gekost. Aan dit soort bespiegelingen had de advocaat van de jonker geen boodschap. De edelsmid had vooraf met zijn cliënt over de bijkomende loonkosten moeten spreken en aangezien hij dat had verzuimd, kwamen die voor zijn rekening. Het gerecht achtte zich op basis van deze informatie niet in staat tot een vonnis te komen. Toen de zaak opnieuw in behandeling werd genomen, kwamen er geen nieuwe feiten aan het licht. De eis van Jan Gerrits werd afgewezen.⁴¹

10.6 Betalingsdiscipline

Veel vaker dan in Bolsward raakten de edelsmeden van Leeuwarden verwickeld in civiele procedures die een gevolg waren van de slechte betalingsmoraal van hun klanten. Deze vorderingen ten gevolge van niet-betaalde producten, zijn in eerste instantie juridische documenten. Ze bevatten soms ook informatie die inzicht biedt in de leef- en werkomstandigheden van de edelsmeden. Om een indruk te geven welke klanten zoal tot de categorie 'slechte betalers' behoorden, volgen hieronder een aantal voorbeelden.

Op 20 september 1598 eiste Frederick Fredericks (Voet nr. 370) nog 21 carolusguldens van Hans Wynolts voor het maken van twee gouden braseletten of armbanden.⁴² Ook Jacob de Valck (Voet nr. 359) moest in 1606 moeite doen om een uitstaande schuld te innen. Hij had een zilveren gevest voor een rapier, een gouden signet, een gouden ring, een pensering en een paar armbanden geleverd aan Aefcke Fockes Raarda, de echtgenote van dr. Laurentius de Venro. De Valck eiste een bedrag van ruim 57 carolusguldens.⁴³ De tegenpartij ontkende dat de schuld tijdens

³⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Nicolas Kruijs, inv.nr. 1856, f. 63-73. Deze inventaris uit 1648 beschrijft het bezit van de 'const silversmid' Lucas Pfreint of Perfreint. De (kunst)historische waarde van deze boedelbeschrijving schuilt niet alleen in de opsomming van de geboetseerde modellen naar voorwerpen van de edelsmid Adam van Vianen, maar ook in de beschrijving van tekeningen van voorwerpen die door deze meester waren gemaakt. In de inventaris is sprake van 'een raer ende constich groot cruijsie fix in was', een ovale doosje met eenige troniens van was' en 'een passie christij van loot van vianen'. Zie Ter Molen, *Van Vianen*, 1, 32, noot 404.

⁴⁰ Een interessante opmerking omdat knechten in principe niet onderverhuurd mochten worden. Het ging hier waarschijnlijk om een vrije knecht die zich in dit werk had gespecialiseerd.

⁴¹ HCL, o 34, f. 20-21.

⁴² HCL, o 8, f. 228v.

⁴³ HCL, f 7, ongefol.

het huwelijk was aangegaan. Het Hof wees vonnis in het nadeel van dr. de Veno.⁴⁴ Alger Hotses had op 31 december 1609 nog ruim 100 carolusguldens tegoed van jonker Hessel van Feitsma uit Hallum 'tersaecke vercoop van een golden bagge met een golden hoedebandt'.⁴⁵ Aleff Pijbes en Lieuck Dominicus trachtten in 1613 hun handel los te peuten van ene Pyter Mercx.⁴⁶ Deze klant had van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) 'soo veel wit & vergult silver ontfangen [...] als tot stof-feringe van een jonge dochters treck behoorde'.⁴⁷ De kopers hadden het zilver op verzoek van Roos naar de lommerd gebracht, omdat hij dringend geld nodig had. Korte tijd later was de edelsmid bij de gedaagden geweest en daar was het op een drinkgelag uitgelopen. Roos had toen het bewijs van de lommerd aan de gedaagden in bewaring gegeven. Dit briefje was belangrijk, omdat erop aangegeven stond wat de waarde van het ingeleverde zilver was.

Edelsmeden waren regelmatig het slachtoffer van onwillige debiteuren, maar ze behoorden zelf soms ook tot die categorie. Arnoldus Frieswijk werd in 1625 door het Leeuwarder gerecht in het gelijk gesteld toen hij Minne Sickes (Voet nr. 388) van wanbetaling beschuldigde.⁴⁸ Frieswijk had ruim 60 carolusguldens tegoed. Sickes verweerde zich met het argument dat hij voor Frieswijk zilverwerk zou maken zonder daarvoor betaald te hoeven worden. Het gerecht had geen begrip voor dit verweer en veroordeelde de edelsmid tot betaling van het geëiste bedrag. In dit soort gevallen probeerden edelsmeden vaak zilverwerk tegen de uitstaande schuld uit te ruilen. Rinske Visscher constateerde al dat Lieuck Dominicus in 1623 aan bakker Foecke Ripperts geld schuldig was.⁴⁹ Het ging om een bedrag van ruim 24 carolusguldens voor de levering van 41 tonnen bakkerskolen. Volgens de kerfstok was iedere ton 12 stuivers waard.⁵⁰ Dominicus ontkende de tonnen ontvangen te hebben. Volgens haar waren het korven geweest en die waren slechts een halve ton waard. Zij was daarom bereid 10 stuivers per ton betalen; het bedrag dat door de andere bakkers gerekend werd. Daarvan wilde Lieuck Dominicus 8 carolusguldens aftrekken, omdat ze al twee oude zilveren lepels aan de bakkersvrouw had gegeven.

De bakker ontkende dat de lepels als afbetaling waren meegegeven. Hij had ze aan zijn zwangere vrouw willen laten zien om te bepalen of de oude lepels acceptabel waren of dat er nieuwe gemaakt moesten worden. Uiteindelijk moest Domi-

44 HCL, o 11, f. 181v-183v. Niet de eerste de beste, want hij was als juridisch raadgever van stadhouder Willem Lodewijk in de vestingstad Coevorden werkzaam.

45 HCL, gg 6, f. 73, d.d. 4 juni 1610.

46 Tresoor, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 44, f. 65v. Op 22 mei 1611 kochten Juw Tyercks te Wommels voor 45 goudguldens van Frans Cornelis en Lieuckjen Dominicus een rente uitgaande van de sate waar hij woonde.

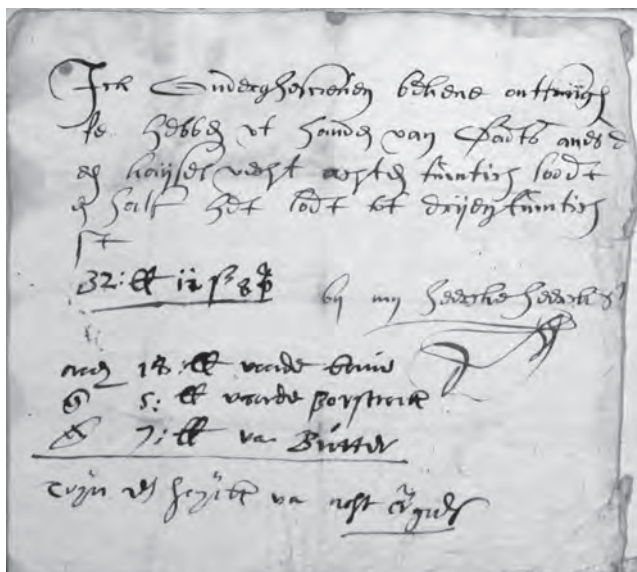
47 HCL, o 17, f. 169v-171. Zie ook HCL, f 9, ongefol. d.d. 18 augustus 1613. Een trek is een synoniem voor prak oftewel in het Fries 'sydsulver'. Zie Kalma, 'Bras'.

48 HCL, o 26, f. 125.

49 *Merken*, 161.

50 Van Dillen, *Bronnen* III, 590, no. 1194; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris P. De Bary, inv.nr. 1698, d.d. 1 oktober 1652. Dirck Bosch, Dolff Fredericxs en Jan de Grebber, deken en keurmeesters van het goudsmedengilde van Amsterdam verklaren op verzoek van de deken van het goudsmedengilde te 's-Gravenhage, 'dat het sinds mensenheugnis gebruikelijk is, dat de prijs van de bosch kolen, hier ter stede arriverende, bepaald wordt door de deecken ende overliden telkens alhier in der tijd sijnde'.

Afb. 22 Kwitantie van Heercke Heerckes voor de levering van een 'kaijsel' (1614).

nicus bakzeil halen. Kennelijk deed ze bij andere bakkers op dezelfde wijze inkopen, want bakker Benne Sijmons eiste op 17 oktober 1632 van haar een bedrag van 10 carolusguldens en 19 stuivers, die waren 'ten dele op d'kerfstock ende ten dele niet op d'kerfstock gehaelt'. De advocaat van Lieuck verklaarde in eerste instantie dat de schuld niet hoger kon zijn dan de kerfstok aantoonde en dat die schuld voor een deel zou worden afgekocht met de levering van een zilveren beker. De bakker ontkende dat een dergelijke afspraak gemaakt was, maar zou akkoord gaan met de voorgestelde manier van afbetalen. Lieuck eiste in 1632 van de vrouw van de schoolmeester Harmen Clases, een bedrag van 28 carolusguldens en 6 stuivers voor een geleverde zilveren credens.⁵¹ Die meende dat het voorwerp door haar man met 8 pistoletten reeds afdoende was betaald. Het Hof vonniste in het nadeel van de vrouw van de schoolmeester. Zij moest het resterende bedrag betalen. Soms ging het om forse bedragen die nog uitstonden. Feye Joostes (Voet nr. 389) eiste in 1644 nog 1.300 carolusguldens van de vrouw van ene Wibe Jans.⁵² De vrouw ontkende dat ze voor dit bedrag gouden juwelen had gekocht en stelde dat Joostes met zijn rekeningboek wel van alles kon aantonen. De dienstmeid had de juwelen niet voor haarzelf, maar voor juffrouw Titia Staeckmans gekocht. Het gerecht honoreerde de eis van de edelsmid niet.

Processen over achterstallige betalingen maken duidelijk welke voorwerpen waren gemaakt of verkocht. Dit is interessante informatie, omdat veel van dit werk niet meer bestaat. Een bijzonder object vormde aanleiding voor keurmeester-generaal Feye Joostes (Voet nr 389) in 1644 een rechtszaak tegen Agge van Marssum te

⁵¹ HCL, o 33, d.d. 11 februari 1632 en 19 mei 1632.

⁵² HCL, h 5, f. 167-168; HCL o 44, d.d. 2 maart 1644.

beginnen.⁵³ Deze ‘conducteur van het Landschap’ had een schuldbewijs ontvangen van Diue Tiara, de weduwe van Willem van Velsen. Joostes eiste een bedrag van 250 carolusguldens voor een ‘countserfeit boodt beset met orientale diamanten’. Het voorwerp was op verzoek van de gedaagde door Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390) en Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) getaxeerd. Van Marssum ging akkoord met de taxatiewaarde, hoewel het bedrag oorspronkelijk op 242 carolusguldens was bepaald. De transactie was echter niet afgerond, omdat de edelsmid het geld van Van Marssum niet wilde hebben. Het bleek dat de vrouw van de edelsmid, volgens een obligatie uit 1624, nog een bedrag van 392 carolusguldens schuldig was aan de schoonmoeder van Van Marssum. De zaak was niet eenvoudig op te lossen. Het gerecht bepaalde dat beide partijen hun schulden moesten voldoen.

Obbe Claes (Voet nr. 386) liet in 1627 een schuldbekentenis registreren die hij een halfjaar daarvoor had gekregen van Johan van Leeuwen uit Heerenveen.⁵⁴ Die had voor 100 carolusguldens zilverwerk gekocht, maar tot op dat moment niet betaald. Van Leeuwen gaf Obbe Claes op 6 december 1625 het recht om uit de handen van deurwaarder Willem Radijs een bedrag van 200 goudguldens te ontvangen, die hij nog van Sickinga tegoed had. In september 1648 behandelde het gerecht een zaak tussen Antie Dircks en Rintje Jans (Voet nr. 411).⁵⁵ De vrouw beweerde dat zij enige tijd daarvoor een zilveren onderriem aan Douwe Claesen (Voet nrs. 408/750) had meegegeven om er een haak aan te laten bevestigen. Het stuk woog 18 lood en was versierd met de inscriptie van haar naam. Toen zij de riem wilde ophalen, weigerde Rintje Jans hem mee te geven. Volgens Jans was Douwe Claesen niet zijn knecht geweest op het moment dat Antie Dircks hem de onderriem had meegegeven. Douwe Claesen was bij Rintje Jans gekomen met de vraag of hij de riem wilde kopen. Ze waren het eens geworden over de prijs van 26 stuivers per lood. De edelsmid was van mening dat hij de onderriem te goeder trouw had gekocht. Het gerecht vond de verklaring van Rintje Jans kennelijk niet sterk genoeg en gelastte hem de onderriem te retourneren.

10.7 Handelspatronen

In de voorgaande paragrafen zijn situaties beschreven waarin Friese edelsmeden zelf de makers van hun producten waren. Het bronnenmateriaal laat zien dat er ook op uitgebreide schaal sprake van handel tussen deze ambachtslieden is geweest.⁵⁶ Deze omstandigheid kan mogelijk consequenties hebben voor de eigenhandigheid van het overgeleverde zilverwerk. Het gebeurde regelmatig dat meesters zilver-

⁵³ HCL, o 44, d.d. 20 september 1644.

⁵⁴ HCL, gg 23, f. 50.

⁵⁵ HCL, o 48, d.d. 20 september 1648.

⁵⁶ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 93. De auteur wijst er terecht op dat vakmanschap een minder belangrijk criterium vormde dan de waarde van het gebruikte materiaal.

werk uit boedels van overleden of failliet verklaarde vakbroeders overnamen. Het is niet altijd duidelijk wat met dit zilver gebeurde. Werd het als werkmateriaal herbruikt of doorverkocht nadat het al dan niet was aangepast of vermaakt? Bovendien was er de handel in halffabricaten. Zeker in de achttiende eeuw specialiseerden sommigen zich in het maken van bepaalde onderdelen, zoals oren van brandewijnkommen.⁵⁷ Deze handel vond niet alleen in Friesland plaats, maar strekte zich ook uit over de grenzen van het gewest. Welke consequenties heeft dit voor de originaliteit van het Friese zilver?

10.7.1 Regionale handel

Aangezien in de Friese archieven geen bedrijfsadministratie van een Friese edelsmid uit de Gouden Eeuw is overgeleverd, moet de omvang en aard van de onderlinge handelsrelaties op alternatieve wijze worden gereconstrueerd. Een vroeg voorbeeld van handel binnen het gewest komen we tegen in een proces dat in 1592 tussen de Sneker Jan Jansen (Voet nr. 612) en Jan Willems Koebrugh uit Leeuwarden werd gevoerd.⁵⁸ De edelsmid was naar eigen zeggen voor zaken in de stad toen hij op 20 juli 1589 woorden kreeg met Koebrugh, die hem had uitgescholden voor 'schelm, dijef en booswicht'. Uit boedelinventarissen en rekeningen uit de weesboeken laat zich een beeld samenstellen van de onderlinge handel. Vaak is het in deze gevallen niet mogelijk precies te bepalen om welk soort objecten het ging, omdat slechts het geldbedrag is vermeld. Dit is het geval met Ellert Jacobs (Voet nr. 622) uit Sneek. Hij was in 1618 geld schuldig aan Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) uit Bolsward, Dirck Heyns (Voet nr. 171) uit Franeker en Jan 'goudwercker' te Leeuwarden (Voet nr. 395).⁵⁹

Lieuck Dominicus deed in 1629 eveneens zaken met Friese collega's.⁶⁰ Zij leende geld van Eete Johannis, die als volmacht voor Egbert van Lycklama (Voet nr. 78) optrad. Deze edelsmid uit Franeker was op dat moment 'uytlandig'. De Leeuwarder Homme Dirks Goltsma (Voet nr. 412) onderhield veel zakelijke contacten met Friese collega's. Zijn inventaris vermeldt onder de debiteuren in de hoofdstad onder andere Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385), Harmen Jacobs Bruijnsvelt (Voet nr. 403), Wyntien Beerns van Asten (Voet nr. 405), Rintje Jans (Voet nr. 411), Rombertus Salverda (Voet nr. 418), Arnold Huygen (Voet nr. 419) en Nicolaes Mensma (Voet nr. 425). Goltsma handelde in Bolsward met Claes Baardt (Voet nr. 42), Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) en Rienk Baardt (Voet nr. 45) en in Dokkum met Jan Heixan I (Voet nr. 122). In Franeker deed hij zaken met Otto Douwes (Voet nr. 181), Agge Jelles Reinalda (Voet nr. 186) en Pieter Intjes (Voet nr. 188). In Kollum behoorde Jelte Lolles Jeltema (Voet nr. 310) tot zijn klanten-

⁵⁷ Schoen, *Heerenveense zilversmeden*, 135. De gebroeders Vogelzang leverden oren van brandewijnkommen aan Gerrit Boomsma in Meppel. Deze informatie ontving ik van wijlen dhr. Jans Timmer.

⁵⁸ HCL, o 7, f. 59.

⁵⁹ Tresoor, ORA Sneek, inv.nr. 151, f. 25-33.

⁶⁰ HCL, gg 24, f. 269.

Uitstaande tot dus overgijnsel last		
Contra		
Geert Bouwmeester Bolsward	—	44-0-0
Dirck Heynd. t. Franeker	—	29-15-0
Domine Bobbe	—	4-0-0
Jan Boudewijns t. Leeuwarden	—	2-10-0
Wij gijnsel 27 gge	—	37-16-0
Wij Bolsward	—	2-16-0

Afb. 23 Uitstaande schulden van de Sneker edelsmid Ellert Jacobs bij Friese collega's (1618).

kring en in Sneek stond Wieger Jansen van Isens (Voet nr. 631) bij hem in het krijt. Uit tabel XL.I blijkt dat Goltsma over een aanzienlijke voorraad zilver beschikte. Een en ander lijkt te wijzen op een omvangrijke werkplaats waar niet alleen voor de eigen verkoop maar ook voor de handel werd geproduceerd.

Soms levert een proces over handelsgoed een naam van een tot dusver onbekende meester op. In 1650 stond de edelsmid Jan Hendrickx uit Dronrijp⁶¹ in Leeuwarden voor het gerecht tegenover Egbert van Lycklama (Voet nr. 178), die 'goudwerker' te Franeker werd genoemd. Het conflict draaide om de verkoop van 'goudsmits fullens'.⁶² De Sneker Jan Walewijn (Voet nr. 630) was in 1650 geld schuldig aan Harmen Jacobs Raapsvelt (Voet nr. 403) vanwege een gouden ketting.⁶³ Uit het proces dat in 1715 tegen Tobias van Velsen (Voet nr. 58) werd gevoerd, komen we te weten dat Wierd Westerveld (Voet nr. 761) uit Dronrijp vele jaren in opdracht van Van Velsen gouden en zilveren kettingen maakte van het edelmetaal dat hem vanuit Bolsward werd toegezonden.⁶⁴ Er zijn dus sterke aanwijzingen dat edelsmeden een deel van hun voorraad bij specialisten bestelden.

61 Visscher, 'Goudsmiden en hun leerlingen te Leeuwarden', 72. Mogelijk de leerling die in 1628 bij Jarich Gerrits van der Lely (Voet nr. 397) werd ingeschreven.

62 Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 57, f. 25-28. 'Goudsmits fulles' is het vijsel dat bij bewerking van goud en zilver ontstaat en dat met behulp van kwik in de lavuurmolen wordt teruggewonnen.

63 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 39, f. 168, 172, 176.

64 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 86, f. 159. Volgens Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54), in deze rechtszaak tegenstander van Tobias van Velsen, was dit bewijs voor het feit dat hij met onbetrouwbare figuren zaken deed. Om die reden was Van Velsen ongeschikt om als afgevaardigde voor Bolsward naar de Friese Landdag af te reizen. Zie 11.3.1.

10.7.2 *Handel met goud- en zilverwerkers*

Behalve de edelsmeden waren in Friesland in de zeventiende eeuw ook goudwerkers en goud- en zilvertrekkers werkzaam. Zij hadden meestal geen meesterproef afgelegd. Hoewel de gilden zich om die reden veelvuldig over de werkzaamheden van deze personen beklagden, maakten de gildeleden dankbaar gebruik van hun diensten. Een voorbeeld uit 1606 mag dit illustreren. Olderman Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384) en keurmeester Jetse Payes (Voet nr. 547) procedeerden toen tegen Meynert Caspers (Voet nr. 547).⁶⁵ De zaak draaide om Jan Geerts Gorp (Voet nr. 548). Volgens de gildebroeders werkte Gorp in het huis van Caspers en maakte hij onder het teken van zijn meester zilverwerk terwijl hij geen meesterproef had gedaan.⁶⁶ Gorp overtrad daarmee de regels van het gilde. Caspers verdedigde zich met het argument dat hij burger van de stad was en als gildebroeder het recht had een knecht in dienst te hebben. Het was een oud gebruik dat knechten zelfstandig werk aannamen en maakten zonder dat er een meester aan te pas kwam.⁶⁷ Bovendien werd het iedereen die in de stad met goud werkte op grond van artikel 7 van de gilderol toegestaan om oorbellen, juwelen en ringen te maken en aangezien Gorp een goudwerker was, had hij dat recht.⁶⁸

Voor het gerecht was dit een doorslaggevend argument en de eis van het gilde werd niet-ontvankelijk verklaard. Daarmee schiep het gerecht de mogelijkheid voor goudwerkers om binnen Leeuwarden te werken zonder aan de meesterproef voldaan te hebben. Deze opstelling paste bij een stad die de economische machtsbasis van het gilde uitholde ten gunste van de vrije vestigingsmogelijkheid. Al eerder is beschreven hoe het Leeuwarder stadsbestuur genegen was de handelaren in goud en zilver te tolereren. Deze zaak bewijst tevens dat specialisatie binnen een bepaalde beroepsgroep een uitvloeisel was van de economische ontwikkeling die Leeuwarden rond 1600 doormaakte. In Bolsward kwam ik deze vorm van specialisatie niet tegen, maar in Franeker weer wel. Vermoedelijk heeft dit te maken met de aanwezigheid van een kapitaalkrachtige groep consumenten zoals landadel, patriciaat of hoogleraren van de Universiteit.⁶⁹

Behalve de goudwerkers waren in Leeuwarden ook zilvertrekkers actief. Omdat hun namen in de zilverliteratuur niet voorkomen, geef ik hier een aantal voorbeelden van hun werkzaamheden. In 1632 leende Hendrick Waacker, 'silvertrekker' en burger van Leeuwarden 400 carolusguldens van Georgius van Viersen, de

⁶⁵ HCL, o 11, f. 79-79v.

⁶⁶ Zie hoofdstuk 9.

⁶⁷ Een sterke aanwijzing voor een praktijk waarin werk door knechten werd gemaakt terwijl het meesterteken van hun baas op het zilverwerk prijkt.

⁶⁸ DTB 896 trouwregister gerecht Leeuwarden. Op 14 mei 1615 trouwde Jan Geerts Gorp uit Delft met Maeycke Anthony van Wickefoort uit Amsterdam voor het gerecht in Leeuwarden.

⁶⁹ Tresoor, ORA Franeker, inv.nr. 24, f. 153, d.d.10-06-1614. 'Dirck Heijns goltsmidt impetrant contra Peter Thomas goldtwercker'. Zie ook Tresoor, ORA Franeker, inv.nr. 57, f. 25-28 waarin sprake is van ene Jan Hendricx, meester zilversmid te Dronrijp contra Egbert van Lycklama, goudwerker te Franeker. Vriendelijke mededeling van dhr. Sicco van Albada.

muntmeester van Friesland.⁷⁰ Waacker leende diezelfde dag van de passementwerker Jan Jans voor een bedrag van 600 carolusguldens aan zijden stoffen. Als onderpand voor deze lening stelde Waacker zijn goederen en gereedschappen beschikbaar. Waacker leende in maart 1632 een bedrag van 94 carolusguldens van de zijdenlakenkoopman Frederick Regneris voor geleverde stoffen. Ter aflossing van de schuld zou hij het geld gebruiken dat Jan Jans had gekregen toen die het gereedschap van Waacker te gelde had gemaakt. In mei 1632 werd Waacker voor het gerecht gedaagd door de kleermaker Eelcke Aebli.⁷¹ Die meende nog 39 carolusguldens van hem tegoed te hebben vanwege arbeidsloon. Het Hof stelde hem in het gelijk. In deze akte wordt Waacker 'golttrecker' genoemd. De 'gouttrecker' Meynert Meynerts liet samen met zijn vrouw Catharina Damman in 1636 vastleggen dat ze 100 carolusguldens schuldig waren aan juffrouw Dorothea van Wijtsma, de weduwe van Bato van Roorda te Birdaard.⁷² Zij hadden voor dit bedrag een distilleerketel gekocht waarmee ze brandewijn wilden gaan stoken. Dit soort transacties lijkt erop te wijzen dat gespecialiseerde beroepen niet altijd een volwaardig bestaan garandeerden. Dat gold ook voor Jan Nicolsen Engelsman, die rond 1640 goud- en zilvertrekker werd genoemd maar later als herbergier werkzaam was.⁷³

Ook de inventaris van de Franeker goudwerker Adriaen Joostes uit 1625 bewijst dat in het eerste kwart van de zeventiende eeuw handel werd gedreven tussen Friese edelsmeden en gespecialiseerde werklieden.⁷⁴ Zijn handel beperkte zich niet tot stadsgenoten. Joostes zond regelmatig gouden en zilveren objecten aan de Bolswarder edelsmid Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33). Het ging om kleine leveranties van gouden ringen en zilveren kettingen. Joostes deed ook zaken met de weduwe van Meyer Poppes (Voet nr. 19). Maar hij onderhield ook met Leeuwarders handelscontacten. Onder zijn klanten bevonden zich Laurens Thomas (Voet nr. 377), Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385), Obbe Claes (Voet nr. 386), Minne Sickes (Voet nr. 388), Feye Joostes (Voet nr. 389) en Jan Wierds (Voet nr. 394). De handelscontacten van Joostes reikten zelfs tot de grietenij Haskerland waar Jarich Jarichs (Voet nr. 778) en Syurd Sijmens (niet bij Voet) tot zijn klantenkring behoorden.

10.7.3 *De casus Jan Rienstra (1775-1796)*

De reconstructie van de handelsrelaties van Friese edelsmeden in de Gouden Eeuw is een tijdrovende affaire en levert vooralsnog een gefragmenteerd beeld op. De inventarisaties geven immers een stand van zaken weer en verschaffen weinig inzicht in handelspatronen over een langere periode. Van de Friese edelsmeden die tijdens

70 HCL, gg 25, f. 271-271v.

71 HCL, o 33, f. 98v-99.

72 HCL, gg 29, f. 202.

73 HCL, f 31, d.d. 14 augustus 1640; Ondertrouwregister Leeuwarden f. 163/323, d.d. 2 juli 1642 Jan Nicolsen, 'silvertrecker x Elske Josua Spiets, weduwe van J. Cornelis. Zie ook HCL, f 38, f. 40, d.d. 24 januari 1648. 'Jan Nicolsen mr. goudt ende silvertrecker' te Leeuwarden stelt zich borg.

74 Tresoor, ORA Franeker, inv.nr. 133, f. 216. Vriendelijke mededeling: dhr. G. Mast.

de gildeperiode werkzaam zijn geweest, is weinig bedrijfsadministratie overgeleverd. Tresoar bewaart twee series almanakken die min of meer als boekhouding te beschouwen zijn.⁷⁵ Ze bevatten bedrijfsgegevens van Hermanus Smeding uit Leeuwarden (Voet nr. 520), die tussen 1778 en 1844 werkte en Jan Rienstra (Voet nr. 667), die van 1769 tot 1822 in Sneek actief was. Vooral de gegevens van Rienstra zijn interessant, omdat hij ze over een lange periode bijhield in zijn exemplaar van de *Friesche Koopmans Comptoir en Schrijfalmanak of Practizijns Dagwijzer*. De edelsmid noteerde dagelijks allerlei praktische zaken over het ambacht, variërend van het maken van verguld zilverwerk tot informatie over de leverantie van goud en zilver aan collega's. Een integrale bezorging van dit archief is vanwege de opzet van deze studie niet haalbaar en daarom beperk ik mij hier tot de beschrijving van een aantal relevante aspecten. Rienstra's aantekeningen zijn waardevol, omdat ze een idee geven van de productie van een edelsmid aan het einde van de achttiende eeuw. Zijn administratie laat zien welke voorwerpen hij zoal maakte en met wie hij handel dreef.

Jan Rienstra was in 1745 geboren uit het huwelijk tussen Pieter Rienstra en Eeke Ypes. Tijdens zijn lange leven – hij stierf in 1832 – trouwde Rienstra tweemaal. Van 1771 tot 1784 was hij gehuwd met Imke Ysbrants Bouma. Na haar overlijden hertrouwde Rienstra met Akke Nijland. Zijn hele leven werkte Rienstra in Sneek. Naast zijn ambacht was hij ook als burger-sergeant en lid van de Sneker Raad actief. Van Rienstra is relatief veel zilverwerk overgeleverd. Uit Tabel x.11 valt op te maken dat hij vooral aan collega's uit Westergo en Zevenwouden gouden oorijzers leverde. Maar ook buiten de provincie had hij klanten. In oktober 1780 leverde hij aan de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Beverwijk 'een schotel en 2 beekers'.⁷⁶

10.8 Interregionale handel: Amsterdam

De vraag naar de 'eigenhandigheid' van het Friese goud en zilver vormde ooit het uitgangspunt van deze studie. Het was de bedoeling te onderzoeken of overgeleverd Fries zilver wel altijd was vervaardigd door degene waarvan het meesterteken op het object prijkt. De twijfel aan bestaande toeschrijvingen ontstond toen in de tekstbronnen informatie werd aangetroffen over handelscontacten tussen Amsterdamse en Friese edelsmeden die zich over een langere periode uitstrekten. Deze informatie, gecombineerd met overgeleverd zilver dat van Hollandse, maar vooral van typisch Amsterdamse stijlkenmerken getuigt, leidde tot twijfel. In hoeverre was het mogelijk te achterhalen in welke mate het goud en zilver dat in Friesland was verhandeld, in werkelijkheid uit Amsterdam afkomstig was? Daarbij moet

⁷⁵ Tresoar, NT 93-51. Zie ook *Archievenblad*, nr. 3, (2005), 3.

⁷⁶ Het geheel woog ruim twee kilo en was gemaakt van zilver dat 32 stuivers per lood kostte. De totale materiaalkosten bedroeg 220-8-0 en voor het 'maken en swijzen' rekende Rienstra 55 carolusguldens.

steeds bedacht worden dat sporen van deze handelscontacten vaak bestaan uit onbetaalde rekeningen die in inventarissen genoteerd zijn. Die rekeningen representeren waarschijnlijk maar een fractie van de handel zoals die daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Informatie uit processen die een gevolg waren van de onwil of onmacht rekeningen te voldoen, is daarom ook maar ten dele representatief voor het totale handelsvolume, want de handelscontacten die probleemloos verliepen vinden we niet in de rechterlijke bronnen terug.

Om beter zicht te krijgen op de handelsrelatie tussen Friese edelsmeden en Amsterdam heb ik schriftelijk bronnenmateriaal uit het Stadsarchief van Amsterdam bestudeerd. Als instap is gebruik gemaakt van de bronnenuitgaven door J.G. van Dillen. Vervolgens heb ik zoveel mogelijk inventarissen van Amsterdamse edelsmeden opgezocht. Dit bleek geen eenvoudige opgave, omdat het omvangrijke archief van de Amsterdamse notarissen waarvan deze gegevens deel uitmaken slechts ten dele door eigentijdse indexen toegankelijk is. Voor de periode 1580-1620 is in het Amsterdamse stadsarchief een kaartsysteem beschikbaar dat door archivaris Simon Hart is samengesteld. De Montias-database van The Frick Collection biedt een bruikbare online toegang tot deze inventarissen.⁷⁷

In de zeventiende eeuw kon onder gunstige condities vanuit het westelijke kustgebied van Friesland binnen een etmaal naar Amsterdam gezeild worden. De economische hoofdstad van de Republiek was rond 1600 de belangrijkste handelspartner van Leeuwarden⁷⁸ en ook de ondernemers uit Bolsward waren sterk op Amsterdam georiënteerd. Bij gebrek aan overgeleverde documenten over zakelijke transacties tussen Hollandse en Friese edelsmeden zijn, behalve inventarissen van deze beroepsgroep, ook de boedelinventarissen van Friese veer- en beurtschippers onderzocht. Deze zoekstrategie leverde weinig concrete resultaten op. Simon Hart vermeldt nog wel een verklaring van ene Harmanus Haije, een edelsmid uit Amsterdam, die op verzoek van juwelier Samuel Davids Spruyt werd afgelegd.⁷⁹ Hieruit blijkt hoe het transport van de kostbare goederen verliep. Op 25 en 26 oktober 1686 had Haije bij Jan Clement ter Maat in Blokzijl verschillende juwelen gezien. Het ging om een parelslot met 15 diamanten in zilver gezet, een agave in zilver met facetdiamanten, een paar pendants op de Hollandse manier in goud gezet met 16 diamanten en een losse topaas. Dit waren de juwelen van Philip Jacobs, een Amsterdamse koopman die op 17 mei 1686 samen met de Workumer veerman verdronk was.

De contacten tussen Friesland en Amsterdam kennen een lange traditie en ko-

⁷⁷ De econoom en kunsthistoricus John Michael Montias verzamelde voor zijn publicatie over veilingen van het kunstbezit in Amsterdam gegevens over schilderijen, prenten, koperen platen en kunstnijverheidsobjecten. Ze komen ook in boedels van edelsmeden voor.

⁷⁸ Nijboer, 'Openen en sluiten', 167.

⁷⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Joannes Backer, inv.nr. 4555, f. 14, d.d. 28 oktober 1686. In 1635 is in Makkum sprake van Luitien Gosses 'veerman op Amsterdam'. Zie Tresoor, ORA Wonseradeel, inv. nr. 218, f. 92v.

men onder andere in zilverwerk tot uiting.⁸⁰ In kerken op de Waddeneilanden en in de Friese havensteden is bijvoorbeeld Amsterdams avondmaalszilver terechtgekomen. Maar ook verder landinwaarts zijn sporen zichtbaar. De Nederlands Hervormde Gemeente Noordwolde bezit ook een beker van Amsterdamse makelij. De tekstbronnen laten zien dat aan het einde van de zestiende eeuw al zilver vanuit Amsterdam naar Friesland werd uitgevoerd. In hoofdstuk 3 is de kwestie aangehaald die in 1599 tussen het Amsterdamse edelsmedengilde en Willem Dirckx speelde. De geplande verkoop van zijn 'valse' zilveren schalen maakt duidelijk dat toen al Amsterdams zilver in Friesland werd verkocht. Vooral de Leeuwarder bronnen bevatten sporen van interregionale handel die vooral uit juwelen bestaat. Hieronder volgen enkele voorbeelden ter illustratie.

In 1610 bekende Jetse Payes (Voet nr. 547) 280 carolusguldens schuldig te zijn van 'golden ringen, baggen en pendants' die hij van Cornelis Walraven, een goudwerker uit Amsterdam had gekocht.⁸¹ Minne Sickes (Voet nr. 388) en Maeycke van Wickefoort bekenden in 1624 aan Jacob Andries Warmbout nog 296 carolusguldens schuldig te zijn van een 'quantiteyt aan diamanten ende paarlen'.⁸² In 1629 is er sprake van een rechtszaak tussen Abraham le Febvre, juwelier te 's-Gravenhage en bouwmeester Harmen Dirckx (Voet nr. 387) en Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384).⁸³ Lieuck Dominicus en Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) waren in 1634 aan Samuel Cornelis Spruyt een bedrag van 367 carolusguldens schuldig.

Zoals al eerder is aangegeven namen Friese edelsmeden geregeld elkaars zaken in Holland waar. Feye Joostes (Voet nr. 389) liet in 1633 voor het gerecht van Leeuwarden namens Samuel Cornelis Spruyt, koopman en juwelier uit Amsterdam, een schuldbekentenis van Lieuck Dominicus registreren.⁸⁴ De weduwe van Frans Cornelis Roos (Voet nr. 381) had voor ruim 200 carolusguldens aan diamanten ontvangen. Joostes wist in juni 1639 te melden dat de schuld was afgelost. Eerder bleek al dat Joostes zelf ook zaken deed met de familie Spruyt. Op 3 april 1649 liet David Spruyt een schuldbekentenis registreren ten laste van Feye Joostes. De edelsmid was 1.239 carolusguldens schuldig van koop van diamanten die in 1647 waren geleverd. Deze schuld stond uit tegen een rentepercentage van 4%⁸⁵ en zou uiteindelijk leiden tot de executie van de goederen van de keurmeester-generaal.⁸⁶ Maar Joostes stond ook in contact met andere Hollandse juweliers. In 1640 leende hij een bedrag van 800 carolusguldens van Michiel Utteux, een koopman en juwelier te Delft.⁸⁷ Op 28 oktober 1642 verklaarden de Amsterdamse juweliers Hans en

80 Stoter, 'Avondmaalszilver'.

81 HCL, gg 6, f. 147-147v. Zie *Merken*, 253.

82 HCL, gg 19, f. 316v-317.

83 HCL, f 21, d.d. 20 mei 1629. Deze Le Febvre wordt door K. Citroen 'meester te Amsterdam' genoemd in de periode 1631-1653. In Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075 notaris J. van der Ven, inv.nr. 1119, f. 122-122v. Op 2 november 1656 werd een inventaris van Abraham Le Febvre opgemaakt.

84 HCL, gg 27, 34-34v. Zie Citroen, *Marks*, 171.

85 HCL, gg 42, f. 50v.

86 HCL, z 4, f. 31-32v. Zie ook *Merken*¹, 34-35 en *Merken*², 165.

87 HCL, gg 34, f. 215v.

Pieter Ramaert, op verzoek van 'de keurmeester generael van't goud en zilver over geheel Vrieslandt' dat zij hem 'een paer gouden pendanten, cierlijck gemaect ende versiert met Orientale diamanten, met noch een paer messen met goud geëmailleerde hechten hebben vercocht voor 328 car.gl'.⁸⁸

Wat kan uit bovengenoemde voorbeelden geconcludeerd worden? Het is duidelijk dat Friese edelsmeden met Hollandse juweliers zaken deden in gouden sieraden en edelstenen.⁸⁹ Opvallend is ook dat de Amsterdamse families Spruyt en Ramaert over een langere periode handelscontacten met Friese edelsmeden onderhielden. Ook in Bolsward zijn sporen van handel met Amsterdam aangetroffen. Interessant is de boedelinventaris die Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) in 1639 liet opmaken na het overlijden van zijn eerste vrouw.⁹⁰ Daaruit blijkt dat hij 780 carolusguldens aan juwelen schuldig was aan de juwelier Jacob de Bruyne. Agatha, een dochter van De Bruyne, was getrouwd met de juwelier Paulus Ramaert.⁹¹ Feye Joostes handelde met Pieter Ramaert. Friese edelsmeden blijken goede klanten geweest te zijn van Amsterdamse juweliers die verwant aan elkaar waren.

Jarich Gerrits van der Lely (Voet nr. 395) handelde ook met Pieter Ramaert. Deze juwelier hield zich bezig met juwelenhandel op internationaal niveau. In 1651 gaf hij een volmacht aan Pieter Morel en Francois le Feber. Deze kooplieden, die zich op dat moment in Danzig bevonden, kregen de opdracht juwelen terug te vorderen die op 27 mei 1647 aan schipper Feijcke Reinerts 'van der Schelling' voor ene Huybrecht Bornaeus in consignatie waren meegegeven.⁹² In dit verband zijn ook de handelsactiviteiten van de Amsterdamse edelsmid en graveur Hans Jansz interessant.⁹³ Hij maakte in 1633 een afspraak met Hans Heiden, een 'moskovievaarder', die gedurende vier jaar naar Rusland zou gaan om zaken voor de juwelier waar te nemen. De makelaar ontving voor zijn diensten 450 carolusguldens onder de voorwaarde dat hij 'binnen de voorschr. tijt van niemant enige juwelatie sal mogen kopen, selver doen maken of voor andere medenemen of met iemant in compagnie doen [...]'. Uit de boedelinventaris van Hans Jansz valt deze handelsconnectie met Rusland ook af te leiden.⁹⁴ In 1634 onderhield hij een koopmanschap in

88 Van Dillen, *Bronnen* III, no. 784, 412; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Pieter Carelse, inv.nr. 733, d.d. 29 april 1644.

89 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5028 Burgemeesters, inv.nr. 519 Rekesten van de gilden. In een brief uit 1734 beklagde de deken van het edelsmedengilde zich over het fenomeen 'commissionairs'. Deze handelaren ontboden volgens hem al meer dan 40 jaar de regels met betrekking tot het gehalte van het edelmetaal.

90 Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 145.

91 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. Weer, inv.nr. 2123, f. 459.

92 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. van der Ven, inv.nr. 1096, f. 70-70v. Deze Feijcke Reinerts passeerde rond 1640 regelmatig de Sont. Zie <http://dietrich.soundtoll.nl/public/names.php?fname=Feicke>. Geraadpleegd 20 november 2014. Zie Trompetter, *Een grote familie*, 73. De auteur meldt dat schippers op de Waddeneilanden 40% van de totale 'Nederlandse' Sontvaart voor hun rekening namen.

93 Van Dillen, *Bronnen*, III, no. 42, 17-18. Zie ook Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Pieter Carelsz, inv.nr. 727, f. 193.

94 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Pieter Carelsz, inv.nr. 713, f. 523-535. Zie voor graveerwerk van Hans Jansz; Frederiks, *Dutch silver* II, 33-34, afb. 2 en 3. Voor de veiling van een etsplaat van zijn hand: zie *Catalogus Sotheby's Amsterdam*, sale 0785, nr. 81, 13 november 2000.

juwelen met personen in Archangelsk. Deze Hans Jansz had economische banden met Friesland.⁹⁵ Zijn boedel vermeldt onder andere het bezit van scheepsparten te Workum. De tot nu toe gevonden bewijzen van handel in edelmetalen met Holland lijken zich vooralsnog te beperken tot edelstenen, gouden juwelen en zilveren ornamenten. Het is verleidelijk deze handelscontacten nader te analyseren op de religieuze achtergrond van de Friese partners.

10.8.1 Friese *commissionairs*

In tijden van economische tegenspoed kon een edelsmid zijn bedrijfsrisico beperken door te gaan handelen in goederen die niet zijn eigendom waren. Als *commissionair* nam hij dan goud en zilver in consignatie. Hij maakte met zijn leverancier afspraken over de termijn waarbinnen hij de handel zou proberen te slijten. Slaagde de *commissionair* daar niet in, dan gaf hij de spullen retour. Wist hij de goederen wel te verkopen, dan was het fatsoen voor hem. De handel in edelstenen was een onzekere business en door samenwerking konden financiële risico's worden gespreid.⁹⁶ In Amsterdam kwam deze samenwerkingsvorm of 'compagnie' vaker voor. Als voorbeeld kan de weduwe van de diamantsnijder en juwelier Hans Ramaert dienen. Na diens dood in 1643 zette zijn weduwe met Jan Broers en Thomas Broers een compagnie in diamanten op.⁹⁷ Amsterdam ontwikkelde zich in het derde kwart van de zeventiende eeuw tot een centrum van waaruit gouden en zilver objecten werden verhandeld met de kustgebieden in Noordwest Europa. Een deel van dit goud en zilver kwam in Friesland terecht via Friese edelsmeden die als *commissionairs* optraden.

10.8.1.1 De casus Jarich Gerrits van der Lely (1666)

De handelsrelatie van Jarich Gerrits van der Lely (Voet nr. 395) met Pieter Ramaert blijkt uit een proces dat in 1674 door de erfgenamen tegen de Leeuwarder edelsmid werd gevoerd. Deze Amsterdamse juwelier was op 19 juni 1666 met zijn zoon Samuel in de Westerkerk begraven, vermoedelijk als slachtoffers van de pest.⁹⁸ De beschrijving van zijn inventaris geeft een indruk van het vermogen van Ramaert.⁹⁹ Zijn weduwe Sara Huybrechts hertrouwde later met de edelsmid Abraham Tobias. Het echtpaar bewoonde een huis aan de Keizersgracht. De inventaris vermeldt onder andere 'een schulde ten laste van Jarich Gerrits woonende tot Leeuwaarden in

⁹⁵ Enlich, *TEFAF 2015*, 8-11. De catalogus toont een huwelijksdoosje van Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385). De gravure is gedaan naar een prent van Hans Jansz.

⁹⁶ Van Dillen, *Bronnen* III, 695-696, no. 1476; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris. A. Lock, inv. nr. 2211, d.d. 24 oktober 1661. De juweliers Martinus de la Ruelle, Jan Versteegh, Hendrick Mayer, Matheus de Hoest, Christoffel de Jonge en Theodore van Cloon verklaarden in 1661 dat de handel in juwelen een zeer onzekere business was.

⁹⁷ Van Dillen, *Bronnen* III, 530, no. 1037; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris. J. Van den Ven, inv. nr. 1089, f. 150.

⁹⁸ Stadsarchief Amsterdam, DTB, scan A042000020. In Amsterdam heerste – net als in Friesland – in 1666 de pest. Zie Nijboer, 'Ingel'.

⁹⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris David Doornick, inv.nr. 1970B, f. 1069-1092.

Vrieslandt ende waerover proces voor den hove aldaer ongedecideert is hangende'. Deze zaak liep al geruime tijd, want op 31 oktober 1666 was door het gerecht van Leeuwarden in het nadeel van de edelsmid gevonnist. Van der Lely werd gedwongen tot betaling van 1.150 carolusguldens voor de juwelen die hij van Ramaert had ontvangen. De edelsmid ging in hoger beroep en op 15 juli 1674 deed het Hof van Friesland uitspraak.¹⁰⁰

Het proces draaide om de status van de afspraak die tussen Van der Lely en Ramaert was gemaakt. De Leeuwarder meende dat er nimmer sprake was geweest van een koop van juwelen want Ramaert had hem de goederen op zicht gestuurd. Ze waren echter door de Admiraliteit in Harlingen in beslag genomen, omdat er geen 'convoijen en licenten' zouden zijn betaald.¹⁰¹ Een vreemde zaak, aldus Van der Lely, omdat Ramaert eerder verklaarde dat juwelen die hij naar Groningen, Emden en andere steden had gezonden altijd zonder problemen waren aangekomen, ondanks het feit dat daar ook 'convoijen en licenten' werden geheven. De Friese Admiraliteit had de geconfiscerde juwelen bij opbod verkocht. Van der Lely toonde zich bereid de erven Ramaert het bedrag te betalen dat bij de veiling was opgehaald. De weduwe van Ramaert betoogde dat Van der Lely de juwelen al zes jaar in zijn bezit had en er nooit een stuiver voor had betaald. Hij had ze destijds voor het bedrag meegekregen dat in het kasboek van haar man was genoteerd. De Leeuwarder edelsmid was daarom degene die de schade moest vergoeden en niet de Admiraliteit te Harlingen. Het Hof was het met deze visie eens en Van der Lely moest uiteindelijk betalen. Op basis van dit ene proces valt natuurlijk niet uit te maken of dit geval een uitzondering was of dat Van der Lely meer van dit soort handelscontacten onderhield.¹⁰² Intrigerend is wel dat ook een katholieke collega uit Bolsward zich met juwelenhandel bezighield.

10.8.1.2 De casus Claes Fransen Baardt (1676)

Een vergelijkbare makelaarsconstructie treffen we aan in een proces dat tegen Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) werd gevoerd.¹⁰³ De erven van de Amsterdamse juwelier Hans Seippels verschenen in oktober 1676 voor notaris Dirck Danckerts te Amsterdam met het verzoek een aanmaning te schrijven.¹⁰⁴ Op 3 mei 1677 bezochten Johannes Seippels, de zoon van Hans Seippels en zijn moeder Maria van Coeschot de notaris nogmaals, nu met een uittreksel van het kasboek van de overledene.¹⁰⁵ Daarmee toonden zij aan dat er nog een rekening van 427 carolusguldens openstond voor de leverantie van een viertal ringen met diamanten. Baardt had ge-

¹⁰⁰ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16543, definitieve sententie nr. 4.

¹⁰¹ Trompetter, *Gewestelijke financiën*, 4. 'Convoijen en licenten' waren importheffingen en vormden de belangrijkste inkomstenbron van de verschillende admiraliteiten.

¹⁰² *Merken*¹, 144, nr. 19e. Voet beschrijft een meesterteken van Jarich Gerrits van der Lely dat over een ander merk is geslagen. De schotel is afgebeeld in Stoter, *Lelie in zilver*, 27.

¹⁰³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 67, f. 135-148v. Zie ook Schoen, 'Claes Fransen Baardt'.

¹⁰⁴ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Dirck Danckerts, inv.nr. 2849B, f. 1164.

¹⁰⁵ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Dirck Danckerts, inv.nr. 2850, f. 203.

weigerd dit bedrag te betalen met het argument dat hij al sinds 1661 als makelaar in juwelen namens Seppels optrad. De afspraak was dat hij de juwelen in Friesland zou verkopen en het maakloon als courtage mocht houden. De erfgenamen stelden vast dat van een dergelijke afspraak in de kasboeken geen aanwijzing was aangetroffen. Het gerecht van Bolsward gelastte Baardt in oktober 1677 op de dagvaarding te antwoorden.¹⁰⁶ Omdat de zaak bleef slepen, gaven de erfgenamen in 1678 aan de Leeuwarder deurwaarder Benjamin Bourbon opdracht het bedrag – desnoods via gerechtelijke stappen – alsnog te innen.¹⁰⁷ Hierna trof ik geen aanwijzingen meer aan, zodat we mogen aannemen dat Baardt uiteindelijk heeft betaald.¹⁰⁸

Voor zover we nu weten, zijn het katholieke Friese edelsmeden geweest die als commissionair voor Amsterdamse juweliers zijn opgetreden. De vraag is nu of katholieke meesters eerder genoodzaakt waren tot het aanboren van deze alternatieve inkomensbron. Zij kwamen immers door hun religie niet in aanmerking voor de overheidsbanen die hun gereformeerde gildebroeders wel binnen wisten te slepen. Handel bood dan een redelijk alternatief. In dit verband zijn de activiteiten van Johannes Vermeer interessant die als handelaar in schilderijen optrad.¹⁰⁹ Een soortgelijke commerciële activiteit zien we terug bij Tiaerdt van der Lely (Voet nr. 420). Uit de terugloop van het aantal edelsmeden in Friesland in het laatste kwart van de zeventiende eeuw blijkt dat deze bedrijfstak de gevolgen van een verslechterend economisch klimaat moest incasseren. Werden de katholieke edelsmeden onevenredig zwaar door de economische neergang getroffen? Dat lijkt op het eerste gezicht het geval. Het valt op dat de gilden van Leeuwarden en Bolsward tegen deze vorm van handel geen bezwaar hadden. Hiermee wordt het beeld van de flexibiliteit en de openheid van de gilden bevestigd.¹¹⁰

10.9 Besluit

In dit hoofdstuk draaide het om de maatschappelijke positie van de Friese edelsmeden. Er is geconstateerd dat de gereformeerde edelsmeden in Bolsward niet binnen de klassieke indeling van de maatschappelijke gelaagdheid vallen, zoals die door De Vries en Van der Woude is samengesteld. Op grond van hun beroep kunnen zij tot de brede burgerij gerekend worden, maar in Bolsward behoorden de gereformeerde edelsmeden, op basis van vermogen en politieke invloed, tot de stedelijk top-

106 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 112, f. 234.

107 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Joannes Backer, inv.nr. 4527, f. 142. De naam 'R. Bourboom' komt voor op een ovale zilveren doosje met het meesterteken Voet nr. 26 dat ik aan Claes Baardt toeschrijf. Zie *Catalogus Fries zilver*, nr. 58.

108 Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 63, f. 40v-41. Claes Baardt was op 16 juli 1671 in Amsterdam om als borg op te treden van jonker Oene van Grovestins, de grietman van Hennaarderadeel. Van Grovestins had 8.000 carolusguldens van de koopman Lodewijk de Bas geleend. Zie *The Montias Database of 17th Century Dutch Art Inventories*. <http://research.frick.org/montias/browserecord.php?action=browse&-recid=1504>.

109 Montias, *Vermeer en zijn milieu*, 204-205.

110 Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 80.

laag. Veel meesters oefenden naast hun ambacht nog andere werkzaamheden uit. De combinatie met een handel in laken en stoffen komt vaak voor. Verschillende meesters dreven een herberg, hadden een leerlooierij of winkel met huishoudelijke artikelen. Na 1580 konden de katholieke edelsmeden niet meer profiteren van de bijbanen die door de stedelijke overheid werden vergeven. Die werden voortaan door gereformeerde stadsbestuurders onder elkaar verdeeld. Katholieke edelsmeden waren voor de aanvulling van hun inkomen daarom gedwongen commerciële activiteiten te ontplooiën. Dit kwam zowel in Leeuwarden als in Bolsward voor. Jarich Gerrits van der Lely en Claes Fransen Baardt, beide telgen uit gerenommeerde Friese edelsmedenfamilies, onderhielden over een langere periode handelscontacten met Amsterdamse juweliersfamilies. Zij verkleinden hun ondernemersrisico door als commissionairs gouden sieraden in consignatie te nemen. Op basis van de hoeveelheid gegevens die over deze handel geraadpleegd is, kan voorzichtig geconcludeerd worden dat vooral gouden sieraden in Friesland zijn ingevoerd. Dit maakt dat de term 'Fries goud' in het vervolg met de nodige omzichtigheid gebruikt dient te worden.

Maar ook gemaakt zilver werd uit Amsterdam geïmporteerd. Er zijn aanwijzingen dat de Friese markt al vóór 1600 open lag voor zilverwerk dat niet aan de Amsterdamse standaard voldeed. Ook latere klachten over de import van zilver uit Amsterdam tonen aan dat de Friese markt door inferieur Hollands materiaal, dat wil zeggen zilver van het tweede gehalte, bedreigd werd. Over de totale omvang van de import van zilveren eindfabricaten tasten we vooralsnog in het duister. In het geval van Claes Baardt wordt gesproken van handel in 'ornamenten'. Mogelijk betrof het hier halffabricaten als rand- en regelwerk. Deze door specialisten vervaardigde onderdelen zijn mogelijk aan Friese objecten gesoldeerd en dat zou kunnen betekenen dat Fries zilver deels uit Hollands materiaal bestond. Vervolgonderzoek is nodig om de handel in gemaakt zilver tussen Amsterdam en Friesland beter in kaart te brengen.¹¹¹

111 Het Stadsarchief van Amsterdam is in 2015 begonnen met de planning van digitale ontsluiting van het complete Notarieel Archief. Dit zal het onderzoek naar contacten tussen Friese en Amsterdamse meesters hopelijk vergemakkelijken.

DEEL IV
BOLSWARD

11 Edelsmeden in Bolsward

11.1 Inleiding

Na een verkenning van het ambacht en de handelsconnecties tussen Friesland en Amsterdam, is het nu tijd nader in te zoomen op de edelsmeden van Bolsward. Over het leven en werk van deze ambachtslieden tijdens de middeleeuwen weten we weinig. Elias Voet heeft over de edelsmeden uit Bolsward in 1931 de elementaire gegevens over de merken aangereikt. Het artikel van Wassenbergh, dat in 1954 in *It Beaken* verscheen in het kader van de tentoonstelling *Wiekslag van vijf eeuwen* (1955), vormde het beginpunt van de toeschrijving van namen van edelsmeden aan meestertekens. Het eerstvolgende onderzoek, voor de herziene uitgave *Merken*², leverde biografisch materiaal op dat pover afstak bij de reeds bekende informatie over de Leeuwarder meesters. Na de verschijning van *Merken*² in 1974 is nog regelmatig aandacht aan het werk van de Bolswarder edelsmeden besteed. Het Fries Museum organiseerde in 1985 een expositie rond Claes Franssen Baardt. Twee jaar later werd in het stadhuis van Bolsward een overzichtsexpositie ingericht met werk van Bolswarder edelsmeden onder de titel *De glans die blijft*. In de gelijknamige catalogus verzuchtte samensteller Wiebe Keikes dat het wel en wee van de plaatselijke edelsmeden nog steeds onbelicht was gebleven, omdat er geen tijd was geweest voor intensief archiefonderzoek. Dit hoofdstuk, en het deel met de biografische schetsen dat erop volgt, wil in deze leemte voorzien. Voor deze studie is het complete archief van het Bolswarder nedergererecht doorgenomen. Dit leverde een schat aan nieuwe gegevens op. Daardoor is het nu mogelijk de individuele edelsmeden beter in de politieke-, economische en sociale context van hun stad te plaatsen.

Afb. 24 Gaspar Bouttats, Gezicht op Bolsward (1679).

11.2 Typologie van een stad

Het leven van de Bolswarder edelsmeden voltrok zich in een kleine Friese stad die omringd was door een uitgestrekt landbouwgebied. Over de vroegste geschiedenis van Bolsward is niet veel bekend.¹ Hoewel in Skandinavië en andere Oostzeelanden Bolswarder munten uit de periode 1038-1057 zijn gevonden, valt niet met zekerheid te zeggen of de stad in de elfde eeuw een belangrijke rol in de lange-afstandshandel speelde.² Volgens de historieschrijver Pierius Winsemius begon het stadje na 1300 te floreren. In 1478 beschikte Bolsward over het muntrecht.³ Tweemaal per jaar werd een markt georganiseerd. Op Sint Odulfdag (12 juni) trok de stad kooplieden uit alle delen van de Lage Landen aan.⁴ Bolsward speelde op economisch gebied nimmer een toonaangevende rol en kende geen uitgesproken hoogte- of dieptepunten.⁵ Tot en met de zestiende eeuw vond een deel van de bevolking emplot in de grootschipperij. Later werd de handel in zuivelproducten de kurk waarop de stedelijke economie dreef. In de vroegmoderne tijd profiteerde Bolsward van een aantal infrastructurele verbeteringen. De stad lag daarna als een spin in een web van waterwegen. Reeds in de zestiende eeuw waren er intensieve handelscontacten met Amsterdam ontwikkeld.⁶ Bolsward beschikte over een koopmansbode voor de handel met deze stad.⁷ Met de aanleg van de trekvaart naar Workum nam de reistijd naar het economische centrum van de Republiek sterk af. De aanleg van de trekvaart naar Leeuwarden in 1664 betekende een verdere stimulans voor economische ontwikkeling van de stad.⁸ Christianus Schotanus omschrijft Bolsward in 1664 als een ovaalvormige stad, gelegen tussen ‘schoone weyden en oock bouwlanden [...] meeren en wateren’.⁹ Om de stad liep een gracht en een aarden wal bood bescherming tegen aanvallen van buitenaf. Restanten van de oude stadsmuur waren in die tijd nog zichtbaar. Volgens Schotanus was ‘filemort weven’ de belangrijkste tak van de economische bedrijvigheid. De grens tussen stad en platteland was in de zeventiende eeuw minder scherp dan tegenwoordig wordt gedacht.¹⁰ Net als in de Friese hoofdstad stonden er boerderijen binnen de stadsmuren. Op de kaart van Schotanus zijn allerlei kleine en grote tuinen te zien waarin ‘somerhuisjes’ of kassen waren geplaatst. Met stedelijke ordonnances beperkte het stadsbestuur haar inwoners in het houden van beesten binnen de stadsmuren.

1 Robijn, *Recht*, 35.

2 *Ibidem*, 37-38.

3 Winsemius, *Chronique*, 289.

4 Anders dan in Leeuwarden, waar op de vrijmarkt kooplieden en edelsmeden van buitenaf goud en en zilver verkochten, ben ik in Bolsward geen aanwijzingen tegengekomen dat de lokale edelsmeden met deze vorm van concurrentie te maken hadden. Voor zover dit wel het geval is geweest, leidde het niet tot gerechtelijke procedures.

5 Keikes, *Inventaris*, 16-17.

6 GAB, inv.nr. 560.

7 De familie Baardt stond in 1669, samen met andere katholieken, borg voor een familielid in die functie.

8 Eekhof, *Geschiedkundige beschrijvinge*, II, 74-75.

9 Schotanus, *Beschrijvinge*, 236.

10 Jensma, *Kunst en Spanninga, Leeuwarden*, 117.

Beschikte Bolsward in doorsnee over een welvarende bevolking? Historisch-geograaf Meindert Schroor analyseerde op basis van de Personele Impositie van 1578 de afdracht van de stadsbevolking in de Friese belastingen.¹¹ Gemiddeld bracht Bolsward het hoogste bedrag van alle steden op. Vooral de middencategorie, die uit inwoners bestond die tussen de 1,5 en 5 carolusguldens moesten betalen, was sterk vertegenwoordigd. Daaruit zou afgeleid kunnen worden dat de stad over een bevolking beschikte met voldoende koopkracht om het bestaan van diverse edelsmeden mogelijk te maken. In hoofdstuk 2 is beschreven hoe rond 1670 het aantal Bolswarder meesters royaal uitkwam boven het gemiddelde van één per duizend inwoners. Dit lijkt misschien veel, maar het werd mede mogelijk gemaakt door de vraag naar goud- en zilverwerk die vanuit de omliggende grietenijen werd uitgeoefend. Volgens historicus Cor Trompetter ontwikkelde Bolsward zich tussen 1650 en 1850 tot een verzorgend centrum voor het omliggende platteland.¹²

Aan de hand van de beschrijvingen van Winsemius en Schotanus kan niet beoordeeld worden of de stad op economisch gebied reeds moderne trekken vertoonde. Wat moeten we ons hierbij voorstellen? In zijn studie over Leeuwarden beschrijft historicus Harm Nijboer twee soorten steden: de gesloten en de open stad.¹³ De gesloten stad was in economisch opzicht geheel afhankelijk van de regionale centrumfunctie die zij vervulde. De stedelijke cultuur werd door traditionalisme gekenmerkt en de sociale verhoudingen werden niet door verdienste, maar vooral door tradities bepaald. Iedere inwoner kende zijn plaats. De onderlinge relaties werden gekenmerkt door een grote mate van gemeenschapszin. De open stad toonde zich in al deze opzichten de tegenpool. Haar economie werd gedomineerd door het internationale handelsverkeer. De stad was niet zozeer de drager van traditie, maar meer een centrum waar verschillende culturen bij elkaar kwamen. Dit trefpunt van culturen zorgde voor dynamiek en een permanente vernieuwing van normen en waardenpatronen. Sociale verhoudingen werden niet door traditie, maar door verdienste bepaald. De open stad was een prestatie maatschappij waarin niet gemeenschapszin, maar competitief individualisme de onderlinge verhoudingen kenmerkte. Dit profiel past bij het Leeuwarden van de zeventiende eeuw, terwijl Bolsward meer als gesloten stad beschouwd moet worden. De volgende paragrafen zullen daarover meer duidelijkheid verschaffen.

11.3 Edelsmeden en stadsbestuur

In 1578 vond in Bolsward een politieke omwenteling plaats. De zittende magistraat werd vervangen door bestuurders die het gereformeerde geloof hadden omarmd.¹⁴

¹¹ Schroor, *Vijf eeuwen armenzorg*, 62-63.

¹² Trompetter, *Een grote familie*, 44.

¹³ Nijboer, 'Openen en sluiten', 160. De auteur vat hier de visie van een aantal gezaghebbende auteurs samen.

¹⁴ Keikes, *Inventaris*, 15.

Deze verschuiving van de macht had grote gevolgen voor het niet-gereformeerde deel van de bevolking. Zeker katholieken konden niet langer aanspraak maken op bestuurlijke functies en op de baantjes die van stadswegen werden verdeeld. Daarmee werd deze bevolkingsgroep niet alleen afgesneden van politieke macht, maar zij leverde ook op economisch gebied invloed in. De achterstelling liet zich ook op andere maatschappelijke gebieden gevoelen. Na 1580 waren de niet-gereformeerde inwoners op het gebied van de rechtspraak overgeleverd aan de nieuwe machthebbers, omdat deze in eerste aanleg op stedelijk niveau werd afgehandeld. Dit alles had gevolgen voor de samenwerking tussen de edelsmeden. Het gilde van Bolsward kende ook na 1580 steeds katholieke leden. In juridische geschillen kwam het voor, dat een katholieke gildebroeder voor een rechtbank verscheen die op dat moment werd voorgezeten door een gereformeerde medebroeder. Van gelijkheid – een uitgangspunt van het gilde – bleef dan niet veel over. Zeker in een tijd waarin de Friese Staten met strenge plakkaats tegen de katholieke bevolking optraden, leidde dat tot een oneerlijke procesgang.¹⁵ Een aanwijzing hiervoor komen we tegen in een proces waarin een diefstal van een zilveren lepel van Claes Baardt centraal stond. In deze rechtszaak die na het overlijden van de verdachte plaatsvond, merkte de verdediging terloops op dat katholieken per definitie onbetrouwbare getuigen waren.

Geen wonder dat katholieke burgers zich verkneukelden als de spot werd gedreven met leden van het stadsbestuur.¹⁶ Dat overkwam Gysbert Siersma, de secretaris van Bolsward, in 1664 tijdens de ‘pasquil-affaire’. Hoewel leden van de magistraat betrokken waren bij de verspreiding van dit smaadschrift, zien we vooral de bewoners van de Rijkstraat een prominente rol spelen. Ulbe Rienks Baardt, bierbrouwer en broer van de edelsmid Frans Baardt (Voet nr. 38), Claes Baardt (Voet nr. 42) en zijn broer Rienk Baardt (Voet nr. 45) traden als getuigen in deze rechtszaak op. In de ogen van het college van Gedeputeerde Staten was het stadsbestuur nogal laks tegen deze beledigende misstand opgetreden. In een brief aan het stadsbestuur verwoordde landsfiscaal Anthonie Kann zijn afschuw aldus:

Met verwondering heb ik gesien de ongehoorsaemheit enige borgeren om de begeerde getuigenis te doen, daer het haer overheijt nu de nood vordert mitgaders de slappigheyt aen andere sijde dat het daer bij wort gelaten, immers door poene van een pondt groot & sulcke penale citatien behooren sulcke onwillige personen geconstringeert te worden. Godt geve dat sulcx niet sij ter teecken van een meer te vervallen regeringe dat nu soo weijnig lust & ijver moed & macht heeft om Godt & de justitie met de waarheijt te dienen. De getuijgen binnen Bolswart schijnen te practiseeren 't geen het pasquil secht, dat men binnen Bolswart misdaadt acht als niet, dat een ijder sulcken spil aen recht als hij selver wil, doch ick sal alles in de Raed rapporteren & wil vertrouwen middel te sullen vinden op costen van defecturen-de Burgemrs ofte anders om de waarheijt aen het licht te betoonen.¹⁷

15 Schoen, ‘Claes Baardt’, 188, noot 15.

16 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 139-148. Zie ook Belonje, ‘Paskwillen’.

17 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 65, f. 217-223.

In 1635 had Bolsward ook al een tijd van politieke onrust doorgemaakt. Phillipus Breuker beschrijft in zijn dissertatie over de dichter Gysbert Japicx de controverse tussen twee politieke facties in de strijd om de vrije magistraatsbestelling.¹⁸ In Bolsward werd de factie die dit belang nastreefde geleid door Gerrit Dircks Vogelsang en de predikant Sixtus Hommius.¹⁹ De edelsmid Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) maakte ten tijde van de onrust deel uit van de zittende magistraat. Hij werd in eerste instantie niet herkozen maar sloot zich na een half jaar bij de nieuwe factie aan. Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) werd in de nieuwe magistraat gekozen. Uiteindelijk verklaarde de Raad van State de nieuwe magistraatsbestelling ongeldig. Zowel Riemersma als Jorna keerden terug in het volgende stadsbestuur en daarmee begon een langdurige periode van politieke invloed. Als burgemeester zaten zij zittingen van het nedergerrecht voor en als olderman hielden zij toezicht op de andere gilden. Deze laatste functie bood hun de mogelijkheid opdrachten te verlenen aan verwanten.²⁰ In 1637 bepaalde een nieuw reglement dat de magistraat uit zes burgemeesters en twee raadslieden zou bestaan. De magistraat werd twee aan twee om de vier jaar door de stadhouder en het Hof van Friesland uit vierentwintig leden ‘gemeensluyden’ of vroedschappen gekozen. Later was dit recht aan de stadhouder persoonlijk voorbehouden.

De gereformeerde edelsmeden van Bolsward maakten na 1580 steeds deel uit van het stadsbestuur. Maar hun politieke invloed bleef niet beperkt tot de stedelijke aangelegenheden. Tabel VI.II toont aan dat de Bolswarder edelsmeden – veel vaker dan hun Friese vakbroeders uit de andere steden – als volmacht naar de Friese Landdag afreisden. Riemersma en Jorna, maakten daarnaast deel uit van verschillende Statencommissies en konden hun politieke invloed op gewestelijk niveau uitbouwen. Met name Jorna liet zich gelden. Hij was in februari 1667 lid van een commissie die de verpachtingen van belastingen en accijnzen moest herzien en verslag moest uitbrengen over de financiële toestand van het gewest. Hij bemiddelde regelmatig in conflicten. In april 1667 probeerde Jorna samen met Scipio Meckama en Petrus Mejonsma, Upcko van Burmania en Theodorus Stansius, Daniël de Blocq van Scheltinga en Jacobus Bouricius en Bartel Cleys Lantinga een oplossing te vinden in het conflict tussen de predikanten van Leeuwarden en de magistraat van die stad.²¹

De Bolswarder stadsbestuurders hielden het soms lang vol op het pluche. In 1680 was Jorna op achtenzeventig-jarige leeftijd nog altijd actief als burgemeester en stadsontvanger. Eind zeventiende eeuw waren Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) en Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) ook invloedrijke stadsbestuurders en in de achttiende eeuw hadden Pieter Horrius (Voet nr. 54), Tobias van Velsen (Voet nr. 58) en diens zoon Gerrit (Voet nr. 62) politieke invloed. Het edelsmedengilde

¹⁸ Breuker, *Gysbert Japicx* II-1, 204-212.

¹⁹ De katholiek Claes Baardt taxeerde het zilver uit het bezit van de overleden predikant. Zie de biografie van Claes Baardt.

²⁰ Zie biografie Jan Annes Jorna.

²¹ Tresoor, *Resoluties Staten van Friesland*, (1651-1670), 16 februari 1667, f. 7; 23 februari 1667, f. 15; 29 juni 1667, f. 57.

van Bolsward wist zich op stedelijk bestuursniveau goed vertegenwoordigd en dat zal het ambacht zeker ten goede zijn gekomen. Zagen we het Leeuwarder stadsbestuur rond 1600 nog regelmatig in de belangen van het gilde treden, in de Bolswarder tekstbronnen ontbreekt daarvan ieder spoor. Eventuele problemen konden binnen het stadsbestuur door de vertegenwoordigers van de verschillende gilden in hun functie als oldermannen worden opgelost. Toch kon een edelsmid met politieke aspiraties in ernstige problemen geraken.

11.3.1 *De zaak Tobias van Velsen (1714)*

Een politiek ambitieuze edelsmid was kwetsbaar. Er was niet veel voor nodig om een degelijke reputatie van een gevoelige deuk te voorzien. Dit overkwam Tobias van Velsen (Voet nr. 58) in 1714. De aanleiding was de benoeming van Van Velsen als afgevaardigde naar de Landdag. Zijn mede-stadsbestuurders betitelden hem echter als een politieke lichtgewicht die niet in staat zou zijn de belangen van Bolsward op waardige wijze te dienen. Het proces wegens smaad dat de edelsmid tegen zijn politieke opponenten voerde, is niet alleen intrigerend door het inzicht dat het in de politieke verhoudingen en stijl van opereren van die tijd biedt, maar is ook van belang door de gedetailleerde beschrijving van de praktijk van de keuring van het goud en zilver in het begin van de achttiende eeuw.²²

De rechtszaak begon met een zitting op 21 maart 1714. Van Velsen beloofde toen dat hij binnen een maand actie zou ondernemen naar aanleiding van de geuite protesten. Zijn voornaamste politieke opponent was de jurist Harmannus Bornaeus. Tijdens de zitting van 11 april 1714 verklaarden de vroedschapsleden Pieter Foppes Agema, Sipke Monsma, Lammert de Gavere en collega-edelsmid Pieter Horrius (Voet nr. 54) zich tegen de beschuldigingen van Van Velsen te zullen verweren. Op 18 april kwam de zaak opnieuw voor de rechter. Duidelijk is dat Van Velsen in De Gavere en Agema tijdens de verkiezing voor de afvaardiging geduchte tegenstanders had gehad. Pieter Horrius had niet op zijn collega gestemd.

Bornaeus en zijn cliëntèle waren van mening dat Van Velsen niet over de capaciteiten beschikte om naar de Landdag uitgezonden te worden. De edelsmid had op 21 februari 1714 een rekest ingediend om het verzoek daartoe in te trekken. Bornaeus had toen gereageerd met de opmerking dat Van Velsen verscheidene malen de goud- en zilverwetgeving had overtreden. Hij meende dat dit gesjoemel 'de censuur van de hoge overigheid onderhevig soude sijn'. Van Velsen beschouwde deze aantijging als laster. Tijdens het proces ging zijn advocaat nader in op het aspect van 'betrouwbaarheid'. De tegenstanders van de edelsmid meenden dat hij 'met opzet en voorbedagte gemoede sijn evennaasten heeft bekort en bedrogen en sig op een onbehoorlijke wijze gesogt [had] te verrijken'. Hij zou diverse malen goud en zilver gemaakt en verkocht hebben dat ver beneden de keur was. Horrius voegde daaraan toe dat hij als stadskeurmeester Van Velsen verschillende malen had ge-

22 Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 86, f. 87-194v.

waarschuwde. Als voorbeeld haalde hij Grietje Wagenmaker aan die een ‘slechte’ gouden ring gekocht zou hebben. Bij de vrouw was twijfel over de kwaliteit van het materiaal gerezen en ze was met de ring naar Leeuwarden gereisd om hem door keurmeester-generaal Ketel (Voet nr. 438) te laten toetsen. Die had vastgesteld dat het goud inderdaad niet aan het wettelijk gehalte voldeed. Van Velsen was daarop met 21 stuivers beboet. Volgens de verdediging toonde dit geringe bedrag echter aan dat zelfs de eerlijkste edelsmeden wel eens materiaal verwerkten dat onder het gehalte uitkwam.

Desgevraagd moest ook Pieter Horrius erkennen dat dit wel vaker voorkwam en dat het vooral een gevolg was van de manier waarop getoetst werd. Om dit argument kracht bij te zetten, richtte Van Velsens advocaat de aanval op Horrius. Was hem in 1698 of 1699 niet iets soortgelijks overkomen toen hij van vroedsman Barent Rowel en zijn vrouw goud had aangenomen om daar een oorijzer van te maken? Het echtpaar had voor dit goud een rijksdaalder per engels betaald en voor het fatsoen een ducaton. Toen Rowel enige tijd later naar de keurmeester-generaal in Leeuwarden was gegaan, omdat hij vermoedde dat het goud niet van de voorgeschreven kwaliteit was, had Ketel na de toetsing uitgeroepen: ‘Wat sal dit wesen?’ Toen Rowel uitlegde dat hij dat graag van hem wilde horen, had de keurmeester-generaal verbaasd uitgeroepen: ‘Wat te duivel weet ik wat het is?’ De heren kwamen overeen dat Ketel bij het eerstvolgende bezoek aan Bolsward Horrius met de gang van zaken zou confronteren. Enige tijd later deed Ketel de stad aan en hij liet de keurmeesters van het gilde bij zich komen. Ook Horrius werd gesommeerd te verschijnen. Hij kon zich de zaak plotseling weer herinneren, maar meende dat het oorijzer niet beneden de keur, maar juist ver daarboven was geweest. Op de vraag of Horrius niet een boete had gekregen en dat het oorijzer in stukken was geknipt, antwoordde hij ‘niet te denken dat sulcx in waarheit bestaat.’ In werkelijkheid had Horrius, na bemiddeling van Ketel, een financiële regeling met de gedupeerden getroffen.

Een tweede voorbeeld van Horrius’ nalatigheid betrof een gouden oorijzer dat hij voor Frouckje Ysbrands had gemaakt. De vrouw – op dat moment nog vrijster – was later gehuwd met Pieter Boltjes, de Harlinger schipper van het Admiraliteitsjacht. Horrius kon zich ook deze zaak niet herinneren, maar wist nog wel dat hij aan de moeder van Frouckje een gouden oorijzer had geleverd. Dit stuk was eveneens door Ketel afgekeurd. De advocaat van Van Velsen vroeg Horrius vervolgens of hij ook niet eens een brandewijnkom had gemaakt van minderwaardig zilver die ook niet met de vereiste keuren was getekend. Diens antwoord is interessant vanwege zijn beschrijving van het gebruik van Friese keurmerken. Horrius merkte op dat: ‘Sulcx moet geblijcken en soo hij niet getekent is ’t seker dat deselve niet hoger is uitgegeven als voor kleine keur, en wel swaarder stuk van kleine keur wort uitgelevert.’²³

23 Het ontbreken van de jaarletter en het stadskeur betekent dat het tweede gehalte zilver betrof. Dit is niet bijzonder. Veel Friese brandewijnkommen uit het laatste deel van de achttiende eeuw zijn alleen met het meesterteken gekeurd. Het hoge gewicht was kennelijk ook niet bijzonder voor een stuk van kleine keur.

Om te bewijzen dat het werken met te laag gehalte ook de andere gildebroeders wel overkwam, haalde Van Velsens advocaat Frans Lous Machet (Voet nr. 57) als voorbeeld aan. Hij had ooit een gouden oorijzer voor Antje Grons, de ongehuwde dochter van de ontvanger van Burgwerd, Claas Jacobs Grons, gemaakt. De moeder van Antje had de zaak niet vertrouwd en was naar Ketel gereisd om te vragen of het stuk wel deugde. Ook in dit geval moest de keurmeester-generaal vaststellen dat het gehalte niet klopte. In het bijzijn van Antje en haar moeder had de keurmeester-generaal Machet toen gedwongen het oorijzer in stukken te knippen. Iets vergelijkbaars was Machet overkomen toen hij een oorijzer aan Frouckje Reiners uit Burgwerd had verkocht. Ook van dit oorijzer stelde Ketel vast dat het gehalte niet met de merken overeen stemde. De getuigen verklaarden dat ze dit geval niet kenden en dat gold ook voor het gedoe rond een bijbeltje met zilveren haken dat Machet aan dr. Tammerus Visscher had verkocht. Achteraf bleek het boekje afkomstig te zijn uit een boedelveiling. Keuring toonde aan dat de haken van verzilverd koper waren gemaakt. De advocaat van Van Velsen opperde dat deze voorbeelden een duidelijk bewijs vormden voor het feit dat ook andere Bolswarder meesters wel in gebreke bleven. Het vergrijp van zijn cliënt werd daarmee wel in perspectief geplaatst.

Edelsmeden uit andere Friese steden liepen ook wel eens tegen de lamp. Aan de getuigen werd gevraagd of zij bekend waren met het geval van een ring die gemerkt was met het meesterteken van een Harlinger edelsmid. De ring bleek ver beneden de keur en ook in dit geval was keurmeester-generaal Ketel doortastend opgetreden. Maar in al deze gevallen was van boze opzet geen sprake geweest. Waren de getuigen het dan niet met Ketel eens dat ‘dese gemelde silversmeden des niet te min hout voor eerlijcke luiden’ en dat ‘deselve van wegens [...] misslagen in genen dele mogen nog kunnen worden gehouden voor bedriegers of vuil gewin soekers’? Horrius stelde vast dat het wel degelijk uitmaakte en dat hij Van Velsen vaker had gewezen op zijn frauduleuze handelen.

In een poging de betrouwbaarheid van zijn cliënt te staven, riep de advocaat van Van Velsen twee getuigen op. Rinnert Harckes Baardt was tien jaar bij de edelsmid in dienst geweest en Ipeus Siccama (Voet nr. 60) had ooit twee jaar voor hem gewerkt. Zij vertelden dat Van Velsen een bloeiend bedrijf dreef toen hij met Bornaeus en consorten in conflict was geraakt. Jaarlijks waren grote partijen zilver en goud verwerkt. Hun baas was bij het smelten van het edelmetaal altijd zorgvuldig te werk gegaan.²⁴ Hij had de legeringen steeds in het bijzijn van zijn knechten gemaakt en hun de ‘toets laten visiteren’. Ook had hij hen op het hart gedrukt toch vooral met soldeersel van goede kwaliteit te werken. De knechten meenden dat het

²⁴ Van Dillen, *Bronnen* III, no. 118, 56-57; Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris F. van Banchem, inv.nr. 310, f. 287v. In Amsterdam was sprake van een specialisme, zo blijkt uit een contract uit 1634. Hans van Hoogendorp ‘gesworen raffineur ende scheyer van gout ende silver’ kwam toen met edelsmid Augustinus Pas overeen hem ‘te leren ende onderrechten de conste van raffinaterie ende ’t scheyen van gout en silver’. In Friesland werd het zilver door de edelsmeden zelf op gehalte gebracht.

goud en zilver juist daarom altijd van de voorgeschreven kwaliteit waren geweest. Aan getuige keurmeester-generaal Ketel werd gevraagd of het juist was dat hij in de zeventien jaar dat Van Velsen als edelsmid werkte drie maal tegen hem was opgetreden. Ketel beaamde dat feit. De eerste keer betrof het een zilveren schaar en een beugel, de tweede keer een gouden ring en tenslotte ging het om een zilveren lepel. Het zilverwerk was door Ketel afgekeurd en in stukken gebroken. Het probleem met Grietje Wagenmaker had Van Velsen opgelost door een ruil aan te bieden. De edelsmid was bij deze transactie zelf niet aanwezig en Sierck Hagius evenmin, omdat zijn vrouw toen nog vrijster was. Het klopte dus niet dat Wagemaker en Hagius beweerden dat Van Velsen aanwezig was. Sterker nog, volgens de advocaat van Van Velsen, had zij de ring nadat die door Ketel was afgekeurd en gebroken aan Gerardus Nijhof, de knecht van Frans Machet, gegeven om er een nieuwe van te maken. Nijhof liet hun vervolgens weten dat de ring niet van het correcte allooi was. Van Velsen was naar Hagius gegaan om te horen of dat waar was en had gezegd dat het buiten hem om was gebeurd. De edelsmid was bereid geweest de schade te vergoeden, maar kon niet geloven dat het verschil in waarde 4 stuivers per engels beliep. Van Velsen beloofde de gedupeerden de volgende dag met de toetssteen langs te komen en te bepalen wat er precies niet aan deugde. De volgende dag had Hagius echter anders besloten en de edelsmid moest onverrichterzake huiswaarts keren.

Frans Machet en Gerrit Pierkens (Voet nr. 55) hadden als keurmeesters Van Velsen regelmatig gewaarschuwd voor het werken onder het gehalte. Ze hadden op verscheidene momenten stukken afgekeurd en in stukken geknipt. Machet herinnerde zich dat hij eens een brandewijnkom had afgekeurd en hoe Van Velsen vervolgens het afgekeurde stuk onder zijn 'rok stak en soo ras hij konde daar mede heeft zoeken te ontsluipen'. Machet had hem achterhaald en de brandewijnkom afgenomen. Het voorwerp was vervolgens in de winkel van Pierkens aan stukken geknipt. Pierkens bevestigde die getuigenis en gaf aan dat ook hij ooit zilver Van Velsen had afgekeurd. Maar hij wist niet meer om welke voorwerpen het ging, omdat het lang geleden was gebeurd.²⁵

De zaak werd in 1716 door het Hof van Friesland in handen van een bemiddelaar gegeven. Die concludeerde dat de vergrijpen van Van Velsen niet zwaarwegend genoeg waren om zijn geschiktheid als afgevaardigde in twijfel te trekken.²⁶ Veel edelsmeden verklaarden immers dat het lastig was het zilver tijdens het smeltproces precies op het juiste gehalte te krijgen. In alle gevallen had de keurmeester-generaal steeds lage boetes opgelegd en daaruit bleek dat er geen boze opzet in het spel was geweest. Deze zaak was eerder het gevolg van een factiestrijd waarbij de ene partij zich niet had ontzien karaktermoord op de andere te plegen. Al met al blijkt uit deze zaak dat de zucht naar politieke macht de verhoudingen binnen de broederschap danig onder druk kon zetten.

²⁵ Blijkbaar hielden de keurmeesters hier geen boekhouding van bij.

²⁶ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 86, f. 325-329.

11.4 Familienetwerken

De sociale contacten van de edelsmeden van Bolsward beperkten zich niet tot het gilde of het stadsbestuur. Endogame huwelijken kwamen onder deze beroepsgroep veelvuldig voor.²⁷ Binnen de stad ontstonden op deze wijze dichtgesponnen sociale netwerken. Spin in het web van een uitgebreid familienetwerk was Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37). Deze enige zoon van Heercke Heerckes (Voet nr. 15) zag twee van zijn zonen met dochters van vakbroeders trouwen. Oene Annes Jorna huwde met Siouckjen Lolles, dochter van Lolle Jeltjes (Voet nr. 39) en Jelte Annes Jorna trouwde met Aeltje Riemersma, een dochter van Frans Riemersma (Voet nr. 33). Maar ook andere edelsmeden zochten partners binnen de eigen ambachtskring. Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) trouwde met Anna Intjes, een dochter van Intje Pieters (Voet nr. 8). Soms werden huwelijken met familieleden van vakbroeders in andere steden gesloten. Een dochter van Holle Sjoerds (Voet nr. 29) trad in 1625 met Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385) in het huwelijk. Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) trouwde in 1646 voor de derde maal. Ditmaal met de zuster van de Workumer edelsmid Cornelis Jansen (Voet nr. 721). Deze huwelijksrelaties kwamen ook bij katholieke edelsmedenfamilies voor. Claes Baardt (Voet nr. 42) raakte verwant aan de Leeuwarder edelsmedenfamilie Van der Lely door het huwelijk van zijn ex-schoonzuster Ynske Nannes Ockma met Frederick Jarichs van der Lely (Voet nr. 424).

Opvallend is ook de verbinding tussen de edelsmeden- en predikantenfamilies die volgens de historicus Wiebe Bergsma sociaal gezien tot de middenklasse behoorden.²⁸ Een dochter van Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) was getrouwd met Johannes Serapio, predikant van Tjerkwerd en een zuster van Frans Riemersma huwde Michael Holstius, dominee te Exmorra en Allingawier. Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) trad met de weduwe van Sixtus Acronius, de Huizumer predikant, in het huwelijk en Jan Janssen Olthoff (Voet nr. 49) hertrouwde de weduwe van Sjouke Balck, de voormalig predikant van Wons. Pieter Horrius (Voet nr. 54) en Tobias van Velsen (Voet nr. 58) waren telgen uit predikantenfamilies.

11.5 Vermogenspositie

In hoofdstuk 10 is beschreven waarom de gereformeerde edelsmeden van Bolsward op grond van hun politieke invloed niet binnen de traditionele indeling van de maatschappelijke gelaagdheid vallen. Vielen zij qua vermogen wel binnen de klassieke indeling van De Vries en Van der Woude? Een beginnend edelsmid moest bij aanvang van zijn werkzaamheden behoorlijk investeren in kapitaalgoederen en edelmetaal. Hij kon zichzelf een grote dienst bewijzen door te kiezen voor een

²⁷ Luijt, *Catalogus Dokkum*, 17. Dit fenomeen is ook in Dokkumesignaleerd.

²⁸ Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 130; Bergsma, *Gideonsbende*, 208.

partner met een 'klinkend karakter'. Gegevens uit de wees- en weesrekeningboeken tonen aan dat de huwelijkspartners van de Bolswarder edelsmeden niet zelden een substantieel deel van het ondernemerskapitaal inbrachten.²⁹ Toen Claes Baardt in 1681 een acte van separatie liet opstellen, bleek dat bij aanvang van het huwelijk zijn vrouw 8.600 carolusguldens had ingebracht, terwijl Baardt zelf 1.873 carolusguldens had meegenomen.³⁰

In de volgende paragrafen wordt een reconstructie gegeven van het bezit van de edelsmeden in Bolsward. Daarbij zal een aantal vormen van bezit in beeld worden gebracht. Voor meer gedetailleerde informatie over onroerend goed wordt naar de biografische schetsen verwezen waar ook gegevens over bezit aan landbouwgrond worden vermeld. De meeste edelsmeden in Bolsward waren eigenaar van onroerend goed. Ze bezaten vaak verschillende huizen en kamers in de stad en ontvingen vaste inkomsten uit eeuwige renten en huur van huizen en grond.³¹ In Bolsward stonden de voornaamste panden aan de Marktstraat. Het navolgende overzicht maakt duidelijk waar de edelsmeden van Bolsward onroerend goed bezaten.

Intje Pieters (Voet nr. 8) woonde in 1588 aan de Marktstraat. Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) stierf in 1610 in de Snorstraat.³² Gerrit Hendricks (Voet nr. 20) woonde in 1616 aan de Marktstraat. Heercke Heerckes (Voet nr. 15) bezat in 1618 huis in de Sint Jansstraat. Folckert Rochus (Voet nr. 32) woonde in 1619 aan de Dijlacker. In 1664 verkocht hij zijn woonhuis aan de Wipstraat. Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) kocht in 1621 een huis aan de Dijk. Hij bezat in 1639 een half huis bij de Spijkerpost. Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) werd in 1631 eigenaar van huis aan de Rijkstraat. Trincke Coops, weduwe van Holle Sjoerds (Voet nr. 29) woonde bij haar overlijden in 1632 aan de Grote Dijlacker. Lolle Jeltjes (Voet nr. 36) kocht in 1633 een huis aan de Grote Dijlacker bij de Drieposten. Anne Heerkes Jorna (Voet nr. 37) woonde in 1631 aan de Marktstraat. Bij zijn dood in 1682 woonde hij aan de Wipstraat. Jan Sjoerds (Voet nr. 31) kocht in 1632 een huis aan de Marktstraat. Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) erfde van zijn vader Jan Sjoerds een huis aan de Marktstraat. Hij kocht in 1680 een huis aan het Groot Sand. In 1658 verwierf Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40) een half huis aan de Koornmarkt/Marktstraat. Arian Fransen Riemersma (Voet nr. 41) erfde via zijn vrouw verschillende panden. Bij de

²⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 158, f. 60v-63. Claes Harmens Allingha, de vader van Lyeuckjen, de latere vrouw van Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38), liet bij zijn dood zijn kinderen ruim 16.000 carolusguldens na. Na aftrek van de kosten bleef er bijna 7.000 carolusguldens over om te verdelen.

³⁰ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16550, d.d. 15 maart 1681. Zie ook Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16556, d.d. 4 mei 1687. Ook Tiaerdt van der Lely (Voet nr. 420) en Grietje Jacobs Cuynder lieten een akte van separatie opstellen. In Sotheby's, *The Joseph R. Ritman Collection of 16th & 17th Century Silver*, Geneva, 16 mei 1995, nr. 40-41 is een drinkhoorn afgebeeld die ooit in het bezit was van de familie Cuynder.

³¹ Tump, *Ambachtelijk geschoold*, 61. De bestuursleden van het Rotterdamse edelsmedengilde waren, op uitzondering van één meester na, eigenaar van een winkelpand. In Haarlem was de situatie niet veel anders.

³² Vaak hing aan de winkelgevel een uithangbord dat verwantschap met het ambacht uitdrukte. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris P. Carelse, inv.nr. 713, f. 523-535, d.d. 28 januari 1634. In boedelbeschrijving van de Amsterdamse juwelier Hans Jansz uit 1634 komen twee uithangborden voor: een '*conjax pijp*' voor de winkel in gedistilleerd van zijn echtgenote Truijtte Pieters en een koperen uithangbord met '*de drie peerlen*'.

definitieve afrekening van zijn nalatenschap in 1677 werden een huis met pakhuis naast de Waagpijp, een woonhuis aan de Hoogstraat waar zijn weduwe woonde en een huis aan de Kerkstraat tegenover het Weeshuis genoemd. Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) kocht in 1660 een half huis aan de Kerkstraat en in 1668 van Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44) een huis aan de Grote Dijlacker. Baardt bezat ook een huis aan de Sint Jansstraat. Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) woonde aan de Markstraat. Rienk Fransen Baardt (Voet nr. 45) erfde van zijn ouders een huis aan de Rijkstraat. Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) woonde op het moment van zijn belijdenis in 1661 aan de Koornmarkt/Markstraat. Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47) woonde in 1672 aan de Markstraat in het huis dat zijn ouders hem nalieten. Epke Meies Enga (Voet nr. 48) woonde in 1664 aan de Markstraat in een huis dat door zijn vrouw Hidte Pouwels was ingebracht. Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) woonde in 1666 aan de Markstraat in een huis dat zijn ouders in 1630 hadden gekocht. Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) woonde in 1668 aan de Koornmarkt. Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) kocht in 1678 de rest van een huis 'gelegen bij het stadhuis op de Keizerscroon'. In 1695 woont Harcke Baardt (Voet nr. 52) aan de Rijkstraat. In 1697 kocht hij een huis op de hoek van de Koornmarkt/Rijkstraat. Meie Epkes Enga (Voet nr. 53) woonde in 1686 aan de Marktstraat. Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54) zat in 1695 in een pand op de Dijk. Marten Martens Agema (Voet nr. 55) had in 1708 een huis annex slagerij aan de Kleine Dijlacker en in 1711 een huis aan de Nieuwmarkt. Tobias van Velsen (Voet nr. 58) woonde in 1708 op het Groot Sand. Gerrit Willem Pierkens (Voet nr. 55) bezat in 1719 een huis aan de zuidkant van de Nieuwmarkt.

Uit dit overzicht blijkt duidelijk dat veel edelsmeden in Bolsward op een voorname locatie over onroerend goed beschikten. In Haarlem zien we iets vergelijkbaars.³³ Aan de gevel van Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) hing in 1610 'een koperen uthangende borde geschildert met een golden kretsen'.³⁴ Behalve in huizen investeerden bemiddelde edelsmeden in boerderijen en landbouwgrond. Soms lag dat land in de nabijheid van de stadsmuur, maar de koop van land in de omliggende grietenijen kon ook politiek gemotiveerd zijn door het stemrecht dat aan de percelen verbonden was.

11.5.1 *Voorraad edelmetaal*

De edelsmid maakte gebruik van verschillende soorten kapitaalgoederen. In zijn werkplaats gebruikte hij een aantal grote werktuigen zoals een oven en een werkbank of stavelij. Daarnaast had hij gereedschap dat uit hamers, ponsen, mallen, matrijzen, gipsen of loden afgietsels bestond. Tevens maakte hij gebruik van boeken en voorbeeldprenten. De waarde van het gereedschap bedroeg gemiddeld tussen de 80 en 150 carolusguldens. De aanwezigheid hoeveelheid edelmetaal in de winkel en

³³ Voet, *Haarlemsche goud- en zilversmeden*, 120, noot 38. Onderzoek op basis van het kohier van de Tiende Penning uit 1543 wijst uit dat de meeste goudsmeden in een straal van 150 meter rond de Sint Bavo woonden.

³⁴ Tresoar, ORA, inv.nr. 126, f. 201-207v.

werkplaats op het moment van de inventarisatie geeft een indruk van het ondernemerschap. Deze gegevens zijn afkomstig uit de inventarisboeken die tussen 1552-1561 en 1603-1809 zijn bijgehouden. Hierin bevonden zich een twaalfstal beschrijvingen van Bolswarder edelsmedenboedels. De gegevens zijn in tabel X.I verwerkt. Hieruit valt af te leiden dat er grote verschillen bestonden wat betreft de voorraad edelmetaal, schulden en vorderingen. De gemiddelde waarde van de zilvervoorraad bedroeg in Bolsward 448 carolusguldens, terwijl de gemiddelde waarde van alle 72 Friese edelsmedeninventarissen uitkomt op 1.309 carolusguldens. Dit bedrag werd afgeleid uit 34 inventarissen. In elf gevallen beschikte een Bolswarder edelsmid over een grotere voorraad dan gemiddeld. Bij Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33), Tobias van Velsen (Voet nr. 58) en Laurens Jacobs Ringnald (Voet nr. 64) was dat het geval. Ook de bedragen aan contant geld, schulden en vorderingen verschillen sterk. De weduwe van Holle Sjoerds (Voet nr. 29), Frans Riemersma en Tobias van Velsen hadden grote vorderingen uitstaan, terwijl Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44) bij zijn dood in 1665 vooral schulden naliet.

11.5.2 *Vermogensaanslag in 1672*

Ter aanvulling op de voorraadgegevens wordt in deze paragraaf ingegaan op de omvang van het vermogen van de edelsmeden in Bolsward. Het stadsarchief van Bolsward bewaart twee lijsten met persoons- en belastinggegevens uit 1672 die voor de bepaling van het vermogen interessante gegevens bevatten.³⁵ In 1672 had de Friese overheid dringend geld nodig om de defensie op orde te brengen. Hiervoor riepen de Friese Staten een extra belasting in het leven.³⁶ De historicus Cor Trompetter merkt op dat dergelijke bronnen met de nodige voorzichtigheid gebruikt moeten worden, omdat de absolute vermogenscijfers slechts een indicatie van het werkelijke bezit geven. Daarnaast zijn de gegevens uit verschillende steden en plaatsen moeilijk vergelijkbaar.³⁷ De historicus Johannes Faber noemt één van de Bolswarder lijsten,³⁸ het tweede – ongedateerde – kohier niet.³⁹ Dit kohier is later in het jaar opgemaakt door de grietmannen van de omliggende grietenijen en de magistraat van Bolsward, nadat eerder op 4 januari 1672 per stadskwartier de hoofden- en familielijst was opgesteld.

Het eerste kohier bevat een opsomming van bewoners met de vermelding van het aantal personen per huishouden en de hoogte van hun ‘capitaal’.⁴⁰ In de linker marge staan in veel gevallen de bedragen vermeld die het resultaat zijn van een na-

35 GAB, inv.nr. 151 Lijst van aangeslagenen in de 100ste penning. Met dank aan wijlen drs. Onno Hellinga voor zijn opmerkingen over deze belastingkohieren.

36 Trompetter, *Gewestelijke financiën*, 165.

37 Trompetter, *Een grote familie*, 91-92. Zie Dubbe, *Zwolse zilver*, 15-17. Voor een vergelijking met de financiële positie van Zwolse edelsmeden in 1671.

38 Faber, *Drie eeuwen* 1, 30, noot 24.

39 GAB, inv.nr. 407 Register vande quitantien der extraordinaris betaelde ducatonnen binnen Bolsward.

40 Trompetter, *Een grote familie*, 92. De auteur meent dat de belastingmoraal in 1672 beter zal zijn geweest in verband met de oorlogssituatie, maar merkt ook op dat inning van belastingen altijd een problematische zaak is geweest.

dere taxatie. Vaak gaat het om een verhoging van het getaxeerde bedrag. Kennelijk was dat nodig, omdat de burgers van de stad niet altijd een bedrag opgaven dat overeenstemde met hun werkelijke vermogen. Uit de tweede lijst blijkt dat de opgehoogde bedragen het uitgangspunt vormden voor de verrekening in de tweede lijst. Dat was in het voordeel van de belastingplichtige, omdat de goedschatting of 100^e penning een belasting van 1% was over het totaalbedrag aan kapitaalgoederen.

De historicus Onno Hellinga meende dat de tweede lijst een verrekening was.⁴¹ De burgers werd een belasting van 1% over hun kapitaal opgelegd en het betaalde bedrag werd achteraf verrekend met de buitengewone aanslag die zij over de schoorstenen en florenen dienden te betalen. Dat was ook de reden waarom grietmannen van de omliggende grietenijen bij de verrekening een rol speelden. Het stadsbestuur van Bolsward had slechts zicht op het grondbezit onder klokslag van de stad en veel minder op het onroerend goed dat hun ingezetenen buiten de stad bezaten.⁴² Vandaar dat zij de bemoeienis van die grietmannen wel moesten toestaan, omdat die wel over deze waardevolle informatie beschikten. Als rekenvoorbeeld kan de aanslag van de chirurgijn Mevis Salvis Rolwagen dienen. Hij staat op beide lijsten als eerste genoteerd. Rolwagen werd voor 500 carolusguldens aangeslagen op de eerste lijst en op de tweede lijst zien we dat bedrag als uitgangspunt voor de goedschatting. De chirurgijn betaalde voor vier schoorstenen 12-12-0. Hieruit kunnen we het bedrag per schoorsteen berekenen, namelijk 3 carolusguldens en 3 stuivers, oftewel het equivalent van een ducaton. Aangezien de goetschatting 1% van 500 carolusguldens bedroeg, hoefde hij geen extra belasting te betalen. Burgemeester Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) werd voor 5.000 carolusguldens aangeslagen. Het aantal schoorstenen waarover deze edelsmid werd aangeslagen bedroeg twaalf. Dit zal het totaal aan schoorstenen zijn geweest op alle huizen in zijn bezit. Voor de schoorstenen moest hij 37-16-0 afdragen. Aan goedschatting had hij al 50 carolusguldens betaald, zodat hij nog 12-4-0 moest bijbetalen.

Welke gegevens kunnen we aan deze kohieren ontlelen? Achter in de lijst van 4 januari 1672 werd het aantal hoofden in eerste instantie op 3.279 bepaald. Een nadere taxatie op 30 januari 1672 bepaalde het uiteindelijke aantal op 3.294. Faber nam dit laatste getal over. In de 'corte staet van 1689' telde men in Bolsward 2.222 hoofden. Deze achteruitgang schreef Faber toe aan de omstandigheid dat in 1689 de categorie armen buiten de telling was gelaten. Hoeveel armen telde Bolsward in 1672? In de lijst van 4 januari 1672 zien we sommige armen als speciale categorie met de omschrijving: 'dese nae volgende leve van de arme gave' opgenomen. Het

41 Dat volgt ook uit de titel van het tweede kohier: *Register vande personen die in den jare 1672 in de goedschattinge naer voorgaende aengevinge & daerop volgende tauxatie vanden heeren grietluiden & magistraets personen innen der stede Bolsward naer voorgaende ..sumptie van den selve heeren aengeslagen sijn, & mede vant geene sij respectievelijk daerinne van den extraordinaris florenen & schorstienen volgens resolutie van den heeren Staten der Landen & nadere aenschrijvinge van den Heeren Gedeputeerden hebben te corten alles in manieren soo volgt*.

42 Hoewel in sommige gevallen de hypotheek-, de inventarisatie- en de proclamatieboeken hierover wel gegevens bevatten.

gaat in totaal om zeven gealimenteerden die zelfstandig woonden, 24 mensen in het Armhuis en 60 personen in het Weeshuis, inclusief de weeshuisvader en moeder. Onder het Dijklackerkwartier vallen ook de inwoners van het Sint Anthony Gasthuis. Behalve de gasthuismoeder woonden er op het moment van de telling negen personen van wie er twee voor 1.000 carolusguldens zijn aangeslagen, de rest voor 'nihil'. In het Noorder en Zuider Haitsebaankwartier bevonden zich vijftien personen in de Diaconije camers en veertien in de gemeente 'camers'. Daaronder waren ook een soldaat met drie gezinsleden. Al deze bewoners zijn niet aangeslagen. Tenslotte zien we zeventien personen in 'de diaconije int convent'. Aangezien per stadskwartier door verschillende stadsbestuurders tegelijkertijd werd genoteerd, is de gebruikte terminologie niet altijd even consequent. Er is een categorie die met de vermelding 'pauper' voorkomt. De hoofdbewoner en de hoofden zijn dan geteld, maar ze zijn voor 'nihil' aangeslagen. In totaal gaat het om 77 personen. Maar er is ook een groep mensen voor 'nihil' aangeslagen die niet tot de categorie van de paupers is gerekend. In dit geval gaat het om 1.056 personen. Tenslotte is er de categorie 'slapers'. Vaak betreft het hier inwonende soldaten.

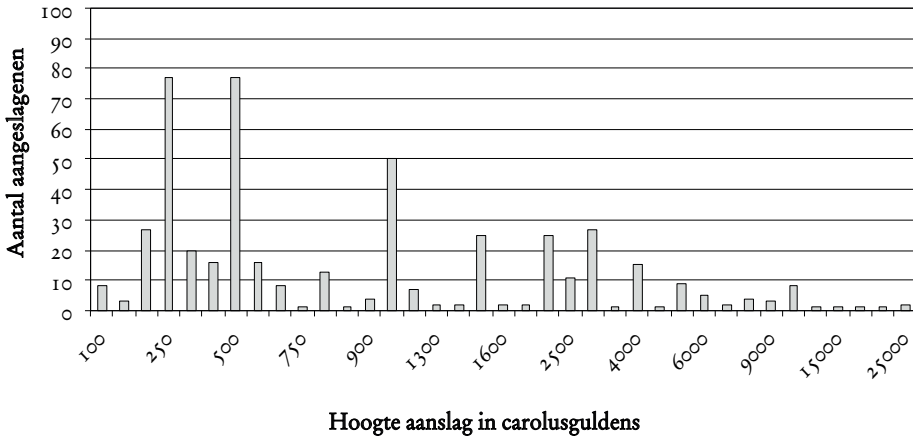
Het grote verschil tussen het aantal hoofden is zoals gezegd veroorzaakt doordat in 1689 de armen niet zijn meegeteld. De tweede lijst van 1672 bevestigt dit vermoeden. Hierop staan de inwoners vermeld met het aangeslagen bedrag van de 'goetschatting' en een omschrijving van de schoorstenen en floreenbelasting. De personen die op de eerste lijst voor 'nihil' zijn aangeslagen, de paupers en de inwoners van de verschillende instellingen voor armen, ontbreken. Mogelijk kan het verschil ook verklaard worden door het meetellen van de garnizoenssoldaten die in 1672 in Bolsward gelegerd waren. In totaal bestaat de categorie 'soldaten' uit 360 hoofden.⁴³ Uit de tweede lijst valt niet op te maken of deze categorie er niet op voorkomt door gebrek aan kapitaal of door vertrek van de soldaten. Voor deze studie zijn de twee lijsten uit 1672 goed te gebruiken ter bepaling van de hoogte van de aanslag van de edelsmeden. In het algemeen valt op dat vergeleken met Sneek de categorie hoge vermogens gering is.⁴⁴

Wat kunnen we met betrekking tot het vermogen van de Bolswarder edelsmeden vaststellen? Pietie Bangma, de weduwe van Douwe Elings Bangma, werd voor het hoogste bedrag aangeslagen, namelijk voor 35.000 carolusguldens. Met 32.000 behoorde koopman Claes Clasen Balck senior ook tot deze categorie. Zijn zoon, keurmeester-generaal Claes Clasen Balck (Voet nr. 50), beschikte over een kapitaal van 17.000 carolusguldens. Dominee Bornaeus, één van de twee predikanten van de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Bolsward, werd voor hetzelfde bedrag genoteerd. Zijn collega Adolphus Marck kwam voor 7.000 in de boeken. Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) werd ook voor 7.000 carolusguldens aangesla-

⁴³ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 227, f. 84v waarin sprake is van een Douwe Douwes, die op 10 februari 1672 als soldaat in het regiment van Jonker Jarich van Ockinga in Bolsward in garnizoen ligt.

⁴⁴ Trompetter, *Een grote familie*, 92; Schroot, *Vijf eeuwen armenzorg*, 63. De Personele Impositie van 1578 laat dat beeld ook zien.

GRAFIEK XI.1 AANTAL AANGESLAGENEN EN HOOGTE VAN DE AANSLAG IN HET KOHIER VAN DE 100STE PENNING IN BOLSWARD (1672)

Bron: GAB, inv.nr. 151.

gen, maar tevens voor de 5.000 van zijn overleden schoonmoeder. Het kapitaal van Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) werd geschat op 15.000, dat van Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) op 5.000, evenveel als dat van zijn zoon Jan Annes Jorna (Voet nr. 43). Ook Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) werd voor 5.000 aangeslagen. Het kapitaal van Hendrickje Cluyter, de weduwe van Arian Fransen Riemersma (Voet nr. 41), werd net als de katholieke edelsmid Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47) op 4.000 geschat. Zijn vader, de zuivelkoopman Douwe Idsen Rispens, was goed voor 14.000 en geloofsgenoot Rienk Fransen Baardt (Voet nr. 45) werd op 2.000 geschat. Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) werd voor 1.200 aangeslagen. Uit het kohier blijkt dat de hoogbejaarde Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) bij zijn dochter en schoonzoon Johannes Steindam inwoonde. De negen edelsmeden werden samen voor een totaalbedrag van 66.2000 carolusguldens aangeslagen. Het gemiddelde bedrag bedroeg 7.355 carolusguldens. Balck, Munnickhuys en Poelgeest zaten daar dus ruim boven.

Uit tabel XI.1 blijkt dat de edelsmeden als groep tot de hoogst aangeslagen burgers behoorden. Ter vergelijking volgen hier nog een aantal inwoners met vermelding van hun beroep en de aanslag. De organist en belastinginner Jurian Ilpendam werd voor 2.000 genoteerd, de predikant van de Nederduits Gereformeerde Gemeente ds. Gerhardus Moda voor 8.000, stadssecretaris Gysbertus Siersema voor 5.000 en de conrector van de Latijnse school voor een schamele 250 carolusguldens. Het nadeel van de kohieren uit 1672 is natuurlijk dat het om momentopnamen gaat. Willen we meer te weten komen over de welstand van deze ambachtslieden, dan kunnen gegevens over bijzondere huisraad extra informatie opleveren.

11.5.3 *Materiële cultuur*

Boedelinventarissen en weesrekeningboeken bieden gegevens over de materiële cultuur. Sommige Bolswarder edelsmeden bleken te beschikken over huisraad die bij de Friese adel en hogere burgerij niet zou hebben misstaan. Jacob Baukes Ab-bema (Voet nr. 40) was bijvoorbeeld eigenaar van een klavecimbel met een taxa-tiewaarde van ruim 67 carolusguldens.⁴⁵ In het milieu van de edelsmeden werd regelmatig gemusiceerd. Hendrickjen Joostes Cluyter, de latere vrouw van Ari-an Fransen Riemersma (Voet nr. 41), kreeg in haar jeugd muziekles van Jan Ap-kes Beningh, een organist uit Leeuwarden.⁴⁶ De inventarissen van inwoners van Bolsward en de omliggende grietenijen maken duidelijk dat het bezit aan portret-ten niet uitsluitend was voorbehouden aan de Friese landadel. Binnen de kring van de edelsmeden kwam dit ook voor. Als voorbeeld kunnen de ‘effigies van Hen-drick Cluyter & Hendrickjen Butterman’, de grootouders van Hendrickjen Joos-tes Cluyter dienen.⁴⁷ In de boedels van de Bolswarder edelsmeden worden meestal wel schilderijen vermeld, maar er zijn geen vermeldingen van portretten aangetrof-fen.⁴⁸

De historica Janneke Tump besteedt in haar dissertatie aandacht aan de gelet-terdheid van de Haarlemse en Rotterdamse edelsmeden. Zij concludeerde dat de reken- en tekenkundige kennis voor de edelsmeden op schriftelijke wijze circu-leerde.⁴⁹ Iemand moest dus kunnen lezen en schrijven om zich de vaardigheden van het beroep eigen te kunnen maken. De geletterdheid van een persoon kan in-geschat worden aan de hand van het vermogen een handtekening te plaatsen en aan de aanwezigheid van boeken in een boedel. In Bolsward waren alle edelsmeden bij machte om hun handtekening te zetten en in alle sterfhuisinventarissen van edel-smeden zijn boeken aangetroffen. Daaronder bevonden zich titels uit de klassieke oudheid, religieuze werken, maar ook registers of kladboeken waarin de boekhou-ding werd bijgehouden. Bij Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) stond in 1610 naast vaklite-ratuur werk van Desiderius Erasmus op de plank. De edelsmid bezat naast ‘cunst-boecken’ ook twee boekjes met een beschrijving van het muntgeld dat in Friesland

45 Het invoeren van het woord ‘klavecimbel’ in de Boedelbank van het Meertens Instituut leverde 14 treffers op. Voor zover bekend behoorden de meeste eigenaren tot het patriciaat. Geraadpleegd op 6 mei 2015. Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 142, f. 1-7. De organist Jurjen Ilpendam repareerde dit soort instrumenten. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 162, f. 177v. Dit instrument wordt ook genoemd in een geschil tussen Pieter Johannes Langweer (Voet nr. 390) en zijn schoonzuster Hester Noot. Zij had van haar ouders een ‘clavisymbal’ gekregen. Langweer eiste – tevergeefs – een derde deel van de waarde van het instrument. Zie HCL, O 40, f. 130v-131v, d.d. 19 september 1640.

46 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 164, f. 192-193. ‘Mr. Jan Beningh, organist tot Leeuwarden voor een half jaar leergelt van ’t spelen op de claviercymbael, betaelt [...] 16 juni 1647: 16-0-0’.

47 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 132, f. 1-5.

48 HCL, y 37, f. (439) 451-462, d.d. 4 februari 1652 f. 447. In de sterfhuisinventaris van de Leeuwarder Eelcke Wynties (Voet nr. 399) is sprake van ‘vier schilderijen sijnde beeltenissen van w: Eelcke Wijnties & sijn huisvr. & twee harderstronjys naer ’t leven van haer broeders kinders getekent.’ Zie *Catalogus Jacob Backer*, 132-133. voor een portret van een jongen en een meisje verkleed als jager en herderin. Dit schilderij werd in 2010 door de Friesland Bank aangekocht. Zie ook HCL, y 72, f. 147-154 en 188-189v. ‘Een conterfeitsel van wijlen Arrien Mensma cum uxore in een kist’.

49 Tump, *Ambachtelijke geschoold*, 197-213.

circuleerde. Burgemeester Frans Riemersma (Voet nr. 33) beschikte in 1639 over diverse geschiedkundige titels, zoals een beschrijving van de verovering van 's Hertogenbosch door Samuel Ampzing (1590-1632). Als stadsbestuurder maakte Riemersma daarnaast gebruik van diverse juridische titels, maar hij bezat ook boeken over praktische zaken. Zo had hij een boek over bestrijding van de pest in de kast staan.

11.6 Faillissementen

De laatste decade van de zeventiende en de eerste tien jaar van de achttiende eeuw waren voor de Friese edelsmeden geen voorspoedige periode. Diverse gildebroeders raakten verstrikt in ernstige financiële problemen. Van Claes Baardt was al bekend dat hij door drankzucht uiteindelijk de voogdij over zijn echtgenote verloor.⁵⁰ Na zijn dood bleef de weduwe met schulden achter die ook haar zoon Harcke (Voet nr. 52) nog zouden achtervolgen.⁵¹ Niet alleen katholieke edelsmeden verging het slecht, ook gereformeerde collega's in Bolsward hadden het soms niet makkelijk. Marten Agema (Voet nr. 56) deed in 1710 afstand van zijn gilde-recht en werd ontvanger van de Trekwegtollen. Toen hij in 1727 overleed, deden zijn erfgenamen afstand van de nalatenschap, omdat die met schulden was bezwaard. Frans Lous Machet (Voet nr. 57), een leerling van Claes Baardt, kampte ook met financiële tegenslag.⁵² Na de dood van zijn vrouw bleef hij met de schulden van zijn schoonvader Goris Heerckes Buma zitten. Het leidde uiteindelijk tot inbeslagname van zijn winkelvoorraad. Welke alternatieve inkomstenbronnen konden de edelsmeden ter verhoging van het gezinsinkomen in dit soort tijden aanboren?

11.7 Loterijen

Het organiseren van een loterij was door de eeuwen heen een geschikt middel om grote evenementen te financieren of grote sommen geld te vergaren die nodig waren voor de wederopbouw van steden en dorpen die door natuurrampen of oorlogen waren getroffen.

Maar dit kanospel bood een edelsmid ook de mogelijkheid van zijn overvloedig zilverwerk af te komen.⁵³ De loterij was populair in de Noordelijke Nederlanden. Een criticus formuleerde het als volgt: 'Es gibt kein anderes europäisches Land in

⁵⁰ Schoen, 'Claes Fransen Baardt'.

⁵¹ Schoen, 'De familie Baardt'.

⁵² In het proces van Tobias van Velsen in 1714/1715 wordt terloops gerefereerd aan de 'kwade' leefstijl van Machet.

⁵³ Zie in dit verband Neil De Marchi, 'The role of Dutch auctions and lotteries in shaping the art market(s) of 17th century Holland', *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1995, vol. 28, issue 2, 203-221.

dem das Lotteriewesen oder besser das Lotterieuwesen solche Blüten trieb wie in den frühzeitlichen Niederlanden'.⁵⁴ Een vroeg voorbeeld van een loterij is de door het Schuttershof De Cruysboghe van Sint Joris in Middelburg in 1547 georganiseerde actie ter financiering van de bouw van een huis voor de schutterij.⁵⁵ Vanuit deze stad reisden verkopers door alle delen van de Nederlanden om loten aan de man te brengen. De prijzen waren zonder uitzondering zilveren objecten van sterk uiteenlopende omvang en waarde.

Ook in Friesland probeerden ondernemers de goklust van de bevolking aan te wakkeren. Loterijbriefjes aan toonder waren toen nog een onbekend fenomeen. Met het 'ingaan' of de inschrijving startte het spektakel. De 'uytganc' vormde het slot. Deelnemers konden hun naam laten registreren, maar het was ook mogelijk anoniem mee te doen. In die gevallen noteerde men een zogenaamde prose of rijmspreuk. Meestal bestond een dergelijke versje uit twee regels en was de inhoud een devies of advies. Vaak geschreven in een eenvoudig rijmschema, kregen de prosen naarmate de tijd verstreek steeds vaker een prikkelende inhoud. De trekkingen waren vaak spectaculaire bijeenkomsten.⁵⁶

De Vrije Fries van 1900 bevat een trekkingslijst uit 1606.⁵⁷ De voogden van het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden kregen in dat jaar de mogelijkheid zilver, juwelen en schilderijen te verloten. De deelnemerslijst vermeldt de namen van ruim honderd winnaars met hun deviezen of prosen en de gewonnen prijs. Sommige deelnemers behoorden tot de Friese adel zoals Bocke van Feytsma, de grietman van Kollumerland. Maar ook Gilles van den Rade, drukker van de Staten van Friesland uit Franeker en Jacob Gysberts, de vader van de dichter Gysbert Japicx, kochten een lot. Zijn devies weerspiegelde zijn religieuze voorkeur: 'Door 't falsch gebroet van pausches venijn, wort menich foert onder Menne Simens falsche schijn.'

De zilveren prijzen varieerden van kleine drinkschaaltjes tot grote lampetkanen en schalen. Ze werden getrokken door in één korf de namen en prosen van de deelnemers te stoppen en in een andere korf de briefjes met de nummers van de prijzen en de nieten: de nummers waarop geen prijs was gevallen. De trekker van de loten gaf de briefjes met namen en prosen aan de lezer, de briefjes met de prijzen en de nieten aan de nieter. Dit voorlezen leidde tot grote hilariteit als er een lolli-ge combinatie tussen prijs of niet en een prose ontstond. Met hun prosen gaven de deelnemers vaak commentaar op actuele gebeurtenissen, zoals het verloop van de oorlog tegen Spanje. Prijswinnaar R.H. uit Bolsward⁵⁸ verwierf een fraaie zilveren schaal en dichtte over de oorlogssuccessen: 'Lochum is nu weder gewonnen, De spinner heft sijn flas afgesponnen, Grol sal oick haest volgen, So worden ons pau-

⁵⁴ North, *Goldene Zeitalter*, 84.

⁵⁵ Fokker, *Geschiedenis*, 16 e.v.

⁵⁶ Middelkoop, *Oude meesters*, 68-69. In 1593 schilderde Gillis Coignet de trekking van de loterij die in 1592 ten behoeve van een uitbreiding van het dolhuis in Amsterdam georganiseerd werd.

⁵⁷ De Boer, 'Loterij', 185-204.

⁵⁸ Mogelijk is dit stadssecretaris Riemer Harings.

wen ferbolgen.’ Wijts Pijbes, uitbater van herberg In den Vergulde Molen in Sneek, sloeg een kleine tronie aan de haak en had een welgemeend advies voor de katholieke bevolking van Friesland: ‘t’ is den papisten geraden om t’onsent mit der woon te comen, Soe wort haer hun miscleedt alheel niet ontnomen.’ Onder de deelnemers bevond zich onder andere de edelsmid Pieter Intjes (Voet nr. 25), die met de spreuk ‘Door deugt en eere plaisant, Regeert Godt het fortuyn mit verstant’, beslag wist te leggen op een zilveren vingerhoed.

Huisman en Koppenol zien de sterke afname van het aantal loterijen in de Republiek in het begin van zeventiende eeuw als een gevolg van de uitkomsten van de Synode van Dordrecht.⁵⁹ Deze bijeenkomst in 1619, die de strijd tussen de aanhangers van Arminius en Gomarus in het voordeel van de laatste beslechtte, leidde een periode in waarin de Republiek onder streng calvinistisch bewind kwam te staan. De Synode verbood de loterijen echter niet. Met de dood van prins Maurits in 1625 brak een periode van relatieve religieuze vrijheid aan die het organiseren van loterijen eenvoudiger maakte. In de gewesten Holland en Zeeland werden na 1642 een aantal liefdadigheidsloterijen gehouden, onder andere in Middelburg in 1677 en 1679. Het stadsbestuur bepaalde dat de trekking op zon- en feestdagen onderbroken diende te worden. Fokker stelt dat met de Veeerse loterij van 1662 de gouden tijd van de loterijen voorgoed voorbij was. Liefdadigheid moest wijken voor het nastreven van geldelijk gewin.⁶⁰ Loterijen voor goede doelen verdwenen niet helemaal, want in 1667 werd met toestemming van de Staten van Holland een loterij georganiseerd om fondsen te werven voor de wederopbouw van West-Terschelling, dat in augustus 1666 door Engelse mariniers was verwoest.⁶¹ De brand in Durgerdam in 1689 leverde ook een loterij op.⁶²

Vanaf 1696 beleefde de loterij een revival. Veel inwoners van de Republiek waren naarstig op zoek naar alternatieve inkomstenbronnen. De resolutie van de Staten van Holland van 16 december 1694 moet in dat licht worden gezien. De overheid speelde in op de behoefte aan loterijen en spekte tegelijkertijd de schatkist die door oorlog was leeggeraakt. In 1695 meldden buitenlandse bezoekers dat in Amersfoort voor het eerst weer een grote loterij was gehouden. Direct na deze verloting organiseerden de edelsmeden in Amsterdam een vergelijkbaar evenement. Fokker is van mening dat een loterij ambachtslieden de mogelijkheid bood om van overtollige of uit de mode geraakte goederen af te komen. Die daalden in waarde zolang ze onverkocht in zilverkassen waren uitgesteld. Door zijn contacten met Hollandse edelsmeden kan Harcke Baardt (Voet nr. 52) van deze activiteiten op de hoogte zijn geweest. Hij was er in december 1696 in elk geval vroeg bij.⁶³

⁵⁹ Huisman en Koppenol, *Loterijen*, 66-68.

⁶⁰ Fokker, ‘Geschiedenis’, 99.

⁶¹ Huisman en Koppenol, *Loterijen*, 72-73.

⁶² Ter Molen, ‘Loterijprent’, 112ev.

⁶³ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 244, f. 1-25.

Kunstschilders gebruikten loterijen op verschillende manieren.⁶⁴ Ze verkochten hun werk aan externe organisatoren of bereidden zelf een evenement voor met eigen werken of dat van collega's. Ook konden zij meedoen aan loterijen die door de Sint Lucasgilden van 's-Gravenhage en Haarlem werden gehouden. In de Friese bronnen ben ik de edelsmedengilden in die rol niet tegengekomen. De organisatie van een drietal loterijen in Bolsward was een particulier initiatief. Ogen-schijnlijk met als doel de opruiming van de winkelvoorraad. Dit sluit naadloos aan bij de observaties van keurmeester-generaal Jan Albartus Ketel (Voet nr. 438). Hij meende in 1694 dat de productiewijze van de Friese edelsmeden, die alle voorwerpen zelf maakten, tot dure voorraadvorming leidde. Die manier van werken was extra nadelig in een periode van economische malaise. De loterijen van Harcke Baardt in 1696 en Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 56) in 1721 en 1724 moeten in dat licht worden gezien. Na 1724 kwam er een eind aan. Twee jaar later beslo-ten de Staten-Generaal tot een Generaliteitsloterij en verboden het loterijen in de afzonderlijke gewesten.⁶⁵ Er lag dus een economisch motief ten grondslag aan het organiseren van verlotingen. In Amsterdam had dit initiatief tot wilde taferelen geleid toen handelaren ontdekten dat ze op deze manier van hun oude handels-waar af konden komen. In reactie hierop verbood het stadsbestuur verlotingen als er vooraf geen toestemming door de officier van justitie aan was verleend. De prijzen van de liefdadigheidsloterijen bestonden eind zeventiende eeuw nagenoeg altijd uit zilverwerk, aangevuld met geldprijzen. In dat opzicht week de gang van zaken in Bolsward enigszins af van de gangbare situatie, want hier verlootten de edelsmeden uitsluitend zilverwerk. Ook in Friesland dienden de edelsmeden voor het organiseren van een loterij vooraf permissie aan het stadsbestuur te vragen. In Bolsward ging men daarbij gedegen te werk. De zilveren voorwerpen werden door een collega uit het gilde gewogen en op het gehalte getoetst.

11.7.1 *De loterij van Harcke Baardt (1696)*

Toen Harcke Baardt in 1696 een vergunning aanvraagde voor het houden van een verloting, was hij ruim tien jaar als zelfstandig edelsmid werkzaam en ging hij ge-bukt onder het financiële juk dat hij van zijn ouders had geërfd. De namen van alle deelnemers aan deze loterij zijn overgeleverd.⁶⁶ De lust tot gokken bleek aanwe-zig in alle lagen van de bevolking. Opvallend is het grote aantal vrouwen onder de deelnemers. De verloting sloeg ook buiten Bolsward aan. De Workumer edel-smid Hillebrand Tadema (niet bij Voet) waagde een gokje, net als verschillende inwoners uit Wommels, Westhem en Sneek.⁶⁷ Deelnemers mochten per gekocht

⁶⁴ North, *Goldenen Zeitalter*, 85.

⁶⁵ Tresoar, Archief van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 552, nr. 5.

⁶⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244.

⁶⁷ De zoon van de Jousier edelsmid en secretaris Jan Tjeerds Tadema (Voet nr. 277). Het meesterteken dat in *Merken*² aan hem is toegeschreven, behoort toe aan de Heerenveense edelsmid Feye Gerlofs (Voet nr. 279). Zie Schoen, 'Heerenveense zilversmeden', 128.

lot driemaal drie dobbelstenen werpen.⁶⁸ De eerste prijs ging naar het hoogste aantal ogen, de tweede prijs naar degene met de laagste worp. De eerste categorie prijswinnaars kwam uit de groep die elf ogen gooide. Zij verdeelden onderling een schaar, een breischede en ringen. Voor Eelcke Eelckema leverde een worp van twaalf ogen vier strengen bloedkoralen met een zilveren slotje op. Twee tabaksdozen en een zoutvat waren voor de drie deelnemers die dertien ogen gooiden. Jacob Uiltjes uit Abbega won met veertien ogen een brandewijnkom en Sjoerd Jans uit Oudega kreeg voor dezelfde worp een trouwkistje. De vijftien ogen van Jetse Heins uit Witmarsum leverde hem een groot zilveren zoutvat op. De hoofdprijs werd verloot onder degenen die ‘zestien’ hadden gegooid. De gelukkigen waren Geertuid van Houwening uit Cubaard, Anna Amelia en Sijmen Poppes uit Workum. Poppes trok uiteindelijk het gouden oorijzer. Het grote zilveren bord ging naar Jochum Watses Hoexma, een schoolmeester uit Cubaard. In totaal werden 1.015 pogingen ondernomen voor in totaal zeventien prijzen. Aangezien niet bekend is hoeveel elk lot kostte, en ook de totale waarde van het verlote zilverwerk niet bekend is, kan geen duidelijk beeld gevormd worden van de winstgevendheid van deze verloting. Harcke Baardt organiseerde niet opnieuw een loterij zodat geconcludeerd kan worden dat het mogelijk geen lucratieve onderneming was. De eerstvolgende verloting in Bolsward liet een kwart eeuw op zich wachten.

11.7.2 *De loterijen van Pieter Horrius (1721 en 1724)*

Op 16 januari 1721 organiseerde Pieter Horrius (Voet nr. 54) een verloting in het Wapen van Wonseradeel, onder het toezien oog van burgemeester Franciscus Elgersma en de klerk Gerben Monsma.⁶⁹ Voorafgaand aan de loterij onderzocht Egbertus Teeklenburg (Voet nr. 59) de prijzen. Hij stelde de waarde van het edelmetaal – inclusief fatsoen – op 305 carolusguldens vast. Teeklenburg verdiende met zijn taxatie een lot. Ook Age de Boer, Sjouke van der Wolde en Pieter Horrius junior, die als collecteurs met de loten langs de deur waren gegaan, kregen een gratis lot. De stadsomroeper had met tromslag de inwoners op de verloting geattendeerd. Een lot kostte 1 carolusgulden en 2 stuivers. Er werden in totaal 300 loten verkocht. De totale organisatiekosten beliepen 327 carolusguldens en 3 stuivers. Voor verteringen bleef dus krap 3 carolusguldens over.

Van het overgrote deel van de deelnemers zijn de namen niet overgeleverd, maar enkele staan vermeld bij het winnende lotnummer, al dan niet vergezeld van hun prose. Het valt op dat de prosen in 1721 een andere inhoud hebben dan die in 1606. Die getuigden veelal van patriottisme en religieus vuur; in 1721 was het vooral veel platte humor. Deelnemers bleken soms wel over de nodige zelfspot te beschikken. De winnaar van een theetel schatte zijn dichtkunst aardig in: ‘Ik had geern de hoogste prijs, schoon het is een kreupel devijs.’ De gelukkige die een zilveren spoelkom in de wachte sleepte, zag het betrekkelijke van de loterij wel in:

⁶⁸ Bok, ‘Schilderijen’, 17.

⁶⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

Afb. 25 Zilveren schippers-gildepenning van olderman Franciscus Elgersma (1721).

‘Ik woon int klein, maar hoop opt groot, soo’ t mij mislukt, ben ik niet bloot.’ In totaal werden 31 prijzen verloot. Nummer 252 kreeg een gouden ring als speciale premie voor het leukste devies: ‘Al die met de kints billen spot, agt ik niet hooger als een sot. Die wensch ik toe al wat hij sijt, dat hij aan kint en billen krijt.’

Hoewel de opbrengst van de loterij uit 1721 niet overhield, zag Horrius er kennelijk wel brood in. Drie jaar later organiseerde hij opnieuw een verloting.⁷⁰ Op 14 januari 1724 was het Het Wapen van Wonseradeel wederom plaats van handeling. De loterij stond ditmaal onder het toezicht van burgemeester Gerbrandus Oosterhuis. Gerrit Pierkens (Voet nr. 55) bepaalde de waarde van het zilver en het werkloon op ruim 303 carolusguldens. Voor zijn diensten ontving hij 12 stuivers. De stadstamboer en de trompetter kondigden het evenement met veel tamtam aan en verdienden respectievelijk 30 en 11 stuivers. Ook het stadsbestuur profiteerde van de verloting. De gerechtskosten werden op 12 carolusguldens vastgesteld. De collecteur verdiende met zijn omgang 5 carolusguldens en 10 stuivers. In totaal bedroegen de kosten 324 carolusguldens en 12 stuivers. De verkoop van 300 loten van 1 carolusgulden en 2 stuivers per stuk bracht 330 carolusguldens op, zodat voor verteringen nog 5 carolusguldens en 8 stuivers overschoot.

De prijzen bestonden voornamelijk uit klein zilverwerk. Het ging om tandenstokers, snuifdoosjes, een koker van robbenhuid met zilveren beslag, zilveren messen, een zoutvat, een brandewijnkom, een suikerbakje op twee poten, een sui-

⁷⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

kerschoteltje op een voet, bloedkoralen met een gouden kroontje, een roomkop, een mosterdpot, een speldenkussen, theelepeltjes, een regel van 30 knopen, een grote melkkom, een trekpot, een streng bloedkoralen met een kapittelstokje, een breischede en een theebus. Ook van deze verloting zijn geen namen van de deelnemers bekend. De lijst vermeldt slechts de lotnummers waarop de 'nieten' en de prijzen vielen. De prosen zijn vergelijkbaar met die uit 1721. Er waren fraaie staaltjes van volkse dichtkunst, variërend van goedbedoelde hart-onder-de-riem-ste-kerij tot schuine versjes. Een suikerbakje ging naar de auteur van: 'Ik ben daar ik ben, wilt is mijn sin, klein is mijn goed, nog ik heb lootenmoed'. De dichtregel: 'Nu met ons twee, toecomende jaar met ons drie', was goed voor het suikertafeltje. En een dichter met zelfspot die: 'Fortuin is rond, vliegt over 't veld, krijg ik geen prijs, adieu mijn geld' schreef, won een speldenkussentje. De tijd van diepzinnig religieus besef en vurig patriottisme leek in 1724 lang vervlogen getuige het vers: 'Een mojje meid, wat sij vlacker leit, wat het stiever steit, wat het beter geit.'

11.8 Criminaliteit

Door de aard van hun beroep kwamen de edelsmeden van Bolsward, net als hun collega's uit Leeuwarden, regelmatig in aanraking met criminaliteit.⁷¹ Goud en zilver vormden een aantrekkelijke buit die handzaam en eenvoudig weg te werken viel. Soms waren edelsmeden zelf het slachtoffer van diefstal, op andere momenten liepen ze kans hun handen te branden aan gestolen goed. De Bolswarder meesters traden geregeld als getuigen in strafprocessen op. Soms bestreden ze actief de misdaad.⁷² In 1698 onderzocht de magistraat van Bolsward het gedrag van een aantal verdachte personen.⁷³ Hendrik Pieters uit Leiden, Pieter Cornelis, Geertruide Daniëls, Machtel Daniëls, Lena Thomas en Mayke Cornelis werden ervan verdacht een gouden ketting gestolen te hebben van Hiske Encudides, 'silver verkoperse en cashouder binnen Leeuwarden'.⁷⁴ Direct na de diefstal had de juweliersvrouw brieven aan haar collega's in Harlingen en Bolsward gestuurd. Via keurmeester-generaal Ketel (Voet nr. 438) was het haar ter ore gekomen dat de ketting in Bolsward bij Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49) was opgedoken. Olthoff had met Harcke Baardt (Voet nr. 52) de vermeende dieven te woord gestaan. Ze hadden de ketting

71 HCL, o 27, d.d. 31 oktober 1626. In deze zaak eiste jonker Gerrolt van Juckema geld van Lieuck Dominicus. Zij had van een dienstmeid een deel van een gouden pomander gekocht, maar die bleek het voorwerp van Juckema gestolen te hebben. Soms worden bijzondere objecten als gestolen goed vermeld. Zie HCL, c 1, f. 14. Hildebrand Brongersma (Voet nr. 410) deed op 3 maart 1650 aangifte van diefstal van een vierkante zilveren beker.

72 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7499. Uit dit proces tegen Annetje Sibrants uit Amsterdam blijkt dat zij op 20 december 1671 een juwelenkoffertje met gouden ringen had gestolen uit de winkel van Augustinus Bruijnsvelt (Voet nr. 406). Ze was daarna met de slee naar Dokkum vertrokken. Bruijnsvelt was de vrouw gevolgd en had haar in de herberg van Jeppe Geerts aangehouden. Op 27 januari 1672 werd ze veroordeeld tot geseling en verbanning uit Friesland voor een periode van tien jaar.

73 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 75, f. 278-291.

74 Zij was de weduwe van Yme Jongsma (Voet nr. 440).

in beslag genomen met de mededeling dat het gestolen goed betrof en nader onderzoek nodig was. De verdachten, die in herberg De Engel – vertrekplaats van het trekveer naar Workum – logeerden, werden uiteindelijk gearresteerd en op de Starverse boot gezet.

In 1730 raakte Tobias van Velsen (Voet nr. 60) betrokken bij een diefstalzaak. Hinke Alberts had in februari 1730 bezoek gehad van ene Jacob Cornelis. Toen die vertrokken was, ontdekte de vrouw dat van een stenen kannetje het zilveren deksel ontbrak. Zij ging meteen bij de edelsmeden in Bolsward langs en ontdekte het deksel bij Van Velsen. Hij had het van een onbekende man overgenomen die hem vertelde dat hij wel vaker zilverwerk voor zijn vrouw verkocht. Van Velsen betaalde 26 stuivers het lood, in totaal een bedrag van 3 carolusguldens en 18 stuivers. Leerling Folkert van der Burg (Voet nr. 66) bevestigde het verhaal van zijn meester.⁷⁵ De zaak liep voor Van Velsen met een sisser af. Zijn politieke rivaal Pieter Horrius (Voet nr. 54), die het hem in 1714 zo lastig had gemaakt, raakte twintig jaar later door het criminele gedrag van zijn zoon wel in grote problemen.

11.8.1 *Het proces tegen Pieter Horrius (1734)*

Horrius, die in 1714 collega Tobias van Velsen van gesjoemel met zilver had beticht, kwam in 1734 zelf met de stedelijke justitie in aanraking. Zijn zoon Pieter werd ervan verdacht van Abraham Castel, de secretaris van Wonseradeel, een aanzienlijk geldbedrag gestolen te hebben.⁷⁶ De zaak kwam aan het rollen toen Horrius senior op een avond de herberg In het Swarte Kruijs had bezocht.⁷⁷ Hij had toen zijn kantooralmanak laten liggen met daarin twee brieven die door zijn zoon uit Hamburg waren verstuurd.⁷⁸ Pieter junior beschreef daarin dat: ‘achter sijn gewesene schiphuis achter de stadswal [...] een brave stuiver geld begraven lag’, en hij verzocht zijn vader het geld ‘op secure wijze te senden’. De herbergier had de brieven aan burgemeester Andries Algra overhandigd. Een onderzoek was ingesteld en bij het schiphuis werd 1.196 carolusguldens opgegraven. Castel, die tevens ontvanger van de boelgoederen was, beweerde dat hij in mei 1732 meer dan 9.000 carolusguldens was kwijtgeraakt. Hij vermoedde dat zijn klerk Pieter Horrius er met de buit vandoor was gegaan. In Bolsward gonsde het van de geruchten. Getuige Gesina Huisman wist te vertellen dat zij naar het huis van de edelsmid was gegaan toen zij had gehoord dat de procureur-generaal met de zaak bezig was. Zij had de ouders geadviseerd hun zoon weg te sturen. Op 3 maart 1734 gaf Horrius een verklaring af. Hij beweerde niets van de diefstal af te weten en geen geld van zijn zoon in bewaring te hebben genomen. Pieter jr. had altijd braaf kostgeld betaald met het geld dat hij als klerk bij procureur Foppe van Elseloo verdiende. Het

⁷⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 393-394.

⁷⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 6, f. 180-183. Het Hof van Friesland vroeg zich af waarom men in Bolsward zolang had gewacht met vervolging in deze zaak. Mogelijk zal dat te maken hebben gehad met de positie van Horrius in het stadsbestuur.

⁷⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 408-428.

⁷⁸ Zie bijlagen x en xi.

geld had hij met extra schrijfwerk bij elkaar gescharreld. Na uitvoerig onderzoek kon de betrokkenheid van Horrius senior niet definitief worden vastgesteld. Toen de burgemeester Atte Agema aan Castel had gevraagd of hij meende dat de vader van de misdaad van zijn zoon kennis had, antwoordde de gedupeerde dat 'hij den vader niet positive konde beschuldigen'. Op 8 maart werd de edelsmid uit voorlopige hechtenis vrijgelaten.⁷⁹

11.9 Besluit

De gereformeerde edelsmeden van Bolsward behoorden tot de politieke en economische elite van de stad. Het waren kapitaalkrachtige burgers die over veel onroerend goed binnen de stadsmuren beschikten. Onder de klokslag en in de aangrenzende grietenijen verwierven zij percelen landbouwgrond en kregen politieke invloed, door het stemrecht dat daaraan verbonden was. In 1672 vielen de meeste edelsmeden in de hoogste belastingcategorie. De gereformeerde edelsmeden in Bolsward waren voor hun economische zekerheid niet alleen afhankelijk van het gilde. Zij en hun familieleden konden ook profiteren van de nevenfuncties die ze door hun stedelijke machtsposities verwierven.

Na 1580 wijzigden de verhoudingen binnen het gilde, omdat de katholieken hun politieke invloed kwijtraakten. Voortaan kwamen alleen gereformeerde meesters voor een positie in het stadsbestuur in aanmerking. Deze achterstelling deed zich ook op andere maatschappelijke terreinen gevoelen. Als stadsbestuurders namen de gereformeerde gildeleden in hun functie van rechter hun katholieke broeders de maat. Toch zijn er aanwijzingen dat de Bolswarder edelsmeden elkaar ook buiten het gilde troffen. Zakelijke transacties tussen katholieke en gereformeerde gildeleden kwamen geregeld voor. Grote controverses binnen het gilde tussen de edelsmeden met verschillende religieuze voorkeuren zijn niet op papier overgeleverd. Ruzie ontstond wel als politieke machthonger de kop opstak. In 1714 werd het beroep als hefboom gebruikt in een strijd om de macht binnen het Bolswarder stadsbestuur. Toen een aantal stadsbestuurders geen vertrouwen had in de bestuurlijke kwaliteiten van Tobias van Velsen, betichtten zij hem van gesjoemel met het goud- en zilveragehalte.

De gereformeerde edelsmeden in Bolsward vormden een hechte sociale groep. Door het afsluiten van endogame huwelijken werd de onderlinge band bekrachtigd. Daarmee ontstond een vermogende stedelijke elite die de politieke functies onderling verdeelde. Bolsward voldeed in dat opzicht aan de kwalificatie 'gesloten stad'. Anne Heerckes Jorna kan gezien worden als hét voorbeeld van de geslaagde zakenman-politicus. Hij beschikte over een groot sociaal netwerk en wist door te dringen tot de hoogste politieke kringen in het gewest. De stadsbevolking van ge-

79 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 183.

reformeerde huize genoot ook economische voordelen. Zij steunden elkaar door als borg op te treden voor familieleden of gildebroeders die stedelijke belastingen hadden gepacht. Opvallend is ook de onderlinge verwantschap tussen de edelsmeden- en predikantenfamilies.

Tijdens de Gouden Eeuw maakten katholieke meesters steeds deel uit van het Bolswarder gilde. Voor deze religieuze minderheid was de tijd na 1672 niet gemakkelijk. Zelfs Claes Fransen Baardt, die toch invloedrijke inwoners van Friesland tot zijn klanten mocht rekenen, raakte financieel in zwaar weer. Rond 1700 kwamen ook gereformeerde gildebroeders in onrustig economisch vaarwater terecht. De noodzaak om het inkomen op een alternatieve wijze aan te vullen, was groot. Loterijen die in deze tijd werden georganiseerd moeten in dit licht gezien worden. Rond 1710 verloor het edelsmedengilde van Bolsward een aantal leden en het zou nooit meer de omvang bereiken die het in de zeventiende eeuw had. Het ambacht werd geregeld met criminaliteit geconfronteerd. In 1714 betichtte Pieter Horrius zijn collega Tobias van Velsen van geknoei met het gehalte. Zelf raakte hij in 1734 in de problemen door het criminele gedrag van zijn zoon. In het Bolsward van de vroegmoderne tijd betekende dat niet per se het einde van een politieke carrière.

DEEL V
BIOGRAFISCHE SCHETSEN

Biografische schetsen

Dit deel bevat biografische gegevens over de edelsmeden van Bolsward. Er zijn voornamelijk feiten over genealogie, handelscontacten, gouden en zilveren objecten, onroerend goed en materiële cultuur in opgenomen. Omwille van de herkenbaarheid is gekozen voor dezelfde opzet als in *Merken van Friese goud-en zilvermeden*. De chronologische ordening is gebaseerd op het moment waarop de edelsmeden met hun werkzaamheden zijn begonnen. De meeste data zijn afkomstig uit de Oud Rechterlijke Archieven van Bolsward, Hennaarderadeel en Wonseradeel, het Stadsarchief van Bolsward, het Archief van de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Bolsward, het Archief van het Hof van Friesland en de Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland.

Een aantal toeschrijvingen uit *Merken van Friese goud-en zilvermeden* is niet gehandhaafd en over sommige toeschrijvingen wordt een sterke twijfel uitgesproken. De nieuwe toeschrijvingen vloeien voort uit de ‘ontdekking’ van voorwerpen, tekstbronnen of een combinatie van beide. De meeste nieuwe toeschrijvingen zijn in samenspraak met Jan Schipper tot stand gekomen. De foto’s van de meestertekens zijn voor een belangrijk deel door deze merkendeskundige ter beschikking gesteld. Ook Hennie Popma van Popma & Popma Juweliers en Antiquairs was bereid een aantal meestertekens van Bolswarder objecten te laten fotograferen. De Bolswarder meestertekens uit de zestiende eeuw zijn afkomstig van de drie gewestelijke insculpatieplaten die deel uitmaken van de collectie van het Fries Museum. De tekens van de meesters die rond 1600 actief waren zijn van het Bolswarder gildeplaatje overgenomen.

De lijst met objecten per edelsmid is niet uitputtend en bevat werkstukken waarvan het niet zeker is of het aan een bepaalde edelsmid kan worden toegeschreven. Ik kies voor de term ‘trouwkestje’ in plaats van ‘knottekistje’. Tussen de voorwerpen bevinden zich hoogstwaarschijnlijk vervalsingen.

1 TIAERDT

Mr. 1479.

L.v. 1495.

Het stadsboek in 1479 noemt het gedeelte van de stad waar de markt werd gehouden. Dit was de hele Nijeplaats: het gebied tussen drie bruggen. De derde brug ligt voor het huis van Tyaerd goldsmid. In 1495 komt Tyaerd goldsmid voor.¹

2 LUUTGHIEN²

Tr. Baerte.

L.v. 1484 overleden.

Luutghien was in 16 april 1466 schepen te Bolsward³ en op 22 juni 1474 voogd van de huiszittende armen te Bolsward.⁴ In 1475 schonk hij met zijn vrouw Baerte ruim 15 pondematen land met bijbehorende weg, buitendijks gelegen bij de drie dijken bij Zaerdderalaan tussen Bolsward en Nijland aan de armvoogden ten behoeve van de huiszittende armen van Bolsward.⁵ Op 24 maart 1484 is er sprake van zalige Luutghien goltsmit.⁶

3 HESSEL

1511 Register van de Aanbreng.

L.v. 1542 Beneficiaalboek.

4 SYTSE

1511 Register van de Aanbreng.

L.v. 1542 Beneficiaalboek.

5 AMBROSIUS (Voet nrs. 5 en 284)

1511 Register van de Aanbreng

L.v. 1531 Insculpatieplaat I.

1 Kroniek van Peter van Thabor, 81. Deze gegevens ontving ik van dhr. J. Keuvelaar.

2 Zie noot 1.

3 GAB, inv.nr. 834.

4 Tresoar, PB hs 375/2.

5 GAB, inv.nr. 539.

6 GAB, inv.nr. 539.

- 6 SIMON (Voet nrs. 2 en 281)
L.v. 1531 Insculpatieplaat I.

- 7 GYSBERT (Voet nrs. 3 en 282)
L.v. 1531 Insculpatieplaat I (Giisbert).

In 1548 is sprake van een Gysbert Anthonis.⁷

- 8 WYBRAND (Voet nrs. 4 en 283)
L.v. 1531 Insculpatieplaat I (Wibrat).

- 9 JAN OTTES (Voet nrs. 6 en 285)
L.v. 1564 Insculpatieplaat II (Ian Ottes).

Werk:

drinkhoorn

z.v.m.

Christie's Amsterdam, 29 oktober 2002, nr.

gedat. 1577

312

(toeschrijving)⁸

- 10 CHRISTOFFEL GERRITS (Voet nrs. 7, 286 en 287)
L.v. 1564 Insculpatieplaat II (Chrisstofel Gheritz).

In 1565 wordt een Christoffel Gerryts genoemd in een zaak voor het Hof van Friesland.⁹

- 11 INTJE PIETERS (Voet nrs. 8, 288, 289, 290 en 291)
Tr. 1. n.n.

2. Griet Tymens.

Insculpatieplaat II (Intyen P.).

Mr. tussen 1564 en 1572.

Plaat Bolsward nr. 1 (Intie Pitters).

L.v. overleden vóór 20 mei 1608.

⁷ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16689, f. 558.

⁸ Van Kampen, 'Drinkhoorns', 34.

⁹ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16692, f. 643.

Intje Pieters komt voor in de Personele Impositie van 1578. Hij woonde aan de Merckstraet.¹⁰ Lolcke Jans (Voet nr. 834) uit Sneek was 22 mei 1579 geld aan hem schuldig.¹¹ In 1594 zegde Intje Pieters de huur van land op.¹² Hij verkocht op 15 juni 1594 land te Westernijega.¹³ Op 20 mei 1608 werd zijn sterfhuisinventaris opgemaakt.¹⁴ Onder zijn goederen bevonden zich een 'goldtsmidts cas, ses silveren lepels' en enkele niet nader omschreven schilderijen. Onder de waardepapieren: 'Eenige brieven van Lolcke Jans in leven goldtsmid tot Sneek' en 'eenige brieven belangende w: Intse Pieters voorwijff.'

Werk:

ruitvormige gouden draagpenning
gedat. 1581

z.v.m. Fries Museum N 12161.
DVF (1846), 52-53.
Wiekslag, 1.
It Beaken, 1955, afb. 1.
FGZ, 988-989.

- 12 MARTEN JACOBS (Voet nrs. 9 en 292)
Insculpatieplaat II (Marten Iacobsz).
Mr. tussen 1564 en 1572.

- 13 JARICH SJOERDS (Voet nrs. 10, 293 en 294)
Insculpatieplaat II (Iarych Svierdts).¹⁵
Mr. tussen 1576 en 1582.

- 14 MEEUWES JACOBS (Voet nrs. 12 en 296)
Tr. 1. Gryet Claes.
2. Jantien Lyuwedr?
Insculpatieplaat II (Mevis Iacops).
Mr. 1577 en 1582.
L.v. 1622.

¹⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 218.

¹¹ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 26, f. 156.

¹² Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 29, f. 159v.

¹³ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 181, f. 60v.

¹⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 126, f. 176v-179.

¹⁵ Mogelijk is hij verwant aan Jarich Hendrickx (Schoen nr. 1) die in 1608 leerling in Bolsward en in 1616 meester te Heerenveen was. Zie voor een doodskopmeesterteken met een Bolswarder connectie: *Catalogus Heerenveens zilver*, 12.

Het meesterteken van Meeuwes Jacobs staat niet op het plaatje van Bolsward en zijn naam komt in 1608 niet in het gildeboek voor. Een Meus Jacobs ging in 1597 voor het gerecht in Leeuwarden in ondertrouw met Gryet Claes.¹⁶ Meus Jacobs huwde in 1610 in Leeuwarden met Bauck Ryckels.¹⁷ Op 19 maart 1606 was Pibe Pibes uit Marssum curator namens Meuwes Jacobs, zijn zwager in Bolsward.¹⁸ Op 16 april 1616 stonden Lieuwe Hauckes te Holwerd en Wijts Gosse dr., weduwe van Jochum Mijntses, nu echtgenote van Aert Sijbes Baert voor het Hof van Friesland tegenover Mewes Jacobs en Martje Jacobs tot Bolsward, Reints Jacobs, de weduwe van wijlen Pierke Joukes.¹⁹

In 1622 is ene Meeuwis Jacobs burger en slachter te Bolsward.

- 15 LUCAS COCK (Voet nrs. 13, 297 en 298)
Tr. Lijsbeth Cornelis.
Insculpatieplaat III.
Mr. 1584.
L.v. 1590.

Lucas Cocq en Lysbeth Cornelis worden in 1590 genoemd in een proces voor het Hof van Friesland met vermelding dat ze in Leeuwarden wonen.²⁰

Werk:		
gouden gedenk-	z.m.	Koninklijk Munt- en Penningkabinet nr.
penning		350 en 351.
gedat. 1584		Dirks Repertorium I, 635.
		DVF, IV, 61.
		Wiekslag, 2.
		<i>It Beaken</i> , (1955), afb. 2.
bokaaltje	z.v.m.	P.c.
		Beeling III, nr. 15b.
		Wttewaal, 167.

- 16 DOUWE MENTES (Voet nrs. 14 en 299)
Insculpatieplaat III (Dowve Mentès)
Mr. 1587.
L.v. 1628.

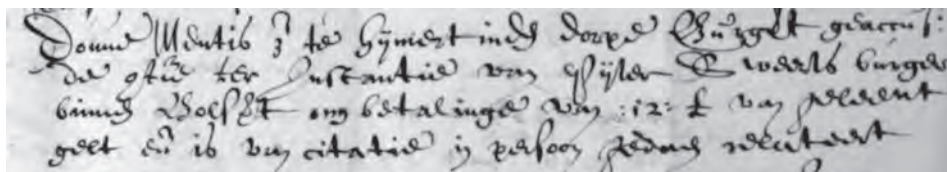
16 Tresoar, DTB 2001.

17 Tresoar, DTB 970.

18 Tresoar, Database quaclappen (1600-1612). Transcriptie door Jan Post.

19 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16712, f. 49.

20 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16704, f. 171.

Afb. 26 Douwe Mentis wordt gedwongen 12 stuivers terug te betalen (1612).

Als Douwe Mentis in Bolsward werkzaam was tussen 1587 en 1611, zouden we zijn naam en meesterteken op het gildeplaatje verwachten. Hij komt in 1603 'te Burgwerd' voor. 'Gesien voor rechte den 26 martij 1603 Douwe Mentis ~~Arum~~ Burgwart [...] van Seerpkien Tijardts Siccama, nagelaten weduwe van Ate Jelles om betalinge van 3 ggl 1 st van Gerrits gelach.'²¹ Tijdens de rechtdag van Wonseradeel op 12 november 1608 werd in het stadhuis te Bolsward 'Douwe Mentis te Himmert geaccuseert de contumacia ter instantie van Pijcke Gerckis, burger binnen Bolsward, om betaling van 53 st[uiuers] van een praem en verteringe'.²² Vele aanmaningen betreffende onbetaalde drankrekeningen waren zijn deel. Op 23 mei 1612 werd Mentis aangespoord zijn schuld aan Pijter Sueerts te voldoen en tevens het genoten 'gelach' aan Claes Heerts, herbergier te Bolsward te betalen.²³ De dorpsrechter van Hichtum sprak Douwe Mentis op 20 juni 1612 persoonlijk aan zijn drankrekening aan Hendrick Dijrx herbergier 'In de Clock' te Bolsward te voldoen.²⁴ Douwe Mentis te Burgwerd werd op 19 april 1613 gesommeerd 23 carolusguldens te betalen voor een koe die hij Allerheiligen 1612 van Gerrijt Brants uit Witmarsum had gekocht.²⁵ Het Classisboek Bolsward-Workum (1600-1633) vermeldt een duivelbanner 'genampt Douwe Mintes te Hijmert'.²⁶ Op 29 maart 1628 werden Johan en Douwe Mentis voor het gerecht van Wonseradeel gedaagd.²⁷

17 REINDER SIMONS (Voet nrs. 16 en 304)
Insculpatieplaat III (Reiner Simens).
Mr. 1593.

²¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 39, f. 69-71.

²² Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 7, f. 2.

²³ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 8, f. 69.

²⁴ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 8, f. 71.

²⁵ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 8, f. 128.

²⁶ Kalma, *Classis Bolsward-Workum*, 149, d.d. 1 juli 1611. Vriendelijke mededeling dhr. J. Keuvelaar.

²⁷ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 12, f. 82v.

- 18 CLAES WOPKES (Voet nrs. 17 en 305)
Insculpatieplaat III (Claes Wopkes).
Mr. 1593.
L.v. 1606.

Claes Wopkes liet zijn meesterteken in 1593 op de gewestelijke insculpatieplaat afslaan in combinatie met de letter 'B' van Bolsward. Zijn naam komt niet op het gildeplaatje van Bolsward voor, waarschijnlijk omdat hij daar toen niet (meer) actief was. In het recesboek van Sneek wordt ene Claes Wopkes te Oosterend genoemd.²⁸ Hij werkte in 1606 in Leeuwarden zonder toestemming van het hoofdstedelijke gilde. 'Noch op den 13 december [1606] naemiddag doet 't gild bijeen was oftmen Claes Wopkes het vornoijs metten wachtmeijster solde doen offsmijttten of niet. Doen heeftet 't gild vorteed 14 half-kannen delfs enghels bier. Een ider half kanne bier vierdehalve stuewer facit te saemen: 2-9-0'.²⁹

- 19 MEYE POPPES (Voet nrs. 19 en 306)
Z.v. Poppe Douwes en Bauck.
Tr. Lubbeken Hendricks.
Insculpatieplaat III (Meye Poppes).
Plaat Bolsward nr. 3.
Mr. 1595.
Keurmeester in 1609.
Leerlingen: 1609 Fonger Jelmens.
1611 Gosse Symens.
1614 Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38).
1616 Hert Romckes uit Pingjum.
1623 Lodewijck Clasen [Bresoo].³⁰
L.v. 1623.

Op 7 december 1601 was Meye Poppes curator over Doutien en Gertien Scheltes. De tegenpartij bestond uit Tyerck Rijeurds Bandts te Franeker, Abbe Poppes te Bolsward en Jan Frans te Bolsward.³¹ Poppes stelde zich in 1611 borg voor Botke Lolles, de weduwe van Abbe Poppes.³² Op 2 januari

²⁸ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 29, f. 126v.

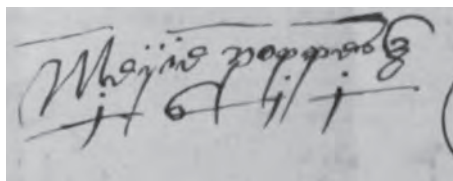
²⁹ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65, ongefol.

³⁰ Vermoedelijk is dit Lodewijck Clases Bresoo, die in 1639 in Leeuwarden 'goudsmid' wordt genoemd. Zie HCL, h 3, f. 231. Zie ook Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 250, f. 216. In 1633 is een 'Lodowijk Brisso over de 25 jaer' geld schuldig aan de Franeker edelsmid Rogier Sapes (Voet nr. 176).

³¹ Tresoar, Database Quaclappen (1600-1612), f. 318. Transcriptie door Jan Post.

³² Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 8, f. 24.

1613 kocht de edelsmid een huis, schuur en plaats aan de Bagijnestraat.³³ Volgens de sterfhuisinventaris van Andries Riencks en Bauck Meyntes te Witmarsum, die op 25 maart 1615 werd opgemaakt, was 'Meije Goudtsmidt te Bolswart' nog geld tegoed 'van silverwerck [...] 16-13-0'.³⁴ Meije Poppes ontving op 19 december 1623 nog geld voor een zilveren kroes.³⁵

Afb. 27 Handtekening van Meije Poppes (1611).

20 GERRIT HENDRICKS (Voet nrs. 20 en 307)

Geb. ca. 1573.

Tr. Anna Intjes.

Inculpatieplaat III (Gerrit Hendricks).

Plaat Bolsward nr. 4 (Gerrit Hendricks).

Mr. 1597.

Leerlingen: 1609 Hendryck Gerrits (zoon).

1612 Homme Wijbes.

1612 Syne Synes.

1614 Lolle Jeltjes (Voet nr. 36).

1615 Jan Hendrycks.

1629 Jan Dood.

L.v. 1630.

Gerrit Hendricks was getrouwd met een dochter van Intje Pieters (Voet nr. 8). Hij deed belijdenis op 12 mei 1616.³⁶ In 1618 op 'paessche avondt betaelt aen Gerrijt Hendrijx goldtsmidt in Bolswert van de silveren ketenen te verlangen aende silveren scheid en aen 't speldekussen tot behoef van Ancke Godvrunts [...] 3 ggl-10'.³⁷ Uit de sterfhuisinventaris van Antje Clasen, de overleden echtgenote van Johannes Serapio, predikant van Tjerkwerd en Dedgum, opgemaakt op 11 augustus 1619, blijkt dat Gerrit Hendricks ook andere werkzaamheden verrichtte. Hij kreeg toen nog geld voor 'weefloon, bleekloon, turff, hout, kinderschortedoecken te ferwen'.³⁸ Uit de sterfhuisinventaris van predikant Johannes Serapio blijkt dat diens twee-

³³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 220, f. 14v.

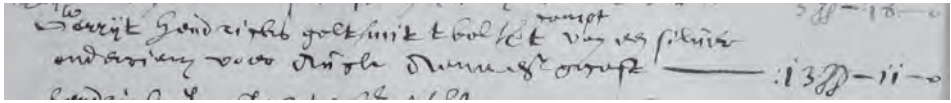
³⁴ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 113, f. 51.

³⁵ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 25, f. 515v. Vriendelijke mededeling van dhr. S. van Albada.

³⁶ Tresoar, DTB nr. 146.

³⁷ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 25, f. 432v.

³⁸ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 117, f. 279.

Afb. 28 Betaling aan Gerrit Hendricks in 1614 voor een 'siluer onderriem'.

de vrouw een dochter van de edelsmid was.³⁹

In 1621 kreeg Hendricks 19 carolusguldens voor een 'treck en berduier'.⁴⁰ Tijdens de rechte dag van 28 mei 1623 werd Adriaenus Frederici, predikant van Edens, door Gerrit Hendricks gedwongen tot de 'betaling van vijftien cargl. acht st. van geleverde golden ringen'.⁴¹ Hendricks dreef ondermeer handel met Jan Jansen (Voet nr. 612) uit Sneek, hetgeen blijkt uit diens sterfhuisinventaris uit 1625.⁴²

Op 4 december 1628 verklaarden Gerrit Henricks 'olt 55 jaer', Tiaerdt Lieuwes, Binnert Douwes en Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33), allen burgemeesters, dat enige weken daarvoor ene Thonis Engelbert, een ruiter uit Zutphen die in Bolsward in garnizoen lag, zich met een missive van de secretaris van Zutphen betreffende een gestolen paard had gemeld. Op 12 mei 1630 kochten Jan Janssen Olthoff, handelaar in stoffen en 'sijde cramer' en Stijntje Jans Bruinsfelt huis aan de Marktstraat, 'hebbende old burgemeester Gerrit Hendricks ten westen'.⁴³ Tijdens Pinksteren 1630 was de edelsmid nog ouderling.

- 21 FEKKE WINES (Voet nrs. 21 en 308)
Tr. Ancke Etedr.
Insculpatieplaat III (Fekke W).
Mr. 1598.
L.v. 1615.

Voor het Hof van Friesland diende op 24 maart 1606 een zaak tussen Sine Asmus uit Doniaga en Claaske Etes, huisvrouw van Botte Johannes uit Workum. Fecke Wijnes uit Bolsward, verscheen als vader van Ancke, zijn dochter bij 'wijlen Ancke Ete dr. verwekt'.⁴⁴ Op 28 september 1615 procedeerde Elisabeth Johannes tegen Fecke Wijnes, burger binnen Bolsward.⁴⁵

³⁹ Tresoor, ORA Wonseradeel, inv.nr. 123, f. 813-833, d.d. 11 oktober 1625. In deze inventaris komt een uitgebreide lijst met boeken voor. Zie ook Romein, *Naamlijst*, II, 398.

⁴⁰ Tresoor, ORA Wonseradeel, inv.nr. 123, f. 421v.

⁴¹ Tresoor, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 45, f. 156v.

⁴² Tresoor, ORA Sneek, inv.nr. 155, f. 441-463.

⁴³ Tresoor, ORA Bolsward, inv.nr. 221, f. 29. Dit zijn de ouders van Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49).

⁴⁴ Tresoor, Database quaclappen (1600-1612), f. 315. Transcriptie door Jan Post.

⁴⁵ Tresoor, Database quaclappen (1613-1620), f. 339. Transcriptie door Jan Post.

Het is niet duidelijk waarom het meesterteken van Fekke Wines wel op de Insculpatieplaat III, maar niet op het gildeplaatje van Bolsward is afgeslagen. Hij liet na 1603 immers nog werk keuren.

Werk:

bekertje⁴⁶

jl. B (1606/1608)⁴⁷

R.K. parochie Blauwhuis.

Cat. 1987, nr. 7.

- 22 SJOERD HOLLES (Voet nrs. 22 en 309)
Insculpatieplaat III (Sivrt Ho).
Mr. 1598.

Ene Holle Sieurts komt in 1551 als voogd van het Sint Anthonygasthuis te Bolsward voor. Mogelijk is dit zijn vader.⁴⁸

- 23 HEERCKE HEERCKES (Voet nrs. 15, 79 en 302)
Geb. ca. 1578.
Tr. 1599 Tryncke Jeltjes.
Insculpatieplaat III.
Plaat Bolsward nr. 8.
Leerlingen: 1610 Jildert Fopma.
1612 Watse Beerents (Voet nr. 749).
1613 n.n. Jans.
1623 Anter Menses.
L.v. overleden 11 september 1643.

De afslag van het meesterteken van Heercke Heerckes rond 1590 op Insculpatieplaat III lijkt aan de vroege kant, omdat hij rond 1578 geboren is en bij zijn huwelijk in 1599 nog 'gezel' wordt genoemd. Nadere bestudering van de plaat toont aan dat in één vakje twee tekens zijn afgeslagen; het bovenste toont een merk zonder vermelding van een naam. Het meesterteken van Heercke Heerckes daaronder is later aan deze ruimte toegevoegd. In *Merken*² wordt een tweede huwelijk van de edelsmid in 1599 met Tryncke Jeltjes uit Burgwerd vermeld. De edelsmid zou eerder met een Anna getrouwd zijn geweest. Deze veronderstelling is gebaseerd op een vermelding van de koop van een huis in 1603.⁴⁹ In de ondertrouwakte van 1599 komt Heercke

⁴⁶ Op het voorwerp de inscriptie 'Rebin Redles' (Robijn Redles). Een persoon met deze naam komt rond 1610 in Wonseradeel voor.

⁴⁷ In *Merken*², 18 wordt de jaarletter B voor het jaar 1633 gelezen. Het SKKN-rapport volgt deze redenering. In het edelsmedengildeboek van Bolsward (1608) komt Fekke Wines niet voor.

⁴⁸ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16690, blad 157.

⁴⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 219, f. 42.

Heerckes met de achternaam 'Dogens' voor.⁵⁰ In 1623 wonen in Bolsward twee inwoners met de naam 'Heercke Heerckes'. In dat jaar is er sprake van een huwelijk tussen een Heercke Heerckes afkomstig uit Nijland en Trijncke Franses.⁵¹ Dit echtpaar dreef in 1623 herberg De Doele.⁵²

De edelsmid Heercke Heerckes deed belijdenis op 6 september 1607.⁵³ In 1616 werd aan Heercke Heerckes raadsman '4 gl voor silveren doppen op de stadts bode mantel' betaald.⁵⁴ In de sterfhuisinventaris van Jan Jeltis te Longerhouw, de zwager van de edelsmid is sprake van 'Heercke Heerckes, raetsman binnen Bolswert van wegen zijn huijsvrouw, mede erfgenaem van Jan Jeltis, bekent onder hem te berusten 60 spaense cluijten [...] met een waarde van '100 ggl-20-0'.⁵⁵

Raadsman Heercke Heerckes ontving in 1612 ruim 80 carolusguldens aan vacatiegeld en vergoedingen voor uitgaven die hij namens de stad had gedaan.⁵⁶ Hij kocht op 28 februari 1618 een huis en schuur in de Sint Jansstraat van de smid Romcke Annes.⁵⁷ Heercke Heerckes en Tryncke Jeltedr. waren op 13 april 1622 voornemens tien pondematen in de buurt van Burgwerd te kopen van juffrouw Catharina van Ockinga, de echtgenote van Frans van Jongema, 'raedt ordinaris in den Hove van Friesland te Leeuwarden', voor 1510 goudguldens, 'met daer en boven een silveren mosterpodtcke van waerde tot 27 1/2 car.gl'.⁵⁸ Heerckes was in 1622 één van de kerkvoogden die het initiatief nam om de Broerekerk te laten restaureren.⁵⁹ Hiervoor werd de 'kerckecroon', de belasting op ingebrouwen bier, gebruikt. Op 10 oktober 1626 traden burgerhopman Heercke Heerckes en de gemeensman Jacob Gysberts, de vader van dichter Gysbert Japicx, als gecommitteerden over het sterfhuis van Wypck Jeroens op.⁶⁰ De inventaris van Siuw Bernardi, de weduwe van de katholieke lakenkoopman Gerrit Harckes, werd op 16 oktober 1627 op verzoek van Heerckes opgemaakt. Hij trad als curator op over Bernardus Gerrits 'olt 20 jr'.⁶¹ Het gezin woonde aan de Rijkstraat. Dit waren de grootouders van Siucke Harckes, de vrouw van Claes Baardt. Bernardus Gerrits zou zich in 1657 het leven nemen.⁶²

De edelsmid trad in 1631 op als curator en tutor over 'Hendrick Jarichs

50 Tresoar, DTB nr. 969.

51 Tresoar, DTB nr. 141.

52 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 40, f. 286-293 en f. 312-317.

53 Tresoar, DTB nr. 146.

54 GAB, inv.nr. 35, f. 218v.

55 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 114, akte 16, f. 113-124.

56 GAB, OAB, inv.nr. 35 Stadsrekening van 1612. Als bijlage 2 opgenomen in Schroot, *Vijf eenwen armenzorg*, 224-236.

57 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 220, f. 79v.

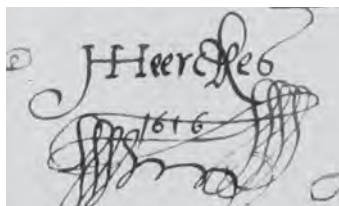
58 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 10, f. 325.

59 Winsemius, *Chronique*, beschrijving van de stad Bolsward.

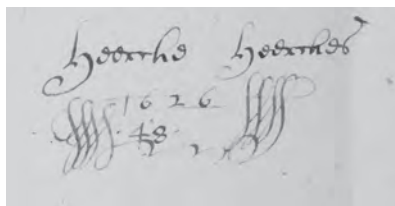
60 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 42, f. 201.

61 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 128, f. 5-12v. Zie ook Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 160, f. 126ev.

62 Zie ook de biografieën van Frans Arians Riemersma en Claes Fransen Baardt.

Afb. 29 Handtekening van
Heercke Heerckes (1616).

Afb. 30 Handtekening van Heercke
Heerckes (1626).

Hendricks bij Diever Jans in echte geprocreert'.⁶³ Hij was een zoon van Jarich Hendrickx (Schoen nr. 1). Heerckes was in 1630 ontvanger van de Broerekerk⁶⁴ en in 1634 postmeester van de 'Nieumaerks post'.⁶⁵ De edelsmid was samen met de schooldienaar dr. Joannes Malen in 1639 voogd.⁶⁶

Heerckes loste op 14 januari 1640 Gerrit Holles, de zoon van Holle Sjoerds (Voet nr. 29), in de vroedschap af.⁶⁷ Op 7 mei 1645 was Anne Heerkes (Voet nr. 37) universeel erfgenaam van 'wijlen Heerke Heerkes zijn vader'.⁶⁸

Hoewel de vorm van het contour verschilt en de haak aan de bovenzijde van het huismerk de andere kant opwijst, vertoont het meesterteken van Heercke Heerckes op Insculpatieplaat III en het gildeplaatje van Bolsward overeenkomsten met meesterteken Voet nr. 79, dat op twee avondmaalsbekers van de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Bolsward voorkomt. De bekens zijn gemerkt met de jaarletter T (1627). Mogelijk zijn beide tekens door Heercke Heerckes gebruikt. De edelsmid gebruikte in ieder geval twee verschillende handtekeningen.

Werk: (met meesterteken Voet nr. 79)

avondmaalsbeker jl. H (1616)
gedat. 1637

N.H.G. Arum.
Cat. 1927, 130.
Voorlopige lijst IX, p. 351.
Wiekslag, 17.
Frederiks III, nr. 204, afb. 168.
FGZ, 280.

2 avondmaalsbekers jl. T (1627)

N.H.G. Bolsward.
gedat. 1627
Cat. 1927, 124 en 125.
Cat. 1987, 6.
FGZ, 281.

schubbenbeker jl. C (1634)

P.c.
Cat. 1927, 48.

⁶³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 129, f. 78v-80v.

⁶⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 129, f. 81-91.

⁶⁵ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 134, akte 64, f. 489.

⁶⁶ Van der Meer, 'Schilders', 230.

⁶⁷ GAB, inv.nr. 109.

⁶⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 14, f. 173.

- 24 BOTTE SENT'S (Voet nr. 28)
 Zv. Vermoedelijk Sent Bottes en Aeff Jans.
 Tr. 1599 Hendrickyen Pyeters.
 Plaat Bolsward nr. 9.
 Mr. reeds 1599.

Sent Bottes was in 1593 koopman in stoffen in Bolsward.⁶⁹ In 1611 komt hij voor als koopman in 'cramerie'.⁷⁰ Botte Sents werd 'goudsmid te Bolsward' genoemd, toen hij op 25 augustus 1599 in Leeuwarden in ondertrouw ging met Hendrickyen Pyeters.⁷¹ Hij behoorde in 1608 niet tot de ondertekenaars van het Bolswarder gildereglement.

- 25 JAN DOEDES (Voet nr. 623)
 Tr. 1600 Anna Wybes.
 L.v. vertrekt in 1600 naar Sneek.

Bij zijn huwelijk in Leeuwarden met Anna Wybes werd Jan Doedes uit Bolsward 'goudsmid' genoemd.

- 26 SYTSE TIAERDTS (Voet nrs. 23, 432 en 592; Van Ruyven nr. 10)
 Tr. Foppien Foppes.
 Insculpatieplaat III Harlingen en Stavoren (Sytzie Tiardtsz.).
 Plaat Bolsward nr. 2.
 Mr. Harlingen 1593 (Voet nr. 223).
 Stavoren 1595 (Voet nr. 711).
 Bolsward 1603.
 Gildeboek 1608.
 L.v. overleden vóór 16 maart 1610.

Op 20 januari 1603 legt ene Bae Wijbrens rekening en verantwoording af over de goederen van Doutze Martens. Hierin komt een kwitantie van Sytse Tiaerds wegens geleverd zilver voor.⁷² In 1604 wordt Tiaerds 'burger en goudsmid binnen Leeuwarden' genoemd.⁷³

De inventaris van zijn sterfhuys werd op 16 maart 1610 opgemaakt. Daaruit blijkt dat de edelsmid ook in stoffen handelde.⁷⁴ Onder zijn papieren be-

⁶⁹ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 21, f. 186.

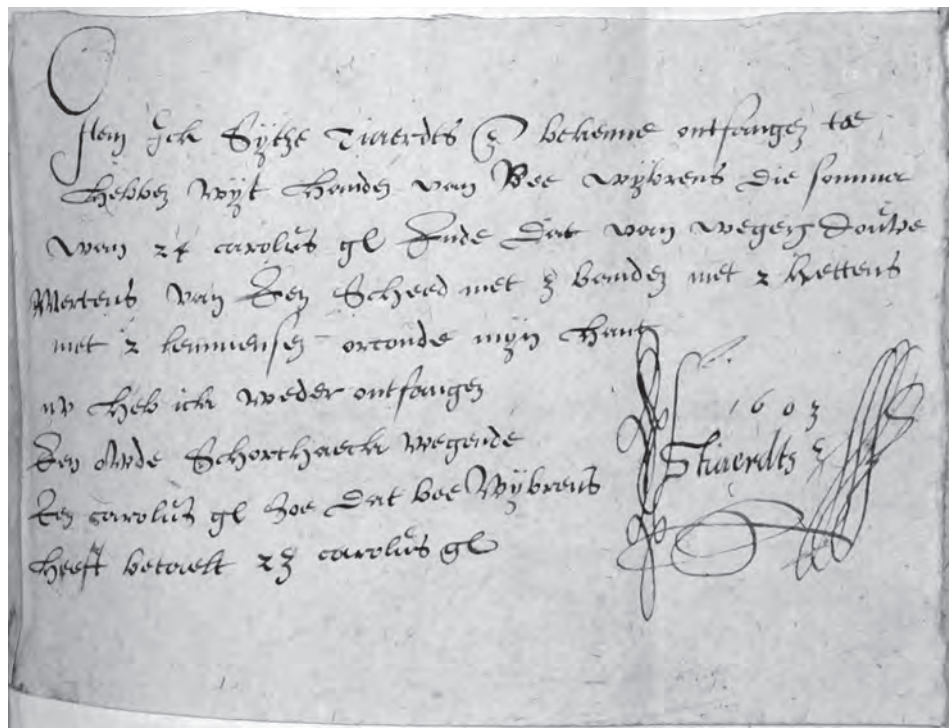
⁷⁰ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 44, f. 184v.

⁷¹ Tresoar, DTB 2000.

⁷² Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 102, f. 25-26.

⁷³ Tresoar, Database quaclappen (1600-1612), f. 401. Transcriptie door Jan Post.

⁷⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 126, f. 201-207v.

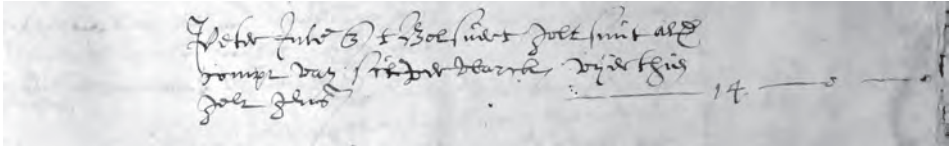

Afb. 31 Kwantie van Sytse Tiaerds (1603).

vond zich 'een testament voor Syttie Tyaerds Foppien Foppes dr. syn wyff, in dato den 3 november 1609 des namiddaghs genoteert'. De edelsmid was eigenaar van een huis aan de Snorstraat en bezat landerijen te Welsrijp.

Tiaerds bezat verschillende boeken: 'twe grote een cleijne bijbels, Titus Livius int Duits, *Paraphrasis* Des: Erasmi int Duits, een boeck genaemt *Het fundament*, een liedtboeck, een boeck genaemt *De gulden harpe*, *Intinerarium sacra Scripture*, een testament, een hantboeck, twee utknippens der sermoenen, een psalmboeck, een langboeck van munte, een groot schrijffboeck, een groot cunstboeck, noch een cunstboeck, noch een cunstboeck, een boeck der mensl proportien, een boeck der munte, noch eenige olde cleijne boecken'. Aan de winkelgevel hing 'een coperen uthangende borde daerop geschildert een golden kretsen & croedens.' De winkelvoorraad goud en zilver was gering.

Sytse Tiaerds was bij zijn dood in 1610 geld schuldig aan Robert Tyebkes en Cornelis Claesen uit Amsterdam. Tot zijn klanten behoorden onder andere 'Cammingha d'heer van Amelant' en ene Jacob 'coperslager van Alkmaar'.

Afb. 32 Peter Intesz ontvangt 14 goudguldens voor zilverwerk (1612).

- 27 PIETER INTJES (Voet nrs. 25 en 177)
 Z.v. Intje Pieters (Voet nr. 8) en Griet.
 Tr. Judith Dircx.
 Plaat Bolsward nr. 5.
 Mr. 1603.
 Leerlingen: 1609 Lambert Paulus.
 1609 Barteles Menses.
 Gildeboek 1608-1610.
 L.v. 1636.

Pieter Intjes was getrouwd met Judith, die in 1610 belijdenis deed.⁷⁵ Op 29 mei 1612 eiste Folkert Jans Pluymioen uit Sneek (Voet nr. 619) van 'Pijter Inties goudsmidt' te Bolsward nog 6 carolusguldens.⁷⁶ Volgens de sterfhuisinventaris van Beatrix Peters te Oosterend, opgemaakt op 10 augustus 1614, was Intjes nog in Bolsward werkzaam.⁷⁷ Op 20 juli 1617 werd hij 'goltsmid te Franeker' genoemd.⁷⁸ Hij kocht in 1636 goederen uit de boedel van Rogier Sapes (Voet nr. 176).

- 28 EPKE HOYTES (Voet nr. 26 en 321)
 Geb. 1580.
 Tr. 1604 Tanneke Martens van der Schelde uit Antwerpen.
 Plaat Bolsward nr. 6 (Epke Hoittes).
 Mr. 1602/3.

L.v. overleden vóór 7 februari 1653, de datum waarop zijn weduwe hertrouwde.

In 1604 trouwde Epke Hoytes in Amsterdam met Tanneke Martens van der Schelde uit Antwerpen.⁷⁹ Hij was toen 24 jaar. Uit dit huwelijk kwamen drie

⁷⁵ Tresoar, DTB 146.

⁷⁶ Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 31, f. 130.

⁷⁷ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 24, f. 126. Vriendelijke mededeling dhr. S. van Albada.

⁷⁸ Tresoar, ORA Franekeradeel, inv.nr. 62, f. 206v. Vriendelijke mededeling dhr. S. van Albada.

⁷⁹ Stadsarchief Amsterdam, DTB 411, f. 305, d.d. 11 september 1604. Vriendelijke mededeling dr. Piet Bakker. Zie ook Citroen, *Amsterdamse zilversmeden*, 217, nr. 1132.

kinderen voort: Hubrecht (1606), Mayken (1609) en Pieter (1613).⁸⁰

Epke Hoytes kocht in 1608 een huis aan de Nieuwezijds Voorburgwal (wz) bij de Gasthuissluis.⁸¹

Afb. 33 Handtekening van Epke Hoytes (1611).

Op 24 augustus 1611 onderzocht Epke Hoytes, op verzoek van de zuivelkooper Pieter Jansz, sieraden waarop de naam 'Tanneke Hendrix' voorkwam.⁸²

Epke Hoytes 'wonend te Amsterdam' was op 3 februari 1615 en 11 maart 1615 curator over Olphert Sijmens, 'oldste weeskind bij Marij Hoijetdr. zijn voorwif [...] tot Mackum [...] geprocreert.' De curatoren verkochten toen een huis te Makkum. De verkoping vond plaats voor het gerecht van Wonseradeel dat zitting hield op het raadhuis van Bolsward. Het pand bracht ruim 336 carolusguldens op.⁸³

In 1628 deed Epke Hoytes zijn zoon Pieter bij zilversmid Jacob de Groote in de leer.⁸⁴ De edelsmid moet vóór 7 februari 1653 overleden zijn, omdat 'Coenraet van Cockzij van Mechelen, waechdraeger en weduwnaar van Susanne de Gutter, wonende op de Roosegracht en Annetie Martens van Antwerpen, wed. van Epke Huijtes, wonende op de Deventerhoutmart' op die datum in ondertrouw gingen. Deze akte toont aan dat het stervormige meesterteken Voet nr. 26, dat in *Merken*² aan Epke Hoytes is toegeschreven, niet van hem kan zijn.⁸⁵ De auteurs verwarpen het meesterteken op het gildeplaatje van Bolsward met een soortgelijk meesterteken dat op werk met het Bolswarder stadskeur en jaarletters uit de periode 1656-1661 voorkomt.⁸⁶ Dit meesterteken, een zespuntige ster, afgebeeld als Voet nr. 26, is het eerste meesterteken van Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42)⁸⁷

- 29 TAEKE LOLLES (Voet nr. 27)
Geb. ca. 1576.
Plaat Bolsward nr. 7.
Mr. 1603.

⁸⁰ Stadsarchief Amsterdam, Geboorteregister Nieuwe Kerk.

⁸¹ Stadsarchief Amsterdam, Archief van de schepenen. Register van willige decreten van het Hof van Holland. NL-SA-21731550.

⁸² Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Salomon Henricx, inv.nr. 21-M, f. 130.

⁸³ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 9, f. 244.

⁸⁴ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Jacob Jacobs, inv.nr. 397, f. 785. Zie ook Citroen, *Amsterdamse zilversmeden*, 225, nr. 1168. Pieter gebruikte, in navolging van zijn vader, sinds 1659 een stervormig meesterteken.

⁸⁵ Stadsarchief Amsterdam, DTB 471, f. 4, d.d. 7 februari 1653.

⁸⁶ Citroen, *Valse zilvermerken*, 58. De schrijver vermeldt onder nr. 471 een nabootsing van een stervormig meesterteken.

⁸⁷ Schoen, 'Claes Fransen Baardt', 165-197. Zie ook biografische schets van Claes Fransen Baardt. Op de website van de OKS is de naam van Epke Hoytes inmiddels vervangen door de omschrijving 'meester van de onregelmatige ster'.

Het meesterteken van deze edelsmid komt wel op het gildeplaatje van Bolsward voor, maar niet op Insculpatieplaat III. Dat betekent dat hij na 1599 met zijn werk startte. Zijn naam komt niet voor op de lijst van onderteeknaars van het gildereglement van 1608.

Werk:

lepel

z.v.m.

Christie's, London South Kensington, 19 juli
2012, nr. 130.

- 30 HOLLE SJOERDS (Voet nr. 29)
Z.v. Sjoerd Holles (Voet nr. 22) en Griet.
Tr. 1596 Trincke Coops.
Mr. 1601 Leeuwarden.
1608 Bolsward.
Leerlingen: 1609 Gerrit Holles (zoon).
Hendrick Holles (zoon).
Gildeboek 1608-1610.
L.v. overleden vóór 3 maart 1619.

De edelsmid ging op 23 november 1596 in Leeuwarden in ondertrouw met Trincke Coops.⁸⁸ Hun dochter Sytske trouwde in 1625 met Jan Melchers Oostervelt (Voet nr. 385). In 1597 verkocht Pieter Syuerdts, de secretaris van Hennaarderadeel en een broer van 'Holle Syuerdts, wonent te Leeuwarden', zijn deel van Spijckstersate te Hennaard.⁸⁹ Op 11 mei 1601 stonden Holle Sjoerds en Trincke Coops voor het Hof van Friesland tegenover ene Gatse Pieters.⁹⁰ Als woonplaats werd ook toen 'Leeuwarden' genoemd. Dat verklaart mogelijk waarom zijn naam en meesterteken niet op het gildeplaatje van Bolsward voorkomen.

Ook uit latere gegevens blijkt dat Holle Sjoerds in Leeuwarden verbleef. '3 okt 1605: Holle Syurdts burger van Leeuwarden, voor hem en als last hebbende voor het merendeel der crediteuren, Gatse Piers zijn huisvrouw te Blija contra dr. Theotardus Tiara, en Doecke Euroteles.'⁹¹

Op 24 januari 1606 kwam 'Holle Syurdts binnen Leeuwarden' voor als lasthebber en procuratiehouder van Coop Gerrijts 'zijn huisvrouw vader'.⁹² Het rekeningboek van het Leeuwarder edelsmedengilde vermeldt op 2 juni 1607 de boete die Holle Sjoerds kreeg.⁹³

⁸⁸ Tresoar, DTB nr. 969, 1603-1811.

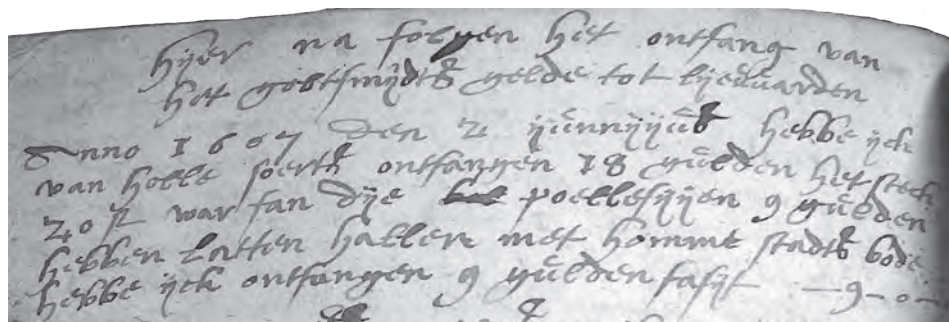
⁸⁹ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 43, f. 34v.

⁹⁰ Tresoar, Database quaclappen (1600-1612), f. 183. Transcriptie door Jan Post.

⁹¹ Tresoar, Database quaclappen (1600-1612), f. 169. Transcriptie door Jan Post.

⁹² Tresoar, Database quaclappen (1600-1612), f. 259. Transcriptie door Jan Post.

⁹³ HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65. Deze boetebepaling is in het eerste

Afb. 34 In 1607 ontving het Leeuwarder edelsmedengilde 9 carolusguldens van Holle Sjoerds.

In 1609 verhuurde de edelsmid land aan Jacob Claes uit Hennaard.⁹⁴ In 1612 kregen Holle Sjoerds en Sicke Brentsma 7 carolusguldens uitbetaald door de stad Bolsward.⁹⁵ De edelsmid ondertekende de stadsrekening toen ook.

Op 21 oktober 1615: 'Holle Sijeurds burger en koopman binnen Bolsward' als cessie en het recht hebbende van Coop Gerrijts, in leven burger en koopman in Leeuwarden en preferente crediteur van Jan Merx contra Harmen Rienks, bode van de Gedeputeerde Staten, als cessie hebbende van Jan Fockes Ter Herne en Egbert Egberts kooplieden te Groningen.⁹⁶ In 1619 is sprake van de weduwe van Holle Sjoerds.⁹⁷

Op 7 februari 1632 werd de sterfhuisinventaris van Trincke Coops opgemaakt.⁹⁸ Aan onroerende goederen 'seeckere huijsinge woninge schuijre & plaetse staende binnen deser steede op die grote dijacker w: Trijntie uijt verstorven' en 'een sate lands gelegen in den dorpe Hichtum [...] groot 62 pondematen, noch seeckere elleff pondemate off die gerechte achte part van seeckere landts gelegen tot Spijck in de dorpe Hennaardt'. Bovendien 'noch die gerechte helffte van seven pondemate landts gelegen buijten de St Janspoort deser stede althans bij Feddrick Jacobs gebruijckt'.

Het meesterteken Voet nr. 29 is zonder overtuigende bewijslast aan Holle Sjoerds toegeschreven.

Werk:

bekertje

2 x mt.

Sotheby's Amsterdam, 4 november 2002, nr. 259.⁹⁹

artikel opgenomen van de tweede set regels die op 11 februari 1603 door de raad werd geaccordeerd. Het gilde streek de ene helft van de boete op, de politiemeesters de andere helft.

⁹⁴ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 44, f. 155v.

⁹⁵ GAB, OAB, inv.nr. 35; Schroor, *Vijf eeuwen armenzorg*, 232.

⁹⁶ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16711, f. 358.

⁹⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 220, f. 94.

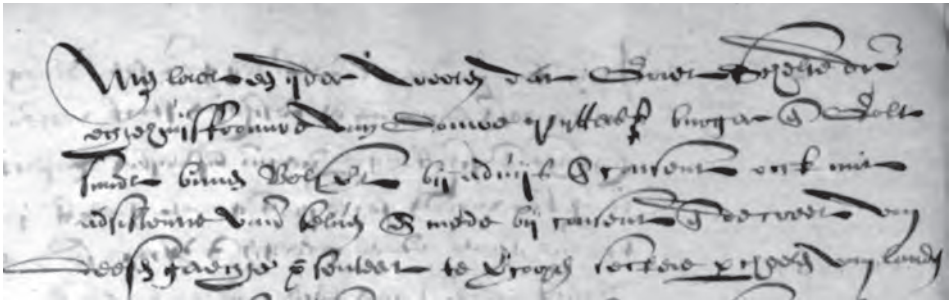
⁹⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 130, f. 1-4.

⁹⁹ De samenstellers van de catalogus schrijven: 'probably Holke Sjoerds circa 1620'.

bekertje	jl. G (1615)	Veiling Paul Brandt 2-8 november 1965, nr.
bekertje	jl. H (1616)	1001. P.c.
gedat. 1615		Cat. z.t. Dokkum, 97.
		Wiekslag, 6.

- 31 DOUWE PIETERS (Voet nr. 30)
Tr. 1609 Griet Scheltes.
Mr. reeds 1608.
Gildeboek 1610.
L.v. 1610.

Douwe Pieters trouwde in 1609 met Griet Scheltes.¹⁰⁰ In dat jaar verkochten ze land te Arum, Burgwerd¹⁰¹ en Waaxens.¹⁰² Zijn meesterteken en naam komen niet op het gildeplaatje van Bolsward voor. In 1610 ondertekende hij de aanvulling op de gildeartikelen. In dat jaar verkoopt Griet aan Johannes Idsen, koopman te Bolsward, een pondemaat onder Cubaard.¹⁰³

Afb. 35 Griet Scheltesdr. en Douwe Pijtters verkopen in 1609 land.

- 32 JAN SJOERDS/SWEERTS (Voet nrs. 31 en 315)
Geb. ca. 1585.
Mr. 23 februari 1609.
Leerlingen: 1610 Syoerd Pijtters.
Suerdt Franses.
Gildeboek 1609-1649.
L.v. 1659.

¹⁰⁰ Tresoar, DTB 141.

¹⁰¹ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 7, f. 235-235v.

¹⁰² Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 44, f. 45. Derde proclamatie van de verkoop van een pondemaat in Toornwaerte sate onder Waaxens, d.d. 15 februari 1609.

¹⁰³ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 44, f. 53. De koop wordt op 21 maart 1610 door Ruyrd Saeckeles uit Cubaard genaard.

Deze edelsmid is een enigmatisch figuur en in *Merken*² verward met twee andere personen die dezelfde naam droegen. Uit een sterfhuisinventaris van 21 februari 1633 blijkt dat de Imck Jans, met wie de edelsmid getrouwd zou zijn geweest, in werkelijkheid met een Jan Sjoerds ‘grootschipper’ gehuwd was.¹⁰⁴ *Merken*² vermeldt ook een tweede huwelijk tussen een Jan Sjoerds en Tettie Fongers Inthema. In dit geval gaat het om Jan Sjoerds ‘mr. gardinier’.¹⁰⁵ Om de verwarring compleet te maken: dit is de vader van Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39). De edelsmid en de tuinder waren in 1632 buren, zoals blijkt uit de proclamatie: ‘Jan Sioerds & mr. goltsmit b.b.&c. op de coop van een seekere huisinge, [...] en plaetse cum annexis staende & gelegen op de Merckstraat, Jan Sioerts gardinier ten westen & Anne Heerkes mr. goltsmit ten oosten’.¹⁰⁶ De edelsmid kocht het pand voor 1280 goudgulden van Fonger Sytses Laquart, de secretaris van de grietenij Wonseradeel. Jan Sjoerds is de eerste leerling van wie in het Bolswarder gildeboek is vastgelegd dat hij zijn meesterproef heeft volbracht. Dat gebeurde op 23 februari 1609 bij de weduwe Sijn Jarichs, herbergierse in ‘de Swaen’. Meye Poppes (Voet nr. 19) was op dat moment de keurmeester en Heercke Heerckes (Voet nr. 15) trad op als ‘olde keurmeijster’.

Jan Sjoerds ontving in 1612 voor een zilveren riem 10 goudgulden.¹⁰⁷ Samen met Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) inventariseerde hij in 1633 het zilver van oud-burgemeester Jacob Joachims. Daarin kwamen ‘twaleff silveren lepels wegende 26 lood sijnde groote keur getaxeert ter summa van 36-8-2. Ider lood gerekent op 28 strs. Negen lepels wegende 19 lood sijnde cleijne keur getaxeert op 24-14-0. Gerekent ider lood op 26 strs’ voor.¹⁰⁸

Zijn leerling Syoerd Pijtters was in 1642 als edelsmid in Stavoren werkzaam.¹⁰⁹

Het meesterteken klaverblad (Voet nr. 31) is in *Merken*² aan Jan Sjoerds toegekend na eliminatie van meesters aan wie reeds een ander teken was toegeschreven. Het Fries Museum heeft een lepel van de Ottema-Kingma Stichting in bruikleen waarop het familiewapen Baardt, de inscriptie ‘I.R.B.’ en het jaartal ‘1631’ voorkomt. Dit zijn de eigendomskenmerken van Ids-

104 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 130, f. 40-41. Zie ook Tresoar, inv.nr. 140, f. 118ev. In deze beschrijving van de sterfhuisinventaris van diens zoon Suert Jans en Tjedd Tjissens van 1 februari 1666 wordt een zilveren beker beschreven met de bodemtekst: ‘[...] Jan Suerts & Imck Jan Anno 1629’.

105 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 136, f. 161-170v.

106 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 221, f. 64.

107 Tresoar, ORA Wimbriseradeel, inv.nr. 44, ongefol., d.d. 6-8-1612. Inventaris van Marten Martens. Vriendelijke mededeling van dhr. Gerard Mast.

108 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 130, f. 69v.

109 Tresoar, ORA Stavoren, inv.nr. 25, d.d. 21-7-1647. Sterfhuisinventaris van An Fockes te Stavoren, de schoonmoeder van de goudsmid Syoerd Pytters die met Wimpck Graetes gehuwd was. Vriendelijke mededeling van dhr. Gerard Mast. Tresoar, ORA Stavoren, inv.nr. 26, f. 18, d.d. 13-6-1655. In de boedel van edelsmid Syoerd Pytters staat de opmerking: ‘Dirck Claes goudsmid alle goudsmits gereetschap vercocht 250-0-0’. Vriendelijke mededeling van dhr. Gerard Mast. Dirck Clasen Ruerda gebruikte het meesterteken Voet nr. 716.

ke Rienks Baardt, een zuster van Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38). Als het meesterteken Voet nr. 38 niet langer aan Frans Baardt kan worden toegeschreven, kan dit klaverbladmeesterteken ook van hem zijn.¹¹⁰

Op de avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Rinsumageest is ook een klaverbladmeesterteken afgeslagen in combinatie met het stadskeur van Bolsward en de jaarletter X (1630).¹¹¹ Dit meesterteken heeft een andere contour en het klaverblad wijkt qua vormgeving af van de andere bekende afslagen. Volgens de website Zilverstudie komt het klaverbladmeesterteken in combinatie met jaarletters en stadskeuren uit Bolsward voor op vervalst werk.¹¹² We willen meesterteken Voet nr. 38 aan Jan Sjoerds toeschrijven.

Werk:		
lepel ¹¹³	jl. D (ca. 1610)	P.c.
avondmaalsbeker gedat. 1623	jl. P (1623)	N.H.G. Woltersum (SKKN 1787-13). ¹¹⁴ Feith, 116. <i>Voorlopige lijst</i> , 195. Ozinga, <i>Monumenten</i> , 186. Pathuis, 781-782, nr. 4306.
brandewijnkom	jl. A (1632)	P.c.
apostellepel	jl. C (1634)	Sotheby's Amsterdam, 26 mei 1997, nr. 525.
gedat. 1766		
apostellepel	jl. G (1638)	Rijks Museum. R.B.K. 14896. <i>Wiekslag</i> , 12.
apostellepel	jl. H (1639)	Fries Museum. <i>Wiekslag</i> , 20. <i>Cat. 1985</i> , 526. <i>Cat. 1987</i> , lepel 3.
gedat. 1640		
avondmaalsbeker	jl. N (1644)	N.H.G. Ried. <i>Cat. 1927</i> , 132. <i>Wiekslag</i> , 24. <i>Cat. 1987</i> , 9.
gedat. 1644		
apostellepel	jl. N (1644)	Fries Museum/OKS no. 3985. <i>Cat. 1985</i> , 527. <i>Cat. 1987</i> , lepel 4.
gedat. 1644/1766		
huwelijksbeker	jl. N (1644)	<i>Catalogus John Endlich</i> , TEFAF 2011, 16-17.
gedat. 1651		Sotheby's New York, 16 april 2005, nr. 175.
beker	jl. R (1648)	Sotheby's Amsterdam, december 2005, nr. 185.
beker	z.v.m.	Sotheby's Londen Collections, 29 april 2014, nr. 315.
gedat. 1644/1753		

110 Zie voor verdere argumentatie de biografie van Frans Rienks Baardt.

111 http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Interieur,_bodem_van_avondmaalsbeker_-_Rinsumageest_-_20188618_-_RCE.jpg. Geraadpleegd op 7 maart 2014.

112 Zie ook Schipper, 'Zilvermerkenonderzoek', 127-128.

113 Vriendelijke mededeling dhr. Jan Schipper. Het betreft hier de jaarletter D zonder een contour. Dit soort omtrekloze jaarletters is kenmerkend voor het eerste alfabet dat in Bolsward is gebruikt.

114 De inventarisator merkte terecht op dat Frans Rienks Baardt in 1623 nog geen meester was.

bekertje gedat. 1644	z.v.m.	P.c.
huwelijkskistje gedat. 1650/1685	z.v.m.	Fries Museum Z 01856. <i>Wiekslag</i> , 31. Frederiks, III, 207. <i>Cat. L' Argenterie</i> , 35. <i>Nederlands zilver/Dutch silver</i> , 106-107. <i>Cat. 1985</i> , 35. <i>Cat. 1987</i> , 18. <i>De Zilveren Eeuw</i> , nr. 44. FGZ, 864-865.
huwelijkskistje	z.v.m.	Fries Museum Z 1939-150/OKS no. 03745. <i>Cat. 1927</i> , 285. DVF, XXVIII, 306. <i>Cat. z.T. Leiden</i> , 489. <i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 150. <i>Wiekslag</i> , 13. Frederiks III, 206. <i>Cat. 1985</i> , 36. <i>De Zilveren Eeuw</i> , nr. 46. FGZ, 860-861.
huwelijkskistje	z.v.m.	P.c. <i>Cat. 1927</i> , 286.
lepel	z.v.m.	<i>Cat. 1987</i> , lepel 7.
rond huwelijks- doosje (geen mt.)	z.v.m.	Fries Museum Z 1957-663/OKS 1957-040. <i>Verslag F.G. 1957</i> , 11. <i>Cat. 1985</i> , 37. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 45. FGZ, 858-859.
cylindrisch fragment (geen mt.)	z.v.m.	<i>Verslag F.G. 1957</i> , 11. <i>Cat. 1985</i> , 34.
schede met leeuwekopje		P.c. <i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 544.
apostellepel	z.v.m.	Frederiks III, 205. Veilinghuis Van Spengen, 13 april 2016, nr. 3077.

- 33 JAN STOFFELS (Voet nrs. 11, 295 en 295a)
Z.v. Christoffel Gerrits (Voet nr. 7) en broer van Gerrit Stoffels (Voet nrs. 104 en 218)
Tr. Uilck Doedes?
Insculpatieplaat 11 (Ian Stoffels).
Mr. 1609.
L.v. overleden vóór 29 januari 1615.

Afb. 36 Vitrine met drinkhoorns in het Rijks Museum in 1959. Op de voorgrond een drinkhoorn gemaakt door Jan Stoffels.

In 1611 betaalde het stadsbestuur 20 carolusguldens voor het snijden van het stadszegel.¹¹⁵ Een Jan Stoffels trouwt met Uilck. Zij deed als weduwe belijdenis op 29 januari 1615.¹¹⁶

Werk:

beslag runderhoorn jl. C (1609)
gedat. 1610

Rijks Museum (BK-NM-11971).

Cat. 1927, 153.

Wiekslag, 3.

It Beaken (1955), afb. 3.

FGZ, 582-583.

zegelstempel z.v.m.
gedat. 1611

Fries Museum.

Wiekslag, 4.

Cat. 1985, nr. 17.

Cat. 1987, nr. 2.

lepel z.v.m.

Fries Museum.

Wiekslag, 5.

Cat. 1985, nr. 521.

Cat. 1987, lepel nr. 1.

115 GAB, inv.nr. 424, f. 6.

116 Tresoar, DTB 146.

- 34 FOLCKERT ROCHUS (Voet nrs. 32 en 319)
 Geb. ca. 1590.
 Z.v. Rochus Folckerts en Nieske Heerkes.
 Tr. 16 april 1615 Ydtgen Tiaercx.
 Mr. 8 juli 1616.
 Burger 1617.
 1638 keurmeester.
 Leerlingen: 1616 Lolcke Wopkes.
 1620 Willem Jans Olthoff (Voet nr. 407).
 1623 Tamme Willems.
 1623 Willem Pieters.
 1627 Rochus Folckerts (zoon).
 1633 Goslyck Hettes.
 1639 Antonis Heerkes.
 1642 Harmen Jans Olthoff.
 Gildeboek 1616-1658.
 L.v. 1670.

In zijn ondertrouwakte van 31 maart 1615 wordt Folckert Rochus 'goudsmidsgezel' in Dokkum genoemd.¹¹⁷ Hij trouwde op 16 april 1615 met Ydtgen Tiaercx uit Bolsward.¹¹⁸ Balthus Willems trad op 7 november 1617 als curator op over Folckert Rochus en Rins Rochus.¹¹⁹ Folckert Rochus werd in 1617 in het burgerboek van Bolsward ingeschreven. Het gilde nam hem al op 8 juli 1616 als meester aan.¹²⁰ Hij woonde aan de Dijlacker, was in 1619 lidmaat¹²¹ en in 1630 diaken.¹²² Op 4 januari 1644 vermeldt de inventaris van Heert Claesen winkelier: 'Folckert Rochis goltsmit comt van cope van een silveren cop 16-0-0'.¹²³

Op 26 april 1649 vond de stemming plaats voor de vacante vroedschapsposities van houtkoopman Frans Rollema en Claes Steven Stellingwerf. De stemmen staakten en op last van stadhouder Willem Frederik kwam het tot een nieuwe stemming. Folckert Rochus behaalde 15 stemmen en Sierck Gerbens Monsma 30 stemmen.¹²⁴ Op 9 mei 1655 stelt Anne Heerkes Jorna (Voet nr. 37) zich borg voor Folkert Rochus als collecteur van de kerke-

117 Tresoar, DTB nr. 171.

118 Tresoar, DTB nr. 141.

119 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16712, f. 428; Quaclappen (1613-1620). Transcriptie door Jan Post. Zie voor deze zaak ook Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16713, f. 114v.; Quaclappen (1613-1620). Transcriptie door Jan Post.

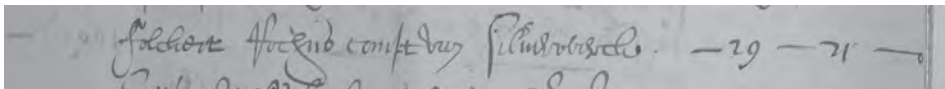
120 Normaal gesproken moest een edelsmid het burgerschap verwerven voordat hij tot het gilde kon toetreden.

121 Tresoar, DTB 146 lidmaten N.H.G. Bolsward 1581, 1582 en 1603-1656.

122 Tresoar, NT 246 N.H.G. Bolsward, inv.nr. 1, f. 69v.

123 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 132, f. 99v-113.

124 GAB, inv.nr. 81 Processen verbaal van stemmingen (1640-1751).

Afb. 37 Betaling aan Folckert Rochus voor zilverwerk (1633).

croon en ingebrouwen bieren 1655-1656.¹²⁵ In mei 1658 werd aan burgmeester Folckert Rochus uitgekeerd van 'expensen bij zijn E: ten tijde hij praesideerde inde maenden nov, dec, jan, feb. 14-0-0'.¹²⁶ Op 14 november 1660 werd aan burgmeester Folckert Rochus 'weegens expensen in zijn praeses [...] ent vergulden van L(ieuwe) Maegma stadsboode bos'.¹²⁷ Epe Piers Siccamma stelde zich op 6 mei 1661 borg voor Folkert Rochus als collecteur van de kerkecroon 1661-1662.¹²⁸ De edelsmid was ook horecaondernemer, getuige een rekening van 16 maart 1663: 'Folkert Rochus olde burgmr. & herbergier betaelt 25 cargl 4 strs een tonne hollandts bier met toback & een gulden 4 strs'.¹²⁹

Burgemeester Aucke Iges Algra kocht op 2 maart 1664 van Folckert Rochus en Aafke Folckerts dr. als erfgenaam van Ytdke Tiaercx voor 1040 goudgulden een huis, plaats, schuur, putsback en secreteet aan de Wipstraat 'exempt alleen het goldsmits 't rioel'. Oud-burgmeester Anne Heerckes was eigenaar van een pand ten noorden, de raadsman Sjoucke Cornelis ten zuiden, 't gemeen diept ten westen & Thonis Goijer gebruikte huisinge ten oosten'.¹³⁰ In 1670 was Folckert Rochus nog als voogd van het Sint Anthonygasthuis actief.¹³¹

Het meesterteken Voet nr. 32 bestaat uit de letters FR. In principe kan deze lettercombinatie aan drie Bolswarder edelsmeden toebehoren: Folckert Rochus, Frans Ariens Riemersma en Frans Rienks Baardt. De auteurs van *Merken*² schreven op basis van de kwaliteit van het drijfwerk van Claes Franssen Baardt, het huismerkmeesterteken (Voet nr. 38), aan diens vader toe. Ik twijfel aan de juistheid van deze toeschrijving. Het meesterteken Voet nr. 38 komt op de avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Woltersum (Gr.) met jaarletter P (1623)¹³² en datering '1623' voor en kan niet werk van Frans Rienks Baardt zijn omdat hij pas in 1628 door het gilde als meester werd aangenomen. Het meesterteken Voet nr. 32 – nu

¹²⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 16, f. 101.

¹²⁶ GAB, inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 76.

¹²⁷ GAB, inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 102v.

¹²⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 17, f. 152v.

¹²⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 177, f. 68.

¹³⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 133.

¹³¹ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 226, f. 274v-275.

¹³² Opvallend aan deze vroege jaarletters die we uit Bolsward en Sneek kennen is het ontbreken van een contour.

Afb. 38 Meesterteken Voet nr. 32, het stadskeur Bolsward en de jaarletter O (1645) op de avondmaalsschaal van de Nederlands Hervormde Gemeente Tjerkwerd.

toegeschreven aan Folckert Rochus – komt voor op een avondmaalsbeker (1644) en avondmaalsschaal (1645) van de Nederlands Hervormde Gemeente Tjerkwerd, het dorp waar Frans Rienks Baardt geboren werd. Zie de biografie Frans Rienks Baardt.

- 35 FRANS ARIANS RIEMERSMA (Voet nrs. 33 en 310)
 Geb. 1598.
 Z.v. Arriën Sjoerds Riemersma uit Kollum.
 Tr. 1. 1619 Tiaertje Bauckes.
 2. 1639 Sytske Sypkes.
 3. 1646 Tryntje Jans.
 Burger 1620.
 Mr. 1 juli 1620.
 Keurmeester 1622.
 Leerlingen: 1623 Joucke Syuerts.
 1624 Lolce Jeltjes.
 1627 Scholte Jans II (Voet nr. 626).
 1638 Baucke Riemersma (zoon).
 1643 Arian Frans Riemersma (zoon Voet nr. 41).

Gildeboek 1620-1658.

L.v. overleden vóór 19 november 1674.

‘Den eersten julij anno 1620 heft Frans Aryans & betaalt vijf gulden ant gylt gereijchtigheyt van op nemen van ’t proefstuijck en vant baer en laecken en den [...] lavuijer met de vijesel [...]’.¹³³ Riemersma kocht in 1622 voor 1900 goudguldens een huis op de Dijk¹³⁴ en samen met mr. Reyner Paulus een huis op de Schilwijck.¹³⁵ In verband met zijn tweede huwelijk taxeerden Frans Baardt en Anne Heerckes Jorna in 1639 het ‘goltsmijdtswinckelsge-reetschap’ op 95 carolusguldens.¹³⁶ Onder de boeken: ‘Atlas maior, een martelaers boeck, franse historien door Guijllert, Jacob Cats *Van olde en nije tijt, Historie Pierij Winsemij en D’gelegentheijt van Harttogs Bosch*’. De waarde van de boeken werd op 60 carolusguldens geschat. Riemersma had op dat moment voor ruim 6.700 carolusguldens aan vorderingen uitstaan. Zelf was hij 780 carolusguldens schuldig aan ‘een juwelier te Amsterdam genaemt Jacob d’ Bruijne’. Riemersma had vele nevenfuncties. In 1639 was hij ontvanger van de Broerekerk¹³⁷ en in 1641 ontvanger van de Oegeclooster landhuren.¹³⁸ In 1641 verklaarden Baltus Claesen te Kollum en Lijuwe Douwes te Buitenpost 1015 goudguldens schuldig te zijn aan Trynke Riemersma, de vrouw van Frederick Bothe, en Froucke Riemersma, de vrouw van Nicolaus Monsma, de predikant van Finkum. Auckien en Aeltien Riemersma werden bijgestaan door hun oom burgemeester Frans Riemersma. Cunira van Siaerda, de vrouw van dr. Julius Brongersma, trad op voor Weijske Riemersma. Zij waren allen erfgenaam van dr. Suffridus Riemersma, in leven secretaris van Achtkarspelen.¹³⁹

Frans Riemersma trad regelmatig als curator op. Hij behartigde in 1641, samen met de katholieke zuivelkoopman Douwe Idsen Rispens, de belangen van de kinderen van wijlen Abbe Hartmans.¹⁴⁰ Als burgemeester bemiddelde de edelsmid in conflicten en als olderman hield hij toezicht op verschillende gilden. Op 5 maart 1643: ‘Aen de burgmr. Riemersma betaelt wegens het voorsch. gildt ter sake [...] het contract van ’t schippersgildt tot Workum met d’selve gemaect 15-0-0’.¹⁴¹ De edelsmid stelde zich in 1645 borg voor raadsman Frederick Bothe, als collecteur van de vijf specien.¹⁴²

Riemersma trouwde in 1646 met Trijntje Jans. Deze weduwe uit Workum

133 GAB, inv. 841.

134 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 220, f. 135v.

135 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 248, f. 222.

136 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 137-149.

137 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 162, f. 44.

138 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 109, f. 75/f. 77v.

139 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 51, f. 256ev.

140 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 310v.

141 GAB, inv.nr. 842, f. 75.

142 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 14, f. 185v.

was eerder getrouwd geweest met Jan Willems Diependal uit Workum. Uit dit huwelijk had zij een zoon. De waarde van haar bezit bedroeg 6.565 carolusguldens.¹⁴³

Op 8 mei 1649: 'Ten huijse van olde burgmr. Frans Riemersma, alwaar Rinck Riemersma, weduwe van ds. Michael Holstius in zijn leven predikant in den dorpe Aexmor [Exmorra P.S.] gelooijert sijnde met eenige mobilen ende huijsraden, ende heeft aldaer ten versoecke van de gemelte Rinck Riemersma alsoo sij van voornemen waere van hier nae Leeuwarden te verreijzen bij inventaris gestelt. De boeken bij gemelte Riemersma sijnde, die zijn aende praedicant Abrehamus Walswou vercoft voor 33-0-0'.¹⁴⁴

Riemersma was presiderend burgmeester toen op 26 juni 1652 Johannes Cachopin de Laredo uit Rotterdam voor het Bolswarder gerecht verscheen. Deze jezuïetenpater moest zweren dat hij zich zou gedragen volgens het plakkaat op de Jezuïeten dat kort tevoren door de Staten-Generaal was uitgevaardigd.¹⁴⁵ Riemersma werd als rekenmeester van Friesland op 1 augustus 1654 met burgemeester Floris Floris Posthumus en gemeensman Duco Gellius naar Leeuwarden gezonden om met de andere steden te onderhandelen over de trekvaart van Dokkum naar Groningen.¹⁴⁶ Op 4 oktober 1654 ontving hij als volmacht op de Landdag 41 carolusguldens.¹⁴⁷

In datzelfde jaar vond de scheiding van goederen tussen Frans Ariens Riemersma en Baucke en Arian (Voet nr. 41), de kinderen uit zijn eerste huwelijk, plaats.¹⁴⁸ Baucke overleed spoedig daarop getuige de vermelding: '15 jan 1657 Van burgmr. Frans Riemersma ontvangen voor 't openen van het graf van zijn zoon Baucke'.¹⁴⁹

De burgemeesters in Bolsward stonden borg voor elkaars kinderen. In 1657: 'Sijbe Doekes en Frans Riemersma als borg voor Suffridus Riemersma als collecteur van turf en brandhout 1657-1658. Frans Riemersma en Sybe Doekes borg voor Claercke Sybes als collecteuse van de stads daelder, stadtsbier en wijnen 1657-1658'.¹⁵⁰ Burgemeester Frans Riemersma en de raadsman Hillebrant Remsma leverden in 1657 een specificatie aan 'ter saecke verteeringen, wagenvrachten & reijscosten gevallen over de reijs nae Rie

¹⁴³ Tresoar, ORA Workum, inv.nr. 179, f. 59-62v., d.d. 23 juli 1647.

¹⁴⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 133, f. 101v-104. Volgens Romein, *Naamlijst* II, 398. werd Abraham Walsweer in 1645 beroepen in Tjerkwerd. In 1645 werd een avondmaalsschotel in gebruik genomen. Daarop is het meesterteken FR (Voet nr. 32) afgeslagen. Zie ook de biografie van Folkert Rochus (Voet nr. 32).

¹⁴⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 15, f. 208. Zie ook Tresoar bib. 3834G. *Placcaet in houdende verbodt dat gheue Jesuiten, priesters, papen, monicken off andere geeordende personen van de Roomsche gesinden in dese landen sullen moghen komen ofte verblijven* (Leeuwarden 1652).

¹⁴⁶ GAB, inv.nr. 31 Resolutieboeken van het stadsbestuur (1639-1672), f. 18ev.

¹⁴⁷ GAB, inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 4.

¹⁴⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 166, f. 238v-241.

¹⁴⁹ Tresoar, NT 246, Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

¹⁵⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 16, f. 231.

ende Ije met eenige kerckeraeden gedaen, om de predicanten alle te hooren 81-9-0'.¹⁵¹

In 1661 gaven de Staten van Friesland opdracht aan Sjoerd van Aylva en Carel van Roorda (Oostergo), Willem van Haren en Epeus Glinstra (Westergo), Dirck van Baerdts en Augustinus van Lycklama (Zevenwolden), Frans Riemersma en Cyprianus Bruynsma (Steden) een onderzoek in te stellen naar de onenigheid tussen de magistraat van Leeuwarden en het Hof van Friesland die ontstaan was na een uitspraak in de zaak Diorre Tiaerts c.s. tegen de olderman en bijzitter van het schippersgilde.¹⁵² Riemersma ontving 84 carolusguldens wegens 'vacatien ordinnaris landdag 1661'.¹⁵³

Riemersma raakte in 1662 ernstig in opspraak. De procureur-generaal dagvaarde hem voor zijn aandeel in de zaak 'Bernardus Gerrits' die zich op Witte Donderdag 1657 'met een koorde [had] geworcht'. Riemersma had op verzoek van Frans Jansen, de schoonvader van de overledene, het lichaam snel laten begraven. Touwslager Frans Jansen was een oud-burgemeester en de vader van Bauck Fransen, de weduwe van Bernardus Gerrits. Haar overleden echtgenoot was een oom van Siucke Harckes, de vrouw van Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42). Riemersma werd veroordeeld tot de betaling van 200 carolusguldens.¹⁵⁴ Voor zijn 'deal' met Frans Jans ontving de edelsmid 400 carolusguldens.

In 1664 stelden Frans Ariens Riemersma en Sjoerd Reins Binthiema zich borg voor Adrianus Riemersma, edelsmid en burger-vaandrig, als collecteur van stadsdaelder.¹⁵⁵ Riemersma zat op 17 november 1664 een zitting voor tussen de raadslieden van Bolsward en rentenier Samuel Walswout. In een eerdere zaak tegen ene Wijbrandt Wijbrandts was in het nadeel van Walswout gevonnist. Deze voormalige inwoner van Amsterdam beschuldigde de rechters daarop van partijdigheid. De magistraat kreeg de volle laag. 'Ghij schone richters, so ghij sulcx een sententie wijst, jae ick wensche dat ghij sulcx een recht ter jonghsten dage meught genieten ofte ontfangen.' Riemersma die hem kapittelde kreeg toegevoegd: 'Ghij bent de principaelste, gij, ghij sult de buijt niet parten.'¹⁵⁶

Op 17 juni 1665 legde schoolmeester en dichter Gysbert Japicx rekening af over de nalatenschap van gemeensman en timmerman Arian Buwes. 'De heer Frans Arjans Riemersma betaelt 14-13-0 voor een silveren oorijser ao. 1655 geleverd en ses jaren grontpacht voor de Broerekerck'.¹⁵⁷ Op 2 januari 1668 inventariseerde presiderende burgemeester Frans Riemersma de

151 GAB, inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 64v.

152 Tresoar, Resoluties Staten van Friesland (1651-1670), f. 17v, d.d. 18 mei 1661.

153 GAB, inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 107.

154 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16531 (1662), definitieve sententie nr. 51.

155 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 96v.

156 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 60, f. 193.

157 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 176, f. 4v.

goederen van Geertje Everts, weduwe van Dirck Ipes, die met Jelle Sytses wilde hertrouwen. Hij trof onder andere 'een silveren cop swaer 30 loodt a 1-10-0 met 2 carolusguldens maekloon 32-0-0' aan.¹⁵⁸

Stadsbestuurders inventariseerden op 1 maart 1669 het sterfhuis van Trijntje Jans, de echtgenote van Riemersma. Dit gebeurde op verzoek van Johannes Diependal, procureur-postulant, de enige zoon en erfgenaam van Trijntje Jans en Jan Willems Diependal.¹⁵⁹ Onder de papieren bevond zich een lijst met goederen die op de Bank van Lening waren verkocht.¹⁶⁰ Hieronder 'een silvere cop, een wit kantie met een silveren lidt, een silveren cans lidt, een silveren lidt tot een mosterpot, 2 silveren beeckers' en 'een ijsbeecker'. Eind 1670 doet de handtekening van Riemersma vermoeden dat zijn gezondheid sterk achteruit gaat. Op 13 oktober 1674 werd 6 carolusguldens betaald 'voort openen vanden burgmr Frans Rijermersma graff'.¹⁶¹ Uit de beschrijving van zijn goederen blijkt dat hij inwoonde bij zijn dochter Doickien, die met de procureur-postulant Johannes Theodori Steindam was getrouwd.¹⁶² Bij de inventarisatie waren ook Hendrickjen Cluyter en haar zoon Justinianus aanwezig. Haar man was kort daarvoor in mei 1674 overleden. Onder de goederen van Riemersma senior bevonden zich: '7 silveren leepelties, 1 silveren eijerleepeltie, 1 silveren signetie, 1 gouden trompt, 1 silveren gilde penningh'. Tevens een dertigtal religieuze titels in het Latijn en Grieks en een werk van Ovidius.

Het meesterteken FA of AF aaneen (Voet nr. 33) is vooralsnog slechts overgeleverd op twee voorwerpen. De volgorde van de letters in het meesterteken doet vermoeden dat het om het meesterteken van Arian Fransen Riemersma gaat.¹⁶³ Dit meesterteken komt voor op het beslag van een drinkhoorn van het Algemeen Stads Armen Weeshuis van Bolsward. Hierop zijn ook het stadskeur en de jaarletter R (1625) afgeslagen. Het meesterteken AF komt samen met de jaarletter S (1626) voor op de avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Oosterlittens. Op grond van deze merkencombinaties is het meesterteken aan Frans Riemersma toegeschreven.

Gezien de werkzame periode zou het meesterteken FR (Voet nr. 32) ook bij Riemersma passen.

158 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 125, f. 145-148v.

159 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 64-69.

160 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 127v. Deze was in 1674 aan de Broerestraat gevestigd.

161 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

162 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, ongefol.

163 Frederiks, *Dutch silver* III, 67. De auteur schreef het meesterteken Voet nr. 33 aan Arian Fransen Riemersma toe.

Werk:

beslag drinkhoorn jl. R (1625)
inscr. 'Rintie Eelckes'¹⁶⁴

Oudheidkamer Bolsward/Algemeen Stads Ar-
men Weeshuis.

Arti 1880, 129.

Cat. 1900, 51.

Cat. 1927, 5.

Cat. Z.T. Den Haag, 147.

Wiekslag, 7.

Frederiks III, 202, afb. 166.

Cat. 1987, 3.

FGZ, 586-587.

avondmaalsbeker jl. S (1626)

N.H.G. Oosterlittens.

Cat. 1927, 137.

Voorlopige lijst, IX, 21.

Wiekslag, 8.

Frederiks III, 203, afb. 167.

Cat. 1987, 5.

36 JACOB TOBIAS (Voet nr. 35)

Tr. 1622 Tedt Lieuwes Fopma.

Burger 1623 afkomstig uit Emden.

Mr. reeds 1623.

Gildeboek 1623-1633.

L.v. 1633.

Jacob Tobias betaalde over een periode van 1625 tot 1633 zijn 'gildegerechtigheid'. Vermoedelijk was hij een buitenlid van het gilde en betaalde hij net als Jarich Jarichs (Voet nr. 778) uit Joure voor het gebruik van de lavuurmolen en het recht in Bolsward te mogen keuren.

Op 1 mei 1624 bekenden Taecke Foppes en Tedt Lieuwes uit Cubaard geld schuldig te zijn aan Lieuwe Fopma te Oosterend die als curator over het weeskind van Haye Jansen en Geeske Tialckes optrad. Tedt Lieuwes trouwde als weduwe van Taecke Foppes op 6 oktober 1624 met Jacob Tobias.¹⁶⁵ Op 22 april 1628 verzocht Wytse Fransen namens Claes Romkes te Smalbregge voor hemzelf en voor zijn halfbroer Frans Wytsis, de betaling van een schuld 'bij Jacob Tobias gepasseert van dato den 24 april 1624' ter waarde van 50 goudguldens.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Tresoar, DTB 141. Op 8 augustus 1652 werd het huwelijk tussen Anne Haitzen en Grietje Hendricus te Bolsward bevestigd. Zij was de weduwe van Rintie Eelckes.

¹⁶⁵ Tresoar, DTB 141. Tedt Lieuwes was in 1615 met Taecke Foppes getrouwd.

¹⁶⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 128, f. 107.

37 LOLLE JELTES [JELTEMA] (Voet nrs. 36, 311 en 316)

Geb. ca. 1602.

Z.v. Jelte Willems.

Tr. 27 maart 1625 Jantien Wybrens uit Bozum.

Leerling 1614 van Gerrit Hendricks (Voet nr. 20).

Mr. 1624.

Leerlingen: 1632 Jan Foppes.

Jelte Lolles (zoon Voet nr. 310).

1641 Caesar Douwes Eysma.

1641 Wybrand Lolles (zoon Voet nr. 41).

1644 Suert Clases.

Keurmeester 1638.

Gildeboek 1614-1658.

L.v. overleden vóór 23 sept 1673.

Lolle Jeltjes deed belijdenis op 11 november 1648. Zijn vrouw had dit in 1625 reeds gedaan.¹⁶⁷ Uit het huwelijk kwamen zes kinderen voort. Dochter Antke trouwde Folckert Diurres, een winkelier in stoffen (1645) en na diens overlijden met Sybren Jansen Brouwer, brouwer en burgervandrig (1657). Siouckjen huwde Oene Annes, een zoon van Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37).

In 1633 kocht Lolle Jeltjes voor 699 goudguldens een huis aan de Grote Dijlacker.¹⁶⁸ In 1640 trad Obertus Sixti, predikant te Bozum, als curator over Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40) op¹⁶⁹ en Lolle Jeltjes taxeerde het zilverwerk.¹⁷⁰ Fedde Claesen Tiaerdsma, vandrig onder hopman Foppe van Grovestins, in garnizoen te Leeuwarden, en Bauck Eysma bekenden geld schuldig te zijn aan Lolle Jeltjes.¹⁷¹ De sterfhuisinventaris van brouwer Harmen Jans toont aan dat Lolle Jeltjes bij hem bier betrok.¹⁷²

In 1649 kocht Jeltjes zes pondematen buiten de Sint Janspoort voor 170 goudguldens¹⁷³ en in 1654 verkocht hij een huis aan de Grote Dijlacker voor 1015 goudguldens.¹⁷⁴

167 Tresoar, DTB 146.

168 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 221, f. 69v.

169 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 162, f. 121.

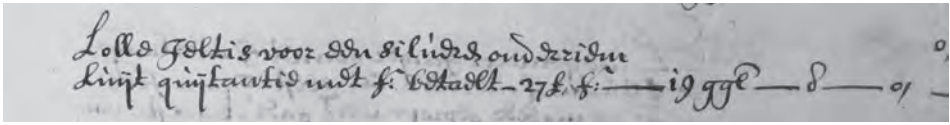
170 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 187ev.

171 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 252, f. 235v-236.

172 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 133, f. 117v. Voor een quickscan van bierdrinkers in Bolsward: check deze inventaris.

173 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 222, f. 24.

174 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 222, f. 148v-149.

Afb. 39 Lolle Jeltis ontvangt 19 goudguldens voor een zilveren onderriem (1632).

‘Den 4^e meij 1656 bekenne ick Lolle Jeltis ontfanghen te hebben van maken van 2 lepels die ghebroken waren die somma van 12 steuvers van Jan Harmens ontfanghen’.¹⁷⁵ Op 14 mei 1658 was de edelsmid curator over Grietje Thomas, dochter van Thomas Hessels, in leven gemeensman en burgemeester van Bolsward.¹⁷⁶ Op 30 januari 1661 kochten Pijtter Isbrandts gardenier en Pijttie Jans zes pondematen gelegen buiten de Sint Janspoort van Lolle Jeltis voor 197 goudguldens en een ‘silveren ducaton’ per pondemaat. Het land grensde aan het bezit van grietman Taco van Cammingha en koperslager Willem Jansen.¹⁷⁷ Volgens het lidmatenregister was Lolle Jeltis in 1661 ‘vetweider’.¹⁷⁸ Mogelijk was hij toen niet meer als edelsmid actief. Een aanwijzing hiervoor blijkt uit een transactie tussen hem en Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44). Onder de papieren van de overleden Inthema bevond zich op 17 maart 1665: ‘Een principael quitantie bij Lolle Jeltis gepasseert wegens d’ coop & overdracht van eenig gemaectt silverwerck & goltsmits gereedschap bij w: Fonger Foppes Inthiema van hem gecocht ende betaelt’.¹⁷⁹ Schoonzoon Sybren Jansen Brouwer stelde zich in april 1665 borg voor Lolle Jeltis als collecteur van ingebrouwen bieren.¹⁸⁰ Samen stelden zij zich vanaf 1666 borg voor Siouckjen Lolles als collecteur van ‘kercke croon en de ingebrouwen bieren’.¹⁸¹

Op 14 februari 1672 kochten Jan Jansen Coster en Trijntje Lolckes een huis op de Grote Dijlacker bij de Drie Posten van Jelte Lolles, goudsmid te Kollum (Voet nr. 310), Taco Jeltema ‘studiosus te Franeker’,¹⁸² Antie Lolles, weduwe van Sybren Jansen en Siouckien Lolles, weduwe van Oene Annes te Bolsward, ‘allen te samen en zich sterk makende voor hun wijlen broeder Wijbren Lolles (Voet nr. 417) weeskind’ voor 1050 goudguldens.¹⁸³ In 1673 blijkt uit een proces voor het Hof van Friesland tussen Femme Assueres en

175 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 54, f. 457.

176 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 169, f. 110v-116v.

177 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 42.

178 Tresoar, DTB 146.

179 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 37v.

180 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 167v.

181 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 237v.

182 Fockema Andreae, S.J. en Meijer Th.J., *Album studiosorum*, 209, nr. 7254 ‘anno 1671: Taco Jeltema, Bolswardia Frisius, ephorus studiorum Fancisci Duconis a Camminga’. Noot: zijn naam is doorgehaald; p. 222, anno 1678, nr. 7679 ‘Taco Jeltema iur. cand’.

183 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, f. 49-49v.

Jelte Lolles dat de nalatenschap van Lolle Jeltjes verhypothekeerd was.¹⁸⁴

Werk:		
avondmaalsbeker gedat. 1644	ond. jl. N (1644)	Museum Het Hannemahuis/ N.H.G. Kims- werd. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 42. FGZ, 286-287.
brandewijnkom	jl. N (1644)	<i>Catalogus John Endlich</i> , TEFAF 2011, 14-15.
brandewijnkom gedat. 1662	jl. O (1645)	Rijks Museum BK-15659. <i>Cat. Rijks Museum</i> , 119. <i>Wiekslag</i> , 25.
avondmaalsbeker gedat. 1643	ond. jl. P (1646)	Fries Museum/N.H.G. Wijnaldum. <i>Cat. 1900</i> , nr. 450. <i>Jaarverslag F.G.</i> (1954), 11 en 12. <i>Wiekslag</i> , 9 (leest jl. B (1633) en jaartal 1643). Frederiks III, 215. <i>Cat. L'Argenterie</i> (1962), 37. <i>Cat. Dutch Silver</i> , 92 en 93. <i>Cat. 1985</i> , 24. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 43.
bestekschede met ketting	z.v.m.	Nederlands Zilvermuseum.
huwelijkskistje	z.v.m.	P.c. <i>Wiekslag</i> , 11.
apostellepel	z.v.m.	Rijks Museum BK-NM-11164. <i>Cat. Rijks Museum</i> , 386. <i>Wiekslag</i> , 10. <i>Cat. 1987</i> , lepel nr. 8.
huwelijksdoosje	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 15 mei 2001, nr. 342.
huwelijkskistje	z.v.m.	Verbeek-Schuttelaar/PAN 2004.

- 38 ANNE HEERCKES JORNA (Voet nr. 37 en 314)
Geb. 1602.
Z.v. Heercke Heerckes (Voet nr. 15) en Tryncke Jeltjes.
Tr. 21 september 1623 Imck Oenes Jorna.
Leerling 30 november 1617.
Mr. reeds 1627.
Leerlingen: 1627 Otte Pytters.
1639 Oene Annes (zoon).
1641 Jelte Annes (zoon).
1644 Jan Annes Jorna (zoon Voet nr. 43).
Gildeboek 1617-1649.
L.v. overleden 19 december 1682.

¹⁸⁴ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16542 (1673), definitieve sententie nr. 71.

Anne Heerckes trouwde op 21 september 1623 met Imck Oenes Jorna.¹⁸⁵ Hij nam de achternaam van haar familie aan. Via zijn kinderen raakte hij verwant aan verschillende edelsmedenfamilies. Oene Annes Jorna huwde in 1657 Siouckjen Lolles, dochter van Lolle Jelts (Voet nr. 36) en Heercke Annes Jorna trouwde in 1668 met Richt Ennes Lieuckema, de weduwe van Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40).

In 1624 deden Anne Heerckes en zijn vrouw belijdenis. Binnen de gereformeerde gemeente bekleedde de edelsmid diverse functies. Zo was hij in 1629 diaken en in 1640 ouderling.¹⁸⁶ Jorna woonde in 1624 aan de Wipstraat.¹⁸⁷ Het echtpaar kocht in 1630 een huis aan de Marktstraat van Dirck Aernts en Griet Johannes, Jan Jansen Olthoff senior en Stijntje Jans Bruijnsvelt en Jan Sjoerds (Voet nr. 31) en Maritien Floris voor 2870 goudguldens.¹⁸⁸ Jorna verkocht in 1633 land te Hichtum aan jonker Idzart van Albada, die als curator over jonker Hessel van Huygens optrad.¹⁸⁹ Uit de sterfhuisinventaris van Gerrit Dirx, een bombazijnwerker, blijkt dat Anne Heerckes in 1644 nog geld tegoed had van zilverwerk.¹⁹⁰ Op 7 mei 1645 was Anne Heerckes de ‘universele erfgenaam’ van zijn vader Heercke Heerckes.¹⁹¹ In december werd hij veroordeeld wegens belediging van de chirurgijn Joost Schenkel.¹⁹²

Jorna getuigde op 23 februari 1646 in een rechtszaak tussen zijn zwager Keimpe Oenes Jorna en Gosse Watses Heringa.¹⁹³ De edelsmid taxeerde het zilver in de boedel van de weduwe van Douwe Meylema. Daarin bevond zich onder andere ‘een gooten stuck silver daerop het Wapen van Hamburg is gestempelt sijnde groot nae gissinge twe rixdaelers’ en ‘een stuck golt gestempelt met de golden coninx daeler [...] gewardeert op 45-0-0’.¹⁹⁴

Op 26 februari en 8 maart 1649 maakte stadhouder Willem Frederik een aantekening over het bezoek van een delegatie uit Bolsward. Hij noteerde: ‘De heer Velsen, Anne Heckess klaechden oover de onwettelijckheit van Hansma, Bruinsma en de sijne, oover een vroetsman en begeerden recht’.¹⁹⁵ Jorna ontplooidde vele nevenactiviteiten naast zijn ambacht. Hij werd in 1650 hopman en schrijver van een compagnie onder Joan van Laurick.¹⁹⁶ In 1651 was hij als burgemeester volmacht tijdens de Landdag. Daarvoor ontving hij

185 Tresoar, DTB 141.

186 Tresoar, NT 246 N.H.G. Bolsward, inv.nr. 1 Notulen kerkeraad (1580-1645).

187 Tresoar, DTB 146.

188 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 221, f. 50.

189 Tresoar, ORA Wonseradeel inv.nr. 218, f. 5v.

190 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 132, f. 170v-180. Uit deze inventaris blijkt dat deze bombazijnwerker met Amsterdamse kooplieden handelde.

191 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 14, f. 173.

192 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 109, f. 167; ook f. 177ev.

193 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 47, f. 266-291.

194 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 133 f. 67-73.

195 Visser, *Gloria Parendi*, 644.

196 Tresoar, NT 5.09. Resoluties Gedeputeerde Staten.

36 carolusguldens.¹⁹⁷ Op 10 januari 1652 was de edelsmid 'afgaende olderman van het Schippersgilde'.¹⁹⁸ In die positie betaalde hij op: '20 aug. 1657 [...] aen mijn soon Jan Annis voor agt paer silveren haken [...] 2-14-0'.¹⁹⁹

Anne Heerckes trad regelmatig als curator op. In 1654 bijvoorbeeld over de 16-jarige katholiek Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47). De burgemeesters Anne Heerckes, Folckert Rochus en Algra ontvingen in 1657 'van vertee- ringe & schipvracht bij haer te saemen geexpeneert over d'reijse naer Workum, Hindelopen en naar Coudum om de pastooren aldaer te hooren' een vergoeding van 47 carolusguldens.²⁰⁰

Jorna stelde zich in 1658 borg voor 'den E: Folckert Roches mijn mede collega zijn dochter als collecteuse van de kerkecroon samt twee car.gl. van de ingebrouwe bieren van mei 1658 tot mei 1659'.²⁰¹ De christelijke medemens in nood mocht op steun van de inwoners van Bolsward rekenen; op 28 november 1659 toonde burgemeester Anne Heerckes 'een ordonnantie ter saecke expensen tot aflossing van een slaeff genaempt Sijmen Evertsen Cuijper van Enckhuysen 3-3-0'.²⁰² Tijdens de rechte dag van 23 december 1661 diende een zaak tussen de procureur-fiscaal en oud-burgemeester Anne Heerckes als vader over Sipcke en Jacob Jansen meester kistenmaker als vader over Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46).²⁰³ Jorna maakte geregeld deel uit van allerlei Statencommissies. Dit blijkt uit een besluit waarbij Scipio Meckama van Aylva en Livius van Scheltinga (Oostergo), Duco Martena van Burmania en Roelof van Haersma (Westergo), Jacobus van Bouricius en Joannes van Scheltinga (Zevenwolden), Joannes Gualteri en Anne Heerckes (steden) werden opgedragen de lijsten van verpachtingen van belastingen en accijnsen te herzien.²⁰⁴ Een week later namen de Friese Staten een besluit waarbij Sjoerd van Aylva en Epeus van Glinstra (Oostergo), Johan van Goslinga en Theodorus Stansius (Westergo), Egbert van Baerdts en Dominicus Feenstra (Zevenwolden), Joannes Gualtheri en Anne Heerckes (Steden) werd opgedragen voor de Rekenkamer een rapport op te stellen over de financiële toestand van het gewest.²⁰⁵ In juni 1667 bemiddelde Anne Heerckes als lid van een Statencommissie in het conflict tussen de predikanten van Leeuwarden en de magistraat van die stad.²⁰⁶

Op 30 april 1672 stelde Anne Heerckes zich borg voor Sioukien Lolles, dochter van Lolle Jelts (Voet nr. 36). Zij was collecteur van de ingebrouwen

197 GAB inv.nr. 435 Rekeningen der stad Bolsward (1651-1652), d.d. 15 december 1651.

198 GAB inv.nr. 842 Rekeningboek van het schippersgilde te Bolsward (1587-1769), f. 89v.

199 GAB inv.nr. 842 Rekeningboek van het schippersgilde te Bolsward (1587-1769), f. 96v.

200 GAB inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 64.

201 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 17, f. 43.

202 GAB inv.nr. 459 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1654-1672), f. 92v.

203 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 111, f. 170-170v.

204 Tresoar, Resoluties Staten van Friesland (1651-1670), f. 7, d.d. 16 februari 1667.

205 Tresoar, Resoluties Staten van Friesland (1651-1670), f. 15, d.d. 23 februari 1667.

206 Tresoar, Resoluties Staten van Friesland (1651-1670), f. 57, d.d. 29 juni 1667.

1681.

Verkoopinge

Van seeckere

LOSSE LANDEN.

Aer wort gepresenteert

by hysse wille en Strick-gelt te verkoo-
pen / de gerechte helfte van 29. Pondematen
Landts / leggende in den Dorpe Wons / waer af
Rinse Loke in Wonsse wren de wederhelfte toe-
behoort / by van Hupfinge en Hupringe / be-
waert in 't geheel met outrent 10. floren.

TEn tweeden / een Stuck Landt /
groot negen Pond: / onder de kloek-slag
Bolsward / leggende in een Stuck van
vierdehalf Pondemate de Aeneboogghden van
Bolsward resteerende toebehooren / werdende by de Burgemeester Anne Heer-
kes gebuycht / by van Hupfinge tegenwoordigh te huyf doende 35. Gout-gulds
bestwaert in 't geheel met 1. floren / zijnde by van Hupfinge.

TEn darden / een Stuck Landt / leggende tot Tjerck-
wart / groot elf Pond: Miedland / bestwaert met drie floren 21.
stuyb: schietende in boord. Dorpe Ulbe Aukes Homminga ten Zup-
westen / de Heere Alema ten Noord-westen / ende Hessel Zybolts ten Noorden /
by van Hupfinge.

TEn vierden / een Stuck Land / groot 10. Pond: / leggen-
de tot Bolsward aen een Stuck / bestwaert met 3 floren Hemme Oentjes
ten Zupden / Douwe Douwes Hatinga ten Westen / ende Hessel Sybolts
ten Noorden ten naesten / by van Hupfinge.

TEn vijfden / een Stuck Landt / groot 10. Pond: / tot
Bolsward aen een Stuck leggende / bestwaert met drie floren 21. stuyb: al-
daer schietende / Feyke Oenes Wed: ten Noorden / de Verkoopers ten Oo-
sten / de Heere Alema ten Zupden / by van Hupfinge.

Alles sal verkocht worden 't eynde mate 't eynde gelt.

So pement van dese perchele gadinge makende / kan sich
verboegen ten Huse van Ruurd Ypes Wijgerma, Verbergier in de Ver-
gouden Kroon / tot Bolsward / op den 8. January 1681. de eerste Sit-
dagh / den 15. Dito de tweede / ende den 23 daer aen volgende de Palm-slagh /
r' elckens te 12. Uren op Noen / en koopen op Conditien ende Articulen van
booren te lesen / die ondertusschen te bekomen sijn by Symon Lambarts Not:
Publ: tot Veeg.

Segget voort.

Te B O L S W A R T.

By KLAES SYMONS NAUTAL, Bock-verkooper inde Waerheyt.

Afb. 40 Aankondiging van de verkoop van een stuk grond onder de klokslag van Bolsward dat door Anne Heerkes werd gebruikt (1681).

bieren.²⁰⁷ Op 15 december 1675 was oud-burgemeester Anne Heerckes ontvanger van de floreenrente. Notaris Jelte Annes stelde zich borg voor zijn vader.²⁰⁸ Tot op hoge leeftijd bleef Anne Heerckes bestuurlijk actief. In 1681 was hij nog steeds stadsontvanger en ruim een maand voor zijn overlijden ondertekende hij nog officiële documenten met een beverige hand.²⁰⁹ Vlak voor kerst 1682 kwam een eind aan een zeer actief leven. 'Den 26 december 1682 is den olde burgemr. Anne Heerkes in de kerk begraven 6-0-0'.²¹⁰

Werk:		
bekertje	jl. T (1627)	Fries Museum.
gedat. 1627		FMB juni 1992.
		Ten Hoeve (2004), 10.
avondmaalsbeker	jl. W (1629)	N.H.G. Beers/Fries Museum, inv.nr. Z1985-008.
bekertje	jl. H (1639)	P.c.
		<i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 148.
		<i>Wiekslag</i> , 16.
		Frederiks III, 210.
bekertje	jl. H (1639)	P.c.
gedat. 1639		
beker	jl. I (1640)	Christie's Amsterdam, 6 november 2007, nr. 305.
avondmaalsbeker	jl. K (1641)	N.H.G. Oudega-Kolderwolde.
beker	jl. N (1644)	Oudheidkamer Bolsward.
gedat. 1748		<i>Cat. 1987</i> , 10.
apostellepel	jl. N (1644)	P.c.
		<i>Cat. 1987</i> , lepel nr. 5.
beker	jl. O (1645)	Aardewerk/ <i>Antiek</i> 5 ^e jrg. nr. 8, 470.
avondmaalsbeker	jl. P (1646)	N.H.G. Oosterend.
gedat. 1646		
2 geuzelepels	jl. V (1651)	Groninger Museum.
		<i>Cat. 1927</i> , 416.
lepel	jl. E (1656)	P.c.
lepel	jl. O (1665)	P.c.
bekertje	z.v.m.	Fries Museum, inv.nr. Z 01066.
		<i>Wiekslag</i> , 23.
		<i>Cat. 1985</i> , 49.
		FGZ, 976.
apostellepel	z.v.m.	Mak van Waay, 248, nr. 758.
gedat. 1635		
beker	z.v.m.	P.c.
		<i>Wiekslag</i> , 32.
		Frederiks III, 217.
huwelijkskistje	z.v.m.	P.c.

207 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 20, f. 8v.

208 GAB, inv.nr. 31 Resolutieboeken van het stadsbestuur (1639-1714), f. 24-25.

209 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 119, f. 13v.

210 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

2 kandelaartjes
huwelijkskistje
gedat. 1651

z.v.m.
z.v.m.

P.c.
Christie's Amsterdam, 22-23 maart 2011, nr.
191.

39 FRANS RIENKS BAARDT (Voet nr. 38 en 313)

Geb. 1601.

Z.v. Rienck Sybes Baardt en Auck Sybolts Buwalda.

Tr. 17 januari 1628 Lieuckjen Claeses Allingha.

Leerling 1614 van Meye Poppes (Voet nr. 19).

Mr. 1628.

Burger 9 januari 1629.

Leerlingen: 1629 Johannes Fockes.

1633 Hans Hanses Bruynsma (Voet nr. 116).

1633 Haring Gerbens Jaersma (Voet nr. 737).

1640 Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42).

1642 Cornelis Wopkes.

Gildeboek 1614-1653.

L.v. overleden 1662/1663.

De inventarisatie van het sterfhuis na het overlijden van Auck Sybolts Buwalda in 1615 biedt zicht op de welstand van de ouders van Frans Rienks Baardt.²¹¹ Zijn vader was eigenerfde boer aan de Buwaldaburen te Tjerkwerd met 'veertien melckkoeien, een bolle calf, twe hockelingen, twe barge mit een ruin, twintich einen & aicken & twe hinnen mit een haen'. Op 17 januari 1628 werd het huwelijk tussen Frans Baardt en Lieuckjen Claeses Allingha bevestigd voor de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Bolsward.²¹² Lieuckjen was een dochter van Claes Harmens Allingha en Tryncke Douwes.²¹³ Zeven kinderen uit het gezin Allingha werden gereformeerd gedoopt. Baardt kwam uit een katholieke familie. Sommige van zijn kinderen, zoals Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42), bleven katholiek, anderen gingen over tot het gereformeerde geloof. Aangezien Frans Baardt geen functie in het stadsbestuur bekleedde, mag aangenomen worden dat hij niet overging tot de bevoorrechte religie. Baardt kocht in 1631 voor 1200 goudguldens een huis aan de Rijkstraat. In 1635 werd 'betaelt aen Frans Rienx Baerda gold-

²¹¹ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 113, f. 366-377.

²¹² Tresoar, DTB 141.

²¹³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 158, f. 60v-63. In 1624 vond de scheiding van de goederen plaats. Douwe Claesen Allingha is dan procureur-postulant en secretaris over 'Wonseradeels Dicagen ten Suiden'. Zijn weduwe Wick Simens is in 1633 herbergierster. In 1664 is notaris Egbert van Lyclama (Voet nr. 178) getrouwd met een Trijntje Douwes Allingha. Zie Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 59, f. 696. Jan Claesen Allingha was adelborst in de compagnie van kapitein Cornelis Hoboys in garnizoen te Bourtange. Zuster Bauck is getrouwd met procureur-postulant Ludovicus (Lieuwe) Jensma.

smit binnen Bolswart van een plat silver kaisel met die kaijen ende twe panserkettens met de haeck en een port fraes [...] 47 ggl-3-0'.²¹⁴ Weesboekrekeningen tonen aan dat Baardt ook in lakens en stoffen handelde en dat veel van zijn klanten katholiek waren. Sommigen van hen waren bemiddeld. In het sterfhuis van Jelle Brunga stond in 1642 een clavecimbel.²¹⁵ Maar Baardt deed ook zaken met invloedrijke gereformeerde burgers, zoals burgemeester Tijmen Fransens Eysma.²¹⁶

In 1647 bemiddelde Baardt samen met Frederick Bothe in een conflict tussen Fedde Reynalda, de 'conrector scola' en de katholieke bierbrouwer Hans Hansen Bruynsma.²¹⁷ Beide partijen kozen een bemiddelaar van eigen gezindte. Reynalda stond overigens bij de edelsmid tegen 6% rente in het krijt.²¹⁸ Onder de klanten van Baardt bevonden zich ook predikanten. Uit de sterfhuisinventaris van Tieerdtkes Aetes, weduwe van predikant Focco Teyonis, blijkt dat in 1653 de edelsmid verschillende voorwerpen aankocht: 'een groote silveren beecker 20 lood, een silveren beecker 15 lood, een silveren beecker 11 lood, 't lood vercocht tot 26 strs het lood. Als mede 8 silveren leepels wegen 18 ½ lood ijder lood tot 26 ½ str, 't samen 64 ½ lood, aen gelt d'soma van 85-9-0'.²¹⁹ Baardt kocht regelmatig zilver uit boelgoederen op.

In 1656 werd de vrouw van Frans Baardt begraven.²²⁰ De curatoren van Ynske Nannes Ockma, de toekomstige schoonzuster van Claes Baardt, die na de dood van haar man Rinnert Harckes met Frederick van der Lely (Voet nr. 424) zou huwen, kochten in 1657 bij de edelsmid zilver in.²²¹ De vrouw van de bakker Rutger Saeckeles betaalde in 1659 aan Frans Baardt 'van laecken bij de doot van haer man [...]: 7-15-4'.²²² De inventarisatie van lakens en stoffen in de boedel van Siuck Tiaerds, in leven de huisvrouw van Hoyte Melis, werd verricht door Frans Baardt en Marcus Pouwels, die toen 'laecken vercopers' werden genoemd.²²³ Uit de rekeningen van de Martinikerk valt op te maken dat Frans Baardt tussen eind 1662 en juli 1663 werd begraven en dat de kerkklokken een uur hebben geluid.²²⁴

214 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 134, f. 277v. Door de curatoren over de weeskinderen van Sjoerd Agges en Jesel Lolles, overleden te Oldecooster.

215 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 162, f. 170v.

216 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 133, f. 1-21. Sterfhuisinventaris d.d. 15 mei 1646.

217 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 47, f. 323-329v.

218 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 254, f. 106.

219 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 134, f. 119v-121.

220 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

221 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 171, f. 3v.

222 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 170, f. 42.

223 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 138, f. 113-130.

224 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

Afb. 41 Onderzijde van de avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Woltersum (Gr.) met twee ongeïdentificeerde familiewapens, meesterteken. Voet nr. 38, het stadskeur van Bolsward en de jaarletter P (1623).²²⁵

Een avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Woltersum (Gr.) gemerkt met het huismerkmeesterteken Voet nr. 38 maakt de toeschrijving van dit merk aan Frans Rienks Baardt onhoudbaar aangezien hij als meester in 1628 tot het gilde toetrad. Onder de beker zijn het stadskeur van Bolsward en de jaarletter P (1623) afgeslagen.²²⁶ In de bodem is – ondanks bewust krassen – nog vaag een inscriptie zichtbaar. De namen zijn onleesbaar, de inscriptie ‘Ano 1623’ valt nog te onderscheiden.²²⁷ De Friese familiewapens doen vermoeden dat de beker oorspronkelijk ter gelegenheid van een huwelijk is gemaakt en pas later door schenking een sacrale functie kreeg. Aangezien Frans Baardt pas in 1628 meester werd, kan hij onmogelijk de maker van deze beker zijn. De toeschrijving van het huismerkmeesterteken Voet nr. 38 was vooral gebaseerd op de reputatie van zijn zoon Claes Fransens Baardt. De auteurs concludeerden op grond van het feit dat Baardt junior een uitmuntend drijver was geweest, dat zijn vader daarom wel uitstekend graveerwerk geleverd moest hebben.²²⁸

Het meesterteken Voet nr. 38 behoort dus aan een andere Bolswarder edelsmid toe. Jan Sjoerds lijkt hiervoor het meest in aanmerking te komen. Voet nr. 31 kennen we aan Frans Rienks Baardt toe.

²²⁵ De kerk bezit ook een kopie van deze beker. Het voorwerp is gemaakt door de Groninger Sieuwert van der Beek, die tussen 1853 en 1888 werkte. De beker is in 1856 gekeurd.

²²⁶ Zie bijlage XII. Een soortgelijke afslag van de letter P, in combinatie met het stadskeur van Sneek, komt voor op een beker van de Sneker edelsmid Frans Jansen (Voet nr. 616). De beker maakt deel uit van de collectie van The Metropolitan Museum of Art in New York. Zie <http://www.metmuseum.org/Collections/search-the-collections/192124?rpp=20&pg=8&ao=on&ft=dutch+silver&pos=155>. Geraadpleegd op 19 februari 2014.

²²⁷ *Voorloopige lijst Groningen*, 195.

²²⁸ Die kwalificatie is niet op alle gravures, die in combinatie met dit meesterteken voorkomen, van toepassing.

Werk:		
lepel	jl. W (1629)	Christie's Amsterdam, 16 november 1999, nr. 550.
avondmaalsbeker	jl. X (1630)	N.H.G. Rinsumageest. Van den Bergh, <i>Noordelijk Oostergoo, Dantumadeel</i> .
brandewijnkom ²²⁹	jl. E (1636)	P.c (voorheen)/Fries Scheepvaartmuseum. <i>Wiekslag</i> , 34. Frederiks III, 214. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 41. Christie's Amsterdam, 29 oktober 2002, nr. 293.
brandewijnkom ²³⁰	jl. H (1639)	<i>Cat. John Endlich</i> , TEFAF 2014, 2-3.
bekertje	jl. H (1639)	Portugees Israëliische Gemeente Amsterdam. <i>Wiekslag</i> , 15. Frederiks III, 211.
brandewijnkom	jl. I (1640)	Christie's, Amsterdam, 10 mei 2005, nr. 251. <i>Fries Zilver</i> (K.U. Nijmegen), 8-13.
drinkschaaltje ²³¹	jl. I (1640)	Fries Museum Z 1994-003/OKS no. 1995-001. Sotheby's Amsterdam, 8 juni 1994. nr. 180. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 72. FGZ, 584-585.
schaaltje ²³²	jl. L (1642)	Sotheby's Amsterdam, 3 november 2003, nr. 76.
brandewijnkom	jl. M (1643)	P.c. <i>Wiekslag</i> , 21.
avondmaalsbeker	jl. P (1646)	N.H.G. Nijland.
gedat. 1646		<i>Cat. 1987</i> , 13.
bekertje	jl. R (1648)	Fries Museum/OKS no. 3788. <i>Cat. 1927</i> , 66a. <i>Wiekslag</i> , 26. <i>Cat. 1985</i> , 31. <i>Cat. 1987</i> , 15.
lepel	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 03989.
gedat. 1631		<i>Cat. 1985</i> , 525. <i>Cat. 1987</i> , lepel, 2.
lepel	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 04027.
gedat. 1637		

229 Aan de authenticiteit van dit object wordt getwijfeld aangezien het stempel van de stadskeur niet overeenkomt met de afslag die op valide c.q. kerkelijke objecten in die periode is afgeslagen.

230 Om bovengenoemde reden wordt ook aan de authenticiteit van dit object getwijfeld.

231 In de catalogus van Sotheby's en de website van de oks werd deze jaarletter I aangezien voor de letter die in het jaar 1617 afgeslagen zou zijn. Jan Schipper meent ook dat deze letter in een later alfabet thuishoort en dus in 1640 is afgeslagen. Zie Schipper, 'Zilvermerkenonderzoek', 133-134. In de boedelbeschrijvingen uit Bolsward komen regelmatig brandewijnschaaltjes voor. Zie Tresoar ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 330-347v. In deze sterfhuisinventaris van Symon Cornelis Braack, uitbater van herberg De Doele, stond in 1677 in de 'silvercas een silveren brandewijnsschaeltje'. In 1626 bezat Sybolt Taeckes 'een silveren schaeltie wegen ses lood min een verndel 10-6-0'. Dit gewicht van circa 88 gram komt nagenoeg overeen met het wijnproefschaaletje van de Ottema-Kingma Stichting in de collectie van het Fries Museum. Zie Tresoar ORA Bolsward, inv.nr. 128, f. 232v-243v. Zie ook Dubbe, 'De drinkschaal'.

232 Citroen, *Valse zilvermerken*, 81. Volgens de auteur werk van Jacob Feeterse (1900-1923).

lepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1649		
trouwkistje	z.v.m.	Fries Museum Z 1955-0011. <i>Cat.</i> 1985, 39. <i>Cat.</i> 1987, 4. FGZ, 178.
trouwkistje	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 6 oktober 2004, nr. 38.
trouwkistje	z.v.m.	p.c. <i>Wiekslag</i> , 27. Sotheby's Geneve, 16 mei 1995, nr 36.
lepel	z.v.m.	P.c.
lepel	z.v.m.	P.c.
huwelijkspenning	z.v.m.	Frederiks III, nr. 213.

40 PIETER JANSEN POELGEEST (Voet nrs. 39 en 318)

Geb. 1620.

Z.v. Jan Sjoerds en Maritien Floris Poelgeest.

Tr. 1646 Elisabeth van Hiemstra.

Leerling 1631.

Mr. ca. 1645.

Leerling: 1659 Claes Clasen Balck (Voet nr. 50).

Keurmeester 1665.

Gildeboek 1631-1678.

L.v. overleden 1691.

Pieter Jansen Poelgeest was een zoon van de tuinder Jan Sjoerds en Maritgen Floris.²³³ Na het overlijden van zijn moeder hertrouwde zijn vader in 1646 met Tedt Fongers Inthema, een tante van Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44).²³⁴ In datzelfde jaar werd het huwelijk tussen Poelgeest en Elisabeth Johannes van Hiemstra voltrokken. In 1650 verwierf de edelsmid een plaats in de vroedschap.²³⁵ Hij trad in 1653 als curator op over de weeskinderen van Jacobien Floris, de overleden echtgenote van Douwe Ipes Houckema. Poelgeest schatte het zilver in de boedel van de lakenhandelaar op ruim 300 carolusguldens.²³⁶ Uit de 'verkoping tot nadeel' van oud-raadsman Haring Fongers Repkema, kocht de edelsmid 'een silveren beeker, wegende 17 loot seven achtendeel ijder loodt voor dartich strs, een silveren beeker, wegende acht loodt & achtendeel ijder loodt voor 1-6-0' en 'een silveren beeker, wegende 8 ½ loodt ijder loodt voor 26 strs'.²³⁷

²³³ Tresoar, DTB 895. Zij was afkomstig uit Leiden en is in 1608 gehuwd met Florys Claes, een gardeniersgezel uit Leeuwarden. Ze hertrouwde in 1618 met Jan Sjoerds uit Leeuwarden.

²³⁴ Tresoar, DTB 141.

²³⁵ GAB, inv.nr. 109.

²³⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 134, f. 59v-80v.

²³⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 50, f. 320.

In 1655 stelde gemeensman Jan Sjoerds zich borg voor zijn zoon als pachter van de 4 speciën voor 1655-1656. Poelgeest was in 1656 debiteur van Cornelia Rollema, de overleden echtgenote van medicus Jacob Atsma. Tot diens patiënten behoorden ook Gysbert Japicx, Claes Baardt (Voet nr. 42), diens schoonmoeder Trincke Harckes en Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37).²³⁸

Tedt Fongers Inthema, de stiefmoeder van Poelgeest, overleed in 1675. Haar erfgenamen waren haar man 'Jan Sioerds, [...] Pijter Jansen mr. goltsmit en Duco Gellius ter ener zijde, Sijbren Hiddes te Pingjum als man en voorstander van Sijke Ockes, dr. Ignatius Inthiema medecinale doctor binnen Harlingen zijn beide kinderen van w: Ocke Fongers sampt Fonger Inthiema ten hovemiam aetatis becomen hebbende, mitsgaders Frans Riemersma als curator over Geertie Foppes Inthiema huisvrouw van Johannes Diependal, kinderen van Foppe Fongers Inthiema, te samen erfgenamen ex testamento van w: Tettie Fongers Inthiema, in leven huisvrouw van gedachte Jan Sioerds'.²³⁹ Poelgeest ontving uit de sterfhuisboedel van apotheker Lieuwe Jensma nog geld voor de 'gouden ringh' die hij en Aemilius Jensma op 'd' beurs' in Amsterdam voor Jeltie Jensma hadden gekocht.²⁴⁰ In 1662 taxeerde de edelsmid het zilver in de boedel van apotheker Aemilius Jensma na het overlijden van diens echtgenote, Bottie van Terwischa.²⁴¹ Daarin 'een silveren cop 19 ½ lood getauxeert 32 strs, brandewijn cop 13 ¼ lood op 30 strs, silveren cop 10 ¾ loodt op 34 strs, grote ijsbeecker 10 loodt op 32 strs' en 'drie silveren ijsbeeckers 22 ¼ lood op 32 strs'. Poelgeest deed regelmatig zaken met zijn zwager Egbert Jansen van Emmenes, de eigenaar van de Bank van Lening. Samen kochten ze landbouwgrond waarover een probleem met het niaarrecht ontstond.²⁴² Problemen kreeg de edelsmid ook met notaris Hilarius Hijlckema.²⁴³ Poelgeest investeerde rond 1670 in grondbezit. In 1676 kocht hij 56 pondematen te Condehujsum onder Witmarsum²⁴⁴ en 10 pondematen bij Hartwerd.²⁴⁵ Ondertussen komen we aanwijzingen

²³⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 136, f. 34v-38v. In deze uitgebreide inventaris o.a. een schilderij van *Samson* en een schilderij van de overleden Cornelia's bestemoeder. Ook veel zilver en de vermelding dat: 'van de bovengenoemde penningen zijn aen Egbert Jansen van Emmenes gebracht tot afflossing van seekere een groot silveren beecker met een silveren onderriem voor desen bij sal. Corneliske Rollema in de banck van leninge gebracht, en dato daerijt gelicht tot profijte vant sterfhuis ter somma van vier en veertich cargls tien strs soo comt hier tegens weder tot profijtte een grote silveren beecker met de letters R:F:R en F:O daerbeneffens een silveren onderriem met de naem Cornelia Rollema'.

²³⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 169, f. 64ev.

²⁴⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 170, f. 155.

²⁴¹ Tresoar, Bolsward, inv.nr 57, f. 313v.

²⁴² Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16553, d.d. 15 juli 1664. Zie ook Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 224, f. 95v-96.

²⁴³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 122-123. De notaris maakt in zijn verweer gewag van een reis naar Holland door Poelgeest.

²⁴⁴ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 228, f. 29v-30v.

²⁴⁵ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 228, f. 66v-70.

voor zijn werkzaamheden als edelsmid tegen. In 1679 was hij curator over de weeskinderen van wijlen Steffen Symens. In de boedel bevond zich 'een proefschaltje 5 lood swaar'.²⁴⁶ Poelgeest volgde op 15 februari 1680 de overleden leidekker Douwe Philippus in de vroedschap op.²⁴⁷ Deze benoeming werd feestelijk gevierd, maar eindigde in een drama.²⁴⁸ Op 17 februari 1680 ontstond bij majoor Johannes Willems, herbergier in De Doele, een vechtpartij tussen burgemeester Gellius Fopma en de gemeensman en substituut-ontvanger van Wonseradeel, Claes Heerts Minsma. Het gehele stadsbestuur was getuige van deze knokpartij.²⁴⁹ In 1682 werd Poelgeests de toegang tot het avondmaal geweigerd om zijn dronkenschap.²⁵⁰ Hij bleef als raadsman in functie getuige zijn onkostendeclaraties.²⁵¹ Samen met zijn vrouw kocht Poelgeest in 1684 landbouwgrond in de buurt van Cubaard.²⁵² In april 1687 en 1688 stelde de edelsmid zich borg voor zijn schoonzoon Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) als collecteur van de brandewijnen. Munnickhuys deed hetzelfde voor Poelgeest in 1689.²⁵³ Ook in zijn sterfjaar was Poelgeest nog als collecteur actief.

In 1691 werd 12 carolusguldens betaald 'voor het beluyden van den olde raatsman Poelgeest 2-10-0 wegens het openen van sijn graff'.²⁵⁴ Weduwe Elisabeth van Heemstra bezat volgens het stemkohier van 1698 een kwart stem van nr. 10 in Exmorra en de helft van stem nr. 46 te Witmarsum.

²⁴⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 183, f. 236ev.

²⁴⁷ GAB, inv.nr. 81 Processen verbaal van stemmingen (1640-1751).

²⁴⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 69, f. 152-165.

²⁴⁹ Tijdens de maaltijd werd aan gemeensman Tjerk Lolles Lely een klein briefje overhandigd. Hij was daarop met zijn vrouw van de tafel opgestaan en naar de kelderkamer gegaan. Na de maaltijd voegden een aantal magistraats- en vroedschapsleden zich bij hen. Minsma kreeg vervolgens woorden met Fopma en vroeg om het briefje. Hierop ontstond een scheldpartij over de zaak die al eerder tot onenigheid had geleid. Minsma voegde Fopma toe: 'Du biste maar een viercante boer.' Getuigen hoorde Fopma zeggen: 'Wat het stu te seggen van een viercante boer, bin een boere soon. Dat bin ick met eeren'. Vervolgens sloeg Fopma Minsma in het gezicht, 'dat hij van de eerste slag neerstortte, dat Fopma hem op de grond liggende nog twee slagen heeft gegeven', terwijl de anderen de vechtersbazen probeerden te scheiden, Minsma krabbelde op, leegde een zilveren beker met bier en probeerde Fopma daarmee in het gezicht te slaan. Die raakte gewond aan het gezicht. Op voorspraak van Alema werd de zaak onder het genot van een glas wijn bijgelegd. Minsma voegde zich later weer bij het gezelschap. Na de dood van Minsma trouwde zijn weduwe Sytske Dircks Vogelsang met Goris Heerckes Buma. Een dochter van deze Buma trouwde met Frans Lous Machet (Voet nr. 57).

²⁵⁰ Tresoar, DTB 141, d.d. 10 november 1682.

²⁵¹ GAB, inv.nr. 460 Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1652-1812), f. 74v.

²⁵² Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 48, f. 35.

²⁵³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 21, f. 315 en ORA Bolsward, inv.nr. 22, f. 21v. en f. 56.

²⁵⁴ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerker (1650-1694).

Werk:		
twee ijsbekertjes gedat. 1648	jl. R (1648)	Oudheidkamer Bolsward. <i>Arti</i> 1880, 191. <i>Cat.</i> 1927, 46. <i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 149. <i>Wiekslag</i> , 28. Frederiks III, 219. <i>Cat.</i> 1987, 14.
gedachtenislepel gedat. 1649	jl. S (1649)	P.c.
brandewijnkom	jl. C (1654)	Fries Museum. <i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 156. Frederiks III, nr. 220. Beeling II, 74-75. <i>Antiek</i> , 1984. Sotheby's Geneve, 16 mei 1995, nr. 76.
bekertje	jl. E (1656)	P.c.
bekertje	jl. G (1658)	P.c.
bekertje	jl. I (1660)	P.c.
kan met deksel en drie bekertjes gedat. 1663	jl. M (1663)	Oudheidkamer Bolsward. <i>Wiekslag</i> , 38. Frederiks III, 221. <i>Cat.</i> 1987, 26. FGZ, 594-597.
brandewijnkom	jl. N (1664)	P.c. <i>Wiekslag</i> , 40. Frederiks III, 222. Beeling III, 157.
brandewijnkom	jl. O (1665)	P.c. <i>Cat.</i> 1927, 329.
mosterdpot	jl. P (1666)	Fries Museum. <i>Cat.</i> 1985, 66. <i>Cat.</i> 1987, 27.
beker	jl. P (1666)	P.c.
brandewijnkom	jl. Q (1667)	P.c.
brandewijnkom gedat. 1668	jl. R (1668)	P.c. <i>Cat.</i> 1927, 339.
brandewijnkom gedat. 1669	jl. S (1669)	Sotheby's Amsterdam, 15 mei 2000, nr. 21. Pulchri studio november 1963, nr. 291.
brandewijnkom	jl. T (1670)	P.c. <i>Cat.</i> 1927, 340.
brandewijnkom	jl. V (1671)	Sotheby's Amsterdam, april 1985, nr. 260.
trouwkistje	jl. W (1672)	P.c. Wttewaal, <i>Klein zilver</i> , 17.
brandewijnkom	jl. B (1674)	P.c.
miskelk	jl. D (1676)	Catharijneconvent. <i>Wiekslag</i> , 44.
lepel gedat. 1669	z.v.m.	Mak van Waay 243/244, nr. 493.

lepel	z.v.m.	Sotheby's Amsterdam, 8 november 1999, nr. 248.
gedat. 1636		
lepel	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 03744. <i>Cat. 1927</i> , 415. <i>Cat. 1985</i> , 239.
lepel	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward/OKS no. 03216. <i>Wiekslag</i> , 29. <i>Cat. 1985</i> , a6.
trouwkestje	z.v.m.	P.c. <i>Wiekslag</i> , 30. Frederiks III, 218.
trouwkestje	z.v.m.	P.c.
5 lepels	z.v.m.	P.c. <i>Cat. 1927</i> , 414 en 415. <i>Cat. 1985</i> , lepels 12 en 13.
beker		P.c.

41 JACOB BAUKES ABBEMA (Voet nrs. 40 en 80)

Geb. 1617 of 1619.

Zv. Bauke Jacobs en Jans Sixti.

Tr. 10 februari 1650 Richt Ennes Lieuckema.

Leerling 1 december 1637.

Mr. 4 april 1649.

Leerlingen: 1659 Meije Auckes Algera.

1659 Jacob Hendricks.

Gildeboek 1649-1659.

L.v. overleden vóór 15 september 1668.

Op 27 maart 1640 was Obertus Sixti, predikant te Bozum, curator over Jacob Baukes.

Jacob was de zoon van de wieldraaier Bauke Jacobs, die met een zuster van de predikant was gehuwd.²⁵⁵ Het zilver werd door Lolles Jeltens (Voet nr. 36) getaxeerd: '15 silveren lepels wegen 33 1/2 loodt ijder loodt 26 st getaxeert op 43-11-0 en drie silveren beeckers wegen 25 loodt ijder loodt getax 30 st op 37-0-0'.²⁵⁶

Abbema trad in 1650 in het huwelijk met Richtje Ennes Lieuckema, een dochter van Enne Broers Lieuckema en Bauck Syercx. Uit het huwelijk kwamen vier kinderen voort. De edelsmid en zijn vrouw waren lidmaat.²⁵⁷ Zij kochten in 1658 voor 775 carolusguldens een half huis aan de Koornmarkt en werden burens van de kistenmaker Jacob Jansen, de vader van Jan

²⁵⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 187-192.

²⁵⁶ Tresoar, DTB 141.

²⁵⁷ Tresoar, DTB 146.

Afb. 42 Afbeelding van *De Hoop* op de avondmaalsbeker van de N.H.G. Tjerkwerd.

Afb. 43 Jacob de Gheyn II, *De Hoop*. Prent (ca. 1595).

Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46).²⁵⁸ In 1659 leverde Abbema een avondmaalsbeker aan de Nederduits Gereformeerde Gemeente van Tjerkwerd. Voor de gravures van Het Geloof, De Hoop en De Liefde maakt de edelsmid gebruik van prenten van Jacob de Gheyn II.

In 1661 werd Abbema met algemene stemmen, in plaats van de overleden Haring Fongers Repkema, tot gemeensman gekozen.²⁵⁹ Een jaar later stelde Aucke Iges Algra²⁶⁰ zich voor de edelsmid borg als collecteur voor turf, brandhout & 56ste penning en de oortiesgelden in 1662-1663.²⁶¹ Dit beviel kennelijk goed, want in 1663 stond gemeensman Sierck Gerbens Monsma borg.²⁶² In 1664 was Abbema collecteur van het bestiaal met gemeensman Jan Sipckes als borg.²⁶³ Abbema speelde in het conflict rond de toetreding van zijn buurjongen Jan Munnickhuys tot het edelsmedengilde een belangrijke rol. In de beschrijving van de inventaris van de oud-stadsrentmeester Dodoneus Colde op 27 mei 1664, werd Abbema collecteur van de speciën genoemd.²⁶⁴ Abbema is één van de edelsmeden die in 1666 door herbergier Claes Jacobs Bootsma tot betaling van de 'verteringe' werd gedwongen.²⁶⁵ In

²⁵⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 222, f. 220.

²⁵⁹ GAB, inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

²⁶⁰ In FGZ, 810-811 is een tondeldoos afgebeeld met de inscriptie 'Aucke-Iges-Algera' en 'Anno 1665.5.'.

²⁶¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 17, f. 211v.

²⁶² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 15v.

²⁶³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 94.

²⁶⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 175, f. 3.

²⁶⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 218v-219. Dit libel heb ik niet gevonden, maar in de sterfhuisinventaris van notaris Hylario Hylckema komt de beschrijving van 'een lijbel voor Claes Bootsma contra Jacob Baukes' voor. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 186.

Afb. 44 Onderzijde van de avondmaalsbeker van Nederlands Hervormde Gemeente Wijnaldum met het meesterteken Lolle Jeltens (Voet nr. 36), stadskeur Bolsward en de jaarletter P (1646).

1667 kocht Abbema uit het bezit van jonker Allardus Pijtters Jongstal acht pondematen land onder Witmarsum.²⁶⁶

Op 15 september 1668 werd de inventaris van het sterfhuis van Jacob Baukes Abbema beschreven.²⁶⁷ Regnerus Lollides, predikant in Kimswerd, trad als curator over de weeskinderen op.²⁶⁸ Onder de debiteuren bevonden zich herbergier Willem Swart, die voor van 'twee mosterpotten 12-12-0' moest betalen. Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) was nog 'debit van acht lood silver 12-0-0.' Het wederzijdse bezit werd 'vermindert met twee hondert car gl ten regarde van de troupeninck bij Jacop Bauckes aen Richtie vereert, meede de goldsmidtsproeff en maeltijd'.

De weduwe hertrouwde binnen een jaar met Heercke Annes Jorna, een zoon van Anne Heerckes (Voet nr. 37).²⁶⁹ Uit de afrekening van de boedel

²⁶⁶ Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 226, f. 10.

²⁶⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 1-7.

²⁶⁸ Romein, *Naamlijst* 1, 198-199. Hij overleed te Kimswerd 'den 20 December 1697, en schonk met zijne vrouw een avondmaalsbeker aan deze gemeente'. Deze avondmaalsbeker, gemaakt door Lolle Jeltens (Voet nr. 36), is onder andere afgebeeld in Stoter, *De Zilveren Eeuw*, 74.

²⁶⁹ Tresoar, DTB 142.

van Abbema blijkt dat 'het silverwerck & golden ringen bij Jan Annes buyten 't boelgoet gecocht' ruim 75 carolusguldens opbracht'.²⁷⁰

In de *Zilveren Eeuw* is een roestel van onderzijde van avondmaalsbeker van Wijnaldum afgebeeld.²⁷¹ In de bodem is een familiewapen gegraveerd. Boven het wapen is een aambeeld als helmteken te zien in combinatie met de letters 'IB'. In het familiewapen komt een huismerk voor dat grote gelijkenis vertoont met het meesterteken Voet nr. 80. In het familiewapen komt ook een wagenwiel voor. Bauke Jacobs, de vader van de edelsmid, was een wildraaier. Ik wil dit meesterteken aan Jacob Baukes Abbema toeschrijven. De letters 'IB' zijn de initialen van de edelsmid en het aambeeld symboliseert zijn beroep. In het randschrift, dat aan een sobere levensstijl refereert, heeft het jaartal '1643' mogelijk betrekking op het jaar waarin Abbema de volwassen leeftijd bereikte. Het meesterteken Voet nr. 80 komt ook voor op een avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Wons met de jaarletter F (1656). Abbema bezat land in de buurt van Wons en zijn schoonvader was uit dit dorp afkomstig.²⁷²

Werk:

lepel	jl. S (1649)	Fries Museum/OKS no. 04093 <i>Cat. 1968</i> , 529. <i>Cat. 1987</i> , nr. 6.
avondmaalsbeker	jl. F (1657)	N.H.G. Wons (SKKN 59.466.27).
avondmaalsbeker	jl. G (1658)	N.H.G. Tjerkwerd.
twee avondmaalsbeker	jl. H (1659)	N.H.G. Makkum (SKKN 9461)/FM inv.nr. Z2008-018A+B.
gedat. 1659		FGZ, 292-293.
lepel	z.v.m.	Popma & Popma Antiquairs.
lepel	z.v.m.	Popma & Popma Antiquairs.

- 42 ARIAN FRANSEN RIEMERSMA (Voet nrs. 41 en 320)
Ged. 17 februari 1631.
Z.v. Frans Ariens Riemersma (Voet nr. 33) en Tiaerdjtje Bauckes.
Tr. 1653 Hendrickje Joostes Cluyter.
1643 leerling van zijn vader.
Mr. 22 september 1653 ten huize van Folckert Rochus.
1654/1665 keurmeester.
Leerling: 1658 Jacob Jans.
Gildeboek 1643-1658.
L.v. beluid mei 1674.

²⁷⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 177, f. 167v-174.

²⁷¹ Stoter, *De Zilveren Eeuw*, 74-75.

²⁷² Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 9, f. 264v.

Arian Fransen Riemersma trouwde in april 1653 met Hendrickje, een dochter van lakenkoopman en gemeensman Joost Hendricks Cluyter en Siouck van Marssum.²⁷³ Het gezin was welgesteld, getuige de inventarisatie van de goederen van Siouck uit 1641.²⁷⁴ De familie liet zich portretteren.²⁷⁵ De edelsmid en zijn vrouw waren lidmaat.²⁷⁶ Riemersma woog in 1653 het zilver in het sterfhuis van Trijn Sipckes. Op dat moment was hij nog geen lid van het gilde. In 1654 kocht Arian Riemersma voor 5 carolusguldens 'vrije gang ofte pad over seeker leedige plaetse aan het Bolwerk' van Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44). Arian Riemersma erfde in 1654 van zijn moeder Tiaerdte Bauckes en zijn overleden zuster Auckien.²⁷⁷ In 1655 overleed zijn eerste kind.²⁷⁸ Riemersma maakte in 1656 een boekbeslag voor gemeensman Arian Buwes.²⁷⁹ Uit de boedel van Hylck van Marssum, de weduwe van Jan van Marssum, kochten Riemersma en Poelgeest een aantal kannen met zilveren deksels.²⁸⁰

In 1658 verloor het echtpaar andermaal een kind. Riemersma stelde zich dat jaar borg voor zijn halfbroer Suffridus Riemersma als collecteur van turf, brandhout in het jaar 1658-1659.²⁸¹ Op 6 juli 1661 nodigde de kuiper en gemeensman Atte Siouckes, burgemeester Tarquinius van Boelens uit om samen met hem en Frans Ariens Riemersma, Aucke Iges Algra en vaandrig Arian Riemersma 'vrunte droncken te doen' bij herbergier Aede Jans Croontie. Deze borrel mondde uit in dronkenschap, gezeur over het leegdrinken van glazen, het gooien met roemers wijn en mishandeling. Herbergier en hopman Croontie greep nogal hardhandig in en moest dat bezuren met een boete van 8 goudguldens.²⁸²

²⁷³ Tresoar, DTB 141. Siouck van Marssum was een dochter van apotheker en burgemeester Jan van Marssum.

²⁷⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 184ev. Zie ook Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 164, f. 183ev. Dit weesboek geeft informatie over de opvoeding van Hendrickjen. De curatoren Claes Steven Stellingwerf en Jan van Marssum betaalden in 1647 aan 'mr. Jan Bertingh organist tot Leeuwarden voor een half jaer leergelt van't spelen op de claviercymbael [...]'.
²⁷⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 132, f. 1-5. In deze inventaris van grootmoeder Hendrickjen Butterman is sprake van de 'effigies van Hendrick Cluyter en Hendrick [...]'. Ook van curator Claes Steven Stellingwerf en zijn vrouw Swob Rollema bestonden portretten. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 133, f. 232-236. '1651: 'd' cunterfijnselen van wijlen Claes Stevens & Swob Rollema'.

²⁷⁶ Tresoar, DTB 146.
²⁷⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 166, f. 238v-241.
²⁷⁸ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward inv.nr. 423. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerkerk (1650-1694).
²⁷⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 172, f. 140v.

²⁸⁰ Tresoar, Bolsward, inv.nr. 135, f. 142v-158. 'Ende is Siouckjen van Marssum noch toegetaxeert door d'faendrich Arian Riemersma ende Pijtter Jansen mr. goltsmits binnen Bolsward dese naevolgende percelen twaelef silveren lepels 28 ¾ lood 't lood 1-11-0 a 44-11-4, twee cleijne beeckerties 16 1/8 lood 't lood 1-6-4 a 21-3-4, een stienen mosterpoth met silv lid en lepeltie 4-10-0. 'Fonger Foppes Inthema drie silveren lepels weegen 7 7/8 lood 't lood 29 strs a 11-8-6'. 'Aen Faendrich Adrianus ab Riemersma en Pieter Janssen sijn toegewaardeert ofte toegestonden bij de erfgn. een groote silveren beecker, twee silveren schalen, twee silveren geschulpte beeckers, twee brandewijncroeskes te samen 77 1/8 loodt a 124-2-4. Een vergulden silveren credens met een scriptie 39 1/4 loodt a 39-5-0'.

²⁸¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 17, f. 49.

²⁸² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 57, f. 91-104v.

Frans Ariens Riemersma en Sjoerd Reins Binthiema stelden zich in mei 1663 en 1664 borg voor Arian als collecteur van stadsdaelder.²⁸³ Samen met Claes Baardt taxeerde Riemersma in 1665 het zilver in de sterfhuisboedel van Tietske Stevens Stellingwerf, de echtgenote van chirurgijn Frans Barends Boccama.²⁸⁴

Op 31 mei 1666 werd Arian Riemersma vaandrig.²⁸⁵ De edelsmid verkocht een eeuwige rente uit land te Arum aan zijn zwager, de procureur-postulant Joannes Theodori Steindam.²⁸⁶ Tijdens het Rampjaar 1672 verwierf Arian Riemersma de rang van kapitein.²⁸⁷ De voogden van het Sint Anthony Gasthuis kregen van Gedeputeerde Staten het verzoek gewonde soldaten op te nemen.²⁸⁸ In mei 1674 werd 12 carolusguldens aan de voogden van de Martinikerk betaald 'voort openen van d' capetijen Adrijanen Rijemersma graff met een uijer luijden'.²⁸⁹

Apotheker Johannes Engwirda werd curator over de minderjarige dochter Tjeertje.²⁹⁰ De weesrekeningen tonen het bezit van Riemersma. Hij bezat 8 einsen saadlant tot Wons, 23 pondematen te Ymswolde, 6 pondematen bij Sneek, 1 1/2 pondemaat te Sneek genaamd 'De Wier', 7 koegangen tot Sneek, de helft van 2 1/2 pondematen tot Sneek, 8 pondematen te Tinga, de helft van 10 pondematen tot Hommerts-Jutrijp en 16 pondematen, 'Holpoda' genaamd bij Jutrijp. Verder aan onroerend goed een tuin bij het Bolwerk, een huis gelegen naast de Waagpijp, een huis aan de Hoogstraat en een huis tegenover het Weeshuis aan de Kerkstraat. Claes Baardt (Voet nr. 42) had van Riemersma, na diens overlijden, nog 59 carolusguldens tegoed 'van geleverde silverwerken, vermaecken van verscheidene stucken silverwerck'.²⁹¹

283 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 18, f. 14v en 96v. Over deze inning van deze belasting ontstond een conflict tussen de kerkvoogden van de Martinikerk en een aantal herbergiers. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 60, f. 234-288.

284 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 9ev.

285 Tresoar, NT 5.18, inv.nr. 2289-2396; Lijsten van door Friesland tot en met 1723 aangestelde officieren uit Statenresoluties en Commissie- en instructieboeken, inv.nrs. 2580-2589.

286 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 226, f. 242-242v.

287 Tresoar, NT 344 Verzameling Fries Genootschap, inv.nr. 896. Register van compagnieën ter repartitie van Friesland, met namen der kapiteins sinds 1666, door F.W. van Meyers, 1732.

288 Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nrs. 2289-2427.

289 Tresoar, NT 246. Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

290 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 182, f. 124-130.

291 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 20, f. 121.

Werk:		
2 collecteschalen ²⁹²	jl. C (1654)	N.H.G. Bolsward. <i>Cat. 1927</i> , 214. Frederiks I, 179. <i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 151. <i>Wiekslag</i> , 33. <i>Cat. 1987</i> , 20.
gedat. 1654		
avondmaalsbeker	jl. F (1657)	Fries Museum/N.H.G. Itens <i>Cat. 1927</i> , 144. JFG 1928-1929 aanwinst no. 8024. <i>Wiekslag</i> , 37. Frederiks III, 223, afb. 185. <i>Cat. 1985</i> , 59. <i>Cat. 1987</i> , 23.
gedat. 1658		
lepel	z.v.m.	Fries Museum. <i>Cat. 1987</i> , 10.

43 CLAES FRANSEN BAARDT (Voet nrs. 26, 42 en 325)

Geb. 1629.

Z.v. Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) en Lieuckje Clases Allingha.

Tr. 1 februari 1654 Siucke Harckes.

Leerling 1640.

Mr. 1654.

Leerlingen: 1655 Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51).

1658 Johannes Jeltjes.

1685 Frans Lous Machet (Voet nr. 57).

1654/1665/1668 keurmeester van het gilde.

Gildeboek 1640-1685.

L.v. overleden vóór 27 november 1693.

Claes Fransen Baardt trouwde in 1654 met een dochter van de katholieke lakenkoopman Harcke Gerrijts en Trincke Rinnerts.²⁹³ Uit het huwelijk van Claes Baardt kwamen vier kinderen voort. Gerrit werd wolkammer en uitbater van herberg Het Wapen van Wonseradeel.²⁹⁴ In 1656 werd Harcke geboren, die ook edelsmid werd. Dochter Trijntje trouwde in 1701 voor het

²⁹² Deze schaal draagt de inscriptie: 'Geeltie Hendricus Feenema van Barken Ao. 1654'. Zij was de echtgenote van Joannes Stephani, predikant van Oudega, Idsega en Sanfirden. De opmerking in Romein, *Naamlijst*, II, 379 dat Geeltie van Barken in 1649 overleden zou zijn, is niet correct. Uit haar sterfhuisinventaris, Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 62, f. 80-88, blijkt dat zij in 1667 overleed.

²⁹³ DTB 134. Zij trouwden voor het gerecht van Bolsward. De grootouders van Siucke waren Gerrijt Harckes en Siuw Bernardi. Vermoedelijke voorouders komen we tegen in GAB, inv.nr. 692 Stukken betreffende een jaarlijkse rente van negen goudguldens uit de stadswaag voor Sijouck Petersdr., weduwe van wijlen Harcke Rennertsz (1544-1555). Deze namencombinatie zien we terug bij Siucke en Rinnert Harckes.

²⁹⁴ Hij trouwde in 1681 voor het gerecht met Bottie Sierx Meylema en overleed in 1696. Zijn weduwe hertrouwde in 1698 met Tierck Wybrens.

gerecht met Melis Ipes. De genealogie Baardt vermeldt een mogelijke dochter Lieuckien.²⁹⁵ Zij trouwde in 1687 met Wybe Tjeerds Wigmana, een katholieke lakenkoopman uit Sneek.

Baardt leverde in 1655 zilveren boekbeslag aan de procureur-postulant Li-
euwe Jensma.²⁹⁶ In 1656 raakte Baardt door de lakenhandel van zijn schoon-
moeder betrokken bij een rechtszaak tegen Symon Cornelis Braack, 'mede
partitionier van de Landtschaps accijnsen'.²⁹⁷ Baardt en Goris Heerckes
Buma bezochten in 1657 de slagerij van Symen Ipes. Hij bood in zijn winkel
schilderijen te koop aan. Tijdens de bezichtiging raakte de slager slaags met
hopman Willem Jacobs, een broer van de dichter Gysbert Japicx.²⁹⁸

Claes Baardt was een belangrijke steunpilaar van de katholieke gemeen-
schap in Bolsward. In 1658 werd hij gehoord in verband met een nalaten-
schap aan de katholieke armen.²⁹⁹ Volgens zijn rekenboek leverde Baardt
aan de tamboer Jurrien Hendrix een zilveren onderriem.³⁰⁰ De schuld werd
verrekend met de koop van een half huis aan de Kerkstraat.³⁰¹ In december
1658 verkocht de schoonmoeder van Baardt een huis aan de Marktstraat aan
Helena Bruynsma, de dochter van de vermogende katholieke bierbrouwer
Hans Hansen Bruynsma.³⁰² Baardt sloopte uit het verkochte huis nog snel
de stenen vloer en rooide in de tuin anjelieren, tulpen en een palmboom.
Deze actie leidde tot een proces.³⁰³

Baardt had met zijn schoonmoeder in 1660 geld tegoed van Bauck Fran-
sen van geleverde boter en stoffen.³⁰⁴ Bauck was de weduwe van Bernardus
Gerrijts,³⁰⁵ een broer van Harcke Gerrijts, de schoonvader van Claes Baardt.
Bernardus hing zichzelf in 1657 op.³⁰⁶ Bauck hertrouwde met de chirurgijn
Pieter Edes uit Winsum. Rampspoed trof Baucks familie vaker, want haar

295 Heerma van Vos en Osinga, 'Genealogie Baardt', c vi undecies.

296 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 169, f. 207.

297 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 52, f. 225-241. Deze Braack stierf in 1677 en was uitbater van herberg De Doele. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 330-347v. Zijn erfgenamen verkochten het zilver voor een bedrag van 748 carolusguldens aan de Munt te Leeuwarden. Baardt stond voor 70 carolusguldens bij Braack in het krijt.

298 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 53, f. 66-73v. Zie ook Schoen, 'Claes Fransen Baardt'.

299 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 54, f. 74v-79. Tijdens dit proces viel ook de naam van Johannes Steenwijck, een jezuïetenpater die via Zweden en Amsterdam naar Bolsward was gevlucht. Eén van de getuigen wist nog iets over het zilver te melden: '[...] mede silveren croesen en lepels te minst dat deze getuige eenige silvere lepels heeft gesien onder het brandewijn versuijppen'.

300 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 54, f. 297.

301 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 257, f. 185. In 1660 kocht Baardt samen met Claes Clasen Balck sr. de andere helft. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 36v. en f. 70. Ze verkochten het pand in 1662 en maakten ruim 50 goudguldens winst.

302 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 2v. Hans Hansen Bruynsma (Voet nr. 116) was zijn zoon.

303 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 55, f. 147-152.

304 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 111, f. 100v.

305 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 128, f. 5-12v. Deze sterfhuisinventaris van Siuw Bernardi werd op 16 oktober 1627 beschreven op verzoek van Heercke Heerckes (Voet nr. 15) als curator over Bernardus Gerrijts. Zij woonde aan de Rijkstraat en handelde in lakens en stoffen.

306 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16531 (1662), definitieve sententie nr. 51.

zuster Hylck overleed in juni 1661.³⁰⁷ In augustus 1661 stierf Bauck. Claes Baardt ontdekte tijdens de veiling van haar boelgoed de zilveren lepel die was zoekgeraakt tijdens de ‘poppeslok’, die ter gelegenheid van de geboorte van zijn kind was gehouden. Tijdens het proces dat volgde, identificeerde de advocaat van Claes Baardt diens gestolen lepel met de omschrijving van zijn meesterteken ‘sijnde een sterre’.³⁰⁸

Baardt kreeg in 1663 nog geld van wijlen Joris Steerlingh, burger-luitenant, kruidenier en apotheker te Bolsward voor geleverd rood laken.³⁰⁹ Volgens het rekenboek van Homme Dirck Goltsma (Voet nr. 412) was Baardt hem in 1663 ruim 9 carolusguldens schuldig.³¹⁰

De katholieke Baardt taxeerde in 1664 het zilver in de boedel van Lijsbeth Wiarda, de weduwe van Sixtus Hommius, voormalig predikant van Bolsward.³¹¹ Een sterk staaltje van omgangsoecumene. ‘Het silveren lampet schuttel wegende vijf pont vijf lood & de kanne wegen twee pont een en twintich lood te samen seven pont 26 lood, sijn door Claes Baerda mr. goldsmid geestimeert het lood op 31 strs’. ‘Rinscke Sixti is toegeslagen ’t silver vergulden lampet & schuttelt ter somma volgens tauxatie van 387-10-0’. In de voorkamer van het huis op de Grote Dijlacker hingen ‘2 schilderijen sijn de conterfeijtsels van w: Festus cum uxore’. Claes Baardt werd in december 1664 veroordeeld tot betaling van 8 goudguldens wegens aantasting van de eer van de overleden Bauck Fransen.³¹²

Met Arian Fransen Riemersma (Voet nr. 41) taxeerde Baardt in februari 1665 het zilver van de chirurgijn Frans Barendts Boccama.³¹³ Samen met zijn zwager Rinnert Harckes kocht Claes Baardt in maart 1665 een half huis op de Grote Dijlacker van Fonger Foppes Inthema (Voet nr. 44).³¹⁴ Hij kocht in 1668 een huis aan de Kerkstraat van Idske Feyckes, de vrouw van Jacob Fongers Oosterbaan, ‘bouwmeester der stede Leeuwarden’.³¹⁵ De moeder van Baardts leerling Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) eiste in 1668 het zilver

307 Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 137, f. 264-267. Hylck was de weduwe van Hoyte Romckes. Na de inventarisatie volgt een overzicht van een boelgoedveiling ten huize van Egbert Jansen van Emmenes, de ‘banckholder’. Daarna volgt een beschrijving van de inventaris van Bauck Fransen. Zie ook Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 137, f. 270-280.

308 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 57, f. 63-68; Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 58, f. 408-411v. en ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 171-186. Deze beschrijving van het meesterteken vormt het sterkste bewijs voor de toeschrijving van meesterteken Voet nr. 26 aan Claes Baardt.

309 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 175, f. 5v. In zijn sterfhuisinventaris o.a. ‘4 silveren coppen, een pomander met een ketting, 3 silveren schalen’ en een schilderij ‘waerin Steerlingh selfs is gecounterfeijt’. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 138, f. 74v-89.

310 HCL, y 15, f. 35.

311 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 139, f. 41-62v.

312 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 111, f. 317v-318. Baardt kondigde aan in hoger beroep te gaan. Dit stuk is niet gevonden.

313 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 60, f. 395v.

314 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 143. Op 10 maart 1665 werd de inventaris van Fonger Foppes Inthema beschreven.

315 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 193v-194. Achter het huis bevond zich een plantenkas.

terug dat zij tien jaar eerder bij Trincke Harckes had verstoppt toen schuldeiser Hans Hansen Bruynsma haar boedel wilde veilen.³¹⁶

Claes Baardt, Rienk Baardt (Voet nr. 45), zuivelkoopman Douwe Idsen Rispens, de vader van Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47) en bierbrouwer Tierck Lolles Lely stelden zich op 8 februari 1669 borg voor Harmen Fransen Baardt die als koopmansbode van Bolsward op Amsterdam voer.³¹⁷ De katholieke koopman Eelcke Rinnerts Eelcoma uit Harlingen deed in 1669 zaken met Baardt.³¹⁸ Baardt stelde zich in juli 1671 in Amsterdam borg voor de 8.000 carolusguldens die Oene van Grovestins, de grietman van Hennaarderadeel, van de Amsterdamse koopman Lodewijck de Bas leende.³¹⁹ De edelsmid was tijdens de oorlog in 1672 schrijver van een compagnie ruiters onder bevel van ritmeester Dirck van Duijnen.³²⁰ In die hoedanigheid leende hij regelmatig geld, onder andere van de Leeuwarder apotheker Pijter Tijmens van Oosten.³²¹

Baardt was in 1673 ruim 225 carolusguldens schuldig aan de erfgenamen van Trijntie Carstens.³²² In 1676 kreeg de edelsmid te maken met een claim van de nazaten van Hans Seippels, een juwelier uit Amsterdam.³²³ Zij eisten 427 carolusguldens voor vier diamanten ringen. De erven Seippels gaven in 1678 Benjamin Bourbon in Leeuwarden opdracht het bedrag in te vorderen.³²⁴ Baardt verweerde zich met het argument dat hij sinds 1661 als com-missionair voor Seippels was opgetreden.³²⁵ In 1677 ontstond een probleem rond 'de substitutie des schrieverschaps van de ritmr. Duijnens compagnie

316 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr 19, f. 85v. Zie ook Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 136, f. 232-237.

317 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 19, f. 128v. De koopmansbode werd voor allerlei zaken ingezet. Zo blijkt uit Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 154 dat in 1676 'eenige onbekende stuckies golt & silver door de Amsterdammer boode te Amsterdam is verkocht'.

318 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 19, f. 138. De naam 'Eelcke Rinnerts' komt voor op een apullenblaadje met het meesterteken van Claes Baardt, de jaarletter G (1679) en het stadskeur van Bolsward.

319 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 261, f. 89v-90v. Als medegetuigen waren aanwezig: Pijter de la Croix en Andries Fransen van Aelst, de executeur van Hennaarderadeel. Zie ook Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv. nr. 63 f. 40v-41; 77v-78 en 80v-81v. Lodewijck de Bas was een zoon van bierbrouwer Lodewijck de Bas sr. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Frans Uyttenbogaert, inv.nr. 1915, f. 80-87. Voor genealogische informatie: zie Montias database <http://research.frick.org/montias/browserecord.php?action=browse&recid=1504>. Geraadpleegd op 18 augustus 2009. Baardt stelde zich ook borg voor 3.000 carolusguldens die de doopsgezinde koopman Arien Everts Oosterbaan uit Harlingen uitleende aan jonker Oene van Grovestins. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr 260, f. 249v-250v. Baardt werd op 27 oktober 1673 gedwongen het bedrag aan Oosterbaan te betalen. Zie Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16542, definitieve sententie nr. 25. Dr. Henricus Popta trad op als advocaat van Oosterbaan. Baardt procedeerde vervolgens tegen Oene van Grovestins en won. Zie Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16542, d.d. 27 november 1673.

320 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2612, f. 56v.

321 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr 260, f. 244v-245. Van Oosten verhandelde dit schuldbewijs aan Dirck Metz, een gefortuneerde koperslager uit Leeuwarden.

322 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 261, f. 57. Behalve zijn goederen stelde Baardt ook zijn recht op de halve ducaton op de floren van Hennaarderadeel als onderpand.

323 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Dirck Dankerts, inv.nr. 2849B, f. 1164. Zie Citroen, *Dutch goldsmiths*, 172.

324 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Backer, inv.nr. 4527, f. 142-143.

325 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 67, f. 135-148v.

te paerde' aan de koperslager Dirck Metz uit Leeuwarden.³²⁶

Op 16 januari verkochten de erfgenamen van Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) en Lieuckjen Clases Allingha een grondpacht.³²⁷ Een maand later verkocht Claes Baardt het huis aan de Kerkstraat aan de chirurgijn Salvius Rolwagen.³²⁸ In maart 1680 verkocht Baardt een huis aan de Sint Jansstraat aan de lijnslager Claes Harmens voor 725 goudguldens.³²⁹

Claes Baardt en zijn vrouw lieten op 15 maart 1681 een akte van separatie opstellen.³³⁰ Hierdoor raakte de edelsmid de zeggenschap over de goederen van zijn vrouw kwijt. Zijn gezondheid speelde hem in die tijd ook parten.³³¹

Baardt was een frequent bezoeker van de Bolswarder herbergen en regelmatig getuige van ruzies en vechtpartijen.³³² Zelf raakte hij in december 1684 verwickeld in een gerechtelijke procedure met Edzart van Grovestins, de grietman van Hennaarderadeel.³³³

In oktober 1684 startte Baardt voor het gerecht van Leeuwarden een zaak tegen dr. Henricus Popta die hem nog 71 carolusguldens schuldig was aan maakloon voor twee gedreven kandelaren, twee zoutvaten en een mosterd-pot. Baardt verloor het proces en ook het hoger beroep.³³⁴ In 1687 getuigde Baardt in het proces tussen Trijntje Pieters en Cleis Jans Hoorn over de kwaliteit van het geleverde onderwijs.³³⁵

Financieel ging het met de edelsmid steeds verder bergafwaarts. De echtgenote van Baardt leende in 1688 geld van Douwe Clasen Balck.³³⁶ Baardt stond in 1691 voor het gerecht vanwege een schuld die hij had uitstaan bij Jan Pijters Sippenvelt, herbergier In de Valck.³³⁷ Rond deze tijd werd Claes Baardt in herberg De Doele ernstig mishandeld door Jan Siercks Monsma. De rechtszaak tegen deze notoire vechtersbaas vond op 26 september 1692

³²⁶ HCL, o 65, f. 68v-69.

³²⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol.

³²⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol. Buurman Dirck Bethune dwarsboomde met het niaarrecht deze koop. Deze actie kreeg later nog een staartje. Rolwagen spande een procedure aan tegen Bethune, omdat deze tijdens een dronken bui lasterlijke praatjes over hem zou hebben verkocht. Baardt lijkt hier een kwalijke rol te spelen. 'Dat alsoo Claas Baarda in allengevalle den aanleijder, brandestoker en oorsaake [...] is geweest om den ged. [= Bethune P.S.] in zijn groote dronckenschap om redenen te vangen. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv. nr. 69, f. 243-245v.

³²⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol.

³³⁰ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16550 (1681).

³³¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 145, f. 150-180v. Deze sterfhuishinventaris van de apotheker Johannes Engwirda bevat een openstaande rekening: 'Claes Baarda mr. silversmid van medecijnen 20-7-12'.

³³² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 70, f. 191-193v.

³³³ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16553, definitieve sententie nr. 85. Het Hof dwong de partijen voor bemiddelaar Albertus Schotanus à Sterringa te verschijnen.

³³⁴ HCL, o 68, f. 40 en Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16555 definitieve sententie nr. 51, d.d. 27 oktober 1686.

³³⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 100-105v. Inzet was de kwaliteit van de opleiding tot edelsmid. Zie ook de biografie van Cleis Jans Hoorn.

³³⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 265, f. 14.

³³⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 72, f. 90-93v.

plaats.³³⁸ Tussen 31 oktober en 27 november 1693 klonken de doodsklokken van de Martinikerk voor Claes Baardt.³³⁹ In 1695 liep de rechtszaak over zijn schulden nog. Zijn zoon Gerrit werd in 1695 aangesteld als curator over de boedel.³⁴⁰ Twee jaar later stierf zijn moeder Siucke Harckes.³⁴¹

Harcke Baardt trad na de dood van zijn broer Gerrit als curator op over de boedel 'onder beneficie van inventaris'. Hij verkocht in 1698 het ouderlijk huis aan de Rijkstraat.³⁴² Nog in 1709 eist Douwe Clasen Balck van Harcke Baardt terugbetaling van het geld dat zijn moeder had geleend.³⁴³

In de biografie van Epke Hoytes is uiteengezet waarom deze niet meesterteken Voet nr. 26 heeft kunnen gebruiken dat op werk met het Bolswarder stadskeur en een jaarletter E (1656) voorkomt. Hoytes was namelijk vóór 7 februari 1653 in Amsterdam overleden. Het meesterteken Voet nr. 26 wil ik toeschrijven aan Claes Baardt op grond van de verklaring van diens advocaat, die met een beschrijving van het meesterteken een gestolen lepel als het eigendom van zijn cliënt identificeerde.

Het feit dat dit meesterteken voorkomt op een aantal objecten dat in de katholieke eredienst werd gebruikt, ondersteunt deze toeschrijving. De Sint Franciscus parochie in Bolsward bezit een doosje met dit meesterteken. Het meesterteken komt ook voor op twee van de vier kandelaren uit de Sint Franciscus Xaverius kerk in Enkhuizen. De gemerkte stukken dragen de jaarletter K (1661) en het stadskeur van Bolsward. Waarschijnlijk zijn deze kandelaren in opdracht van Johannes Chaciopin de Laredo gemaakt.³⁴⁴ De jezuïetenpater verliet Bolsward in 1656 en vertrok naar Enkhuizen, waar hij tot 1667 zou verblijven.³⁴⁵ Deze kerk bezit ook nog een hostiedoosje met merk Voet nr. 26, de jaarletter I (1660) en het stadskeur van Bolsward.

De overstap van het meesterteken Voet nr. 26 naar Voet nr. 42, dat het familiewapen Baardt uitbeeldt, kan te maken hebben met het moment van het overlijden van Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) in 1663. Een soortgelijke verandering vond bij de katholieke Amsterdamse edelsmedenfamilie Boogaert plaats.³⁴⁶

³³⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 72, f. 240-257. Monsma mishandelde ook Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) en herbergier Hans Rienx. Hij schold Frederick Sytses, de uitbater van De Doele, uit voor 'hoornbeest' en diens vrouw voor 'hoer'. In 1696 was Tietscke Douma van herberg In de Valck het volgende slachtoffer. Monsma zou haar 'wredelijk betast' hebben.

³³⁹ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

³⁴⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 122.

³⁴¹ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward inv.nr. 424. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1695-1713), d.d. 18 mei 1697. 'Ordinaris beluyden der dooden: Siuke Baard beluyt 2-10-0'.

³⁴² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 99-100.

³⁴³ Tresoar, ORA Bolsward inv.nr. 25, f. 412. Zie ook Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8250 en 8523.

³⁴⁴ Braakman, *Voorgeslacht*, 29.

³⁴⁵ Hoek, *Jezuïeten*, 98. Vriendelijke mededeling van drs. T. Graas.

³⁴⁶ Westerink, 'Boogaert', 44-48.

Afb. 45 Brandewijnkom met deksel. Eerste meesterteken van Claes Baardt (Voet nr. 26), jaar-letter F (1657) en het stadskeur van Bolsward.

Werk:

Met meesterteken Voet nr. 26.

doosje³⁴⁷ jl. E (1656)

Fries Museum.

JFG (1958) aankoop nr. 38.

Frederiks IV, 190.

Cat. 1985, 58.

Cat. 1987, 21.

FGZ, 526.

brandewijnkom³⁴⁸ met deksel jl. F (1657)

Rijks Museum BK-NM-3085.

Cat. Rijks Museum, 144.

Wiekslag, 36.

Frederiks IV, 191.

beslag runderhoorn jl. F (1657)

Fries Museum/OKS no. 2002-009.

Cat. 1927, 6.

Wiekslag, 35.

Cat. 1985, 61.

Cat. 1987, 22.

borstelrug jl. F (1657)

Christie's Amsterdam, 31 maart 2009, nr. 237.

³⁴⁷ Ter Molen, FGZ, 527. De bewering 'dat de toeschrijving van Voet nr. 26 aan Claes Baardt niet langer houdbaar lijkt' wordt helaas niet beargumenteerd.

³⁴⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 139, f. 72v-89. In deze sterfhuisinventaris van Iedtkje Doedes (Dodoneus) Colde, de weduwe van oud-burgemeester en rentmeester Rombertus Thoma (1664), komt 'een oovael cop 13,25 lood het deksel weget 8 lood' (ca. 326 gram) voor.

brandewijnkom	jl. H (1659)	FGZ, 527.
hostiedoosje	jl. I (1660)	Collectie Van Tuyl-Boreel. Catharijneconvent (SKKN 90114-2718). (bruikleen Sint Franciscus Xaverius Enkhuizen). Schoen (2006), 171. Sint Franciscus Xaverius Enkhuizen. (SKKN 4895-22).
2 kandelaren	jl. K (1661)	Rijks Museum. <i>Cat. Arti et Amicitiae</i> (1880), 654. <i>Cat. 1927</i> , 713.
beslag 3 drinkhoorns	jl. K (1661)	Catharijneconvent (SKKN 90114-2718).
pruikenschuierblad	jl. M (1663)	(bruikleen Sint Franciscus Xaverius Enkhuizen). Sint Franciscus Xaverius Enkhuizen (SKKN 4895-22).
hostiedoosje	z.v.m.	P.c.
gedat. 1657		Mak van Waay, 19 september 1975, nr. 884.
2 kandelaren	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 4 maart 2003, nr. 356. Christie's Amsterdam, 12 december 2006, nr. 364.
lepel	z.v.m.	Sint Franciscuskerk Bolsward.
gedat. 1663		P.c.
lepel	z.v.m.	Fries Museum/OKS 03993.
gedat. 1664		<i>Cat. 1985</i> , 541.
beslag jachthoorn	z.v.m.	<i>Cat. 1987</i> , lepel 11.
hostiedoosje	z.v.m.	Tentoonstelling Goud- en zilvermuseum
lepel	z.v.m.	Utrecht (1965) /Jhr. A. van Lennep. ³⁴⁹
lepel	z.v.m.	Veilinghuis Van Spengen, 20 juni 2014, nr. 3316. ³⁵⁰
brandewijnkom	z.v.m.	
met deksel		
hoeflepel	z.v.m.	
Met meesterteken Voet nr. 42		
brandewijnkom	jl. M (1663)	Sotheby's Amsterdam, 3 december 2002, nr. 45.
brandewijnkom	jl. R (1668)	Christie's Amsterdam, 10 mei 2005, nr. 251.
gedat. 1668		
avondmaalsschaal	jl. V (1671)	Museum Het Hannemahuis/bruikleen N.H.G.
gedat. 1670		Kimswerd. ³⁵¹ <i>De Zilveren Eeuw</i> , 84-85.

³⁴⁹ Vriendelijke mededeling van dhr. J. Schipper.

³⁵⁰ Het veilinghuis schrijft deze lepel nog steeds aan Epke Hoytes toe.

³⁵¹ Willem van Velsen en Claes Baardt onderhielden een zakelijke relatie. In 1672 probeerde Baardt een stuk grond te kopen uit de nalatenschap van Gerlandt Tymens Eijnsma, de weduwe van Adriaen van Velsen. Haar zoon Willem van Velsen niaarde deze koop. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, f. 307. Tresoar, NT 246 Hervormde gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen (1650-1694). Gerlandt van Velsen werd op 3 maart 1670 begraven. Onder haar waardepapieren werd een rekening aangetroffen betreffende de aankoop van een stuk land onder Kimswerd. Mogelijk heeft Willem van Velsen de avondmaalsschaal uit de nalatenschap van zijn moeder laten vervaardigen en aan de kerk geschonken. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv. nr. 142, f. 121 e.v. Zie ook Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 224, f. 31. Willem Adrian van Velsen was in 1661 kerkvoogd van de N.H.G. Kimswerd.

lavaboblaadje sign. C. Baardt	jl. E (1677)	FGZ, 51. Catharijneconvent (bruikleen Sint Franciscus- kerk Bolsward). <i>Cat.</i> 1927, 100. <i>Cat. Vijf eeuwen</i> , 125. <i>Cat. z.t. Den Haag</i> , 153. Frederiks I, 287. <i>Wiekslag</i> , 45. <i>Cat.</i> 1987, 31.
lavaboblaadje gedat. 1679	jl. G (1679)	Sint Michaëlskerk Harlingen. <i>Cat.</i> 1927, 101. <i>Cat. Leiden</i> , 557. <i>Cat. Vijf eeuwen</i> , 126. <i>Cat. z.t. Den Haag</i> , 154. Frederiks III, 288. <i>Wiekslag</i> , 64. <i>Cat.</i> 1987, 32. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 86. FGZ, 371. P.c.
brandewijnkom met deksel sign C. Baardt fecit	jl. G (1679)	<i>Oudheidkundig Jaarboek</i> , 1927, 92. <i>Cat.</i> 1927, 350. <i>Cat z.t. Den Haag</i> , 155. <i>Wiekslag</i> , afb. 10. Frederiks IV, 192. Beeling II, 115.
zoutvat	jl. H (1680)	FGZ, 534-537. Fries Museum. JFG (1955), aankoopnr. 198. <i>Wiekslag</i> , 46a. Frederiks IV, 196. <i>Cat.</i> 1985, 77.
schotel	jl. I (1681)	Fries Museum Z 1949-260. <i>Cat.</i> 1877, 194. <i>Cat. Arti</i> (1880), 291. <i>Cat.</i> 1927, 215. <i>Cat. Dutch Art</i> (1929), 856. JFG (1949), 20-21. Frederiks I, 290. <i>Wiekslag</i> , 47. <i>Cat.</i> 1985, 79. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 53.
schotel	jl. I (1681)	FGZ, 672-673. Fries Museum Z 08023/N.H.G. Itens <i>Cat.</i> 1927, 7. JFG (1928-1929), aanwinst no. 8023. Frederiks I, 290. <i>Wiekslag</i> , 48. <i>Cat.</i> 1985, 78. <i>De Zilveren Eeuw</i> , 52.

2 zoutvaten	jl. Q (1688)	FGZ, 23/538-539.
2 zoutvaten	jl. R (1689)	Beeling III, 209.
gedat. 1689		Rijks Museum BK-1958-25-A en B.
gesign. C. Baardt		Frederiks IV, 198.
		<i>L'argenterie</i> , 52.
		<i>De Zilveren Eeuw</i> , 55.
		FGZ, 636-637.
kandelaarvoet	jl. S (1690)	Rijks Museum BK-NM-4311.
gesign. C. Baardt fec		<i>Cat. RM</i> (1902), 213.
		<i>Cat. RM</i> (1952), 183.
		<i>Wiekslag</i> , 54.
		Frederiks IV, 198.
		<i>De Zilveren Eeuw</i> , 56.
		FGZ, 110.
avondmaalsschaal	z.v.m.	Fries Museum (bruikleen N.H.G. Makkum).
gedat. 1691		Frederiks IV, 198-bis.
gesign. C. Baardt		<i>Cat. 1987</i> , 38.
		<i>De Zilveren Eeuw</i> , 58.
		FGZ, 318-321.
schotel met jacht- scenes	z.v.m.	P.c.
gesign. C. Baardt		Beeling III, 158-161.
		<i>Merken</i> ² , 375.
		<i>De Vrije Fries</i> (2006), 175-177.
		FGZ, 204-205.
borstelrug	z.v.m.	Rijks Museum BK-KOG-1518.
gesign. C. Baardt		<i>Cat. RM</i> (1902), 214.
		<i>Cat. 1927</i> , 714.
		<i>Cat. RM</i> (1952), 186.
		<i>Wiekslag</i> , 55.
		Frederiks IV, 194.
		<i>Cat. 1987</i> , 40.
plaquette	z.v.m.	Rijks Museum BK-NM-12280.
gesign. C. Baardt		<i>Cat. RM</i> (1952), 452.
		<i>Wiekslag</i> , 56.
		Frederiks IV, 193.
		<i>Cat. 1987</i> , 42.
		<i>De Vrije Fries</i> (2006), 173.
kruithoorn	z.v.m.	P.c.
gesign. 2x C. Baardt		<i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 152.
		<i>Wiekslag</i> , afb. 13.
		Frederiks IV, 195.
		Beeling III, 163-165.
ciborie	z.v.m.	Sint Franciscuskerk Bolsward/Titus Brandsma Museum.
		<i>Cat. 1987</i> , 41 (toeschrijving).
pyxis	z.v.m.	Sint Franciscuskerk Bolsward.
		<i>Cat. 1987</i> , 36 (toeschrijving).
brandewijnkom	z.v.m.	Beeling III, 166-167 (toeschrijving).

- 44 JAN ANNES JORNA (Voet nrs. 43 en 327)
 Geb. 1632.
 Z.v. Anne Heerkes (Voet nr. 37) en Imck Oenes Jorna.
 Tr. 1655 Trijntje Bauckes Gerlsma.
 1644 leerling van zijn vader.
 Mr. 3 mei 1654 ten huize van Arian Fransen Riemersma.
 1667/1669/1688/1693 keurmeester van het gilde.
 Leerlingen: 1656 Jan Minnes Sjoorda (Voet nr. 713).
 1656 Epke Meies Enga (Voet nr. 48).
 1660 Okke Sybrens.
 1660 Harcke Claesen Baardt (Voet nr. 52).
 Gildeboek 1644-1698.
 L.v. beluid 1708/09.

Volgens *Merken*² trouwde Jan Annes in 1657 met Jeltje Jans. Deze Jan Annes is afkomstig van ‘onder de klokslag van Bolsward’ en dat maakt het niet erg waarschijnlijk dat het hier het huwelijk van de edelsmid betreft.

Op 22 februari 1660 stelde Jan Annes zich borg voor zijn vader, burgemeester Anne Heerckes, die als ontvanger van het Gasthuis optrad.³⁵² Jorna jr. bezat een stuk grond buiten de Sandsterpoort en kocht in 1665 de grondpacht van twee panden aan de Kapellestraat en de Kerkstraat.³⁵³

Jan Annes en Jan Jacob Munnickhuys (Voet nr. 46) stonden in 1667 als ‘keurmeesters van het silversmidtsambacht’ tegenover Lollius Harings Repkema.³⁵⁴ Jorna en Jan Olthoff (Voet nr. 49) waardeerden in 1669 het zilver uit de boedel van Trijntje Jaens Monsma, overleden echtgenote van de chirurgijn Gerrijt Pijters Riemersma. Daarin kwamen ‘een vogelstruijs eij dop met silveren beslag 32-0-0, een haeck met kettingies daeraen een leeren coocker waer in een silveren hoofde mes staende op de haeck de naem van *Trijntje Gerrijts 1665* & op t silveren hoofde mes in de cooker *Aegh Doedes dr. 1618* voor. Onder de boeken ‘*Metamorfosen* van Ovidius met de uytlegginge 1-10-0’.³⁵⁵ Op 11 september 1672 betaalde de stad aan Jan Annes voor het repareren van ‘Hendrick Posthumus borstwapen 5-16-0’.³⁵⁶ In 1674 werd Heercke, een zoon van Jan Annes, gedoopt.³⁵⁷

In maart 1682 verkochten de curatoren Isbrand Dircx uit Arum en Jacob Dircx een huis gelegen op de Schilwijk aan Johannes Annes voor 110 goudguldens.³⁵⁸ Notaris Jelte Annes en Johannes Annes stonden in 1683 als erf-

352 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 17, f. 95v.

353 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 145v.

354 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 112, f. 75v.

355 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 89v-96.

356 GAB, inv.nr. 448 (1671-1678) Registers van ontvangsten en uitgaven (1537-1811) ongefol.

357 Tresoar, DTB 138.

358 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 225, f. 19-19v.

genamen van Anne Heerkes Jorna tegenover Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) als man en voogd over Hittie Johannes Geringa.³⁵⁹ Op 17 oktober 1684 werd 'betaelt aan Jan Annes wegens het maken van twee silvere penningen 6-17-0' voor het Schippersgilde van Bolsward.³⁶⁰ Jorna taxeerde in 1685 het zilver van wijlen Eeck Siouckes, de weduwe van apotheker Harmannus Harmanus Bobrecht. In deze boedel waarin veel zilver 'een silveren roemer off fortuyn getekent *Sioucke Cornelis en Antie Siouckes 1633*' en 'ook een silveren hechten mans mes met de naem *Sioucke Cornelis 1630*, noch wel de naem van de cuermr. van Tin'.³⁶¹

Jan Annes Jorna stelde zich in 1686-1690 borg voor zijn zuster Tietscke als pachtster van het zegelpapier.³⁶² In 1694 overleed de tweede vrouw van de edelsmid.³⁶³ Op 19 januari 1698 verkocht Jorna zeven koegangen land tegenover het tichelwerk buiten de Sansterpoort aan de Sneekervaart aan oud-burgemeester en mede-rechter van Wonseradeel, Goris Heerckes Buma voor 200 ducaton.³⁶⁴

Uit de rekeningen van de Martinikerk: '1708/09 t' beluiden van Jan Annes Jorna 2-10-0 en voor 't openen van 't graf van Jan Annis Jorna 6-0-0'.³⁶⁵

Het getekende meesterteken dat in 1974 aan Jan Annes Jorna is toegeschreven, blijkt bij nadere bestudering van de avondmaalsbeker van de Nederlands Hervormde Gemeente Wommels sterke overeenkomsten te vertonen met het huismerk Voet nr. 82. Ik heb geen aanwijzingen gevonden voor een toeschrijving van dit meesterteken aan Jan Annes Jorna. Daarom vervalt het getekende meesterteken.

45 FONGER FOPPE INTHEMA (Voet nr. 44)

Geb. 1634.

Z.v. Foppe Fongers Inthema en Pijtie van Marssum.

Tr. 1. 1656 Marijcke Douwes Eysma.

2. 1659 Sjouckjen Jansdr.

Leerling 1648.

Mr. 13 april 1658 ten huize van Jan Annes Jorna.

Leerling: 1658 Foppe Cornelis.

Gildeboek 1648-1658.

L.v. 10 maart 1665 inventarisatie van het sterfhuus.

³⁵⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 112, f. 28ov.

³⁶⁰ GAB, inv.nr. 842, f. 121v.

³⁶¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 145, f. 233v-254v.

³⁶² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 21, f. 281 en inv.nr. 22, f. 62v.

³⁶³ Tresoar, NT 246, Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

³⁶⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 91v-92.

³⁶⁵ Tresoar, NT 246, Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1695-1713).

Foppe Fongers Inthema, de vader van de edelsmid, was in 1635 hopman en houtkoper. In 1656 speelt een kwestie rond zijn zetel in de vroedschap.³⁶⁶ Uit de boedel van zijn moeder ontving Fonger Inthema '3 silveren lepels 11-8-6' en '2 rottingen met silveren doppen 4-2-0'.³⁶⁷ Uit het sterfhuis van zijn tante Tedt Fongers Inthema, de vrouw van Jan Sjoerds, blijkt dat 'Fonger Inthema is schuldig voor 't genieten van vier schilderijen 18-0-0'.³⁶⁸ Deze Jan Sjoerds was curator over Fonger Foppes Inthema en Frans Riemersma trad als curator over Geertie Foppes Inthema op. De weesrekeningen schetsen een beeld van de opvoeding van de toekomstige edelsmid. Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) leverde op 30 oktober 1657 'een diamanten reinge met drie stenen: 29-0-0'.³⁶⁹

Inthema en zijn eerste vrouw deden in 1657 belijdenis. In 1659 hertrouwde hij met Siouckjen Jans, een dochter van burgemeester Jan Gerbens. Het echtpaar woont aan de Grote Dijlacker.

Gemeensman Fonger Foppes Inthema stelde zich borg voor Hillebrand Hillebrand Remsma als collecteur van het gemaal 1661-1662.³⁷⁰ De edelsmid verkocht in 1662 aan Siouck Egberts en Romck Pijters 'een huis en hof met vier kuipers en twee kalck dobben gelegen op Hennaerd' voor 262 goudgulden.³⁷¹ Inthema taxeerde het zilver in de boedel van chirurgijn Duco Bavius.³⁷² In 1663 kreeg de edelsmid een vermaning wegens dronkenschap.³⁷³ Op 1 maart 1665 verkocht Fonger Inthema aan Claes Baardt en diens zwager Rinnert Harckes meester lakenkoper en Ynske Nannes Ockma 'seeker heerlijke huisinge c.a. op de grote Dijlacker' voor 1600 goudgulden.³⁷⁴

Veertien dagen later werd de sterfhuisinventaris van Inthema opge maakt.³⁷⁵ Hieruit blijkt dat hij zich ook met leerlooien bezig hield. Onder zijn boeken bevonden zich ondermeer: *Generale listen van de verpachtinghe, Historie van Frieslandt* van Winsemius, *Ovidius Naso* door P.C. Hooft en *Distileerboeck* door M. Phillipi Hermani. Onder de papieren: 'twee sedels bij Jacob van Someren waer uijt gebleijckt dat onder hem staende berustende Siouckien Jans trou penn voor de so[mma] van 130 car gl' en 'een co-

366 GAB, inv.nr. 36 Politieboek (1452-1787), f. 422-423. In deze transcriptie uit de achttiende eeuw door stadssecretaris Elgersma wordt gewag gemaakt van een brief van stadhouder Willem Frederik, d.d. 16 februari 1656. Daarin een beslissing ten nadele van vroedsman Foppe Fongers Inthema. Na het overlijden van Adriaen van Velsen zou Inthema diens plaats innemen, maar die was in 1655 als soldaat in dienst van de VOC getreden. De stadhouder hield de vroedschapsplaats voor vacant en kon een nieuwe kandidaat benoemen. Foppe Fongers Inthema komt in 1657 als 'hospis te Amsterdam' voor.

367 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 135, ongef., d.d. 19 juni 1656.

368 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 136, f. 167-170v.

369 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 169, f. 46-71.

370 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 17, f. 151v.

371 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 87-87v.

372 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 138, f. 183-188v.

373 Tresoar, DTB 146.

374 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 143.

375 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 21-43.

piele stemschedulle waer uijt geblijckt dat w: Fonger Inthiema op den 28en martij 1661 met 29 stemmen tot gemeensman is gecosen'. Ook blijkt dat Inthema gereedschap van Lolle Jeltens (Voet nr. 36) kocht.

Onder Inthema's debiteuren bevonden zich Frans Riemersma (Voet nr. 33), Claes Baardt (Voet nr. 42), Rienk Baardt (Voet nr. 45) en Jarich Gerrits van der Lely (Voet nr. 397). In een kleine kast in de voorkamer werd het winkelzilver bewaard, daaronder 'een bedreven band van w: Inthiema proef stuck swaer 5 loodt 1½ achtendeel'. Het boelgoed bracht ruim 1.400 carolusguldens op. De weduwe hertrouwde in 1673 met de koopman Hendrick Wyntjes uit Heerenveen.

Voet schreef in 1932 het meesterteken Voet nr. 26 aan Fonger Foppes Inthema toe op grond van het feit dat zijn broer Johannes Foppes (Voet nr. 413) een soortgelijk meesterteken gebruikte. In *Merken*² koppelden de auteurs dit meesterteken ten onrechte aan Epke Hoytes. De samenstellers van de catalogus *De glans die blijft* schreven een lepel met het meesterteken (Voet nr. 41) aan Inthema toe. Antiquair John Endlich toonde tijdens de TEFAF 2011 een zilveren beker, versierd met 'geteld geld' motief. Deze beker is voorzien van een meesterteken met daarin de letter I.F. of F.I. Volgens Endlich is dit het meesterteken van Fonger Foppes Inthema.

Werk:

beker	z.v.m.	<i>Catalogus John Endlich</i> , TEFAF 2011, 28-29 (toeschrijving).

46 RIENK FRANSEN BAARDT (Voet nr. 45)

Geb. 1636.

Z.v. Frans Rienks Baardt (Voet nr. 38) en Lieuckje Clases Allingha.

Tr. 1. 1664 Catharina van Buyten.

2. 1679 Grietje Dirks Folperda.

Leerling 1647.

Mr. 1663 ondertekent hij reeds een akte in gildeboek. Zijn inschrijving als meester ontbreekt.

1665 en 1677 keurmeester.

Gildeboek 1647-1678.

L.v. overleden 16 maart 1685 en begraven op 19 maart 1685 in de Martinikerk.

Rienk Baardt trouwde in 1664 met Catharina van Buyten, de weduwe van Jan Michiels Bynema. Het echtpaar was katholiek.³⁷⁶ Uit dit huwelijk kwamen twee dochters voort: Lieuwkje en Maritie. Samen met zijn broer Claes,

de katholieke zuivelkoopman Douwe Idses Rispens en de brouwer Tierck Lolles Lely stelde Rienk Baardt zich in 1669 borg voor zijn broer, de lakenbereider Harmen Fransen Baardt. Die volgde Fedde Obbes als koopmansbode van Bolsward op Amsterdam op.³⁷⁷

Catharina van Buyten overleed in 1674.³⁷⁸ In december 1678 trouwde Baardt met Grietje Dircks Folperda, de weduwe van hopman Aede Jans Croontie, uitbater van herberg Het Wapen van Wonseradeel. Zij kwam uit Visvliet.³⁷⁹ Baardt taxeerde in 1678 het zilver in de boedel van Douwe Idses, de veerschipper van Bolsward op Harlingen.³⁸⁰

In 1680 vond de scheiding van goederen plaats tussen Rienk Baardt en zijn twee minderjarige dochters.³⁸¹ Daaruit blijkt dat de edelsmid bepaald niet vermogend was. Zijn voorraad zilver was zeer klein. Rienk Baardt bewoonde het huis van zijn overleden ouders aan de Rijkstraat. Aangezien hij de helft van de waarde van het huis niet kon opbrengen, nam de moeder van zijn overleden echtgenote, Maritie van Buyten, de kosten van de opvoeding van haar kleinkinderen voor haar rekening.

Uit de sterfhuisinventaris van apotheker Johannes Engwirda blijkt dat Baardt bij hem 'brandewijn, genever en suijcker' kocht.³⁸² Baardt liet op 28 februari 1682 zijn testament opmaken. Dit document, dat niet is overgeleverd, wordt beschreven in de sterfhuisinventaris van zijn schoonmoeder.³⁸³

In maart 1682 werd Baardt andermaal weduwnaar. Op 16 maart 1685 verzegelde het stadsbestuur het huis van Rienk na diens overlijden. Drie dagen later werd zijn lichaam in de Martinikerk bijgezet. Uit de boedelbeschrijving bleek nog dat Rienk Baardt over een eenvoudige werkplaats beschikte en dat zijn voorraad edelmetaal nog steeds gering was.³⁸⁴ In 1699 verkochten Lieuwkje Rienks Baardt en haar man Roelof Jans Slot samen met Marijke Rienks Baardt het 'wel ter nering staende' huis aan de Rijkstraat voor 610 carolusguldens.³⁸⁵

Mogelijk werk (Voet nr. 83)

brandewijnkom	jl. T (1670)	P.c.
avondmaalsbeker	jl. W (1672)	N.H.G. Longerhouw-Schettens.
avondmaalsbeker	jl. G (1679)	P.c.
gedat. 1692/1697		

377 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr 19, f. 128v.

378 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

379 Tresoar, DTB 135.

380 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 376v.

381 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 184, f. 117-120.

382 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 145, f. 160v.

383 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 72, f. 47-53.

384 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 145, f. 212-216v.

385 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 170-171.

brandewijnkom gedat. 1686	jl. O (1686)	P.c. <i>Wiekslag</i> , 50. Frederiks III, 226.
lepel gedat. 1660	z.v.m.	Popma & Popma Antiquairs.
lepel gedat. 1676	z.v.m.	Popma & Popma Antiquairs.

- 47 JAN JACOBS MUNNICKHUYS (Voet nr. 46)³⁸⁶
 Geb. ca. 1638.
 Z.v. Jacob Jansen Munnickhuys en Antie Dircks.
 Tr. 1664 Maritien Pieters Poelgeest.
 Leerling 1651.
 Mr. 20 juni 1663.
 1667 keurmeester van het gilde.
 1709 uit het gilde getreden.
 Gildeboek 1651-1709.
 L.v. 1722.

Grootvader Jan Jansen Monnickhuys was een eigenerfde boer te Spannum.³⁸⁷ Zijn achternaam is afgeleid van de voormalige uithof van het klooster Lidlum.³⁸⁸ Jacob Jansen, de vader van de edelsmid, was een kistenmaker. Zijn zoon trouwde in 1664 met Maritje, een dochter van Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 46).³⁸⁹ Het echtpaar was lidmaat.³⁹⁰ Munnickhuys voldeed in 1662 in eerste instantie niet aan de eisen van de meesterproef. Het gilde nam hem uiteindelijk uit 'gracie' aan. Over de kosten van de maaltijd ter viering van de meesterproef ontstond in 1664 een conflict tussen de herbergier Dije Sipckes Douma en de vader van de edelsmid.³⁹¹ In 1667 waren Munnickhuys en Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) keurmeester van het gilde.³⁹²

Op 10 februari 1675 werd Munnickhuys unaniem verkozen tot gemeensman in plaats van de overleden Douwe Sijbes Wijnberger.³⁹³ Hij stelde zich in 1679 borg voor Beernt Monsma als pachter van het bestiaal.³⁹⁴ 'Betaelt aan de vroetsman Jan Jacobs Munkhuis een cargl twee strs tot verswaringe van een oorijser & 't roijlen'.³⁹⁵

³⁸⁶ Het meesterteken komt van een lepel in het bezit van Popma & Popma Antiquairs te Heerenveen.

³⁸⁷ Tresoar, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 25, f. 191-197.

³⁸⁸ Vriendelijke medeling van prof. dr. J.A. Mol.

³⁸⁹ Tresoar, DTB 141.

³⁹⁰ Tresoar, DTB 146.

³⁹¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 105-127.

³⁹² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 112, f. 75v.

³⁹³ GAB, inv.nr. 81 Processen verbaal van stemmingen (1640-1751).

³⁹⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 21, f. 32v.

³⁹⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 187, f. 148v.

In 1680 woonde Munnickhuys de buitengewone Landdag bij.³⁹⁶ De edelsmid bezat een woning aan de Koornmarkt.³⁹⁷ Munnickhuys inventariseerde in 1685 het zilver in het sterfhuys van Sara Balck.³⁹⁸ Hij ruilde in 1686 land buiten de Snekerpoort met chirurgijn Hylcke Lieuwes Hartius.³⁹⁹ Schoonvader Poelgeest stelde zich in 1687 borg voor Munnickhuys als collecteur van de brandewijnen en in 1689 deed Munnickhuys hetzelfde voor Poelgeest.⁴⁰⁰ In 1688 was Munnickhuys presiderend burgemeester,⁴⁰¹ in 1692 weer volmacht ten Landdage en ontving daarvoor een vergoeding van 54 carolusguldens.⁴⁰² In 1695 stond Munnickhuys borg voor Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49), vroetsman Monsma en Gellius Hemminga.⁴⁰³ Hij maakte in opdracht van het Schippersgilde een zilveren beker voor Wijkpe Gerrijs.⁴⁰⁴ Munnickhuys raakte in 1698 in conflict met de uit Amsterdam afkomstige Hendrick van Lochem. Deze stoffenhandelaar verweet de edelsmid dat hij als commissaris voor wijlen Cornelis Tijssen helemaal geen werk van de zaak had gemaakt. Volgens Van Lochem had Munnickhuys tot schade van de crediteuren 'zitten zuipen' bij Jan Pijters in herberg De Valk.⁴⁰⁵

Jan Jacobs Munnickhuys behoorde tot de rijkste burgers van Bolsward. Hij werd in 1701 voor een vermogen van 16.000 carolusguldens aangeslagen, maar verklaarde onder ede niet meer dan 14.000 carolusguldens te bezitten.⁴⁰⁶

De vrouw van de edelsmid overleed in 1704.⁴⁰⁷ 'Op den 1 dissember [1709] heeft de borgemeester Munnikhuijs het silversmidts gild geheel gerissigneert'.⁴⁰⁸ Hij was toen 72 jaar oud. De oud-burgemeester bleef zakelijk wel actief. In 1714 kocht hij nog een huis aan de Hoogstraat.⁴⁰⁹ In 1722 is hij niet meer in leven, omdat er dan sprake is van Jacobus Jans Munnickhuys, universeel erfgenaam van zijn vader.⁴¹⁰

Werk:⁴¹¹

beker

jl. N (1664)

Sotheby's Amsterdam, 20 mei 2008, nr. 16.

gedat. 1664

396 GAB, inv.nr. 460 (1672-1712) Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1652-1812), f. 49.

397 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 225, f. 137.

398 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 145, f. 216v-233v.

399 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 225, f. 106v-107.

400 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 21, f. 315.

401 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 256.

402 GAB inv.nr. 460 (1672-1712) Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1652-1812), f. 125v.

403 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 23, f. 54.

404 GAB, inv.nr. 842.

405 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 75, f. 29-33v.

406 GAB, inv.nr. 227 Kohieren van de personele goedschatting (1701).

407 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424. Register van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1695-1713).

408 GAB, inv.nr. 841.

409 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 264v.

410 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 268, f. 244-245.

411 Citroen, *Valse Zilvermerken*, 56. De auteur beschrijft onder nr. 453 een nabootsing van het meesterteken van Munnickhuys.

lepel	jl. P (1666)	Wttwaall, 287/Popma & Popma Antiquairs.
beker	jl. R (1668)	Sotheby's Zurich, 13-14 november 1979.
gedat. 1646		
brandewijnkom	jl. T (1670)	P.c./Cat. 1927, 341.
brandewijnkom	jl. H (1680)	P.c.
brandewijnkom	jl. N (1685)	Sotheby's Amsterdam, 12 december 2001, nr. 38.
lepel	z.v.m.	Popma & Popma Antiquairs.
gedat. 1663		
trouwkestje	z.v.m.	P.c.
		Cat. 1927, 296.
		Frederiks III, 225.
		John Endlich 2004.
beker	z.v.m.	Mak van Waay, 1962, no. 145.

48 IDS DOUWES RISPENS (Voet nrs. 47 en 322)

Geb. 1638.

Z.v. Douwe Idsen Rispens en Jeltie Harings.

Tr. 1664 Tietscke Simkes Wijtsma.

Mr. 17 augustus 1665.

1670/1677 keurmeester.

Gildeboek 1665-1678.

L.v. overleden 17 oktober 1692.

De moeder van Ids Douwes Rispens had uit een eerder huwelijk met Gerben Harmens een zoon, Haring Gerbens Jaersma. Deze halfbroer was edelsmid in Workum en gebruikte het meesterteken Voet nr. 737.⁴¹² Jeltie Harings stierf in 1654.⁴¹³ Uit haar inventaris blijkt dat zij een stoffenzaak aan de Koornmarkt dreef. Ze bezat een stuk grond van 76 pondematen bij Exmorra. Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) trad als curator over de 16-jarige Ids op. Mogelijk heeft de jongen bij hem het vak geleerd. Over de verdeling van de erfenis ontstond een dispuut tussen Douwe Idsen Rispens en Haring Gerbens Jaersma, dat in 1663 voor het Hof van Friesland werd uitgevochten.⁴¹⁴

Douwe Idsen Rispens, een zuivelkoopman uit Oosterend, hertrouwde Pyttrick Pytters, winkelier en weduwe van Jan Freercx. Het huwelijk werd voor het gerecht gesloten.⁴¹⁵

⁴¹² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 79, f. 275-317v. Uit dit proces tussen een schuldeiser van Jaersma en zijn erfgenaam en neef Lieuwe Harings Rispens, blijkt dat de nalatenschap van de edelsmid in vervallen staat verkeerde.

⁴¹³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 134 f. 231-240v. Voor haar testament: Tresoar, Archief Hof van Friesland, EEE 1, f. 484.

⁴¹⁴ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 16532, definitieve sententie nr. 34.

⁴¹⁵ Tresoar, DTB 134. Pyttrick Pytters was in 1629 met de zijdekramer Doede Epes getrouwd. Uit dit huwelijk werd Tettie Doedes geboren, die later met mr. Duco Bavius huwde. Zie voor haar fidei-commissaris testament Tresoar, Archief Hof van Friesland, EEE 4, f. 315v.

Uit dit gegeven en andere aanwijzingen valt op te maken dat ze katholiek waren. De beschrijving van de sterfhuisinventaris van Pyttrick Pytters toont aan dat het echtpaar bepaald niet onbemiddeld was. Er is sprake van een winkel in lakens en stoffen, een zuivelhandel, opbrengsten uit een trekschip van Bolsward op Workum, huizen aan de Grote Dijlacker en de Sint Jansstraat, 'ses koegangen of negen pondematen lants gelegen en de grachtswall de Schrappers fenne genaemd'. Voor de erfgenamen bleef ruim 19.000 carolusguldens over om te verdelen.⁴¹⁶

Ids Douwes Rispens trouwde op 3 november 1664 voor het gerecht van Bolsward met Tietscke Simkes Wijtsma uit Wommels. Hij kocht in 1670 zilver uit het sterfhuis van Jackle Rouckes en Lysbeth Bauckes te Exmorra.⁴¹⁷ Toen Claes Clasen Balck (Voet nr. 50) in 1672 een half huis aan de Koornmarkt kocht, woonde Ids Rispens ten oosten en Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46) ten westen van het pand.⁴¹⁸ In 1675 kreeg 'Idts Douwes Rispens voor een silver peertie 1-9-0'.⁴¹⁹ De edelsmid testeerde in 1677.⁴²⁰ Rispens leverde in 1678 een 'silver troukistie' voor 16 carolusguldens.⁴²¹ Hij taxeerde in 1680 het zilver van de katholieke zuivelkoopman Dirck Pijters Lollum.⁴²² Rispens kocht in 1681 negen pondematen onder de klokslag van Bolsward, waarvan een derde deel door Anne Heerckes Jorna werd gebruikt.⁴²³ De edelsmid leende onder andere geld aan Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49).⁴²⁴

Op 17 oktober 1692 klonken de doodsklokken voor Ids Douwes Rispens en een week later vond de begrafenis in de Martinikerk plaats.⁴²⁵

Uit de meestertekens die nog niet zijn toegeschreven aan Bolswarder meesters, is er niet één met zekerheid aan Rispens toe te schrijven. Karel Citroen schrijft zonder enige bewijsvoering een huismerkmeesterteken aan hem toe.⁴²⁶

416 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 354-370v en 390ev.

417 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 159, akte 7.

418 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol.

419 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 171, f. 188v.

420 Tresoar, Archief Hof van Friesland, EEE 1, f. 315.

421 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 183, f. 277.

422 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 455v. Hierin 'een silv beecker 7 ¾ lood' met de letters 'D:P & T:S: & H:j:'. Vgl. Hessel de Walle, *Friezen uit vroeger eeuwen*, 81.

423 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol. Zie afbeelding 40.

424 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 264, f. 130.

425 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423. Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

426 Citroen, *Dutch goldsmiths*, 165. Een gegraveerde merk dat qua vorm op Voet nr. 82 lijkt, komt voor op een plooischotel, die in Beeling, *Dutch silver*, 17 en Beeling, *Nederlands zilver* III, 182-183 is afgebeeld. A.C. Beeling schreef het meesterteken toe aan Rienk Fransen Baardt (Voet nr. 45). Op de schotel, met het jaartal 1671, komt een familiewapen voor dat aan de predikant Dominicus Nicolai Ensius wordt toegeschreven. Aan de authenticiteit van deze schotel wordt getwijfeld.

- 49 EPKE MEIES ENGA (Voet nr. 48 en 322)
 Geb. 1640.
 Zv. Meie Epkes en Ulck Harmens.
 Tr. 16 oktober 1664 Hidte Pouwels.
 Leerling in 1656 van Jan Annes Jorna (Voet nr. 43).
 Burger 1665.
 Mr. 1665.
 Gildeboek 1656-1667.
 L.v. overleden vóór 6 mei 1668.

In 1650 was Anne Ruidts curator van de toen 10-jarige Epke.⁴²⁷ Uit de sterfhuisinventaris blijkt dat de ouders land bezaten bij Welsrijp, Wons en Workum. Zijn moeder hertrouwde Lou Jetses uit Folsgare en na diens dood met Wouter Hendricks, een bombazijnwerker uit Bolsward.⁴²⁸ Enga trouwde in 1664 met Hidte Pouwels. Het burgerboek van Bolsward vermeldt in 1665 dat hij afkomstig was 'onder de klokslag van Franeker'.⁴²⁹ Enga verwierf in datzelfde jaar het burger- en meesterschap. Uit de sterfhuisinventaris van Sybolt Taeckes kocht Enga een zilveren onderriem voor 23 carolusguldens.⁴³⁰ In 1666 stierven Enga's moeder en stiefvader kort na elkaar, vermoedelijk aan de gevolgen van de pest.⁴³¹ Enga inventariseerde het zilver. De verdeling van de nalatenschap werd inzet van een rechtszaak.⁴³² Enga leende ruim 1.000 carolusguldens van apotheker Bobrecht.⁴³³ Op 6 mei 1668 is sprake van Hidte Epcke Meies weduwe.⁴³⁴ Uit verschillende gegevens blijkt dat de weduwe de zaak voortzette. In 1674 hertrouwde zij met Atte Siouckes Nieuwland, een houtkoopman. Haar zoon Meie was op dat moment negen jaar en oom Epke Epkes uit Tzum trad als curator op. Om het kindsdeel te kunnen bepalen, werd de inventaris beschreven.⁴³⁵ Hierin '6 schilderijen, 1 zilveren corpus ofte proefstuck swaer 11 loodt, 't loodt 1-10: facit 16-10-0, een zilveren signet met een zilveren lepel waer op *Epcke Meijes* staet' en huizen aan de Grote Dijlacker, Marktstraat en Hoogstraat.

427 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 49, f. 111-113v.

428 Tresoar, DTB 141.

429 Tresoar, Copie elders 6046.2. Het lidmatenregister vermeldt op 11 november 1665 'Epcke Meies van Amsterdam'.

430 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 425v. Deze Sybolt Taeckes was in 1630 getrouwd met Diever Jans, de weduwe van Jarich Hendrickx, ooit edelsmid te Heerenveen (Schoen nr. 1). Heercke Heerckes (Voet nr. 15) trad als curator over zijn zoon Hendrick Jarichs Hendricks op. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 128, f. 232v-243v. voor de inventaris van Sybolt Taeckes, opgemaakt nadat zijn eerste vrouw Welmoed Doitses in 1628 overleed. Hierin 'een zilveren joodtsche penninck: 1-0-0'.

431 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 187-191v.

432 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 61, f. 119-142r.

433 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 177, f. 163v.

434 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 177, f. 265.

435 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 140-145.

In 1679 trouwde Hidte Pouwels met Sierck Monsma, burgemeester van IJlst.⁴³⁶

Werk:

brandewijnkom	jl. O (1665)	Christie's Amsterdam, 23 mei 1996, nr. 1063.
avondmaalsbeker	jl. Q (1667)	N.H.G. Akmarijp-Terkaple. <i>Cat. 1927</i> , 136. <i>Wiekslag</i> , 4. Frederiks III, 224. <i>Cat. 1987</i> , 28.
trouwkistje gedat. 1665	z.v.m.	Sotheby's Amsterdam, 28 november 1994, nr. 116. Christie's Amsterdam, 26 mei 1998, nr. 530.
lepel gedat. 1665	z.v.m.	P.c.
trouwkistje	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 13 november 2001, nr. 366. (toeschrijving)

50 JAN JANSEN OLTHOFF (Voet nrs. 49 en 324)

Geb. 1643.

Z.v. Jan Jansen Olthoff en Stijn Jans Brunsveld.

Tr. 1. 1669 Siouckjen Dirx Sjaarda.

2. 1682 Ieske Tjepkes Ipma.

3. 1685 Marijke Johannes.

1655 Leerling.

Mr. 16 juni 1668.

Broer van Willem Jans Olthoff (Voet nr. 407).

Leerlingen: 1678 Meie Epkes Enga (Voet nr. 53).

1681 Gerrit Willem Pierkens (Voet nr. 55).

1670/1693 keurmeester.

Gildeboek 1655-1711.

L.v. Beluid op 3 december 1712.

De ouders van Jan Janssen Olthoff dreven in 1630 een lakenhandel aan de Marktstraat naast Gerrit Hendricks (Voet nr. 20).⁴³⁷ Olthoff trouwde drie maal. In 1669 taxeerde hij met Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) het zilver in de boedel van Trijntje Jans, de overleden vrouw van de chirurgijn Gerrit Pijters Riemersma.⁴³⁸ 1679: 'Betaelt aan Jan Olthoff een carolusgulden twaelif strs ter causa een silveren posthoorentie'.⁴³⁹

⁴³⁶ Tresoar, DTB 142.

⁴³⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 221, f. 29.

⁴³⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 178, f. 78.

⁴³⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 187, f. 77.

In 1682 hertrouwde Olthoff met Ieske Tjepkes Ipma.⁴⁴⁰ Hij stelde zich in dat jaar borg voor Willem Jans Pierkens als 'collecteur van de cleine wijnen'.⁴⁴¹ Twee jaar later diende een zaak voor het gerecht over een erfenis van dr. Hessel Tiepkes Ipma en Hylckjen Cornelis Algra, de ouders van Olthoffs tweede vrouw. Hille Gatses Buwalda trad als curator over de minderjarige kinderen van Ipma op.⁴⁴²

Olthoff werd in 1685 met algemene stemmen tot vroedsman gekozen als opvolger van Hillebrandt Mennonis Hillebrands.⁴⁴³ De edelsmid trouwde in november van dat jaar met Marijke Johannes, de weduwe van Sjoucke Clasen Balck, voormalig predikant van Wons en broer van Claes Clasen Balck (Voet nr. 50). In januari 1686 vond de inventarisatie van de goederen van de overleden predikant plaats.⁴⁴⁴

In 1687 verklaarde Olthoff als getuige in het proces tussen Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) en Trijntje Pieters, dat hij zijn leerlingen 2 stuivers per dag betaalde.⁴⁴⁵ De edelsmid was in 1687 collecteur van de 'grote & kleine impositie van turf en brandhout'.⁴⁴⁶ In 1689 leende Olthoff 300 carolusguldens van burgemeester Isbrant Jans Sadelaar, die op dat moment plaatsvervangend ontvanger-generaal van Wonseradeel was. In de jaren 1690-1696 was Olthoff collecteur van grote en kleine impost van turf en brandhout. Onder zijn borgen bevond zich onder andere Jan Jacobs Munnickhuys (Voet nr. 46).⁴⁴⁷ Olthoff leende regelmatig geld, ondermeer van zijn katholieke collega Ids Douwes Rispens (Voet nr. 47).⁴⁴⁸ Olthoff was in 1698 mede-eigenaar van stem nr. 17 in Wommels. Hij verkocht in 1699 een derde deel van een huis aan de Kleine Dijlacker aan de wachtmeester en executeur Jan Dircx Faber. Mede-eigenaren waren de cipier van het Hof van Friesland, Arnoldus Boëtius en Gerrijt Sagaar, een meester beeldhouwer uit Leeuwarden.⁴⁴⁹

In 1701 werd in eerste instantie het vermogen van Olthoff op 2.500 carolusguldens geschat. Dit bedrag werd later met 1.000 guldens verhoogd.⁴⁵⁰ In 1703 moest Olthoff 250 carolusguldens betalen aan Jan Jansen Laen, koopman tot Amsterdam en Jan van Renhuisen als testamentair-executeur van Lijsbeth Jacobs, weduwe van Benedictus van der Schure.⁴⁵¹ De edelsmid

440 Tresoar, DTB 142.

441 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 21, f. 143v.

442 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 70, f. 332-344.

443 GAB inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

444 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 146, f. 32v-44.

445 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 100-105v.

446 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 21, f. 315v.

447 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 23, f. 119.

448 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 264, f. 130.

449 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 142v-143.

450 GAB, inv.nr. 227 Kohieren van de personele goedschatting (1701).

451 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 113, f. 161.

deed op 1 december 1711 afstand van zijn gilderechten, maar hij betaalde jaarlijks wel 8 stuivers per jaar, zodat hij mocht blijven keuren.

In 1712 werden de doodsklokken van de Martinikerk voor Olthoff geluid.⁴⁵²

Werk:

avondmaalsbeker	jl. V (1671)	Oudheidkamer Bolsward/N.H.G. Gorredijk. <i>Cat.</i> 1927, 161. <i>Wiekslag</i> , 43. <i>Cat.</i> 1987, 30.
lepel	jl. L (1683)	P.c. <i>Wiekslag</i> , 49.
gedat. 1683		
mosterdpot	jl. R (1689)	P.c.
gedat. 1689		
avondmaalsbeker	jl. N (1707)	N.H.G. Pingjum.
avondmaalsschaal	jl. N (1707)	N.H.G. Pingjum.
trouwkestje		Christie's Amsterdam, 24 mei 1995, nr. 833.
gedat. 1676		
brandewijnkom	z.v.m.	P.c.
gedat. 1706		
trouwkestje	z.v.m.	P.c. <i>Cat.</i> 1927, 294.
lepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1683		P.c. Wttewaall, 293. <i>Cat.</i> 1987, lepel 15.
lepel		Christie's Amsterdam, 20 december 2005, nr. 317.
gedat. 1684		

51 CLAES CLASEN BALCK (Voet nr. 55)

Geb. 1646.

Z.v. Claes Clasen Balck en Trijntje Gerrits.

Tr. 1. 1670 Reinske Jelles Hiddinga.

2. 1679 Anke Aethaeus Terwolt.

3. 1695 Anna Doekes Hemminga.

Leerling in 1659 van Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39).

Mr. 1670.

1670-1694 Keurmeester-generaal van het goud en zilver.

Gildeboek 1659-1698.

L.v. vóór 7 juni 1720 overleden.

De ouders van Claes Clasen Balck kwamen in 1659 vanuit Balck naar Bolsward. Het gezin bewoonde in 1660 een huis aan de Koornmarkt.⁴⁵³ Twee

⁴⁵² Tresoar, NT 246. Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424. Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁴⁵³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 26-26v.

jaar later verkochten ze het pand aan Jouck Obbes, de weduwe van Siebe Rienks Baardt.⁴⁵⁴ Balck sr. was hopman en gemeensman. Als nieuwkomer maakte hij spoedig deel uit van de stedelijke bovenlaag. In 1674 vertegenwoordigde hij samen met Oene Feickes zijn stad tijdens de Landdag.⁴⁵⁵ Zoon Claes stelde zich in 1665 borg voor zijn broer Douwe als pachter van de vijf speciën in Bolsward en Hennaarderadeel en de pacht op de tolheffing van de trekweg van Bolsward-Pijphorne.⁴⁵⁶ In 1669 stelden Claes jr. en Douwe zich borg voor hun vader.⁴⁵⁷ In de jaren die volgden had de familie Balck de belastingtouwtes in Bolsward en wijde omstreken stevig in handen.

Balck jr. werd lidmaat in 1668. Claes Balck jr. trouwde op 10 april 1670 met Reinsk Jelles Hiddinga.⁴⁵⁸ Uit dit huwelijk werd Gerardus geboren, de latere stadssecretaris van Bolsward. Balck trad in 1670 tot het edelsmedengilde toe en werd in hetzelfde jaar keurmeester-generaal van het goud en zilver.⁴⁵⁹

Balcks moeder stierf in 1671. Uit de inventarisatie van de goederen van Balck sr. blijkt de rijkdom van de familie.⁴⁶⁰ Die bestond uit onroerend goed bij de Vispost en de Nieuwmarkt, 164 pondematen landbouwgrond en veel uitgeleend kapitaal. In totaal bedroeg de profijtelijke staat ruim 63.000, de schuldenlast beliep 54.000 carolusguldens.

In 1674 verkocht Balck een huis aan de Koornmarkt aan kleermaker Wijbe Jans.⁴⁶¹ Vader en zoon Balck pachtten in 1675 het 'soutgeld'.⁴⁶² Balck jr. nam in 1678 de vroedschapsplaats van Jan Sjoerds over.⁴⁶³ Hij behaalde in totaal zestien stemmen, zijn tegenstrever Sioerd Jongers bleef op veertien steken.⁴⁶⁴

Balck sr. testeerde in 1677 en overleed in 1678. In 1679 overleed de echtgenoot van Balck jr, vermoedelijk in het kraambed. Op 3 augustus 1679 hertrouwde Balck met Anneke Aetheus Terwolt, een dochter van predikant Aeteus Terwolt van Longerhouw.⁴⁶⁵ Eerder was zij getrouwd geweest met gemeensman Lollius Harings Repkema. Van de huwelijkspartners moest het bezit opgemaakt worden in verband met het kindsdeel.⁴⁶⁶ In 1681 kocht

454 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 91v-92.

455 GAB, inv.nr. 31 Resolutieboeken van het stadsbestuur, 1638-1784, 5^e boek, f. 99.

456 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 259, f. 53-54.

457 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 260, f. 74ev.

458 Tresoar, DTB 142.

459 Tresoar, Archiven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv.nr. 2031, d.d. 22 april 1670.

460 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 64, f. 245-268.

461 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol.

462 GAB, inv.nr. 408 Stukken betreffende het soutgeld (1675-1676).

463 GAB, inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

464 Gildebroeder Munnickhuys (Voet nr. 46) stemde op Jongers.

465 Romein, *Naamlijst der predikanten*, 1, 310.

466 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 184, f. 187-195 en f. 216-223v. Cleis Jans Hoorn (Voet nr. 51) taxeerde het zilver in de boedel van wijlen Repkema op 344 carolusguldens.

het echtpaar een huis op de Nieuwmarkt naast het pand dat ze al bezaten. In hetzelfde jaar kochten ze in Wonseradeel 'een seeckere halve stemdragende sate lants gelegen tot Pinjum' van Johanna Adius, de weduwe van Hendrick Bruijnsvelt 'in leven schout bij nacht'.⁴⁶⁷ De keurmeester-generaal huurde voor 5 carolusguldens per jaar een kerkbank in de Martinikerk.⁴⁶⁸ Balck getuigde in 1682 in een zaak tussen de raad van Bolsward en Johannes Dirx Ruyter, hospes in De Witte Arm te Sneek.⁴⁶⁹ In 1683 was Balck afgaande olderman van het Schippersgilde.⁴⁷⁰ 1683: 'De praeses Balck een ordtie van gedane betalinge soo aan de secretaris van de prins als aan de hellebadier vant overbrengen vant misschief der raadsbestellinge 37-0-0'.⁴⁷¹ Balck was in 1686 presiderend burgemeester⁴⁷² en in 1690 samen met burgemeester Gellius Fopma gecommiteerde van de Witmarsumervvaart.⁴⁷³ De keurmeester-generaal was in 1691 ontvanger van de florenen.⁴⁷⁴ Daarnaast was hij jarenlang actief als ontvanger van de armvoogdij (1676-1715).

De tweede vrouw van Balck overleed in 1694.⁴⁷⁵ Hij stelde in dat jaar zijn keurmeester-generaalsambt ter beschikking en raakte in conflict met Gedeputeerde Staten, die hem verantwoordelijk hielden voor de teloorgang van het gehalte van het goud en zilver.⁴⁷⁶

Balck trouwde in 1695 met Anna Doekes Hemminga, de weduwe van Sixtus Acronius, predikant te Huizum.⁴⁷⁷

Uit het stemkohier van 1698 blijkt dat Balck (mede)eigenaar was van tien stemmen in de grietenij Wonseradeel. Zijn vermogen werd in 1701 op 25.000 carolusguldens geschat.⁴⁷⁸ Balck getuigde in een rechtszaak tussen burgemeester Marten Jans Backer en secretaris Sierck Lamring, die elkaar in 1714 in herberg De Valck van Abraham ten Burg te lijf waren gegaan.⁴⁷⁹ Op 7 juni 1720 werd Franciscus Elgersma als vroedsman verkozen tot opvolger van 'wijlen burgemeester Claes Clasen Balck'.⁴⁸⁰

Uit bovenstaande gegevens blijkt hoe weinig Balck met een vermelding van zijn beroep in de bronnen voorkomt. Zijn gildebroeders verklaarden in 1695

467 Tresoar, ORA Wonseradeel, inv.nr. 229, f. 278-278v.

468 Tresoar, NT 246. Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

469 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 70, f. 147v-154.

470 GAB, inv.nr. 842, f. 117.

471 GAB, inv.nr. 460 (1672-1712) Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1652-1812), f. 72.

472 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 8, f. 15-16v.

473 GAB, inv.nr. 460 (1672-1712) Stedelijke registers van betalingsordonnanties (1652-1812), f. 111.

474 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 119, f. 121.

475 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

476 Zie hoofdstuk 5.

477 Tresoar, DTB 143.

478 GAB, inv.nr. 227 Kohieren van de personele goedschatting (1701).

479 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 84, f. 225ev.

480 GAB, inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

dat Balck tijdens het keurmeester-generaalschap geen ‘silversmidsaffaire’ had gedreven. Ook na deze 24 jaar vinden we weinig sporen van Balcks edelsmidsactiviteiten. Hij zal waarschijnlijk niet veel werk hebben vervaardigd.

In de catalogus van de zilvertentoonstelling van 1927 wordt op blz. 442 een geboortelepel beschreven met het familiewapen van Nicolaes Balck, een zoon van de edelsmid.⁴⁸¹ In dit wapen komen naast een schuine balk, drie klaverbladen voor.⁴⁸² De lepel is gemerkt met een klaverblad. Om die reden wordt het klaverbladmeesterteken – met de nodige voorzichtigheid – aan Claes Balck toegeschreven.

Werk: (mogelijk)

lepel	jl. C (1697)	P.c.
lepel	z.v.m.	Cat. 1927, blz. 442.

52 CLEIS JANS HOORN (Voet nr. 51)

Ged. 18 februari 1644 te Sneek.⁴⁸³

Z.v. Jan Jetses en Roelofke Jacobs.

Tr. 1677 Hittie Johannes Geringa.

Leerling in 1655 van Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42).

Mr. 10 juli 1677.

Leerlingen: 1684/5 Pieter Sijbrandus Aenea.

Jaen Taackles.

Gildeboek 1655-1691.

L.v. beluid op 4 december 1691.

De vader van Cleis Jans Hoorn was makelaar en herbergier. In 1658 werd zijn inventaris opgemaakt op last van bierbrouwer Hans Hansen Bruynsma.⁴⁸⁴ Claes Clasen Balck sr. en de brouwer Albert Hansen kochten in 1665 bij strijkgeld ‘seekere huisinge, tapperie, schuyre en plaets sampt paardestalling staende en gelegen op de Cleine Dijlacker, De Sleutel genaampt, tegenwoordig bij Jan Jetses cum uxore als herbergier bewoont’.⁴⁸⁵ Ene Cleis Jans

⁴⁸¹ Deze predikant van Hempens was gehuwd met Grietje Floris Houckama. Hun zoon Floris (Voet nr. 1) was edelsmid op Ameland.

⁴⁸² Zie <http://www.walmar.nl/wapens.asp>. Wapen 0386. Op de grafsteen van Anna Clases Balk (overleden 30 november 1754) op het kerkhof van Raard is hetzelfde wapen te zien. Zij was een dochter van Claes Clasen Balck.

⁴⁸³ Tresoar, DTB 657.

⁴⁸⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 136, f. 232-237. ‘Het silverwerck verclaert Roelofke Jacobs dat haer man Jan Jetses ’t selvige meede heeft genomen’. Deze verklaring klopt niet, want 10 jaar later eiste zij dit zilver terug van Trincke Harcke Gerrits, de schoonmoeder van Claes Baardt, bij wie zij het ooit had verstoppt. In 1668 werd de erfenis van Trincke Harcke Gerrits verdeeld en daaronder bevonden zich toen nog voorwerpen van Roelofke Jacobs. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 19, f. 85v.

⁴⁸⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 144v-145.

‘vrijgezel’ kocht in 1665 van koopman Douwe Idsen Rispens en Pytrick Pytters voor 450 goudguldens een rood pannen huis aan de trekvaart.⁴⁸⁶

Cleis Jans was in 1673 lid van de burgerwacht.⁴⁸⁷ Rond 1674 trad hij op als zaakwaarnemer van zijn moeder, die inmiddels weduwe was.⁴⁸⁸ Hoorn was 33 jaar toen hij met de enige dochter van stadsbode Johannes Rinnerts Geringa in het huwelijk trad.⁴⁸⁹ Uit deze relatie werd Johannes geboren, die in 1692 leerling bij Harcke Baardt (Voet nr. 52) was. Het echtpaar kocht in 1678 voor 170 goudguldens de helft van een huis ‘gelegen omtrent het Stad-huis op de Keizerscroon’.⁴⁹⁰ Hoorn leende in 1679 geld van collega Claes Clasen Balck (Voet nr. 50).⁴⁹¹

In 1684 diende voor het gerecht een zaak tussen notaris Jelte Annes Jorna en Jan Annes Jorna (Voet nr. 43) als erfgenamen van hun vader Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37), en Cleis Jans Hoorn als man en voogd over zijn vrouw.⁴⁹² Hoorn deed in 1685 zijn intrede in de stedelijke politiek toen hij de plaats van Pieter Jansen Poelgeest (Voet nr. 39) in de vroedschap overnam.⁴⁹³ Hoorn werd in 1687 aangeklaagd wegens het vermeende slechte onderwijs dat hij aan Pieter Sijbrandus, de zoon van notaris Sijbrandus Aeneae en Trijntje Pijtters, zou hebben gegeven.⁴⁹⁴ De klagers verloren het proces.⁴⁹⁵

Op 21 augustus 1688 werd de edelsmid het slachtoffer van mishandeling door Jan Siercks Monsma. Deze bruut gaf in 1693 Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) een pak slaag.⁴⁹⁶ Hoorn verkocht in 1690 een huis aan de Kleine Kerkstraat.⁴⁹⁷ Hij stelde zich in 1691 borg voor Tietscke Annes Jorna, de stiefmoeder van zijn vrouw, als collecteur van het stadszegel.⁴⁹⁸ Op 4 december 1692 werd Cleis Hoorn beluid.⁴⁹⁹ Zijn weduwe hertrouwde in 1693

486 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 223, f. 149v.

487 GAB, inv.nr. 738 Lijst van ingeschrevenen voor de burgerwacht (1673).

488 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 66, f. 219-223v.

489 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 138, f. 203ev. Sterfhuisinventaris van Geertie Hiddes, d.d. 6 november 1662. Hidte is dan 4 jaar. Frans Arians Riemersma en Jan Annes Jorna taxeren het zilver op ruim 222 carolusguldens.

490 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 224, ongefol.

491 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 184, f. 187.

492 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 70, f. 277-280v. Uit de getuigenverslagen blijkt dat Hidte, na de dood van haar vader, bij Anne Heerckes Jorna (Voet nr. 37) inwoonde en dat ze vanuit zijn huis trouwde. Haar vader was in 1662 hertrouwd met Tietscke Annes Jorna, de dochter van Anne Heerckes Jorna.

493 GAB, inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751). Zijn tegenstrever Meie Epkes Enga (Voet nr. 53) behaalde negen stemmen, Hoorn achttien. Gildebroeders Munnickhuys (Voet nr. 46) en Balck (Voet nr. 50) stemden op Hoorn. Olthoff (Voet nr. 49) op Enga. Op 4 januari 1692 werd Enga unaniem tot opvolger van de overleden Cleis Jans Hoorn gekozen.

494 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 100-105v. Zie 7.4.5.

495 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 113, f. 33. Later bereikten partijen na bemiddeling van burgemeester Jan Jacobs Munnickhuys een compromis. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 22, f. 74-74v.

496 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 474-479. Monsma werd in 1690 veroordeeld tot betaling van een boete van 16 goudguldens en de kosten van het proces. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 113, f. 54.

497 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 225, f. 165.

498 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 22, f. 131v.

499 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

met vroedsman Age Pijtters Faber en daarna nog in 1707 met Watse Hessels Reenstra.⁵⁰⁰ Deze Reenstra was in 1723 hospes In 't Groot Klooster.⁵⁰¹

Werk:

roomkom

jl. I (1703)

Oudheidkamer Bolsward/oks no. 3218.⁵⁰²

- 53 HARCKE CLAESEN BAARDT (Voet nrs. 52 en 329)
 Geb. ca. 1656.
 Z.v. Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42) en Siucke Harckedr.
 Tr. 27 mei 1685 Tyttie Harings.
 Leerling in 1668 van Jan Annes Jorna (Voet nr. 43).
 Mr. 14 december 1684.
 1688 keurmeester
 1695 oudste van het gilde.
 Leerlingen: 1692 Johannes Cleis Hoorn.
 1693 Sjoerd Gerben Bolta.
 1693 Hylke Douwes Hijlkema, voordien bij Marten
 Agema (Voet nr. 56).
 1693 Symen Dircks Lollum (Voet nr. 195).⁵⁰³
 1698 Rinnert Harckes Baardt (zoon), later knecht van
 Tobias van Velsen (Voet nr. 58).
 Gildeboek 1684-1698.
 L.v. overleden vóór 11 december 1709.

Harcke Baardt trouwde in 1685 voor het gerecht met Tyttie Harings uit Dedgum.⁵⁰⁴ Uit de tekstbronnen valt op te maken dat hij katholiek was. Harcke stelde zich in 1691 borg voor zijn broer Gerrit, die de herberg Het

⁵⁰⁰ Tresoar, DTB 131 en 132. Mogelijk is hij de Watse Rheen uit Nijland die in 1681 met Mary Fetses uit IJlst trouwde. Hun namen komen voor op een brandewijnkom met het meesterteken Voet nr. 83. De cartouche met een voorstelling van de Heilige familie, vertoont grote gelijkenis met een soortgelijke voorstelling op een brandewijnkom uit 1663 van Claes Baardt (Voet nr. 42) en een brandewijnkom uit 1688 van Harcke Baardt (Voet nr. 52).

⁵⁰¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 89, f. 372ev. Ten huize van Watse Hessels Rheen en Hidtie Johannes vond op 16 november 1723 een theologische discussie plaats tussen de katholieke barbier Franciscus van Assema en Sierck Sibles, die zichzelf 'mennoniet' noemt. De anderen aanwezigen, Horatius Straack en Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54), waren liefhebbers van de gereformeerde religie. Assema beschouwde de mennonieten niet als christenen, omdat zij geen kinderdoop hadden ondergaan. Tegen Straack, die op dat moment de toegang tot het avondmaal was geweigerd, omdat hij met ene Jan Potter had gevochten, zei Assema: 'Kom maar bij ons'.

⁵⁰² De website van de oks vermeldt de brandewijnkom als een werkstuk van Cleis Jans Hoorn, terwijl de onderliggende inventariskaart het object beschrijft als een werkstuk van Tobias van Velsen uit 1724. In 1703 was Hoorn reeds twaalf jaar dood.

⁵⁰³ Mogelijk de gebruiker van meesterteken Voet nr. 86. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 244. Lollemma wordt in 1713 'te Staveren' genoemd.

⁵⁰⁴ Tresoar, DTB 135.

Wapen van Wonseradeel uitbaatte.⁵⁰⁵ Hun oom Rienk Baardt (Voet nr. 45) was eerder eigenaar van dit etablissement. Harcke Baardt kreeg zeker vier kinderen. Een kind overleed tussen 31 oktober 1692 en 27 november 1693, een ander werd beluid op 1 mei 1700.⁵⁰⁶ De kinderen Trijntje en Rinnert overleefden hun vader. Rinnert werd later knecht bij Tobias van Velsen (Voet nr. 58).

In 1696 organiseerde Baardt een loterij met zilveren prijzen.⁵⁰⁷ Hij kocht in 1697 van Catharina Ockma een huis op de hoek van de Koornmarkt.⁵⁰⁸ Een jaar later verkocht hij een huis aan de Rijkstraat als ‘curator onder beneficie van inventaris over de boedel van Siucke Harckes, weduwe van Claes Baerda’.⁵⁰⁹

Samen met Jan Janssen Olthoff (Voet nr. 49) onderzocht Baardt in 1698 een diefstal van Hiske Horati, ‘weduwe van Enne Jongsma (Voet nr. 440) silververkoperse en cashouder te Leeuwarden’.⁵¹⁰ In 1699 leende de edelsmid ‘silverwerck en penningen’ ter waarde van 2.000 carolusguldens aan ‘Bernardix Joeckema, studiosix tot Franequer’.⁵¹¹ Baardt trad in 1700 op als getuige in een rechtszaak tussen Willem Cousijn en Jeltje Ockma⁵¹² en in 1701 tijdens het hoger beroep.⁵¹³

Harcke Baardt werd in 1701 voor een vermogen van 800 carolusguldens aangeslagen.⁵¹⁴ De edelsmid leende geregeld geld en dat mondde uit in gerechtelijke procedures. In 1704 eiste Baardt geld van de pannembakker Sibbe Tiebbes voor de verkoop van een gouden ring.⁵¹⁵ De edelsmid Hendrick Sinnema uit Haarlem eiste in 1704 van Baardt 93 carolusguldens voor ‘gelevert gemaect silverwerck’.⁵¹⁶ In 1705 werd Baardt door de crediteuren

505 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 119, f. 116.

506 Tresoar, NT 246. Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 423 Registers van de jaarrekeningen van de Martinikerk (1650-1694).

507 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

508 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 85-86. Catharina was de enige dochter uit het huwelijk tussen Rinnert Harckes en Ynske Nannes Ockma. Hij was de zwager van Claes Baardt. Op dat moment was Catharina nog ongehuwd en minderjarig. Er werd bedongen dat zij het recht had het huis voor dezelfde prijs terug te kopen. Catharina huwde in 1699 Willem Cousijn uit Leeuwarden.

509 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 99-100.

510 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 75, f. 278-300.

511 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 265, f. 165v.

512 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 77, f. 168ev.

513 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7809. Catharina Ockma had bij testament bepaald dat haar goederen op haar man en nicht Jeltje Ockma zouden terugvallen. Jeltje was ingetreden als kloppe in de Derde orde van Sint Franciscus van Assisi. Cousijn betwijfelde of zij in die hoedanigheid een erfenis mocht aannemen. Over deze erfenis werd in 1704 nogmaals geprocedeerd. Zie Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8250. ‘Nanne Ockma, apotheker te Swichum voor hemzelf en het recht van zijn zuster Jeltie Hanses Ockma verkregen tegen Wilhemus Cosijn, weduwnaar van Catharina Rinnerts’. Het gaat over de verkoop van land te Baburen bij Tjerkwerd.

514 GAB, inv.nr. 227 Kohieren van de personele goedschatting (1701).

515 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 80, f. 215-231.

516 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 26, f. 56/59v/60v. Zie Citroen, *Haarlemse zilversmeden*, 119.

van zijn moeder gedwongen haar schulden te voldoen.⁵¹⁷ Zelf raakte hij ook steeds meer verstrikt in financiële problemen. Baardt verkocht in 1706 het huis op de hoek van de Rijkstraat aan burgemeester Focke Regnerus Fokkens.⁵¹⁸ Deze verkoop kreeg in 1707 een staartje. Uit de gerechtelijke stukken blijkt dat Baardt financieel aan de grond zat.⁵¹⁹ De procedure die volgde werd tegen 'Tyttie Harings cum marito' gevoerd. Douwe Clasen Balck eiste op 11 december 1709 van Tyttie, inmiddels weduwe, de 50 carolusgulden en de ducaton op die hij in 1688 aan haar schoonmoeder Siucke Harckes had uitgeleend.⁵²⁰

De weduwe van Harcke Baardt getuigde in 1715 in een strafzaak tegen Ysaack Lammerts Sadelaar, die zilver uit het huis van schoenmaker en herbergier Sytse Wypkes had gestolen.⁵²¹ Zij woonde met haar zoon Rinnert bij Wypkes in en verdiende de kost met verstelwerk.⁵²² Rinnert bleef zijn hele leven zilvermidsknecht. In 1747 getuigde hij, 60 jaar oud, voor de koopman Hein Gerbens die door Bote Burdes Buma voor 'brillemans' was uitgeschol-den.⁵²³

Werk:

brandewijnkom	jl. O (1686)	Nederlands Openluchtmuseum. Klijn, 54.
brandewijnkom	jl. O (1686)	<i>Cat. zT Dokkum</i> , 110.
brandewijnkom	jl. Q (1688)	Fries Museum/OKS no. 3787.
gedat. 1688		<i>Cat. 1927</i> , 342.
		<i>Cat. 1968</i> , 88.
		<i>Cat. zT Den Haag</i> , 157.
		<i>Wiekslag</i> , 52.
		<i>JFG</i> (1955).
		Frederiks III, 228.
huwelijksbeker	jl. Q (1688)	P.c.
brandewijnkom	jl. W (1693)	Christie's Amsterdam, 23 mei 1996, nr. 1048.
reisbestekje		Nederlands Zilvermuseum.
gelegenheidslepel	z.v.m.	P.c.

517 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8523, definitieve sententie nr. 21.

518 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 70v-71.

519 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 82, f. 26-56v. Hij had – buiten medeweten van zijn vrouw – opdracht gegeven de echtelijke woning bij strijkgeld te verkopen. Baardt hoopte er op die manier meer voor te krijgen dan bij een executieverkoping. De huisraad van het echtpaar stond op het stadhuis opgeslagen om bij opbod verkocht te worden. De kopie uit het proclamatieboek vermeldt de lijst van crediteuren die nog geld van de edelsmid tegood hebben.

520 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 25, f. 412-414.

521 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 196-203. Sadelaar had dit zilver in Leeuwarden aan Thomas Wieland (Voet nr. 455) aangeboden.

522 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 92, f. 4-48.

523 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 96, f. 24v-25.

- 54 MEIE EPKES ENGA (Voet nr. 53)
 Ged. 7 oktober 1666.
 Z.v. Epke Meies Enga (Voet nr. 48) en Hidtje Pouwels.
 Tr. 8 oktober 1687 Bottie Joris Robijnsma.
 Leerling 1678 van Jan Janssen Olthoff (Voet nr. 49).
 Mr. 29 maart 1688 bij Harcke Clasen Baardt.
 Leerling: 1693 Dekken Pieters Horrius.
 Gildeboek 1687-1694.
 L.v. 1695.

Meie Epkes Enga was nog jong toen zijn vader overleed. Op zijn twaalfde werd hij leerling van Jan Janssen Olthoff (Voet nr. 49). Na zijn opleiding werkte hij als knecht bij Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640) in Sneek.

In 1686 deed Enga belijdenis. Een jaar later trouwde hij met Bottie, het enige kind van rentmeester Joris Wijbes uit diens tweede huwelijk met Lisk Harings.⁵²⁴ Enga kreeg twee kinderen: Liskjen en Epke. Bottie bleek een zeer kapitaalkrachtige partij.⁵²⁵ Na de dood van Enga zou zij nog tweemaal trouwen.⁵²⁶

Enga werd op 4 januari 1692 in de vroedschap gekozen als opvolger van Cleis Jans Hoorn.⁵²⁷ Hij verkocht met Sirius Robijnsma een huis aan de Markstraat dat door de weduwe van Jacob Baukes Abbema (Voet nr. 40/80) werd gebruikt.⁵²⁸ In 1695 overleed Enga.⁵²⁹ Zijn vrouw overleefde hem ruim 42 jaar.⁵³⁰

⁵²⁴ Hij was in 1651 met Merckjen Simens getrouwd.

⁵²⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 146, f. 80v-103. Deze sterfhuisinventaris, opgemaakt op 29 december 1687, toont de rijkdom van Joris Wijbes. Behalve een groot aantal waardepapieren erfde Bottie 'een silveren kistie op de bodum getekent met *Joris Wijbes* daer in elleff gevalueerde rijcxdaelders, een gemaectt silver trouw stuck' en 'een achtkante silveren kop met de naem *Joris Wijbes & Murckien Sijmens zijn wijs anno 1652*'. Voorts 'Een silveren haeck getekent met *Lijsckien Haringsdr 1635* met twee losse stringen kettings'.

⁵²⁶ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 8142. In dit proces verzocht Bottie Robijnsma om echtscheiding van Arnoldus Siderius, schepen van Sneek. Zij beweerde dat hij haar mishandelde. Gerben Widmers Rauwerda (Voet nr. 644) en Hidsert Jans Lauswolt (Voet 278/640) traden als getuigen op. In 1714 hertrouwde Bottie met de graankoopman Jillert Heyns Minnema uit Sneek. Dit huwelijk werd gespieerd door ene Lucretia van Lennep, die beweerde dat Minnema haar een trouwbelofte had gedaan en dat 'Jillert en Bottie reeds vleselijk geconverseert hebben'. Zie Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 84, f. 351-373.

⁵²⁷ GAB, inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

⁵²⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 225, f. 189.

⁵²⁹ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁵³⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 29, f. 246. Op 23 oktober 1737 verscheen op de secretarie dr. Samuel Esterwerda, advocaat voor het Hof van Friesland en oud-burgemeester van Leeuwarden. Hij verklaarde dat 'alschoon bij testament de dato 5 november 1721 door sijn moei Bottie Robijnsma, huisvrouw van Jillert Heins Minnema op den deses overleden binnen dese stad, tot mede erfgenaam van deselve was geinstituteert. Hij comparant met geen wijdere intentie ten sterfhuise van voorschr. Bottie Robijnsma sou gaan als om pietatie causa te besorgen dat het lijk ter aarde wierde bestelt als meede om naukeurig informatie te nemen van de effecten en staat des boedels, omme na sulks te delibereren of sich tot erfgenaam wilde verclaren, dan niet, en heeft tot sijn securiteit een publicqce narigt deser actis publicis alhier geinsereert'.

55 PIETER PIETERSEN HORRIUS (Voet nr. 54 en 338)

Geb. 1667.

Z.v. Petrus Jouckes Horrius en Renske Jilles.

Broer van Jouke Horrius (Voet nr. 193).

Tr. 20 maart 1698 Anna Maria Denekamp.

Leerling 1 december 1681.

Mr. 15 december 1693.

1731 Keurmeester (ondertekent toetredingsakte Ipeus Siccama).

Leerlingen: 1693 Hendrik Trompetter.

1697 Rienk Gerrits Baardt.

1705 Ipeus Siccama (Voet nr. 60).

1720 Rien n.n.

Gildeboek 1681-1744.

L.v. overleden 1744.

De vader van Pieter Horrius was predikant in Sint-Annaparochie.⁵³¹ De edelsmid deed in 1695 belijdenis en woonde toen op de Dijk.⁵³² In 1698 trad hij in het huwelijk met Anna Maria Denekamp.⁵³³ Uit dit huwelijk kwamen vijf jongens voort. Alleen de laatste zoon, Pieter, zou de volwassen leeftijd bereiken. Uit de aanslag van de personele goedschatting blijkt dat het bezit van de edelsmid in 1701 minder dan 500 carolusguldens bedroeg.⁵³⁴ Samen met zijn broer Decken verkocht Horrius in 1702 een deel van een huis aan de Dijk.⁵³⁵ De edelsmid kocht een huis tegenover het raadhuis.⁵³⁶

Bij de stemming over de vrijgevallen vroedschapsplaats van de overleden Goris Heerkes Buma in 1704, behaalde Horrius zestien stemmen en mede-gildebroeder Tobias van Velsen (Voet nr. 58) veertien. Van Velsen verwierf echter de plaats. In 1709 werd Horrius met algemene stemmen gekozen tot opvolger van de overleden Gerben Freerks Lantinga.⁵³⁷ Behalve in zilver handelde Horrius ook in 'thoeback en pijpen'.⁵³⁸ Hij was tevens boekhouder van de Martinikerk.⁵³⁹ In 1717 verkocht hij het huis aan de Hoogstraat aan notaris Wibrand van Loon.⁵⁴⁰ Vanaf 1720 zien we hem regelmatig geld lenen.⁵⁴¹ Horrius vroeg in 1721 toestemming voor het houden van een

531 Romein, *Naamljst* 1, 105; Tresoar, DTB 902.

532 Tresoar, DTB 147.

533 Tresoar, DTB 143.

534 GAB inv.nr. 227 Kohieren van de personele goedschatting (1701).

535 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 218-218v.

536 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 242v-243.

537 GAB inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

538 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 193, f. 3.

539 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 193, f. 152v.

540 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 344-344v.

541 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 268, f. 169-173v.

loterij met zilveren prijzen.⁵⁴² In 1724 organiseerde hij nogmaals een verloting. Horrius was in 1727 ontvanger van de floreen van Hichtum en in die hoedanigheid geld schuldig aan ontvanger-generaal Cornelis van Aylva, de grietman van Wonseradeel.⁵⁴³

In 1728 verkocht Anna Maria Denekamp het woonhuis aan de Grote Dijlacker voor 775 goudguldens aan vaandrig Fredericus Lantinga, onder voorwaarde dat 'het goed tot de silversmidswinkel behorende, sijnde de houten schudding (op de kaemer) silverkassen etc. de verkopers eigen zijn en blijven'.⁵⁴⁴ Horrius kreeg in 1728 van ene Wijbe Douwes diverse malen een zilveren knoop aangeboden, maar hij vertrouwde de zaak niet.⁵⁴⁵

Zoon Pieter bracht zijn vader in maart 1734 in grote problemen.⁵⁴⁶ Horrius jr. werd ervan verdacht in 1732 geld van Abraham Castel, de secretaris van Wonseradeel en ontvanger van de boelgoederen van Bolsward gestolen te hebben. Pieter was als klerk bij Castel werkzaam geweest en voor justitie op de loop.⁵⁴⁷ De hele zaak werd aan het rollen gebracht toen de edelsmid in de herfst van 1733 in herberg Het Swarte Kruis van Jetse Daniëls zijn almanak had laten liggen.⁵⁴⁸ Hierin bevond zich een brief van Pieter die naar Hamburg gevlucht was. Hij schreef dat hij 'een brave stuiver' verstoppt had bij een boothuis aan Grachtswal. Horrius sr. werd op 3 maart 1734 over de zaak ondervraagd. Hij gaf toe dat zijn zoon af en toe geld meenam, maar wist niet beter dat zijn zoon dat met 'schrijven en copieren' naast zijn werkzaamheden als klerk had verdiend. De edelsmid had eenmaal geld naar Hamburg opgestuurd, maar dat was niet afkomstig uit de buit. Horrius sr. verklaarde geen poging gedaan te hebben het geld op te graven en het goud dat hij in Het Swarte Kruis had laten zien, was van hemzelf geweest. De procureur-generaal eiste van het Bolswarder stadsbestuur opheldering over de betrokkenheid van de edelsmid. Castel kon die niet bevestigen. Op 8 maart 1734 werd Horrius vrijgelaten.⁵⁴⁹

In augustus 1739 taxeerde Horrius het goud en zilver van wijlen de fiscaal Foppe van Elseloo.⁵⁵⁰ Volgens het gildeboek was Horrius in 1744 nog actief, maar de betaling van een doodskist voor Horrius bevestigt zijn overlijden in

⁵⁴² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

⁵⁴³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 269, f. 222-222v.

⁵⁴⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 229, f. 159v-160.

⁵⁴⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 367-372. Toen de verkoper vertelde dat hij het zilver namens zijn halfbroer uit Franeker wilde verkopen, antwoordde de edelsmid: 'Du moeste met dijn halfbroer hier komme off du moeste mij een lettertie van sijn hand tonen'.

⁵⁴⁶ Zie ook 11.8.1.

⁵⁴⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 6, f. 180-183. In Leeuwarden klaagde justitie over de trage afwikkeling van de zaak door de Bolswarder magistraat.

⁵⁴⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 408-428. Getuige Castel beweerde dat hij 9.000 carolusguldens kwijt was geraakt. Zijn klerk had in juni 1732 een bedrag van 2.682 carolusguldens geretourneerd en ook een zakhorloge dat hij van het gestolen geld had gekocht. Horrius jr. had van de buit ook een 'schipke' gekocht.

⁵⁴⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 183.

⁵⁵⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 281, f. 20v.

dat jaar.⁵⁵¹ Een fragment van zijn grafsteen wordt in de Oudheidkamer van Bolsward bewaard.⁵⁵² Zijn weduwe overleed in 1757.⁵⁵³

Werk:		
theebus	jl. W (1693)	<i>Antiek</i> , 1982. <i>Cat.</i> 1987, 39.
altaarschel	jl. S (1712)	R.K. Sint Franciscuskerk Bolsward.
brandewijnkom	jl. D (1719)	Sotheby's Amsterdam sale 588, nr. 163.
spoelkom	jl. E (1720)	P.c. <i>Cat.</i> 1927, 853.
theepot	jl. H (1723)	Sotheby's Amsterdam sale 303, nr. 1527. <i>Cat.</i> 1987, 50. Oudheidkamer Bolsward.
avondmaalsbeker	jl. I (1724)	N.H.G. Parrega-Hieslum. FGZ, 310-311.
brandewijnkom	z.v.m.	P.c.
gedat. 1711		
lepel		Wttewaai, 295.
gedat. 1718		
geboortelepel	z.v.m.	Fries Scheepvaart Museum.
gedat. 1787/179		<i>Jaarboek FSM</i> (1982) 27.
trouwkistje	z.v.m.	Fries Museum. <i>Wiekslag</i> , 58. <i>Cat.</i> 1985, 102. <i>Cat.</i> 1987, 44. Rijks Museum. <i>Cat.</i> RM (1952), 239. <i>Cat.</i> 1987, 54. <i>Cat.</i> 1987, 47.
roomkom	z.v.m.	Veilinghuis Van Spengen, 20 juni 2014, nr. 3200.
trouwkistje	z.v.m.	

- 56 GERRIT WILLEM PIERKENS (Voet nr. 55 en 337)
Geb. 1670.
Z.v. Willem Jansen Pierkens.
Tr. 1693 Jikke Broers.
Leerling 1681 van Jan Jansen Olthoff (Voet nr. 49).
Mr. 20 november 1694.
Leerling: 1717 Hendrik Willems Monsma (Voet nr. 465).
Gildeboek 1681-1722.
Lv. 1724.

551 Vriendelijke mededeling van dhr. J. Keuvelaar.

552 De Walle, *Friezen*, 98.

553 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 151, f. 256-258v.

De vader van de edelsmid, Willem Jansen Pierkens, was gemeensman en luitenant. Nog voordat Pierkens zelfstandig meester werd, trouwde hij met Jikke Broers uit Lemmer.⁵⁵⁴ Uit dit huwelijk kwamen negen kinderen voort. Zeker vier kinderen overleden op jonge leeftijd. In 1711 overleed een tweeling.⁵⁵⁵

De edelsmid stelde zich in 1703 borg voor zijn broer.⁵⁵⁶ In het proces rond Tobias van Velsen (Voet nr. 58) beweerde getuige Pierkens dat hij voor Van Velsen had gewerkt, maar dat hij door zijn eigen drukke werkzaamheden de samenwerking moest beëindigen.⁵⁵⁷ Met zijn zusters kocht Pierkens in 1719 voor 400 carolusguldens een huis aan de zuidzijde van de Nieuwmarkt van notaris Johannes Pierkens.⁵⁵⁸ In 1721 waren notaris Jacobus Montcoeur en Gerrit Pierkens verantwoordelijk voor de wachtposten aan de 'Nieuwe merckt'.⁵⁵⁹ Pierkens taxeerde in 1724 het zilver dat door Pieter Horrius (Voet nr. 54) verloot werd.⁵⁶⁰

In wapen van notaris Johannes Pierkens (1644-1709) komen drie zespuntige sterren voor met initialen GP en een bloem als helmteken.

57 MARTEN MARTENS AGEMA (Voet nr. 56)

Geb. ca. 1660?

Tr. 1. 1694 Jeltje Jurjans Brugman.

2. 1715 Maritje Christoffels Stent.

Mr. 1 maart 1695.

Leerling: 1693 Hylcke Douwes Hylckema.

Gildeboek 1695-1710 (uit het gilde getreden).

L.v. overleden 1727.

Mogelijk was hij de zoon van de tuinder Marten Martens en Reinu Ottes.⁵⁶¹ Agema trouwde met Jeltje Jurjans Brugman, een dochter van Jurjen Jurjans Brugman.⁵⁶² Op 21 oktober 1695 deed hij belijdenis.⁵⁶³ Zeker twee kinderen uit het huwelijk stierven op jonge leeftijd.⁵⁶⁴ Agema werd in 1698 door gerechtsbode Dominicus Hylckema gedagvaard en twee jaar later kwam het tot een rechtszaak.⁵⁶⁵

⁵⁵⁴ Tresoar, DTB 142.

⁵⁵⁵ Tresoar, NT 246. Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁵⁵⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 119, f. 169.

⁵⁵⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 86, f. 152v.

⁵⁵⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 228, f. 93v-94.

⁵⁵⁹ GAB, inv.nr. 30 Resolutieboeken van het stadsbestuur (1638-1788), f. 299-302.

⁵⁶⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 244, ongefol.

⁵⁶¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 141, f. 121ev. Sterfhuisinventaris van Marten Martens, d.d. 13 juni 1667. Schooldienaar Otto Heinrici Silvius werd curator over de 7-jarige zoon Marten.

⁵⁶² Tresoar, Burgerboek Bolsward.

⁵⁶³ Tresoar, DTB 147.

⁵⁶⁴ Tresoar, NT 246. Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁵⁶⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 77, f. 15-34v.

Agema leverde goud en zilver aan zijn minderjarige schoonzusters en leende geld van zijn schoonouders.⁵⁶⁶ De edelsmid ruilde in 1700 de rest van het huis aan de Markstraat tegen een deel van een huis aan de Jongemastraat.⁵⁶⁷ In 1702 en 1703 leende Agema regelmatig geld. Hij deed op 1 december 1710 afstand van zijn gilderechten.⁵⁶⁸ Twee maanden later stierf zijn vrouw.⁵⁶⁹ Agema hertrouwde in 1715 met Maritie Christoffels Stent, de weduwe van Hilbrandt Nijhof. In 1721 kreeg Agema een aanstelling als opschrijver van de trekwegtollen van Bolsward tot Pijphorne.⁵⁷⁰

Agema overleed begin 1727. Zijn weduwe en kinderen deden vanwege schulden afstand van zijn nalatenschap.⁵⁷¹ De weduwe was in 1743 nog 'ontvangerse van de trekwegtollen tot Pijphorne'.⁵⁷² Het klaverbladmeesterteken dat in *Merken*² zonder bewijslast aan Frans Lous Machet (Voet nr. 61) is toegeschreven, kan ook van Agema zijn.⁵⁷³

58 FRANS LOUS MACHET (Voet nr. 57)

Ged. 16 maart 1673.

Z.v. Lou Heerckes en Maycke Intes Machet.

Tr. 1696 Antie Goris Buma.

Leerling 1686 van Claes Fransen Baardt (Voet nr. 42).

Mr. 21 april 1697.

Leerlingen: 1697 Jelte Heerkes Machet.

1698 Hylcke Douwes Hylckema (na conflict met Marten Agama).

1710 Gerrit Freerks Lantinga.

1713 Gerardus Nijhof.

Keurmeester in 1714/15.

Gildeboek 1685-1710.

L.v. 1718.

Lou Heerckes, de vader van Frans Machet, trouwde in 1658 met Maycke Intes Machet. Hij kwam uit Rien.⁵⁷⁴ Claes Baardt (Voet nr. 42) verklaarde als getuige in een rechtszaak tegen Cleis Jan Hoorn (Voet nr. 51) dat 'de soon van Lou Heerkes, verleden Sint Jacob 1686 eerst op het handtwerck geco-

⁵⁶⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 192, f. 1-35.

⁵⁶⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 226, f. 189-189v.

⁵⁶⁸ GAB, inv.nr. 841.

⁵⁶⁹ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁵⁷⁰ GAB, inv.nr. 3 Resolutie en notulenboek van het stadsbestuur (1714-1770).

⁵⁷¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 29, f. 40v-41.

⁵⁷² GAB, inv.nr. 867.

⁵⁷³ <http://www.walmar.nl/wapens.asp>. Wapen 0212. Op de geboortelepel van Pieter Sibbeles Agema (Kubaard) (30-8-1698) komt een familiewapen voor met twee klaverbladen.

⁵⁷⁴ Tresoar, DTB 395.

men sijnde, al lange van hem de getuijge onderwesen is geworden om met de haemer te wercken'.⁵⁷⁵

In het jaar voor zijn toetreding tot het gilde trouwde Frans Machet met Antie Goris, de dochter van Goris Heerckes Buma.⁵⁷⁶ Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren. Louw, het eerste kind, stierf na een maand.⁵⁷⁷ Dochter Maijcke trouwde later met Foppe van Elseloo, de fiscaal van Hen-naarderadeel.⁵⁷⁸

Net als zijn leermeester Claes Baardt werd Machet schrijver van een compagnie ruiters. In 1701 was hij lid van de vroedschap.⁵⁷⁹ Hij inde in dat jaar de koningsaccijns en impost op Franse wijnen.⁵⁸⁰ Machets' vrouw verkocht in 1704 de 'Ripperts finne' aan vroedsman Focke Regenerij voor 1.500 carolusguldens.⁵⁸¹ Mogelijk gebruikten zij de opbrengst om een schuld van 2.000 carolusguldens af te lossen die bij de Harlinger koopman Frans Jetses Roor-da uitstond.⁵⁸² Machet was rentmeester van Het Burger Weeshuis.⁵⁸³

Gemeensman Machet kocht in 1708 van Ocke Jans een huis en slagerij op de Kleine Dijlacker voor 410 goudguldens.⁵⁸⁴ De edelsmid was in 1709 ontvanger van de vijf speciën.⁵⁸⁵ Mogelijk werd hij in die hoedanigheid door de barbier en chirurgijn Marten Gerbens Bolta uitgescholden.⁵⁸⁶ Naast zijn andere nevenwerkzaamheden was Machet in 1709 ook ontvanger van de trekwegtollen van Bolsward op Pijphorne.⁵⁸⁷ De edelsmid raakt op 3 januari 1710 zilverwerk kwijt nadat hij met vrouw en kinderen aanwezig was geweest bij de 'incomste van de Prince van Oranje Nassau en zijn gemalin te Leeuwarden'.⁵⁸⁸ Machet en zijn gezin kwamen 's nachts tussen 02.00 en 03.00 uur met de trekschuit aan. Hun dienstmeid had een koffer met kleding en zilver op de stoep van het huis gezet, omdat de deur afgesloten was. Poortwachter Mattheus Francken had 's morgens, toen hij op het stadhuis de sleutel van de poort ging halen, het koffertje meegenomen. Machet liet vervolgens de tromslager door de stad gaan. Na drie dagen vond de dochter van de poortwachter het koffertje terug. Het zilver was verdwenen. Franc-

⁵⁷⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 71, f. 102v.

⁵⁷⁶ Tresoar, DTB 143.

⁵⁷⁷ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁵⁷⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 281, f. 18v.

⁵⁷⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 266, f. 85-85v.

⁵⁸⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 148, f. 143-163. Sterfhuisinventaris van chirurgijn Sierck Meylema.

⁵⁸¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 19.

⁵⁸² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 266, f. 113v.

⁵⁸³ Bunscoeke. D.M. *Inventaris van de archieven van de Stichting het Weeshuis te Bolsward* 1553 (1453)-1952 (1961), 48.

⁵⁸⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 109.

⁵⁸⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 193, f. 102v.

⁵⁸⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 25, f. 386-387v en 403.

⁵⁸⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 82, f. 409v.

⁵⁸⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 150-163.

ken ook. Ten tijde van het proces bevond hij zich op walvisvaart in de wateren rond Groenland.

Op 2 juni 1711 werd Antie Buma beluid.⁵⁸⁹ Een maand later kocht Machet een huis aan de Nieuwmarkt.⁵⁹⁰ Hij procedeerde dat jaar tegen Julius Acronius Buma wiens honden jonge zwanen zouden hebben doodgebeten.⁵⁹¹ Als pachter van de scheepstollen procedeerde Machet tegen schippers uit Workum over verpachting en scheepsroutes.⁵⁹² Hij verloor dit proces.⁵⁹³ Het vormde het begin van een dramatische periode in zijn leven, want in maart 1712 vond op last van zijn crediteuren inventarisatie van zijn goederen plaats.⁵⁹⁴ Machet werd gedwongen zijn huis en land naast het tolhuis te verkopen.⁵⁹⁵ In 1712 getuigde Sijcke Gerbens, weduwe van Rinert de Jager, dat zij van Machet 'ten profijte van sijn crediteuren sekere huisinge en hovinge cum nexis staande op de Nieuwe Merk voor de soa van 200 ggl' hebben gekocht.⁵⁹⁶

Afb. 46 Familiewapen Machet.

Het ging met Machet verder bergafwaarts. Tijdens het proces rond Tobias van Velsen in 1715 werd gesuggereerd dat 'vroetsman Machet een man van vervallen staat is veroorzaakt door sijn quaad leven en wandel'. Keurmeester-generaal Cornelis Jongsma (Voet nr. 445) kon deze aantijging niet bevestigen.⁵⁹⁷ In 1716 werd op het raadhuis zilverwerk van Machet gewogen daaronder 'twee stukken rand en regil van de proef hebben gewogen agt lood en ses agtendeel'. Zijn collega Horrius (Voet nr. 54) nam namens de magistraat het zilver in beslag.⁵⁹⁸

Het ging met Machet verder bergafwaarts. Tijdens het proces rond Tobias van Velsen in 1715 werd gesuggereerd dat 'vroetsman Machet een man van vervallen staat is veroorzaakt door sijn quaad leven en wandel'. Keurmeester-generaal Cornelis Jongsma (Voet nr. 445) kon deze aantijging niet bevestigen.⁵⁹⁷ In 1716 werd op het raadhuis zilverwerk van Machet gewogen daaronder 'twee stukken rand en regil van de proef hebben gewogen agt lood en ses agtendeel'. Zijn collega Horrius (Voet nr. 54) nam namens de magistraat het zilver in beslag.⁵⁹⁸

Op 16 aug 1718 werd Gerrijt Steffens tot opvolger gekozen van 'wijlen de gemeensman Frans Machet'.⁵⁹⁹ In 1777 verschaftte de magistraat van Bolsward nog informatie over hem.⁶⁰⁰

⁵⁸⁹ Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

⁵⁹⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 207.

⁵⁹¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 83, f. 352ev.

⁵⁹² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 83, f. 408-454v.

⁵⁹³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 113, f. 226v.

⁵⁹⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 148, ongefol. Uit deze akten blijkt dat Machet gebukt ging onder de schulden uit de nalatenschap van schoonvader Goris Heerckes Buma. Uiteindelijk bleek Machet voor ruim 7.000 carolusguldens in de min te staan.

⁵⁹⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 227v.

⁵⁹⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 268, f. 179v-181.

⁵⁹⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 86, f. 137.

⁵⁹⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 125, f. 395-396v.

⁵⁹⁹ GAB, inv.nr. 81 Processen-verbaal van stemmingen (1640-1751).

⁶⁰⁰ GAB, inv.nr. 105 Informatieve stukken betreffende personen (1628/1777). Machet is volgens de stukken in 1704 en 1706 lid van de vroedschap geweest. Uit zijn huwelijk kwamen vijf kinderen voort: Lou en Goris,

In *Merken*² werd een klaverbladmeesterteken aan Frans Machet toegeschreven. De auteurs hadden hiervoor geen sterke argumenten. De vondst van een geboortelepel van Aeltje Fransen Machet, een dochter van de edelsmid, leverde een belangrijke aanwijzing op. In het familiewapen Machet komt een huismerk voor dat ook als meesterteken op een theebus met de jaarletter W (1715) en het stadskeur van Bolsward te zien is. Dit meesterteken willen we toekennen aan Frans Machet.⁶⁰¹

Werk:

theebus

jl. W (1715)

P.c.

59 TOBIAS VAN VELSEN (Voet nrs 58, 332, 333, 334 en 335)

Geb. Oosthem 1669.

Z.v. ds. Gerardus van Velsen en Rixt Sporchemius.

Tr. 1. 1698 Ypke Jans Lamring.

2. 1723 Tyttje Jusum.

3. 1729 Richtsje Sijbes.

Mr. 3 oktober 1698.

Leerlingen: Jacob Boeles de Kok.

Rinnert Harckes Baardt (zoon van Voet nr. 52).

Ipeus Siccama (Voet nr. 60).

1714 Sjouke Poppes Lamring.

1721 Gerrit van Velsen (Voet nr. 62).

1728 Folkert Abrahams van der Burg (Voet nr. 66).

1735 Reinder Reijdsma.

Gildeboek 1698-1747.

L.v. 23 maart 1751 begraven te Sneek.

Tobias van Velsen werd in 1683 als leerling in Sneek ingeschreven.⁶⁰² Op 11 mei 1694 legden de schepen Franciscus Velsen 'leeraer des Goddelijken Woorts inden Gemeente Jesu Christi binnen Harlingen' en Edo Frieswijk 'mede Gedeputeerde Staet van Friesland tot Sneek'⁶⁰³ verantwoording af

Sijke, Maijcke en Aaltie. Thans nog in leven: Goris en Aaltie. In de kerk ligt een grafsteen met opschrift: 'den 10 februari 1622 sterf de Hoogh Achtbaren en Gestringen Heer Casa Macet, Vrijheer van Frinco, meede Heere van Salugien, gelegen in Piemont en Mon's Harrot ende leidt hier begraven'.

⁶⁰¹ De informatie over dit meesterteken dank ik aan dhr. Jan Schipper met wie in samenspraak tot deze toeschrijving is besloten.

⁶⁰² GAS, inv.nr. 993.

⁶⁰³ Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris H. Outgers, inv.nr. 3288, d.d. 5 april 1687. Edo Frieswijk, burgemeester van Sneek, leende in 1687 van de Amsterdamse juwelier Dominicus de Coghe ruim 26.000 carolusguldens. Daarmee loste hij de juwelen in van prinses Albertine Agnes bij de Bank van Lening in Amsterdam. Mogelijk was het deze transactie die Henriëtte Catharina van Anhalt-Dessau (1638-1708) deed besluiten twee zilveren bekers aan het stadsbestuur van Sneek te schenken. Zie *Merken*¹, 234; Ter Molen, FGZ, I, 84-85.

over de uitgaven voor de weeskinderen Jetso en Tobias van Velsen. Zij waren de nagelaten minderjarige kinderen van wijlen dominee Gerhardus Velsen, in leven predikant in Oosthem en Rixtie Sporchemius.⁶⁰⁴ Jetso studeerde op dat moment theologie in Franeker. Tobias werd dat jaar door het Hof van Friesland meerderjarig verklaard en 'goudsmid te Harlingen' genoemd.

Het burgerboek van Sneek registreerde Tobias van Velsen op 10 juni 1698 'komend van Oosthem'.⁶⁰⁵ Hij werd door het Sneker gilde op 8 juni 1698 als meester aangenomen en op 5 september als burger van Bolsward ingeschreven.⁶⁰⁶ Inmiddels was hij met Ypke Jans Lamring getrouwd. Hun eerste kind Jan stierf kort na de geboorte.⁶⁰⁷ Uit het huwelijk werden nog een dochter en twee zonen geboren. In 1701 werd het kapitaal van de edelsmid op 4.000 carolusguldens geschat.⁶⁰⁸ Naast goud en zilver verkocht Van Velsen ook verf en bouwmaterialen.⁶⁰⁹

In 1703 verwierf Van Velsen veertien stemmen en Pieter Horrius zestien stemmen bij de verkiezing van de opvolger van de overleden gemeensman Goris Heerckes Buma.⁶¹⁰ Van Velsen woonde toen aan het Grootzand.⁶¹¹ Na de dood van zijn eerste vrouw, hertrouwde de edelsmid in 1723 met de weduwe van de Leeuwarder Bruno de Vries. Zes jaar later volgde een derde huwelijk met de weduwe van de Bolswarder Marten Silvius.⁶¹²

In 1714 raakte Van Velsen als lid van de vroedschap betrokken in een politiek steekspel.⁶¹³ Dr. Borneus, Pieter Foppes Agema, Sipcke Monsma, Lammert de Gavere en gildebroeder Pieter Horrius (Voet nr. 54) twijfelden aan de bestuurlijke kwaliteiten van de edelsmid, die als afgevaardigde namens Bolsward naar de Landdag zou reizen. Volgens zijn tegenstanders zou Van Velsen in het verleden regelmatig met het gehalte van goud en zilver hebben gesjoemeld en om die reden zou hij ongeschikt zijn om hun stad te representeren. Van Velsen won in 1716 het eerste proces.⁶¹⁴ Zijn tegenstrevers moesten 8 goudguldens per persoon betalen wegens smaad. Zij lieten de zaak in hoger beroep voor het Hof van Friesland voorkomen.⁶¹⁵ Net als eerdere gereformeerde gildebroeders, was Van Velsen actief als collecteur van de belastingen.⁶¹⁶

604 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 176, f. 278-289v.

605 Tresoar, Burgerboek Sneek.

606 Tresoar, Burgerboek Bolsward.

607 Tresoar, NT 246 Hervormde Gemeente Bolsward, inv.nr. 424 Rekeningboek Martinikerk (1695-1713).

608 GAB, inv.nr. 227 Kohieren van de personele goedschatting (1701).

609 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 192, f. 258. Zie ook *Keppelstok*, nr. 47 (2007), 18. Vriendelijke mededeling van dhr. J. Keuvelaar.

610 GAB, inv.nr. 81 Processen verbaal van stemmingen (1640-1751).

611 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 227, f. 112v.

612 Tresoar, DTB 132.

613 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 26, f. 173v. Zie ook 11.3.1.

614 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 113, f. 255v-256.

615 Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 10137, definitieve sententie nr. 7, d.d. 26 mei 1716.

616 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 28, f. 142.

In 1723 kocht de edelsmid voor 1.175 carolusguldens en ‘een silveren lepel ter waarde van ses caroli guldens’ een huis op het Groot Sand van de vroedsmen en boelgoedontvanger Horatius Straack.⁶¹⁷ Van Velsen trad ook op als borg voor deze Straack.⁶¹⁸ Jan van Velsen bezorgde zijn ouders rond 1730 kopzorgen, omdat hij regelmatig ‘niet bij sinnen’ was. De edelsmid kreeg het advies zijn zoon goed in de gaten te houden.⁶¹⁹ Knecht Rinnert Baardt verklaarde dat Jan regelmatig zwaarmoedig was en zich dan in het tuinhuisje terugtrok.⁶²⁰ Op 30 januari 1730 ging Jan er echter vandoor.⁶²¹ Een maand later verkocht Van Velsen een gestolen zilveren deksel van een kan.⁶²² De edelsmid bezat in 1739 nog een huis aan de Kerkstraat.⁶²³ Van Velsen droeg in 1741 zijn ‘geoctrooieerde half trekveer cum annexis van Bolsward naar Leeuwarden’ over aan de stad. Daaronder viel ook de nieuwe paardenstal. De stad zou als tegenprestatie zijn schulden overnemen.⁶²⁴ Van Velsen was in 1744 collecteur van de brandewijnen.⁶²⁵ Jan en Gerrit van Velsen waren op 4 januari 1752 de erfgenamen van hun vader. In zijn boedel bevond zich ‘een portrait van ds. Kempenaar 1-0-0’.⁶²⁶

Werk:

brandewijnkom gedat. 1707	jl. N (1707)	P.c.
bekertje	jl. R (1711)	Museum De Waag Deventer.
theebus	jl. A (1716)	Sotheby's Amsterdam, 12 mei 2003, nr. 98.
brandewijnkom gedat. 1716	jl. A (1716)	Sotheby's Amsterdam, 31 okt 1977, nr. 497.
brandewijnkom	jl. D (1719)	P.c.
roomkom	jl. I (1724)	Oudheidkamer Bolsward. <i>Cat. z.T. Den Haag</i> , 160. <i>Wiekslag</i> , 60. Frederiks IV, 303. <i>Cat. 1968</i> , a14.
theepot	jl. I (1724)	RM Twente. <i>Zilver op Sypsteyn</i> , 66-67, nr. 28. FGZ, 203.
theepot	jl. N (1728)	Fries Scheepvaart Museum Z-078.

617 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 229, f. 12v-13.

618 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 270, f. 112v-113. In 1733 raakte Straack in de problemen, omdat hij bij boelgoedveilingen de hoogte van de zuivere opbrengst niet opgaf.

619 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 6, f. 143-144.

620 Een achttiende eeuwse Walter de Rochebrune.

621 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 391-392v.

622 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 393-394.

623 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 230, f. 155-155v.

624 GAB, inv.nr. 30 Resolutieboeken van het stadsbestuur (1638-1788), f. 193-195. Rond deze akte staan veel klachten over de ‘slappe neeringe en handel’.

625 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 94, f. 235.

626 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 97, f. 91-112. De website van de RKD toont onder IB-nummer 22677 een portret dat mogelijk Jacob de Kempenaar voorstelt. Romein, *Naamlijst*, 1, 269-270 vermeldt De Kempenaar als predikant, die in 1697 vanuit Pingjum naar Haarlem vertrok. Hij was in 1694 als predikant te Bolsward beroepen.

theepot	jl. O (1729)	<i>Cat. 1987, 46.</i> <i>FGZ, 764-765.</i> Oudheidkamer Bolsward/OKS NO 03213. <i>Cat. z.t. Den Haag, 158.</i> <i>Wiekslag, 75.</i> Frederiks IV, 304. <i>Cat. 1968, 215.</i> <i>Cat. 1987, 59.</i>
brandewijnkom	jl. V (1735)	P.c.
brandewijnkom	jl. I (1744)	P.c.
brandewijnkom	jl. L (1746)	<i>Cat. 1927, 402.</i> P.c.
lepel		Popma & Popma Antiquairs.
gedat. 1709		
lepel	z.v.m.	Popma & Popma Antiquairs.
gedat. 1717		
mes	z.v.m.	P.c.
gedat. 1727		
lepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1729		<i>Wiekslag, 76.</i> Fries Museum Z 1956-649/OKS no. 03749. <i>Cat. 1927, 417.</i> <i>Cat. 1968, 566.</i> <i>Cat. 1987, lepel 22.</i>
lepel	z.v.m.	<i>FGZ, 32.</i> Beeling II, 149.
lepel	z.v.m.	P.c.
lepel	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 16 november 1999, nr. 532.
rinkelbel	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 3891. <i>Cat. 1968, 179.</i> <i>Cat. 1987, 68.</i> <i>FGZ, 122.</i>
lepel	z.v.m.	<i>Cat. 1987, lepel 28.</i>

- 60 EGBARTUS TEEKLENBURG (Voet nrs. 59, 341 en 349)
Geb. 1695.
Tr. 1. 1722 Antje Douwes.
2. 1733 Hittie Raarda.
Mr. 7 juli 1721.
Leerlingen: 1722 Jacob Doedes (Voet nrs. 61 en 256).
1729 Laurens Jacobs Ringnalda (Voet nr. 64).
1739 Jan Adema.
Gildeboek 1721-1751.
L.v. overleden op 29 maart 1754.

Egbartus Teeklenburg werd op 19 mei 1721 burger van Bolward.⁶²⁷ Hij kwam toen over uit Leeuwarden. Op 6 januari 1723 trouwde hij voor het gerecht met Antje Douwes.⁶²⁸ Na haar overlijden hertrouwde de edelsmid in 1733 met Helena of Hittie Klases Raarda uit Sneek. Teeklenburg was katholiek. Bij de doop van zijn kind was zijn broer Gerardus, een koopman uit Amsterdam aanwezig.⁶²⁹

De edelsmid taxeerde het zilver in de boedel van Rins Feikes, de overleden vrouw van trekschipper Gerben Clasen.⁶³⁰ Teeklenburg leende in 1741 geld tegen 4% rente uit aan de timmerman Homme Hommes.⁶³¹ Ook trad hij in dat jaar als curator op over erfgenamen van Claas Ottes Jelbema, 'in leven mathematicus te Bolsward'.⁶³² De edelsmid leende regelmatig geld uit aan geloofsgenoten. Uit de aanslag van 1743 blijkt dat hij over een 'open chaise met paart' beschikte.⁶³³ In dat zelfde jaar kocht Teeklenburg een huis aan het Groot Sand voor 606 goudguldens van koopmanschipper Hidde Alverts.⁶³⁴ Jacobus Eelcoma, de dominee van Tjerkwerd, was zijn buurman. In 1745 getuigde Teeklenburg in een zaak tegen Anske Scheltes Atsma, hospita in De Fortuin, die bij Agnes Muller, uitbaatster van het Groot Klooster, herrie had geschopt.⁶³⁵ De edelsmid werd toen '50 jaar' genoemd.

'Op 1 december 1747 heeft E. Teeklenburg versogt s' jaars met 8 stuivers het gildsgeregtigheid te voldoen. Het welk van de gesaementlijke gildemeesters is toegestaan en tot dien einde aangeteekend den 30 januarij 1748'.⁶³⁶ Volgens de Quotisatie van 1749 was Teeklenburg 'welgesteld'. Hij overleed op 29 maart 1754. In het kohier van de goedschatting werd hij voor een vermogen van 6.000 carolusguldens aangeslagen.⁶³⁷ Zijn weduwe overleefde hem bijna 30 jaar. Uit haar inventaris uit 1782 blijkt dat ze over een 'profijtelijke staat' van ruim 3.000 carolusguldens beschikte.⁶³⁸

Werk:

pyxis	jl. F (1721)	R.K. Roodhuis (SKKN 9113-30). FGZ, 360-361.
brandewijnkom	jl. H (1723)	Antiek (1980).

⁶²⁷ Tresoar, Burgerboek Bolsward.

⁶²⁸ Tresoar, DTB 132.

⁶²⁹ Tresoar, DTB 153; ORA Bolsward, inv.nr. 91, f. 223-255.

⁶³⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 150, f. 111.

⁶³¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 271, f. 111v-112.

⁶³² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 231, f. 22v.

⁶³³ GAB, inv.nr. 410. Opgaven van plezierrijtuigen en jachten (1742-1795). De edelsmid betaalde jaarlijks 3 carolusguldens. In totaal werden er 36 personen voor het bezit van paard en wagen aanslagen. Burgemeester Algra bezat een charet met een aparte plaats voor de koetsier, vroedsman Swerms reed een open 'Pheaton' met twee paarden en bijzitter Elseloo had een open 'Hooranse' wagen.

⁶³⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 231, f. 70-70v.

⁶³⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 95, f. 278v-279v.

⁶³⁶ GAB, inv.nr. 841.

⁶³⁷ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 281, f. 39.

⁶³⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 153, f. 37-38.

roomkom	jl. I (1724)	P.c.
2 kandelaars	jl. I (1724)	R.K. Sint Franciscuskerk Bolsward.
2 kandelaars	jl. K (1725)	R.K. Sint Franciscuskerk Bolsward. <i>Cat. 1987, 51.</i>
roomkom	jl. L (1726)	Oudheidkamer Bolsward/OKS 03212.
theebus	jl. L (1726)	Sotheby's Amsterdam, 7 mei 2001, nr. 267.
theepot	jl. M (1727)	Christie's Amsterdam, 18 juni 2002, nr. 362.
ciborie	jl. M (1727)	R.K. Franeker. <i>Cat. 1987, 56.</i> <i>FGZ, 352.</i>
ampullenblaadje	jl. N (1728)	R.K. Roodhuis. <i>Cat. Vijf Eeuwen, 184.</i>
gedat. 1728		Catherijneconvent Utrecht.
wierookbrander	jl. Q (1731)	<i>Cat. 1927, 108.</i> <i>Cat. Vijf Eeuwen, 180.</i> <i>Cat. z.t. Den Haag, 159.</i> <i>Wiekslag, 67.</i>
		Frederiks IV, 308.
brandewijnkom	jl. R (1732)	P.c. <i>Cat. 1927, 392.</i>
theepot	jl. V (1735)	Oudheidkamer Bolsward. <i>Cat. 1968, 216.</i> <i>Cat. 1987, 61.</i>
brandewijnkom	jl. B (1737)	P.c. <i>Cat. 1927, 391.</i>
brandewijnkom	jl. C (1738)	Fries Museum. <i>Wiekslag, 68.</i> Frederiks IV, 309. <i>Cat. 1968, 168.</i> <i>Cat. 1987, 62.</i>
6 halve bloemvazen	jl. E (1740)	R.K. Sint Franciscuskerk Bolsward. <i>Cat. 1987, 63.</i>
4 kandelaars	jl. H (1743)	R.K. Irnsum.
brandewijnkom	jl. L (1746)	Oudheidkamer Bolsward. <i>Wiekslag, 66.</i> Frederiks IV, 307. <i>Cat. 1968, 219.</i>
gedachtenislepel	z.v.m.	Warkums Erfskip.
gedat. 1720		
lepel		P.c.
gedat. 1721		<i>FGZ, 952.</i>
gedachtenislepel	z.v.m.	Fries Museum. <i>Cat. 1968, 578.</i> <i>Cat. 1987, lepel 24.</i>
gedat. 1742		P.c.
gedachtenislepel	z.v.m.	<i>Cat. 1987, lepel 25.</i>
gedat. 1743		Fries Museum/OKS no. 03738.
tabaksdoos	z.v.m.	<i>Wiekslag, 71.</i> Frederiks IV, 311.
gedat. 1721		

		<i>Cat.</i> 1968, 187. <i>FGZ</i> , 814-815. Fries Museum/OKS no. 03739. <i>Wiekslag</i> , 73. Frederiks IV, 312. <i>Cat.</i> 1968, 188. <i>Cat.</i> 1987, 55.
tabaksdoos gedat. 1721	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 03899. <i>Cat.</i> 1968, 185. <i>Cat.</i> 1987, 67.
2 boekbeslagen	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward. <i>Wiekslag</i> , 72. <i>Cat.</i> 1987, lepel 30.
lepel	z.v.m.	P.c. <i>Wiekslag</i> , 70.
roomkom	z.v.m.	Fries Museum. <i>Wiekslag</i> , 74.
theebus	z.m.	Frederiks, IV 310. <i>Cat.</i> 1968, 129. <i>Cat.</i> 1987, 48.

- 61 IPEUS SICCAMI (Voet nrs. 60, 343, 344 en 345)
Ged. 1689.
Z.v. Meinardus Siccama en Lysbeth Harmanus Bobrecht.
Tr. 1731 Elisabeth Hommes Vogelsang.
Leerling 1705 van Pieter Pietersen Horrius (Voet nr. 54).
Mr. 26 juni 1731.
Leerlingen: 1731 Gerrit Heslinga.
1737 Alexander Groensma.
Gildeboek 1705-1740.
L.v. 7 februari 1741.

Ipeus of Ypke Siccama was in 1729 'zilversmid te Heerenveen'.⁶³⁹ Hij trouwde op 16 september 1731 met Elisabeth Hommes Vogelsang.⁶⁴⁰ Twee jaar later leende het echtpaar ruim 700 carolusguldens van medicus Foppe Heslinga. Van Willem Durks, de beurtschipper op Amsterdam, leenden zij 200 carolusguldens.⁶⁴¹ Het echtpaar leende in 1740 van Abelus van Elseloo, mederechter van Wonseradeel en Henrica Denecamp, 999 carolusguldens tegen 4,5 % rente en van schilder en koopman Ype Hettinga 200 carolusguldens.⁶⁴² In december 1740 verkocht de vrouw van Ipeus Siccama haar erfdeel van het huis van haar ouders aan de Grote Dijlacker aan haar zuster. Deze

639 GAB, Archief Weeshuis Bolsward. Vriendelijke mededeling drs. D.M. Bunscoeke.

640 Tresoar, DTB 132. Siccama wordt dan 'wonend te Heerenveen' genoemd.

641 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 271, f. 29 en 33-33v.

642 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 271, f. 27v en 31-32v.

Hittie Hommes Vogelsang, weduwe van Sijbrandus Abrahami, in leven predikant te Oosterzee, nam ook een kwart van een huis aan de Wipstraat van haar zuster over.⁶⁴³ Financieel ging het Siccama in die tijd niet voor de wind. In 1741 vond het boelgoed van de edelsmid plaats. De zuivere opbrengst bedroeg een magere 350 carolusguldens.⁶⁴⁴

Aan de toeschrijving van het meesterteken Voet nr. 60 aan Ipeus Siccama wordt tegenwoordig geen geloof meer gehecht. Het merk zal aan Karst Ros II (Voet nr. 727) uit Workum toebehoren gezien de inscripties met een 'Workumse connectie' op de bewaard gebleven voorwerpen.⁶⁴⁵

62 JACOB DOEDES (Voet nrs. 61 en 256; Van Ruyven nr. 47)

Geb. 1709.

Z.v. Doede Ritskes en Grijttie Jacobus Wynia.

Leerling 1722 van Egbartus Teekelenburg (Voet nr. 59).

Mr. 9 april 1740.

Mr. 14 januari 1745 te Harlingen.

Gildeboek 1722-1742.

L.v. 1747.

1739: 'Jacobus Doedes mr. silversmit tot Bolswart gesterkt in desen met mijn moeder Grijttie Jacobs wed. van w: Doede Ritskes coopvrouw tot Bolswart, bekenne ter leen ende beede ontvangen te hebben van coopman Gerrijt Heslinga alle mijne, geen uitgesonderde goederen of gereetschappen behorende tot de silversmedinge als kasten, puister of blaasbalk, ambeelden. En voorts alles wat door mij Jacobus tot het hantwerk van de smederij gebruikt wort, [...] bekenne ik, Jacobus Doedes, alle de ontvangene en besittende goederen en gereetschappen op mijn eigenaars Gerrit Hesslingas verzoek of aanspraak direct cost en schadeloos te sullen restitueren, ende wederover geven stelle voor alle goederen enz'.⁶⁴⁶ Van deze koopman Heslinga ontving Jacob Doedes in 1743 ook zijn goud en zilver. Doedes beproefde in 1744 zijn geluk in Harlingen, maar raakte er in conflict met het lokale edel-smedengilde.⁶⁴⁷ Hij liet in 1745 nog werk in Bolsward keuren.

Werk:

3 avondmaalsbekers jl. K (1745)
gedat. 1745
(keur Bolsward)

Doopgezinde Gemeente Stavoren.
Cat. 1927, 193.

⁶⁴³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 230, f. 201V-202.

⁶⁴⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 198, f. 134-143.

⁶⁴⁵ Zie website Zilverinfo.

⁶⁴⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 271, f. 131V-132.

⁶⁴⁷ GAH, inv.nr. 828; Van Ruijven, 'Harlinger goudsmiden', 175-176. Zie ook 8.2.4.

- 63 GERRIT VAN VELSEN (Voet nrs. 62 en 336)
 Geb. 1711.
 z.v. Tobias Van Velsen (Voet nr. 58) en Ypke Jans Lamring.
 Tr. 1752 Ricka van Elseloo.
 Leerling 1 mei 1721 van zijn vader.
 Mr. 26 januari 1742.
 Leerling: Djurre Jans Westerbaan (Voet nr. 67).
 Gildeboek 1721-1791.
 L.v. overleden 15 december 1801.

Van Velsen trouwde in 1752 op gevorderde leeftijd met Ricka Abels van Elseloo.⁶⁴⁸ Hij was op dat moment lid van de vroedschap. In 1754 loste burgemeester G. Oosterhuis de edelsmid af als voorzitter van het Malefacto- of Fitzgerecht.⁶⁴⁹ Van Velsen woonde aan het Grootzand, maar hij bezat ook onroerend goed aan de Dijlacker en een mouterij aan de Bagijnesteeg.⁶⁵⁰ Jacob Menses en Hiltie Philippus, 'bankhouders', kochten in 1766 voor 1.527 carolusguldens een 'deftige en wel ter neering staande huis waarin de bank van leening is gevestigd gelegen op de Coornmarckt op de hoek van de Lombartssteeg' van Ricka van Elseloo en Gerrit van Velsen, oud-burgmeester, vroedschap en gecommiteerde ten landdage.⁶⁵¹

De edelsmid vertegenwoordigde Bolsward tijdens de Landdagen van 1776 en 1777.⁶⁵² Van Velsen bood in 1785 zijn zilverkassen middels een veiling te koop aan.⁶⁵³ Tot op hoge leeftijd was hij als burgemeester actief. Zo presideerde hij in 1790 een zitting, waarbij burgemeester Dirk Eerdmans en pastoor Lambertus Ignacius Pluym ruzieden over de verhuur van stoelen ten bate van de armen.⁶⁵⁴ Van Velsen stelde zich in 1796 borg voor zijn zoon Abel van Velsen, advocaat van het Hof van Friesland.⁶⁵⁵ Hij overleed in 1801 op 90-jarige leeftijd.

Werk:

collecteschaal	jl. A (1753)	N.H.G. Exmorra. ⁶⁵⁶
gedat. 1753		
avondmaalsbeker	jl. B (1754)	N.H.G. Exmorra.
gedat. 1754		

⁶⁴⁸ Tresoar, DTB 145.

⁶⁴⁹ GAB, inv.nr. 30 Resolutieboeken van het stadsbestuur (1638-1788), f. 234-235.

⁶⁵⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 232, f. 37; 93v-94; 110-110v; 116-116v; 117-117v.

⁶⁵¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 232, f. 174-174v.

⁶⁵² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 232, f. 188v-18; Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 274, f. 40v-41.

⁶⁵³ Leeuwarder Courant, 20 juni 1785.

⁶⁵⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 105, f. 1-42v.

⁶⁵⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 275, f. 86v-91.

⁶⁵⁶ Geschonken door Acke Sybrens op Bruindeer, een terp bij Allingawier. Vriendelijke mededeling van dhr. Douwe Meinderts Bonnema.

doopbekken gedat. 1754	jl. B (1754)	N.H.G. Exmorra.
doopbekken gedat. 1757	jl. E (1757)	N.H.G. Schraard. <i>Cat. 1927</i> , 248. Frederiks IV, 306. <i>Cat. 1987</i> , 72.
avondmaalsschotel	jl. F (1758)	N.H.G. Wons. <i>FGZ</i> , 324.
doopbekken	jl. N (1765)	N.H.G. Parrega (SKKN 9091-BR 4).
avondmaalsschotel	jl. N (1765)	N.H.G. Parrega (SKKN 9091-BR 20). <i>FGZ</i> , 325.
lepel gedat. 1740	z.v.m.	Fries Scheepvaart Museum/OKS 03911-a/b. <i>Cat. 1877</i> , 126.
lepel gedat. 1759	z.v.m.	Museum De Waag Deventer.
gedachtenislepel gedat. 1769	z.v.m.	P.c.
lepel	z.v.m.	Baerveldt, 12 november 1990.
tasbeugel gedat. 1741	z.v.m.	Wttewaall, 50.
mes en lepel	z.v.m.	Sotheby's Amsterdam, 25 mei 1998, nr. 463.
lepel	z.v.m.	<i>Cat. 1987</i> , lepel 32.
tasbeugel	z.v.m.	<i>Cat. Boymans-Van Beuningen</i> , 7.
gouden deksel	z.v.m.	Sotheby's Amsterdam, 12 december 2001, nr. 159.
op kan	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 14 oktober 2003, nr. 359.
mosterdpot	z.v.m.	

- 64 HARMANUS LIEUWES FOKKENS (Voet nrs. 63 en 351)
Geb. 1710.
Z.v. Lieuwe Regnerus Fokkens en Sytske Bobrecht.
Leerling 4 augustus 1722 van Gerrit Willem Pierkens (Voet nr. 55).
Mr. 1 april 1742.
Gildeboek 1722-1775.
L.v. overleden 8 oktober 1785.

Volgens het Quotisatiekohier van 1749 woonde de edelsmid aan de Dijl-acker en 'wint de kost'. Zijn woning huurde hij van koperslager Lantinga.⁶⁵⁷ In 1775 kocht Fokkens voor 1.100 carolusguldens 'een huis, bestaande uit voorhuis, twee benedenkamers, en twee bovenkamers, nog achter het selve een schuur, bak en gemak, gelegen aan de Rijkstraat' van burgemeester Freerk Tichelaar.⁶⁵⁸ Dit huis verkocht hij in 1778 aan Bernardus Eerdmans

657 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 97, f. 208v.

658 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 233, f. 93-93v.

(Voet nr. 69) voor 1.400 carolusguldens.⁶⁵⁹

Getuige een grafsteen in de Martinikerk overleed Fokkens op 8 oktober 1785.

Werk:

brandewijnkom	jl. L (1763)	P.c.
brandewijnkom	jl. F (1783)	Christie's Amsterdam, 18 juni 2002, nr. 367. ⁶⁶⁰
breilepel	z.v.m.	Christie's Amsterdam, 26 september 2001, nr. 415. ⁶⁶¹
tabaksdoos	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward. Beeling I, 155. Cat. 1987, 71.
gedachtenislepel	z.v.m.	Museum De Waag Deventer.
gedat. 1759		
lepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1772		

65 LAURENS JACOBS RINGNALDA (Voet nrs. 64 en 350)

Geb. 1717.

Z.v. Jacob Tjepkes Ringnalda en Minke Silvius.

Tr. 1. n.n.

2. 1764 Sibeltje Sjoerds.

Leerling 1729 van Egbartus Teeklenburg (Voet nr. 59).

Mr. 30 september 1744.

Leerlingen: 1748 Filippus Jacobus.

1751 Wopke Clases Knoop.

Gildeboek 1729-1775.

L.v. overleden 2 mei 1786.⁶⁶²

Volgens het Quotisatiekohier van 1749 woonde Lourens Jacobs aan de Dijlacker en 'wint de kost'. Het gezin telde twee volwassenen en een kind. Ringnalda (her)trouwde in 1764. Ringnalda kocht in 1751 voor 599 carolusguldens het huis dat hij van zijn vader Jacob Tjepkes, een kleermaker uit Sneek, huurde.⁶⁶³ Hij taxeerde in 1752 gouden en zilveren knopen van een gezelschap waaronder ene Antje Lieuwes was die 'in de wandeling Antje ongewassen' werd genoemd.⁶⁶⁴

De edelsmid kocht in 1761 voor 150 goudguldens een huis aan de Kleine Dijlacker van de konvooimeester van Makkum, Wijbrandus van Slotter-

⁶⁵⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 233, f. 156-156v.

⁶⁶⁰ Het betreft hier een toeschrijving.

⁶⁶¹ Zie noot 660.

⁶⁶² De Walle, *Friezen*, 74.

⁶⁶³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 231, f. 179v-180.

⁶⁶⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 125, f. 615-615v.

dijk.⁶⁶⁵ Ringnalda verkocht dit pand in 1780 aan timmerman Hendrik Scheltes Runia voor 525 carolusguldens.⁶⁶⁶ Hij deed zaken met edelsmid Jan Rienstra (Voet nr. 667) uit Sneek.⁶⁶⁷

Door zijn overlijden op 2 mei 1786 kwam de vroedschapsplaats van 'burgemeester Ringnalda' vacant.⁶⁶⁸ Uit de sterfhuisinventaris blijkt dat Ringnalda eigenaar was van diverse percelen land in Wonseradeel. Hij bezat een aantal huizen en dreef een winkel in lakens. De totale 'profijtelijke staat' bedroeg 33.673 carolusguldens.⁶⁶⁹

Werk:

brandewijnkom	jl. N (1748)	P.c. <i>Cat. 1987, 63.</i>
brandewijnkom	jl. P (1750)	Fries Museum. <i>Cat. 1968, 196.</i>
brandewijnkom	jl. C (1755)	P.c. <i>Wiekslag, 62.</i>
gedachtenislepel gedat. 1746	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 04031. <i>Cat. 1968, 581.</i> <i>Cat. 1987, lepel 26.</i>
geboortelepel gedat. 1749	z.v.m.	P.c. <i>Cat. 1987, lepel 27.</i>
gedachtenislepel gedat. 1753	z.v.m.	Museum De Waag. (Collectie Mesdag)

66 EVERT WIARDA (Voet nr. 65 en 261; Van Ruyven nr. 52)

Geb. 25 augustus 1715.

Z.v. Thomas Montes Wiarda en Itske Corff.

Tr. 1. 1747 Broer van der Meulen.

2. 1750 Elisabeth de Haas.

Mr. Bolsward 12 april 1747.

Mr. Harlingen 1767.

Gildeboek 1747.

L.v. overleden 13 maart 1776.

Werk:

3 avondmaalsbakers gedat. 1745	jl. K (1745)	Doopsgezinde Gemeente Stavoren <i>Cat. 1927, 194.</i> (keur Bolsward)

665 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 232, f. 131-132v.

666 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 232, f. 209-210.

667 Tresoar, abk-93-51.

668 GAB, inv.nr. 33 Resolutieboeken van het stadsbestuur (1784-1788), dl. VI, f. 218.

669 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 153, f. 121ev.

- 67 FOLKERT VAN DER BURG (Voet nr. 66)
 Geb. 19 juli 1713.
 Z.v. Abraham Jans van der Burg en Trintje Folkerts van Loenen.
 Tr. 1751 Tjetske Martens Tegge.
 Leerling 1730 van Tobias van Velsen (Voet nr. 58).
 Mr. 20 april 1754.
 Leerling: 1767 Adam Landeus.
 Gildeboek 1751-1757.
 L.v. overleden vóór 18 juli 1761.

De moeder van Folkert van der Burg hertrouwde in 1720 met Gerben Jans Monsma, klerk en gerechtsbode.⁶⁷⁰ Van der Burg was als leerling in 1730 getuige van het aanbieden van gestolen goed.⁶⁷¹ In 1758 leende hij 500 carolusguldens van Rixt Wopkes uit Wolsum.⁶⁷² Op 18 juli 1761 bood de weduwe van Folkert van de Burg haar winkel te koop aan.⁶⁷³

- 68 DJURRE JANS WESTERBAAN (Voet nr. 67)
 Geb. 1741.
 Z.v. Geurt Westerbaan en Marijke Piers Rosema.
 Tr. 1767 Wijtske Sijtses van Hettinga.
 Leerling 1754 van Gerrit van Velsen (Voet nr. 62).
 Mr. 10 december 1766.
 Leerlingen: 1774 Lykele Klases Tjessema.
 1784 Sytse Djurres Westerbaan (Voet nr. 71).
 Gildeboek 1754-1791.
 L.v. 30 mei 1795.

Westerbaan kocht in 1774 een huis aan de Dijkstraat voor 1.150 carolusguldens van Aede Jelles te Cornwerd.⁶⁷⁴ Hij deed zaken met Jan Rienstra (Voet nr. 667) uit Sneek.⁶⁷⁵ Westerbaan legde in 1789 een getuigenis af naar aanleiding van een diefstal.⁶⁷⁶

Werk:		
doopbekken	jl. U (1772)	N.H.G. Pingjum.
lepel	z.v.m.	Beeling II, 239.
gedat. 1756		

⁶⁷⁰ Tresoar, DTB 143.

⁶⁷¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 393-394.

⁶⁷² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 272, f. 257.

⁶⁷³ Leeuwarder Courant, 18 juli 1761.

⁶⁷⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 233, f. 83v-84.

⁶⁷⁵ Tresoar, abk-93-51

⁶⁷⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 4, f. 242-259.

geboortelepel	z.v.m.	Sotheby's Amsterdam, sale 265 (1976), nr. 2917.
gedat. 1767		
geboortelepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1771		
roskam	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward.
gedat. 1791		<i>Cat. 1987, 74.</i>
tasbeugel	z.v.m.	Warkums Erfskip.
theebus	z.v.m.	Beeling II, 243.
brandewijnkom	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward.
gedat. 1794		<i>Cat. 1987, 76.</i>

- 69 ATE DIRKS JORRITSMA (Voet nrs. 68, 358 en 359)
 Geb. Franeker 1741.
 Z.v. Dirck Ates Jorritsma (Voet nr. 199) en Anna Symons van der Terp.
 Tr. 1. 1773 Hiltje Sybrens Monsma.
 2. 1777 Trijntje Rients.
 Burger 6 december 1773 komend van Franeker.
 Mr. 13 december 1773.
 Leerlingen: 1774 Pieter Joostes.
 1780 Frans Goslings Braaksma (Voet nr. 531).
 1783 Jan Romkes Haarsma.
 1789 Jan Hanes.
 Gildeboek 1773-1798.
 Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward 1807.
 Ingeschreven in het Franse Stamboek 15 juli 1812.
 L.v. overleden 13 januari 1813.

Jorritsma en Hiltje Sybrens Monsma trouwden in 1773 in de rooms-katholieke parochie Heilige Martinus.⁶⁷⁷ Ook het tweede huwelijk van de edel-smid werd daar voltrokken. Jorritsma kocht in 1784 een schuur en erf in de Katersteeg.⁶⁷⁸ In 1785 leende hij geld uit aan blikslager Siebe Reins.⁶⁷⁹ Jorritsma trad in 1789 als getuige op na een diefstal waarbij gouden en zilveren voorwerpen uit de rooms-katholieke parochie waren gestolen.⁶⁸⁰

Werk:

geboortelepel	jl. b (1796)	P.c.
gedat. 1799		<i>Cat. 1987, lepel 34.</i>
gedachtenislepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1788		

⁶⁷⁷ Tresoar, DTB 152.

⁶⁷⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 233, f. 323v-324.

⁶⁷⁹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 275, f. 19-20.

⁶⁸⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 4, f. 242-259.

geboortelepel	z.v.m.	Sotheby's Amsterdam, sale 265 (1976), nr. 2879.
lepel		<i>Cat. 1987</i> , lepel 37.
gedat. 1803/1834		
lepel	z.v.m.	P.c.
gedat. 1809		
plaqueette	z.v.m.	R.K. Sint Franciscuskerk Bolsward.
		<i>Cat. 1927</i> , 111.
		<i>Cat. Vijfde eeuw</i> , 143.
		Wiekslag, 80a.
		<i>Cat. 1987</i> , 77.
2 halve altaarvazen	z.v.m.	R.K. Workum.
		<i>Cat. 1927</i> , 116.
		<i>Cat. Vijfde eeuw</i> , 145.
		Frederik IV, 314.
2 halve altaarvazen	z.v.m.	R.K. Makkum.
		<i>Cat. 1927</i> , 117.
		<i>Cat. Vijfde eeuw</i> , 146.
		FGZ, 379.
2 kandelaars	z.v.m.	R.K. Woudsend.
gedachtenislepel	z.v.m.	Fries Museum/OKS no. 04015.
		<i>Cat. 1987</i> , lepel 36.
theepot	z.v.m.	P.c.
		Frederiks IV, 315.
trouwkistje	z.v.m.	P.c.

8E 70 BERNARDUS EERDMANS (Voet nrs. 69, C 30/353)

Geb. 20 februari 1756.

Z.v. Hendrik Hendriks Eerdmans.

Tr. 1778 Dieuwke Jacoba Alberda.

Mr. 17 augustus 1775.

Leerlingen: 1778 Foppes Anes van der Wal.

1779 Foppe Andries Soutman (Voet nr. 72).

1782 Dirk Wopkes Brouwer (Voet nr. 733).

1787 Ite Uilberg.

1789 Hendrik Eerdmans (Voet nr. 75).

1792 Johannes Jelles.

Gildeboek 1775-1798.

Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward 1807.

Ingeschreven Franse Stamboek 15 juli 1812.

Meestertekens 1, 1813-1963 nrs. 1254, 1255, 1259.

L.v. overleden 1838.

Op 16 september 1778 kocht Bernardus Eerdmans een huis aan de Rijkstraat van Hermannus Lieuwes Fokkens 'mr. silversmid' voor 1.400 caro-

lusguldens.⁶⁸¹ Eerdmans was in 1783 luitenant van 't Merksterkwartier en in 1786 burger hopman.⁶⁸² De edelsmid kreeg het in 1788 met zijn buurman bakker Siebren Hagius aan de stok over een nieuw te bouwen muur.⁶⁸³ Naast zijn werkzaamheden als edelsmid was Eerdmans in 1792 als ontvanger van de boelgoederen actief.⁶⁸⁴

Werk:

kan met deksel (keur Leeuwarden)	jl. Q (1793)	N.H.G. Burgwerd ⁶⁸⁵ <i>Cat. 1927</i> , 266. FGZ, 272.
2 avondmaalskannen	jl. a (1809)	N.H.G. Bolsward. <i>Cat. 1987</i> , 79.
12 lepels en 12 vorken	jl. a (1809)	P.c.
beslag zweep	jl. d (1810-1812)	Fries Museum. <i>Cat. 1968</i> , 311.
lepel gedat. 1790	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward. <i>Cat. 1987</i> , 33.
manenkam gedat. 1794	z.v.m.	Oudheidkamer Bolsward. <i>Wiekslag</i> , 82. <i>Cat. 1987</i> , 75. FGZ, 483.

- 71 TAEDE VAN MANEN (Voet nrs. 70 en 360)
Geb. Sneek 1764.
Z.v. Hendrik van Manen (Voet nr. 663) en Imke Doedes.
Tr. Minke Ringnalda, dochter van Laurens Jacobs Ringnalda (Voet nr. 64).
Burger 7 maart 1787.
Mr. 7 maart 1787.
Gildeboek 1787-1798.
Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward 1807.
Ingeschreven in het Franse Stamboek 15 juli 1812.
Meestertekens I, 1813-1963 nr. 10994.
L.v. overleden 1818.

Werk:

gedachtenislepel	z.v.m.	Fries Museum inv.nr. 1970-15. <i>Cat. 1987</i> , lepel 31. FGZ, 969.
lepel		P.c.

681 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 233, f. 156-156v.

682 GAB, inv.nr. 33. Resolutieboeken van het stadsbestuur 1782-1788, dl. vi, f. 3 en f. 215.

683 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 105, f. 157-272.

684 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 119, f. 199v.

685 Afgebeeld in Duursma, *Avondmaalsilver*, 18.

- 72 SYTSE DJURRES WESTERBAAN (Voet nrs. 71 en 354)
 Geb. 1773.
 Z.v. Djurre Jans Westerbaan (Voet nr. 67) en Wyske van Hettinga.
 Tr. 1803 Tietske Jans Flenstra, weduwe van Pier Eyts Fennema.
 Leerling van zijn vader 12 mei 1784.
 Mr. reeds 1803.
 Gildeboek 1784.
 Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward 1807.
 Ingeschreven in het Franse Stamboek 15 juli 1812.
 Meestertekens 1, 1813-1963 nrs. 10035, 10036.
 L.v. Opgehouden waarschijnlijk 1827.

Werk:

beker	jl. i (1803)	Het Singraven, Denekamp.
2 avondmaals- schotels	jl. a (1807-1809)	N.H.G. Bolsward. <i>Cat.</i> 1987, 81.
gedat. 1808		
avondmaals- schotel	jl. d (1812-1813)	N.H.G. Arum.
gedat. 1813		
geboortelepел	z.v.m.	P.c.
gedat. 1776		
geboortelepел	z.v.m.	Fries Museum. <i>Wiekslag</i> , 83. <i>Cat.</i> 1987, lepel 35.
gedat. 1797		
tasbeugel met haak	z.v.m.	Fries Museum. <i>Cat.</i> 1987, 78.
gedat. 1806		
tasbeugel met haak	z.v.m.	<i>Cat.</i> 1927, 527. <i>Wiekslag</i> , 84. <i>Cat.</i> 1968, 495.
gedat. 1809		
theelepел	z.v.m.	Wttewaal, 155.

- 73 FOPPE ANDRIES SOUTMAN (Voet nrs. 72 en 355)
 Geb. 1764.
 Z.v. Andries Foppes en Antje Theunis.
 Tr. 1798 Aaltje Feenstra.
 Leerling 1779 van Bernardus Eerdmans (Voet nr. 69).
 Mr. 5 augustus 1789.
 Gildeboek 1779-1798.
 Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward, 1807.
 L.v. 1811 (Keurkamer Bolsward).

Soutman werd in 1800 tijdens een rechtszaak omschreven als ‘gouddraadwerker’.⁶⁸⁶

Werk:

2 avondmaalsbekers jl. a (1807-1809) N.H.G. Bolsward.

gedat. 1808 *Cat.* 1987, 80.

kinderratel z.v.m. Sotheby's Amsterdam, 12 december 2001, nr. 185.

74 JAN WIEGERS SWERMS (Voet nr. 73)

Geb. 1766.

Z.v. Wieger S. Swerms en Sjoukjen Jans Lantinga.

Tr. 1791 Fokje Dijkstra.

Mr. 13 december 1791.

Gildeboek 1791.

L.v. Komt niet voor in de Keurkamer Bolsward 1807.

75 LYKELE KLASSES TJESSEMA

Geb. 1773.

Z.v. Klaas Dirks Tjessema en Pietertje Lykeles Hoornstra.

Tr. 1. 1790 Reinske Haarsma.

2. 1793 Pietje Andries.

Mr. reeds 1794.

L.v. overleden 9 juli 1832.

Lykele Klases Tjessema was een kleinzoon van Lykele Stevens Hoornstra (Voet nr. 317). Zijn vader Klaas Dirks Tjessema was chirurgijn in Grouw toen hij in 1760 met Pietertje Lykles Hoornstra in het huwelijk trad.⁶⁸⁷ In 1781 was Pietertje weduwe.⁶⁸⁸ Tjessema overleed op 60-jarige leeftijd in 1832 als weduwnaar.

76 COENRAAD JACOBS KEILMAN (Voet nrs. 74 en 356)

Geb. 1778.

Z.v. Jacob Keilman en Akke Beerns.

Tr. 1805 Antje Aukes.

Mr. Ingeschreven in de Keurkamer Bolsward, 1807.

Komt niet voor in het Franse Stamboek 1812.

⁶⁸⁶ Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. SS 392.

⁶⁸⁷ Tresoar, DTB 425.

⁶⁸⁸ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 274, f. 205v-206v.

Meestertekens I, 1813-1963, nr. 7104.

L.v. overleden 12 mei 1861.

77 HENDRIK EERDMANS (Voet nrs. 75 en 357)

Geb. 1779.

Z.v. Bernardus Eerdmans (Voet nr. 69) en Dieuwke Jacobs Alberda.

Leerling 1792 van zijn vader.

Mr. Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward, 1807.

Komt niet voor in het Franse Stamboek 1812.

Meestertekens I, 1813-1963 nrs. 4394-4396.

L.v. overleden 21 mei 1859.

78 ALBERT EERDMANS (Voet nrs. 76 en 361)

Geb. 1783.

Z.v. Bernardus Eerdmans (Voet nr. 69) en Dieuwke Jacobs Alberda.

Tr. 1811 Wapke Martens Steensma.

Mr. Ingeschreven in de Keurkamer van Bolsward, 1807.

Ingeschreven in het Franse Stamboek, 15 juli 1812.

Meestertekens I, 1813-1963 nr. 214.

L.v. 1830.

Werk:

gouden boekbeslag z.v.m.

Fries Museum.

Cat. 1987, 73.

PIETER ARENTS HETTEMA

Z.v. Arent Jansz. en 1. n.n.

2. Iebel Poppes.

Tr. Geertje Bastiaensz.

Mr. 1604 te Amsterdam.

L.v. overleden vóór 3 augustus 1625: zijn weduwe hertrouwt.

Deze edelsmid komt niet voor op Insculpatieplaat III en ook niet op gildeplaatje van Bolsward. 'Pieter Arents van Bolsward, goudsmid, tegenwoordig in Amsterdam', gaf op 12 april 1604 procuratie aan zijn oom Jan Pietersz en zijn broer, de brouwer Cornelis Arentsz, wonende te Bolsward, om hem te vertegenwoordigen bij de verdeling van de goederen van zijn vader Arent Jansz.⁶⁸⁹ In zijn ondertrouwakte uit 1612 werd Pieter Arents 'zilversmid van Bolsward' genoemd. Hij woonde op dat moment in Rusland in Amsterdam.⁶⁹⁰ Zijn achttien-jarige bruid woonde aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal. In 1614 werd hun zoon Abraham geboren.⁶⁹¹ In 1618 volgde Isaac.⁶⁹² In 1633 kwam nog een Bastiaen ter wereld.⁶⁹³

Op 17 oktober 1655 werd in Amsterdam het testament van de gebroeders Arent Pieters Hetteema, juwelier en goudsmid en Bastiaen Pieters Hetteema opgesteld. Hun moeder Geertie Bastiaens was de weduwe van Pieter Arents Hetteema.⁶⁹⁴ Arent Pieters Hetteema, 'zilversmid alhier, ziek te bed liggend', herriep op 12 maart 1662 het testament dat hij met zijn broer Sebastiaan Pietersz had laten opmaken. Zijn moeder Geertgen Bastiaens was erfgenaam.⁶⁹⁵

Werk:

puntschotel

jl. B (1633)

Museum Boymans-Van Beuningen (MBZ 205).
Frederiks, II, nr. 199.*Cat. Oude kunst- en antiekbeurs Delft* (1961),
stand 16.*Cat. Bergen op Zoom* (1982), nr. 19.*Cat. Zilver Museum Boymans*, 90-91.

689 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Jacob Gijsberts, inv.nr. 34, f. 645v.; Stadsarchief Amsterdam, Archief S. Hart, archief 30254, inv.nr. 253.

690 Stadsarchief Amsterdam, DTB 416, f. 83.

691 Stadsarchief Amsterdam, DTB 5, f. 122.

692 Stadsarchief Amsterdam, DTB 5, f. 255.

693 Stadsarchief Amsterdam, DTB 41, f. 230.

694 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris J. Molengraeff, inv.nr. 2440, f. 154.

695 Stadsarchief Amsterdam, Archief 5075, notaris Adriaen Lock, inv.nr. 2167, f. 11-13.

Samenvatting

De belangrijkste doelstelling van deze studie was het creëren van een scherper beeld van het leven en werk van de Friese edelsmeden tijdens de Gouden Eeuw. Het bestaande beeld van het ambacht was vooral ‘bijvangst’ uit het onderzoek naar overgebleven voorbeelden van de Friese edelsmeedkunst. De aandacht voor deze ambachtskunst ontstond in de negentiende eeuw toen het belang van deze uiting van het Friese culturele erfgoed door de bestuursleden van het Fries Genootschap werd onderkend. Als representanten van de Friese culturele elite raakten zij doordrongen van het feit dat het antieke zilverwerk de moeite van het bewaren waard was. Het Fries Genootschap begon daarom met het aanleggen van een verzameling antiek Fries zilver die uiteindelijk onderdeel van de collectie van het Fries Museum zou gaan uitmaken.

Onder invloed van de heersende opvattingen over de glorieuze geschiedenis van het eigen gewest bewonderden deze vroege verzamelaars het zilver om verschillende redenen. Het zilver was allereerst een drager van historische en genealogische informatie en vormde zodoende een dierbare link met voorouders. Het was tevens interessant door de iconografische afbeeldingen, die aantoonde dat Friese edelsmeden in contact hadden gestaan met Hollandse en Europese prentkunstenaars uit hun tijd. Maar als pronkzilver bezat het ook de esthetische kwaliteit die het verleden glans kon geven. Friese edelsmeden kregen daarom de status van kunstenaars aangemeten. Deze romantische opvatting werd in de twintigste eeuw wel enigszins genuanceerd maar bleef lang heersen, omdat overgeleverde objecten tot de edelsmeedkunst werden gerekend.

Begin twintigste eeuw publiceerden de Genootschapsleden Rinske Visscher en Nanne Ottema belangrijke artikelen over de Friese edelsmeden die nieuwe kennis omtrent het Friese zilver opleverden. Deze kennis werd aanzienlijk vergroot door de grote jubileumtentoonstelling die in 1927 in het Fries Museum werd georganiseerd. De edelsmid en merkendeskundige Elias Voet jr., stelde in 1931 op basis van de geëxposeerde voorwerpen een overzicht van Friese meestertekens, jaarletters en stadskeuren samen. Ottema en Voet maakten voor hun bijdragen voornamelijk gebruik van gedrukte Friese bronnen en de bronnen van de edelsmedengilden. Visscher raadpleegde daarnaast tal van tekstbronnen uit het Leeuwarder stadsarchief. Zij diepte veel biografisch materiaal op, maar schonk weinig aandacht aan de ‘negatieve’ eigenschappen van de edelsmeden uit de hoofdstad. Voor de praktijk van

het ambacht, de onderlinge relaties van de gildeleden en de handel in goud en zilver hadden zij en haar tijdgenoten beduidend minder belangstelling. Ook latere auteurs concentreerden zich liever op het overgebleven goud- en zilverwerk. Dat was ook wel begrijpelijk, omdat de gegevens over het leven en werk van de edelsmeden diep verscholen lagen in vaak moeilijk toegankelijke rechterlijke archieven van de Friese steden en grietenijen.

In ons onderzoek stonden de Friese edelsmeden en hun ambacht in de vroegmoderne tijd centraal. De hoofdvragen luiden als volgt: in hoeverre werden de werkzaamheden van Friese edelsmeden in de Gouden Eeuw beïnvloed door wettelijke, institutionele en commerciële structuren en welke maatschappelijke positie nam de beroepsgroep in? De beantwoording van deze vragen vereiste een brede aanpak. Daartoe werden een viertal onderdelen van het ambacht in hun onderlinge samenhang onderzocht. Er werd daarbij gekozen voor een vergelijking van de praktijk in Leeuwarden en Bolsward.

Het eerste deelonderzoek richtte zich op het wettelijke kader waarbinnen de beroepsgroep in de vroegmoderne tijd moest opereren. Friesland maakte tijdens de middeleeuwen geen deel uit van een groter staatsverband, maar dat veranderde in 1498 toen het gewest zijn zelfstandigheid kwijtraakte en onder Saksische heerschappij kwam te staan. De nieuwe heersers introduceerden in 1504 – als onderdeel van hun centralisatiepolitiek – een muntwetgeving die tevens voorschriften voor de edelsmeden bevatte. Zowel de Friese muntmeesters als de edelsmeden droegen in die begintijd verantwoordelijkheid voor het in stand houden van het voorgeschreven gehalte van het goud en zilver. Er was nog geen sprake van intensief toezicht door de overheid.

De verbondenheid tussen de muntwetten en regels voor de edelsmeden bleef onder de heerschappij van keizer Karel v in eerste instantie bestaan. Net als de Saksische heersers voor hem probeerde deze Bourgondisch-Habsburgse vorst na 1524 in het recent verworven Friesland bestuurlijke centralisatie door te voeren. Dit resulteerde in 1527 in de uitvaardiging van voorschriften met betrekking tot het goud- en zilveragehalte die in alle Noordelijke Nederlanden van kracht werden. Twee jaar later verzochten de Friese edelsmeden om afzwakking van deze regels. Dit verzoek werd ingewilligd op voorwaarde dat er wel een scherper toezicht op naleving van de wet zou worden uitgeoefend. Het landsheerlijk bestuur delegeerde de verantwoordelijkheid hiervoor in eerste aanleg aan stedelijke keurmeesters in alle Friese steden. Door het ontbreken van een duidelijke instructie en afspraken over een financiële vergoeding liep het invoeringsproces in Leeuwarden vertraging op. In 1530 schiep stadhouder Schenck van Toutenburg duidelijkheid door nadere regels uit te vaardigen. Zijn ordonnantie introduceerde nu ook in de andere Friese steden het keurmeesterschap. Om onduidelijke redenen bereikte deze oekaze de edelsmeden in die andere Friese steden niet, want in 1531 verzochten zij het Hof van Friesland toestemming in hun eigen stad het edelmetaal te mogen keuren. De centrale uitvoering van een regelgeving die voor het hele gewest van kracht was,

noopte de centrale overheid tot verdere verscherping van het toezicht. Daartoe introduceerde het landsheerlijk gezag in 1531 de keurmeester-generaal: een gewestelijke functionaris die verantwoordelijkheid droeg voor de kwaliteit van het edelmetaal in Friesland. Dit ambt zou tot de afschaffing van het gildensysteem in 1789 blijven bestaan.

De introductie van een 'eigen' toezichthouder betekende voor Friesland de start van een duaal waarborgsysteem. De Friese muntmeesters vielen via de muntmeesters-generaal onder het centrale gezag. De Friese edelsmeden kwamen, anders dan hun Hollandse collega's, onder een toezichthouder uit eigen gelederen te staan. De Friese keurmeester-generaal was verantwoording schuldig aan de stadhouder en het gewestelijk bestuur. In Holland stonden de edelsmeden onder toezicht van de muntmeesters-generaal, die vanuit 's-Gravenhage opereerden. De keurmeester-generaal werd na de aansluiting van het gewest bij de Republiek in 1580 door de Staten van Friesland aangesteld. Het is onduidelijk of deze ambtenaar meteen al in 1531 uit de kringen van de edelsmeden werd gerekruteerd. Vanaf 1587 was dat zeker het geval toen Hendrick Koops uit Leeuwarden werd benoemd. Zijn twaalf opvolgers hadden een opleiding tot edelsmid gevolgd en het merendeel van hen was afkomstig uit de Friese hoofdstad. Mede hierdoor was het toezicht op het ambacht in Leeuwarden altijd intensiever dan in de rest van het gewest.

Als soeverein gewest binnen de constellatie van de Republiek werd de relatie tussen de muntslag en de wetgeving voor de edelsmeden complexer. Feitelijk hadden de onafhankelijke gewesten elk het recht eigen munten te slaan, maar gedwongen door oorlogsomstandigheden probeerde vooral Holland aan te sturen op het maken van gezamenlijke afspraken. De Friese Staten hechtten echter sterk aan hun herwonnen autonomie en traineerden veelvuldig de uitvoering van vaak moeizaam tot stand gekomen compromissen op monetair terrein. Het toezicht op de Friese edelsmeden bleef een zaak van de Friese overheid die daarvoor in 1602 en 1603 speciale regelgeving uitvaardigde: de landsordonnantie en de instructie voor de keurmeester-generaal.

De economische ontwikkelingen ten tijde van de Gouden Eeuw hielden geen rekening met eigenaardige uitingen van gewestelijke autonomie. Ten gevolge van de sterke economische groei van Holland, en vooral Amsterdam, raakten Friese edelsmeden in de zeventiende eeuw steeds afhankelijker van de aanvoer van edelmetaal uit de belangrijkste stad van de Unie. Terwijl de toegenomen vraag naar zilver op de wereldmarkt de prijs opdreef, handhaafde de Friese overheid de gehele zeventiende eeuw een vaste verkoopprijs voor goud en zilver. Dit starre beleid – ingegeven uit monetaire overwegingen – drukte op den duur de winstmarges en bedreigde de Friese edelsmeden in hun bestaan. Daarbij verhoogde de import van 'minderwaardig' zilver uit Amsterdam, Groningen en het Duitse Rijk de druk op het Friese zilver nog meer. Ontduiking van de regels bood de edelsmeden een profijtelijke uitweg en was dan ook het logische gevolg. De vraag is nu of dit er in de praktijk toe leidde, dat Fries zilver van het eerste gehalte op uitgebreide schaal niet

meer aan de wettelijke eisen voldeed. Rond 1695 was dit volgens goed ingevoerde waarnemers het geval. De omvang van het geknoei met het gehalte zal wel nooit exact aan het licht komen, omdat het ondeugdelijke zilver reeds lang geleden is omgesmolten. Maar systematisch metallurgisch onderzoek naar het overgeleverde oeuvre waarop bijzondere keurencombinaties voorkomen, zou nog enig zicht op onregelmatigheden kunnen bieden. Dergelijk onderzoek kan een nieuwe wetenschappelijke dimensie aan de studie naar het antieke Friese zilverwerk toevoegen.

Ruim dertig jaar nadat in Holland tot een soortgelijke maatregel was besloten, oordeelde het Friese landsbestuur in 1695 dat de tijd rijp was voor een algehele zuivering van het zilver en een aanpassing van de *Landsordonnantie*. De Friese Staten schreven het gebruik van een vierde keurmerk in de vorm van het provinciewapen voor, waarmee het eerste gehalte zilver van de nieuwe standaard te onderscheiden viel van het oude waarmee geknoeid was. Deze aanpassing van de wet kwam mede tot stand na analyse van de problemen door de in 1694 aangetreden keurmeester-generaal Jan Albartus Ketel. Hij toonde aan dat de economische omstandigheden en concurrentieverhoudingen met Holland sinds het begin van de zeventiende eeuw sterk waren veranderd. De wetgeving daarentegen was bijna honderd jaar onveranderd gebleven. Uit het relaas van Ketel rijzen de contouren op van een ambacht dat tussen hamer en aambeeld beklemd was geraakt.

Het college van Gedeputeerde Staten zag in oud-keurmeester-generaal Claes Clasen Balck de hoofdverantwoordelijke voor de teloorgang van het Friese zilver. Deze uit Bolsward afkomstige edelsmid was de verpersoonlijking van een bestuurscultuur waarin afkomst en deelname aan een uitgebreid politiek-sociaal netwerk een grotere garantie op welvaart en invloed bood dan ambachtelijke vaardigheid en werkervaring. De concurrentieverhoudingen in Balcks woonplaats – of liever de afwezigheid daarvan – zetten ook niet echt aan tot grote daadkracht. Anders dan in Leeuwarden ontbrak het in Bolsward aan de tucht van de markt. Veel competitie van buitenaf was er niet en de gildebroeders leefden in harmonie met elkaar.

Hoe anders was de situatie in Leeuwarden, waar het er binnen het gilde soms heftig aan toeging. Vooruitlopend op de invoering van de *Landsordonnantie* hadden de edelsmeden in de hoofdstad in 1600 de organisatiegraad van hun ambacht versterkt. Met een gilde voorzien van een nieuw reglement vormden de edelsmeden een stevig front tegen onbevoegde concurrentie die van binnen en buiten de stadsgrenzen het ambacht bedreigde. Dit streven naar protectie had in feite al in 1544 vorm gekregen, toen de Leeuwarder meesters bij het Hof van Friesland om de vaststelling van een meesterproef hadden gevraagd. Voor die tijd was het voor een Friese edelsmid nog mogelijk zich zonder al te veel belemmeringen in steden en dorpen te vestigen. Zelfs aan het eind van de zestiende eeuw was het in sommige Friese steden bepaald nog geen usance dat aan de meesterproef voldaan moest worden om toegang tot het ambacht te krijgen. Met de implementatie van nieuwe gildereglementen in het begin van de zeventiende eeuw kwam aan deze vestigings-

vrijheid definitief een einde. In de dorpen op het Friese platteland konden edelsmeden echter tot de afschaffing van het gildensysteem in 1798 moeiteloos zonder diploma blijven werken. Deze toestand was de edelsmedengilden twee eeuwen lang een doorn in het oog.

Het tweede deel van het onderzoek richtte zich op de organisatiestructuur van het ambacht en de wijze waarop de gildereglementen van invloed waren op de werkpraktijk. Aan het eind van de zestiende eeuw was de bevolking van Friesland in omvang toegenomen waardoor ook meer edelsmeden emplooi konden vinden. Het ambacht was in dat opzicht een graadmeter van de economische toestand in het gewest. De toename van welvaart vertaalde zich onder meer in het oppotten van zilver in de vorm van gebruiks- en siervoorwerpen. Het Friese zilverwerk werd in de vroegmoderne tijd voornamelijk door autochtone edelsmeden vervaardigd. Slechts een gering aantal meesters van buitenaf vestigde zich in het gewest. De continuïteit van het ambacht hing grotendeels af van de aanwas vanuit het gilde zelf, de stadsbevolking of de onmiddellijke omgeving. In navolging van de landsheerlijke wetgeving namen ook de Friese edelsmedengilden de voorschriften over die eigen kinderen en stadsgenoten bevoordeelden. In Bolsward en Leeuwarden had rond 40% van de leerlingen een vader die ook edelsmid was. Het ambacht nam ook zijn burgerplicht serieus en toonde een sociaal gezicht door weesjongens in het ambacht op te leiden. Uit het onderzoek is niet gebleken dat de edelsmedengilden ook de zorg voor armlastige en behoeftige leden, ex-leden en weduwen voor hun rekening namen. In Bolsward is geen uiting van gemeenschappelijk sociaal kapitaal van het gilde aangetroffen. Het houten bord dat van het Leeuwarder gilde is overgeleverd, komt nog het dichtst in de buurt van de functie die het altaar voor de eigen beschermheilige Sint Eloy in de middeleeuwen vervulde.

Er kon niet met zekerheid worden vastgesteld of er behalve in Leeuwarden ook in de zestiende eeuw al gildevorming door edelsmeden in de andere Friese steden op basis van een officieel goedgekeurde gildebrieven plaatsvond. Vermoedelijk was dit niet het geval. De aanzet tot organisatie van het ambacht was in Leeuwarden een initiatief van de edelsmeden zelf. De *Ordonnantie van Schenck van Toutenburgh* uit 1530 bevat een aantal regels met betrekking tot het ambacht dat mogelijk het ontbreken van die formele organisatiestructuur ondervindt. Het staat vast dat de edelsmedengilden van Bolsward en Sneek constructies uit het begin van de zeventiende eeuw zijn. De gilden waren vooral bedoeld om de economische belangen van de leden te beschermen. Voordat de edelsmedengilden zelfstandigheid verwierven, maakten de edelsmeden deel uit van de bredere smedenverbanden. In de kleine Friese steden kwam het nimmer tot de oprichting van een zelfstandig edelsmedengilde.

Het Leeuwarder gilde vernieuwde in 1600 zijn reglement, maar al snel werd duidelijk dat het stadsbestuur niet bereid bleek uitsluitend rekening te willen houden met de belangen van de aangesloten leden. Over handhaving van oude tradities en gebruiken werden door het gilde een aantal processen tegen de eigen leden gevoerd

die in het nadeel van het ambacht uitpakten. Vooral de inzet van de proefmaaltijd als middel om onbemiddelde meesters uit het beroep te weren, werd door het stadsbestuur consequent bestreden.

Hadden de edelsmeden als beroepsgroep in de zestiende eeuw een zekere mate van bescherming van het landsheerlijk bestuur genoten, na 1600 raakten zij meer en meer afhankelijk van een stadsbestuur dat goedkeuring van de reglementen kon weigeren. In de loop van de zeventiende eeuw verschoof deze afhankelijkheid weer richting het gewestelijke bestuur en uiteindelijk richting de stadhouder. Directe politieke invloed was voor de Friese gilden als organisaties in de zeventiende eeuw niet weggelegd. Individuele gildeleden konden via vertegenwoordiging in het stadsbestuur de belangen van het ambacht echter wel dienen. De Bolswarder edelsmeden slaagden met verve in het verwerven van politieke invloed via deze omweg. Gereformeerde leden van het edelsmedengilde in Bolsward namen twee eeuwen lang belangrijke posities in binnen het bestuur van hun stad. Dit lijkt de voornaamste reden voor het ontbreken van ernstige controverses tussen het stadsbestuur en de gildebroeders. In Leeuwarden slaagden de gildebroeders minder goed in het verwerven van een politieke machtspositie.

Aan het begin van de Gouden Eeuw vernieuwden en formuleerden de edelsmeden in Leeuwarden, Bolsward en Sneek zoals gezegd hun specifieke artikelen. Deze activiteiten lijken direct verband te houden met de economische gevolgen die voortvloeiden uit de aanpassing van de gewestelijke edelmetaalregelgeving in 1602. Deze *Landsordonnantie* pakte vooral voor de ambachtslieden op het platteland gunstig uit. De nieuwe wetgeving borduurde in sterke mate voort op eerdere landsheerlijke ordonnanties, maar schiep voor het eerst ruimte voor de keuring van goud en zilver op het platteland. Daarvan profiteerden snelgroeïende dorpen als Heerenveen, Joure en Kollum. De Friese edelsmedengilden waren met deze ontwikkeling niet echt blij en klaagden er voortdurend over bij het landsbestuur. Hun belangrijkste argument was dat op het platteland meesters werkzaam waren die niet aan de eisen van de Friese meesterproef hadden voldaan. Volgens de gilden vormden deze ongediplomeerde handwerkslieden een bedreiging voor zowel consument als overheid, omdat zij niet over de vereiste vakkennis zouden beschikken en derhalve inferieure kwaliteit zouden leveren. Dit was een gezocht argument. Veel meesters op het platteland hadden wel degelijk een solide opleiding genoten en beschikten door hun werkzaamheden als knecht over voldoende praktische ervaring. Het overgeleverde zilverwerk uit de dorpen, afgeslagen met de stempels van de Friese grote keur, getuigt van gedegen kennis van het werkmateriaal als ook van ambachtelijke vaardigheden. Vestiging op het platteland had niets te maken met een gebrek aan kwaliteit maar was veeleer een poging om aan de knellende dwang van het gildesysteem te ontkomen.

De oprichting van beroepsorganisaties voor het eigen ambacht aan het begin van de zeventiende eeuw diende vooral een economisch doel; namelijk bescherming van de belangen van de aangesloten leden tegen ongewenste concurrentie. Het is

overigens maar de vraag of alle gildeleden blij waren met het gedwongen lidmaatschap en de bijbehorende financiële en morele verplichtingen. Zeker in het begin van de zeventiende eeuw werd in Leeuwarden veelvuldig vergaderd en daar zaten deze kleine zelfstandigen niet altijd op te wachten. Niet voor niets werden daarom boeteregisters aangelegd. Blijkbaar was financiële dwang nodig om het gewenste sociale gedrag af te dwingen. Van intensieve beroepsmatige samenwerking tussen leden van het gilde, zoals die wel voor Amsterdam is vastgesteld, lijkt in Friesland geen sprake te zijn geweest. We vonden er althans geen voorbeelden van. Er zijn wel aanwijzingen overgeleverd van samenwerking tussen de verschillende Friese edelsmedengilden. De broeders van het Leeuwarder gilde namen in die gevallen altijd het voortouw als het ging om de verdediging van gemeenschappelijke belangen. Inbreuk op hun reglementen door handelaren in edelmetaal en joodse kooplieden was de meest gehoorde klacht. Het verlies van autonomie en de neiging vast te houden aan oude gildegebruiken vormden in 1767 de aanleiding voor een conflict met de nationale ijkmeester-generaal Jacob Admiraal II jr.

De Friese edelsmedengilden waren bepaald niet altijd het toonbeeld van broederschap en eensgezindheid. Met name in Leeuwarden waren de relaties tussen de gildebroeders vooral in het begin van de zeventiende eeuw niet altijd even hartelijk. Er werd regelmatig met elkaar gevochten, al dan niet onder invloed van alcohol. Zelfs steekpartijen en doodsbedreigingen waren geen zeldzaamheid. Dit gedrag werd in de hand gewerkt door een stevige onderlinge concurrentiestrijd. Maar net buiten de stadsgrens werkten ook concurrenten en daarop had het gilde geen grip. De gespannen onderlinge verhoudingen waren mede een gevolg van de open marktstructuur van de hoofdstad. Daarvan maakten niet alleen handelaren in edelmetaal en uitdraagsters handig gebruik. Ook de gildeleden zelf namen het niet zo nauw met de eigen reglementen. In Bolsward hadden de edelsmeden minder last van competitie van buitenaf. Hun kleine stad was veel meer een gesloten economisch systeem met de omliggende grietenijen als afzetmarkt. Het Bolswarder gilde ademde dan ook een veel gemoedelijker sfeer. Toch smeulde onder het oppervlak wel ongenoegen. De politieke en sociale achterstelling ten gevolge van de religieuze omwenteling in 1580 was voor de katholieke gildebroeders moeilijk verteerbaar.

Binnen de edelsmedengilden van Bolsward en Leeuwarden was in de Gouden Eeuw steeds sprake van religieuze pluriformiteit. De animo om vorm te geven aan gemeenschapszin nam voor de katholieke broeders na 1580 af, omdat het religieuze aspect voorgoed uit de gilderituelen verdween. Sinds die omwenteling vormden de katholieken in Friesland altijd een minderheid binnen hun beroepsorganisaties. Na 1580 genoten de gereformeerde edelsmeden bovendien het voordeel dat alleen zij aanspraak konden maken op posities in het stadsbestuur, hetgeen bij de katholieken binnen het gilde tot gevoelens van achterstelling leidde. Openlijke discriminatie op grond van religie kwam binnen de Friese edelsmedengilden door de bank genomen niet voor. Als voorbeeld van geslaagde omgangsoe-

cumene kan het stedelijke keurmeesterschap dienen. In Bolsward en Leeuwarden droegen ook katholieke gildeleden verantwoordelijkheid voor handhaving van de wet. In Leeuwarden stapte het gilde na 1600 wel af van het oude roulatiesysteem. Nadien werden de nieuwe keurmeesters bij meerderheid van stemmen gekozen. Dit maakte de kans op uitsluiting groter. Na 1670 was in Leeuwarden langere tijd geen katholieke edelsmid als keurmeester actief. Dit lijkt mede het gevolg van het antikatholieke sentiment dat door de oorlogen met Frankrijk opnieuw de kop opstak.

Na 1672 brak voor het ambacht een moeilijke tijd aan. Door de voortdurende oorlog steeg de belastingdruk en daalde de koopkracht van de bevolking. Vooral tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) klaagde het Leeuwarder gilde over een laagconjunctuur die voor het ambacht nadelig uitpakte. Het gilde nam daarop een aantal protectionistische maatregelen. De kosten van de meesterproef werden verhoogd en personen die inbreuk op het gildereglement maakten, konden op een stevige aanpak rekenen. Ook in Bolsward waren de decennia rond 1700 een moeilijke tijd voor de beroepsgroep. Een aantal meesters raakte zelfs in grote financiële moeilijkheden. Aangezien velen van hen naast hun ambacht andere werkzaamheden uitoefenden, is niet met zekerheid vast te stellen in hoeverre het alleen aan hun professie als edelsmid te wijten valt, dat armoede hun deel werd.

In het derde deelonderzoek stond de bepaling van de maatschappelijk positie van de Friese edelsmeden en de omvang en intensiteit van hun handelscontacten centraal. Volgens het bekende stratificatiemodel van Jan de Vries en Ad van der Woude behoorden de edelsmeden tot de laag van de brede burgerij. Deze inschaling blijkt in Friesland niet van toepassing te zijn op de beroepsgroep als geheel, omdat de verschillen tussen individuele edelsmeden aanzienlijk waren. De gereformeerde edelsmeden van Bolsward behoorden economisch gezien tot de toplaag van hun stad. Deze patriciërs, door endogame huwelijken stevig met elkaar verbonden, beschikten over veel onroerend goed binnen de stadsmuren, maar ook over stemdragende landbouwgrond in de omliggende grietenijen. Door hun toegang tot het bestuur waren zij in staat de stedelijke banen met de bijbehorende financiële voordelen onderling te verdelen. Sommigen stonden ook borg voor elkaar als pachters van de lokale belastingen. In economisch zware tijden waren dit soort extra inkomsten bijzonder welkom. Een aantal edelsmeden zocht bij gelegenheid zijn heil in het organiseren van een loterij om van de winkelvoorraad af te komen.

Aangezien van geen enkele Friese edelsmid uit de Gouden Eeuw bedrijfsgegevens bewaard zijn gebleven, moest een reconstructie van de handelsconnecties op basis van alternatieve bronnen worden gemaakt. Openstaande rekeningen in de inventarisatieboeken en weesboeken boden hiervoor de meeste aanknopingspunten. Er kon worden vastgesteld dat Friese edelsmeden tijdens de gehele Gouden Eeuw intensieve handelsrelaties op gewestelijk niveau onderhielden. Ruim honderd jaar later was dit nog steeds het geval, hetgeen bevestigd wordt door het bedrijfsarchief van Jan Rienstra. Tijdens het vierde kwart van de achttiende eeuw was deze Sne-

ker edelsmid een belangrijke leverancier van gouden oorijzers aan edelsmeden in steden en dorpen in het westen van de provincie. Maar de Friese edelsmeden deden ook zaken met specialisten. Vaak ging het om leveranties door goudwerkers en kettingmakers. Hieruit blijkt dat individuele gildeleden zich niet veel aantrokken van de aanhoudende kritiek die hun beroepsorganisaties op deze plattelands beunhazen uitten.

In het vierde deelonderzoek werd de aandacht naar de edelsmeden in Bolsward verlegd. Intensief archiefonderzoek leverde veel nieuwe biografische gegevens op waardoor veranderde inzichten ontstonden ten aanzien van toeschrijvingen van meestertekens. Uit het bronnenmateriaal blijkt duidelijk dat er grote verschillen tussen de individuele edelsmeden bestonden. Als de mate waarin de beroepsgroep politieke invloed kon uitoefenen als uitgangspunt wordt genomen, passen de gereformeerde edelsmeden van Bolsward zeker niet binnen de traditionele opvatting over de sociaal-maatschappelijke indeling. Sterk vertegenwoordigd in het stadsbestuur reikte hun invloed in individuele gevallen zelfs tot aan de Friese stadhouder. De Bolswarder meesters waren tijdens de Friese Landdagen ook vaker als vertegenwoordigers van hun stad aanwezig dan collega's uit de andere Friese steden. Het koesteren van politieke ambities bracht wel risico's met zich mee. Een edelsmid was door zijn omgang met goud en zilver een makkelijke prooi voor achterklap van politieke tegenstrevers. Geruchten of zelfs openlijke beschuldigingen van geknoei met het gehalte konden politieke carrières fnuiken.

Economisch gewin op basis van politieke invloed was voor de katholieke Friese edelsmeden na 1580 onbereikbaar. Afgesneden van inkomsten uit de stadskas, zochten sommigen hun heil onder meer in het opzetten van handel in edelstenen, gouden juwelen en zilverwerk. Reeds aan het begin van de Gouden Eeuw zijn in Leeuwarden sporen van handel in gouden en zilveren objecten zichtbaar. Het betrof niet zelden edelmetaal dat niet aan de nieuwe Friese standaard voldeed. Het Leeuwarder edelsmedengilde voerde om die reden een aantal processen tegen handelaren en uitdraagsters die minderwaardig zilver, vaak afkomstig uit het Duitse Rijk, verkochten. Door het onderzoek naar Friese schilders in de Gouden Eeuw is een interessante parallel aan het licht gekomen. De kunsthistoricus Piet Bakker toonde aan dat rond 1650 in Leeuwarden intensief gehandeld werd in Amsterdamse schilderijen. Handelaren uit Amsterdam probeerden vaste voet te krijgen op de Leeuwarder markt voor schilderijen. Een dergelijke inmenging lieten de hoofdstedelijke edelsmeden zich niet welgevallen. Door hun sterke organisatiegraad wisten zij buitenstaanders beter op afstand te houden. Maar op de 'illegale' handel door de eigen leden had het gilde veel minder grip. Als zilver uit Amsterdam goedkoper was door het lagere gehalte of omdat het door specialisten was vervaardigd, kon een edelsmid uit Friesland eenvoudigweg zijn eigen merken op dit gekochte goed afslaan om daarmee echtheid of eigenheid te pretenderen. Zijn eigen meesterteken – dat garantie bood voor kwaliteit – verdoezelde de "vreemde" afkomst. Dat roept onmiddellijk de vraag op hoe 'Fries' het Friese zilver eigenlijk is.

Na 1650 werd vanuit Bolsward, maar zeker door Leeuwarder meesters, intensief met opeenvolgende generaties Amsterdamse juweliërs gehandeld. Deze Amsterdamse ondernemers, die door onderlinge familiebanden een hecht sociaal netwerk vormden, beschikten over internationale handelscontacten die zich tot in Rusland uitstrekten. Voor het transport van de kostbare goederen maakten deze kooplieden gebruik van de diensten van schippers van de Waddeneilanden. Friese edelsmeden kochten bij deze Amsterdamse kooplieden goud en juwelen in, maar in economisch ongunstige tijden prefereerden sommigen het in consignatie nemen van dit kostbare handelsgoed. Jarich Gerrits van der Lely en Claes Fransen Baardt, die zichzelf commissionairs van Amsterdamse juweliërs noemden, beperkten op die wijze hun bedrijfsrisico. De katholieke achtergrond van deze edelsmeden doet vermoeden dat ze door de in hun nadeel gewijzigde religieuze en politieke constellatie gedwongen waren zich op de handel in gouden en zilveren objecten te richten. Onomstotelijk bewijs voor deze veronderstelling heeft het onderzoek echter niet opgeleverd. De handel met Amsterdam – ooit het startpunt van deze studie – kon door ons wel worden vastgesteld, maar de omvang en intensiteit vielen nog niet definitief te bepalen. Daartoe is een uitvoeriger vervolgonderzoek geboden. Mogelijk kan daarmee in de toekomst worden uitgemaakt of de zilverhandel consequenties heeft voor ons begrip van ‘eigenhandigheid’ van het overgeleverde Friese zilver uit de Gouden Eeuw. Daarbij bestaat de kans dat erkende Friese topstukken van Amsterdamse makelij blijken te zijn. Dit kan tot afschrijvingen leiden, met het positieve effect dat het overblijvende oeuvre aan importantie en uitstraling wint, als het tegen een rijkere historische achtergrond geplaatst kan worden. Een eenvoudig stuk zilver komt in een stijlvolle en goedverlichte vitrine immers ook beter tot zijn recht.

Rest nog de vraag of de Friese edelsmeden als kunstenaars beschouwd moeten worden. Het antwoord is ontkennend. Een ‘const silversmid’, zoals die in Amsterdam voorkwam, trof ik in de Friese bronnen niet aan. Het onderzoek heeft een beeld opgeleverd van een beroepsgroep die zeer divers was samengesteld. De Friese edelsmedengilden kenden zeer vermogende leden, maar ook kleine krabbelaars die soms amper het hoofd boven water konden houden. Op het Friese platteland was de situatie niet veel anders. Maar omdat de topstukken van het Friese zilver lange tijd werden gezien als hét bewijs van het kunstzinnige talent van de Friese edelsmeden in het algemeen, bleef dit florissante beeld lange tijd bestaan. De meesters die evenwel voor deze kwalificatie nog het meest in aanmerking lijken te komen, waren katholieke edelsmeden waarvan in deze studie is aangetoond dat juist zij intensief betrokken waren bij de handel met Amsterdam. Voorzover nu bekend bestond het handelsgoed vooral uit juwelen en edelstenen. Gesteund door dit inzicht lijkt het raadzaam in de toekomst in ieder geval voorzichtig om te gaan met de kwalificatie ‘Fries goud’. Zilverwerk waarop Friese meestertekens en bewijzen van de Friese edelmetaalwetgeving prijken zonder meer als Fries zilver omschrijven, lijkt ook niet langer geheel verantwoord.

Summary

This study sets out to create a more detailed historical image of the lives and works of gold and silversmiths in Friesland during the Golden Age. The existing image of the craft in this northernmost Dutch province was until recently just a ‘bycatch’ of the investigations into the examples of the art of the Frisian goldsmiths. The interest in antique gold and silver came into being in the nineteenth century when members of the Frisian Society (Fries Genootschap voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis) understood their significance for the cultural heritage of the province. So this cultural elite started collecting items of gold- and silver which ultimately became part of the collection of the Fries Museum in Leeuwarden.

Influenced by ideas of a glorious national past, these early collectors admired gold and silver for various reasons. First of all these precious metals were seen as carriers of historic and genealogical information. The objects served as a link between the present and the past. Gold- and silverworks also served as proof of the province’s history of wealth. But these antiques were also valued for their iconographic information. It proved that during the Golden Age Frisian goldsmiths took notice of the contemporary work of engravers from Holland and surrounding European countries. Based on these insights Frisian goldsmiths were labeled as artists. This romantic view of craftsmanship came under some criticism during the twentieth century, but antique gold and silver continued to be labeled as an art form.

In the first part of the twentieth century two members of the Frisian Society, the archivist Rinske Visscher and the notary Nanne Ottema, wrote articles which lay the historical foundation of the goldsmiths’ trade. In 1927 an extensive silverexhibition was held in the Fries Museum to celebrate the centennial of the Frisian Society. Four years later the retired goldsmith Elias Voet jr. published his monumental study based on the objects exhibited. In his book *Merken van Friesche goud- en zilversmeden*, published in 1932, the author gave an extensive overview of goldsmiths’ marks, dateletters and hallmarks. Ottema and Voet based their writings primarily on printed historical texts and sources from the goldsmiths’ guilds in the Frisian archives. Visscher also made use of the city archives of Leeuwarden. She managed to compose biographic sketches of the goldsmiths from the Frisian capital, but she did not pay much attention to the negative sides of the trade. The daily practices, the quarrelsome behaviour within the guild and the trade in gold and

silver with Amsterdam were given only minimal attention. Subsequent authors – mostly art historians – have focused on the silver objects that had survived. That was understandable, because the facts of life were buried deep inside archives that were not easily accessible.

In this study the Frisian gold- and silversmiths and their trade are the focus of our attention. We want to know more about the circumstances under which they had to work during the Golden Age. Therefore the central question of this thesis is: in what way was the craft of the Frisian goldsmiths influenced by legal, institutional and commercial structures and what can be said about their social position? Finding answers to these questions requires an investigation into four different aspects of the craft. The Frisian cities of Leeuwarden and Bolsward were chosen as subjects for a comparison of working conditions.

The first part of this book is about the legal framework of the goldsmiths' trade during the early modern age. During the Middle Ages Friesland had been an independent country, but in 1498 the political situation changed dramatically. It lost its freedom and became a province within the Saxon empire. In 1504 the new rulers, driven by the urge to centralise government, introduced a legislation on gold and silver coins that also contained regulations for the goldsmiths' trade. During this period the mint master-general and the goldsmiths were held responsible for the official gold and silver standards. There was as yet no strong government control and the solid reputation of the goldsmith was considered sufficient proof of the quality of his products.

The connection between monetary laws and regulations for the goldsmiths was conserved under the rule of emperor Charles V. Like the Saxon dukes before him, this Burgundian-Habsburgh sovereign tried to pursue a policy of centralisation after taking over power in Friesland. In 1527 this policy resulted in a central legislation on monetary affairs for all his lands in the northern part of the Netherlands. Two years later the Frisian goldsmiths asked for a moderation of the official standard of gold and silver. This request was granted, but it resulted in a stronger supervision on the gold and silversmiths' trade. Control was put into the hands of local assay masters (*stedelijke keurmeesters*). Because of the absence of instructions and an agreement on financial compensation, the process of implementation of control stalled in Leeuwarden. In the following year governor Schenck van Toutenburgh issued a new ordinance by which the other Frisian cities also got their own assay masters. For reasons unknown this information did not reach these cities, for in 1531 they asked the High Court (*Hof van Friesland*) for the right to appoint their own assay masters. Decentralised execution of provincial legislation urged the central government to intensify their supervision. In 1531 they introduced the function of the assay master-general (*keurmeester-generaal*). This official was held responsible for the quality of gold and silver in Friesland until 1798, when the guild system was abolished in the Netherlands under French rule.

The introduction of an assay master-general meant the start of a dualistic system

for the control of precious metals in Friesland. The Frisian mint masters were ultimately subordinates of the mint masters-general in The Hague. The Frisian gold and silversmiths however came under the supervision of a member from their own profession, whereas their colleagues in Holland fell under the mint masters-general. The Frisian assay master-general was accountable to the provincial governor and the States of Friesland. After 1580 he received his commission from the Delegated States of Friesland. It is not quite clear whether this official was already recruited from the ranks of the goldsmiths as early as 1531. This was certainly the case in 1587, when Hendrick Koops from Leeuwarden received his commission. Most of his twelve successors were trained goldsmiths and the majority of them lived in the capital. This is one of the reasons why the supervision of the goldsmiths' trade was always stricter in Leeuwarden than in the other Frisian towns and villages.

Once Friesland had become an independent country within the structure of the newly formed Dutch Republic of the Seven Unified Provinces, the connection between laws on coinage and the legislation for goldsmiths became more complex. The sovereign provinces had the right to produce their own coinage, but due to a constant state of war with Spain, the most powerful state, Holland, pleaded for a central agreement in the States-General. The Frisian States anxiously tried to maintain their recently restored independence and delayed the execution of these agreements. Meanwhile the supervision on the Frisian goldsmiths remained a matter of the Frisian States and in 1602 they renewed the legislation. In 1603 a new instruction for the assay master-general was issued.

The economic developments during the Dutch Golden Age did not take into account this curious expression of provincial autonomy. Due to the strong economic growth of Holland, in particular Amsterdam, the Frisian goldsmiths became ever more independent on this wealthy province for their supply of gold and silver. In the future Holland would set the price. The Frisian States however held on to a fixed selling price for precious metals. In the long run this rigid economic policy, originating from monetary necessity, put a strain on the profits of the goldsmiths and it consequently threatened their livelihood. The import of inferior silver from Amsterdam, Groningen and the German Empire by traders aggravated the problem. Hustling with the silver quality seemed the only way out for the Frisian goldsmiths. The question remains whether this illegal behaviour was widely spread. According to well-informed sources, this was certainly the case in 1695. It is hard to ascertain if the standard of first quality silver was badly corrupted, because so few examples have survived. The only way to improve our knowledge of the quality of antique Frisian silver, is to undertake a systematic survey of the metallurgic structure of objects with deviant marks. Such an enquiry could add a new dimension to the study of antique silver.

Thirty years after similar measures were taken in Holland, the Frisian States concluded in 1695 that the time had come for a purification of the existing amount

of gold and silver. In this way the much-needed silver, brought in by the taxpayer, could be trusted. This resulted in a renewal of the law. The Frisian States ordered the use of a new, fourth hallmark: the provincial lion. Silver of the old standard could easily be identified by the use of this new mark. The new regulations were mainly the result of an analysis made by the newly appointed Frisian assay master-general Jan Albertus Ketel. This goldsmith from Leeuwarden made clear that due to economic circumstances and strong competition from Holland, the times had been changing since the beginning of the century. The laws that regulated the use of gold and silver however had not changed. Ketel described a situation in which the Frisian goldsmiths found themselves caught between hammer and anvil.

But who was responsible for this downfall of the quality of the precious metals? The Frisian States put the blame on the former assay master-general Claes Clasen Balck. This goldsmith from the small town of Bolsward was the personification of the political culture of the day, in which lineage and membership of the right social-political networks was more important than personal skills and experience. The absence of serious economic competition in his hometown worsened the case. In comparison to Leeuwarden there was no severe competition in Bolsward and the members of the goldsmiths' guild lived in relative harmony with each other.

The situation in the Frisian capital was quite different. Relationships between guild members were sometimes very stressful and competition from outsiders was always a threat. In the wake of the renewal of the provincial law (*Landsordonnantie*), the goldsmiths in Leeuwarden organised their profession. A reformed guild, armed with new regulations, was better equipped to counter competition from within and from outsiders who were not qualified goldsmiths. As early as 1544 the goldsmiths in Leeuwarden had put great effort into protecting their business. They asked the High Court for an official examination for their craft. At that time it was possible to work freely in most Frisian cities without having passed a test. This situation lasted in the cities until the very end of the sixteenth century but ended in the first decade of the seventeenth century, when most of the goldsmiths' guilds were formed. However, in the countryside 'illegal' goldsmiths could work right until the moment when the guilds were finally abolished in 1798. For two centuries the goldsmiths' guilds complained about this unfair treatment.

In the second part of this study the organisation of the craft and the way in which guild regulations influenced the daily practice of the goldsmiths, are the centre of attention. At the end of the sixteenth century the population of Friesland grew in number and that offered a growing number of goldsmiths the opportunity to start their own business. In this way the goldsmiths' trade is one way of measuring the economic prosperity of the province. The growing wealth of its inhabitants showed itself in increased savings in the form of silver objects. In those days Frisian silver was made mainly by craftsmen of native origin. The influx of masters from outside the province was always very limited. Therefore the continuity of the guilds was guaranteed from within and restricted to the town popula-

tion and youngsters from surrounding areas. The laws of the Burgundy Habsburg rulers had always favoured relatives of the guild members and the children of the citizens. After 1600 the Frisian goldsmiths' guilds also applied these favouring regulations. In Bolsward and Leeuwarden approximately 40% of the apprentices had a father who was also a goldsmith. The guilds took their civil duties seriously, as they gave some town orphans a professional training. This study has not been able to establish if the Frisian goldsmiths' guilds organised a special form of social care for poor members and widows of former colleagues. In the buildings of Bolsward and its archive no sign of any form of social capital of the guild has been found. The wooden signboard of the masters from Leeuwarden closely resembles the function of the shrines that were used by the guilds in the period before the Reformation.

No evidence has been found that goldsmiths' guilds were formed on the basis of official documents in Frisian cities besides Leeuwarden in the sixteenth century. This was probably not the case. The organisation of the craft in the Frisian capital was an initiative of the goldsmiths. Their initial regulations were formalised in the Ordinance of governor Schenck van Toutenburgh. This law, published in 1530, lists a number of rules for the daily practice of the craft. The goldsmiths' guilds of Bolsward and Sneek were formed at the end of the first decade of the seventeenth century. Their main objective was to protect the economic interest of their members and the regulation of their behaviour. Before they had their own organisations, goldsmiths had been part of guilds that housed other occupations such as smiths, coppersmiths and gun makers. In small Frisian cities like Hindelopen en Workum, independent goldsmiths' guilds were never established at all. In 1600 the masters in the capital renewed their regulations, but they soon found out that the city officials were not willing to look after their interests solely. As a result the guild lost a number of legal battles with their own members over the old traditions. Especially the way in which the guild tried to use the introduction meal for newly admitted members as a means to exclude poor colleagues, was consequently attacked by the city authorities.

During the sixteenth century the Frisian goldsmiths had been protected by imperial decree, but around 1600 it became clear that the burgomasters of Leeuwarden were not prepared to follow this example. Moreover, it was in their hands to refuse or accept new guild regulations. During the seventeenth century this power shifted from the cities towards the provincial government. Frisian goldsmiths' guilds never enjoyed real political power, but individual guild members could reach influential positions. This was certainly true for the reformed members of the guilds in Bolsward. For a long period of time they were strongly represented in local government. This seems to have been the main reason why there were so few quarrels between city authorities and the guilds in Bolsward. The goldsmiths in the Frisian capital were less successful in obtaining political influence.

The renewal and publication of regulations by the goldsmiths' guilds in the first decade of the seventeenth century seems to be a direct result of the economic con-

sequences of the renewal of the *Landsordonnantie* in 1602. This law turned out to be very favourable for the goldsmiths' trade outside the cities. Although many rules were copied from previous charters, the introduction of the assaying of precious metals in the countryside was new. Offering this new opportunity, a boomtown like Heerenveen attracted several representatives of the goldsmiths' trade. Economic favours for the countryside were a logical consequence of the political structure in Friesland in which the countryside was strongly represented and held three quarters of the seats in the Frisian States. The guilds were not at all pleased with this development and strongly complained about it. Their main argument concerned the way in which the goldsmiths in the countryside could work without having passed the official test. In the eyes of the guilds these bunglers presented a great threat to consumers and state alike, because they did not possess the right skills. As a result – they argued – the standard of precious metals would ultimately deteriorate.

The foundation of a professional organization for the goldsmiths at the beginning of the seventeenth century served one main purpose: the protection of the craft against outsiders. A goldsmith was compelled to become a guild member if he wanted to work inside the city walls. However, many a goldsmith would rather have been a freeman instead of being forced to attend the guild meetings. Especially in the first decades of the seventeenth century the masters in the capital met regularly, in some cases even several times a week. This proved to be a heavy burden for a small entrepreneur. Some tried to skip the meetings and were forced to pay a fine. Working together within a guild did not happen voluntary. This study has found no legal indications of economic co-operation between individual guild members, as was the case in Amsterdam. Yet the Frisian goldsmiths' guilds were willing to co-operate with each other when their mutual interests came under pressure. The brothers from Leeuwarden always took the initiative when it came to defending guild business. Their main rivals were the traders in gold and silver and Jews. The guilds were also prepared to co-operate when their achievements were threatened. In 1767 they fought a legal battle with Jacob Admiraal. This newly appointed official, whose task it was to calibrate all the scales and weights in the Republic, had received his assignment from the highest political level, the States-General. Admiraal's quarrel with the Frisian guilds showed the desire of the craft to hold on to their old familiar ways.

The Frisian goldsmiths' guilds were by no means symbols of unity and brotherhood. This was certainly the case in Leeuwarden. During the first half of the seventeenth century members often fought when they had too much to drink. Stabbing incidents and fistfights also took place. This negative behaviour was stimulated by fierce internal economic competition. However, economic rivalry did not solely occur within the city. Just outside the city wall goldsmiths were active. These craftsmen were not obliged to join the guild because they were no official citizens. In these circumstances the guild was rendered powerless. The tense relations

between the guild members were also caused by the open economic structure of Leeuwarden. Local traders in gold and silver, dealers of second-hand articles and goldsmiths from other cities profited from this situation. Even the guild members themselves sometimes took their own regulations not too seriously. Things were different in Bolsward where local goldsmiths had no fear of outside competition. Their small city had a more closed economic structure with the surrounding countryside as a market. That is why their manners were much more friendly.

Still there was a feeling of dissatisfaction within the goldsmiths' guild of Bolsward. The loss of political and social power – a consequence of the Reformation – deeply frustrated the catholic guild members. The radical religious revolution caused a removal of religious rituals from the guild procedures. Subsequently the catholic brothers became a reluctant minority. At the same time their reformed colleagues enjoyed the privileges of political power. This caused a sense of being disadvantaged. I have found few signs of open discrimination on religious grounds. By and by a kind of mutual acceptance of each other's faith developed. The best example of co-operation between brothers of different religions lay in the organisation of the assaying process. In Bolsward as in Leeuwarden catholic and reformed guild members were responsible for the standard of precious metals. In the capital however the system of automatic rotation was abandoned after 1600. Afterwards assay masters were chosen by majority vote. Henceforth the chances of deliberate exclusion increased. In the decades after 1670 there were no catholic assay masters in Leeuwarden. This seems to have been the result of a growing anti-catholic sentiment following the wars against the French king Louis XIV.

After the catastrophic year 1672 the goldsmiths encountered hard times. Due to relentless warfare heavy taxation reduced the income of the inhabitants of Friesland. Especially during the War of the League of Augsburg (1688-1697) the goldsmiths' guild of Leeuwarden complained about economic hardship. As a result they proposed several protective measures. The cost of obtaining mastership increased and individuals who tried to bypass guild regulations were sued. In Bolsward too life for members of the craft was not easy after 1700. Several brothers ran into financial difficulties. It is hard to establish if their profession generated insufficient income during this period, because a great number of goldsmiths earned money in other jobs, too.

The third part of this research focuses on the social standing of the goldsmiths and their trade patterns. In the standard model, described by the historians Jan de Vries and Ad van der Woude, the goldsmiths of the Dutch Republic are seen as belonging to the broad middle class. This qualification does not seem to fit the profession in Friesland as a whole, because of considerable individual differences. Most reformed brothers in Bolsward for instance were part of the political town elite. They were firmly interconnected by marriage, owed property within the town walls and agricultural estates outside the city. Ownership of agricultural land also meant political power. Their religion gave the reformed goldsmiths the exclu-

sive right to political power and the well-paid jobs that came with it. This elite was interdependent in matters of farming out local taxation. During harsh economic periods this extra income could be very useful. Some goldsmiths, who did not belong to the local political inner circle, organized lotteries in order to get rid of their stock.

There are no private archives left of Frisian goldsmiths from the Golden Age. The reconstruction of trade connections can therefore only be made on the basis of alternative historical sources. Debit accounts in inventory books provide the most interesting details. During the Golden Age Frisian goldsmiths traded intensively on a regional scale. This was still the case in the eighteenth century. Confirmation comes from the passbooks of Jan Rienstra, a silversmith from Sneek, who in the last quarter of the century became an important supplier of golden earcaps, an item of traditional Frisian womenswear. However, the goldsmiths also traded with trained specialists, such as goldworkers and chainmakers in the countryside. These trading connections prove that guild members had no problem doing business with bunglers who at the same time suffered intense criticism from their own organisations.

The fourth and last part of this study zooms in on the goldsmiths of Bolsward. Extensive investigation of numerous sources has revealed biographical data that have led to new ascriptions of maker's marks. These sources also show that there were significant differences in social status between individual masters. Some were very wealthy, while others only had limited means. The reformed goldsmiths of Bolsward do not fit in the traditional socio-political order. They were very influential within the political structure of their hometown. On a state level some even had connections with the governor. During the Landdag, the main political gathering of the year, goldsmiths from Bolsward represented their city far more frequently than did their colleagues from the other cities. Political aspirations however could prove a risk. A goldsmith was an easy target when it came to political struggle. Mere rumours about fiddling with the quality of gold and silver could lead to a political downfall and loss of reputation.

Economic profit as a benefit of political power was cut off for the Catholic masters after 1580. Some goldsmiths tried their luck in the trade of gemstones, jewels and silverwork. In the beginning of the seventeenth century we can see traces of this trade, especially in Leeuwarden. This silver did not live up to the official Frisian standard. The goldsmiths' guild sued several traders and second-hand goods merchants who imported inferior silverwork from the German Empire. Research into the market for Frisian painters in the Golden Age in Friesland by the art historian Piet Bakker has revealed interesting trade patterns in paintings from Amsterdam around 1650. Traders from the economic capital of the Republic even tried to get hold of trading positions in Leeuwarden. This kind of interference was not allowed by the better-organised goldsmiths. However, they had less grip on the illegal affairs of their own members. Silverworks from Amsterdam, which proved

to be cheaper because of the use of inferior metal quality or because it was made by specialists, could easily be imported. A Frisian goldsmith only had to press his own mark into this silver. He thereby took over responsibility for the quality of the material. In this way his mark made the object 'Frisian'. This immediately raises the question of how 'Frisian' Frisian silver is anyway?

After 1650 masters from Bolsward, but certainly goldsmiths from the Frisian capital, traded on a large scale with jewelers from Amsterdam. These international operating entrepreneurs maintained close links with countries as remote as Russia. For the transport of their valuable goods they engaged shipmasters from the West-Frisian Islands. Frisian goldsmiths bought gold and silver objects in Amsterdam, but during economically hard times some preferred to accept these precious goods in consignment. Jarich Gerrits van der Lely and Claes Fransen Baardt, who called themselves 'commissionairs', limited their entrepreneurial risks in this way. The fact that they were both of Catholic origin gives reason to believe that there was a connection between developing trade with Amsterdam in times of economic hardship and their religion. This study has not been able to establish this for a definite fact. Extensive trade contacts with Amsterdam – at one time the starting point of this study – could be determined, but further investigations will have to be made. A more detailed study can also shed light on the consequences of this trade for the originality of the Frisian silver from the Golden Age. There is still a chance that the highlights of Frisian silver are in reality silverworks made in Amsterdam. In a worst-case scenario this could lead to instances of depreciation. However, the remainder of the silverworks from Friesland could gain in importance and appeal when it is set off against a more solid historical background. Even a simple piece of silver benefits from a well-lit showcase.

Then there is still a final question: should Frisian goldsmiths be considered artists? A 'const silversmid', a qualification used in Amsterdam to describe a craftsman with artistic qualities, is yet to be discovered in the Frisian archives. This study shows that the goldsmiths' craft in Friesland was by no means advantageous for all. The guilds had wealthy members, but also craftsmen who could scarcely maintain their business. In the Frisian countryside a similar pattern can be found. For a long period of time the surviving items of Frisian silver were seen as proof of the talent of the Frisian goldsmiths in general. This study shows that the men who came closest to an 'artistic' qualification were Catholic guild members, who were involved in trade with Amsterdam jewelers. As far as we now know their trade existed mainly of gemstones, gold and jewelry. On the basis of by this insight it may be prudent to use the term 'Frisian gold' with care in the future. The description of Frisian silver as objects that bear the marks of Frisian masters and the evidence of Frisian legal marks, does not seem to be entirely reliable either any longer.

Bijlagen

Bijlage I

Muntsoorten in de boedel van Aeëf Pieters uit Spannum (1596)

fol. 48

Geopen een kleyn wagenschotten kistke daerinne bevonden in leeren saxken de naebeschreven specie van gelde.

Een enkel Rosenobel tot	7 f 12 st
Twe Souvereynen ijder 5 ll 1 st	10 f 2 st
Tualiff Dobbeloenen tot 6 ll 16 st	81 f 12 st
Een Dobbels Ducaet tot	6 f 16 st
Neegen Ducaten tot 3 ll 8 st t'stuck	30 f 12 -
Twe Angelotten to 5 ll 7 st	10 f 3 st
Een Batenborgse Angelot	5 f 1 - 8
Twe heele Milleresen tot 6 ll 16	13 f 12 -
Vijff halve Milleresen tot 68 st	17 f -
Een Vriesche rijder tot	2 f 18 -
Een golden tot	3 f 2 -
Een klimmer goutgulden tot	2 f 18 -
Een philips daler tot	2 f 2 st
Een Italiaense Pistolet	2 f 18 st
Een halve hollantsche Daler	0 f 18 st
Een rijcxse oerdt	0 f 11 st 4 penn
Een Spaense oerdt	0 f 11 -

In een ander leeren buydel met veel huyskes, bevonden de naeschr pen

Seven Rijxe Dalers tot 45 st	15 f 15 st
Acht Spaense oude heele, halve en verndels tot 44 st	17-12-0
Een tien Stos pen	0-12-0
Een vijff Stos pen	0-5-
Een Stoter	0-2-8
Een dobbele flabbe	0-8-0
Een enkele flabbe	0-4-0
facit	232 f 15-4

Bron: Tresoor, ORA Hennaarderadeel, inv.nr. 22, f. 48.

Bijlage II

Ordonnantie van stadhouder George Schenck van Toutenburgh betreffende de goudsmeden, 30 juni 1530

f. 341

George Schenck fryheere tot Tautenburgh Stadtholder generael myt den Raeden Roomscher keyserlycker maiestaet geordonneert in Vrieslandt.

f. 341v.

Allen den geheenen die deses tegenwoordige sullen sien saluijt.

Doen te wetene dat wij ontfangen hebben die oetmoedighe supplicatie van den gemeene Golt-smeden bynnen Leeuwarden, Inhoudende hoe dat onlanx bij keys. may. op t stuck vanden golt-smeden zeeckere ordonnan gemaect ende in alle steden gepubliceert is geweest. Inden welcken onder andere verclaert is, dat sekere koormeesters opsicht solden hebben dat de selve ordonnantie gemaect (doorgehaald) In alle heuren puncten onderhouden worde. Dat dien achtervolgende oock zeeckere koormeesters geordonneert zijn, dan dat de selfde geheene Instructie hadden, noch oick eenige wedden oft prouffytten daer op zy t zelve keurmeesterschip mochten bedienen, oick dat de breucken inden zelve Placcaete geroert daer aff de keurmeesters een derdendeel souden hebben seer selden sullen mogen vallen want men hier in deze Lande weynich wercken maect dat een marck swaer is, zoe dat by gebreecke vandyt t selve Placcat bynnen der voirschr Stadt Leeuwarden ende sonderlinge inden andere Steeden vandie Lande zoe wel nyet onderhouden wordt als dat behoirt tot groote hinder ende achterdeele vanden Supplianten die t selve Placcaet geerne souden onderhouden als zij seggen ende dairtoe in cleijnachtinge van s keyzers

f. 342

ons alreghenedigsten heeren brieven van Placcata ons dair omme ootmoedelyck biddende daer innen te willen versien ende hen gunnen ende accorderen dese navolgende articulen de welcke als zy zeggen de keurmeesters ende ambachten in andere Landen s Keyseren landen hebben ende observeren.

In den eersten dat indien de keurmeesters bevonden eenyge goltsmeeden oft juweliers, de welcke wercken ofte vercoopen eenyge siluer gemaect onder den pryse ende keur inden voirschr Placcaete begrepen, dat de selfde zal verbeuren vanden stucke wegende onder een marck vijff engelsen fynen silueren ende dat daer en boven t werck gebroecken sall worden. Ten anderen dat elcke goltsmid van nu voort aen gheen werck dat men teykenen mach over een onche swaer sonder t selve te verteykenen en zal moegen vercoopen oft uytleveren bij een pene van een once fyne ziluers ende dat daer en boven t werck aen stucken geslaegen zal worden.

Ten derden dat elcke meester goltsmidt zyne wettige zoonene d' ambocht sal moegen leeren ende meester dair innen maecken myt twee oncen siluers tot behoeff vanden ambochte. Ten vierden zoe wat geselle meester vanden ambochte zall

f. 342v.

willen worden dat de zelve sal moeten betaelen acht onchen goet siluers ende indien hij d' ambacht bynnen den voirschr stadt Leeuwarden geleert heeft vier onchen siluers tot proffyt van neeringhen.

Ten vijfften dat zoe wanneer die kuermeesteren eenige vanden meesteren ofte gesellen ontbieden om oerboer oft proffyt vanden ambachte, dat de geene die ongehoirsaem uytblyft ende nyet en kompt sal moeten geven telcken Reysen drye grooten Vlaems.

Ten sesten dat de kuermeesteren alle Jaeren op Sint Andries dach Rekening bewijs en reliqua zullen doen van alle den breucken ende prouffytten die indien Jaere zijn gevallen.

Ten sevenden dat opt selve dach de kuermeesteren van huer officie sullen verlaeten worden, ende sullen alsdan by die van ambachte nyeuwe kuermeesteren gecoezen worden.

Ten achtsten ende lesten dat die voorschr broecken ende incompsten zullen coemen tot prof-fyt vanden ambachte om daer mede te vervallen ende betaelen de kosten ende moeyte die de kuermeestern int reysen, visiteren, platen, kisten ende andersints int exerceren van heuren officien zullen moeten doen, ende vorder t geene datter sal moegen overblyven te employeren ende bestaeden tot proffyt vanden ambachte.

f. 343

daer ende alsoe hen nutst ende best duncken zal ende dair op doen expedieren onse behoirlycke brieven.

Waiomme soe eyst dat wy t geene doen voirsch in? overgemerct geneycht ter beden vanden voirsch Supplianten, ende Insonderheyt op dat voirsch ons alregenadichsten heeren ordonnan ende placcaet onderhouden mach worden den voirsch goltsmeeden den vorsch artlen gegunt ende geaccordeert ende dezelve approberen gunnen ende accorderen midts deesen.

Behoudelijck dat aldaer inden vierden articulen gestelt is acht onchen siluers dat t selve verstaen ende betaelt zall mogen wordden myt acht gouden guldens ende insgelijcx vanden vier onchen voer vier gouden gulden.

Welverstaende oick dat t voirsch Placcaet vanden Keyser in alle puncten geheel ende in zijn rigoor ende weesen sal bluyven.

Ontbieden ende Bevelen daiomme van weegen Keyr mayesteyt alle zyne mayesteyts officieren dienaeren ende ondersaeten in Vrieslandt, dat zy de voirsch Supplianten van t geene desen voirsch is ende d inhouden vanden voirsch articulen rustelijck ende vreedelijck doen ende laeten genyeten ende gebruycken, sonder hen te doen off te laeten geschien eenich hinder letstel oft moeyenisse ter contraryen, want ons van keys mat.

f. 343v.

mat. wegen alsoe gelieft.

Den t oirconden hebben wy zynre mayst. secreet segel doen hangen onder aen desen.
Gegeven te Leeuwarden inden Cancelarijen den lesten dach juni int jaer onsheeren duysent vyffhonder ende dartich.

Bron: HCL, inv.nr. 126, f. 341-343v.

Bijlage III

Brief van Hendrick Koops (Voet nr. 367) aan de Provinciale Raden, betreffende de werkzaamheden van Meyndert Eylerts (Voet nr. 373), 12 juni 1589

Aen de heeren de Provinciale Raden geordonneert in Vrieslt.

Vertoont met ootmoede en onderdaenichheit mr. Henrick Coops, kuermijster van het goldtsmit gilde binnen Leeuwarden en Generael kuermr. van het Goldtsmits ambachte in Vrieslt. In de naeme en van weegen het voorschr. gilde binnen Leeuwarden, dat na dijen hooghloffelijcke memorie Keijser Cuarle de vijffde van die naeme als erfheere van Vrieslandt, seeckeren tijdt nae de anvanck zijnder Ma. regeeringe over Vrieslandt een placat gemaect is angaende het goldtsmits ambacht, als dat in elcke stadt een kuermr van 't zelve ambacht geordonneert soude worden. Daernae in den jaere xv en dertich den lesten Junij sijne Ma. Stadhouder en Provinciale Raden, seeckere naederen ordonnancie, op de keur en exercitie van 't voorschr ambacht verleendt hebben, breeder vermeldt inden copie hijer angehecht onder letter A, waernaen in den jaere vier en viertich den vierden dach decemb de voorschr goldtsmidden binnen Leeuwarden verleender octroij, daerbij gestatueert is, nijemant in den voorschr gilde, als meester gearresteert te moegen worden ten zij deselve persoon gemaect hebben de meesters stucken breder verhaelt int zelve octroi, hijer bij gevoegd onder letter B, ende dat tot kennisse van de kuermr en twee van oudste van het voorschr gijlde, sedert dato van welcke octroij de proeven van elcken geselle, eerst enige jaeren, bij den kuermijster en die twee oudste van het gilde, en daernae bij den kuermr en alle die gildebroederen, opgenoomen en geschout zijn geworden.

Ende alsoo is het, dat ... een ijder sich nae den ordonnantie behoorde te reguleren, ende alsoo nijet attesteren om het goldtsmit ambacht op te setten, sonder voorgaende adprobatie van zijner proeve in voorschr octroi onder B over geleijt gementioneert, is het nochtans alsoe, dat eenen Meijndert Eylerts soon onderstont het venster vuijt te sluyten binnen deeser steede, nijet tegenstaende sijne proeve bij den gemeenen gilde deeser steede goldtsmeeden gevlarst ende quaet gekent is, gebruyckt de voorschr Meijndert Eijlerdts daer toe de autoriteit van wethouders der steede Leeuwarden, dije n? tegenstaende de voorschr proeve gevlarst is, effen wel die voorschr Meijndert Eijlerdts sonder figuer van recht, int voorschr ambacht gestelt, en den supplnt en die andere vant voorschr gilde mondeling geinterdiceert hebben, om voorschr Meijndert Eijlerdts daerinne te doenen eenige letselen solange partijen met recht jegens elc anderen sullen weesen geschieden.

Soe dan rechtmeetich is dat den wetgever sijne wetten ende placaten ter ... gestelt gelijk oock dien volgens 't anderen tijde bij den Hove voorschr jegens den wethouders der voorschr steede en eenen Tijaert van Franicker tot vornde de van goldtsmeden der voorschr steede sententie geweesen is, blijkt bij copie van het vonnisse hijer angehecht onder C.

Soo keert hem de supplnt aen U, deselve met ootmoede bidden omme ..., deur crachte van welcken den voorschr Meijndert Eylerts, bij seeckere peenen gemaendeert en bevoelen worde, om aff te houden van het exercitie van het goldtsmits ambachte.

Ende tot dijen ende het rijoeel bij hem uijtgesteld in te nemen, ende het venster op te sluyten en den magistr der voorschr steede om zulcx te gehengen en gedoegen, en in cas van oppositie de bevelen op peene gedaen in middelen tijde stadthouden, dat oppossanten voordeel worde geleijt omme de redenen deur den oppositie te gebruycken ende voort te anhooren sulcken eijlsche & conclusie als de supplnt tegen hun sal doen & nemen, oft ver ... om den appoitement hem overhandicht en in deesen behooren.

Dit doen voorschr ondertekent J. Herbaijum.

Op welke requeste stonde geappointeert aldus, sij gestelt in handen van van die magistr der steede Leeuwarden en sampt Meijndert Eijlerdts in deesen benoempt omme heijr oppe te seg-

gen haer goet bedencken. Binnen vier daegen nae insinuatie van deesen, omme daernaes gedisponeert te worden naer behooren.

Actum den iii junij 1589 ondergeteeckent H. Baerdt.

Ende stonde noch in de margine:

Soe volcht edele vermoegen en hoochgeleerde heeren die magistr van Leeuwarden, vuldoen mijn heeren die magistr appointementie, secht voor haer goedbedencken soe dat genoegsaem te zijnen is, wt het octroije bij advijse van Raedt deeser stadt, in dier tijdt gegeven bijen supplnt onder B vertoont als dat het goltsmidtsambacht wil excerceren & opsetten eerst en voor sulcx te doene gehouden is de mejsterlijcke wercken int selve octroije gemelt te laeten keuren en ordelen deur den keurmr en twee van oudsten van voorschr ambacht welcken volgens de Magistraet verstaen hebben, welke deforderen int voorschr gilde binnen corte tijt mensel. gescheijt, soe int admitteren van personen wiens wercken geheel sijn gexhibeert en in stucken geslaegen geweest als oock neffens het onordentlijck excluderen en uijtweeren van Meijnert Eijlerdts & bij den supplnt benoempt is genootsaecht geweest omme twee uijt hun midden te committeren, die welcke nae luijt het voorschr octroij, den kuermr en die twee oldste vant ambacht op die mejsterlijcke wercken van voorschr Meijnert solde verstaen ende deur haer laeten keuren en oordelen des daeraff rapport ende alsoe bij hen is gerapporteert dat bij den meeste stemmen van voorschr drie personen en insonderheijt van oldste vant gilde gemerckt die kuermr mede is een jongmr en onlangs oock met gracie toegelaeten, die voorn Meijnert voor Mr doch nejtz zonder gracen, die ander te vooren oock was betoont toegelaeten, so heeft de Magistraet in conformiteijt vant voorschr octroij benomen gehouden te zijn, te meer, soe bij den voorschr oldsten van t gilde verclaert worde, anderen binnen corte tijt mede gracie betoont te weesen, den voorschr Meijnert mede toe te laeten mit vermaeninge dut? Alhoewel sijn Meijsterlijcke wercken niet sonder reprochen waeren, hij neestelijck hem voorts te holde moeten bevlitjgen, en dat soe emandt deur hem beschadicht solde moegen worden, sulcx tot sijner laste zolde noduderen?, waeraen de Magistraet die ingesonderheijt is gehouden op alle discorderen van gilde en policien van hun stadt regarde te nemen, sonder hun wijders en buijten hun gebieden t immisceren verstaet wel en tot handhoudinghe van t voorschr octroij bij ordnisse deeser stadt verleent gedaen te hebben.

Ende also mijn vorsch Heren selffs wt die sentie bij den supplnt vertoont meer als gemechs sijn, dat deselve nejtz gemeens heeft mit deesen saecke, soe ist dat zij mits deese persitereren voor hun goet beduncken, daerbeneffens versoecken dat den supplnt zijn versoeck zall worden ontseijt.

Actum den vij junij lxxxix onderstondt geschreven:

Ter ordonnantie van raede der stadt Leeuwarden en geteijckent Swalue.

Ende stonde noch te rugge van requeste geschreven: zoe volcht. Edele vermoegen en zeer ... heeren, Meijnert Eijlerdts vuldoen d appointement van mijn voorschr Heeren hijeromme gestelt, secht voor zijn guedbeduncken hoe dat hij supplnt dije meesterl stucken benoempt int octroij met B nijet alleen heeft gemaect, dan oock laeten kennen en oordelen deur den keurmr, en twe oldsten van t gilde, en nae visitatie van dijen hebben die twee oldste voorschr geoordeelt dat hij rescribeert mede voor mejster behoorde toegelaeten te worden, doch mit vermaninge en verclaeringe dat zijne wercken voorchr nijet waeren zonder reprochen, gelijcx geen mejster becants, bevonden zal konnen worden, in wijens werck nejtz het eene oft het andere gebreck en wort bevonden, waeren tegens, die supplnt sijn nu ter tijt keurmr & een jongmr, die binnen corte tijt deur gracie mede is geadmitteert, ende zijn sonder tuimel? Mede aengeporret van eenige andere jongmrs der welcken wercken geheel zijn gere.beert, hem heeft geopposeert & contrarie stemme gegeven ut figulus inuidet figulo, dat deur zijn rescribent admissie hij supplnt d' andere voorschr jonge mrs eenige interest en schaeden sullen hebben, ende want in alle saec-

ken de meeste stemmen worden gevolcht, en mede de stemmen van voorschr oldsten van 't gilde, ... den stemmen onderschr van een jongen, oeck van gel(ijcke) getalle dat hijr respect? Moeten worden ge..eert en die voorschr keurnr is sonder partien en industrie? ofte instigatie vanden andere jonge mrs, sijn stemme jegens de rescribent heeft gegeven, waerden op deselve int geheel neijt en staet te letten, edoch in allen gevallen hij rescribent deur de kenninge van meeste stemmen en dat van den oldsten voorschrtten overstaen van twee commissarissen uijt den gerechte der stadt Leuwarden voor meijster is geadmitteert, soe geblijckt neffens sijn persen en sijn exercitie van t ambacht van goldtsmeden de ..tie in t octroij voorschr verhaelt te volsten te sijn naegegaen en dat des supplnt versoeck is dijen aengaen onwaerachtich waarmede hij rescribent voirts insisteren den raeden & magistraet der stadt voorschr persisteert voor sijn goed beduncken, bidde dat mijn E(dele) heeren gelieve de voorschr supplnt sijn versoeck als ongegrondet deur voorschr redeen t ontseggen.

Dit doen ad actum den x1sten junij 1589 R. Ulenburgh en Meinert Eijlerts

Waernaefolgte appointment vant hoff soe volcht, t hoof gesijen de rescriptien nihil et petitur.
Actum xii junij 1589.

Onderteeckent H. Baardt.

Vide arte int recesboek de dato den 16 junij 1589.

Bron: HCL, inv.nr. 126, f. 345-346v.

Bijlage IV

Artikelen voor de goudsmeden en de juweliers in de Friese Landsordonnantie (1602)

VAN GOUTSMEDEN ENDE JUWELIERS

I Placcat vanden jare 1586. Conform het placcat vanden jare 1520.

De goudsmeden van nu voortaan gheen goud verwercken dan van xxii caraten ter remedie van een vierendeel van een carat, te weten wercken van daer geen souduren toe behooren; en in cleyn hol en draedwercken, die gheamailleert moeten worden ter remedie van een half carat. Welverstaende dat de selve oock niet onbehoorlijcken en zullen moghen ghesaudeert zijn ofte met amaulen overladen; op poen dat deselve wercken in stucken gheslagen sullen worden ende daerenboven te betalen voor elck marck twalef Engelschen gouds.

II Placcat vanden viii martij 1529 Artic 2

Ende het silverwerck dat men noemt grosserye sullen sij wercken ende maken van elf penninck acht greynen van finen silvere ter remedie van twee greynen op elck marck wercks.

III Ibidem Artic 3

Item het cleen werck dat men noemt menuterye, die voors. goudsmeden sullen dat moghen maken ofte wercken met heuren redelicken soudueren, alsoo dat werck eyschen sal; met conditien dat 't voorschr. werck van menuterye metten souderen houden sal thien penninghen ende twalef greynen, sonder eenighe remedie; te verbeuren twee gouden Rijders op elck marc silvers, daerinne de faulte ghevonden zal worden.

IIII Artic 4

Item dat de voors. goudsmeden niet zullen mogen coopen noch smelten eenighe penninghen van goude ofte van silver gheacht voor billoen; dan zal een yegelijck geholden wesen de selve te leveren in onser Munte; aenghesien dat recht en hoocheyt ons toebehoort; ofte den genen die van ons weghen gecommiteert sullen wesen t voors. billoen te garderen om ghebracht ende ghelevert te worden in onser munte. Maer indien deselve goudsmeden eenighe materien ghebracht worden om daer af eenich werck van goude oft van silver ghemaect te hebben; dat sy moghen int werck stellen nae wille ende begeerte vanden ghenen die hem deselve materie leveren zal en dat op de keur ende boete als voors. is.

V Ibidem Artic 5

Sy sullen oock moghen ghebruycken van fynenen goude om te vergulden in haer ambacht sonder begrijp.

VI Ibidem Artic 6

Ende alsoo de goudsmeden in andere Landen niet en moghen smelten, souderen, noch vergulden eenighe gouden penninghen op de poene van een gouden Reael op elck stuck gouds, dat sy alsoo ghesoudeert, ghesmolten, ofte vergult souden hebben: sullen insghelick de goudsmeden in Friesland gheen gouden penninghen mogen souderen ofte vergulden, by poene als boven.

VII Ibidem Artic 7

Item wy willen dat onsen Stadholder ende Ghedeputeerden een patroon van een marck ghewicht Trois doen houden ende bewaren byden ghenen so hen goetduncken sal; ende dat alle de goudsmeden in Friesland ghehouden sullen wesen heur ghewichten te ijcken ende adjousteren metten selven patroon. Ende indien datter eenighe faulten inne bevonden worden, sullen die

delinquanten elc misbeuren ende vallen inde poene van vijftich Carolusguldens, soo dicke ende menichwerve, als sy daer af achterhaelt ende verwonnen sullen worden.

VIII Ibidem Artic 8

Wy willen oock dat die voors. Stadhouder ende *Ghedeputeerden* in Friesland binnen den selven Lande eenen ghesworenen keurmeester ordonneren; de welke allerhande werck het welck by den goudsmeden gemaect sal worden soo dicwijls alst hem by onsen voors. Stadhouder ende *Ghedeputeerden* bevolen oft als hy by iemanden daeromme versocht sal worden sal moeten steken ende keuren; mits daer af nemende redelijck salaris sulcx als hem by onsen voors. Stadhouder ende *Ghedeputeerden* toeghetaxeert sal worden. Ende sal wt hem selven sulcx oock moghen doen so menichmael alst hem believen sal. Endt degene vande goudsmeden die bevonden sullen worden goudt ofte silver anders dann voor verclaert staet ghewracht te hebben, de selve sullen verbeuren die poenen boven verhaelt.

IX Nieuwe ordonnantie

Ende zal de voors. Overste-keurmeester de wercken die hy ghevonden zal hebben wel ende nae 'd' Ordonnantie ghemaect te zijn, gheholden weesen met sijn merck te teekenen beneffens die teekenen dewelcke de meesters vande wercken gheholden zijn op de wercken te stellen.

X Vt Supra

Sal ooc voors. Overste keurmeester in yder stadt alwaer drye ofte meer goudsmeden zijn, een onder-keurmeester moghen stellen om costen te vermyden ende ten eynde niet van noode zy telckens na den Oversten keurmeester te reysen. De welke Onder-keurmeesters gheholden zullen wesen de wercken behoorlijcken ghemaect te teekenen als van d'Overste-keurmeester is verhaelt ende om 't selve alles ghetrouwelijck na te comen doen den eed in handen vanden Oversten keurmeester.

XI Vt supra

Ende daer niet meer dan een ofte twee goudsmeden in een stadt ofte vleckte woonen; sal 't werck der selver goudsmeden ghekeurt ende gheteekent moghen worden by den keur-meester vande naeste stad.

XII Vt supra

Ende soo die Onder-keurmeester niemant en sullen hebben, die hen zoude moghen keuren dan die Overste keurmeester, die altijd daeromme niet sal moghen reysen ende vaceren; sullen twee van de goudsmeden onder hun sittende den selven Onder-keurmeester moghen keuren. Ende indien sy eenichsins twistich worden, zal sulcx byden Overste keurmeester ghericht worden; ende de ghene bevonden sal worden qualijcken ghekeurt te hebben zal vervallen in de boete de welke ghestelt is teghens die ghene die het werck teghen d' ordonnantie ghemaect zal hebben.

XIII Placcat vanden viii martij 1529

Item de voors. goudsmeden zullen oock schuldich wesen elck een besunder teecken ofte merck te hebben, daermede sy alle het werck by hun gemaect; zullen teekenen ofte mercken, *benefens het merck van de Stadt ende het Jaer daerinnen het werck ghemaect is.*

Ende op dat daerinne gheen frauden en gheschien ende men altijd zal moghen weten by welke goudsmit eenich werck ghemaect zal wesen; zullen ghehouden zijn het selve merck te brengen by den Oversten keurmeester voors. ende aldaer drucken of op koper of andere metael munten; ende dat by poene van vijftich carolusguldens te verbeuren byden ghenen die hierinne ghebreckelijck bevonden zal worden.

Dan 't welke al oock wel en ghetrouwelijck te doen de voors. Overste-keurmeester gehou-

den wordt den behoorlijcken eed te doene in handen van onse voors. Stadholder ende *Ghedeputeerden* in Friesland die wy daertoe committeren.

XIII Ibidem artic 10

Voorder aengaende de Juwelieren ende andere personen die hen ghenereeren ende onderwinden te vercoopen silverwerck, gordels, riemen en andere juweelen van goude en van silver, die selve en sullen geen silverwerck noch andere juweelen moghen vercoopen, sy en zijn van goede goude en silver sulcx als den goudsmeden in des ordonnantie gheordonneert is. Ende indien sy bevonden worden onder hen te hebbene eenich silverwerck ofte juweelen vanden oude Poinchoene, soo sullen sy in dien ghevalle ghehouden zijn hetselve te vercoopen nae hun weerden ende daerof te adverteren die ghenen diese sullen coopen op die poene ende boete hier boven verclaert.

XV Ibidem art. 11.

Ende ten eynde dat op voors. poenen ende breucken scherper opsicht ende regard ghenomen worde, hebben geordonneert dat de selve poenen en breucken in dryene ghedeelt ende van dien d'een derdendeel tot profijt van ons, d'ander derdendeel tot profijt van den keurmeester ende het derdendeel tot profijt van den aenbrengher coemen ende gheemployeert sullen worden.

XVI Nieuwe ordonnantie

Ende op dat goede meesters van goldsmeden in onsen Lande van Friesland bevonden moghen worden, is gheordonneert dat niemand tot den selve ambachte als meester zal toegelaten worden; ten zij de selve by twee van d'oldste vanden ambachte ghekent ende gheoordeelt worde, dese nabeschreven Meesterlijcke wercken daermede sijn preuwe doen zal. Wel ende oprecht als dat behoort ghemaect te hebben; te wesen een golden Rijnck met eenen steen daerin wel ghesett ende aen beyden syden inewaerts ghesneden nede met diversche coleuren gheamailleert.

Ten anderen eenen cleenen seghel wel costelijck innenwaerts ghesneden, ten minsten vande grootte van eenen stuyver; ende ten derden ende lesten 't corpus van eenen Croes oft Beker met eenen band daeromme wel costelijck ghedreven sondermeer.

Welverstaende dat die van den ambachte ghehouden sullen wesen alle den ghenen die heur proeve doen zullen om tot den ambachte toegelaten ende ontfanghen te moghen worden, indien sy onvermogen zijn ofte de materialen van silver ende amailleer-glas mitsgaders 'd instrumenten tot de proeve dienende niet en hadden; de selve tot costen vanden ambacht te beschikken, sonder gheld ofte profijt daarvan te nemen; ten ware dat de vanden ambachte het silver en gold mede moeten administreren ende profiteren het fatsoen van 't ghemaecte werck.

XVII Nieuwe ordonnantie

Dat die proeven sullen worden opghenomen by den Oldsten vanden gilde ter praesentie ende overstaen vande magistraten vande respectieve plaetsen.

Bron: Gilles van den Rade, *Statuten, ordonnantien ende costumen van Frieslandt*, 280-287.

Bijlage v
Besluit van de gereformeerde kerkeraad betreffende gealimenteerden in
Bolsward (1652)

Acte bij volle vergaderinge des kerckeraets geapprobeert & goed gefonden om deselve open-
 lijk voorgelesen te worden in de proefpredicatie den 6 9ber ano 1652.

Alsoo door dese langduerige duiere tijdt, slappe neringe, & algemene cranckheden de armoede
 gelijk in andere plaetsen soo oock in dese stadt, & en in dese onse gemeente daegelijks meer-
 der & groter wordt, soo dat het getal van de noodlidende ledematen soo ver wordt vermenich-
 fuldicht dat onse kercke arme buidel daer mede ter uitersten is beswaerd, & alsoo men bij er-
 vaerenheijt bespuert dat verscheidenen arme luiden haer naeuwlijcks voorhaest als ledematen in
 de gemeente laeten aennemen of versoeken terstont de aelmoesen te genieten & of de weecklij-
 cke bedieninge of bedieninge der diaconen gestelt te worden, 't welck indien het voorl.

Alsoo wierde gedult, soude merckelijck kunnen strecken tot een onverdraegelijcke belastin-
 ge onser diaconie & tot een aperte duere, dat Christus van sommige soude gefolgt worden mede
 om het broodt des lichaems als der ziele.

Soo is het dat die verschr. Kerckeraedt sorge draegende voor den welstant deser gemente &
 diaconie eenparichlijck hebben nodich gefonden & besloten & dat in confomiteit & nae het
 exempel van sommige naebueringe goede gemeinten, dat voortaan niemant sich nae desen mochte
 in de gemeente begeven, sal worden toegelaeten of aengenomen tot de weckelijckse bedie-
 ninge der aelmoesen bij de diaconen voor dat sij twee jaeren een lidtmaet der gemeente sij ge-
 weest, ten vinde dat alsoo onse arme buidel te beter sufficient blive om die grote menigte van die
 alrede verarmde ledematen te kunnen nae eisch van ieders noodt helpen: waer toe de eerwaarde
 gemeente sal gelieven altijdt door liberaele aelmoesen de goede milde handt te bieden.

Bron: Tresoar, NT 246 N.H.G. Bolsward, inv.nr. 3.

Bijlage VI

**Overzicht van de toetsing van het gehalte van door de muntmeester-generaal
te 's-Gravenhage toegezonden keurnaalden door de deken en overlieden van
het Amsterdamse goud- en zilversmedengilde (1663)**

Memori van soo wel groote als klijne Staelen te weete om beter te seggen Deeken en Gewooren als werkbaes staelen haer innerlijck deught ofte gehalt als volgt voor eerst

De Staelen dan van Ao 1604 ons toegesonde vande Generaele meesters

		penin graijn		penin grain	
geassayeert	de groote keur	11 : 3	noch eens	11 : 4	geassayeert
int jaer 1651	de klijne keur	10 : 15	de selve	10 : 15 1/4	int jaer 1663

De Staelen van Ao 1631 ons toegesonde vande Generaele meesters

		penin graijn		penin graijn		penin graijn	
geassaijeert	de groote keur	11 : 4 1/2	noch eens	11 : 3	ten derde	11 : 2 1/2	dese laeste
int jaer 1651					mael		
	de klijne keur	10 : 16	de selven	10 : 15		10 : 14	int jaer 1663

De Staelen van Ao 1651 ons toegesonde vande Generaele Meesters

		penin graijn		penin grain	
geassaijeert	de groote keur	11 : 4 7/8	den selve	11 : 2 1/2	geassaijeert
int jaer 1651	de klijne keur	10 : 16	noch eens	10 : 14	int jaer 1663

Bron: Stads Archief Amsterdam, Archief 5028 Archief van burgemeesters, inv.nr. 519. Rekesten van gilden.

Bijlage VII

**Akte waarin het edelsmedengilde van Bolsward verklaart dat Jan Jacobs
Munnickhuys (Voet nr. 46) uit gratie is aangenomen (1662)**

Copia extract uyt het goldsmidts gildeboek binnen Bolswart.

‘Gratie’

Op huyden den 28^e july 1662 sijn ten huysse van Dije Douma gecompareert de burgemr Sijbe Doeckes als olderman benefens de gildebroeders vant samentlijke goldtsmidts gildt over ’t versoeck van Jacob Jansen als vader en wettige voorstander van sijn soon Jan Jacobs omme tot meester vant Goldtsmidts Gildt gemaect te worden door gratie & dat na voorgaende resolutie te weeten dat hij voor comende quade woorden & calumnien het gildt aengedaen, de gehele onkosten die voormaels geschiet sijn & tegenwoordich noch geschieden over dese vergadering & noch daer te boven ’t negentich golt gls van acht & twintich strs ’t stuck benefens ’t Gilds gerechticheyt ’t welcke alles geschiet sijnde, sal alsdan voor meester aengenomen worden mids aldochdaer voor te geven een eerlijcke & goede maeltijt gelijk de voorgaende Gildebroeders gegeven hebben ten huysse van Dije Douma & sullen de penningen bovengenoemt de facto ten profijtte vant Gildt gegeven worden, sonder dat iemant daer iets sal van genieten, maer sal sulcx ten profijtte vant Gildt blieven.

Oorconde mijn handen benefens de handen van de olderman & samentl gildebroeders onderstonde

Jacob Jansen, Jan Jacobs Munnckhuys, Sijbe Doeckes, F. Riemersma, Jacob Bauckes, Frans Baarda, Folckert Rochus, Jan Annis, Pijter Jansen, A. Riemersma, C. Baardt, F. Foppes Inthiema & J. Diependal.

Naer gedaen collatie is dese (is desen) met de principale acte bevonden te accorderen.
In kennisse van mij onderschr den 27 octob 1662.

Dese copia acte is nader gecollationeert in kennisse van mij praesiderende burgmr benefens Dirck Tjalckes Gerckema clerq van de secretaris Siersema des 27 juni 1663.

F(loris) F(loris) Postumus

1663

D. Tjalckes

Gercama

1663

Bron: Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 17-117v.

Bijlage VIII
Specificatie van herbergier Dije Douma voor kistenmaker Jacob Jansen,
8 oktober 1662

Veritas

1	1662 den 3 ^e juni hebben Jacob Jansen met zijn soon Jan Jacobs verteert van halftonnen hollants bier en 5 mingelen wijn, 3 kannen bier ende voor 36 strs, forijnis toe back ende pijpen bij het goudsmidts gilde is te ... met de schollen?	16-6-0
	(in de marge: werden geaccepteert)	
2	den 13 dito Frans Baerda, Fonger Inthema en Claes Baerda sampt Aerjan Riemersma verteert 39 mingelen bier en 4 mingelen wijn.	5-18-0
	(in de marge: nihil)	
3	den selve dito noch gehaelt 21 kannen bier over de ...satie vant gereetschap	4-4-0
	in de marge: geaccepteert)	
4	den 17 dito verteert 4 mingelen bier bij Folckert Roches	0-8-0
5	den 24 dito hebben Frans Baerda en Jacob Baukes, Fockert Roches, ClaesBaerda, Aerjan Riemersma en Fonger Inthema, Frans Riemersma verteert 17 minglens hoog-lante wijn en 36 minglens bier bij haer olderman Sijbe Doeckes	3-16-0
	(in de marge: nihil)	
6	dito heeft Jan Jacobs in huis laten haelen 4 kannen bier	0-16-0
7	den 26 dito in zijn huis laten haelen een canne bier	0-4-0
	(in de marge: accepteert)	
8	dito Fonger en Claes noch verteert acht minglens bier	0-16-0
	(in de marge: nihil)	
9	den 29 dito Aerjan en Claes Baerd 6 minglens bier	0-12-0
10	den 1 juli Aerjan en Claes Baerd en Sierck 34 minglens bier en 4 minglens wijn	5-8-10
11	den 2 dito Claes en Frans Baerda 3 minglens bier	0-6-0
12	dito Aerjan Riemersma 9 minglen bier	0-18-0
13	self ditto Frans Baerda, Claes Baerd en Aerjan Riemersma 11 mingelen bier	1-2-0

14 den selven dito Jan Jacobs laten haelen 2 kannen bier (in de marge: accepteert)	0-8-0
15 den 3 juli Claes en Frans Baerda 8 minglens bier (in de marge: nihil)	<u>0-16-0</u> 51-18-0
f. 126v.	
16 1662 den 4 juli hebben het goutsmidts gildt in t generael verteert 51 kannen bier en 25 minglens hooglantse wijn en 3 minglens brandewijn met het ontbijt	28-14-0
17 den 5 dito Frans Baerda en Claes Baerda sampt Aerjan Riemersma verteert 6 minglens absint wijn (in de marge: nihil...)	3-0-0
18 den 7 dito Fungeri en Claes aen wijn en bier	4-4-0
19 den 8 juli hebben het goutsmidts gildt int generael verteert met haer olderman Sijbe Doeckes 26 minglens lagouse wijn en 4 minglens met suiker ..nebacken Ende 40 cannen bier. Alles over het opnemen van Jan Jacobs proeff.	24-0-0
20 den 28 juli verteert 42 kannen bier bij het opneemen van de proeff (in de marge: werden accepteert)	8-8-0
21 den 13 augusti Jacob Jansen met Frans Baerda en Jacob Baukes verteert 6 minglens bier	0-12-0
22 den 17 augusti verteert een tonnen 8 gunder? bier en een half [...]lagouse wijn over de maeltijt is te saemen met de ferijnis toe back en [...] (in de marge: daer sijn maer 28 personen op last [...])	37-0-0
23 den selve dito aen de maeltijt van 36 personen een ider persoon een gulden aen de maeltijt verteert is te saemen	36-0-0 142-12-0 <u>51-18-0</u> 194-10-0

Collationeert uijt Dije Douma rekenboeck is desen daermede voor soo wel t geextraheert gaet
bevonden accordeeren in kennise van mij secretaris Siersema.

6 8ber 1662

Bron: Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 59, f. 126-126v.

Bijlage IX

Goud en zilver in het sterfhuys van notaris Hylario Hijlkema, 29 april 1670

Silverwerck

1 grote silveren drie pegels croes getekent *H:D:H & R:R:B*
 1 silv troukistie met 2 gouden ringen silv mes hecht beneffens 1 crusaet 't weeskint Douwe Hijl-
 cama van sijn bestevaders vrou Trijntie Foppes besproken en gelegateert
 1 grote silveren cop getekent met *H:D:H & R:R:B*
 noch een silveren cop getekent met *H:D:H*
 1 silveren beker groot 1 half mengen en getekent *Riemke Regnerus Bruynsma*
 1 silveren soutvat
 1 silv boeki
 8 silv lepels getekent *H:D:H & [...]*
 1 silver lepel getekent met [...]
 1 silver lepeltie getekent met *Dominicus Hylcama*
 1 silv kinder lepeltie
 1 brandewijns croeske getekent *H:D:H*
 1 brandewijns croeske
 1 silv [...] getekent *Hilarius Hijlcama*
 1 hoorn lepeltie met silv beslagh
 1 silv tandstoker
 2 silv vingerhoeden
 1 silv tas hoorntie
 1 borsteltie met silv beslagh
 1 floit met silv beslagh
 1 silv kettingh
 1 peertie aan de tas
 1 silveren tas cnoop
 1 sijden onderriem met silv beslagh
 1 haeck met een kettingh daeraen 1 silv cooker met 1 silv hechten mes, met een scheer met silv
 beslagh en 1 haeck getekent *Pijttie Bruinsma* de coker *H:H:H* t hecht *Trijntie Bruinsma*
 1 witte canne met 1 silv lidt getekent *H:D:H & R:R:B*
 1 wijncantie met 1 silv lidt getekent met *H:D:H notaris publ & Riemke Bruinsma*
 1 cam met silv ringen
 een bijbel in sexto met silv beslagh getekent *Pijttie Bruinsma*
 een testament in quarto met silv belagh
 1 clein testament met silv haecken getekent met *H:D: Hijlcama*
 1 clein psalm boeckie met silv beslagh getekent met *P:B:*
 1 psalm boeckie met silv kniperkis t weeskint Douwe Hijlcama toebehorende
 36 silv cnoopen
 41 silv cnoopen
 31 silveren cnoopen
 noch 14 silveren cnoopen
 1 silveren haeck geekent *Riemke Bruinsma* 2 kettings met 1 silv coker d op 2 silveren messen
 getekent *P:B:* 1 silv haeck getekent *Pijttie Bruinsma* met 1 silv ketting met 1 bos mesken sleutels
 1 sijden onderriem met silv beslagh
 2 gouden stucken t weeskint Trijntje Hijlcama toebehorende
 2 cleine diamanten soo aengegeven
 1 silv hechten mes t weeskint Douwe Hijlcama toebehorende

Silverwerck in deselve cas

2 geborduerde buidelen

een silver troukistie met 10 gouden ringen onder deselve een diamant ringh beneffens noch 1 gouden ringh t weekint Trijntie Hijlcama toebehorende, sampt [...] gouden kettings, een verguld stuck gemunt gelt in dato 1549 geslagen, een gouden stuck gemunt gelt in dato [1]609 geslagen genoempt *moneta argenta ordinum frisie*, twe dubbelde gouden Elisabetten en beneffens een gouden striken aende ooren alles int kistie besloten

2 gouden haernaelden

1 silver gemunt stuck gelt *Frederikus Dux*

noch 1 silver gemunt stuck gelt

1 silv emmerke

1 silv stoofke

1 silv stoeltie

1 silv oorijser

1 silv gatties panne

1 silv hoeper

2 silv snuiterties

1 silv rinkelbel

1 silv pannekoekspan

1 silv strijck ijserke

1 silv scheerke

1 silv candelaertie

1 silv helbaerd

1 silv brandertie

1 silv kettingh

[...]

1 silv beker swaer 22 $\frac{3}{4}$ loot getekent *Hilarius Hijlcama & Riemke Bruinsma 1667* door vaders versterff compt dese tot erf

9 silveren lepels swaer 7 $\frac{1}{8}$ loodt getekent *Douwwe Hijlcama*, d'2 met *H:D:*

1 silv lepel getekent [...] 1 silv cop getekent *H:D:H & R:R:B*

1 silv troukistie getekent *Douwwe Hijlcama*

1 silv hecht getekent *Douwwe Hijlcama*

1 gouden hant trouwringh

1 [...]ringh

1 gouden [...]

1 silveren troukistie sonder letters

1 bondel sil knoopen swaer 2 $\frac{5}{4}$ lood

1 scheerke met silveren beugels

1 boekien met silveren knipperkes

1 testament met silveren beslagh

1 kam met silv schulpkes

1 roosringh

1 ringh met 7 steenen

1 punt dijemant ringh

1 gouden haernaeldt

2 stein ringen

1 tercoisringh

1 swarte stock met silv getekent *H:D:H*

1 rottingh met silver getekent *H:D Hijlkema*

1 silv hechten mes getekent *Hijlcke Douwes Hijlcema den 5^e april*

Bijlage x

Brief van Pieter Pietersen Horrius jr. aan zijn vader Pieter Pietersen Horrius
(Voet nr. 55)

Copia

Vader.

Ik heb voor lange tijt U Ed. Al verbloemt ges[chreven P.S.] wegens het schiphuis, daar moet U Ed. niet van weeten om dat gij mij daar niet regt van antw. Ik sal 't U openbaren. Als ik van Tichelaars draij afkoomen ik gaan soo na 't schiphuis, eer ik daar aan de deur toe kom soo omtrent twee a drie treed nog voor toe, heb ik doe in de planken van 't schiphuis en kruis met een spijker gemaakt, aldaar lijk neffens het kruis een voet twee a drie van de planken af na het Bolwerk, daar ligt nog een brave stuiver waar over ik ongerust ben, dat daar mogte weg koomen en ik mij daar niet op verlate. Sag ik derhalven geern dat U Ed. daar bij nagt met een leppe heen ging en haalde dat daar weg. Het is in dat kleine holtten vat, daar wij ons henne eeten in gehat hebben. Niet dieper als een half of ten hoogsten een voet onder de grond. Dat kunt gij op secure wijze doen en moet U Ed. mij schrijven op een sedeltje apart hoe veel daar was en of gij het secur hebt gekreegen en of desen veilig in U: handen is gekomen. Als gij 't al krijgt soo weet ik op 25 gl na wel, wat er is, dog U Ed. moet 't mij schrijven en eer verwagte ik hier geen bescheid op, eer gij 't hebt en dan verwachte ik het ook gelijk En hebt gij het so kunt gij het na geraden al aan gold vewisselen, om de kleinigheits halven. En als gij het aan ducaten hebt, soo kunnen wij sien om het op een of andere wijze heimelijk tot Hamburg te krijgen in een broek of hemdrok benait en dan soo met een pakie hier toe geschikt.

Ik belove U als ik het heb dat ik het wel bewaren sal en U Ed. helpen soo lang ik kan, met Gods hulp, en op dat geld maak ik ook staat op uit vrijen, want als ik niet meer krijg als die 300 gls, soo ging het huwelijk ook niet aan dewijls sij gans meer heeft, versoeke u dat gij 't hoe eer hoe liever int werk stelt om te krijgen.

Was getekent P: Horreus
Hamburg 1 september 1733

Boven de missive stonde,
ik verwagte soo menigmaal als gij schrijft een apart lettertie daar over er bij, want ik almeel daar niet van schrijven kan, om geen oog te geven dog sulks verwagte ik van u in alle brijven en so ik U. Ed. nog meer mag schrijven, soo moet gij mij schrijven op wat manier ik 't U Ed. best te krijge.

Opschrift

Monsr. P: Horreus vroedsman tot Bolswart.

Bron: Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 425.

Bijlage XI

Brief van Pieter Pietersen Horrius jr. aan zijn vader en moeder

Copia missive

Hamburg, den 5^e janrij 1734

Seer veel geagte vader en moeder,

Ik ben seer ongerust dat ik in de tijt van vijf a ses weeken niet eens tijding van U Ed. veel be-
minde handen krijge te sien, daar ik U Ed. den 11^e xber 1733 al heb geschreeven waar in ik nog
een brijf aan Gerben Lantinga hadde ingelegt en aan beide sijden daar in versogt om met den
eersten antwoord te mogen ontvangen, het welk tot nu toe nog niet is geschiet. Daarom versoek
nu dat gij mij dog uit de ongerustheit wilt helpen en mij met den aldereersten te schrijven en op
alles te antwoorden dewijlle ik niet weete wat k van U Ed. gesontheit denken sal en ten anderen
twijffele ik of de brijf wel mag beseglt zijn, om dat gij niet hebt geantwoort. Soo 't nu mogte zijn
dat U ed. bij t ontvangen deses al een onder weegen mogte hebben, soo sal ik U ed. daarop eerst
weder antwoorden en soo sulx bij 't ontvangen deses nog niet is geschiet, soo verwagte sulcx
met de eerste post. Hier verlate ik mij op. Vorders wense ik U ed. beide en alle goede vrienden
alle bedenkenlijke heil en zegen des Heeren in dit nieuwe jaar en dat wij het eindigen van het
oude jaar moogen afleggen alle onse sondige raadslaagen en quade ondernemengen.

En in dit nieuwe jaar moogen aanvangen met eenen nieuwen lust en nieuwe ijver om den
Heere te dienen, sijne geboden te onderhouden en alles te doen wat hem wel behagelijk mag zijn.
U ed. van alle goede vrinden hartelijk gegroet, gelijk gij ook van mij op het aldertederste word
gegroet. Ik ben en sal blijven altoos.

U ed. onderdanige en getrouwe zoon getekent P: Horreus

Onder stonde: ... verwachte ten allerlangsten den 19de antwoord in Hamburg.

Opschrift: Monsr. P: Horreus vroetsman en mr. Silversmit
Bolswart
Franci Zwol

Bron: Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 1, f. 427.

Bijlage XII
Afslag van de Friese jaarletter P (1623)

Afb. 47 Beker met het meesterteken van Frans Jansen, (Voet nr. 616), en het stadskeur Sneek en de jaarletter P (1623) © 2016. Image copyright The Metropolitan Museum of Art/Art Resource/Scala, Florence.

Bijlage XIII Gewicht- en gehalten systemen

Troois gewicht

1 pond Troois	= 2 Mark	= 492,168 gram
1 Mark Troois	= 8 Once	= 246,084 gram
1 Once Troois	= 2 Lood	= 30,760 gram
1 Lood Troois	= 10 Engels	= 15,380 gram
1 Engels Troois	= 32 Aas	= 1,538 gram
1 Aas Troois	=	= 0,048 gram

Zilvergehalte uitgedrukt in penningen

12 penningen	= 1000/000
11 penningen	= 916,667/000
10 penningen	= 833,333
9 penningen	= 750/000
8 penningen	= 666,667/000
7 penningen	= 583,333/000
6 penningen	= 500/000
5 penningen	= 416,667/000
4 penningen	= 333,333/000
3 penningen	= 250/000
2 penningen	= 166,667/000
1 penning	= 83,333/000
1 penning	= 24 grein
1 karaat	= 12 grein

Voorbeelden van grein omgerekend in duizendsten

12 grein	= 41,667/000
11 grein	= 38,194/000
10 grein	= 34,722/000
9 grein	= 31,250/000
8 grein	= 27,778/000
7 grein	= 24,305/000
6 grein	= 20,833/000
5 grein	= 17,361/000
4 grein	= 13,889/000
3 grein	= 10,416/000
2 grein	= 6,944/000
1 grein	= 3,472/000

Bron: Gans, *Goud- en zilvermerken van Voet*, 193-194.

Tabellen en grafieken

TABEL 1.II NEVENFUNCTIES VAN EDELSMEDEN BOLSWARD (1600-1720)

Voet	Edelsmid	Nevenfunctie
11	Jan Stoffels	
12	Meeuwis Jacobs	Slager
13	Lucas Cock	
14	Douwe Menten	Duiveluitbanner
15	Heercke Heerckes	Raadsman/aedil
16	Reinder Simons	
17	Claes Wopckes	
19	Meye Poppes	
20	Gerrit Hendricks	Burgemeester/handelaar in stoffen
21	Fekke Wines	
22	Sjoerd Holles	
23	Sytse Tiaertds	Handelaar in stoffen
25	Pieter Intjes	
26	Claes Fransen Baardt	Schrijver van een compagnie ruiters
27	Taeke Lolles	
28	Botte Sents	
29	Holle Sjoerds	
30	Douwe Pieters	
31	Jan Sjoerds/Sweerts	Gemeensman/vroedschap/raadsman
32	Folkert Rochus	Burgemeester/ouderling/diaken/vroedschap/postmeester van de turf/ gemeensman/ collecteur van de kerke croon op de ingebrouwen bieren/voogd van het Sint Anthonygasthuis/herbergier
33	Frans Arians Riemersma	Burgemeester/rekenmeester van Friesland/ontvanger van de Broerekerk/ ontvanger van de Oeegclooster landhuren/gecommiteerde ten Landdage/ ontvanger van de Trekwegtollen
35	Jacob Tobias	
36	Lolle Jeltas	Collecteur van de kerke croon/vetweider
37	Anne Heerckes Jorna	Burgemeester/ontvanger van de florenen/diaken/ouderling/vroedschap/vetweider/koopman/voogd van het Sint Anthonygasthuis/schrijver van een compagnie voor 1657/volmacht ten Landdage/olderman van het Schippersgilde/commissaris in 1673 in revieszaak Hof van Friesland/ontvanger van de stadsflorenen
38	Frans Rienks Baardt	Lakenkoopman
39	Pieter Jansen Poelgeest	Vroedschap/pachter van de vijf speciën/luitenant/raadsman

Voet	Edelsmid	Nevenfunctie
40	Jacob Baukes Abbema	Gemeensman/collecteur van turf, brandhout, 56 ^e penning en oortjesgeld /vroedschap/collecteur vijf speciën/collecteur bestiaal
41	Arian Fransen Riemersma	Vaandrig/kapitein van een regiment/collecteur van de kerke croon
42	Claes Fransen Baardt	Schrijver van een compagnie ruiters
43	Jan Annes Jorna	Kerkvoogd/ontvanger diaconie
44	Fonger Foppes Inthema	Gemeensman
45	Rienk Fransen Baardt	Herbergier
46	Jan Jacob Munnickhuys	Vroedschap/collecteur van de brandewijnen/Burgemeester
47	Ids Douwes Rispens	
48	Epke Meies Enga	
49	Jan Jansen Olthoff	Vroedschap/ collecteur van de grote & kleine impositie van turf en brandhout/voogd van het Broereklooster
50	Claes Clasen Balck	Keurmeester-generaal van het goud en zilver/collecteur van het zoutgeld/ vroedschap/ontvanger van de armvoogdij/collecteur van het floeren/collator van het Houckamaleen/ Voogden van het Sint Anthony Gasthuis
51	Cleis Jans Hoorn	Vaandrig/vroedschap
52	Harcke Clasen Baardt	
53	Meie Epkes Enga	Vroedschap
54	Pieter Pietersen Horrius	Vaandrig/vroedschap
55	Gerrit Willem Pierkens	
56	Marten Martens Agema	Korporaal/ opschrijver van de trekwegtollen van Bolsward tot Pijphorne
57	Frans Lous Machet	Vroedschap/schrijver van een compagnie ruiters/ontvanger van de 5 speciën/ pachter van de trekweg tollen van Bolsward aen Pijphorne/rentmeester van het Weeshuis
58	Tobias van Velsen	Vroedschap/winkelier in verf/volmacht ten Landdage

TABEL I.III NEVENFUNCTIES VAN EDELSMEDEN IN LEEUWARDEN (1500-1700)

Voet	Edelsmid	Nevenfunctie
325	Ysbrand Pruijt	Waardijn van de munt
326	Jan Wichers Onnema	Burgemeester 1518-1528/schepen 1514-1525
329	Johannes Jans	Essayeur 1527-1530/weesvoogd/gemeensman 1547-1548
330	Jacob Ysbrands	IJzersnijder van de munt
331	Hendrik Pieters	Schepen 1532/gemeensman 1542/weesvoogd 1542
333	Wieger Jans	Weesvoogd/gemeensman 1550-1570
336	Pieter Pieters	Schepen/burgemeester
340	Gysbert Clos	Weesvoogd
341	Albert Jacobs Canter	Gemeensman 1550-1560/raadsman/schepen 1555-1559/burgemeester 1567-1573/ weesvoogd
342	Cornelis Floris	Weesvoogd
345	Jelle Jans	Weesvoogd

Voet	Edelsmid	Nevenfunctie
348	Timon Peters	Weesvoogd, raadsman 1570, schepen/1571-1576/gemeensman 1572-1573
350	Frans Peters	Weesvoogd
356	Leenert Dankerts	Weesvoogd
359	Jacob Dircks de Valck	Schepen 1583-1620/burgemeester 1587/gemeensman 1582-1621,
367	Hendrick Koops	Keurmeester-generaal
369	Dirck Jans	Waardijn van de munt 1601
370	Frederick Fredericks	Waardijn van de munt 1598
380	Alger Hotses	Herbergier
382	Harmen Jans Bruijnsvelt	Keurmeester-generaal 1610-1629,
383	Willem Wilckes Homsbot	Wagenmenner van het Landschap 1650
384	Cornelis Cornelis Roos	Stadsrentmeester 1635
385	Jan Melchers Oostervelt	Ijzersnijder van de munt 1623/waardijn van de munt 1639/hopman 1629/ gemeensman 1635-1653/vroedsman 1657-1667/schepen 1637-1667
387	Harmen Dircks	Vaandrig 1620, schepen 1621-1624, gemeensman 1625-1635, stadsbouwmeester 1626-1629, burgemeester 1631-1634
389	Feye Joostes	Keurmeester-generaal 1629-1651/essayeur van de Munt
390	Pieter Johannes Langweer	Graveur
395	Jan Gerrits	Essayeur van de Munt 1630-1631
399	Eelcke Wyntjes	Keurmeester-generaal 1651-1652
402	Johannes Bruijnsvelt	Graveur
403	Harmen Jacobs Raapsvelt	Vaandrig 1645/hopman 1657/schepen 1659-1662/keurmeester-generaal 1652-1670
404	Samuel Wibes Sickma	Soldaat onder kapitein Sixma 1648
405	Wyntje B. van Asten	Vroedsman 1657-1576/marktmeester 1676-1690
406	Augustinus Bruijnsvelt	Vaandrig 1647
409	Thomas L. van Asperen	Ijzer/stempelsnijder van de munt 1646
410	Hildebrand Brongersma	Ijzer/stempelsnijder van de munt 1657/vaandrig 1657-1659/hopman 1660-1663/ burgemeester 1664-1668
412	Homme Dircks Goltzma	Schepen 1671-1672
414	Tjepke Jans	Smid
415	Pieter Mathijssen Faber	Collecteur officiën/keurmeester-generaal 1670
417	Wybrandus L. Jeltema	Stempelsnijder 1671
418	Rombertus Salverda	Marktmeester
420	Tjeerd van der Lely	Handelaar in schilderijen
421	Johannes Jans	Essayeur van de munt 1676
423	Matthias Siderius	Essayeur van de munt 1672/stempelsnijder 1674
425	Nicolaas Mensma	Stempelsnijder van de munt
427	Pieter Hendriks Dortsman	Vaandrig 1690/vroedschap 1695-1700
429	Rembartus de Visscher	Distillateur
437	Joost Willems Rijsbeeck	Distillateur

Voet	Edelsmid	Nevenfunctie
438	Jan Albartus Ketel	Hopman 1685/vroedschap 1689-1719/keurmeester-generaal 1694-1715
445	Cornelis Clasen Jongsma	Stempelsnijder 1696-1723/vroedschap 1707-1744/schepen 1710-1744/essayeur van de munt 1710/keurmeester-generaal 1715-1735
447	Andries Passamier	Stadsexecuteur
448	Hendrick Dortsman	Zegelsnijder 1700/stempelsnijder van de munt 1721-1752

Bron: *Merken*²

TABEL I.IV GEOGRAFISCHE HERKOMST EDELSMEDEN (1539-1807)

Voet	Edelsmid	Jaar	Herkomst	Werkzaam in
35	Jacob Tobias	1623	Emden	Bolsward
104	Gerrit Stoffels	1613	Oldamt	Dokkum
106	Jonas van Donia	1619	Groningen	Dokkum
112	Wilcke Donker	1634	Groningerland	Dokkum
113	Pieter Abrahams	1635	Goch (Kleef)	Dokkum
	Dirck van Schoolen ¹	1620	Danzig	Franeker
	Wolter Jans van Dijst ²	1622	's-Gravenhage	Franeker
176	Rogier Sapes	1628	Amsterdam	Franeker
239	Theodorus Huygen	1682	Wezel	Harlingen
	Cornelis Fransen van Ferny	1623	Bergen op Zoom	Heerenveen
280	Arnoldus Tinga	1694	Groningen	Heerenveen
771	Johannes Zacharias Holst	1704	Tarnow (Mecklenburg-Schwerin)	Huizum
	Gabriel Schreuder	1609	Kiel	Joure
344	Baltus	1539	Keulen ³	Leeuwarden
340	Gysbert Clos	1544	Oldenzaal	Leeuwarden
358	Adolf Jeronimus Holsting	1565	Keulen	Leeuwarden
375	Gerlof Rycx	1595	Deventer	Leeuwarden
552	Berend Rycx	1611	Deventer	Leeuwarden
376	Claes Thomas ⁴	1596	Haarlem	Leeuwarden
	Daniel de Roussian ⁵	1609	onbekend	Leeuwarden
395	Jan Gerrits ⁶	1623	Amsterdam	Leeuwarden
548	Jan Geerts van Gorp ⁷	1615	Delft	Leeuwarden
404	Samuel Wibes of Wubbens	1639	Emden	Leeuwarden
	Jan Nicholson ⁸	1642	Engeland	Leeuwarden

¹ Volgens het burgerboek van Franeker een 'goldtwercker'.

² Hij trouwde augustus 1615 in Leeuwarden met Grietien Arents van Braems, geboren te 's-Gravenhage en werd 'goltsmit' genoemd.

³ Deze mogelijke identificatie is gebaseerd op Tresoar, Archief Hof van Friesland inv.nr. 16689, blad 113 (1539) waarin sprake is van 'Baltis van Coelen'. Dit meesterteken B staat op de Insculpatieplaten I en II afgeslagen.

⁴ Hij is de vader van Augustinus Claesen Verbeeck (Voet nr. 620).

⁵ In HCL, gg 6, f. 102v. Hij wordt 'goudwercker' genoemd in een akte waarin hij als getuige optreedt in verband met een weddenschap over de katholieke eredienst.

⁶ *Ibidem*. Ook deze Jan Gerrits trad in bovenstaande zaak als getuige op.

⁷ Hij was een goudwerker.

⁸ Zijn beroep was zilvertrekker.

Voet	Edelsmid	Jaar	Herkomst	Werkzaam in
425	Nicolaas Mensma	1669	Amsterdam (leerling)	Leeuwarden
427	Pieter Dortsman	1671	Amsterdam (gezel)	Leeuwarden
430	Elias van der Wiere	1678	Emden	Leeuwarden
436	Eise Andeles I	1682	Amsterdam (leerling)	Leeuwarden
437	Joost Willems Rijsbeeck	1683	Groningen	Leeuwarden
441	Koenraad Willem Kock	1691	Kassel	Leeuwarden
447	Andries Passamier	1698	Haarlem	Leeuwarden
450	Harmanus Dillinck I	1706	Groningen	Leeuwarden
454	Harmanus van Roon	1711	Groningen	Leeuwarden
497	Jouke Jelgerhuis	1759	Amsterdam	Leeuwarden
504	Hendrik Dauw	1764	Frederikstadt (Holstein)	Leeuwarden
523	Lucas Oling	1774	Weener (Oost Friesland)	Leeuwarden
524	Justus van den Berg	1780	Utrecht	Leeuwarden
526	Jacob de Haas	1782	Leek	Leeuwarden
532	Omius Oomkes van Dijk	1790	Emden	Leeuwarden
552	Berend Rikkès	1611	Deventer	Leeuwarden
559	Gerrit van der Leeuw	1803	Voorburg	Leeuwarden
560	Peter Kruseman	1807	Nijmegen	Leeuwarden

Bron: *Merken*²

TABEL I.V BEROEPEN VAN DE VADERS VAN DE EDELSMEDEN IN BOLSWARD (1600-1750)

Voet	Edelsmid	Beroep vader
11	Jan Stoffels	Edelsmid
25	Pieter Intjes	Edelsmid
28	Botte Sents	Koopman in stoffen
29	Holle Sjoerds	Edelsmid
33	Frans Ariens Riemersma	Secretaris Kollumerland
37	Anne Heerckes Jorna	Edelsmid
38	Frans Rienks Baardt	Eigenerfde boer
39	Pieter Jansen Poelgeest	Gardenier
40	Jacob Baukes Abbema	Wieldraaiër
41	Arian Fransen Riemersma	Edelsmid
42	Claes Fransen Baardt	Edelsmid
43	Jan Annes Jorna	Edelsmid
44	Fonger Foppes Inthema	Koopman/herbergier
45	Rienk Fransen Baardt	Edelsmid
46	Jan Jacob Munnickhuys	Kistenmaker
47	Ids Douwes Rispen	Zuivelkoopman
48	Epke Meies Enga	Eigenerfde boer
49	Jan Jansen Olthoff	Koopman
50	Claes Clasen Balck	Koopman
51	Cleis Jans Hoorn	Herbergier/makelaar

Voet	Edelsmid	Beroep vader
52	Harcke Clasen Baardt	Edelsmid
53	Meie Epkes Enga	Edelsmid
54	Pieter Horrius	Predikant
55	Gerrit Willem Pierkens	Luitenant
57	Frans Lous Machet	Bakker
58	Tobias van Velsen	Predikant
61	Jacob Doedes	Schepen
62	Gerard van Velsen	Edelsmid

Bron: *Merken*; Tresoar, ORA Bolsward.

TABEL 1.VI BEROEPEN VAN DE VADERS VAN DE EDELSMEDEN IN LEEUWARDEN (1600-1800)

Voet	Edelsmid	Beroep vader
330	Jacob Ysbrands	Edelsmid
333	Wieger Jans	Edelsmid
351	Remeren	Edelsmid
368	Jan Jelles	Edelsmid
372	Joost Leenderts	Edelsmid
373	Meyndert Eylerts	Zijdekramer/burgemeester
379	Wyntje Eelckes	Bakker
380	Alger Hotses	Schepen/burgemeester
385	Jan Melchers Oostervelt	Edelsmid
386	Obbe Claes	Edelsmid
387	Harmen Dirks	Wapenverkoper
389	Feye Joostes	Edelsmid
391	Hessel Buwes	Edelsmid
393	Hans Christaens	Torenwachter
399	Eelcke Wyntjes	Edelsmid
405	Wyntje Berends van Asten	Edelsmid
406	Augustinus Bruijnsvelt	Edelsmid
407	Willem Jans Olthof	Handelaar in stoffen
409	Thomas Laurens van Asperen	Edelsmid
410	Hildebrand Brongersma	Secretaris van Kollum
413	Johannes Foppes Inthema	Koopman in hout/hopman
416	Johannes Pieters Langweer	Edelsmid
417	Wybrandus Lollius Jeltema	Edelsmid
420	Tjeerd Jarichs vd Lely	Edelsmid
422	Jacob Harmens Raapsvelt	Edelsmid
423	Matthias Siderius	Handelaar in ijzer
424	Frederick Jarichs vd Lely	Edelsmid
425	Nicolaas Mensma	Edelsmid
426	Claas Cornelis Jongmsma	Kistenmaker
428	Arjen Algers Mensma	Edelsmid

Voet	Edelsmid	Beroep vader
431	Laas Rintjes Benningh	Edelsmid
432	Hendrik Winsemius	Bode Hof van Friesland
433	Johannes Jans de Vos	Edelsmid
437	Joost Willems Rijsbeeck	Boekverkoper/binder
439	Anne Siderius	Handelaar in ijzer
440	Yme Ennes Jongsma	Ebbenkistenmaker
443	Bernardus Wyntjes van Asten	Edelsmid
444	Johannes van der Lely	Edelsmid
445	Cornelis Clasen Jongsma	Edelsmid
446	Hessel Sinnema	Turfdrager
448	Hendrick Dortsman	Edelsmid
451	Jacobus Jongsma	Edelsmid
452	Andele Andeles	Edelsmid
453	Bernardus Jacobus Nieubuur	Bode Gedeputeerde Staten
455	Thomas Wieland	Wijnhandelaar
457	Gosse Lieuwes Hisborda	Bode Gedeputeerde Staten
459	Bernardus Rienks Jelgerhuis	Tingieter/koffieschenker
460	Ate Scheverstein	Boekverkoper
461	Wybrandus Pierson	Lakenkoopman/dichter
462	Thomas de Ringh	Wijnhandelaar
463	Eduard Elgersma	Advocaat
466	Hans Atsma	Chirurgijn
467	Frans Stellingwerf	Bakker
468	Petrus Bernardus van Asten	Edelsmid
469	Petrus Hulshuis	Vaandrig/vroedsman/ collecteur
470	Gabynus vd Lely	Edelsmid
472	Wilhelm Fons	Schrijver in de Waag
473	Johannes Cornelis Jongsma	Edelsmid
474	Tjalling Camp	Schrijver van een compagnie
478	Jacobus Bontekoe	Kuiper
480	Harmannus Dillinck II	Edelsmid
482	Wiebe Dominicus	Luitenant
484	Frederik Sylstra	Koopman en distillateur
485	Michiel de Vrij	Koopman
486	Johannes Bernardus Jelgerhuis	Edelsmid
487	Jouke Andeles	Edelsmid
488	Johan Marcus Lentz	Bakker
489	Regnerus Elgersma	Edelsmid
490	Jan Pereboom	Koster
491	Sikke van Ommeren	Kistenmaker
492	Eise Andeles II	Conrector gymnasium
495	Klaas Riddersma	Bakker
496	Berend Storm	Kamerbewaarder
497	Jouke Jelgerhuis	Juwelier

Voet	Edelsmid	Beroep vader
499	Johannes Andringa	Bakker
500	Richaeus Elgersma II	Edelsmid
501	Jacob Boltjes	Vleeshouwer
502	Gosse Oenes Gorter	Gortmaker
507	Pieter Meeter	Roggemeter
508	Jan Antoni Karsten	Wieldraaier
509	Harmanus Wijngaarden	Hofbakker
510	Casparus Seth	Stadsexecuteur
512	Abraham Storm	Kamerbewaarder
513	Albertus Antonius Rooswinkel	Dokkumer schipper
514	Jan de Wal II	Edelsmid
516	Roelof Snoek	Timmerman
517	Hermannus Dillinck III	Edelsmid
518	Aene Feenstra	Bakker
519	Nicolaas Swalue	Verver
520	Hermanus Smeding	Koopman
521	Willem Wagenvelt	Lijndraaiersgezel
522	Bernardus Johannes Jelgerhuis	Edelsmid
529	Johannes Feddema	Glazenmaker
531	Frans Goslings Braaksma	Burgemeester
534	Pibo Elgersma II	Edelsmid
535	Harmanus Johannes Hessling	Hoedmakersgezel
537	Jacobus Doekes Smeding	Koekebakker
538	Hendrik van der Heyde	Kleermaker
540	Gerhard Heimans	Burgerhopman
545	Hendrikus de Wit	Edelsmid
546	Halbe Wouters Schut	Bakker
547	Jetse Payes	Edelsmid
551	Dirck Jacobs de Valck	Edelsmid
554	Theodorus Pas	Soldaat
556	Tiddorus Eekhoff	Kistenmaker
557	Johannes Camminga	Wolkammer
558	Andreas Rooswinkel	Edelsmid
561	Willem Lammert Schmitz	Statenbode
562	Willem Schreuder	Koffieschenker
565	Jurjen Ernst Schreuder	Gardesoldaat
566	Joseph Elkan Kahn	Koopman

Bron: *Merken*²

TABEL II.I WETTELIJKE GEHALTEN VAN HET GOUD EN ZILVER IN HOLLAND EN FRIESLAND (1502-1695)

	Holland	Friesland			
	1502	1529	1602	1603	1695
fijn goud of Ducaten-goud	23 karaat 10,5 grein (1,5 gr. remedie)	24 karaat (kwart karaat remedie)	als in het plac-caat van 1520 en 1586		
filet goud/ werkgoud/ Kroonegoud	22 karaat (3 gr. remedie)	22 karaat (kwart karaat remedie)	22 karaat (kwart karaat remedie)	22 karaat (kwart karaat remedie)	21 karaat 9 grein*
	19 karaat 3 grein (3 gr. remedie)	19 karaat (kwart karaat remedie)			
grosserye of 'grote keur'	11 denier 8 grein (1 gr. remedie) 945/000 of 941/000	11 penningen 8 grein (2 grein remedie) 945/000 of 938/000	11 penningen 8 grein (2 grein remedie) 945/000 of 938/000	11 penningen 3 grein (zonder remedie) 927/000 ⁹	11 penningen 6 grein+ 937/000
menutery of 'kleine keur'	(8 grein remedie)	10 penningen 12 grein 875/000	10 penningen 12 grein 875/000		10 penningen 12 grein^ 875/000

Bron: *Chbk* en Gans, *Goud-en zilvermerken van Voet*.

* Volgens keurmeester-generaal Ketel in 1694 in werkelijkheid niet beter dan 18, 19, 20 1/2 half karaat.

+ Volgens keurmeester-generaal Ketel in 1694 in werkelijkheid niet beter dan 10 penningen 20 grein = ca. 900/1000.

^ Volgens keurmeester-generaal Ketel in 1694 in werkelijkheid niet beter dan 10 penningen = 833/1000.

TABEL VI.I DE STADSBESTUURDERS VAN BOLSWARD IN 1664, BEROEP EN HUN KAPITAALAANSLAG IN 1672

Edelsmid	Burgmr.	Raad	Vroedschap	Beroep	Aanslag in 1672
Claes Clasen Balck sr.	*			Koopman/jurist	ovl
Aucke Iges Algra	*			Koopman/stadsecretaris	
Frans Arians Riemersma	*			Edelsmid	2.000
Duco Gellius Hemminga	*			Procureur boelgoedontvanger Wonseradeel loco-secretaris van Wonseradeel.	12.000
Floris Floris Posthumus	*			Winkelier	
Sierck Gerbens Monsma	*			Schrijver compagnie	10.000/2.000
Simon Sipckes		*		Koopman	
Siuck Cornelis Cannegieter		*		Kangieter	4.000/2.000
Gysbertus Siersma		*		Secretaris	25.000
Joost Hendricks Schenkel			*	Chirurgijn	

⁹ HCL, M 99, nr. 40, d.d. 19 april 1603. Missive van Gedeputeerde Staten aan de Magistraat van Leeuwarden met de mededeling dat grote keur afgezwakt is op 11 penningen en drie grein. Ook in *Chbk*, v, 102-103.

Edelsmid	Burgmr.	Raad	Vroed- schap	Beroep	Aanslag in 1672
Hilbrandt Remsma			*	Jurist	3.000
Epe Piers Siccama			*	Koopman	1.000 door- gehaald
Jan Pijtters			*		
Anne Heerckes Jorna			*	Edelsmid	5.000
Regenerus Bruynsma			*	Dijkgraaf Wonseradeel	6.000
Jan Sipckes			*	Oud-burgemeester	6.000
Jan Sjoerds			*	Gardenier	3.000
Gerrit Douwes Twellinga			*		2.500
Sjoerd Reins Binthiema			*	Schoenmaker	1.000
Folckert Rochus			*	Edelsmid	ovl
Heert Clasen Minsma			*	Winkelier	1.500/2.500
Dr. Phocaeus Siersma			*	Jurist	
Douwe Sybes Wijnbergh			*	Chirurgijn	3.000/1.500
Dr. Tarquinius Boelens			*	Gedeputeerde	
Wijntje Intes			*	Rentenier	
Sybrandus Heringa			*	Rentmeester	Hennaar- deradeel
Atte Siouckes Nijland			*	Houthandelaar	4.000
Fonger Foppes Inthema			*	Edelsmid	ovl
Jacob Bauckes Abbema			*	Edelsmid	ovl
Goris Heerckes Buma			*	Koopman	5.000/1.000
Oene Feyckes			*	Hopman	3.000/1.000
Tiamcke Ipes Wittinga			*	Apotheker	3.000/1.000
Sierck Siercks Meylema			*	Apotheker	

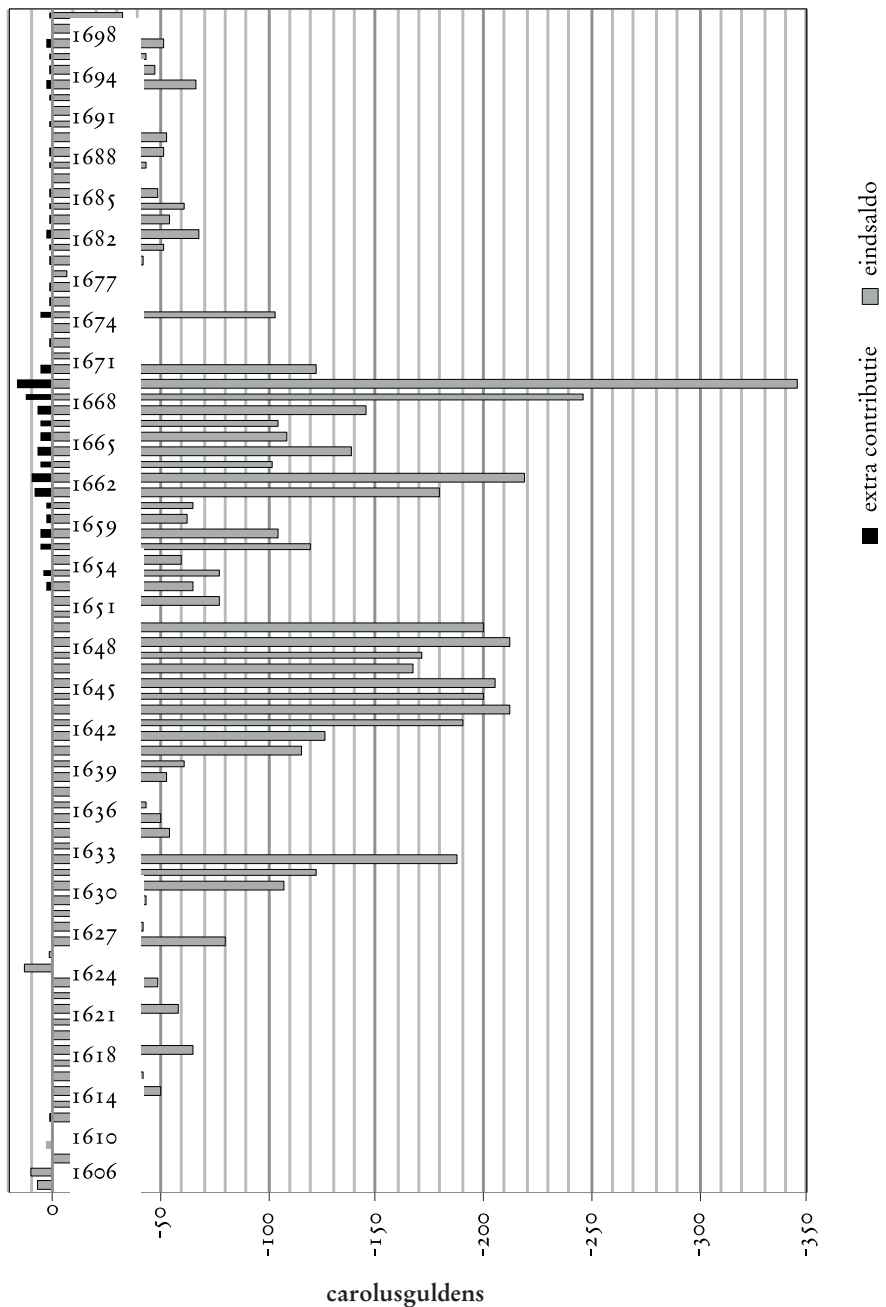
Bron: Schotanus, *Beschrijvinge van de heerlijkheydt van Friesland* en GAB, inv.nr. 151.

TABEL VI.II EDELSMEDEN ALS AFGEVAARDIGDE OP DE FRIESE LANDDAG (1632-1700)

	Edelsmid	Stad			
1632	Frans Arians Riemersma	Bolsward			
1633	Augustinus Verbeeck			Sneek	
1634	Augustinus Verbeeck			Sneek	
1640	Frans Arians Riemersma	Bolsward			
1651	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1652	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1653	Frans Arians Riemersma	Bolsward			
1654	Frans Arians Riemersma	Bolsward			
1661	Frans Arians Riemersma	Bolsward			
1667	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1668	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1673	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1675	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1676	Anne Heerckes Jorna	Bolsward			
1679	Jan Jacobs Munnickhuys	Bolsward			
1681	Claes Clasen Balck	Bolsward			
1686	Claes Clasen Balck	Bolsward			
1690	Jan Saagmans				Stavoren
1691	Jan Jacobs Munnickhuys	Bolsward			
1692	Jan Jacobs Munnickhuys	Bolsward			
1692	Thomas Hicht		Dokkum		
1695	Jan Saagmans				Stavoren
1700	Jan Saagmans				Stavoren

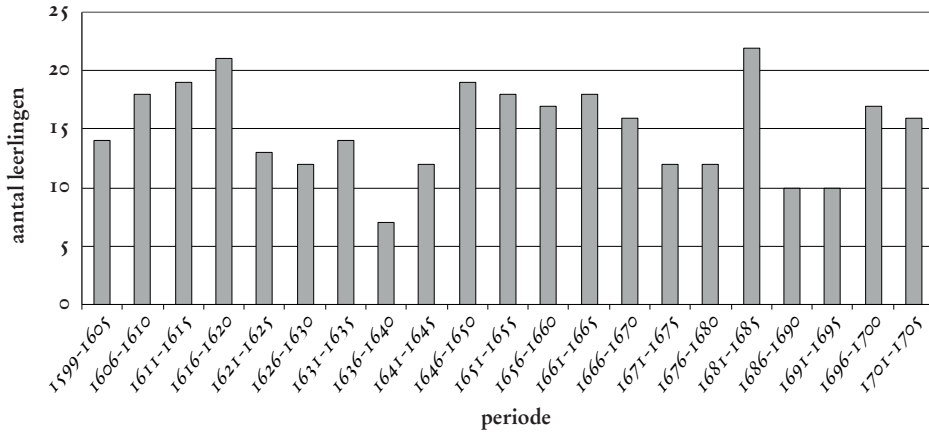
Bron: Deze gegevens zijn ontleend aan de site van M.H.H. Engels. <http://home.wanadoo.nl/mpaginae/Staten/volmachten.htm>.

GRAFIEK VI.III EINDSALDO JAARREKENING EDELSMEDENGILDE LEEUWARDEN EN EXTRA CONTRIBUTIE IN CAROLUSGULDENS (1606-1700)

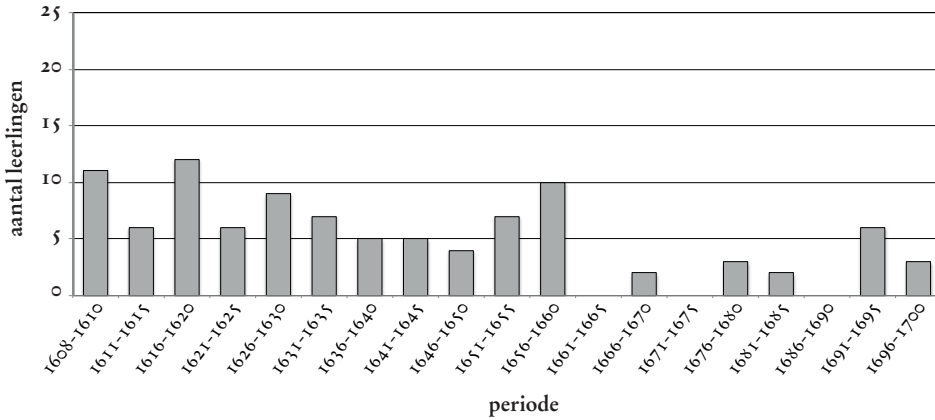
Bron: hcl, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65.

GRAFIEK VII.I AANTAL INGESCHREVEN LEERLINGEN IN LEEUWARDEN PER 5-JARIGE PERIODE (1599-1705)

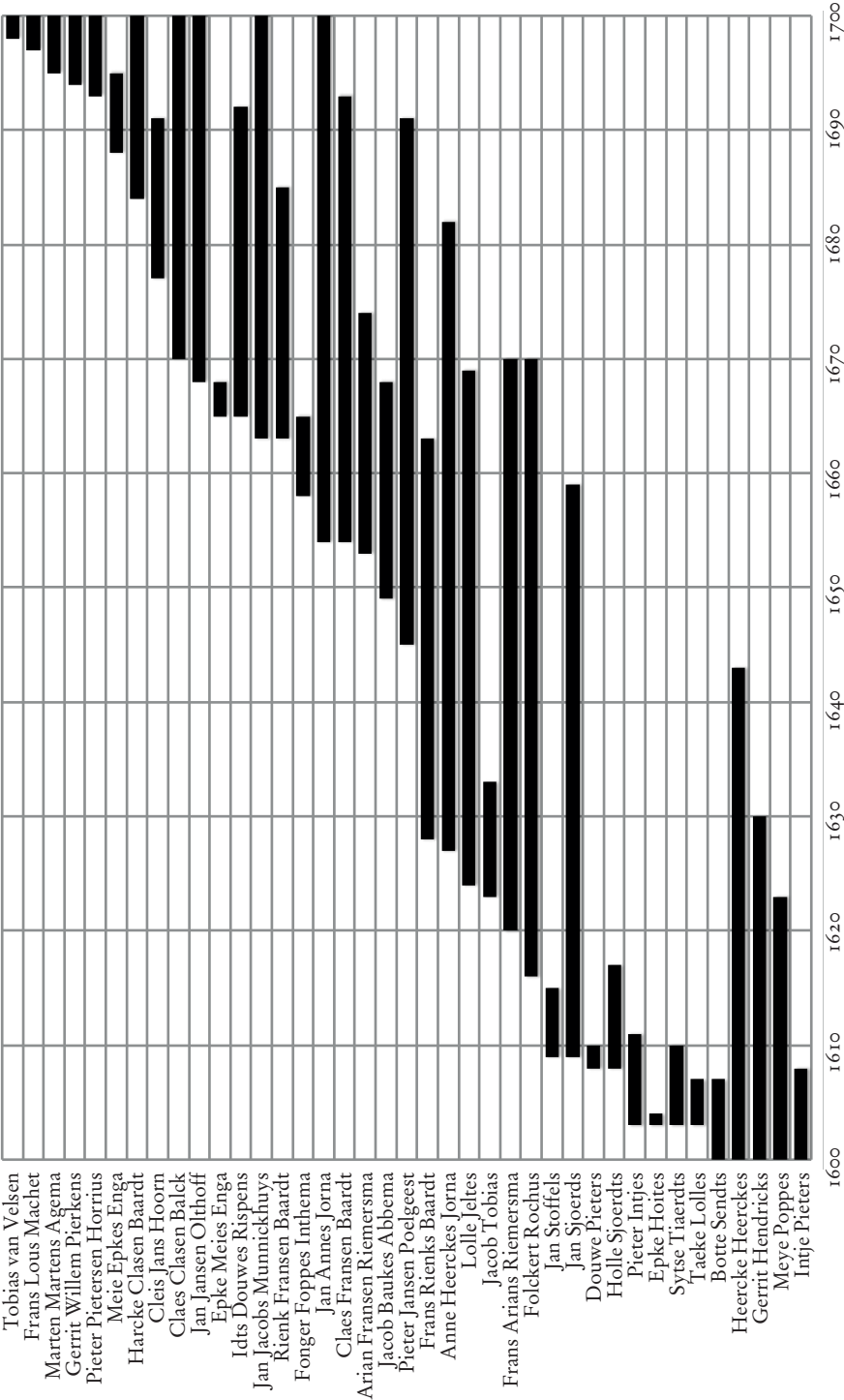
Bron: Visscher, 'Leeuwarder leerlingenboekje' (1599-1705).

GRAFIEK VII.II AANTAL INGESCHREVEN LEERLINGEN IN BOLSWARD PER 5-JARIGE PERIODE (1608-1700)

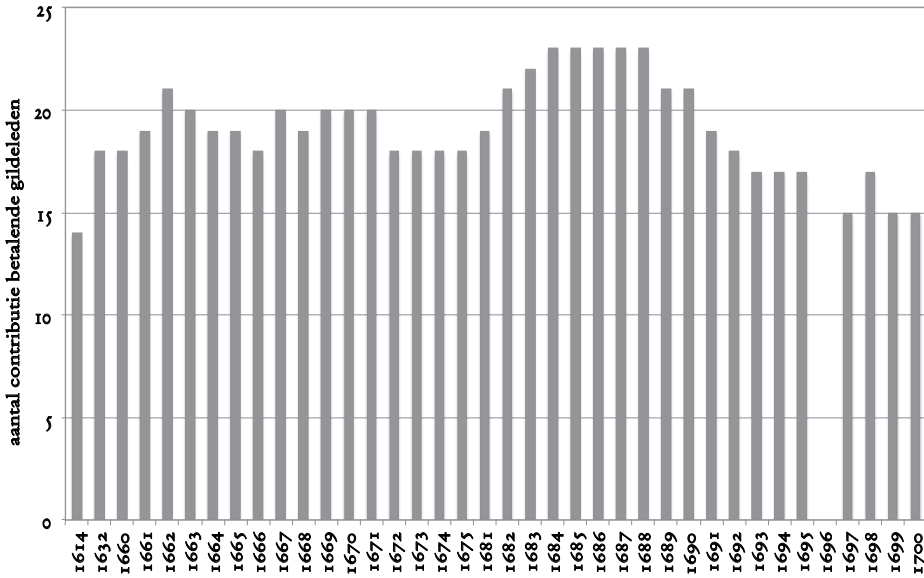

Bron: GAB inv.nr. 841.

GRAFIEK IX.I WERKZAME PERIODE BOLSWARDER EDELSMEDEN (1600-1700)

GRAFIEK IX.II AANTAL CONTRIBUTIE BETALENDE LEDEN VAN HET LEEUWARDER EDELSMEDENGILDE (1614-1700)

Bron: HCL, 1098 Gilden en Beurzen c.a. te Leeuwarden, 1482-1896, inv.nr. 65.

TABEL X.I ZILVER, CONTANTEN, VORDERINGEN EN SCHULDEN IN FRIESE EDELSMEDENBOEDEL IN CAROLUS GULDENS

Jaar	Edelsmid	Woonplaats	Zilver	Geld	Credit	Debet
1608	Intje Pieters ¹⁰	Bolsward			822	214
1610	Sytse Tiaerds ¹¹	Bolsward			137	254
1632	Weduwe Holle Sjoerds ¹²	Bolsward			4.512	638
1639	Frans Ariens Riemersma ¹³	Bolsward	789	407	6.790	2.167
1665	Fonger Foppes Inthema ¹⁴	Bolsward	217		317	2.328
1668	Jacob Baukes Abbema ¹⁵	Bolsward	247		125	787
1674	Frans Ariens Riemersma ¹⁶	Bolsward		6		

¹⁰ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 126, f. 176v-179.

¹¹ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 126, f. 219-222v. In de beschrijving bevindt zich een opsomming van de zilveren voorwerpen zonder waardebepalng. Tevens '3 cunstboecken [...] een boeck der menschelijcke proportien' en een 'boek van munten'.

¹² Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 130, f. 1-4.

¹³ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 131, f. 137-149. Frans Baardt en Anne Heerckes Jorna taxeerden het gereedschap op 95 carolusguldens.

¹⁴ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 140, f. 21-43.

¹⁵ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 142, f. 1-7.

¹⁶ Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, ongef. Frans Riemersma woonde in bij zijn dochter Doickien. Zij was getrouwd met de procureur Johannes Theodori Steindam. Behalve diverse boeken ook '1 silveren gilde penningh'.

Jaar	Edelsmid	Woonplaats	Zilver	Geld	Credit	Debet
1675	Weduwe Epke Meies Enga ¹⁷	Bolsward	48	56	31	
1680	Rienk Fransen Baardt ¹⁸	Bolsward	366	36		700
1685	Rienk Fransen Baardt ¹⁹	Bolsward		32	508	189
1712	Frans Lous Machet ²⁰	Bolsward				
1752	Tobias van Velsen ²¹	Bolsward	1.885	620	6.438	444
1786	Laurens Ringnalda ²²	Bolsward	2.000	1.500		
1622	Uldrick Ibeles ²³	Dokkum	618			
1633	Lammert Hendricx ²⁴	Dokkum	544	43	261	221
1666	Gerrit Bruynia ²⁵	Dokkum		289	1.090	
1671	Trochel Minderda ²⁶	Dokkum				
1625	Adriaen Joostes ²⁷	Franeker				
1636	Rogier Sapes ²⁸	Franeker				
1638	Feicke Simons ²⁹	Franeker		326		163
1681	Tierck Hilarius ³⁰	Franeker	467 455 ³¹ 1.109 ³²	2.293		
1631	Weduwe Jarich Hendrickx ³³	Heerenveen		23		
1658	Michiel Jelles ³⁴	Heerenveen				
1701	Arnoldus Tinga ³⁵	Heerenveen	1.603	1.057	1.450	
1765	Popke Wiersma ³⁶	Heerenveen				
1667	Geert Evertsz ³⁷	Huizum				

17 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 144, f. 140-145. In de boedel 'een silveren signet met een silveren lepel waer op *Epcke Meijes* staat'. 'Epcke Meijes heeft volgens zijn eigen annotatie aen troupenningen, bruiddegoms cleeren & andersints tot zijn laste gecocht 350-0-0 die noch naderhants uijt het gemeen zijn betaelt geworden'.

18 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 184, f. 117-120. Scheiding van goederen ten behoeve van de weeskinderen.

19 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 45, ongefol., d.d. 16 maart 1685. Harcke Baardt nam voor 52 carolusguldens het gereedschap van zijn overleden oom over.

20 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 148, f. 1-13; rest ongefol.

21 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 97, f. 91-112.

22 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 153, f. 121ev.

23 Tresoar, ORA Dokkum, inv.nr. 111, ongefol., d.d. 2 oktober 1612.

24 Tresoar, ORA Dokkum, inv.nr. 119, ongefol., d.d. 12 april 1633.

25 Tresoar, ORA Dokkum, inv.nr. 133, f. 68-77v.

26 Tresoar, ORA Dokkum, inv.nr. 135, f. 222-226v.

27 Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 133, f. 166ev. De nazaten waren erfgenaam van wijlen Diederik van Scheelen of Schoolen die met Maijcke Joostes, een zuster van Feye Joostes (Voet nr. 389) getrouwd was. Vriendelijke mededeling dhr. Gerard Mast.

28 Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 192, f. 311-329. Boelgoedverkoop van Rogier Sapes. Hij bezat tientallen boeken waaronder het *Schildersboeck* van Carel van Mander.

29 Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 134, f. 686-694. 'Gesturven in het Provenhuys'. Zie Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 26-27.

30 Tresoar, ORA Franeker, inv.nr. 155, f. 276-279.

31 *Ibidem*. 'Verkocht aan de Munt te Leeuwarden'.

32 *Ibidem*. 'Noch aldaer [Leeuwarden P.S.] aen het Silver Smits gilde het gereedschap & het gemaectt silver & goud vercocht'.

33 Tresoar, ORA Bolsward, inv.nr. 129, f. 78v-80v.

34 Tresoar, ORA Schoterland, inv.nr. 75, ongefol.

35 Tresoar, ORA Schoterland, inv.nr. 81, f. 281-285.

36 Tresoar, ORA Schoterland, inv.nr. 182, f. 133ev.

37 Tresoar, ORA Leeuwarderadeel, inv.nr. 100, f. 175-177v. Vriendelijke mededeling: dhr. S. van Albada.

Jaar	Edelsmid	Woonplaats	Zilver	Geld	Credit	Debet
1709	Johannes Zacharias Holst ³⁸	Huizum				
1756	Menno Thijssen ³⁹	Huizum				
1767	Paulus Hoekema	Huizum				
1666	Pieter Douwes ⁴⁰	Kollum	2.900	806		
1581	Jelle Jansz ⁴¹	Leeuwarden				
1585	Jan Tiercx ⁴²	Leeuwarden	580	4	13	91
1586	Weduwe Hendrick Doedes ⁴³	Leeuwarden			211	68
1595	Hendrick Koops ⁴⁴	Leeuwarden	766	47	163	443
1597	Weduwe Amelius Jans ⁴⁵	Leeuwarden				
1598	Dirck Jans ⁴⁶	Leeuwarden				
1599	Buwe Tyercx Buwema ⁴⁷	Leeuwarden				
1612	Wyntje Eelckes ⁴⁸	Leeuwarden	395		552	109
1625	Jan Melchers Oostervelt ⁴⁹	Leeuwarden	1.608	690	4.955	
1627	Hessel Buwes ⁵⁰	Leeuwarden				
1633	Jan Wierds ⁵¹	Leeuwarden	430	196		
1638	Minne Sickes ⁵²	Leeuwarden		120	545	920
1640	Weduwe Cornelis Roos ⁵³	Leeuwarden				
1644	Rintje Jans ⁵⁴	Leeuwarden		5		

³⁸ HCL, y 75, f. 179-181.

³⁹ HCL, e 1, f. 204-207. Het betreft hier een inventarisatie in verband met een acte van separatie.

⁴⁰ Tresoor, ORA Kollumerland, inv.nr. 81, f. 283-302. 'Silverwerck: Eerstelijck een silveren plaet waer op gesneden staet het huijsgesin van w: Pieter Douwes' en 'een plaet waerop gesneden staen Pieter Douwes tweelingen'.

⁴¹ HCL, y 4, f. 307-309.

⁴² HCL, y 8, f. 97-103.

⁴³ HCL, y 8, f. 343-350.

⁴⁴ HCL, z 2, f. 469-480.

⁴⁵ HCL, y 11, f. 56-57v. Heyltyen Pieters overleed in een kamer aan de Suypstraat. 'Goudtsmidts gereetschappe bevonden inden Clockstraat alwaar voorschr. Heyltien met eenen Reynier Jansz winkel was houdende'.

⁴⁶ HCL, y 11, f. 254.

⁴⁷ HCL, y 11, f. 300v-302. Het zilver werd gekeurd door keurmeester Claes Thomas (Voet nr. 376) en olderman Meynert Caspers (Voet nr. 374). Onder de boeken onder andere: *Het thresoor oft schat van alle specien, figuren en sorten van gouden en silveren munten, alle muntmeesters, wisselaers, rentmeesters, coopliden en alle liefhebbers der antiquiteiten zeer bequam ende noodelijck* en *Den oorspronck ofte fundament der wederdoperen*.

⁴⁸ HCL, z 9, f. 109-118v. De waarde van het gereedschap werd op 90 carolusguldens bepaald.

⁴⁹ HCL, z 16, f. 87-104v. Het gereedschap werd door Laurens Thomas (Voet nr. 377) en Cornelis Cornelis Roos (Voet nr. 384) op 140 carolusguldens gewaardeerd. Onder de goederen onder andere 'een gladde rustingh met stormhoed, een musquet met bandelier, een sydgeweer' en 'een pongiaerd'.

⁵⁰ HCL, z 3, f. 3-10. Zie ook FMB, december 1990, 7-8. Het boelgoed bracht 60 carolusguldens op. In de boedel 'een groot schilderij van zijn eigen persoon'. Cornelis Faber (Voet nr. 396) kocht 'goltsmitsriollen' voor 4 carolusguldens.

⁵¹ HCL, z 19, f. 7-12v. Jan Wierds was getrouwd met een dochter van Hero Ulckes, predikant te Oudkerk. Zie: Romein, *Naamlijst* 1, 125-126.

⁵² HCL, z 20, f. 166-169. Het gereedschap werd op 120 caroluguldens geschat. Onder de debiteuren bevonden zich onder andere stadhouder Hendrik Casimir I en zijn opvolger Willem Frederik.

⁵³ HCL, y 33, f. 499-501v. Cornelis Roos werd 'in leven rentmeester der selver stadt' genoemd. Onder het zilver ander andere 'groninger goed'.

⁵⁴ HCL, y 34, f. 607-616. Het betreft hier de inventarisatie van de goederen van Wendel Rinties, die in 1609 getrouwd was met Jan Hansen. Uit dit huwelijk werd Rintje Jans geboren. Obbe Claes (Voet nr. 386) trad als curator over de 'uytlandig sijnde goutsmidtsgesel' op. Jans liet in zijn moeders huis een kist achter. Ook aangehaald in Stoter, *De Zilveren Eeuw*, 40.

Jaar	Edelsmid	Woonplaats	Zilver	Geld	Credit	Debet
1648	Minne Sickes ⁵⁵	Leeuwarden		76		
1650	Feye Joostes ⁵⁶	Leeuwarden				
1652	Eelcke Wyntjes ⁵⁷	Leeuwarden	1.222	80	230	
1655	Augustinus Bruijnsvelt ⁵⁸	Leeuwarden	1.068			
1661	Alger Mensma ⁵⁹	Leeuwarden	2.650	1.375	3.033	
1662	Johannes Pieters Langweer ⁶⁰	Leeuwarden	773		333	231
1663	Willem Olthoff ⁶¹	Leeuwarden	2.711	109	1.519	
1668	Hilbrand Brongersma ⁶²	Leeuwarden	6.867		3.485	
1668	Homme Dircks Goltsma ⁶³	Leeuwarden	2.577	1.763		133
1672	Homme Dircks Goltsma ⁶⁴	Leeuwarden			11.808	
1685	Ynske Nannes Ockma ⁶⁵	Leeuwarden		4.389	880	1.250
1688	Tiaerdt van der Lely ⁶⁶	Leeuwarden				
1689	Jacob Philips Levy ⁶⁷	Leeuwarden	1.113		847	163
1691	Joost Rijsbeeck ⁶⁸	Leeuwarden				
1698	Johannes Foppes ⁶⁹	Leeuwarden				

⁵⁵ HCL, y 36, f. 103-108/120. Zie ook: HCL, x 9, f. 218-223v. Curator dr. Christianus Schotanus, professor aan de Universiteit van Franeker, legt verantwoording af over de weeskinderen Sara Minnes en Sicke Minnes. Dit waren de kinderen uit het eerste huwelijk met Maycke Anthonij van Wickevoort. Bastiaan Aerts Gorp, oud-burgemeester van Sneek, trad als curator op over de kinderen uit het huwelijk van Minne Sickes met zijn dochter Lijntje Gorp. Uit deze scheiding van de goederen blijkt dat Minne Sickes bij zijn tweede huwelijk niets inbracht. Na aftrek van alle kosten bleef voor de beide partijen 1.345 carolusgulden te verdelen.

⁵⁶ HCL, z 4, f. 31-32v. Het betreft de executie van zijn goederen.

⁵⁷ HCL, y 37, f. 439/451-462. In de inventaris bevonden zich 'vier schilderijen sijnde het beeltenisse van w: Eelcke Wijnties & sijn huysvr. & twee harders tronijs naer 't leven van haer broeders kinderen getekent' en 'een met een eken list zijnde de beeltenisse van w: Eelcke Wijnties suster'. Onder het zilver in de winkel: 'aen Sint Nicolaes ofte kindergoed van allerhande soorte vijff & sestig lood'. Onder het zilver in de huishouding: 'Een silveren cop met d' echtel. haer wapens 15 loodt, twee silver beslagen boecken, een mosterpot met silveren lid getekent met der echtel. wapens'.

⁵⁸ HCL, z 25, f. 38-48. De taxatie werd verricht door Egbert van Lycklama (Voet nr. 178) en Wyntien Beerns van Asten (Voet nr. 405).

⁵⁹ HCL, z 26, f. 43v-52. 'Twee stuckies soldier tot twee lood en een vierendeel, 't lood 20 stuivers'. Onder de schilderijen 'een schilderie van gevogelte 5-0-0'. In de categorie 'dubieuze debiteuren' onder andere Feye Joostes (Voet nr. 389).

⁶⁰ HCL, y43, f. 151-176. Gedeeltelijk afgebeeld in Voet, *Merken*, 141-144. 'Clara de Munnick heeft ten houwelijk ingebracht aen contante penn twee duisent cargl'.

⁶¹ HCL, y 43, f. 374-412 en 443-447. Afgedrukt als bijlage A in: Ottema, 'Geschiedenis', 314-323.

⁶² HCL, y 48, f. 57-94. 'Een penninck met het beeld van Cromwel & mas niello, wegende 4 1/4 loodt'.

⁶³ HCL, z 27, f. 118-131v. Zie ook Dolk, *FMB*, december 1990, 8-9.

⁶⁴ HCL, y 51, f. 7-44. Het goud en zilver in deze boedelbeschrijving is niet naar waarde en gewicht gespecificeerd. De hoeveelheid is echter aanzienlijk. In zes rekeningboeken komen verschillende collega's uit diverse Friese steden als debiteur voor en ook 'haer hoogheyt Albertina Agnes'.

⁶⁵ HCL, y 63, f. 79-89v. Zij was een schoonzuster van Claes Fransen Baardt en hertrouwde na de dood van haar man Rinnert Harckes met de Leeuwarder edelsmid Frederick Jarichs van der Lely (Voet nr. 424).

⁶⁶ HCL, y 65, f. 223-239v. Deels afgedrukt als bijlage B in: Ottema, 'Geschiedenis', 324-330. Deze inventaris werd opgemaakt vanwege achterstallige huishuur op verzoek van Aeltje, Frederick en dr. Gerhardus van der Lely, de zuster en broers van Tiaerdt Jarichs van der Lely.

⁶⁷ HCL, y 66, f. 239-250. Een handelaar in goud en zilver. Hij werd ook wel 'Jacob de Joode' genoemd.

⁶⁸ HCL, y 67, f. 231ev. Het betreft hier de goederen die Rijsbeeck met zijn compagnon, de distillateur Cornelis Inthema, in gemeenschappelijk eigendom had.

⁶⁹ HCL, y 72, f. 75-82.

Jaar	Edelsmid	Woonplaats	Zilver	Geld	Credit	Debet
1698	Nicolaes Mensma ⁷⁰	Leeuwarden	589			
1698	Weduwe Arien Mensma ⁷¹	Leeuwarden	2.178	74	206	223
1719	Age Lolkes Schaap ⁷²	Leeuwarden				
1735	Hendrick Monsma ⁷³	Leeuwarden				
1589	Dirck Jans ⁷⁴	Sneek	392	30	158	1.797
1590	Heere Michiels ⁷⁵	Sneek	44	28		
1618	Ellert Jacobs ⁷⁶	Sneek	808	9	204	120
1625	Jan Jansz ⁷⁷	Sneek		511	561	181
1638	Augustinus C. Verbeeck ⁷⁸	Sneek	1.080			
1656	Wieger Jansen van Isens ⁷⁹	Sneek	1.594		120	130
1674	Weduwe Olef Thomas ⁸⁰	Sneek	1.345	173		
1686	Hidsert Jans Lauswolt ⁸¹	Sneek				2.900
1672	Johannes Provana ⁸²	Workum				
1678	Haring Gerbens Jaersma ⁸³	Workum	464	80		2.650
gem.			1.309	522	1.687	723

70 HCL, y 72, f. 84-92v. 'Een contereitsel van w. Nicolaus Mensma cum uxore et filijs in een [...] list'.

71 HCL, y 72, f. 147-154 en 188-189v. Onder de huisraad 'een contereitsel van wijlen Arrien Mensma cum uxore in een kist'.

72 HCL, gg 108, f. 40-41v.

73 HCL, gg 123, f. 83v-85.

74 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 143, f. 215-220v.

75 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 143, f. 245-247.

76 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 151, f. 25-35.

77 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 155, f. 441-462v.

78 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 162, f. 573-587.

79 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 167, f. 36-39.

80 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 175, f. 168v-169v. 'Sijn gecompareert ten wese boecke deser stede Wijger Jansen Ininga, olde boumr. alhier, als geauthoriseerde curator over Trijntie Olephs nae gelaten weeskint w: Oleph Thomas bij Eelkien Pijters echtelijck geprocreert'. Eelckjen Pieters hertrouwe met Hilbrand Gerlofs van der Wouw (Voet nr. 636) en na diens dood met Hidsert Jans Lauswolt (Voet nr. 278/640).

81 Tresoar, ORA Sneek, inv.nr. 175, f. 168v-169v. 'Compareerden ten weesboecke der Stede Sneek Fockjen Hendricks laetste wed. w: de schepen Wijger Jansen Ysinga (Voet nr. 631) als bestemoer van Fockje Hidserts Lauswolt, een dochter van Hidsert Lauswolt mr. silversmid alhier bij Eelckjen Pieters echtelijck geprocreert'.

82 Tresoar, ORA Workum, inv.nr. 164, ongefol. Vriendelijke mededeling door G. Mast.

83 Tresoar, ORA Workum, inv.nr. 164, f. 278-284v.

TABEL X.II GELEVERDE GOUDEN OORIJZERS DOOR JAN RIENSTRA (1784)

Edelsmeden	Aantal	Gewicht	Edelsmid	Aantal	Gewicht
Born	1	41	Westerbaan	1	47
Ringnalda	1	46	Jorrtisma	1	53
Eertmans	2	89	Born	1	47
Wagenaar	2	90	Ringnalda	2	94
Rienstra	1	43	Rienstra	1	48
Ringnalda	1	46	Abbema	1	44
Rienstra	1	64	Rienstra	1	44
Rienstra	1	46	Eertmans	1	46
Born	1	39	Born	1	41
Wed. Roorda	1	46	Rienstra	1	43
Rienstra	1	50	Bronger	2	91
Wed. Draadsma	1	46	Rienstra	1	46
Born	1	40	Eertmans	1	44
Eertmans	1	43	Jaitse	1	44
Westerbaan	2	88	Rienstra	1	44
Oneides	4	187	Eertmans	1	45
Acronius	1	45	Rienstra	1	47
Ringnalda	2	92	Ringnalda	1	44
Westerbaan	2	90	Wed. Roorda	1	46
Wagenaar	1	49	Rienstra	1	50
Swalue	1	48	Oneides	1	36
Mackum Wiersma	1	45	Westerbaan	1	46
Ringnalda	1	43	Eertmans	1	45
Ruardi	1	48	Congilius?	1	46
Rienstra	1	48	Bronger	2	106
Ringnalda	1	46	Congilius?	1	44
Born	1	48	Westerbaan	2	90
Rienstra	1	53	Rienstra	1	45
Abbema	2	87	Ringnalda	1	45
			Westerbaan	2	90
totaal	38	1746	totaal	35	1601
		2,685 kg			2,462 kg

Bron: Tresoar 93-51 J. Rienstra, goud- en zilversmid te Sneek.

Gebruikte bronnen, literatuur en internetsites

Archieven

Gemeentearchief Bolsward (GAB)

- Archief goud- en zilversmedengilde
- Oud rechterlijk archief
- Archief van het stadsbestuur

Gemeentearchief Dokkum (GAD)

- Archief goud- en zilversmedengilde

Gemeentearchief Franeker (GAF)

- Archief goud- en zilversmedengilde
- Oud rechterlijk archief
- Archief van het stadsbestuur

Gemeentearchief Heerenveen (GAH)

- Oud rechterlijk archief

Gemeentearchief Scharsterland (HAS)

- Oud rechterlijk Archief

Gemeentearchief Sneek (GAS)

- Goud- en zilversmedenarchief
- Oud rechterlijk archief
- Archief van het stadsbestuur

Gemeentearchief Workum (GAW)

- Oud rechterlijk archief

Historisch Centrum Leeuwarden (HCL)

- Archief goud- en zilversmedengilde
- Oud rechterlijk archief
- Archief van het stadsbestuur

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

- Archief van de Burgemeesters
- Archief van de notarissen met standplaats Amsterdam
- Archieven van de gilden
- Archief S. Hart

Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland (SKKN) Utrecht

Tresoar Leeuwarden

- Archief Hof van Friesland
- Archief van gewestelijke bestuursinstellingen in Friesland (1580-1795)
- Archieven van de Friese stadhouders
- Oud rechterlijk archieven
- Familiearchieven
- Archief J. Rienstra
- Archief H. Smeding

The Frick Collection The Montias Database of 17th Century Dutch Art Inventories

Literatuur

Abma, G., *De vier Bolswarder lenen* (Bolsward 1979).

Ackermans, G., *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)* (Amsterdam 2003).

Agterberg, M., *De bodebus in de Lage Landen* (Schipluiden 1980).

Ambaum, J.W.M., *Nederlands goud* (Utrecht 1963).

Andela, H.A.M., *Bolsward, zeven eeuwen minderbroeders* (Bolsward 1976).

Andreae, A.J., *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen van jhr. mr. H. Baerdt van Sminia* (Leeuwarden 1893).

Apeldoorn, L.J., van, *De kerkelijke goederen in Friesland. Beschrijving van de ontwikkeling van het recht omtrent de kerkelijke goederen in Friesland tot 1795* (2 dln.; Leeuwarden 1915).

Avest, H.P. ter (red.), *Harlinger zilver* (Harlingen 1996).

Avest, H.P., ter, 'Een knottekistje?' in: J.P. van Rijen (red.), *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub*, 99-102.

Baerdt van Sminia, H., van, *Nieuwe naamlijst van grietmannen* (Leeuwarden 1837).

Bak, S. (red.), *Nanne Ottema. Een kleurrijk verzamelaar* (Franeker 1999).

Bakker, P., *Gezicht op Leeuwarden. Schilders in Friesland en de markt voor schilderijen in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2008).

Bakker, P., 'Een schilder en zijn netwerk. Lambert Jacobsz en een nieuw beeld van de zeventiende-eeuwse schilderkunst in Friesland', *De Vrije Fries* 88 (2008) 31-64.

Bakker, P., *De Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle 2009).

Baks, P., 'Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht*, 85-106.

Baks, P., '1499-1515: 'gesteld in Freslant dar man hof ende stat onderhouden sal', in O.Vries e.a., *De Heeren van den rade*, 17-46.

Beek, J.R. van., 'Oude Friese maten en het toezicht daarop', *De Vrije Fries* 30 (1930) 98-106.

Beeling, A.C., *Dutch silver 1600-1813* (Leeuwarden 1983).

Beeling, A.C., *Nederlands zilver 1600-1813* (3 dln.; Leeuwarden 1979-1986).

Beets, N., 'Herschepingen', in: Hofstede de Groot e.a. (red.) *Feest-bundel Dr. Abraham Breddius aangeboden den achttienden april 1915*, 1-8.

Beijne, G., P. van Dael en G. van den Hout, *Kerkzilver uit de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1993).

Belonje, J., 'Vijf te Sexbierum bezorgde paskwillen', *De Vrije Fries* 58 (1978) 97-100.

Berg, H.M. van den, *Noordelijk Oostergo: Ferwerderadeel* ('s-Gravenhage 1981).

Berg, H.M. van den, *Noordelijk Oostergo: Kollumerland en Nieuw Kruisland* ('s-Gravenhage

- 1989).
- Berge van den-Dijkstra, 'Harlinger zilversmeden in aanraking met justitie' in: ter Avest, *Harlinger zilver* (Harlingen 1996).
- Bergh van den-Hoogterp, L.E., *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen* (2 dln.; 's-Gravenhage 1990).
- Berns, J.L. (e.a.) *Archief Hof van Friesland. Inventaris van het archief van de Raad na 1515 het Hof van Friesland*. (Hilversum 1999).
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland 1580-1650* (Hilversum 1999).
- Bich Luu, L., 'Buitenlandse edelsmeden in London in de 16de en vroege 17de eeuw met een speciale verwijzing naar Antwerpen', in: Claessens-Peré (ed.), *Zilver voor Sint Anthony*, 49-69.
- Biesboer, P., 'De boedelinventaris van Cornelis Snijder, zilversmid te Haarlem', in: J.P. van Rijen (red.), *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub, 187-192*.
- Binckes, S., *Verklaaringe van de statuten, ordonnantien, reglementen en costumen van rechte in Friesland* (Leeuwarden 1786).
- Blanc, P.M. le, *Kerkelijk zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst* ('s-Gravenhage 1992).
- Boer, T.J. de, 'Trekkinglijst van een loterij uit 1606', *De Vrije Fries* 21 (1900) 185-204.
- Boeles, P.C.J.A., 'C. Baardt, drijver in de 17de eeuw', *Bulletin uitgegeven door den Nederlandsche Oudheidkundigen Bond* (Leiden 1900/1901) 143-145.
- Bok, M.J., 'Schilderien te coop'. Nieuwe marketingtechnieken op de Nederlandse kunstmarkt van de Gouden Eeuw' in: M.J. Bok en M. Gosselink e.a., *Thuis in de Gouden Eeuw. Kleine meesterwerken uit de SØR Rusche collectie*, 9-29, 140-141.
- Boomsma, Chr., 'Het Leeuwarder stadsbestuur van 1586 tot 1795', in: *Leeuwarder Historische Reeks* vi, 267-296.
- Boon, H.F. en C.A. Langedijk, *Vingerhoedmakers en hun bedrijven in de tijd van de Republiek* (Amsterdam 2008).
- Bos, S., 'A tradition of giving and receiving: mutual aid within the guild system' in: M.R. Prak, e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*, 174-193.
- Boschma, C., 'Een porseleinen cop met silveren oren', *137^e jaarverslag van het Fries Genootschap over 1965*, 38-42.
- Boschma, C., 'Brandewijnskommen uit Friesland', *Antiek* 1 (1966/1967) 5-9.
- Boschma, C., 'Friese en Noordhollandse knottekistjes', *Antiek* 3 (1968/1969) 559-566.
- Boschma, C., 'Avondmaalszilver in het Fries Museum', *Keppelstok Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 3 (1985) 177-192.
- Boschma, C., (e.a.) *Catalogus Fries zilver* (Arnhem 1985).
- Boschma, C., 'De eigenaard van het Friese zilver', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, 206-212.
- Bosmans, J., 'Twee bijzondere aanwinsten op zilvergebied'. *Fries Museumbulletin*, december 1998.
- Braakman, J., *Gebouwd op schouders van het voorgeslacht. Vier eeuwen geschiedenis van de Franciscus Xaveriusgemeenschap te Enkhuizen ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het kerkgebouw* (Enkhuizen 2006).
- Braudel, F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). De structuur van het dagelijkse leven* (Amsterdam 1988).
- Bredius, A., *Künstler-Inventare. Urkunden zur Geschichte der Holländischen Kunst des xvi-ten, xvii-ten und xviii-ten Jahrhunderts* (8 dln.; 's-Gravenhage 1915-1922).
- Breuker, Ph.H., *It wurk van Gysbert Japix*. (2 dln.; Leeuwarden 1989).

- Breuker, Ph.H., en A. Janse, 'Beelden', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland*, 9-66.
- Breuker, Ph.H., en A. Janse, (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997).
- Breuker, Ph.H., 'Pier Epes op it gastmiel fan prins Adel? It Fryske miel (ca. 1650) as manifestasje fan dinastyk famyljebesef'. *De Vrije Fries* 76 (1996), 35-54.
- Brink, P., van den en J. van der Veen, *Jacob Backer (1608/9-1651)* (Zwolle 2008).
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. IV: 1575-1675 (Franeker 2000).
- Buma, W.W., 'De oude Friesche drinkhoorn van den patroon van Roordahuizum', *De Vrije Fries* 9 (1862) 65-77.
- Burgers, R., *De statie der paters minderbroeders te Bolsward* (Groningen 1924).
- Bussman, K. en H. Schilling, *1648 War and peace in Europe* (Münster 1998).
- Catalogus der tentoonstelling van antieke goud- en zilverwerken: gehouden door het Friesch genootschap en de Vereniging ter bevordering van vreemdelingenverkeer te Leeuwarden* (Leeuwarden 1900).
- Catalogus van het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam* (Amsterdam 1902).
- Catalogus der tentoonstelling van antieke goud- en zilveren werken gehouden ter gelegenheid van het honderd-jarig bestaan van het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde in het Friesch museum te Leeuwarden 15 augustus-15 september 1927* (Leeuwarden 1927).
- Catalogus van de Jubileumtentoonstelling Vijf Eeuwen Kerkelijke Kunst in het Friesch Museum te Leeuwarden* (Leeuwarden 1947).
- Catalogus van goud- en zilverwerken Rijksmuseum* (Amsterdam 1952).
- Catalogus van de tentoonstelling Vier eeuwen Nederlands zilver* ('s-Gravenhage 1952).
- Chong, A. en W. Kloek, *Het Nederlands stilleven* (Zwolle 1999).
- Citroen, K.A., 'Vervalsing en namaak van zilver in Friesland', *De Vrije Fries* 55 (1975) 14-25.
- Citroen, K.A., *Amsterdamse zilversmeden en hun merken* (Amsterdam 1975).
- Citroen, K.A., (e.a.) *Meesterwerken in zilver. Amsterdams zilver 1520-1820* (Lochem 1984).
- Citroen, K.A. en J.J. Temminck, *Haarlemse zilversmeden en hun merken* (Haarlem 1988).
- Citroen, K.A., *Dutch goldsmiths' and silversmiths' marks and names prior to 1812* (Leiden 1993).
- Claessens-Peré, A.M., *Zilver voor Sir Anthony* (Antwerpen 1999).
- Clifford, H., 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: M. Berg and H. Clifford, *Consumers and Luxury, Consumer Culture in Europe 1650-1850* (Manchester 1999).
- Dambruyne, J., 'Corporative capital and social representation in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1800' in: M.R. Prak e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*, 194-223.
- Deceulaer, H. en B. Panhuysen, 'Dressed to work: a gendered comparison of the tailoring trades in the Northern and Southern Netherlands, 16th to 18th centuries' in: M.R. Prak e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*, 133-156.
- Dehing, P., *Geld in Amsterdam. Wisselbank en wisselkoersen, 1650-1675* (Hilversum 2012).
- Dekker, P., 'Een zilveren beker voor de Terschellinger Klaas Pietersz. Top en zijn huisvrouw Marritje Hendricks', *It Beaken*, 1 (1977) 20-34.
- Dekker, R., 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: identiteit, cultuur en protest' in: P. Boekhorst (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800*, 109-147.
- Del Mar, A., *A history of the precious metals* (New York 1969).

- De Munck, B., Lourens, P. en J. Lucassen, 'The establishment and distribution of craft guilds in the Low Countries 1000-1800', in: M.R. Prak e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*. (Chippenham 2006).
- De Munck, B., 'From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp', *Social History*, 35:1 (2010), 1-20.
- Deursen, A.Th., J.G. Smit en J. Roelevink (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks, 1610-1670* (7 dln.; 's-Gravenhage 1971-1994).
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).
- Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998).
- Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis der wisselbanken. Amsterdam, Middelburg, Delft en Rotterdam* (2 dln.; 's-Gravenhage 1925).
- Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam* (3 dln.; 's-Gravenhage 1929-1974).
- Dijkstra, T.R., 'Tets over handmerken in Friesland', *De Vrije Fries* 8 (1859) 255-269.
- Dijkstra, W., *Uit Frieslands volksleven van vroeger en later* (2 dln; Leeuwarden 1895)
- Dirks, J., 'Bijdragen tot de Munt- en Penningkunde van Friesland', *De Vrije Fries* 4 (1846) 34-69.
- Dirks, J., 'Bijdragen tot de Munt- en Penningkunde van Friesland', *De Vrije Fries* 5 (1850) 171-192.
- Dirks, J., 'Bijdragen tot de Munt- en Penningkunde van Friesland', *De Vrije Fries* 6 (1853) 1-56.
- Dirks, J., 'Nieuwe bijdragen tot de Munt- en Penningkunde van Friesland', *De Vrije Fries* 8 (1859) 139-204.
- Dirks, J., 'Huwelijkspenning van Hessel van Hermana en Anna van Liauckama 1596', *De Vrije Fries* 8 (1859) 183-186.
- Dirks, J., *De Noord-Nederlandsche gildepenningen* (3 dl.; Haarlem, 1878).
- Dolk, W., 'Wat hing er uit in Leeuwarden?', *De Vrije Fries* 44 (1962), 130-149.
- Dolk, W., *Leeuwarder straatnamen* (Leeuwarden 1969).
- Dolk, W., 'Te kust en te keur. Voorraden van Leeuwarder zilversmeden voor 1700', *Fries Museumbulletin*, december 1992, 7-17.
- Dolk, W., 'Te kust en te keur. Rectificatie: kluitzilver was van beter allooi', *Fries Museumbulletin* maart 1993, 8-10.
- Dolk, W., 'Oorijzerfabricage 1808-1811', *Fries Museumbulletin*, juni 1982.
- Dolk, W., 'De zilversmidswerkplaats', *Fries Museumbulletin*, december 1990.
- Dongen, C.B. van, *Verantwoordelijkheidstekens sinds 1797* (Gouda 1997).
- Duyvené de Wit-Klinkhamer, Th.M. en M.H. Gans, *Geschiedenis van het Nederlandse zilver* (Amsterdam 1955).
- Dubbe, B., 'De drinkschaal', *Antiek*, 10 (1975-1976) 977-1010.
- Dubbe, B., *Zwols zilver. Het Zwolse goud- en zilversmidsambacht en zijn meesters* (Zwolle 1999).
- Duursma, S., *Avondmaalszilver van de protestantse gemeente te Burgwerd-Hartwerd-Hichtum* (s.l. 2007).
- Duysters, K., 'Al 's werelds goed, is poppegoed'. *Miniatuurzilver in Nederland* (Arnhem 1999).
- Eeghen, I.H. van, *De gilden, theorie en praktijk* (Bussum 1965).
- Eeghen, I.H. van, 'Het Grill's hofje', *Amstelodanum* 62 (1970) 49-87.
- Eekhoff, W., *Geschiedkundig beschrijving van Leeuwarden* (2 dln.; Leeuwarden 1846).
- Eekhoff, W., 'Van Leeuwarder magistraat en vroedschap', *Friesche volksalmanak* (1866) 77-96.

- Eekhoff, W., *De stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden* (Leeuwarden 1875).
- Eliëns, T.M., *Kunst, Nijverheid, Kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw* (Leiden 1990).
- Endlich, J., *Een bijzondere beker verklaard* (s.l./s.a).
- Endlich, J., *Nederlandse zilveren miniaturen uit de 17de en 18de eeuw* (Zwolle 2011).
- Endlich, J., *TEFAF catalogus 2015* (Haarlem 2015).
- Epstein, S.R., 'Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe', *Journal of Economic History*, 58 (1998) 684-713.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (2 dln.; Leeuwarden 1973).
- Faber, J.J., 'De rekeningboeken van het Leeuwarder Grootshippersgilde (1597-1823)', *Jaarboek Fries Scheepvaart Museum* 1994, 61-82.
- Fockema Andreae, S.J. en Th.J. Meijer, (ed.) *Album studiosorum academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)* (Franeker 1968).
- Fokker, G.A., *Geschiedenis der loterijen in de Nederlanden* (Amsterdam 1862).
- Formsma, W.J. en R van Roijen, *Diarium van Egbert Alting 1553-1594* ('s-Gravenhage 1964).
- Frederiks, J.W., *Dutch silver* (4 dln.; Den Haag 1952-1960).
- Frijhoff, W. en M. Spies, *1650 Bevochten eendracht* ('s-Gravenhage 1999).
- Fritz, R., 'Kokosnootbokalen, vervaardigd in de Nederlanden van de 15de-18de eeuw', *Antiek* 13 (1978-1979) 673-731.
- Fuhring, P., *Kunstnijverheid en het Museum* (Rotterdam 2007).
- Gaastra, F.S., *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 1991).
- Gabbema, S.A., *Verhaal van de stad Leeuwarden* (Franeker 1701).
- Gans, W., (ed.) *Zilvermerken van Voet* (Leiden 1992).
- Gelder, H.E., *De Nederlandse munten* (Antwerpen 1965).
- Georges, E.F., *Exposition retrospective d'objets d'art en or et argent: 1880* (Amsterdam 1880).
- Gids voor de bezoekers van de Historische Tentoonstelling van Friesland* (Leeuwarden 1877).
- Gildemacher, K., *Friese plaatsnamen. Alle steden, dorpen en gehuchten* (Leeuwarden 2007).
- Gildemacher, K., *Terpen en terpnamen. een naamkundig en historisch-geografisch onderzoek naar vijf naamtypen in Fryslân* (Leeuwarden 2008).
- Gonggrijp, G.F.E., *Frische eigenerfendenwapens* (Naarden 1943).
- Goossens, E.-J., *Schat van beitel en penseel. Het Amsterdamse stadhuis uit de Gouden Eeuw* (Zwolle 1996).
- Graas, T., 'Zilveren roemers', *Jaarboek De Stavelij* 2004, 27-40.
- Groot, W. de, *Inleyding tot de practyck van den Hove van Holland. Met twee registers van Latijnsche ende bastard-Duytsche woorden in de Practijck gebruyckelijck* ('s-Gravenhage 1656).
- Guibal, C.J., *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934).
- Halbertsma, H., 'Herinneringen aan Nanne Ottema (1874-1955)', *De Vrije Fries* 80 (2000) 125-142.
- Hall, J., *Dictionary of subjects and symbols in art* (London 1974).
- Hamerster, D., *Nauwkeurige en duidelijke verklaring over de statuten, ordonnantien, reglementen en costumen van recht in Friesland* (Franeker 1783).
- Hart, S., 'Migratie uit Friesland naar Amsterdam 1578-1810', *It Beaken* 3 (1975) 143-166.
- Heerma van Voss A.L. en D.D. Osinga, 'Genealogie van het geslacht Baerdts of Baarda', *De Nederlandse Leeuw*, 1930, 1-53.
- Heijden, W. van der, *Verhaal van de verrichtingen der Jezuiten In Friesland* (Leeuwarden 1842).
- Hellinga, O., (ed.) *Resoluties en andere stukken van Gedeputeerde Staten van Friesland (1579) 1580-1601 (1608), regesten en indices* (3 dln.; Leeuwarden 1992).

- Hellinga, O., (ed.) *Resoluties van de Staten van Friesland (1580-1601). Regesten en indices* (Leeuwarden 1992).
- Hellinga, O., 'Gespecificeerde burgeren ende inwonende personen der stad Leeuwarden.' Een gedwongen lening uit 1577', *De Vrije Fries* 80 (2000) 143-166.
- Hempenius-Van Dijk, B.S., '1578-1795: 'Tot 's lands dienst en bevordering van rechts saken', in: O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 109-177.
- Hoek, F. s.j., *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland* (Nijmegen 1940).
- Hoeve, S. ten, *Lieukemastate* (Makkum 2004).
- Hoeve, S. ten, 'Drinkhoorns in het Fries Scheepvaart museum en andere Friese drinkhoorns', *Jaarboek Fries Scheepvaart Museum* 2005, 49-60.
- Hofstede de Groot, C, *Feest-bundel Dr. Abraham Bredius aangeboden den achttienden april 1915* (Amsterdam 1915).
- Huber, U., *Hedendaagse regts-geleerdheijt, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk* (2 dln.; Leeuwarden 1681).
- Huisman, A. en J. Koppenol, *Daer comt de Lotery met trommels en trompetten. Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Hilversum 1991).
- Huisman, E. en G. Popma, *Gorredijkster zilversmeden* (Gorredijk 1997).
- Hunger, F.W.T., 'Over een gildebrieff van de stad Bolsward voor de medicijnmeesters, chirurgijns en apothekers uit het jaar 1662', *De Vrije Fries* 30 (1930) 81-98.
- International hallmarks on silver collected by Tardy* (Parijs 1981).
- Israel, J.I., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996).
- Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de Negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).
- Jensma, G., "Het theater Leeuwarden" in: R. Kunst e.a., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, 202-231.
- Jensma, G., 'Om de erfenis van Friso. 175 jaar Fries Genootschap', *De Vrije Fries* 82 (2002) 10-107.
- Kalma, J.J., *Repertorium Frieslands verleden* (Leeuwarden 1955).
- Kalma, J.J., 'Volkswijsheid op drinkhoorns', *De Vrije Fries* 43 (1957) 105-119.
- Kalma, J.J., 'Gysbert syn "silveren tandstoockelaer"', *De Vrije Fries* 45 (1962) 150-154.
- Kalma, J.J., 'Bras met de bras. Over het oud-friese "sydsulver"', *De Vrije Fries* 58 (1978) 30-34.
- Kalma, J.J., *Een kerk in opbouw: classis Bolsward-Workum 1600-1633* (Leeuwarden 1981).
- Kampen, D., 'De Nederlandse drinkhoorns typologisch benaderd', *Jaarboek De Stavelij* 2011, 25-45.
- Kappers, R., 'Goud- en zilversmeden in de stad Ameide in de 18de eeuw. Het verschijnsel van de 'gildezusters'', *Jaarboek De Stavelij* 2006, 93-103.
- Keikes, W., 'Zilveren brandewijnkom', *Verslag Vereniging Rembrandt* (1952-1953).
- Keikes, W.H., *Inventaris der archieven van Bolsward* (Bolsward 1952).
- Keikes, W.H., e.a., *De glans die blijft. Katalogus Bolswards zilver* (Bolsward 1987).
- Keikes, W.H., 'Kerkzilver van Bolswarder meesters', *Antiek* 24 (1989) 34-36.
- Keuvelaar, J., 'Zilverwerk als premie. Roskammerij en koehandel in Bolsward 1790-1794', *Fryslân* 4 (1998), nr. 3, 10-11.
- Kiers, J. en F. Tissink, *De glorie van de gouden eeuw* (Zwolle 2000).
- Kist, M., 'De almanak als bedrijfsarchief', *De Letterhoeke* 3 (2006) 16-18.
- Kloosterman, S., 'Oer knotten en knottedoaskes', *It Heitelân* 3 (1921) 98-100.
- Koonings, W., *De keuring van goud en zilver tijdens het koninkrijk Holland* (Lochem 1968).
- Knol, E., *Zilver in Groningen* (Groningen 2011).
- Krekel-Aalberse, A., 'Een grote Utrechtse loterij uit 1650', in: J.P. van Rijen (red.), *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub*, 109-118.
- Kremer, H., 'Jurriaan Pool, zilversmid en penningmaker', in: J.P. van Rijen (red.), *De Stavelij in*

- Zilver. 25 jaar Zilverclub*, 119-126.
- Kuiper, Y.B., 'De identiteit van het Fries Genootschap- toen en thans', *De Vrije Fries* 83 (2003) 117-130.
- Kunst, R., 'Rinske Visscher. Eerbiedwaardig, in alle bescheidenheid', *De Vrije Fries* 82 (2002) 164-172.
- Kunst, R.G.H.M., e.a., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999).
- Kunst, R.G.H.M., *Inventaris van het Archief van de stad Leeuwarden 1426-1811* (Leeuwarden 2012).
- Lammertse, F. en J. van der Veen, *Uylenburgh & zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Laraisse 1625-1675* (Zwolle 2006).
- Lantinga, G., *Als juweel herrezen. Sint Nicolaaskerk in Nijeholtpade* (s.l. 2013).
- Leuschner, E., *Antonio Tempesta. Ein Bahnbrecher des römischen Barock und seine europäische Wirkung* (Petersberg 2005).
- Lemmens, G. en J. Bogaers, *Nijmeegs zilver 1400-1900* (Nijmegen 1983).
- Lis, C. en H. Soly, 'Craft guilds in comparative perspective: the Northern and Southern Netherlands, a survey in: M.R. Prak, e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*, 1-31.
- Lis, C. en H. Soly, 'Export industries, craft guilds and capitalist trajectories, 13th to 18th centuries' in: M.R. Prak, e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*, 107-132.
- Lorm, J.R. de., *Amsterdams goud en zilver* (Zwolle 1999).
- Lorm, J.R. de., 'Een onbekende bekerschroef door Johannes Lutma de Oude', in: J.P. van Rijen (red.), *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub*, 85-90.
- Luijt, J. en M. Houtman, *Inventaris van de collectie Van Dongen* (Utrecht 1999).
- Luijt, J., e.a., *Catalogus Dokkumer, Kollumer en Amelander zilver* (Dokkum 2002).
- Luijt, J., *Het zilverlexicon voor Nederland en België* (Zwolle 2006).
- Meer, D.J. van der, 'Schilders in Friesland in de 16e eeuw', *De Vrije Fries* 46 (1964) 214-256.
- Molen, J.R. ter, *Van Vianen een Utrechtse familie van zilversmeden met een internationale faam* (2 dln.; Rotterdam 1984).
- Molen, J.R. ter, (red), *Huisraad van een molenaarweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de eeuwse boedelinventaris* (Amsterdam 1987).
- Molen, J.R. ter, 'De loterijprent van Durgerdam. Een overzicht van het Nederlandse zilver uit de late zeventiende eeuw in woord en beeld', *Antiek* 3 (1992) 112-132.
- Molen, J.R. ter, *Zilver. Catalogus van de voorwerpen van edelmetaal in de collectie van Museum Boymans-Van Beuningen* (Rotterdam 1994).
- Molen, J.R. ter, 'Elias Voet jr. eerste onderzoeker van de Nederlandse zilvermerken' in: J.P. van Rijen (red.), *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub*, 361-370.
- Molen, J.R. ter (e.a.), *Fries goud en zilver* (3 dln.; Gorredijk 2014).
- Molen, S.K. van der, *Wat Friese munters sloegen* (Leeuwarden 1974).
- Montias, J.M., *Artists and Artisans in Delft. A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century* (Princeton 1982). Montias, J.M., *Vermeer en zijn milieu* (Baarn 1993).
- Montias, J.M., *Art at auction in 17th century Amsterdam* (Amsterdam 2002).
- Meulen, M.E. van der, *Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis* (Sneek 1888).
- Meulen, M.E. van der, 'Het gildewezen te Bolsward', *Friesche volksalmanak* (1892) 1-44.
- Middelkoop, N.E. (e.a.), *De oude meesters van de stad Amsterdam. Schilderijen tot 1800* (Bussum 2008).
- Mud, R., 'Gildelepels in het Fries Museum', *De Vrije Fries* 82 (2002) 344-354.
- Nienes, A.P. van B, de Vries, en S. van der Woude, *Fryslân 1498-1998. Vijf eeuwen provinciaal bestuur* (Leeuwarden 1998).
- Nienes, A.P. van (e.a.), *Archieven van de Friese stadhouders. Inventarissen van de archieven*

- stadhouders van Willem Lodewijk tot en met Willem v, 1584-1795* (Hilversum 2002).
- Nieuwkerk, M. van (red.), *De Wisselbank. Van stadssbank tot bank van de wereld* (Amsterdam 2009).
- Nieuwland, P. (red.), *De archieven in Fryslân* (Alphen aan den Rijn 1987).
- Nijland, M.C., 'Het Sneker goud- en zilversmidsgild', *Oud Holland* 18 (1900) 83-88.
- Nijland, M.C., 'Tets over Sneeker gilden', *De Navorscher* 53 (1903) 581-594.
- Nijland, M.C., 'Friesch zilver'. *De Navorscher* 76 (1927) 257-259.
- Nijboer, H., 'De slaande ingel gie om de Aldehou. Eat oer de pest yn Ljouwert', *De Vrije Fries* 75 (1995) 61-78.
- Nijboer, H., 'Leeuwarden tussen middeleeuwen en moderne tijd. Verkeersnetwerken, stedelijke ontwikkeling en economische ontwikkeling, ca. 1500-1800', *Leeuwarder Historische Reeks* v (1995) 39-187.
- Nijboer, H., 'Het openen en sluiten van de markt. De economische ontwikkeling van vroegmoderne Leeuwarden' in: R. Kunst e.a., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, 159-183.
- Nijboer, H., *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (s.l. 2007).
- Noomen, P., *Stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009).
- Noomen, P., 'Eigenerd of edel? Naar aanleiding van de afkomst van de Aytta's', *It Beaken* 74 (2013) 257-301.
- N.N., 'De gildehoorn van het grootveerschippersgild te Harlingen', *De Vrije Fries* 5 (1850) 351-359.
- N.N., 'De hoorn van het St. Antonisgild te Staveren', *De Vrije Fries* 5 (1850) 360.
- Oldenhof, H.J., *Geschiedenis van de parochie Sensmeer Blauhuis* (Bolsward 1951).
- Oldenhof, H.J., *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Frieslands Noordwest-hoek onder de Republiek 1580-1795* (Assen 1967).
- Oldenhof, H.J., *In brêge dy't bliuwt. Oer de skiedenis fan de parochy Easterwierrum* (Leeuwarden 1978).
- Ottema, N., 'Geschiedenis van het goud- en zilversmidbedrijf in Friesland', *De Vrije Fries*, 28 (1928) 219-333. Ottema, N., *Het kunstambacht en de volkskunst in Friesland* (Amsterdam 1942).
- Ozinga, M.D., *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. iv. De provincie Groningen. Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1940).
- Polak, M.S., *Historiografie en economie van de 'muntchaos'. De muntproductie van de Republiek 1606-1795* (Amsterdam 1998).
- Pollhammer, K., *Jacques Callot als illustrator* (Wenen 1925).
- Postma, O., 'Fan boer en ambacht', *It Beaken* 1 (1958) 121-132.
- Postma, O., 'Over de positie van het vlek in Friesland in de tijd van de Republiek', *De Vrije Fries* 44 (1960) 51-58.
- Postma, O., 'Slechte betalers in de gouden eeuw', *De Vrije Fries* 45 (1962) 155-160.
- Prak, M., 'Ambachtsgilden, toen en nu', *Nederlands Economisch-Historisch Jaarboek* 54 (1994) 10-33.
- Prak, M.R. e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation* (Chippenhams 2006).
- Prak, M., 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th Centuries' in: Prak, M.R. e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Countries: Work, power en representation*, 74-106.
- Quellinus, A., *De voornaemste statuen ende ciraten vant konstrijck stadthuys van Amstelredam, 't meeste in marmer gemaect* (2 dln.; Amsterdam 1665-1668).
- Robijn, V., *Het recht van een vrije Friese stad. De stadsboeken van Bolsward 1455-1479* (Hil-

- versum 2005).
- Romein, T.A., *Naamlijst der predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde gemeenten van Friesland* (2 dln.; Leeuwarden 1886/1888).
- Rijen, J.P. van, *Groninger keur. Zilver uit Stad en Ommelanden* (Groningen 1997).
- Rijen, J.P. van (red.), *De Stavelij in zilver. 25 jaar Zilverclub* (Utrecht 2000).
- Rijen, J.P. van en G. Twijnstra, 'Auke Klapper (1853-1910), goudsmidsknecht. Herinneringen van een weesjongen uit Workum', *Jaarboek de Stavelij* 2013, 111-119.
- Ruijven, F.E., 'Harlinger goud- en zilversmeden', *De Vrije Fries* 44 (1960) 149-188.
- Schadee, N.I., *Zilver Schatten* (Rotterdam 1993).
- Schama, S., *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden eeuw* (Amsterdam 1988).
- Schipper, J., 'Wat is Wijsheid?', *Jaarboek De Stavelij* 2003, 57-60.
- Schipper, J., 'Goddelijke deugden op z'n Fries', *Jaarboek De Stavelij* 2004, 67-74.
- Schipper, J., 'Een vrouw met een 'antiek gehoorapparaat', *Jaarboek De Stavelij* 2005, 79-84.
- Schipper, J., 'Het postume oeuvre van Joost Willems Rijsbeeck. Over twee Friese pseudo-meestertekens', *Jaarboek De Stavelij* 2007, 51-52.
- Schipper, J., 'Fries goud en zilver. Het zilvermerkenonderzoek nader bekeken', *Jaarboek De Stavelij* 2014/15, 126-134.
- Schoen, P., 'Heerenveense zilversmeden, 1616-1813', *De Vrije Fries* 72 (1992) 121-142.
- Schoen, P., 'De Friese jaarletters: enige onregelmatigheden verklaard', *De Stavelij* 1998, 39-42.
- Schoen, P., 'Knoeien met zilver. Postuum eerherstel voor keurmeester-generaal Claes Clasen Balck (1670-1694)', *De Vrije Fries* 79 (1999) 93-104.
- Schoen, P., 'Claes Clasen Balck (1670-1694) Postuum eerherstel voor de keurmeester van het goud en zilver in Friesland' in: J.P. van Rijen (red.) *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub* (Utrecht 2000) 149-160.
- Schoen, P., 'Een zilveren botergoot van Jochem van der Velde', *Fryslân* 3 (2000) 20-21.
- Schoen, P., *Catalogus Heerenveens zilver 1616-1813* (Heerenveen 2002).
- Schoen, P., 'De archiefschat', *Archievenblad* 3 (2005) 3.
- Schoen, P., 'Claes Franssen Baardt (1628-1693). Rembrandt in Fries zilver', *De Vrije Fries* 86 (2006) 165-197.
- Schoen, P., 'Baardt. Opkomst en ondergang van een zilversmedenfamilie in Bolsward'. *De Stavelij* 2007, 33-50. Schoengen, M., 'Het minderbroederklooster te Bolsward', *De Vrije Fries* 20 (1906) 157-208.
- Schöffers, I. (red.), *De Lage Landen van 1500 tot 1780* (Amsterdam 1988).
- Schotanus, Chr., *Beschryvinge van de heerlyckheydt van Frieslandt* (Franeker 1664).
- Schotel, G.G.J., *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1869).
- Schroor, M., 'Eene jonghe aencommende landtstadt'. Een poging tot reconstructie van de bevolkingsomvang en de bevolkingsgroei van Leeuwarden in de zestiende eeuw (1511-1606). *Leeuwarder Historische Reeks* III (1992) 107-142.
- Schroor, M., 'De demografische ontwikkeling van Leeuwarden in de zeventiende en achttiende eeuw (1606-1793)'. *Leeuwarder Historische Reeks* IV (1993) 40-104.
- Schroor, M., 'Een lijst met Leeuwarder burgers uit 1492', *De Vrije Fries* 73 (1993) 63-103.
- Schroor, M., J. Faber en H. Nijboer, *Fontes Leovardienses. Leeuwarder Historische Reeks* VII (2002).
- Schroor, M., *'Tot profijt ende netrefticheit der armen': vijf eeuwen armenzorg in Bolsward (1455) 1511-2011* (Sint Annaparochie 2011).
- Schutter, G.N., *De Groningse gilden* (Groningen 1967).
- Slokker, N., *Ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht 1528-1818* (Amsterdam 2011).

- Sluijter, E.J., *De 'heydensche fabulen' in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (Leiden 2000).
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).
- Spaans, J., 'Katholieken en de vrede van Munster', *De Zeventiende Eeuw* 13 (1997) 253-260.
- Spahr van der Hoek, J.J. en O. Postma, *De geschiedenis van de Friese landbouw* (2 dln; Leeuwarden 1952).
- Spanninga, H., 'Ghewassen tot een vleck en 't fatsoen van een Stadt. Enkele aspecten van de wordingsgeschiedenis van Joure', *It Beaken* 44 (1982) 126-150.
- Spanninga, H., 'Patronage in Friesland in de 17de en 18de eeuw: een terreinverkenning', *De Vrije Fries* 67 (1987) 11-27.
- Spanninga, H., en H.M. Mensonides, 'De saeck van Leeuwarden is so cleyn niet te achten'. Ge-
loof en politiek in de jaren 1608-1617'. *Leeuwarder Historische Reeks* 11 (1990) 66-175.
- Spanninga, H., *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland 1600-1640* (Hilversum 2012).
- Spieritz, F.X., *De katholieke liturgie in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen 1992).
- Spieritz, M.G., 'De ontwikkelingsgang van de katholieke missie in Friesland 1606-1689', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 21 (1979) 262-293.
- Stellingwerff, N., *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640* ('s-Gravenhage 1992).
- Stoter, M.S., 'Amelander kerkzilver', *Keppelstok* 4 (1988) 126-140.
- Stoter, M.S., *Lelie in zilver. Van der Lely, meesterzilvermeden te Leeuwarden 1574-1788* (Zutphen 1989).
- Stoter, M.S., *De zilveren eeuw. Fries pronkzilver in de zeventiende eeuw* (Franeker 2000).
- Stoter, M.S., 'Voet en Ottema, een kijkje achter de Bloemendaalse en Leeuwarder kamerscher-
men', in: J.P. van Rijen (red.) *De Stavelij in Zilver. 25 jaar Zilverclub*, 371-380.
- Taselaar, E., *Claes Franssen Baardt. Vouwblad bij de tentoonstelling* (Leeuwarden 1985).
- Telting, A., *De Friesche stadrechten* (Den Haag 1883).
- Theissen, J.S., *Centraal gezag en Friese vrijheid. Friesland onder Karel v* (Groningen 1907).
- Thienen, Fr.W.S. van, 'Een silvre portefraes', *Antiek* 3 (1968/1969) 482-487.
- Thijs, A.K.L., 'Religion and social structure: religious rituals in pre-industrial trade associa-
tions in the Low Countries' in: Prak, M.R. e.a., *Craft guilds in the Early Modern Low Coun-
tries: Work, power en representation*, 157-173.
- Tiara, A., *Anecdota Frisiaca ad res ecclesiasticas catholico-romanas spectra* (s.l. 1696).
- Thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, G.F. en Herbell, J.F.M. (ed.) *Groot placaat en char-
terboek van Vriesland* (6 dln.; Leeuwarden 1768-1795).
- Trompeter, C., *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden*.
vi, Friesland 1587-1795 ('s-Gravenhage 2007).
- Trompeter, C., *Een grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek 1600-1850* (Hilversum 2007).
- Tump, J., *Ambachtelijk geschoold: Haarlemse en Rotterdamse ambachtslieden en de circulatie
van technische kennis ca. 1400-1720* (Amsterdam 2012).
- Tupan, H., en J. Timmer, *Drents zilver 1650-1900* (Assen 1989).
- Tupan, H., 'Neemt, drinkt alle daer uyt'. *Zilveren avondmaalsbekers uit Drenthe uit Neder-
lands-hervormd bezit 1600-1900* (Zwolle 1997).
- Veer, van der-de Boer, A.P., 'De familie van de Friese goud- en zilversmedenfamilie Tadema',
Gens Nostra 1980, 286-288.
- Verbeek, J., 'Vaatswerk van serpentijnsteen in openbare verzamelingen in de Nederlanden'. *An-
tiiek*, 5 (1970/1971) 9-25.
- Verhey, H.J.W., *Oud-Katholiek kerkzilver* (De Bilt 1967).

- Verhoeven, G.A. en J.A. Mol, *Friese testamenten voor 1550* (Leeuwarden 1994).
- Vinhuisen, J. en G.A. Wumkes, *Het avondmaalszilver in de provincie Groningen* (Sneek 1913).
- Visscher, R., 'Goudsmeden en hunne leerlingen te Leeuwarden in de 17^e eeuw', *De Vrije Fries* 22 (1914) 65-91. Visscher, R., 'Tets over het muziekleven te Leeuwarden in het begin van de 17^e eeuw', *De Vrije Fries* 28 (1925) 17-33.
- Visser, J., *Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe 1643-1649, 1651-1654* ('s-Gravenhage 1995).
- Visser, J.C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch Geografisch tijdschrift* 3/1 (1985) 10-21.
- Voet, E. jr., *Merken van Amsterdamsche goud- en zilversmeden* ('s-Gravenhage 1912).
- Voet, E. jr., *Merken van Haarlemsche goud- en zilversmeden* ('s-Gravenhage 1928).
- Voet, E. jr., *Merken van Friesche goud- en zilversmeden* ('s-Gravenhage 1932).
- Voet, E. jr., en H.E. van Gelder, *Merken van Haagsche goud- en zilversmeden* ('s-Gravenhage 1941).
- Voet, P.W., *Nederlandse goud- en zilvermerken 1445-1951* ('s-Gravenhage 1951).
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IX. De provincie Friesland* ('s-Gravenhage 1930).
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel XI. De provincie Groningen* ('s-Gravenhage 1933).
- Vreeken, H., *Goud en zilver met Amsterdamse keuren* (Zwolle 2002).
- Vries, A.D., Roever, N. de en E. Colinet, *Catalogus der tentoonstelling van kunstvoorwerpen uit vroegere eeuwen in edele metalen vervaardigd, gehouden door de maatschappij Arti et Amicitiae* (Amsterdam 1880).
- Vries, B., 'Het familiearchief Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen', *It Beaken* 75 (2013) 3-20.
- Vries, J. de, *De economische achteruitgang der republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1959).
- Vries, J. de en A.M. Van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005).
- Vries, K. de, 'De recesboeken van Sneek (1490-1517)', *De Vrije Fries* 56 (1976) 42-48.
- Vries, O., '1515-1578: "totten regiment en justitie van dese landen"', in: O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 47-107.
- Vries, O., 'Friesland in de Habsburgse tijd: bestuurlijke achtertuin van Holland? in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, 134-141.
- Vries, O., (e.a.) *De Heeren van den raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum 1999).
- Walle, H. de, *Friezen uit vroeger eeuwen. Opschriften uit Friesland, 1280-1811* (Franeker 2007).
- Wassenbergh, A., 'Brandewijnskommen', *Nieuw Friesland*, 12 oktober 1946.
- Wassenbergh, A., 'Van knottedoeken en kistjes', *Nieuw Friesland*, 9 november 1946.
- Wassenbergh, A., 'Uit de oude tijd', *Nieuw Friesland*, 20 december 1947.
- Wassenbergh, A., 'De restauratie van het Gildebord der Leeuwarder Zilversmeden', *De Vrije Fries* 39 (1948) 9-14. Wassenbergh, A., 'Wanneer begint in Friesland de datering van zilverwerken door middel van jaarletters?' *De Vrije Fries* 39 (1948) 14-16.
- Wassenbergh, A., 'Merken van Bolswarder zilvermeden', *125e Verslag van het Fries Genootschap te Leeuwarden* (1953) 12-13.
- Wassenbergh, A., 'De zilversmidkunst in Bolsward', *Het Beaken* 41 (1954) 143-153.
- Wassenbergh, A., *De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw* (Lochem 1967).
- Wassenbergh, A. en E.J. Penning, (red.) *Merken van Friese goud- en zilversmeden* ('s-Gravenhage 1974).
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* (Tübingen

- 1980).
- Weismann, A.W., *Het gasthuis van Dr. Popta en Heringa State te Marssum* (s.l. 1912).
- Werdt, E.F.L.M. van de, *Goud- en zilversmeden in Kampen van de veertiende eeuw tot heden* (Kampen 1999).
- Westerink, C.M., 'De Amsterdamse zilversmeden Thomas (1597-1653) en Joannes Boogaert (1626-1673): hun nagelaten oeuvre' in: P.M. le Blanc, *Kerkelijk zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmedekunst*, 44-65.
- Westerink, C.M., 'Kerkzilver uit de zeventiende eeuw: het Amsterdamse atelier Boogaert' in: Beijne, G., (red.), *Kerkzilver uit de Gouden eeuw*, 39-47.
- Wiekslag van Vijf eeuwen. Catalogus van de tentoonstelling van Bolswards zilver* (Bolsward 1955).
- Wiskerke, C. van, *Afschaffing der gilden* (Amsterdam 1938).
- White, C. en K.G. Boon, (ed.), *Hollsteins's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, XIX (Amsterdam 1979).
- Wijsenbeek-Olthuis, Th.F., 'Boedelinventarissen' in: B.M.A. de Vries e.a. (red.) *Broncommen-taren 2* ('s-Gravenhage) 1995) 1-73.
- Winkler, J., 'Roordamahoornt te St. Nicolaasga', *Navorser* XXXI (1881) 204.
- Winsemius, P., *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622).
- Woltjer, J.J., *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).
- Wright, J., *De Jezuiten. Missie, mythen en methoden* (Amsterdam 2004).
- Wttewaal, B.W.G., *Nederlands klein zilver en schepwerk 1650-1880* (Abcoude 1994).
- Wumkes, G.A., 's Hofs sententieboeken als bron voor de geschiedenis van Friesland', *De Vrije Fries* 23 (1915) 140-155.
- Zevenboom, K.M.C. en D.A. Wittop Koning, *Nederlandse gewichten* (s.l. 1970).
- Zijl, I. van., *Zeldzaam zilver uit de Gouden Eeuw. De Utrechtse edelsmeden Van Vianen* (Utrecht 1984).
- Zijlstra, H., 'Iconografisch Bureau online met verrassende vondsten', *De Sneuper, officieel orgaan van de Historische vereniging Noordoost Friesland* 91 (2009) 34-38.
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland. Een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996).
- Zwaag, H. van der, 'Het zilveronderzoek op de steek', *De Stavelij* 2006, 113-118.

Register van persoonsnamen

- Aafke Folckerts 324
Abbe Abbes 228
Abbe Poppes 306
Abbema, Douwe 234
Abbema, Jacob Baukes (Voet nr. 40/80) 14, 215-216, 222, 282, 288, 331, 334, 346-349, 382, 450, 453, 458, 462, 463
Abraham Conradus 187-188
Abraham Tobias 267
Acke Sybrens 398
Acker, Geurt ten 114, 116
Acronius, Sixtus 281, 376
Adelaar 176
Adema, Jan 393
Adius, Johanna 376
Admiraal II, Jacob I' 12, 128, 139, 173-177, 416, 425
Adriaen Joostes 168, 262, 464
Adriaenus Frederici 308
Aede Jelles 402
Aeff Jans 312
Aeff Pieters 10, 429
Aelst, Andries Fransen van 355
Aeltje Jans 235
Aeneae, Pieter Sijbrandus 188-189, 377, 378
Aeneae, Sijbrandus 188, 378
Aerts, Maycke Pijters 233
Aet Gaijtzes 94
Agema, Atte 297
Agema, Marten Martens (Voet nr. 56) 190-191, 283, 289, 379, 386-387, 450, 462
Agema, Pieter Foppes 277, 391
Agema, Pieter Sibbeles 387
Akke Beerns 407
Albada, Idzart van 334
Albada, Sicco van 17, 31, 105, 154, 173, 182, 261, 307, 314, 464
Alberda, Dieuwke Jacoba 404, 408
Albert Doede 101
Albert Hansen 377
Albrecht, hertog van Saksen 52
Aleff Pijbes 229, 233, 256
Alema, Franciscus 344
Alewijn, Lodewijck van 56, 57
Alger Hotses (Voet nr. 380) 172, 213, 225-226, 249, 253, 256, 451, 454
Algra, Andries 296
Algra, Aucke Iges 324, 347, 350, 457
Algra, Frans (Voet nr. 694) 176
Algra, Hylckjen Cornelis 373
Algra, Meije Auckes 346
Algra, Pijter Synes 394
Allingha, Bauck Claesen 338, 352
Allingha, Claes Harmens 282, 338
Allingha, Douwe Claesen 338
Allingha, Jan Claesen 338
Allingha, Lieuckjen Claesen 338, 352, 356, 365
Allingha, Trijntje Douwes 338
Altena, Pieter (Voet nr. 197) 176-177
Ambrosius (Voet nr. 5) 301
Amelius Jans (Voet nr. 371) 212, 221, 233, 465
Amerongen, Jochem van 115
Ampzing, Samuel 289
An Fockes 319
Ancke Etedr 308
Ancke Fekkes 308
Ancke Godvrunts 307
Andele Andeles (Voet nr. 452) 118, 455
Andries Foppes 406
Andries Riencks 307
Andringa, Johannes (Voet nr. 499) 456
Anhalt-Dessau, Henriëtte Catharina van 390
Ankringa, Jan 196
Anna Amelia 293
Anna Cornelis 185
Anna Intjes 281, 307
Anna Wybes 312
Anne Haitses 330
Anne Ruirlds 371
Anneke Michiels 93
Annetje Sibrants 295
Anter Menses 309
Antie Dircks 258, 367
Antie Lolles 332
Antie Siouckes 363
Antje Aukes 407
Antje Clasen 307
Antje Douwes 393, 394
Antje Lieuwes 400
Antje Theunis 406
Antke Lolles 331
Antonis Heerckes 323
Arian Buwes 328, 350
Arminius, Jacobus 291
Asperen, Thomas Laurens van (Voet nr. 409) 84, 85, 451, 454
Assema, Franciscus van 379
Assisi, Franciscus van 380
Assuerus Frans 48
Asten, Bernardus van (Voet nr. 443) 135, 455
Asten, Petrus Bernardus van (Voet nr. 468) 455
Asten, Wyntje Berends van (Voet nr. 405) 214, 252, 259, 451, 454, 466
Ate Jelles 305
Atke Oenes 252
Atsma, Anske Scheltes 394
Atsma, Hans (Voet nr. 466) 195, 455
Atsma, Jacob 342
Auck Pibis 252
Avest, Hugo ter 149
Aylva, Cornelis van 384
Aylva, Ernst van 135
Aylva, Hans Willem van 61
Aylva, Scipio Meckema van 335
Aylva, Sjoerd van 328, 335
Baardt, Aert Sijbes 404
Baardt, Claes Fransen (Voet nr. 26 en 42) 11, 14, 27, 44, 45,

- 188-189, 194, 198, 215-216, 233, 259, 268-270, 272, 275, 276, 281, 282, 283, 287, 289, 298, 310, 315, 324, 328, 338, 343, 351, 352-361, 364, 365, 377, 378, 379, 380, 387, 388, 419, 428, 449, 450, 453, 462, 466
- Baardt, Frans Rienks (Voet nr. 38) 125, 181, 215-216, 275, 282, 306, 320, 324, 325, 326, 338-342, 352, 356, 357, 365, 449, 453, 462, 463
- Baardt, Gerrit Claesen 352, 357, 379
- Baardt, Harcke Claesen (Voet nr. 52) 133, 134, 190-191, 194, 283, 289, 291, 292-293, 295, 352, 357, 362, 378, 379-381, 382, 450, 454, 462, 464
- Baardt, Harmen Fransen 355, 366
- Baardt, Idske Rienks 320
- Baardt, Lieuckjen Claesen 353
- Baardt, Lieuwkje Rienks 365, 366
- Baardt, Maritie Rienks 365, 366
- Baardt, Rienck Sijbes 338
- Baardt, Rienk Fransen (Voet nr. 45) 215, 259, 275, 283, 287, 355, 365-367, 370, 380, 450, 453, 462, 464
- Baardt, Rinnert Harckes 279, 379, 381, 390, 392
- Baardt, Siebe Rienks 125, 375
- Baardt, Trijntje Claesen 352
- Baardt, Trijntje Harckes 380
- Baardt, Ulbe Rienks 275
- Baarsen, Reinier 45
- Backer, Marten Jans 376
- Bae Wijbrens 312
- Baerd, Dirck van 328
- Baerd, Egbert van 335
- Baerte 301
- Bakker, Jouke (Voet nr. 525) 196
- Bakker, Piet 28, 29, 46, 106, 181, 188, 314, 418, 427
- Bakkers, F. 23
- Baks, Paul 53, 72
- Balck, Claes Clasen senior 125, 215, 286, 353, 374, 375, 457
- Balck, Claes Clasen (Voet nr. 50) 68, 82, 83, 114, 124-127, 132-134, 141, 165, 276, 283, 286, 342, 370, 373, 374-377, 378, 413, 423, 450, 453, 458, 462
- Balck, Douwe Clasen 125, 356, 357, 375, 381
- Balck, Floris Nicolaes (Voet nr. 1) 377
- Balck, Gerardus Clasen 375
- Balck, Nicolaes 377
- Balck, Sara 368
- Balck, Sjouke Clasen 125, 281, 373
- Balthus Willems 323
- Baltus 452
- Baltus Claesen 326
- Bangma, Douwe Elings 286
- Bangma, Pietie 286
- Bandts, Tyerck Rijeurds 306
- Bart Bartsz 151, 218
- Bartele Menses 314
- Bas, Lodewijck de sr. 355
- Bas, Lodewijck de 269, 355
- Bauck Fransen 328, 353, 354
- Bauck Meyntes 307
- Bauck Ryckels 304
- Bauck Syercx 346
- Bauke Jacobs 346, 349
- Bavius, Ducu 364, 369
- Bavius Wuite 48
- Beatris Peters 314
- Beek, Sieuwert van der 339
- Beeling, A.C. 370
- Beitske 196
- Benne Sijmons 257
- Benningh, Laas Rintjes (Voet nr. 431) 455
- Bentingh, Jan Apkes 288, 350
- Berent Rycx (Voet nr. 552) 91, 9452, 453
- Berg, Justus van der (Voet nr. 524) 453
- Bergsma, Wiebe 281
- Bernardus Broer (Voet nr. 830) 102
- Bernardus Gerrits 231, 310, 328, 353
- Bethune, Dirck 356
- Beveren, Pieter van 78
- Binnert Douwes 308
- Binhiema, Sjoerd Reins 328, 351, 458
- Blocq, Pijerijntgie Jans de 83
- Blocq van Scheltinga, Daniël de 84, 276
- Bobrecht, Hermannus 363, 371
- Bobrecht, Lysbeth 396
- Bobrecht, Sytske 399
- Boccam, Frans Barends 351, 354
- Boelens, Tarquinius van 350, 458
- Boer, Age de 293
- Boëtius, Arnoldus 373
- Bolck, Barent 62, 63
- Bolck, Jacob 62, 63
- Bolta, Marten Gerbens 388
- Bolta, Sjoerd Gerbens 379
- Boltjes, Jacob (Voet nr. 501) 456
- Boltjes, Pieter 278
- Bonnema, Douwe Meinderts 67, 398
- Bontekoe, Jacobus (Voet nr. 478) 171, 196, 455
- Boogaert, Johannes 107, 357
- Boogaert, Thomas 107, 357
- Boomsma, Gerrit 259
- Bootsma, Claes Jacobs 222, 347
- Bornaeus, Everhardus Heracliti 286
- Bornaeus, Hermannus 277, 279, 391
- Bornaeus, Huybrecht 266
- Bos, Sandra 146
- Bosch, Dirck 89, 256
- Bothe, Frederick 326, 339
- Botke Lolles 306
- Botnia, Sytse van 172
- Botte Johannes 308
- Botte Sents (Voet nr. 28) 106, 312, 449, 453, 462
- Bouma, Imke Ysbrants 263
- Bourbon, Benjamin 269, 355
- Bourboom, R. 269
- Bouricius, Jacobus van 118, 335
- Bouttats, Gaspar 13, 272
- Bouwe Symons 192
- Braack, Symon Cornelis 57, 341, 353
- Braaksma, Frans Goslings (Voet nr. 531) 403, 456
- Braems, Grietien Arents van 452
- Brantzum, Bauck van 94, 251
- Brantzum, Joost van 185, 251
- Brantzum, Lambert van 185
- Brentinck, Willem 55
- Brentsma, Sicke 317
- Bresoo, Lodewijk Clasen 197, 306
- Breuker, Philippus 276
- Broers, Jan 267
- Broers, Thomas 267
- Broersma, Boele Folckerts 162
- Brongersma, Hildebrand (Voet nr. 410) 195, 246, 295, 451, 454, 466
- Brongersma, Julius 84, 326
- Brouwer, Dirk Wopkes (Voet nr. 733) 404
- Brouwer, Gerlof 116
- Brouwer, Sybren Jansen 331, 332

- Brugman, Jeltje Jurjans 386
 Brugman, Jurjan Jurjans 386
 Bruijnsvelt, Augustinus (Voet nr. 406) 84, 198, 234, 246, 252, 295, 451, 454, 466
 Bruijnsvelt, Harmen Jans (Voet nr. 382) 12, 83, 85-93, 192, 225, 226, 227, 234, 236, 259, 451
 Bruijnsvelt, Hendrick 376
 Bruijnsvelt, Johannes Harmens (Voet nr. 402) 451
 Bruijnsvelt, Stijntje 308, 334, 372
 Bruinsma, Tjitte 17
 Brunga, Jelle 339
 Bruyne, Agatha de 266
 Bruyne, Jacob de 117, 266, 326
 Bruynia, Gerrit (Voet nr. 119) 464
 Bruynsma, Cyprianus 328
 Bruynsma, Hans Hansen bierbrouwer 339, 353, 355, 377
 Bruynsma, Hans Hanses (Voet nr. 116) 338, 353
 Bruynsma, Helena Hansen 353
 Bruynsma, Regnerus 458
 Buma, Antie Goris 387, 388, 389
 Buma, Bote Burdes 381
 Buma, Goris Heerckes 35, 289, 344, 353, 363, 383, 388, 391, 458
 Buma, Julius Acronius 389
 Buma, W.W. 21
 Bunschoeke, Dick 396
 Burg, Abraham ten 376
 Burg, Abraham Jans van der 402
 Burg, Folkert van der (Voet nr. 66) 296, 390, 402
 Burgh, Dubrich of Debora ten 91, 234
 Burgh, Rompt Jacobs ten 91, 92, 93, 94
 Burmania, Duco Martena van 335
 Burmania, Upcko van 126, 276
 Burum, Alle van 228
 Burum, Betze van 235
 Burum, Wolter van 250
 Butterman, Hendrickjen 288, 350
 Buwalda, Auck Sybolts 338
 Buwalda, Hille Gatses 373
 Buwe Tiercx (Voet nr. 364) 77, 221, 465
 Buwema, Hessel Buwes (Voet nr. 391) 116, 236, 454, 465
 Buyten, Catharina van 365, 366
 Buyten, Maritie van 366
 Bynema, Jan Michiels 365
 Cachiopin de Laredo, Johannes sj. 164, 327, 357
 Cammingha, Taco van 332
 Camminga, Johannes (Voet nr. 557) 456
 Camp, Tjalling (Voet nr. 474) 455
 Cannegieter, Siuck Cornelis 457
 Canter, Albert Jacobs (Voet nr. 341) 21, 450
 Canter, Antie 252
 Castel, Abraham 296-297, 384
 Castilië, Filips II van 46, 56
 Cats, Jacob 326
 Christian Laurents 162
 Christiaan Hans 190
 Christiaan Meinards 224
 Christoffel Gerrits (Voet nr. 7) 302, 321
 Cicero, Marcus Tullius 153
 Citroens, Karel Adolf 25, 43, 111, 265, 370
 Claaske Etes 308
 Claercke Sybes 327
 Claes Cornelis 197
 Claes Douwes (Voet nr. 360) 88, 158, 162, 169, 196, 230
 Claes Harmens 356
 Claes Heerts 305
 Claes Jacobs (Voet nr. 553) 226
 Claes Meinards 224
 Claes Romkes 330
 Claes Sjoukes (Voet nr. 378) 185-186, 236
 Claes Thomas (Voet nr. 376) 53, 213, 452, 465
 Claes Wopkes (Voet nr. 17) 105, 207, 306, 449
 Cloon, Theodore van 267
 Clos, Gysbert Anthonis (Voet nr. 340) 450, 452
 Cluyter, Hendrick 288, 350
 Cluyter, Hendrickje Joostes 287, 288, 329, 349
 Cluyter, Joost Hendricks 350
 Cock, Lucas (Voet nr. 13) 105, 207, 304, 449
 Cockzij, Coenraet van 315
 Coeschot, Maria van 268
 Coghe, Dominicus de 390
 Coignet, Gillis 290
 Colde, Dodoneus 347
 Colde, Iedtkje Dodoneus 358
 Coninx, Aert de oude 91, 92
 Coop Gerrijts 316, 317
 Corff, Itske 401
 Cornelis Claesen 313
 Cornelis Floris (Voet nr. 342) 450
 Cornelis Jansen (Voet nr. 721) 281
 Cornelis Sijbrants 85, 86
 Cornelis Tijssen 368
 Cornelis Wopkes 338
 Cornelius Gellius 225
 Coster, Jan Jansen 332
 Cousijn, Willem 380
 Croix, Pieter de la 355
 Cromwell, Oliver 466
 Croontie, Aede Jans 350, 366
 Cuijper, Sijmen Evertsen 335
 Cuijter, Anne 228
 Cuode, Marten 234
 Cuperus, Hendrick Hendricks (Voet nr. 528) 196
 Cuynder, Grietje Jacobs 282
 Damman, Catharina 262
 Dauw, Hendrik (Voet nr. 504) 196, 453
 Deceulaer, Harald 146
 Dekker, Rudolf Michel 219, 237
 Denekamp, Anna Maria 383, 384
 Denekamp, Henrica 396
 Deursen, Arie Theodorus van 126, 183, 195
 Diependal, Jan Willems 327, 329
 Diependal, Johannes 215, 329, 343
 Diever Jans 311, 371
 Dijk, Jacob van (Voet nr. 787) 196
 Dijk, Omius Oomkes van (Voet nr. 532) 453
 Dijkstra, Fokje 407
 Dijkstra, Sjoerd Fongers 190
 Dijst, Wolter Jans van 452
 Dillen, Johannes Gerard van 47, 117, 264
 Dillinck I, Harmannus (Voet nr. 450) 453
 Dillinck II, Harmannus (Voet nr. 480) 171, 195, 455
 Dillinck III, Harmannus (Voet nr. 517) 456
 Diorre Tiaerts 328
 Dirck Aernts 334
 Dirck Danckerts 268
 Dirck Heyns (Voet nr. 171) 259, 261
 Dirck Ipes 253, 329
 Dirck Jans (Voet nr. 369/611) 53, 451, 465, 467
 Dirck Jansen 154
 Doede Epes 369
 Doede Ritskes 397
 Dolff Fredericx 256
 Dolk, Wim 17, 25, 31, 234, 245

- Dommershuijzen, Fred 18
 Donia, Jonas van (Voet nr. 106)
 86, 452
 Donker, Wilcke (Voet nr. 112)
 452
 Dortsman, Hendrik Pieters (Voet
 nr. 448) 61, 452, 455
 Dortsman, Pieter Hendriks (Voet
 nr. 427) 134, 135, 229, 451,
 453
 Douma, Dije Sipckes 10, 215,
 216, 367, 414
 Douma, Tietscke 357
 Douma, Teth van 172
 Doutien Scheltes 306
 Doutze Martens 312
 Douwe Claesen (Voet nrs. 408/
 750) 258
 Douwe Douwes 286
 Douwe Inses 366
 Douwe Menten (Voet nr. 14) 13,
 105, 304-305, 449
 Douwe Pieters (Voet nr. 30) 13,
 318, 449, 462
 Douwe Philippus 344
 Douwe Wilckes 84
 Dragt, Ihno 153
 Drien, Jan Hylkes van (Voet nr.
 124) 192
 Duco Gellius 327, 343, 457
 Dudley, Robert graaf van
 Leicester 57
 Duiden, Johannes van (Voet nr.
 201) 176
 Duijnen, Dirck van 355
 Durck Engberts 154

 Eduard Henricus 254
 Eeck Siouckes 363
 Eeke Ypes 263
 Eekhoff, Tiddorus (Voet nr. 556)
 456
 Eekhoff, Wopke 110
 Eete Johannis 259
 Eeghen, Isabella Henriëtte van
 145
 Eelcke Aebli 262
 Eelcke Wyntjes (Voet nr. 399)
 193, 211, 288, 466, 451, 454,
 466
 Eelckjen Pieters 467
 Eelcoma, Eelcke Rinnerts 293,
 355
 Eelcoma, Jacobus 394
 Eerdmans, Albert (Voet nr. 76)
 408
 Eerdmans, Bernardus (Voet nr.
 69) 399, 404-405, 406, 408
 Eerdmans, Dirck 398

 Eerdmans, Hendrik (Voet nr. 75)
 404, 408
 Eerdmans, Hendrik
 Hendriks 404
 Egbert Egberts 317
 Egge of Iggo (Voet nr. 598) 100
 Eijcken, Daniël van der 187
 Eise Andeles I (Voet nr. 436)
 453
 Eise Andeles II (Voet nr. 492)
 195, 455
 Elisabeth Johannes 308
 Elgersma, Eduard (Voet nr. 463)
 232, 455
 Elgersma, Franciscus 13, 293,
 294, 376
 Elgersma II, Pibo (Voet nr. 534)
 456
 Elgersma, Regnerus (Voet nr.
 489) 173, 174, 455
 Elgersma II, Richaeus (Voet nr.
 500) 196, 456
 Ellert Jacobs (Voet nr. 622) 13,
 259, 260, 467
 Elseloo, Abelus van 396
 Elseloo, Foppe van 296, 384, 388
 Elseloo, Ricka Abels van 398
 Emans, Johan 64
 Emmenes, Egbert Jansen van
 343, 354
 Encudides, Hiske Horatius 295,
 380
 Endlich, John 365
 Enga, Epke Meies (Voet nr. 48)
 211, 222, 283, 362, 371-372,
 382, 450, 453, 462, 464
 Enga, Epke Meies 382
 Enga, Liskje Meies 382
 Enga, Meie Epkes (Voet nr. 53)
 193, 211, 283, 371, 372, 378,
 382-383, 450, 454, 462
 Engels, M.H.H. 89, 126, 459
 Engelsman, Jan Nicolsen 262, 452
 Engwirda, Johannes 351, 356,
 366
 Ensius, Dominicus Nicolai 370
 Epe Pijters 227
 Epke Epkes 371
 Epke Hoytes (Voet nr. 26) 13,
 32, 48, 106, 184, 314-315, 357,
 359, 365, 462
 Epstein, Stephan R. 146, 180
 Erasmus, Desiderius 313
 Estwerda, Samuel 382
 Euroteles, Doecke 316
 Evert Willems 198
 Eylert Meynerts 185, 206
 Eysma, Bauck 331
 Eysma, Caesar Douwes 331

 Eysma, Gerlandt Tymens 359
 Eysma, Marijcke Douwes 363
 Eysma, Tymen Fransen 339

 Faber, Age Pijters 379
 Faber, Cornelis Jans (Voet nr.
 396) 183, 236, 465
 Faber, Jan Dirck 373
 Faber, Johannes Alle 36, 41, 284,
 285
 Faber, Pieter Mathijsen (Voet nr.
 415) 133, 195, 234, 451
 Faber, Titie 234
 Feber, Francois le 266
 Febvre, Abraham le 196, 265
 Febvre, Jan le 196
 Fedde Feddes 182
 Fedde Obbes 366
 Feddema, Johannes (Voet nr.
 529) 456
 Fedderick Jacobs 317
 Feenema van Barken, Geeltje
 Hendricus 352
 Feenstra, Aaltje 406
 Feenstra, Aene (Voet nr. 518)
 456
 Feenstra, Dominicus 335
 Feeterse, Jacob 341
 Feitsma, Hessel van 256
 Feicke Simons (Voet nr. 166)
 464
 Feijcke Reinerts 266
 Feike Wibes (Voet nr. 825) 102
 Fekke Wines (Voet nr. 21) 105,
 308-309, 449
 Femme Assueres 332
 Fennema, Pier Eyts 406
 Ferny, Cornelis Fransen van 46,
 110, 452
 Feycke Simens (Voet nr. 166) 47
 Feye Gerlofs (Voet nr. 279) 292
 Feye Joostes (Voet nr. 389) 83-
 84, 192, 197, 226, 227, 228,
 257, 262, 265, 266, 451, 454,
 464, 466
 Feyt, Gerrit 114
 Feytsma, Bocke van 290
 Fidtsma, Douwe 195
 Filips de Schone 52, 53, 54, 71,
 95, 181
 Filippus Jacobus 400
 Flasmer, Aeltje Leenerts 233
 Flenstra, Tietske Jans 406
 Florys Claes 342
 Focke Regnerij 388
 Folckert (mogelijk Voet nr. 832)
 103
 Folckert Diurres 331
 Folckert Rochus (Voet nr.

- 32) 13, 113, 155, 222, 228,
 282, 323-325, 327, 335, 349,
 449, 458, 462
 Folckert Willems 103
 Folkema, Jacob 12, 134
 Folkert Martens 84
 Folperda, Grietje Dirks 365, 366
 Fokkens, Focke Regnerus 381
 Fokkens, Harmanus Lieuwes
 (Voet nr. 63) 39, 176, 399-
 400, 404
 Fokkens, Lieuwe Regnerus 399
 Fonger Jans 47
 Fonger Jelmers 306
 Fons, Wilhelm (Voet nr. 472) 455
 Fonteyne, Claude 164
 Fopck Oedses 84
 Foppe Cornelis 363
 Foppien Foppes 312
 Fopma, Gellius 221, 344, 376
 Fopma, Jildert 309
 Fopma, Lieuwe 330
 Fopma, Tedt Lieuwes 330
 Frans Jans 83
 Frans Jans (Voet nr. 616) 14, 90,
 340, 447
 Frans Jansen 328
 Frans Peters (Voet nr. 350) 451
 Frans Wytsis 330
 Frederick Fredericks (Voet nr.
 370) 53, 94, 221, 255, 451
 Frederick Regneris 262
 Frederick Sytses 357
 Frederik V van de Palts (de
 'Winterkoning') 47
 Frieswijk, Arnoldus 256
 Frieswijk, Edo 390
 Frouckje Reiners 279
 Frouckje Ysbrands 278
 Fungert/Fonger 101

 Gabbema, Buwe Abbes 83
 Gabbema, Feio van 186, 250
 Gabbema, Simon Abbes 71
 Gaele Hoytes (Voet nr. 793) 67
 Gatse Pie(te)rs 316
 Gavere, Lammert de 277, 391
 Geert Everts 195, 464
 Geertie Hiddes 378
 Geertje Bastiaensz 409
 Geertje Everts 253, 329
 Geertruide Daniëls 295
 Geeske Tialckes 330
 George, hertog van Saksen 36, 53
 Gerben Clasen 394
 Gerben Harmens 369
 Gerbrandy, Georgius 222
 Geringa, Hittie Johannes 363,
 377
 Geringa, Johannes Rinnerts 378
 Geringa, Jurjen (Voet nr. 780)
 115, 195
 Gerloff Rycx (Voet nr. 375) 82,
 208, 221, 223-223, 452
 Gerls Wopkes 82, 208
 Gerlsma, Trijntje Bauckes 362
 Gerrit Dirx 334
 Gerrit Hendricks (Voet nr. 20)
 13, 105, 259, 281, 282, 307-308,
 331, 372, 449, 462
 Gerrit Holles 311, 316
 Gerrit Stoffels (Voet nr.
 104/218) 321, 452
 Gerrijt Brants 305
 Gerrijt Harckes 310, 352
 Gerrijt Harmens 113
 Gerrijt Steffens 389
 Gertien Scheltes 306
 Gheyn II, Jacob de 14, 347
 Gillis Wiggerts 48
 Glinstra, Epeus van 328, 335
 Glinstra, Oene Fredericus 62
 Goitien Engberts 154
 Goltsma, Homme Dirks (Voet
 nr. 412) 259-260, 354, 451, 466
 Gomarus, Franciscus 291
 Gommerts, Willem Jans 222
 Gorp, Bastiaen Aerts 466
 Gorp, Jan Geerts (Voet nr. 548)
 162, 207, 226, 261, 452
 Gorp, Lijntje 466
 Gorter, Gosse Oenes (Voet nr. 502)
 Goslinga, Johan van 335
 Goslyck Hettes 323
 Gosse Symens 306
 Gouche, Abraham le 196
 Gouche, Artus le 196
 Graas, Tim 357
 Graffelman, Pieter 19
 Gramaye, Thomas 55
 Gratema, Antie 250
 Grebber, Jan de 256
 Griet Jans 249
 Griet Johannes 334
 Griet Ottes 89, 92
 Griet Scheltes 13, 318
 Griet Tymens 302
 Grietje Hendricus 330
 Grietje Thomas 332
 Grill, Anthony 117
 Grill III, Anthony 12, 63, 64
 Gryet Claes 303
 Groeneveld, Jan (Voet nr. 515) 98
 Groensma, Alexander 396
 Grons, Antje Clasen 279
 Grons, Claas Jacobs 279
 Groote, Jacob de 184, 315
 Grovestins, Edzart van 356
 Grovestins, Foppe van 331
 Grovestins, Oene van 269, 355
 Gualteri, Joannes 335
 Gutter, Susanne de 315
 Gysbert (Voet nr. 3) 302
 Gysbert Anthonis 302
 Gysbert Japicx 276, 290, 310,
 328, 343, 352

 Haarsma, Jan Romkes 403
 Haarsma, Reinske 407
 Haas, Elisabeth de 401
 Haas, Jacob de (Voet nr. 526)
 196, 453
 Habsburg, keizer Karel V van
 54, 56, 58, 72, 76, 79, 100, 121,
 153, 411, 421
 Haersma, Roelof van 335
 Hagius, Siebren 405
 Hagius, Sierck 280
 Hania, Sjoerd 163
 Hania, Sytse Gerrits (Voet nr.
 775) 196
 Hans Christiaens (Voet nr. 393)
 190, 236, 454
 Hans Geerts 195
 Hans Jansz 266-267, 282
 Hans Rienx 357
 Hans Sickes 154
 Hansma, Folphert 334
 Harcke Gerrijts 352, 353
 Harcke Rennerts 352
 Haren, Ernst van 44
 Haren, Willem van, grietman van
 Het Bildt 328
 Haren, Willem van 61, 164
 Harmanus Haije 264
 Harmen Clases 257
 Harmen Dirks (Voet nr. 387)
 190, 265, 451, 454
 Harmen Gerrijts 113
 Harmen Jans 331
 Harmen Rienks 317
 Hart, Simon 34, 48, 264
 Hartmans, Abbe 326
 Hartius, Hylcke Lieuwes 368
 Haye 101
 Haye Jansen 330
 Heercke Heerckes (Voet 15/79)
 13, 103, 105, 106, 210, 257, 281,
 282, 309-311, 319, 333, 334,
 353, 371, 449, 462
 Heere Michiels (Voet nr. 615)
 103, 467
 Heiden, Hans 266
 Heixan I, Jan (Voet nr. 122) 259
 Hein Gerbens 381
 Heimans, Gerhard (Voet nr. 540)
 456

- Hellinga, Onno 284-285
 Hemminga, Anna Doekes 374, 376
 Hemminga, Duco Gellius 457
 Hemminga, Gellius 368
 Hendrick 102
 Hendrick Dijrx 305
 Hendrick Doedes (Voet nr. 347) 465
 Hendrick Holles 316
 Hendrick Jansen 112
 Hendrick Jarichs 310, 371
 Hendrick Koops (Voet nr. 367) 10, 75, 76, 82, 154, 206, 230, 412, 422, 432-434, 451, 465
 Hendrick Wyntjes 365
 Hendrickyen Pyeters 106, 312
 Hendrik Pieters (Voet nr. 331) 450
 Hendrik Pieters 295
 Hendryck Gerrits 307
 Hera Voydes 53
 Herbert Marinus 52, 62-65, 67
 Heringa, Gosse Watses 334
 Heringa, Sybrandus 458
 Hermani, M.P. 364
 Hero Ulckes 465
 Hert Romckes 306
 Heslinga, Foppe 396
 Heslinga, Gerrit 396, 397
 Hessel 301
 Hessel Fongerts (Voet nr. 718) 102
 Hessel Jans 228
 Hessling, Harmanus Johannes (Voet nr. 535) 456
 Hesslinga, Gerrit 397
 Hette Sybrants (niet bij Voet) 182
 Hettema, Abraham Pieters 409
 Hettema, Arent Jans 409
 Hettema, Arent Pieters 409
 Hettema, Bastiaen Pieters 409
 Hettema, Cornelis Arents 409
 Hettema, Isaac Pieters 409
 Hettema, Pieter Arents 48, 409
 Hettinga, Ype 396
 Hettinga, Wijske Sijtses van 402, 406
 Hever, Bonne Jacobs (Voet nr. 217) 83, 184
 Heyde, Hendrik van der (Voet nr. 538) 456
 Heyltien Pieters 212, 221, 233, 465
 Hicht, Thomas (Voet nr. 125) 12, 134, 459
 Hidde Allerts 394
 Hiddema, Georgius 62
 Hiddinga, Reinske Jelles 374, 375
 Hidtje Pouwels 283, 371, 372, 382
 Hiemstra, Elisabeth van 342, 344
 Hijlckema, Douwe 35, 190
 Hijlckema, Hylario 10, 222, 343, 347, 443-44
 Hijlckema, Hylcke Douwes 190, 379, 386, 387
 Hilarius, Tjerk (Voet nr. 187) 57, 464
 Hillebrant Jacobsz 54
 Hiltie Philippus 398
 Hinke Alberts 296
 Hisborda, Gosse Lieuwes (Voet nr. 457) 455
 Hoboys, Cornelis 338
 Hoeck, Claes Simons 250
 Hoekema, Paulus 465
 Hoest, Mattheus de 267
 Hoexma, Jochum Watses 293
 Holle Sioerds 309
 Holle Sjoerds (Voet nr. 29) 207, 281, 282, 284, 316-317, 449, 453, 462, 463
 Holst, Johannes Zacharias (Voet nr. 771) 452, 464
 Holsting, Adolf Jeronimus (Voet nr. 358) 452
 Holstius, Michael 281, 327
 Homme Hommes 394
 Homme Wijbes 307
 Homsbot, Willem Wilkes (Voet nr. 383) 168, 208, 250, 451
 Hooft, Pieter Cornelis 364
 Hoogendorp, Hans 48, 279
 Hoogstraeten, Samuel van 12, 60
 Hoorn, Cleis Jans (Voet nr. 51) 188-189, 198, 283, 352, 354, 356, 357, 363, 373, 375, 377-379, 382, 387, 450, 453, 462
 Hoorn, Johannes Cleis 378, 379
 Hoornstra, Lykele Stevens (Voet nr. 317) 407
 Hoornstra, Pietertje Lykeles 407
 Horrius, Dekken Pieters 382, 383
 Horrius, Jouke Pieters (Voet nr. 193) 383
 Horrius, Petrus Jouckes 383
 Horrius, Pieter Pietersen (Voet nr. 54) 10, 129, 165, 190-191, 211, 260, 276, 277-280, 281, 283, 292, 293-294, 296, 298, 379, 383-385, 386, 388, 391, 396, 445, 446, 450, 454, 462
 Horrius, Pieter Pietersen jr. 10, 293, 383, 445, 446
 Hotse Algers 213
 Houckama, Grietje Floris 377
 Houckema, Douwe Ipes 342
 Houwening, Geertuid van 293
 Hoyte Melis 339
 Hoyte Romckes 354
 Hoytema, Orck van 164
 Huber, Ulrich 129
 Huigen, Theodorus (Voet nr. 239) 129, 452
 Huigen, Arnoldus (Voet nr. 419) 259
 Huisman, Anneke 291
 Huisman, Gesina 296
 Hulshuis, Petrus (Voet nr. 469) 455
 Huybrecht Epkes 315
 Huybrechts, Sara 267
 Huygens, Hessel van 334
 Hylck Fransen 354
 Idske Feyckes 354
 Iebel Poppes 409
 Ipendam, Jurian 287, 288
 Imck Jans 318
 Imke Doedes 405
 Inthema, Cornelis 466
 Inthema, Fonger Foppes (Voet nr. 44) 211, 283, 284, 332, 342, 350, 354, 363-365, 450, 453, 458, 462, 463
 Inthema, Foppe Fongers 343, 363, 364
 Inthema, Geertje Foppes 343, 364
 Inthema, Ignatius 343
 Inthema, Johannes Foppes (Voet nr. 413) 84, 365, 454, 466
 Inthema, Ocke Fongers 343
 Inthema, Tedt Fongers 319, 342, 343, 364
 Intje Pieters (Voet nr. 8) 104, 281, 282, 302-303, 307, 314, 462, 463
 Intje Pieters (Voet nr. 183) 110
 Intse Feickes 111, 112
 Ipma, Hessel Tjepkes 373
 Ipma, Ieske Tjepkes 372, 373
 Isaäc Ariens 197
 Isbrand Dirx 362
 Isens, Wieger Jansen van (Voet nr. 631) 260, 467
 Israël, Jonathan Irvine 40
 Jackle Rouckes 370
 Jacob Claes 317
 Jacob Cornelis 296
 Jacob Dirx 362
 Jacob Doedes (Voet nr. 61/256) 154, 209-210, 393,

- 397, 454
 Jacob Folckerts (Voet nr. 107) 229
 Jacob Gysberts 290, 310
 Jacob Hendricks 346
 Jacob Jacobs 162
 Jacob Jacobsz bode 196
 Jacob Jans 349
 Jacob Jansen 215
 Jacob Joachims 319
 Jacob coperslager 313
 Jacob Meets 48
 Jacob Meinards 224
 Jacob Menses 398
 Jacob Paulus (Voet nr. 741) 103, 105, 235
 Jacob Pieters (Voet nr. 365) 236
 Jacob Tobias (Voet nr. 35) 330, 449, 452, 462
 Jacob Wolters (Voet nr. 824) 102
 Jacob Ysbrands (Voet nr. 330) 55, 56, 450, 454
 Jacobien Claesedr 224
 Jacobien Floris 342
 Jaen Taackles 377
 Jaersma, Haring Gerbens (Voet nr. 737) 338, 369, 467
 Jager, Rinnert de 389
 Jan 102
 Jan Abels 227
 Jan Ames 212
 Jan Doedes (Voet nr. 623) 207, 312
 Jan Dood 307
 Jan Fockes 317
 Jan Folckerts 103
 Jan Foppes 331
 Jan Frans 306
 Jan Freercx 369
 Jan Gerbens 197
 Jan Gerbens, burgemeester 364
 Jan Gerrits (Voet nr. 395) 192, 254-255, 259, 451, 452
 Jan Hansen 465
 Jan Hanses 403
 Jan Harmens 90, 332
 Jan Jans 84
 Jan Jans 262
 Jan Jans (Voet nr. 329) 55
 Jan Jansen (verm. Voet nr. 606) 151
 Jan Jansen (Voet nr. 612) 259, 308, 467
 Jan Jelles (Voet nr. 368) 454
 Jan Jeltis 310
 Jan Jetses 377
 Jan Hendrickx 47, 260, 261
 Jan Hendrycks 307
 Jan Lammers 158
 Jan Lammerts 154
 Jan Merx 317
 Jan Ottes (Voet nr. 6) 302
 Jan Peeters 13
 Jan Pieters 236
 Jan Pietersen 48
 Jan Scholtes I (Voet nr. 621) 108
 Jan Simens (Voet nr. 617) 103
 Jan Sipckes 347, 458
 Jan Sjoerds/Sweerts (Voet nr. 31) 39, 107, 194, 203, 210, 282, 318-321, 334, 340, 449, 462
 Jan Sjoerds grootschipper 319
 Jan Sjoerds tuinder 282, 342, 343, 364, 375, 458
 Jan Stoffels (Voet nr. 11) 102, 104, 321-322, 449, 453, 462
 Jan Tiercx (Voet nr. 354) 465
 Jan Wessels 154
 Jan Wierds (Voet nr. 394) 168, 262, 465
 Jan Willems (Voet nr. 110) 154
 Jans Sixti 346
 Jantien Lyuwedr 303
 Jantien Reyners 113, 252
 Jantien Wybrens 331
 Jarich 101
 Jarich Hendrickx 181, 303, 311, 371, 464
 Jarich Jarichs (Voet nr. 778) 112, 205, 234, 262, 330
 Jarich Sjoerds (Voet nr. 10) 103, 104, 303
 Jasper Tietes 195, 208
 Jelbema, Claas Ottes 394
 Jelgerhuis, Bernardus Rienks (Voet nr. 459) 46, 455
 Jelgerhuis, Bernardus Johannes (Voet nr. 522) 456
 Jelgerhuis, Johannes Bernardus (Voet nr. 486) 175, 455
 Jelgerhuis, Jouke (Voet nr. 497) 453, 455
 Jelle Jans (Voet nr. 345) 450, 465
 Jelle Sytses 253, 329
 Jelmer Hendrixxs 48
 Jelte Willems 331
 Jeltema, Jelte Lolles (Voet nr. 310) 259, 331, 332, 33
 Jeltema, Taco 332
 Jeltema, Wybrand Lolles (Voet nr. 417) 331, 332, 451, 454
 Jeltie Bockes 228
 Jeltie Harings 369
 Jeltje Jans 362
 Jensma, Aemilius 343
 Jensma, Goffe 21
 Jensma, Jeltje 343
 Jensma, Lieuwe 338, 343, 353
 Jensma, Meijle 182
 Jensma, Sjurdt 182
 Jeppe Geerts 295
 Jesel Lolles 339
 Jetse Daniëls 384
 Jetse Heins 293
 Jetse Payes (Voet nr. 547) 161-162, 168-169, 207, 230, 261, 265, 456
 Jikke Broers 385, 386
 Joannes Stephani 352
 Jochum Eylerts 185-186
 Jochum Mijntses 304
 Joeckema, Bernardus 380
 Joeske Jan Ames 212
 Johannes Fockes 338
 Johannes Idsen 318
 Johannes Jans (Voet nr. 329) 450
 Johannes Jans (Voet nr. 421) 94, 134, 451
 Johannes Jelles 404
 Johannes Jeltes 352
 Johannes Serapio 281, 307
 Johannes Willems 344
 Jonge, Christoffel de 267
 Jongema, Frans van 310
 Jongma, Piebe Goslicks 111
 Jongsma, Claes Cornelis (Voet nr. 426) 454
 Jongsma, Cornelis Claes (Voet nr. 445) 64, 65, 135, 388, 452, 455
 Jongsma, Yme (Voet nr. 440) 295, 380, 455
 Jongsma, Jacobus (Voet nr. 451) 455
 Jongsma, Johannes Cornelis (Voet nr. 473) 112, 171, 455
 Jongstal, Allardus Pijters 348
 Joost Lenerts (Voet nr. 372) 221, 227, 236, 454
 Joris Wijbes 382
 Jorna, Anne Heerckes (Voet nr. 37) 14, 108, 156, 166, 215, 237, 276, 281, 282, 285, 287, 297, 311, 319, 324, 326, 331, 333-338, 343, 348, 362, 363, 369, 370, 378, 449, 453, 458, 458, 459, 462, 463
 Jorna, Heercke Annes 334, 348
 Jorna, Heercke Jans 362
 Jorna, Jan Annes (Voet nr. 43) 133, 156, 216, 222, 259, 276, 283, 287, 333, 335, 348, 349, 362-363, 367, 371, 372, 378, 379, 450, 453, 462
 Jorna, Imck Oenes 333, 334, 362
 Jorna, Jelte Annes 281, 333, 335,

- 362, 378
 Jorna, Keimpe Oenes 334
 Jorna, Oene Annes 281, 331,
 332, 333, 334
 Jorna, Tietscke Annes 215, 363,
 378
 Jorritsma, Ate Dirks (Voet nr. 68)
 403
 Jorritsma, Dirk Ates (Voet nr.
 199) 176, 403
 Jouck Obbes 125, 375
 Joucke Syuerts 325
 Jouke Andeles (Voet nr. 487) 455
 Juckema, Gerrolt van 295
 Judith Dirx 314
 Jurrien Hendrix 92, 224, 353
 Jusum, Tyttie 390
 Juw Tyercks 256
- Kahn, Joseph Elkan (voet nr. 566)
 456
 Kann, Anthonie 275
 Karsten, Jan Anthoni (Voet nr.
 508) 456
 Katwich, Everhart 193
 Katwich, Frans 193
 Keers, Aelcke 212
 Keikes, Wiebe 27, 272
 Keilman, Coenraad Jacobs (Voet
 nr. 74) 407
 Keilman, Jacob 407
 Kempenaar, Jacob de 392
 Ketel, Albertus 65
 Ketel, Jan Albartus (Voet nr. 438)
 41, 42, 114, 118, 127-132, 141,
 158, 243, 278-280, 292, 295,
 413, 423, 452, 457
 Keuvelaar, Jan 17, 125, 301, 305,
 385, 391
 Knijff, Gerrit Jarichs 250
 Knijff, Horatius 125
 Knock, Berend H. 64
 Knoop, Wopke Clases 400
 Koebrugh, Jan Willems 259
 Kock, Coenraad Willem (Voet
 nr. 441) 453
 Kok, Jacob Boeles de 390
 Koningh, Frans de 164
 Koppenol, Johannes M. 291
 Korsen, Aeltje 113
 Krans, Claas (Voet nr. 137) 177
 Kruseman, Peter (Voet nr. 560)
 453
 Kuipers, Otto 18
- Laen, Jan Jansen 373
 Lambert Paulus 314
 Lambert Pieters 112
 Lammert Harmens 185-186
- Lammert Hendrix (Voet nr.
 100) 154, 158, 464
 Lammert Jansen 154
 Lammert Lammerts 154
 Lamring, Sierck 376
 Lamring, Sjouke Poppes 390
 Lamring, Ypke Jans 390, 391,
 398
 Landeus, Adam 402
 Langweer, Johannes Pieters (Voet
 nr. 416) 454, 466
 Langweer, Pieter Johannes (Voet
 nr. 390) 84, 93, 116, 117, 227,
 228, 258, 288, 451, 466
 Lannoy, Philips van 71
 Lantinga, Bartel Cleys 276
 Lantinga, Fredericus 384, 399
 Lantinga, Gerben Freerks 383,
 387
 Lantinga, Gerrit Freerks 387
 Lantinga, Sjoukjen Jans 407
 Laquart, Fonger Sytzes 319
 Laurens Thomas (Voet nr. 377)
 84, 85, 262, 465
 Laurick, Joan van 334
 Lauswolt, Fockje Hidserts 467
 Lauswolt, Hidsert Jans (Voet nr.
 278/640) 44, 110, 119, 127,
 134, 193, 209, 248, 382, 467
 Laverman, Martinus 198
 Leendert Claesz 91
 Leeuw, Gerrit van der (Voet nr.
 559) 453
 Leeuwen, Johan van 258
 Lena Thomas 295
 Lenert Danckerts (Voet nr. 356)
 227, 236, 451
 Lennep, Lucretia van 382
 Lelien, Daniël Turmeyster 92
 Lely, Aeltje van der 466
 Lely, Frederick Jarichs (Voet nr.
 424) 195, 281, 339, 454, 466
 Lely, Gabinus van der (Voet nr.
 470) 164, 455
 Lely, Gerhardus van der 466
 Lely, Jarich Gerrits van der (Voet
 nr. 397) 163, 236, 260, 266,
 267-268, 270, 365, 419, 428
 Lely, Johannes van der (Voet nr.
 444) 115, 163, 171, 455
 Lely, Tiaerdt Jarichs van der
 (Voet nr. 420) 109, 163, 229,
 251, 252, 253, 269, 282, 451,
 454, 466
 Lely, Tierck Lolles 220, 344,
 355, 366
 Lenert Tijssen 212
 Lens, Hans 186, 187
 Lentz, Johan Marcus (Voet nr.
- 488) 196, 455
 Levi, Jacob Philips 466
 Levi, Joseph 89
 Lieuckema, Enne Broers 346
 Lieuckema, Richt Ennes 334,
 346
 Lieuwe Hauckes 304
 Lijsbeth Cornelis 304
 Lijsbeth Jacobs 373
 Lijuwe Douwes 326
 Lis, Catharina 146, 165, 232, 244
 Lisk Harings 382
 Lochem, Hendrick van 368
 Lodewijk XIV van
 Bourbon 163, 178, 426
 Lodewijk Alewijn 56
 Loenen, Trintje Folkerts van
 402
 Logé, Philipus s.j. 164
 Lolce Jelts 325
 Lolcke Jelles 11, 22
 Lolcke Jans (Voet nr. 834) 303
 Lolcke Wopkes 323
 Lolckema, Johannes 251
 Lolle Jelts (Voet nr. 36) 12, 14,
 47, 281, 282, 307, 331-333, 334,
 335, 346, 348, 365, 449, 462
 Lolluma, Dirck Pijlters 370
 Lolluma, Symen Dircks (Voet nr.
 195) 379
 Loo, Jan van 117, 193
 Loon, Wibrand van 383
 Lou Heerckes 387
 Lou Jetses 371
 Lourens, Piet 38, 79, 153, 155
 Lourens Jansen 48
 Looxma, Binse (Voet nr. 797)
 140, 141
 Lubbeken Hendricks 306
 Lubbert Harmens 193
 Lucas Jans (Voet nr. 163) 103
 Lucassen, Jan 38, 53, 79, 153,
 155
 Luitien Gosses 264
 Lutma, Jan 117
 Lutma, Johannes jr. 114
 Luutghien 301
 Lycklama, Augustinus van 328
 Lycklama, Egbert van (Voet nr.
 178) 252, 259, 260, 261, 338,
 466
 Lycklama, Marcus van 89
 Lysbeth Bauckes 370
- Maat, Jan Clement ter 264
 Machet, Aeltje Fransen 390
 Machet, Caesar 390
 Machet, Frans Lous (Voet nr. 57)
 188, 190-191, 211, 279-280,

- 289, 344, 352, 387-390, 450, 454, 462, 464
 Machet, Jelte Heerkes 387
 Machet, Maijcke Fransen 388
 Machet, Maycke Intes 387
 Machtel Daniëls 295
 Magma, Lieuwe 216, 324
 Maijcke Joostes 464
 Malen, Joannes 311
 Mander, Carel van 464
 Manen, Hendrik van (Voet nr. 663) 405
 Manen, Taede van (Voet nr. 70) 405
 Manen, Taede Gerbens van (Voet nr. 656) 112
 Marchelus Adriaensen 191
 Marck, Adolphus 286
 Marcus Pouwels 339
 Maria van Hongarije 81
 Marij Hoytes 315
 Marijke Johannes 125, 372, 373
 Marssum, Agge van 257-258
 Marssum, Hylck van 350
 Marssum, Jan van 350
 Marssum, Pijtie 363
 Marssum, Siouck van 350
 Marten Claes 154
 Marten Jacobs (Voet nr. 9) 104, 303
 Marten Martens 319, 386
 Martje Jacobs 304
 Mary Fetses 379
 Mast, Gerard 17, 31, 39, 168, 262, 319, 464, 467
 Mattheus Francken 388
 Mayer, Hendrick 267
 Mayke Cornelis 295
 Mayken Epkes 315
 Maximiliaan van Oostenrijk 71
 Meckama, Scipio 276
 Meeter, Pieter (Voet nr. 507) 171, 456
 Meeuwes Jacobs (Voet nr. 12) 104, 303-304, 449
 Meie Epkes 371
 Meijer, Hermannus 228
 Meinard Meinards 224
 Meinsma, dr. 251
 Mejonsma, Petrus 276
 Melis Ipes 353
 Menno Simons 290
 Menno Thijssen (Voet nr. 471/772) 465
 Mensma, Aaltje 94
 Mensma, Alger Clasen (Voet nr. 401) 93, 117, 228, 246, 466
 Mensma, Ariën Algers (Voet nr. 428) 94, 235, 288, 454, 467
 Mensma, Nicolaes (Voet nr. 425) 192, 211, 259, 467, 451, 453, 454, 466, 467
 Meoub, Jehan 196
 Merckjen Simens 382
 Metayer, Louis 140
 Metz, Dirck 355, 356
 Meulen, Broer van der 401
 Meulen, Jouke Jans 196
 Meulen, M.E. van der 22, 148
 Meyden, Simon van der 117
 Meye Poppes (Voet nr. 19) 13, 105, 197, 210, 262, 306-307, 319, 338, 449, 462
 Meyle Elckes 230
 Meyle Outgers 84
 Meylema, Bottie Sierx 352
 Meylema, Douwe 334
 Meylema, Sierck Siercks 458
 Meylema, Sierck 388
 Meynert Caspers (Voet nr. 374) 48, 207, 221, 224-225, 261, 465
 Meynert Eylerts (Voet nr. 373) 10, 75, 185-186, 206, 221, 432-434, 454
 Meynert Meynerts 224, 262
 Michiel Caspers 90
 Michiel Jelles 4, 107, 110, 464
 Mierop, Vincent 71
 Minderda, Trochel (Voet nr. 123) 464
 Minne Sickes (Voet nr. 388) 195, 196, 226-227, 228, 236, 250-251, 256, 262, 265, 465, 466
 Minnema, Jillert Heyns 382
 Minsma, Claes Heerts 221, 323, 344
 Minsma, Heert Clasen 458
 Mockema, Laurents 94
 Moda, Gerhardus 287
 Mol, Johannes Adrianus 17, 367
 Monclay, Jan 233
 Monnickhuys, Jan Jansen 367
 Monsma, Beernt 367, 368
 Monsma, Gerben 293
 Monsma, Gerben Jans 402
 Monsma, Hendrik Willems (Voet nr. 465) 385, 467
 Monsma, Hiltje Sybrens 403
 Monsma, Jan Siercks 356, 378
 Monsma, Nicolaus 326
 Monsma, Sierck 372
 Monsma, Sierck Gerbens 323, 347, 457
 Monsma, Sipcke 277, 391
 Monsma, Trijntje Jaens 362
 Montcoeur, Jacobus Hendricus 386
 Montias, Johan Michael 17, 264
 Morel, Pieter 266
 Muller, Agnes 394
 Munck, Bert de 38, 53, 79, 153, 180, 184, 194
 Munnick, Clara Hendricks de 228, 466
 Munnickhuys, Jacob Jansen 10, 215-216, 335, 346, 367, 440
 Munnickhuys, Jacobus Jans 368
 Munnickhuys, Jan Jacobs (Voet nr. 46) 10, 133, 163, 166, 214-216, 276, 283, 286, 287, 335, 344, 347, 362, 367-369, 370, 373, 375, 378, 440, 450, 453, 459, 462
 Muntinck, Jurgen 198
 Muntinck, Lambert 90
 Murkien Sijmens 382
 Nassau, Albertine Agnes, prinses van Oranje 390, 466
 Nassau, Maurits van, prins van Oranje 291
 Nassau, Willem IV van, 140
 Nassau-Dillenburg, Willem Lodewijk van 57, 256
 Nassau-Dietz, Hendrik Casimir I van 465
 Nassau-Dietz, Johan Willem Friso van, prins van Oranje 388
 Nassau-Dietz, Willem Frederik van 237, 323, 334, 364, 465
 Nassau-Dillenburg, Willem van, prins van Oranje 206
 Nicolai, Salvius 233
 Nieske Heerkes 323
 Nieubuur, Bernardus Jacobus (Voet nr. 453) 455
 Nieuwland, Atte Siouckes 350, 371
 Nijboer, Harm 29, 43, 47, 75, 76, 165, 167, 181, 187, 244, 247, 252, 258, 274
 Nijenhuijs, Dominicus 89
 Nijhof, Gerardus 280, 387
 Nijhof, Hendrandt 387
 Nijland, Akke 263
 Nijland, Atte Siouckes 350, 458
 Nijland, M.G. 22, 23
 Nispen, Jacob van 54, 133, 207
 Nittert, Jochum 253-254
 Noot, Hester 288
 Obbe Claes (Voet nr. 386) 35, 90, 162, 183, 226, 230, 235, 258, 262, 454, 465
 Obertus Sixti 331, 346
 Ocke Jans 388

- Ockinga, Catharina van 310
 Ockinga, Jarich van 286
 Ockma, Catharina 380
 Ockma, Jeltje Hanses 380
 Ockma, Nanne 380
 Ockma, Ynske Nannes 281, 339, 364, 380, 466
 Oedtsma, Lieuck Dominicus 88, 94, 113, 186, 196-198, 229, 233, 250, 253-254, 256, 259, 265, 295
 Oene Feickes 375, 458
 Oenema, Jacques van 46
 Okke Sybrens 362
 Olef Thomas (Voet nr. 635) 467
 Oling, Lucas (Voet nr. 523) 453
 Olphert Sijmens 315
 Olthoff, Harmen Jans 323
 Olthoff, Jan Jansen senior 308, 334, 372
 Olthoff, Jan Jansen (Voet nr. 49) 125, 133, 190, 191, 194, 281, 283, 287, 295, 362, 368, 370, 372-374, 378, 380, 382, 385, 450, 453, 462
 Olthoff, Willem Jansen (Voet nr. 407) 323, 372, 454, 466
 Ommeren, Sikke van (Voet nr. 491) 455
 Onnema, Jan Wichers (Voet nr. 326) 450
 Oosten, Pijter Tijmens van 355
 Oosterbaan, Arien Everts 355
 Oosterbaan, Jacob Fongers 354
 Oosterhuis, Gerbrandus 294, 398
 Oostervelt, Jan Melchers (Voet nr. 385) 85, 119, 195, 246-247, 252, 259, 262, 267, 281, 316, 451, 454, 465
 Oostervelt, Melcher (Voet nr. 214) 103
 Otte Pytters 333
 Ottema, Nanne 22, 23, 54, 68-69, 149, 159, 410, 420
 Otto Douwes (Voet nr. 181) 259
 Outhuys, Dirck 117
 Panhuysen, Bibi 146
 Papenvelt, Frank van 55, 56
 Parijs, G. van 77
 Pas, Augustinus 279
 Pas, Theodorus (Voet nr. 554) 456
 Passamier, Andries (Voet nr. 447) 452, 453
 Paulus Saeckes (Voet nr. 114) 187-188
 Paye Jetses (Voet nr. 353) 88, 162, 169, 221
 Penning, E.J. 26
 Pereboom, Jan (Voet nr. 490) 98, 175, 455
 Peter Thomas 261
 Pfreint of Perfreint, Lucas 255
 Philip Jacobs 264
 Pibe Pibes 304
 Piebe Feckes 154
 Pierke Joukes 304
 Pierkens, Gerrit Willems (Voet nr. 55) 190-191, 280, 283, 294, 372, 385-387, 399, 450, 454, 462
 Pierkens, Johannes 386
 Pierkens, Willem Jansen 373, 385, 386
 Pierson, Wybrandus (Voet nr. 461) 455
 Pieter Abrahams (Voet nr. 113) 452
 Pieter Cornelis 295
 Pieter Douwes (Voet nr. 309) 465
 Pieter Edes 353
 Pieter Epkes 315
 Pieter Feddes 12, 101
 Pieter Intjes (Voet nr. 25/177) 13, 105, 291, 314, 449, 453, 462
 Pieter Intjes (Voet nr. 188) 259
 Pieter Jansz 315
 Pieter Jarichs 101
 Pieter Joostes 403
 Pieter Oenes 224
 Pieter Pieters (Voet nr. 336) 450
 Pieter Syuerdts 316
 Pieter Yskes (Voet nr. 550) 168
 Pietje Andries 407
 Pijcke Gerckis 305
 Pijtter Isbrants 332
 Pijttie Jans 332
 Pluyt, Lambertus Ignacius 398
 Pluymioen, Folckert Jans (Voet nr. 619) 12, 90, 101, 182, 208, 209, 314
 Poelgeest, Maritien Floris 334, 342
 Poegeest, Maritie Pieters 367
 Poelgeest, Pieter Jansen (Voet nr. 39) 35, 125, 166, 194, 215, 220, 282, 287, 319, 342-346, 350, 364, 367, 368, 374, 378, 449, 453, 462
 Polak, Menno Sander 56, 60, 77
 Pool, Jurriaen 192-193
 Popma, Hennie 18, 300
 Popma, Hessel van 254
 Poppe Aukes (Voet nr. 829) 102
 Poppe Douwes 306
 Popta, Henricus 45, 355, 356
 Post, Jan 83
 Posthumus, Floris Floris 327, 457
 Posthumus, Hendrick 362
 Posthumus, Jacobus (Voet nr. 498) 196
 Potter, Jan 379
 Prak, Maarten 146-147, 165, 167
 Publius Ovidius Naso 329, 362
 Pyter Clasen 181
 Pyter Mercx 256
 Pytrick Pytters 369, 378
 Quinckhard, Jan Maurits 12, 64
 Raapsvelt, Jacob Harmens (Voet nr. 422) 454
 Raapsvelt, Harmen Jacobs (Voet nr. 403) 93, 117, 133, 163, 234, 236, 258, 260, 451
 Raarda, Aefcke Fockes 255
 Raarda, Hittie 393, 394
 Rade, Gillis van den 290
 Radijs, Willem 258
 Raesvelt, Petrus 140
 Ramaert, Hans 265, 267
 Ramaert, Paulus 266
 Ramaert, Pieter 266, 267-268
 Ramaert, Samuel 267
 Randenraed, Claes Hendricks 197
 Randenraed, Harmen Claesen 197
 Randenraed, Nicolaes 84
 Rauwerda, Gerben Widmers (Voet nr. 644) 382
 Reenstra, Watse Hessel 379
 Regnerus Lollides 348
 Regtop, Cedric 18
 Reijn Agges 235
 Reijner Jans 233, 465
 Rein Sjoerds 211
 Reinalda, Agge Jelles (Voet nr. 186) 259
 Reijdsma, Reinder 390
 Reinder Simons (Voet nr. 16) 105, 305, 449
 Reints Jacobs 304
 Reinu Ottes 386
 Remeren (Voet nr. 351) 454
 Remmerswaal, Bert 146-147, 148, 159, 166, 168, 171, 182, 232
 Remsma, Hillebrand Hillebrand 327, 364, 458
 Renhuisen, Jan van 373
 Renialme, Johannes de 91
 Renske Jilles 383

- Repkema, Fonger Harings 156
 Repkema, Haring Fongers 342, 347
 Repkema, Lollius Harings 127, 362, 375
 Reynalda, Fedde 339
 Reynalda, Johannes (Voet nr. 190) 118
 Reyner Paulus 326
 Rhala, Joannes Henrici 224
 Rheen, Watse 379
 Rhoon, Cornelis 89
 Richtsje Sijbes 390
 Riddersma, Klaas (Voet nr. 495) 455
 Riemer Harings 290
 Riemersma, Aeltje 281, 326
 Riemersma, Arian Fransen (Voet nr. 41) 282, 287, 288, 325, 327, 329, 349-352, 354, 362, 450, 453, 462
 Riemersma, Arriën Sjoerds 325
 Riemersma, Auckien 326, 350
 Riemersma, Baucke Fransen 325, 327
 Riemersma, Doikien Fransen 463
 Riemersma, Frans Arians (Voet nr. 33) 164, 166, 171, 237, 246-247, 253, 262, 266, 276, 281, 282, 284, 287, 289, 308, 310, 324, 325-330, 343, 349, 351, 364, 365, 378, 449, 453, 457, 459, 462, 463
 Riemersma, Froucke 326
 Riemersma, Gerrit Pijters 362, 372
 Riemersma, Justinianus Arians 329
 Riemersma, Rinck 327
 Riemersma, Suffridus 326, 327
 Riemersma, Suffridus 350
 Riemersma, Tjeertje Arians 351
 Riemersma, Trynke 326
 Riemersma, Weijske 326
 Rienstra, Jan (Voet nr. 667) 11, 111, 262-263, 401, 402, 417, 427, 468
 Rienstra, Pieter 263
 Rijn, Rembrandt Harmensz van 206
 Rijsbeeck, Joost (Voet nr. 437) 451, 453, 455, 466
 Rijssen, Joan van 243
 Ringh, Thomas de (Voet nr. 455) 455
 Ringnald, Jacob Tjepkes 400
 Ringnald, Laurens Jacobs (Voet nr. 64) 39, 246, 284, 393, 400-401, 405, 464, 468
 Ringnald, Minke 405
 Rinke Cornelis 115
 Rinnert Harckes 339, 352, 354, 364, 380, 466
 Rinnert W. (Voet nr. 352) 102
 Rins Feikes 394
 Rins Rochus 323
 Rinscke Sixtus 354
 Rintie Eelckes 330
 Rintje Jans (Voet nr. 411) 12, 106, 109, 163, 193, 258, 259, 465
 Ripperts, Foecke 256
 Rispens, Douwe Idsen 287, 326, 335, 355, 366, 369, 378
 Rispens, Ids Douwes (Voet nr. 47) 222, 283, 287, 335, 355, 369-370, 373, 378, 450, 453, 462
 Rispens, Lieuwe Harings 369
 Rixt Wopkes 402
 Robers, Christoffel Eelhard 46
 Robert Tyebkes 313
 Robijn Redles 309
 Robijn, Vincent 149
 Robijnsma, Bottie Joris 382
 Robijnsma, Sirius 382
 Robijnsma, Theunis Gerrits (Voet nr. 632) 111, 120, 127
 Rochebrune, Walter de 392
 Rochus Folckerts 323
 Rodenhuys, Suffridus 254
 Roelofke Jacobs 377
 Rogier Sapes (Voet nr. 176) 306, 314, 452, 464
 Rollema, Cornelia 343
 Rollema, Frans 323
 Rollema, Swob 350
 Rolwagen, Mevis Salvis 285, 356
 Rolwagen, Salvius 356
 Romck Pijters 364
 Romcke Annes 310
 Ronner, Hendrik Berends (Voet nr. 138) 177
 Roon, Harmanus van (Voet nr. 454) 453
 Roorda, Bato van 262
 Roorda, Bernardus 57
 Roorda, Carel van 328
 Roorda, Frans Jetses 388
 Roorda, Reinder Sierks 33
 Roos, Frans Cornelis (Voet nr. 381) 94, 168, 186, 196, 229, 233, 234, 250, 256, 265
 Roos, Cornelis Cornelis (Voet nr. 384) 89, 90, 91, 93, 203, 261, 265, 465, 451, 465
 Roos, Willem Johannes de (Voet nr. 139) 177
 Rooswinkel, Albertus Antonius (Voet nr. 513) 456
 Rooswinkel, Andreas (Voet nr. 558) 456
 Rooswinkel, Jantien 198
 Ros II, Karst Karsten (Voet nr. 727) 176, 397
 Rosema, Marijke Piers 402
 Rotaller, Johan 55, 76
 Roussian, Daniël de 162, 452
 Rowel, Barent 278
 Royer, Gerrijt 235
 Ruardi, Rintje Pieters (Voet nr. 729) 176, 468
 Ruelle, Martinus de la 267
 Ruerda, Dirck Clasen (Voet nr. 716) 113, 319
 Ruerda, J. 113
 Ruijterds, Dirck 35
 Runia, Hendrik Scheltes 401
 Rutger Saeckeles 339
 Ruyter, Johannes Dirx 376
 Ruyven, F.E. van 25, 209
 Saagmans, Jan (Voet nr. 712) 113, 120, 459
 Sadelaar, Isbrant Jans 373
 Sadelaar, Ysaack Lammerts 381
 Saeckma, Johannes 89
 Sagaar, Gerrijt 373
 Salverda, Rombertus Thomas (Voet nr. 418) 229, 259, 451
 Salverda, Tamme Lucas (Voet nr. 198) 176
 Sara Minnes 195, 466
 Schaap, Age Lolkes (Voet nr. 456) 467
 Scheelen of Schoolen, Diederik van 452, 464
 Schelde, Tanneke Martens van der 314
 Schellinga, Epo Sydses 214
 Scheltinga 64, 65
 Scheltinga, Johannes van 335
 Scheltinga, Livius van 335
 Schenck van Toutenburgh, George 10, 12, 73, 74, 95, 121, 206, 411, 421, 424, 430
 Schenck, Joost Hendricks 334, 457
 Scheverstein, Ate (Voet nr. 460) 175, 455
 Schingen, Heronimus 196
 Schipper, Jan 18, 128, 300, 320, 341, 359, 390
 Schmitz, Willem Lammert (Voet nr. 561) 456
 Schoen, Pieter 17

- Schoen-Jong, Sjanie 18
 Scholte Jans II (Voet nr. 626)
 120, 325
 Schoonhovens, notaris 251
 Schoore, Lovijs van 71
 Schotanus, Bernardus 195
 Schotanus, Christianus 273-274,
 466
 Schotanus à Sterringa, Albertus
 356
 Schut, Halbe Wouters (Voet nr.
 456) 456
 Schreuder, Gabriël 80, 151, 452
 Schreuder, Jurjen Ernst (Voet nr.
 565) 456
 Schreuder, Willem (Voet nr. 562)
 456
 Schroor, Meindert 37, 80, 150,
 274
 Schure, Benedictus van der 373
 Schuurman, Johan Abraham van
 64
 Scipio Dominici 250
 Seippels, Johannes 268-269
 Seippels, Hans 268-269, 355
 Sent Bottes 312
 Seth, Casparus (Voet nr. 510)
 456
 Siaerda, Cunira van 326
 Sibe Lieuwes (Voet nr. 392) 118,
 120, 228
 Sibelte Sjoerds 400
 Siccama, Epe Piers 324, 458
 Siccama, Ipeus (Voet nr. 60) 279,
 383, 390, 396-397
 Siccama, Lambert (Voet nr. 398)
 116
 Siccama, Meinardus 396
 Siccama, Seerpkien Tijardts 305
 Sicke Minnes 195, 466
 Sickinga 258
 Sickma, Samuel Wibes/Wubbens
 (Voet nr. 404) 228, 451, 452
 Siderius, Annus (Voet nr.
 439) 455
 Siderius, Arnoldus 382
 Siderius, Matthias (Voet nr. 423)
 451, 454
 Siebe Reins 403
 Sierck Jaens 215
 Sierck Sibles 379
 Siersma, Gysbertus 275, 287, 458
 Siersma, Phocaeus 458
 Sijbe Doekes 327
 Sijbe Jans 233
 Sijbe Tiebbs 380
 Sijbrandus Abrahami 397
 Sijbren Hiddes 343
 Sijke Gerbens 388
 Sijlstra, Frederik (Voet nr. 484)
 164, 173, 455
 Sijlstra, Romke 137
 Sijlstra, Sioerd Jongers 375
 Sijke Ockes 343
 Sijmen Poppes 293
 Sijn Jarichs 319
 Sijouck Petersdr 352
 Silvius, Marten 386, 391
 Silvius, Minke 400
 Silvius, Otto Heinrich 386
 Simon (Voet nr. 2) 302
 Simon Sipkes 457
 Sine Asmus 308
 Sinnema, Hendrick 380
 Sinnema, Hessel (Voet nr. 446)
 455
 Sioertcke Peters Emes 230
 Siouck Egberts 364
 Sioucke Cornelis 363
 Siouckjen Jans 364
 Siouckjen Lolles 281, 331, 332,
 334, 335
 Sipcke Arents (Voet nr. 549)
 88, 90, 162, 168-169
 Sippenvelt, Jan Pijters 356, 386,
 458
 Sitge 99
 Siuck Tiaerds 339
 Siucke Harckes 310, 328, 352,
 357, 379, 380, 381
 Siue Thijs 212
 Siuw Bernardi 310, 352, 353
 Sixma, Tjallingh van 64
 Sixtus Hommius 276, 354
 Sjaarda, Frans Gysberts (Voet nr.
 642) 127
 Sjaarda, Sjoukjen Dirx 372
 Sjoerd Agges 339
 Sjoerd Holles (Voet nr. 22) 105,
 309, 316, 449
 Sjoerd Jans 293
 Sjoerda, Jan Minnes (Voet nr.
 713) 113, 362
 Sjoucke Cornelis 324
 Sjouckjen Jans 363
 Slokker, Nico 27, 147, 170, 231
 Slot, Roelof Jans 366
 Sloterdijk, Wijbrandus van 400
 Sman, Marie Christine van der
 19
 Smeding, Hermanus (Voet nr.
 520) 263, 456
 Smeding, Jacobus Doekes (Voet
 nr. 537) 456
 Smeding, Tjitse 173
 Smith, Adam 145, 180, 182
 Snoek, Roelof (Voet nr. 516)
 196, 456
 Soeten, Henk 'Cruijff' 17
 Soly, Hugo 146, 160, 165, 176,
 232, 244
 Someren, Jacob 364
 Soutman, Foppe Andries (Voet
 nr. 72) 404, 406
 Spaans, Joke 195
 Spahr van der Hoek, J.J. 40
 Sporchemius, Rixt 390, 391
 Spanninga, Hotso 58, 77
 Spiets, Elske Josua 262
 Spruyt, David 84, 265
 Spruyt, Samuel Cornelis 265
 Spruyt, Samuel Davids 264
 Staeckmans, Titia 257
 Stansius, Theodorus 276, 335
 Steensma, Wapke Martens 408
 Steenwijck, Johannes sj. 353
 Steerlingh, Joris 354
 Steffen Sijmens 344
 Steindam, Johannes
 Theodorus 2329, 351, 463
 Stellingwerf, Andreas 234
 Stellingwerf, Claes Stevens 323,
 350
 Stellingwerf, Frans (Voet nr. 467)
 455
 Stellingwerf, Tietske Stevens
 287, 351
 Stent, Maritje Christoffel 386, 387
 Steven Hotses 92
 Steven Johannes 116
 Stienstra, Antje 140
 Stoffel Luitiens 154
 Storm, Abraham (Voet nr. 512)
 196, 456
 Storm, Berend (Voet nr. 496)
 455
 Stoter, Marlies 44, 162, 193
 Straack, Horatius 379, 392
 Strigelium, Dominicus 253
 Suerdt Franses 318
 Suert Clases 331
 Suert Jans 319
 Swaentje Jacobs 113
 Swalue, Nicolaas (Voet nr. 519)
 456, 468
 Swart, Willem 348
 Swerms, Jan Wiegers (Voet nr.
 73) 407
 Swerms, Seerp Stevens 394
 Swerms, Wieger S. 407
 Swob Jannes 112
 Sybolt Taeckes 341, 371
 Symen Ipes 353
 Symon Cornelis 192
 Syne Synes 307
 Syoerd Pijters 319
 Sytse 301

- Sytse Jarichs (Voet nr. 169) 78,
 80, 82-83, 85, 90, 158
 Sytse Tiaerds (Voet nr. 23) 13,
 105, 207, 282, 283, 312-313,
 449, 462, 463
 Sytse Wypkes 381
 Sytske Holles 316
 Sytske Sypkes 325
 Syurd't Sijmens 262
 Syurtke Pyeters 185
- Tadema, Dirck Tiaerds 112
 Tadema, Hillebrand Jans 292
 Tadema, Jan Tjeerds (Voet nr.
 277) 292
 Taecke Foppes 330
 Taecke Fransen 85
 Taeke Lolles (Voet nr. 27) 106,
 315, 449, 462
 Tamme Willems 323
 Tanneke Hendrix 315
 Tarquinii, Thomas 132-133
 Teeklenburg, Egbartus (Voet nr.
 59) 165, 211, 293, 393-396,
 397, 400
 Teeklenburg, Gerardus 394
 Tegge, Tjetske Martens 402
 Telting, Albartus 151
 Terp, Anna Symons van der 403
 Terwischa, Bottie van 343
 Terwolt, Aethaeus 375
 Terwolt, Anke Aethaeus 127,
 374, 375
 Tettie Doedes 369
 Teulings, Chris 170
 Teyonis, Focco 339
 Theunis Egberts (Voet nr. 434)
 195
 Thielemans, Isaack 117
 Theissen, Johan Samuel 79, 98
 Thijs, A.K.L. 161
 Thoma, Rombertus 210, 358
 Thomas Hessels 332
 Thonis Engelbert 308
 Thonis Goijer 324
 Tiaerdt Lieuwes 308
 Tiaerdt Sipkes 184
 Tiaerdsma, Fedde Claesen 331
 Tiaert (mogelijk Voet 159) 150,
 206, 301
 Tiaertje Bauckes 325, 349
 Tiara, Diue 258
 Tiara, Theotardus 316
 Tichelaar, Freerk 399
 Tieerdtkes Aetes 339
 Tiepcke Jans (Voet nr. 414) 91,
 234, 451
 Tierck Tiaerds (Voet nr. 220)
 250
- Tierck Wybrens 352
 Tietse Ottes 208
 Timmer, Jans 259
 Timon Joostes (Voet nr. 751)
 228
 Timon Minnes (Voet nr. 719/
 828) 102
 Timon Peters (Voet nr. 348) 451
 Tinga, Arnoldus (Voet nr. 280)
 452, 464
 Titus Livius 313
 Tjedd't Tijsses 319
 Tjessema, Klaas Dirks 407
 Tjessema, Lykele Klases 402, 407
 Trijn Juws 87, 88-89, 91, 92, 235
 Trijn Lutses 90
 Trijn Sipkes 350
 Trijn Tierx 197
 Trijncke Franses 310
 Trijntje Carstens 355
 Trijntje Gerrits 125, 374
 Trijntje Jans 326, 327
 Trijntje Jans 372
 Trijntje Lolckes 332
 Trijntje Olephs 467
 Trijntje Pieters 188, 356, 373,
 378
 Trijntje Rients 403
 Trincke Coops 282, 316, 317
 Trincke Harckes 343, 355, 377
 Trincke Rinnerts 352
 Tromp, Tiete Solkes 111
 Tromp-Florison, Wijske Hettin-
 ga 111
 Trompetter, Cor 36, 37, 42, 266,
 274, 284
 Trompetter, Hendrik 383
 Truijtje Pieters 282
 Tryncke Douwes 338
 Tryncke Jelts 309, 310, 333
 Tryntje Jans 325, 326, 329
 Tump, Janneke 147, 155, 158,
 159, 161, 180, 191, 243
 Twellinga, Gerrit Douwes 458
 Tyttie Harings 379, 381
- Uilck Doedes 321
 Ulck Ides 112
 Ulck Harmens 371
 Uldrick Ibeles (Voet nr.
 101) 464
 Uylenburgh, Rombartus
 van 206
 Uylenburgh, Saskia van 206
 Uilberg, Ite 404
 Uiltjes, Jacob 293
 Utteux, Michiel 265
- Valck, Dirck Jacobs de (Voet nr.
 551) 203, 225-226, 230, 250,
 456
 Valck, Jacob Dircks de (Voet nr.
 359) 102, 158, 168-169, 193,
 223-226, 230, 249, 255, 451
 Valck, Johannes de (Voet nr. 464)
 232
 Valckenaer, Simon Andries 116
 Valckenier, Daniël 59, 61
 Valckenier, Johannes 131
 Vegelin van Claerbergen,
 Hessel 44, 135
 Velsen, Abel van 398
 Velsen, Adriaen van 359, 365
 Velsen, Clara Hendrix van 84,
 227
 Velsen, Franciscus van 390
 Velsen, Gerardus van 390, 391
 Velsen, Gerrit van (Voet nr.
 62) 39, 166, 176, 277, 390,
 392, 398-399, 402, 454
 Velsen, Jan van 392
 Velsen, Jetso van 390
 Velsen, Tobias van (Voet nr. 58)
 39, 246, 260, 276, 277-280, 281,
 283, 284, 289, 296, 297, 298,
 379, 380, 383, 386, 388, 389,
 390-393, 398, 402, 450, 454,
 462, 464
 Velsen, Willem van 84, 258,
 Velsen, Willem Adriaen van 45,
 359
 Veno, Laurentius de 255
 Verbeeck, Augustinus Clasen
 (Voet nr. 620) 213, 452, 459,
 467
 Verhaen, Cornelis 161
 Verhoeven, Dirck 89
 Vermeer, Johannes 17, 269
 Vermeyen, Jan Cornelisz 12, 74
 Versteegh, Jan 267
 Vianen, Adam van 255
 Vianen, Paulus van 24
 Viersen, Dirck van 236
 Viersen, Georgius van 261
 Viersen, Willem van 78, 224
 Vieweg, M.W. 20
 Visscher, Rembartus de (Voet nr.
 429) 134, 163, 451
 Visscher, Rinske 22, 24, 69, 98,
 148, 162, 212, 224, 256, 410,
 420
 Visscher, Saco (Voet nr. 140)
 177
 Visscher, Tammerus
 Cornelis 279
 Visser, J.C. 37
 Vliet, Joachim van 134

- Voet, Elias jr. 22, 26, 69, 103, 109, 110, 111, 272, 410, 420
 Vogelsang, Elisabeth Hommes 396
 Vogelsang, Gerben Yskes (Voet nr. 638) 127
 Vogelsang, Gerrit Dircks 276
 Vogelsang, Hittie Hommes 397
 Vogelsang, Sytske Dircks 344
 Vogelsang, Yske Gerbens (Voet nr. 643) 112
 Voogd, Johannes Hubertus 140, 141
 Vos, Johannes Jans de (Voet nr. 433) 134-135, 163, 455
 Vos, Johannes Pieters de (Voet nr. 442) 135
 Vries, Oebele 165
 Vries, Bruno de 391
 Vries, Erik de 18
 Vries, Jan de 36, 38, 41-42, 49, 79, 126, 145, 244, 246, 269, 281, 417, 426
 Vrij, Michiel de (Voet nr. 485) 195, 455

 Waacker, Hendrick 261-262
 Wagenmaker, Grietje 278, 280
 Wagenvelt, Willem (Voet nr. 521) 456
 Wal, Hendrikus de (Voet nr. 545) 456
 Wal II, Jan de (Voet nr. 514) 196, 456
 Wal, Foppe Anes van der 404
 Walentijn 101
 Walewijn of Pholowijn, Jan Willems (Voet nr. 630) 196, 260
 Walraven, Cornelis 265
 Walsweer, Abraham 327
 Walswout, Samuel 328
 Warmbout, Jacob Andries 265
 Warners, Marij Jans 94
 Wassenbergh, Abraham 11, 24, 25, 26, 29, 106, 272
 Watse Beernts (Voet nr. 749) 197, 309
 Watse Gepkes (Voet nr. 301) 12, 152, 191, 247, 248
 Weber, Max 145

 Weerdenborch, Cornelis Jans van 91
 Welmoed Doitses 371
 Wendel Rinties 465
 Westen, Beernt ter 196
 Westerbaan, Djurre Jans (Voet nr. 67) 398, 402, 406
 Westerbaan, Geurt 402
 Westerbaan, Sytse Djurres (Voet nr. 71) 402, 406
 Westerdijk, Wibbo 17
 Westerink, Karin 106
 Westerveen, Isaac 65
 Westerveld, Wierd (Voet nr. 761) 129
 Westervolt, Luijtien 90
 Wiarda, Evert (Voet nrs. 65/261) 401
 Wiarda, Lijsbeth 354
 Wiarda, Thomas Montes 401
 Wibe Jans 257
 Wick Simens 338
 Wickefoort, Maeycke Anthony van 226, 227, 228, 251, 261, 265, 466
 Widtske Aukes 111
 Wiebe Dominicus (Voet nr. 482) 455
 Wieger Jans (Voet nr. 333) 450, 454
 Wieland, Thomas (Voet nr. 455) 124, 175, 381, 455
 Wieland, Thomas jr. 175
 Wiere, Elias van der (Voet nr. 430) 163, 453
 Wiersma, Popke 464
 Wigmana, Wybe Tjeerds 353
 Wijbe Douwes 384
 Wijbe Jans 375
 Wijbrandt Wijbrandts 328
 Wijnberger, Douwe Sijbes 367, 458
 Wijngaarden, Harmanus (Voet nr. 509) 456
 Wijntje Intes 458
 Wijpke Gerrijts 368
 Wijts Gossedr 304
 Wijts Pijbes 291
 Wijtsma, Tietscke Simkes 369, 370
 Willem Dirckx 82, 265

 Willem Durks 396
 Willem Feddes 182
 Willem Frederiks (Voet nr. 109) 86
 Willem Jacobs 353
 Willem Jansen (Voet nr. 99) 158
 Willem Jansen koperslager 332
 Willem Pieters 228, 323
 Willem Swart 348
 Willem Wilkes (Voet nr. 383) 208
 Willemcke Goverts 88
 Wimpck Graetes 39, 319
 Winsemius, Hendrik (Voet nr. 432) 455
 Winsemius, Pierius 80, 273-274, 326, 364
 Wiskerke, C. van 145
 Wit, David de 195
 Wittinga, Tiamke Ipes 458
 Wolde, Sjouke van der 293
 Wolter Adams 228
 Wouw, Hilbrand Gerlofs van der (Voet nr. 636) 467
 Woude, Ad van der 36, 38, 41, 49, 79, 126, 244, 246, 269, 281, 417, 426
 Wouter Hendricks 371
 Wouter Heins 134
 Wybrand 302
 Wynia, Grijtje Jacobs 397
 Wynolts, Hans 255
 Wyntje Eelkes (Voet nr. 379) 229, 454, 465
 Wypck Jeroens 310
 Wypck Lenerts 236
 Wytse Fransen 330

 Ybema, Jan zie IJbema 18
 Ydtgen Tiaercx 323
 Ysbrand Pruyt (Voet nr. 325) 53, 76, 102, 450
 Ysbrant Willems 134
 Yvan, Jacob d' 46

 Zeestra, Willem Anskes (Voet nr. 242) 134
 Zeestra, Ype Anskes (Voet nr. 246) 68

Curriculum vitae

Peter Schoen (Heerenveen, 1961) deed in 1979 eindexamen Atheneum A aan de Rijks Scholen Gemeenschap te Heerenveen. Daarna studeerde hij geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na het behalen van zijn doctoraalexamen in 1987 werkte hij tot 1998 als educatief medewerker en conservator van het Museum Willem van Haren te Heerenveen. In die periode stelde hij twee tentoonstellingen met werk van Heerenveense edelsmeden samen. Daarnaast is hij sinds 1989 als docent geschiedenis aan de Rijks Scholen Gemeenschap te Heerenveen, thans onderdeel van de Openbare Scholengroep Sevenwolden, locatie Fedde Schurerplein, verbonden. De auteur publiceerde diverse artikelen over Friese edelsmeden.

e-mail: frieszilver.funsticks@freeler.nl

PETER
SCHOEN

TUSSEN
HAMER EN
AAMBEELD

Peter Schoen heeft uitgebreid archiefonderzoek gedaan naar het edelsmedenambacht in Friesland tijdens de Gouden Eeuw, met name naar de maatschappelijke positie van de edelsmeden. In de zeventiende eeuw kwamen zij in problemen door een samenspel van dynamisch economische ontwikkelingen en een starre monetaire politiek. Om het ambacht exclusief te houden, nam de beroepsgroep zijn toevlucht tot allerlei protectionistische maatregelen en creatieve oplossingen. Rond 1672 geraakte men desondanks in zwaar weer. Enkele gerenommeerde edelsmeden uit Bolsward en Leeuwarden zagen een uitweg in het opzetten van een handelsnetwerk met Amsterdamse juweliers. Schoen analyseert de consequenties hiervan voor de eigenheid van het Friese zilver.

9 789087 045999

